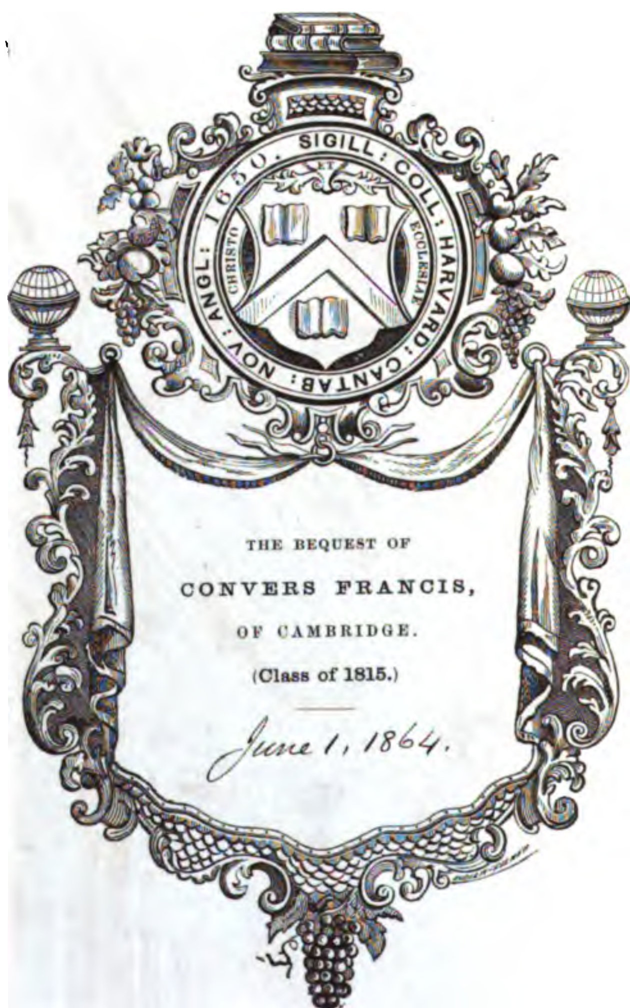

HD WIDENER
HW RKGQ 9

SIGILL : COLL : HARVARD : CANTAB : NOV : ANGL : 1650.
CHRISTO ET ECCLESIAE
THE BEQUEST OF
CONVERS FRANCIS,
OF CAMBRIDGE.
(Class of 1815.)
June 1, 1864.

C. Francis.

1851.

Purchased of Mr. Louis Thier.

INSTITUTIONES

THEOLOGIAE

CHRISTIANAE DOGMATICAE.

SCHOLIS SUIS

SCRIPSIT

ADDITA DOGMATUM SINGULORUM HISTORIA ET CENSURA

Julius August Ludwig

IUL. AUG. LUD. WEGSCHEIDER

PHILOS. ET THEOLOGIAE D. HUIUSQUE P. P. O. IN ACADEMIA FRIDERICIANA.

Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς.
Io. 8, 32.

EDITIO SEXTA AUCTIOR ET EMENDATIOR.

HALAE

SUMTIBUS LIBRARIAE GEBAUERIANAE.

1829.

PIIS MANIBUS

MARTINI LUTHERI

VIRI IMMORTALIS MEMORIAE

VERITATIS EVANGELICAE VINDICIS

LIBERTATIS COGITANDI ASSERTORIS

TYRANNIDIS PONTIFICIAE EVERSORIS

QUI LIBROS SACROS

VETERIS ET NOVI TESTAMENTI

QUANTUM ILLA AETAS FEREBAT

FIDELITER ELEGANTER LUCULENTE

IN LINGUAM GERMANICAM TRANSLATOS

POPULARIBUS APERUIT

IN IISQUE LEGENDIS ET INTERPRETANDIS

RATIONI HUMANAE SUUM IUS

HIERARCHIAE VEL IMPRUDENTIA VEL MALIGNITATE

OPPRESSUM VINDICAVIT

QUAMQUE VIAM

IN SACRIS AD CHRISTI PRAECEPTA INSTAURANDIS

IPSE PRAEIVERAT

EA UT PERGERENT

POSTEROS ADMONUIT

PIIS MANIBUS

MARTINI LUTHERI

VIRI IMMORTALIS MEMORIAE

VERITATIS EVANGELICAE VINDICIS

LIBERTATIS COGITANDI ASSERTORIS

TYRANNIDIS PONTIFICIAE EVERSORIS

QUI LIBROS SACROS

VETERIS ET NOVI TESTAMENTI

QUANTUM ILLA AETAS FEREBAT

FIDELITER ELEGANTER LUCULENTE

IN LINGUAM GERMANICAM TRANSLATOS

POPULARIBUS APERUIT

IN IISQUE LEGENDIS ET INTERPRETANDIS

RATIONI HUMANAE SUUM IUS

HIERARCHIAE VEL IMPRUDENTIA VEL MALIGNITATE

OPPRESSUM VINDICAVIT

QUAMQUE VIAM

IN SACRIS AD CHRISTI PRAECEPTA INSTAURANDIS

IPSE PRAEIVERAT

EA UT PERGERENT

POSTEROS ADMONUIT

HUNCCE LIBELLUM

ANNO MDCCCXVII

QUO REFORMATIONIS SACRORUM

AB IPSO FELICITER INCHOATAE

TERTIA SECULARIA

PIE CELEBRATA SUNT

INSCRIPSIT

I. A. L. W.

PRAEFATIO.

In adornanda nova huius libri editione, denuo, ut in ſuperioribus, omni ſtudio elaboravi, ut eum doctorum virorum approbatione, quam ei hucusque contigiſſe laetor, digniorem redderem, efficeremque, ut ab ea, quam animo intenderam, perfectione propius abeſſet. Itaque diligenter perpendi, quae prudentes rerum divinarum exiſtimatores, et ipſi quoque adverſarii doctrinae purioris in hoc libro expoſitae, haud quidem omnino memores *τοῦ ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ*, quum alibi, tum in cenſuris eiusdem monuiſſent; eorumque rationem habui, quantum per univerſum eius conſilium ſingularumque partium conſenſum fieri potuit, in compluribus locis vel corrigendis vel amplificandis, adeo, ut ſingulis fere paginis vel addita quaedam ſint, vel antea ſcripta copioſius illuſtrata, vel adverſus dubitationes firmata. Quo in negotio fateor, me leviora quaedam eorum iudicia haud reſpexiſſe, qui, aut quid per noſtrae aetatis rationes a breviario theologiae dogmaticae poſtuletur, haud ſatis intelligant, aut in decretis de variis doctrinae Chriſtianae partibus parum ſibi conſtent, aut

dialecticis quibusdam argutiis et ſpinoſo diſſerendi genere omnia perſequantur, aut denique myſtica quadam *μισολογίᾳ* et ſuperſtitioſa veterum obſoletarumque opinionum veneratione ducti, quae recentior aetas et progreſſus in artibus ac litteris facti meliora docuiſſent, vel ſuperbe contemnant, vel propter ipſam novitatem in invidiam adducant.

In ordine rerum tractatarum libenter equidem, nonnullis criticorum admonitionibus adductus, hic illic quaedam commutaſſem. Attamen quum hic liber quinquies iam editus academicis ſcholis inſerviat, curandum erat, ut in capitum conſecutione et numero quaevis discrepantia vitaretur. Neque in alia qualicunque rerum diſpoſitione locus defuiſſet, an alia praeferenda eſſet, dubitandi. Enimvero quum plurimis et aequiſſimis harum rerum arbitris conſilium meum probatum fuiſſe vidiſſem, in hac quoque nova operis editione *primum* quidem univerſam locorum theologicorum ſeriem, ab opinione religionis Chriſtianae vi ſupernaturali conſtitutae ſuspenſam ſive ſyſtema *Supernaturalismi*, quem dicunt, ad formulam ſymbolicam eccleſiae Lutheranae, ſubiunctis tamen et Reformatarum *confeſſionum* decretis, accurate expoſui, *deinde* vero, dogmatum ſingulorum hiſtoria atque cenſura ſubiecta, itemque ſelecta ubique optimorum librorum notitia addita, puriorem etiam religionis doctrinae typum (*τύπον διδαχῆς* Rom. 6, 17.) exhibui omnino ſibi conſtantem et ex iis potiſſimum ſcripturae ſacrae effatis, quae dilucide atque perſpicue enunciata rationis humanae legibus a Deo ipſo menti noſtrae inſitis optime conveniunt, erutum, quod *Ratio-*

naliismi fyftema dicitur. Haud quidem diffitendum eft, *Supernaturalismi* quoque fyftema, quod, omiffis theologorum recentiorum emendationibus, e libris Symbolicis candide expofui et cuius cenfuram modeftam, exemplo firmatus theologorum clariffimorum, fuscepi, biblico fundamento minime deftitutum effe, praefertim fi fingula quaedam bibliorum ff. enunciata ad praeiudicata dogmata conftituenda quodam modo contorqueantur. At peritum candidumque interpretem non fugiet, in iisdem libris ff. non unam eandemque exftare doctrinae formulam, ipfosque fcriptores ff., non omnino fibi conftantes, Deo ipfo permittente, diverfos expofuiffe τρόπους παιδείας, quorum alii notiones et fententias aevo Chriftiano divulgatas eidemque fatis bene accommodatas referunt, fub quibus verae religionis ideae involutae latent (Io. 6, 63.), alii puriorem fimplicioremque religionis doctrinam manifefto exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam, quippe quae cum fanae rationis ideis optime conveniat. Quae quum ita fint, et theologi omni tempore fruftra in eo elaboraverint, ut diverfas illas formulas qualescunque inter fe conciliarent, ad fyftema fententiarum dogmaticarum omnibus numeris abfolutum inde exftruendum, non eft, quod religioni nobis ducamus, eas iam recte difcernere atque feparare, et, purioris doctrinae ad fumma praecepta ethica accommodatae typum fequentes, fententiarum ex aevi incultioris notionibus repetendarum ufu tantum fymbolico confervato, illius fundamentis certioribus univerfam religionis inftitutionem fuperftruere. Neque vero eft ulla rationis a Deo nobis infitae auctoritate maior auctoritas, quippe quum in omni vitae

institutione eam ducem officiorumque magistram sequi Deus ipse nos iubeat. Itaque quaecunque excogitata fuerit *positiva* fidei religiosae forma, hactenus demum probari debet, si vera rationis de religione decreta cum virtute arctissime coniuncta, apte et convenienter suis dogmatibus aut symbolis adumbrat. Nullius enim, ipsa scriptura s. teste (Matth. 7, 21. 25, 14 ss. Io. 4, 23. 24. Rom. 2, 13. Iac. 2, 19.), dogmatis pretium in se ipso est, sed unumquodque tantum habet dignitatis, quanta est eius cum virtute et vera pietate necessitudo et coniunctio, quantumque valet ad bene beateque vivendum. Neque porro cogitari potest alia ratio, qua, mirum in modum auctis omnium artium ac disciplinarum incrementis, religionis doctrinae sua semper auctoritas constare possit; eademque via homines Deum optimum maximum ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ adorantes impiam incredulitatem pariter ac superstitionem, tanquam duo scopulos utrimque imminentes, facillime evitant.

Quamquam igitur in ipsis totius operis principiis et fundamentis nihil erat, quod mutandum videretur, aut quod ab ea, quam institueram, disserendi via et ratione recederem; haud pauca tamen reperi, quae vel accuratius dicenda essent, vel dilucidius fusiusve explicanda. Itaque quum hac nostra aetate exstiterint, qui principatum rationis et intellectus a Deo humanae naturae prae ceteris animalibus concessum parum aestimantes, nobis religionem a ratione prorsus alienam obtrudere vellent, alii item fuerint, qui, spretis rationis praeceptis, aut ab obscuris sensibus, aut ab altiore quadam animi conscientia, vel *irradiatione*

et revelatione rerum divinarum naturam noſtram longe ſuperante religionem repeterent, equidem praecipue in eo elaboravi, ut rectum rationis uſum denuo commendarem et rationalis theologiae fundamenta, quantum fieri poſſet, et amplificarem et communirem, itemque maiore quam antea in luce ponérem veritatem huius ſententiae, quae omnes fidei doctrinas ad ſumma praecepta ethica accommodandas et ad horum normam tanquam ad obruſſam exigendas eſſe, ipſa ſcriptura ſ. duce, ſtatuit. Tantum vero abeſt, ut eos imitandos putem, qui nuper falſo iactatae ὀρθοδοξίας eccleſiaſticae pannis ſuam philoſophandi rationem myſticam aut ſcholaſticam exornare coeperunt, ut neminem, niſi eos inter veteres ac recentiores philoſophos, qui, ſubtilitate cum ſumma evidentia coniuncta, aequiſſimis harum rerum exiſtimatoribus ſua placita probarunt, ſtrenue ſecutus, *Chriſtianismi rationalis* ſyſtema confirmare ſtuduerim. Sic enim expoſita religio Chriſtiana, et, ſecretis temporalibus velamentis, ad internam veritatem et congruentem rationis principiis tenorem revocata, vere divinam originem et auctoritatem optime prae ſe fert; quippe quum ipſam rationem, cuius ope dignitas ac ſalubritas eius ad omnem poſteritatem commendatur, Dei beneficio debeamus, nec minus omnes eae res in facto poſitae, quam maxime memorabiles, quibus adiuvantibus illa et tradita primum et propagata eſt, a Dei providentia repetendae ſint.

Quum autem omnis de rebus ſacris popularis inſtitutio ad verum bonorum finem dirigenda ſit, et maximopere ita conformanda, ut homines, quod Apo-

ſtolus bene monuit Tit. 2, 12., in hoc orbe terrarum *σωφρόνως καὶ δικαίως καὶ εὐσεβῶς* vivendum eſſe ſibi certiſſime perſuadeant, praecipue in ſcholis theologiae dogmaticae academicis eo connitendum eſt, ut futuri religionis doctores, et ipſi hac perſuaſione penitus imbuti, in concionibus et catecheſibus ad populum habendis prudenter verſari diſcant, caveantque, ne aut antiquatis opinionum commentis pertinacius inhaerendo, aut novas inconſulto ac temere effutiendo, veriſſimorum etiam de religione, virtute et honeſtate praeceptorum vim infringant, populumque in perniciofum hunc errorem inducant, ut ſanctiſſima illa omnis verae humanitatis fundamenta in libris ſacris clariſſime expoſita, vel tanquam futilia et una cum obſoletis dogmatibus antiquata contemnant, vel, mutato in melius de quibusdam eccleſiaſticae doctrinae partibus iudicio, ipſa quoque abroganda aut corrigenda eſſe opinentur. Itaque et hac de re inſtitutionibus meis praecepta addere haud ſupervacaneum duxi.

Omnino noſtrae aetatis rationes et univerſae de rebus divinis opinionum varietates hoc poſtulare videntur, ut theologiae ſtudioſi, qui ſe ad doctrinam religionis Chriſtianae populo tradendam parant, non ſolum dogmatum olim publice receptorum argumentum viciſſitudinesque probe intelligant, ſed ſanum etiam iis iudicium adhibere (1 Theſſ. 5, 21.), et quid in antiquiorum theologorum decretis ſcripturae ſ. auctoritate rationi bene excultae probata teſtatum non ſit, exquirere conſueſcant.

Nam illud quidem hodie nemo harum rerum prudens exiftimator exſpectabit fieri poſſe aut futurum eſſe, ut totus ille dogmatum complexus, qualem ſacrorum emendatores eosque ſecuti theologi ſeculi XVI et XVII ad ſui temporis rationes accommodate compoſuerunt, intelligentibus etiamnunc probetur, et quae inde a proximis fere duodecim luſtris philologiae, hiſtoriae et philoſophiae luce tandem aliquando melius ac verius expoſita ſunt, a doctioribus deſerantur, vel etiam in ipſam popularem religionis inſtitutionem revocari poſſint. Namque rationis ideas, quae veritatis ſigno commendatae, noſtris quidem temporibus, ſemel ad plurimos populi cuiusdam cives pervagatae fuerint, vel hierophantarum et inani eorum, qui ſe ſolos orthodoxos, quin etiam divinitus inſpiratos, putant, arrogantia, vel fallaci myſtagogorum, qui religionis ſpeciem fraudibus aut cupiditatibus praetendunt, ſimulatione, ullo tempore plane exſtingui poſſe, nemo unquam, qui providentiae divinae curſum hiſtoriae luce illuſtratum intuetur, ſibi perſuaſerit. Omnino progreſſus in litterarum doctrinis per tot ſecula facti iique non a ſingulorum hominum ingenio vel arbitrio profecti, ſed ſenſim divina providentia concurrentibus cultiorum gentium ſtudiis effecti plerosque Proteſtantium eccleſiarum ſocios ad altiora quaſi ſcientiae atque culturae templa adduxerunt, unde aliam fidei religioſae formam ac ſpeciem intuentur, quam maioribus noſtris pro illius aetatis rationibus licuit. Non *enim ſola* certorum hominum aut librorum auctoritate confidere poſſunt, niſi interna veritatis auctoritas intimaque de ea perſuaſio accedat; ac ſi maxime cu-

perent eiusmodi auctoritatem denuo amplecti, non possent in tanta cognitionis naturae luce et antiquitatis pariter atque omnis historiae notitiis insigniter illustratis et amplificatis caecutire, nisi ipsi vellent vel meticulosa quadam animi anxietate et imbecillitate, vel pravis adeo cupiditatibus abducti oculos sibi praestringere. Multas veterum falsas opiniones dies delevit ac radicitus exstirpavit; naturae et sanae rationis iudicia confirmavit. Atque in hoc ipso admirabilem Dei vim et efficaciam agnoscimus, qui, ut in artibus, quae ad externum vitae cultum spectant, non continuo hominibus cuncta tribuit, sed sensim per tot secula eos exercuit, „curis acuens mortalia corda, Nec torpere gravi passus sua regna veterno"; sic in cognitione rerum divinarum atque coelestium sensim ac pedetentim voluit mortales ab humilioribus ad superiora perducere, non in eodem, quem aliquando attigerunt, cognitionis campo angusto crudeliter in perpetuum continere; et si veritas laborare videatur interdum, eandem, quam quidem ipse regni divini conditor et verbis et factis suis tam egregie commendavit (Io. 18, 37. coll. 1. Tim. 6, 13.), omnino exstingui nunquam patietur. Atque ipsius *Protestantismi*, et eius quidem veri ac genuini (§. 13.), consilium et officium est, consensum in religionis decretis non aliter, nisi sanae rationis hominibus insitae luminibus accensis, perficere, in iis vero, quae ab ea non possunt certis firmissimisque argumentis stabiliri, vel quae idearum ad religionem pertinentium quasi velamenta et involucra, quibus et ipsa purior doctrina carere omnino nequit, exhibere videntur, opinionum varietatem ac discrepantiam tolerare et concedere; adeo,

ut „in rebus necessariis tantum unitas sit, in dubiis vero libertas, in omnibus caritas". Itaque civitatum rectores civibus singulis hanc veniam dare decet, ut ipsi statuant, quam in religione amplectenda et salute sua paranda viam ac rationem sequantur, modo ne iustas leges civiles violent seditiose aut recusent.

At si quis timeat, ne, convulsis atque remotis obsoletis quibusdam theologorum veterum decretis *positivis* eorumque involucris temporalibus, omnis funditus tollatur religio, is cogitet, sensibus a numine ipso, Apostolo teste (Rom. 2, 13 ff.), homini insitis studium ad veram religionem emergendi in animo bene composito excitari et sustentari, nec ullam religionis doctrinam homini cultiori eidemque ethicis praeceptis recte imbuto probari posse, quae sanae rationis decretis ab ipso bene perspectis repugnet, nec pleno perfectoque assensu comprobari possit. Accedit, quod in veritate indaganda nulla valet usucapio estque praecipuum libertatis Evangelicorum momentum curare, ne ius suum scripturam s. interpretandi aliis quam sanae rationis et verae eruditionis terminis circumscribatur ac definiatur. Ac tantum abest, ut rectus rationis usus pios religionis sensus, inprimis pietatem in Deum gratumque sensum beneficiorum e Christi doctrina ad genus humanum redundantium, infringat vel tollat omnino, ut *utriusque* officii vim egregie augeat, efficiatque, ut *homo vere* religiosus divinum numen amet et vereatur, tanquam parentem et sanctissimum et sapientissimum, in quo omnis Christianae doctrinae summa vertitur, non, quod est superstitiosi hominis aut fana-

tici, ut hostem tyrannumve metuat. Imo si quis liberaliorem, ut in humanis rebus, sic in divinis quoque rationem sequetur, curabit sane, ut ne miraculis mysteriisve, sed certioribus fundamentis sua fides religiosa sit superstructa. Tametsi autem, qui hanc viam insistit, facillime in eam dubitationem adducitur, ut revelationem divinam illam, quam iactant, *supernaturalem* et *immediatam* necessario factam esse neget potius quam temere credat; tametsi hominum de tali revelatione persuasionem ex ipsa animi natura derivare omnemque Dei efficaciam ad homines edocendos beandosque ad revelationem *naturalem* ac *mediatam* revocare studet: eius tamen propterea neque virtus, neque animi tranquillitas, neque etiam pietas erga Deum ullo modo periclitatur; idemque officii causa hanc ipsam persuasionem non minus firme graviterque, quam qui contrariam opinionem fovet, sibi tenendam putabit, ac, fide quippe sua ad quaevis recte honesteque facta ductus, ne ipsius quidem supremi iudicis sententiam expavescet, spe ac fiducia firmissime reposita in Deo, omnis veritatis auctore et vindice sanctissimo et benignissimo. Ceterum hoc systema doctrinae Christianae rationale eodem iure ac vetus illud Supernaturalismi, *positivum* dicere licebit, quoniam scilicet argumentum eius auctoritate divina *interna* i. e. rectae rationis, divinae veritatis luce collustratae, assensu comprobatum, indubitatis etiam scripturae s. effatis, tanquam auctoritate divina *externa*, confirmatur ac commendatur. Quo facto hominibus cultioribus, quibus veritas ipsa per sese maxime accepta est, non minus bene consulitur, quam incultioribus, quos externa quaedam auctoritas potis-

fimum movet. Neque vero liberaliori doctrinae officient vani nonnullorum conatus, ecclefias evangelicas ad fingula quaeque librorum Symbolicorum decreta revocandi, quorum memoria apud plurimos illarum focios dudum obliterata eft, et Auguftini placita quaedam falfo iactata pro veris Iefu Chrifti ipfius praeceptis vendendi; nec fuperftitiofae aliorum querelae, non verae fed adumbratae pietatis fpecie credulis illudentium et iniquiore quodam *ζήλῳ οὐ κατ᾽ ἐπίγνωσιν* recta et iufta aliorum ftudia in invidiam vocantium, ad veterum opinionum commenta, quae dies delevit, repetenda ac denuo ftabilienda quicquam hodie perficient.

Quae quum ita fint, eos potiffimum, quibus hoc eft munus a fummo rerum humanarum moderatore datum, ut veriorem religionis doctrinam aequalibus impertiant futurosque ecclefiae doctores inftituant, maxime decet, omni ftudio et ingenii contentione elaborare, ut in explicandis iudicandisque priftinorum temporum opinionibus aut decretis fanae rationis ufum cum difciplinarum tot feculorum ftudiis excultarum fructu coniungant. Sic demum ipfius Iefu Chrifti et Apoftolorum praecepta fequentur, non anilem quandam fuperftitionem, aut ftuporem fanaticum hominibus, fed *λογικὴν λατρείαν* imperantium; fic veftigiis magnorum illorum virorum L u t h e r i, M e l a n c h t h o n i s, Z w i n g l i i, C a l v i n i aliorumque infiftent, qui quum generofo quodam animi et ingenii impetu tot errores generi humano male inculcatos impugnarint ac profligaverint, nunquam tamen fe unos omnia perfeciffe gloriati, nunquam,

quae posteri in religionis doctrina vel dilucidius explicare, vel melius intellecta edisserere possent, prohibere, aut quasi interdicto quodam coërcere se velle professi sunt. Ac profecto si quis alius persuasus fuit, „veritati neminem praescribere posse, non longinquitatem temporum, non patrocinia personarum, non privilegium regionum" (Tertull. de vel. virg. cap. 1.), is certe fuit Lutherus ceterique sacrorum emendatores, quorum exemplum illi minime imitantur, qui, quicquid post illos in rebus divinis aut libris ss. interpretandis melius constitutum fuerit, vel fastidiunt, vel in suspicionem impiae novaturiendi temeritatis adducunt. Quodsi Luthero eiusque sociis novitas tam invisa fuisset, ubi nunc essent illa sacrorum ab iis emendatorum pignora, quae illi propter solam vetustatem, nos ob divinae veritatis seminá in ipsis latentia adamamus? Illud autem praecipue agant ecclesiae doctores, ut Christi et Apostolorum de Deo sanctissimo et de moribus officiisque doctrinam quam purissimam populo strenue impertiant, ut eius veritatem haud ex antiquis dogmatum formulis et locorum quorundam subtilitatibus pendere, sed ipsa animi natura bene exculta, teste scriptura s., optime confirmari ostendant; ut sensim relictis aut in melius mutatis doctrinae formulis, quae certis tantum hominum ac temporum rationibus accommodatae erant, haud amplius defendendis ad simpliciorem τρόπον παιδείας, in ipsis N. T. libris ss. aeque indicatum ideoque etiam *positivae* doctrinae forma induendum transeant, nec pro luce cognitionis fumum vendant obsoletarum ac derelictarum opinionum, quamvis cum calore quodam fucatae pietatis coniunctum, sed potius

verae

rae virtutis pietatisque igniculos ex ipsa genuinae Christi doctrinae luce exardescere patiantur.

Praeclare autem genus humanum a sapientissima et benignissima Dei providentia regitur; nec verendum est, ne ab iis, quae, ipso Deo adiuvante, hac nostra aetate in studiis historicis, philologicis et philosophicis facta progressione vera et iusta esse cognovimus, perversis institutis, quasi praestigiis quibusdam, prorsus depellamur. Sed ipsorum etiam religionis doctorum et ecclesiae praesidum sanctissimum est officium providere, ne, doctrinae formulis ecclesiae obtrusis et scripturae f. interpretatione rerumque divinarum scientia quasi forensibus circumscripta cancellis, *λογικη λατρεία*, ipsa Christi et Apostolorum auctoritate commendata, detrimenti quid capiat, neve clandestinis Iesuitarum aliorumque inscitiae patronorum, quae in dies latius serpunt, consiliis doctrinae spargantur Christi et Apostolorum praeceptis ac libertati Evangelicae prorsus oppositae, veterumque superstitionum, mysticismi ac fanatismi tenebrae, ad tempus certe, reducantur.

Restat, ut debito cum honore ac gratissimo animo recorder virorum clarissimorum, quorum scriptis vel monitis in hoc libro denuo edendo studiose usus sum. Nam si hic libellus doctis iustisque harum rerum existimatoribus placere atque consiliis supra significatis satisfacere perrexerit, magna eius laudis pars viris illis debetur de universa re litteraria, inprimis sacra, optime meritis.

Faxit Deus, ut hic liber non ſolum ſtudium theologiae tum hiſtorico-dogmaticae tum rationalis adiuvet atque promoveat, ſed etiam veram religionem pietatemque arctiſſime coniunctam cum virtute et eum nobiliſſima ea animi fortitudine, quae, „ſummum credens nefas animam praeferre pudori”, nec ſenſuum illecebris, nec aegrae mentis ludibriis, a recto veritatis, honeſtatis ac decoris tramite abripi ſe patitur, in animis eruditionis theologicae ſtudioſorum alat atque confirmet. Inprimis in iudicandis aliorum de religione ſententiis memores ſemper ſint effati illius praeclariſſimi, quo veris Ieſu diſcipulis non coeca et obſcura aliqua fides ſervatori (*τῷ φωτὶ τοῦ κόσμου* Io. 8, 12.) praeſtanda, nedum certa quaedam meritum eius ſplendidiſſimum interpretandi aut adumbrandi via et ratio ſtrenue iniungitur, ſed amor mutuus ad Chriſti exemplum accommodatus tanquam teſſera Chriſtianae religionis cultoribus commendatur: *Ἐν τούτῳ γνώσονται πάντες, ὅτι ἐμοὶ μαθηταί ἐστε, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις.* Io. 13, 35.

Recognovi Halae cal. Decembr. a. cIↃIↃcccXXVIII.

SUMMARIUM
INSTITUTIONUM THEOLOGIAE DOGMATICAE.

PROLEGOMENA.

Caput I. De religione.

Caput II. De theologia.

Caput III. De theologiae dogmaticae systemate recte componendo.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

Pars I.

DE SCRIPTURA SACRA, RELIGIONIS CHRISTIANAE FON PRIMARIO, EIUSQUE AUCTORITATE DIVINA.

Caput I.

De ſcriptura ſ. in univerſum.

§. 32. Notio ſcripturae ſ. §. 33. Authentia et integritas librorum V ris Teſtamenti. §. 34. Authentia et integritas N. T. §. 35. De c none V. T. §. 36. De canone N. T.

Caput II.

De divina ſcripturae ſ. auctoritate.

§. 37. Revelationis notio biblica. §. 38. Doctrina ſymbolica et eccl ſiaſtica. §. 39. Continuatio. §. 40. Hiſtoria dogmatis. §. 41. Con tinuatio. §. 42. Epicriſis. §§. 43. 44. Continuatio. §. 45. Affectic nes ſcripturae ſ. §. 46. Miraculi notio biblica. §. 47. Doctrinae c miraculis eccleſiaſticae expoſitio hiſtorica. §. 48. Continuatio. §. 4 Epicriſis. §. 50. Vaticinia. §. 51. De argumentis divinae ſcriptur ſ. auctoritatis internis.

Pars II.

DE DEO.

Caput I.

De exſiſtentia Dei unius.

§. 52. Notio et nomina Dei in bibliis ſſ. propoſita. §. 53. De verita notionis eius probanda. §. 54. Argumentum ontologicum. §. 55 Argum. cosmologicum et phyſico-theologicum. §. 56. Argum practicum et hiſtoricum. §. 57. De Atheismo. §. 58. De Pantheism §. 59. Unitas Dei.

Caput II.

De attributis Dei.

§. 60. Modus attributa divina cognoſcendi. §. 61. Diviſiones varia §. 62. *A.* Attributa Dei, ut ſubſtantiae abſolute perfectiſſimae infini tae, per ſe ſpectatae. §. 63. Continuatio. §. 64. *B.* Attributa De ut ſubſtantiae abſolute perfectiſſimae ſpiritualis. *a.* Attributa intel

Caput III.

De Trinitate Dei.

Caput IV.

De Deo creatore.

Sectio 1. De Deo rerum univerſitatis creatore.

Sectio 2. De Deo, naturarum intelligentium creatore.

A. *De hominibus primum creatis.*

B. *De Angelis.*

Caput V.

De providentia Dei.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

Pars I.

DE SCRIPTURA SACRA, RELIGIONIS CHRISTIANAE FONT PRIMARIO, EIUSQUE AUCTORITATE DIVINA.

Caput I.

De ſcriptura ſ. in univerſum.

Caput II.

De divina ſcripturae ſ. auctoritate.

Pars II.

DE DEO.

Caput I.

De exſiſtentia Dei unius.

Caput II.

De attributis Dei.

CAPUT III.

De Trinitate Dei.

CAPUT IV.

De Deo creatore.

Sectio 1. De Deo rerum univerſitatis creatore.

Sectio 2. De Deo, naturarum intelligentium creatore.

A. *De hominibus primum creatis.*

B. *De Angelis.*

CAPUT V.

De providentia Dei.

THEOLOGIAE DOGMATICAE

Pars I.

DE SCRIPTURA SACRA, RELIGIONIS CHRISTIANAE FONTE PRIMARIO, EIUSQUE AUCTORITATE DIVINA.

Caput I.

De scriptura s. in universum.

Caput II.

De divina scripturae s. auctoritate.

Pars II.

DE DEO.

Caput I.

De exsistentia Dei unius.

Caput II.

De attributis Dei.

Caput III.

De Trinitate Dei.

Caput IV.

De Deo creatore.

Sectio 1. De Deo rerum universitatis creatore.

Sectio 2. De Deo, naturarum intelligentium creatore.

A. *De hominibus primum creatis.*

B. *De Angelis.*

Caput V.

De providentia Dei.

Pars III.

DE CONSILIIS ET INSTITUTIS DIVINIS AD HOMINUM SALUTEM PER IESUM CHRISTUM PARANDAM.

Caput I.

De ſtatus hominum depravati cauſis et effectis.

Caput II.

De divino inſtituto ſalutis humanae per Ieſum Chriſtum reparandae.

Sectio 1. De perſona Chriſti.

Sectio 2. De opere Ieſu Chriſti ſalutari ſecundum munus ipſi tributum triplex ab eo peracto, ſ. de beneficiis et meritis Ieſu Chriſti.

Caput III.

De modo ſalutis per Chr. conſequendae.

Sectio I., qua illuſtrantur Dei decreta de ſalute per Chriſtum parata hominibus vere impertienda.

Sectio 2. De ordine ſalutis.

CAPUT IV.

De adminiculis ſalutis per Chriſtum conſequendae, ſ. de mediis gratiae.

Sectio 1. De verbo Dei.

Sectio 2. De Sacramentis.

A. *De Baptismo.*

B. *De ſacra coena.*

CAPUT V.

De eccleſia.

Pars III.

DE CONSILIIS ET INSTITUTIS DIVINIS AD HOMINUM SALUTEM PER IESUM CHRISTUM PARANDAM.

Caput I.

De ſtatus hominum depravati cauſis et effectis.

Caput II.

De divino inſtituto ſalutis humanae per Ieſum Chriſtum reparandae.

Sectio 1. De perſona Chriſti.

Sectio 2. De opere Ieſu Chriſti ſalutari ſecundum munus ipſi tributum triplex ab eo peracto, ſ. *de* beneficiis et meritis Ieſu Chriſti.

Caput III.

De modo ſalutis per Chr. conſequendae.

Sectio I., qua illuſtrantur Dei decreta de ſalute per Chriſtum parata hominibus vere impertienda.

Pars IV.

DE REBUS POST MORTEM FUTURIS.

Caput I.

De vita post mortem speranda.

Caput II.

De sorte hominum post mortem exspectanda.

PRO-

PROLEGOMENA.

CAPUT I.

DE RELIGIONE.

§. 1.

Religionis notio historica.

Nullam fere aut fuisse aut esse reperimus gentem, nisi forte immanitate prorsus efferata fuerit, quin ad numen aliquod cognoscendum atque colendum evecta h. e. religionis [a]), quamvis incultae, sensibus et notionibus sit imbuta [b]). *Cognoscere* numen dicimus eum, cuius menti inhaeret notio de natura quadam viribus instructa humanas superantibus, ex qua semet ipsum ceterasque res sub sensus cadentes pendere, persuasum habet [c]). *Colere* vero numen dicitur, qui animi sensus et facta ad hoc numen referre studet. Quibus positis, religionis notionem ex historia gentium repetitam in universum ita definire licet, ut sit *modus certus numen qualecunque cognoscendi atque colendi*; unde religionis partes constituuntur *theoretica* (religio *theoretica*, quae sola *cognitione* numinis continetur), et *practica* (religio *practica* [d]) s. *cultus* numinis), ab animo hominis vere religiosi haud seiungendae. (Matth. 7, 21. Rom. 2, 13. Col. 1, 9. 10. Iac. 1, 22—27.)

Fluxit inde discrimen, quod, *obiecto* et *subiecto* diverse cogitato, alii aliter definiverunt [e]), inter religionem *obiectivam*, quae rectius appellatur religionis

doctrina, i. e. complexus quidam notionum et enuntiationum de modo certo numen cognoſcendi atque colendi per ſe cogitatus, v. c. religio Iudaica — et *ſubiectivam*, ſive cognitionem numinis, quam quis habet, ac ſtudium illud colendi *f*), quod tum ſenſibus animi (*cultu* numinis *interno*), tum actionibus piis (*cultu* eiusdem *externo*, vel *publico* vel *privato*), continetur *g*). Animus religione vere imbutus utrique quidem vacabit cultui; at defectus alterius non ſemper alterius arguit abſentiam. Religio obiectiva, quae, pluribus communis hominibus, auctoritatem publicam nacta eſt, *publicae* religionis nomen habet.

Ex aliorum *h*) ſententia religio *obiectiva* dicitur, quae religionis *obiecto*, ſive *ideae* *i*) adaequata eſt, h. e. religio unice vera et perfecta, ad cuius normam religio *ſubiectiva*, cuius quidem plures ſpecies eſſe poſſunt, conformari debeat.

a) Religionis etymon ab aliis alia ratione explicatum eſt. Vid. Lactantii Inſtitutt. div. l. IV. c. 28. „Hac conditione gignimur, ut generanti nos Deo iuſta et debita obſequia praebeamus, hunc ſolum noverimus, hunc ſequamur. Hoc vinculo pietatis obſtricti, Deo *religati* ſumus; unde ipſa *religio* [non *religio* ſed *religatio*, v. Cic. Senect. c. 15.] nomen accepit; non ut Cicero interpretatus eſt, a relegendo. — Diximus, nomen religionis a vinculo pietatis eſſe deductum, quod hominem ſibi Deus religaverit et pietate conſtrinxerit: quia ſervire nos ei, ut domino, et obſequi, ut patri, neceſſe eſt." Adſtipulantur Lactantio Hieronymus in Amos. c. 9. et Auguſtinus Retractatt. I. c. 13. „Uni Deo *religantes* animas noſtras, unde *religio* dicta creditur." De vera rel. c. 55. „*Religat* nos *religio* omnipotenti Deo, unde rel. dicta creditur." (Ammon *Ausführl. Unterricht in d. chriſtl. Glaubenslehre*. B. I. 1807. p. 11. Ei. Summa Theologiae Chriſt. Ed. 3. 1816. p. 4. Bretſchneider *Handb. d. Dogmatik*. I. L. 2. *A*. 1822. p. 1.). Alio tamen loco (de Civit. Dei. X. c. 4.) Auguſtinus ad Ciceronis expoſitionem propius accedit: „Ipſe fons noſtrae beatitudinis, ipſe omnis appetitionis eſt finis. Hunc eligentes, vel potius *religentes* (amiſeramus enim negligentes), hunc ergo religentes, unde et *religio* dicta perhibetur, ad eum dilectione tendimus, ut perveniendo quieſcamus etc." Ceterum licet verbis iſtis *legendi* et *ligandi* una eademque *colligendi* notio ineſſe videatur, tamen verbum *religandi* et

nomen *religationis* apud Romanos nusquam sensu quodam metaphorico dicta sunt. Mittimus Massurium Sabinum, qui *religiosum* i. e. quod propter sanctitatem aliquam remotum ac sepositum a nobis est, a *relinquendo* dictum esse docuit (Gellii Noct. Att. IV. 9.), et Nigidii versiculum ibid. allatum: „*Religentem* esse oportet, *religiosum* nefas" h. e. nimia religione adligatum. Audiamus prae ceteris Ciceronem de nat. deorum, II. c. 28.: „Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent, et tanquam *relegerent*, sunt dicti *religiosi*, ex *relegendo*, ut *elegantes* ex *eligendo*, tanquam a *diligendo diligentes*; ex *intelligendo intelligentes*: his enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso." Cf. Varro de ling. lat. V. 68. Ed. Bip. Optime explicatur dicto illo Ciceroniano, quomodo religione omnino diligentia, studium singulare, cautio non temere agendi et credendi *(Gewissenhaftigkeit)*, sine qua vera religio esse non potest, cura denique et caerimonia deorum significetur. Cic. de invent. II. c. 22. 53. Ernesti Clavis Cic. h. v. Eckermann *Handb. für d. systematische Studium d. christl. Glaubensl.* Th. I. 1801. 2 ff. Paulus *Der Denkgläubige.* I. Bd. 1. p. 50 ff.

b) Aristot. de coelo. I. 3. Πάντες ἄνθρωποι περὶ θεῶν ἔχουσιν ὑπόληψιν. Cic. de nat. deor. I. c. 16. „In omnium animis deorum notionem impressit ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quandam deorum?" Ib. I. 17. II. 4. 5. Seneca Ep. 117. — Fuerunt tamen, ipso Cicerone teste (l. l. I. 23.), qui dicerent, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. Alios idem sentientes affert Meiners *Grundriss d. Geschichte aller Religionen.* Lemgo. 2. *A.* 1787. §. 1. Veruntamen religionis vestigia, quamvis obscura, apud omnes populos ad humanitatis sensum emergentes, et similes quasdam religionis notiones apud eos, qui simili animi ingeniique cultu gavisi sunt, deprehendi, historia gentium satis docet.

c) Hac *cognoscendi* significatione accepta, definitioni supra propositae, religionem in universum adumbranti, nil inest, quod iure possit reprehendi. Cf. Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengeschichte.* 3. *A.* 1809. p. 75. Twesten *Vorlesungen üb. d. Dogmatik d. ev. luth. Kirche.* B. I. Hamb. 1826. p. 2 ff. Omnino enim, ut cum Alberto Magno (Summa theologiae. tract. III. quaest. 13.) loquamur, „Deus *cognosci* potest, sed non *comprehendi*" (Gerlach *Religionsphilosophie.* Hal. 1818. §. 37.); et quo perfectior homini fuerit rerum divinarum cognitio, eo perfectior religio eius esse poterit. (Io. 17, 3.)

d) Gerhard Loci theologici. Ed. Cotta. II. p. 4. Buddeus Institutiones Theologiae Dogmat. Lips. 1724. p. 5. — . Bretschnei-

der *Systemat. Entwicklung aller in der Dogmatik vorkommende Begriffe.* 3. *A.* L. 1825. p. 8 f.

e) Baumgarten - Crusius *Einleit. in das Studium d. Dogmati* L. 1820. p. 5.

f) Reinhard *Vorlesungen üb. d. Dogmatik.* 4. *A. mit literar. Zu sätzen von* D. Schott. 1818. p. 4.

g) Chr. Weiss Diss. de cultu divino interno et externo recte diiud cando. L. 1796. Herder *Von Religion, Lehrmeinungen u. Gebräuchen.* 1798. 270 f. 288. — De discrimine inter cultum *proprium* et *symbolicum* v. G. I. Vossius de orig. ac progressu idolatriae. L. I. c. 5. „*Proprium* voco, quando, quod colitur, proprie et in se Deus existimatur. Qualis fuit cultus solis ipsius, v Herculis —. *Symbolicum* appello, quum quid colitur, non qu credatur Deus, sed quia Deum significet. Quomodo sol cultus i igni Vestali, Hercules in statua."

h) Eckermann *Handb. d. christl. Glaubensl.* I. 76.

i) *Idea* est notio rei alicuius, quae perfectione summa experientiaeq fines plane excedente praedita cogitatur, v. c. idea numinis, virtutis, pulcritudinis. Quodsi idea cogitatur tanquam exemplar, hominis studio propositum, ea sensu strictiore archetypum *(das Idea* vocatur, v. c. archetypum omnis perfectionis s. Deus, archetypu honestatis s. homo summa et perfecta honestate praeditus. Huc referri posset sapiens Stoicorum, tanquam archetypus sapientiae, ni eum, quamvis raro, inveniri tamen finxissent. Seneca de constantia sapientis. c. 7. Cf. Cic. de Off. I. 15. „Vivitur non cu perfectis hominibus, planeque sapientibus, sed cum iis, in quibu praeclare agitur, si sunt simulacra virtutis."

§. 2.

Religionis origo et notio philosophica.

E consensu illo gentium facile intelligitur, omniu hominum animos propria mentis indole et naturali qua quodam instinctu, a philosophis varie explicato [a]), a religionem amplectendam ferri. Qui si altius indagatu fuerit, patebit, omnem religionem niti ea animi humani facultate, quamvis sensuum atque imagination illecebris saepius corrupta, qua homo, ratione et liber tate morali praeditus, super rerum externarum totius

que mundi visibilis ordinem, *temporis* et *spatii* lim bus adstrictum, sese attollit. Animus enim humai ita comparatus est, ut non modo *sensuum* et *intellec* ope rerum externarum legumque, quibus rerum nat regitur, cognitionem sibi acquirat, unde persuasio efficitur, quae *scientia* (*das Wissen*) vel *historica* *mathematica* vel *philosophica* nominatur, sed eti *rationis* [b]) potissimum vi, *intellectus* quidem et *sci* *tiae* legibus adstrictae [c]), ad ideas sibi informan ascendat. Rationis autem humanae, quae intellec h. e. facultati veram indolem nexumque rerum cog scendi, iuncta, sensu latiore dicitur *suprema* cog scendi vis (*das oberste Erkenntnissvermögen, geist Vermögen, Geist*) s. facultas verum cognoscendi rat cinando (*aus Gründen*), stricte sic dictae proprium ideas, inprimis eas, quae ad religionem et virtutem p tinent, concipere. Unde persuasio ea nascitur de id rum ad religionem spectantium veritate, quae *fi* dicta *religiosa rationalis*, sensus quidam est necessit (*Gefühl der Nöthigung*) cum recto rationis usu coni ctus, quo animus in cogitandis rebus divinis tenet Haec fides, licet *obiecta* eius nec mathematicorum m demonstrari, nec sensibus percipi possint (Hebr. 11, 3.), tamen, siquidem ab efficacia proficiscitur, rec rationi necessario inhaerente, non minore gaudet ce tudine quam scientia [d]).

Facultas autem illa rationis ad religionem per niendi, nisi institutione et traditione in animo homi commota fuerit, primum excitatur imbecillitatis s sensu, a rerum externarum potentia ipsi iniecto Quo quidem homo ductus quum naturam aliquam tione amplexus est, suis viribus longe superiorem, q vel cum timore quodam immensae potestatis [f]), vel amore benevolentiae [g]) revereatur, ratio, huius cul sensim adaucta, ulterius iam progreditur. Nam qu admodum intellectus proprium est, causas rerum ex rere et indagare, homo constare sibi non poterit,

ratione duce omnium rerum caufam primariam i. e. *ab- folutam* et *infinitam* animo fibi informaverit, et, quum univerfae naturae partium cognatio et confenfus ei innotuit, ad *unum* totius mundi auctorem omnia retulerit. (Rom. 1, 19. 20.) Deinde vero quum nemo fui fibi confcius fit adeo ferus, quin certa quadam honeftatis lege, quae ordinem nexumque rerum quendam moralem effe monet, fe adftrictum fentiat [h]) (Rom. 2, 14 ff.), et quum ordinis iftius etiam fundamentum in fe firmum poftulet ratio; non poffumus, quin univerfae naturae auctorem fimul fummum legis moralis latorem ac vindicem effe ftatuamus, qui fummum bonum *abfolute* cogitatum in fe complectitur. Sic ratio argumentis tam *theoreticis* quam *practicis*, ut dicunt, hominem eo adducit, ut *ideam* religionis mente recte concipiat. Qua bene cognita, non poteft, quin naturae fuae fublimioris (Act. 17, 29.) fibi confcius religionem *fubiectivam* ad ideam illam, quamvis erroribus faepius obvolutam, excolere atque fovere omnibus viribus enitatur. Quod ut efficiatur, et reliquae animi facultates fentiendi imaginandique vis et intellectus potiffimum rationi, quae fola idearum procreatrix atque nutrix eft, infervientes amice confpirent, neceffe eft [i]). Tum aequabilis ea atque conftans evadet *animi affectio, qua homo, neceffitudinem fuam eandemque aeternam, quae ei cum fummo omnium rerum auctore atque moderatore fanctiffimo intercedit, intimo fenfu complexus, cogitationes, voluntates et actiones fuas ad eum referre ftudet* [k]). Hac in animi affectione, annuente fcriptura f. (Io. 4, 24. Rom. 12, 1—3. Matth. 5, 48. Hebr. 11, 6. 1 Petr. 1, 15. 2 Petr. 1, 4. Phil. 3, 20.), recte ponuntur, quae religionis *fubiectivae* ideam conftituunt, momenta potiora.

a) De religionis origine, non tam hiftoriae quam pfychologiae ope exploranda, neque cum Schellingio (*Vorlefungen üb. d. Methode d. akadem. Studiums.* Tüb. 1803. 167 ff.) e ficta quadam Heroum traditione derivanda, neque e puriore quadam religione antiquif-

simae hominum genti divinitus patefacta *(Urreligion)*, temporum quidem decursu depravata (Tholuck *Ueb. d. Wesen u. den sittl. Einfl. d. Heidenthums;* in: Neander *Denkwürdigkeiten aus der Gesch. d. Christenthums.* V. I. B. 1823. 235 ff.), quae sententia solido historiae fundamento destituta est (Aug. Matthiae Pr. de ratione tractandae Graecorum mythologiae. Altenb. 1821. p. 5. Voss *Antisymbolik.* Voll. II. Stuttg. 1824. 26. E. R. Lange *Einleit. in d. Stud. d. griech. Mythol.* Berol. 1825. p. 5 ff.), neque e *scientia* s. cognitione menti innata (Iamblich. de Mysteriis. I. c. 3. *Συνυπάρχει ἡμῶν αὐτῇ τῇ οὐσίᾳ ἡ περὶ θεῶν ἔμφυτος γνῶσις, κρίσεως τε πάσης ἐστὶ κρείττων καὶ προαιρέσεως, λόγου τε καὶ ἀποδείξεως προϋπάρχει, συνήνωταί τε ἐξ ἀρχῆς πρὸς τὴν οἰκείαν αἰτίαν καὶ τῇ πρὸς τἀγαθὸν* [*τὸν θεὸν*, cf. Plotin. Enn. V. fin.] *οὐσιώδει τῆς ψυχῆς ἐφέσει συνυφέστηκεν.*), v. praeter Cic. de nat. deor. II. 5. Lucret. de rerum nat. l. V. Sextum Empiricum adv. Physicos s. Mathematicos. l. IX. Parker Disputatt. de Deo et providentia divina. Lond. 1678. Diss. I. Sect. 27., Hobbesii et Spinozae sententiis, Lucretio (l. II. init.) adstipulantibus, maxime opposita. Cudworth Syst. intellectuale. Lat. vert. Mosheim. Voll. II. f. Ien. 1733. V. II. 791 ff. G. Is. Voss de theologia gentili etc. ll. IX. Amst. 1750. f. Dav. Hume *The natural history of Religion;* in: *Essays and Treatises on several Subjects.* Ed. 2. Lond. 1784. Vol. II. 401 ff. Stäudlin *Ideen zur Kritik d. chr. Systems.* 1791. 13 ff. Ph. Ch. Reinhard *Abriss einer Geschichte der Entstehung u. Ausbild. religiöser Ideen.* Jen. 1794. Lib. nost. de Graecorum Mysteriis. Gott. 1805. 20 ff. Meiners *Allgemeine krit. Gesch. d. Religionen.* Hann. 1806. I. 16 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 45 ff. Ammon *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 39. Gottl. Phil. Chr. Kaiser *Die bibl. Theologie, od. Judaismus u. Christianismus nach d. grammat. histor. Interpretationsmethode u. nach einer freimüthigen Stellung in die kritisch-vergleichende Universalgeschichte d. Rell. u. in die universale Rel.* Th. I. Erl. 1813. 1 ff. Benj. Constant *De la religion, considérée dans sa source, ses formes et ses développemens.* Voll. II. Par. 1824. 25. Germ. vertit P. A. Petri. B. 1824.

De iis, qui religionis vel necessitatem vel utilitatem tollere conati sunt, in quibus De la Mettrie (*L'homme machine.* Leiden. 1748. 12. *L'homme plante.* Potsdam. 1748. 8.) et auctor libelli: *Système de la nature.* Londres. 1770. Voll. II. et alii, cf. Pfaff Introduct. in Histor. Theol. liter. Tubing. 1724—26. Voll. III. 4. T. II. init. Schlegel *Kirchengesch. des 18. Jahrh.* 1784—88. B. I. 248 ff. — Cicero de nat. deor. I. c. 42. mentionem fecit eorum, qui dixerunt, totam de religione opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae causa, ut quos ratio non posset, eos ad of-

ficium religio duceret; quo quidem dicto omnem religionem funditus tolli. — Pfanner Systema Theol. gentilis purioris. Basil. 1679. 4. p. 34 f.

b) Cf. prae ceteris multis Chrysippus ap. Diog. Laert. VII. 88. Ὁ νόμος ὁ κοινός ἐστιν ὁ ὀρθὸς λόγος, διὰ πάντων ἐρχόμενος, ὁ αὐτὸς ἐν τῷ Διῒ καθηγεμόνι τούτῳ τῆς τῶν ὄντων διοικήσεως ὄντι. Plutarch. de audit. c. 1. Ταὐτόν ἐστι τὸ ἕπεσθαι θεῷ καὶ τὸ πείθεσθαι λόγῳ. — θεῖον ἡγεμόνα τοῦ βίου λαμβάνουσι τὸν λόγον, ᾧ τοὺς ἑπομένους ἄξιόν ἐστι μόνους ἐλευθέρους νομίζειν. Cic. Offic. I. 4. „Homo rationis est particeps, per quam consequentia cernit, causas rerum videt earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat rebusque praesentibus adiungit atque annectit futuras." Tusc. V. 13. „Humanus animus, decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso Deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. Hic igitur si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne coecetur erroribus, fit perfecta mens, i. e. absoluta ratio; quod est idem virtus." Seneca de benef. II. 20. „Mens adeo libera et vaga est, ut ne ab hoc quidem carcere, cui inclusa est, teneri queat, quo minus impetu suo utatur, et ingentia agat, et in infinitum comes coelestibus exeat." — Krug *Fundamental-Philosophie*. §. 75 ff. „*Die Vernunft setzt sich das Absolute, Unendliche, zum Ziele, und ist die Quelle der Ideen und Principien in theoretischer und praktischer Hinsicht.*" Friedemann Pr. de summa Christ. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessariis et immutabilibus consensione, diversarum partium conciliatrice. Witt. 1821. 4. p. 5 ff. Bouterwek *Lehrbuch d. philos. Wissenschaften.* I. 2. *A.* Gött. 1820. p. 31. 265. „*Die Vernunft ist das Vermögen der Erkenntniss aus Gründen d. h. aus demjenigen in unserm Geiste, woraus wir die Wahrheit eines Urtheils ableiten durch richtige Schlüsse. — Die Kraft der wahren Idee des Göttlichen, die in der Vernunft selbst gegründet ist, wird als der letzte und unmittelbare Grund des religiösen Vernunftglaubens durch Verdeutlichung dieser Idee verstandesmässig gesichert.*" Paulus *Der Denkgläubige*. I. Heidelb. 1825. p. 12. „*Vernunft, wenn wir durch dieses Wort genau die vom Verstehen, Urtheilen, Begehren, Wollen, Empfinden, verschiedene Wirksamkeit des menschlichen Geistes unterscheiden, besteht und wirkt eigenthümlich darin, dass der Menschengeist Vollkommenheit überhaupt zu denken und alles, was er irgend denkt, mit diesem Musteredanken (Ideal) als Norm oder Maassstab zu vergleichen und bis dahin zu steigern vermag.*"

c) Bouterwek l. l. p. 31. „*Verstand nennen wir die Summe derjenigen Functionen der Denkkraft, durch welche Begriffe oder abstracte Vorstellungen gebildet werden und sich zu Urtheilen*

verbinden, aus denen *Schlüsse* entspringen. — *Nennen wir das Vermögen zu denken, Vernunft im weitesten Sinne des Worts, so umfasst sie auch höhere Functionen jenes Vermögens, durch die sich die Vernunft über das blosse Begriffebilden, Urtheilen und Schliessen erhebt. Die Summe dieser höheren Functionen der Vernunft mag Vernunft im höheren Sinne des Worts genannt werden. In jedem Falle aber müssen diese höheren Functionen übereinstimmen mit den logischen in der Einheit des Denkens, ohne welche die V. sich selbst nicht erkennt.*" 233. Ei. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. 91 ff. Gerlach *Religionsphilosophie.* Halle. 1818. §. 45. Paulus l. l. p. 16. Ratio *sana*, quae dicitur, quaecunque hucusque inventa sunt ad verum et honestum cognoscendum colendumque praesidia, ut in quavis re exploranda, ita in religione, praesertim Iudaicae et Christ. religionis historia et doctrina, et explorenda et diiudicanda sedulo adhibet.

d) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Vorkenntnisse.* 2. *A.* 1820. p. 72 f. E. *Lehrb. der philos. Wiss.* I. 2. *A.* Gött. 1820. 63. De Wette *Ueb. Religion u. Theologie.* 2. *A.* Berl. 1821. 12 ff. V. Cl. a *fide* aliam quandam persuasionis speciem distinguit, *divinationem (Ahnung)* ab ipso vocatam, quae tamen fidei quidam effectus non satis excultus esse videtur. — Gerlach *Religionsphilosophie.* §. 43. — *Scientia (das Wissen)* est firma de re obiecta, quae sensuum aut intellectus ope concipitur, persuasio; *fides* in universum est certa de iis rebus, quas experientia et sensibus non ipsi cognitas habemus, persuasio. (Hebr. 11, 1.) *Fides rationalis* s. *philosophica* est certa de veritate rerum, quae mundi visibilis terminos excedunt, persuasio, ex idearum vi et efficacia profecta. Cf. Bouterwek *Die Rel. der Vernunft.* p. 76 ff. Sic ipsa nos scriptura s. iubet *credere* Deum esse, cuius intimam perceptionem et agnitionem nobis in futura demum vita concessum iri profitetur. (1 Cor. 13, 12.) Itaque in hac ipsa fide includitur desiderium intuitionis, etiamsi dubitationem sustulerit. Attamen fides ea, quamvis supra cognitionem rerum visibilium ascendat, in hoc altius evolandi nisu bene regendo certis cognoscendi principiis et ipsa *scientia* fidei *(ein wissenschaftliches Bewusstseyn des Gl.)* carere nequit; quamobrem vehementer errant, qui fidem religiosam ex mero hominis arbitrio pendere eique, etiamsi persuasionis argumenta desint, praecipi et posse et debere statuunt. *Fide* reiecta religionis *scientiam* sibi vindicarunt *Gnostici* (Iren. adv. haeres. I. 24. 4. „qui haec *sciant;*" ibid. I. 30. „animae, quae *cognoverunt* Iesum et Christum adunitum"); γνώσει σώζεσθαι ψυχὰς omnibus Gnosticis probatum fuit, testibus Epiphan. haer. *l.* p. 92. 626. ed. Petav. et Iren. I. 21. 27. Similem sententiam professus est Marheinecke *Die Grundlehren der christl. Dogm. als Wissenschaft.* 2. *A.* B. 1827. p. VIII. 3 ff. 34. „*In einander*

übergehend gehen beide, Bewuſstſeyn und Object, in einander ein, und dieſe Einheit beider iſt das Wiſſen." 271 ſ. al. — A fide rationali (philoſophica) ſecernenda eſt *fides hiſtorica*, quae argumentis nititur ex aliorum teſtimonio derivatis. Quodſi fides habetur uni vel pluribus teſtibus ob ſolam dignitatem ſingularem iis attributam, *fides auctoritatis* dicitur, velut fides legato divino aut eccleſiae praeſtita. *Opinio* denique eſt perſuaſio de veritate rei obiectae qualiscunque nullis vel incertis, quamvis ſpecioſis, nitens argumentis. — Cf. Kant *Kritik d. reinen Vernunft.* 4. *A.* 848 ſſ. — Ancillon *Ueb. Glauben u. Wiſſen in der Philoſophie.* B. 1824. — Krug *Piſteologie.* L. 1825. — J. Ruſt *Philoſophie u. Chriſtenthum, od. Wiſſen u. Glauben.* Manh. 1825. — C. Haſe de fide libri II. L. I. de fide naturali. Tub. 1825.

e) Bouterwek *Lehrb. d. philoſ. Wiſſenſchaften.* 2. *A.* Th. I. 216. „*Die Vorſtellung von einer übermenſchlichen Macht entſpringt ſo natürlich aus dem Bewuſstſeyn der Schranken der menſchlichen Natur, daſs man dieſes Bewuſstſeyn die pſychologiſche Grundlage der Religion nennen kann.*"

f) Lucretius de rer. nat. l. V. Verſ. 1217 ſſ. Petronii Satyricon Fragm. V. 872. Ed. Burmann. „Primus in orbe Deos fecit timor." Cic. de nat. deor. II. 5. Sextus Empiricus adv. Phyſic. l. IX. §. 24.

g) Cic. de nat. deor. I. c. 15. 42. II. 5. 87. de divinat. II. 72. Sext. Empir. l. l. IX. 18. 22. 26. 28.

h) Melanchthon in Examine eorum, qui audiuntur ante ritum ordinationis (Loc. theol. 695.), docet, *legem moralem* eſſe aeternam et immotam ſapientiam et regulam iuſtitiae in Deo, patefactam hominibus in creatione et poſtea ſaepe repetitam et voce divina declaratam. — Cic. Fragm. l. III. de republ. „Eſt quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffuſa in omnes, conſtans, ſempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat — et omnes gentes et omni tempore una lex et ſempiterna et immortalis continebit; unusque erit communis quaſi magiſter et imperator omnium Deus. Ille legis huius inventor, disceptator, lator; cui qui non parebit, ipſe ſe fugiet, ac naturam hominis aſpernabitur; atque hoc ipſo luet maximas poenas, etiamſi cetera ſupplicia, quae putantur, effugerit." De legib. II. 4. 7. Ei. ad Attic. XIII. 20. „In omni vita ſua quemquam a *recta conſcientia* transverſum unguem non oportet discedere." Plutarch. ad princip. indoct. p. 780. ed. Fr. *Τίς οὖν ἄρξει τοῦ ἄρχοντος; ὁ νόμος, ὁ πάντων βασιλεὺς θνητῶν τε κ. ἀθανάτων* (ὥς φησι *Πίνδαρος*), *οὐκ ἐν βιβλίοις ἔξω γεγραμμένοις, οὐδέ τισι ξύλοις, ἀλλ᾽ ἔμψυχος ὢν*

ἑαυτῷ λόγος, ἀεὶ συνοικῶν, κ. παραφυλάττων καὶ μηδέποτε τὴν ψυχὴν ἐῶν ἔρημον ἡγεμονίας. — Quamvis multi homines legem istam moralem, divinitus menti insitam (Rom. 2, 14 ff.), aut penitus ignorare aut parum curare videantur, facultatem tamen eius cognoscendae homini sui ipsius probe conscio inesse eamque ab hominibus haud paucis inter plurimas gentes; Deo quidem moderante, optime et intellectam et excultam et observatam fuisse, negari non potest. „Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum, quae si adoleverint, ipsa nos ad virtutem natura perducit." Cic. Tusc. III. 1. Kant *Kritik d. prakt. Vernunft.* 2. *A.* p. 56 ff., qui rationi *practicae*, quae dicitur, principatum quendam vindicavit in rebus divinis perscrutandis, a recentioribus philosophis *theoreticae* perperam tributum. — Jacob *Die allgem. Religion.* 1 ff. 85 ff. Frid. Heinr. Jacobi *Werke.* II. L. 1815. p. 44. Gerlach *Grundriss d. philos. Tugendlehre.* H. 1820. p. 11. Salat *Moralphilosophie.* 3. *A.* Münch. 1821.

i) Carus *Nachgelassene Werke.* B. VII. L. 1810. 231 ff. — Theologorum recentiorum nonnulli omnem religionem ad merum sensum eumque ineffabilem (*unaussprechbares Gefühl*, v. De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1818. 2. *A.* XII. Add. Schleiermacher *Der christl. Glaube, nach d. Grundsätzen d. evang. Kirche im Zusammenhange dargestellt.* 1. B. 1821. p. 26 ff. „*Die Frömmigkeit an sich ist weder ein Wissen noch ein Thun, sondern eine Neigung und Bestimmtheit des Gefühls.* 33. *Das Wesen der Frömmigkeit ist, dass wir uns unsrer selbst als schlechthin abhängig bewusst sind, d. h., dass wir uns abhängig fühlen von Gott.*" Twesten *Vorlesungen üb. d. Dogmat. d. evang. luth. Kirche.* I. 1826. p. 10 ff. 16. Cf. Bretschneider *Ueb. das Princip d. chr. Glaubensl. des Hn. Dr. Schl.*; in: *Journ. f. Prediger.* 1825, 1*stes St.* p. 1 ff. Von Ammon *Die unveränderl. Einheit der ev. Kirche.* H. II. Dresden. 1826. p. 66 ff. IV. 94 f. Schott *Briefe über Rel. u. christl. Offenbarungsgl.* Jena. 1826. *Brief* IV.), vel etiam simul et ad sensum et ad imaginandi vim revocare conati sunt, de quibus vid. Palmer *Theol. Zeitschrift.* St. II. 1816. 60 ff. At religio subiectiva, etiamsi sine sensus adminiculo in animo hominis concipi et foveri nequit, minime tamen hoc ipso sensu continetur, quippe qui per se obscurus est, nec nisi accedentibus rationis ideis religioni vere inservit. Sensus ad mores et religionem pertinentes hoc tantum efficiunt, ut mentem adhuc imbecillem et incultam moveant et excitent; nec nisi cognitione veri et sano iudicio adhibito a cogitationibus perversis ac falsis secernuntur. (Matth. 7, 21. Hebr. 5, 14. Io. 17, 3. 8, 21. Gal. 5, 6. Iac. 1, 22.) Neque religionis *subiectivae* summam vim in eo ponere licet, quod quis aliunde se pendere omnesque vitae rationes extrinsecus suspensas habere, sen-

tiat *(Gefühl oder Bewufstfeyn abfoluter Abhängigkeit).* Nam eiusmodi fenfus etiam *atheo* effe poteft, qui e naturae neceffitate quadam omnino fe pendere fibi perfuaferit. Atque etiamfi quis fub *Dei* poteftatem fubiunctum fe effe fentiat, eidem non ob hunc folum fenfum vera religio tribui poteft, fed ea tantummodo huius virtus, quae animum demiffum et humilem erga Deum prodit. Neque rectius ad folum phantafiae effectum religio revocatur, fiquidem illa non nifi ab aliis animi facultatibus fuppeditatas cogitationes varie effingit easque imaginibus et vividioribus quafi coloribus animat atque illuftrat. — Spalding *Ueb. den Werth d. Gefühle im Chriftenthume.* 4. *A.* L. 1784. Bouterwek *Lehrb. d. philof. Wiffenfchaften.* I. 286. „*Das Urwefen, als Gegenftand moralifcher Verehrung, ift der abfolute Inbegriff alles deffen, was in menfchlichen Verhältniffen Tugend genannt wird. Die moralifche Religion bedarf alfo klarer Begriffe, damit keine unwürdige Vorftellung im Dunkel der Gefühle die Betrachtung des Göttlichen entweihe.*" Planck *Ueb. den gegenwärtigen Zuftand und die Bedürfniffe unferer proteft. Kirche bei dem Schluffe ihres dritten Jahrhunderts.* Erf. 1817. 105 ff. „*Dringendftes Zeitbedürfnifs ift, dafs der Neigung des Zeitgeiftes zu einer blofsen Gefühls-Religion und Religiofität, durch jedes Mittel unter uns entgegen gewirkt werden mufs, von dem fich nur irgend ein Erfolg erwarten läfst.*" Gerlach *Religionsphilofophie.* 59 ff.

k) Ammon Summa Theol. Chrift. p. 4. Ei. *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* Nürnb. 1807. I. 11 ff., ubi variae religionis expofitiones diiudicatae funt. Bretfchneider *Syftemat. Entwickl. d. dogm. Begr.* §. 1. — Köppen *Philofophie d. Chriftenthums.* L. 1813. I. 18 ff. Cf. De Wette *Ueb. Religion u. Theologie.* 2. *A.* B. 1821. p. 20 ff.

§. 3.

Continuatio.

Religionis ideam (§. 2.) fimul fummum honeftatis ftudium complecti debere [a]), ita, ut homo vera religione imbutus recta morum praecepta tanquam ipfius Dei effata colat, probatur *primum* eo, quod idea numinis fine fanctitatis nota, quam fola ratio practica bene exculta fuppeditat, cogitari nequit, et quod, pofita fanctitate voluntatis fummi omnium rerum auctoris atque moderatoris, voluntas humana recte conformata

in hoc ſtudio cum voluntate divina prorſus conſentiat neceſſe eſt, ita, ut Deus ſanctiſſimus ſine ſummo ſanctitatis ſtudio recte coli omnino non poſſit. (Matth. 5, 48. Io. 4, 24. 1 Petr. 1, 16.) Hoc religionis et honeſtatis vinculum arctiſſimum ut ſtatuamus, efficit *praeterea* legis moralis conſcientia, quae e rectae rationis cultu atque efficacia exoritur, et qua omnes omnino animi affectiones et cogitationes regi debent, adeo, ut quaecunque religionis doctrina legi illi repugnat, fide prorſus indigna ſit; *deinde* ſenſuum religionis et virtutis analogia nexusque proprius, ſiquidem ſola mens integra et pura ad Deum recte cognoſcendum colendumque idonea eſt (Matth. 5, 8.), et eadem ratio, quae Deum totius mundi auctorem potentiſſimum et ſapientiſſimum, eundem ſimul legislatorem benevolentiſſimum veraeque virtutis et ſanctitatis praeceptorem optimum agnoſcendum docet [b]); *tum* ipſa natura hominis rationalis ad ſummum perfectionis faſtigium evehenda, quae, niſi religione ac virtute bene coniuncta, ad veram dignitatem animique tranquillitatem emergere non poteſt; variarum *denique* religionum hiſtoria. Quo plura enim obtinuere vincula inter religionem aliquam publicam et morum diſciplinam recte conſtitutam, eo perfectior et ad bene beateque vivendum efficacior illa fuit; quo magis religio a veris morum praeceptis aliena fuit, eo graviora hominibus detrimenta attulit; unde doctrina Chriſtiana virtutis ſtudium cum religione omni modo copulandum eſſe recte praecipit. Matth. 5, 8. 22, 37. Marc. 12, 33. Io. 4, 24. 1 Tim. 6, 12 ſſ. 1 Io. 5, 3. 2 Petr. 1, 4.

Neque tamen impedit haec religionis *ſubiectivae* et honeſtatis coniunctio intima, quo minus religio *obiectiva* ſ. doctrina religionis (§. 1.) capita huius potiora ſeparatim tractet et religionis proprie ſic dictae et ethices doctrina diſtinguatur. Quo facto illa, quae rationem neceſſitudinis inter Deum hominemque intercedentis *immediate* ſpectant, comprehendet; haec vero ſin-

gulas agendi regulas e conſcientia legis moralis ducendas et ad rationem illam accommodandas illuſtrabit. At vero etiamſi univerſus de officiis erga nosmet ipſos aliosque homines locus tradi poteſt, nulla religionis ratione habita, multo tamen anguſtior, efficacior et ſalubrior eſt ea morum doctrina, quae comitem habet religionis perſuaſionem, ex eaque nova quaedam eademque graviſſima capit firmamenta. Veruntamen in ipſa hominum vita religionis vis non ſolum eo cernitur, quod virtus illa tanquam fundamento nititur, et quaſi adminiculo erigitur; ſed etiam quod in vitae humanae difficultatibus moleſtiisque tranquillitatem, ſpem et fiduciam animis affert, hominemque in eam viam deducit, qua, quo conſilio et ipſe et totum genus humanum genitum ſit, optime intelligere poſſit. Neque minus religionis doctrina ethices adiumento carere poteſt, quoniam ideae ad religionem ſpectantes rationis practicae et conſcientiae hominis moralis vi et efficacia recte conſtituuntur et confirmantur. Ceterum quaeſtio ea, utrum religio ex ſtudio honeſtatis in animo hominis naſcatur, an e religione potius hoc ſtudium prodeat, ex ſupra propoſitis ita ſolvitur, ut, hominem verae probitatis ſtudioſum eo ipſo ad numen, tanquam ſummum bonum *originarium*, agnoſcendum atque colendum facillime perduci, hominem autem vere religioſum veroque in Deum amore ductum (Luc. 10, 27. 1 Io. 5, 3.) ſine illo honeſtatis ſtudio cogitari omnino non poſſe, recte exiſtimetur [a]).

a) Cf. Ethuicorum, quorum virtutes ipſe Paulus Ap. agnoſcit Rom. 2, 14—16. 26. 27., hac de re effata praeclara: Platonis, qui commendat *ὁμοίωσιν θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν. (ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.)* Theaetet. V. II. 121. ed. Bip. Ei. Euthyphr. c. 12. p. 88. ed. Fiſcher. *Ὁμολογοῦμεν τὸ μὲν ὅσιον διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν θεῶν φιλεῖσθαι, ὅτι ὅσιόν ἐστιν· ἀλλ' οὐ, διότι φιλεῖται, ὅσιον εἶναι.* Xenoph. Mem. III. 9. 15. *Τοὺς ἀρίστους δὲ καὶ θεοφιλεστάτους ἔφη (Σωκράτης) εἶναι.* Iſocrat. ad Nicoclem. c. 12. Ed. Baſil. 1580. p. 40. *Ἡγοῦ δὲ τοῦτο εἶναι θῦμα κάλλιστον, καὶ θεραπείαν μεγίστην, ἐὰν ὡς βέλτιστον*

καὶ δικαιότατον σεαυτὸν παρέχῃς. Antonini Commentt. de se ipso. X. §. 8. *Οἱ θεοὶ θέλουσιν, ἐξομοιοῦσθαι ἑαυτοῖς τὰ λογικὰ πάντα.* — IV. 5. *Ἐνὶ τέρπου καὶ προςαναπαύου, τῷ ἀπὸ πράξεως κοινωνικῆς μεταβαίνειν ἐπὶ πρᾶξιν κοινωνικὴν σὺν μνήμῃ θεοῦ.* Cic. de nat. deor. II. 28. „Cultus deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur." Id. de Offic. II. 8. „Deos placatos pietas efficiet et sanctitas." — Or. p. domo c. 41. pietas definitur honesta de numine deorum ac mente opinio. Cf. R. Kuehner de Ciceronis philosophia. Hamb. 1825. p. 200 ff. Persii Sat. II. 71 ff. „Quin damus id superis — — Compositum ius fasque animo, sanctosque recessus Mentis, et incoctum generoso pectus honesto; Haec cedo, ut admoveam templis, et farre litabo." Seneca Prooem. ad quaestiones naturales. §. 5. „Virtus, quam affectamus, magnifica est, non quia per se beatum est, malo caruisse, sed quia animum laxat, ac praeparat ad cognitionem coelestium, dignumque efficit, qui in consortium Dei veniat." Ep. 71. „Virum bonum concedas necesse est, summae pietatis erga deos esse." Ep. 95. „Vis deos propitiare? Bonus esto. Satis illos coluit, quisquis imitatus est." Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus (pars animae mundi, s. Dei) sedet, malorum bonorumque nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat. Bonus vir sine Deo nemo est." Plin. Panegyric. c. 3. „Animadverto etiam, deos ipsos non tam accuratis adorantium precibus, quam innocentia et sanctitate laetari, gratioremque existimari, qui delubris eorum puram castamque mentem, quam qui meditatum carmen intulerit." Lactant. Inst. div. IV. 4. „Ubi sapientia cum religione inseparabili nexu cohaeret, utrumque verum esse necesse est; — scilicet ubi Deus colitur unus; ubi vita et actus omnis ad unum caput, et ad unam summam refertur." Sententiam contrariam de tollendo nexu illo inter religionem et virtutem defendit Schelling ll. *Methode d. akad. Stud.* 1803. 150. *Philosophie u. Rel.* 1804. Alia hac de re scripta l. Beck Commentarii historici decretorum religionis Christianae et formulae Lutheriae. L. 1801. p. 4. not. 6. V. quae contra sententiam istam monuimus in libell. nost.: *Ueb. die von d. neuesten Philosophie geforderte Trennung der Religion von Moral.* Hamb. 1804. 33 ff. et: de Graecorum Mysteriis religioni non obtrudendis. Gott. 1805. 22. — Salat *Religionsphilosophie.* 2. *A.* München. 1821. 51 ff. Fries *Von Deutscher Philos. Art u. Kunst.* Heidelb. 1812. 100. „*Rel. ist That und Tugend oder gar nichts.*" Planck *Ueb. den gegenw. Zustand u. die Bedürfnisse unserer protest. Kirche.* 93 ff. — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wiss.* I. 2. *A.* p. 227—229. „*Jede Religion, deren Grundsätze mit den Grundsätzen der wahren Moral unvereinbar sind, hebt vor der Vernunft sich selbst*

auf insofern, als keine Wahrheit der andern, also auch keine rel. Wahrheit einer moralischen widersprechen kann." 236. Ei. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 20 ff. Gerlach *Grundriss der philosoph. Tugendlehre.* H. 1820. §. 52 ff. G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* B. II. L. 1822. p. 199 ff. *Ueber das Verhältniss der Moralität u. Religiosität.* Böhme *Christl. Henotikon, od. Vereinigung der theolog. Gegensätze durch das Christenthum.* H. 1827. p. 113 ff. De Wette *Ueb. d. Rel., ihr Wesen, ihre Erscheinungsformen u. ihren Einfl. auf das Leben.* B. 1827. p. 11 ff. Add. Melanchthonis praeclare dictum, cuius mentionem fecimus in Progr.: Phil. Mel. Epp. XI ex Autographis nunc primum typis descriptae. H. 1824. p. 31. „Ego mihi ita conscius sum, non aliam ob caussam unquam τεθεολογηκέναι, nisi *ut vitam emendarem.*"

b) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. 2. *A.* p. 228 f. Ei. *Kleine Schriften.* I. Gött. 1818. 140 ff. G. E. Schulze *Philos. Tugendlehre.* Gött. 1817. §. 19.

c) (Meyer v. Knonau) *Geistesreligion u. Sinnenglaube. Vereinigung d. christl. Bekenntnisse.* Winterth. 1822. p. 46. „*Zum Wesen des Protestantismus gehört es, dass seine Bekenner moralischen Sinn und Ausübung der Vorschriften der im Christenthum liegenden Moral als Pflicht und als unerlässlichen Bestandtheil ihres Bekenntnisses ansehn. Wenn wir bisweilen lesen oder hören, dass auch Protestanten und selbst Theologen, sobald von moralischen Ansichten und dem selbstständigen Werthe der Sittlichkeit die Rede ist, Bitterkeit, ja den heftigsten Ingrimm äussern, so beweiset diess nur, dass die Besseren unter ihnen entweder durch einzelne Erscheinungen moralisirender Heuchelei irre gemacht, oder in abergläubischen Systemen befangen sind, und dass die Schlechteren entweder überhaupt keine Moralität anerkennen, oder ihre vorgebliche Religion nur als das Sühnungsmittel ihrer innern Verdorbenheit betrachten, und daher in der Sittlichkeit ein Schreckbild erkennen, welches sie in ihrer Selbsttäuschung stört.*" Fr. Jacobs *Vermischte Schriften.* Th. I. L. 1823. p. 392 f.

§. 4.

Religionis notio in libris V. et N. T. exposita.

Nulla quidem in sacra scriptura exstat vox, religionis notioni supra definitae prorsus respondens; reperiuntur tamen vocabula et formulae dicendi in libris Veteris et Novi Testamenti, quibus notio ea, relata qui-

quidem ad religionem Iudaicam et Chriſtianam, ſimili ratione enunciata eſt, tum ſenſu quodam *ſubiectivo:* קָרָא בְשֵׁם יְהוָה Gen. 4, 26., coll. Act. 2, 21. *ἐπικαλεῖσθαι τὸ ὄνομα κυρίου;* הִתְהַלֵּךְ אֶת הָאֱלֹהִים Gen. 5, 24. 6, 9.; הִתְהַלֵּךְ לִפְנֵי יְהוָה Gen. 17, 1.; יִרְאַת יְהוָה = *φόβος θεοῦ, (κυρίου)* Gen. 20, 11. Ex. 1, 17. 14, 31. Ieſ. 33, 6. Pſ. 111, 10. Prov. 1, 7. 9, 10. Act. 9, 31. Rom. 3, 18. 2 Cor. 5, 11.; et elliptice יִרְאָה Iob. 4, 6. 15, 4.; דַּעַת אֱלֹהִים = *ἐπίγνωσις θεοῦ* Hoſ. 4, 1. 6, 6. Eph. 1, 17.; אֱמֶת יְהוָה Pſ. 25, 5. 26, 3. Dan. 8, 12. 9, 13. 1 Reg. 2, 4. = *ἀλήθεια* Rom. 1, 18. 25. vera religio = *πίστις* Act. 6, 7. Rom. 1, 5.; *εὐσέβεια* Act. 3, 12. 1 Tim. 2, 2. 3, 16. 4, 7. 8. 6, 3. 5. 6. 11. 2 Tim. 3, 5. Tit. 1, 1. (*ἐπίγνωσις ἀληθείας τῆς κατ' εὐσέβειαν*) 2 Petr. 1, 3. 6. 7. 3, 11.; *θεοσέβεια* 1 Tim. 2, 10.; *προσκυνεῖν θεὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ* Io. 4, 24. coll. Matth. 5, 48. 7, 21. *γινώσκειν τὸν μόνον ἀληθινὸν θεὸν καὶ ὃν ἀπέστειλε Ἰησοῦν Χριστόν* Io. 17, 3.; *τὰ ἄνω φρονεῖν* Col. 3, 2.; — tum ſenſu magis *obiectivo:* בְּרִית = *διαθήκη* Exod. 24. Ier. 31, 31 ſ. Gal. 4, 24. Hebr. 12, 24. (§. 32. *b.*); עֲבֹדָה = *λατρεία* Exod. 12, 26. Io. 16, 2. Rom. 9, 4. 12, 1. Hebr. 9, 1. 6.; עֲבֹדַת־יְהוָה 2 Chron. 35, 16.; יִרְאַת יְהוָה Pſ. 19, 10.; דֶּרֶךְ יְהוָה Pſ. 25, 4. 27, 11. 37, 34. 119, 27. = *ὁδὸς τοῦ κυρίου, τοῦ θεοῦ* Act. 18, 25. 26. (דֶּרֶךְ ſimpliciter de cultu deorum ethnicorum, Amos 8, 14. coll. 2 Petr. 2, 15., quemadmodum *ὁδὸς* de Chriſtiana religione Act. 9, 2. 19, 9. 23. et de Iudaica Act. 22, 4. 22. ſaepiſſime dicitur); *θρησκεία,* quam vocem Verſio Vulgata *religionis* [a]) vocabulo reddidit Act. 26, 5. Col. 2, 18. Iac. 1, 26. 27.; quo quidem **Lutherus** in Verſione vernacula nondum uſus eſt; *νόμος,* religionem Moſaicam inprimis ſignificans Io. 1, 17. Act. 6, 13. Rom. 3, 19. 4, 13. 14. al.; *δεισιδαιμονία* Act. 25, 19. coll. 17, 22.

a) **Schleiermacher** *Der chr. Glaube nach d. Grundſätzen d. ev. Kirche.* B. I. B. 1821. p. 18. 26 ff. *Religionis* nomen, tanquam

et *ethnicismo* deductum, in lingua Germ. cum aliis vocabulis commutandum esse censet V. Cl., argumentis idoneis nondum allatis.

§. 5.

Varia religionis species.

Religio, quum certa nitatur de iis rebus, quae sensibus subiectae non sunt, persuasione (Hebr. 11, 1. §. 2.), pro diversitate ingeniorum, locorum, temporum et literarum atque artium quam maxime varia fuit [a]), unde plures eius species, ab aliis quidem aliter, solent describi [b]). Sic in universum distinguitur religio *vera*, s. quae religionis ideae recte informatae (§. 2.) simillima est, et *falsa*, quae illi repugnat. Veritas tamen sensu tantum *subiectivo* religioni recte tribui potest [c]). Omnis autem falsa religio ex *superstitione* [d]) nascitur, i. e. persuasione de nexu quodam inter causam atque effectum, et inter mundum *visibilem* atque *invisibilem*, qui, salvis cogitandi agendique legibus a recta ratione sancitis, esse nequit. Ad superstitionem prope accedit vel eius species est *mysticismus* stricte sic dictus, seu persuasio de singulari animae facultate ad *immediatum* cum numine ipso aut naturis coelestibus commercium iam in hac vita perveniendi, quo mens *immediate* cognitione rerum divinarum ac beatitate perfruatur [e]). Quod ad *subiectum* attinet seu hominem ipsum, qui religionis aliqua specie imbutus est, ea aut *sensualis* aut *rationalis* dici potest, quatenus aut sensus et imaginatio, aut intellectus et ratio in ea effingenda atque conformanda praevalet [f]).

a) *Histoire générale et particulière des Religions et du Culte de tous les peuples du Monde — par* F. H. St. Delaunaye, *ouvrage orné de 300 figures.* Paris 1791. II T. in 4. (germ. Erlang.) — *Origine de tous les Cultes ou Religion universelle par* Dupuis, *Citoyen Fr.* 1795. III Voll. 4. XII Voll. 8. et Vol. tab. aen. inc. — (J. G. Lindemann *Geschichte der Meinungen älterer u. neuerer Völker im Stande d. Rohheit u. Cultur von Gott, Religion u. Priesterthum.* Stendal 1784—95. VII Voll.) — Meiners *Grundriss*

d. Geschichte aller Religionen. 2. *A.* Lemg. 1787. Ei. *Allgem. kritische Geschichte d. Rel.* II Voll. Hannov. 1806. Haupt *Tabellarischer Abriss d. vorzüglichsten Religionen u. Religionsparteien der jetzigen Erdbewohner, insond. d. christl. Welt.* Quedl. 1821. f. — Paulus *Ueb. klimatische Verschiedenheit im Glauben an Religionsstifter. Memorabilien.* I. 129 ff. Kaiser *Bibl. Theologie.* II Voll. J. K. F. Schlegel *Ueb. den Geist d. Religiosität aller Zeiten u. Völker.* II Voll. Hann. 1819. E. R. Lange lib. §. 2. *a.* laud.

b) Cf. prae ceteris Ammon Summa Th. Chr. Ed. 3. p. 5. „Si categorias sequimur, ratione *quantitatis* habita, religio est *individua, particularis, universalis* (Kaiser *Bibl. Theologie.* I. 33.); ratione *qualitatis* est *vera, falsa, mixta;* ratione *relationis* est *rationalis* et *revelata, externa* et *interna;* ratione *modalitatis* est *sceptica, thetica, apodictica.*"

c) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* I. p. 4 s. *Entw. der Begr.* 28. Qui *supernaturalem* Dei revelationem defendunt, ea ipsa et *obiectivam* cognitionis nostrae de Deo veritatem confirmari putant; itaque vett. Theologi *veram* rel. dixerunt, quae in ll. ss. revelata sit.

d) De *superstitione*, cuius etymon Cic. de nat. deor. II. 28. non apte explicuit: „qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, *superstitiosi* sunt appellati, quod nomen postea latius patuit", cf. Lactantius IV. 28.: „Superstitiosi vocantur aut ii, qui superstitem memoriam defunctorum colunt; aut qui, parentibus suis superstites, colebant imagines eorum domi tanquam deos penates. Nam qui novos sibi ritus adsumebant, ut deorum vice mortuos honorarent, quos ex hominibus in coelum receptos putabant, hos superstitiosos vocabant"; et Servius ad Aeneid. l. VIII. 187.: „superstitio est timor superfluus et delirus; aut ab anicula dicta superstitio, quae multis superstites per aetatem delirant et stultae sunt; aut secundum Lucretium superstitio est superstantium rerum, i. e. caelestium et divinarum, quae super nos stant, inanis et superfluus timor." Reinhard *System d. Christl. Moral.* I. 414 ff. 5. *A.* C. H. Heidenreich *Psychologische Entwicklung d. Aberglaubens u. der damit verbundenen Schwärmerei.* L. 1798. Krug *Pisteologie, od. Glaube, Aberglaube u. Unglaube.* L. 1825. p. 147 ff. Veterum de superstitione iudicia v. apud Cic. de nat. deor. I. 42. de divinat. II. 72. Plutarch. de superstitione libell. 629 ff. ed. Reiske; et commentar. Wyttenbachii in ei. ed. Plut. Moral. T. II. p. 276 ff. ed. Lips. Theophrast. Charact. eth. c. 16. Suicer. Thes. eccles. s. v. δεισιδαίμων. Add. Lactant. de vera sapientia. IV. c. 28. eiusque de falsa religione lib. Augustini de vera relig. l. — Superstitioni opponitur *in-*

credulitas ea, quae argumentis fana ratione comprobatis et ad perfuadendum idoneis fidem denegat. Superftitio, hiftoria tefte, generi humano ad veram religionem atque virtutem evehendo longe plura et graviora damna attulit, quam incredulitas.

e) Cf. E. A. Berger Disputatio de myfticismo. Lugd. 1820. *Aus dem Latein. überfetzt von* Ernft Stange. *Mit einer Vorrede von* Gurlitt. Hamb. 1826. — H. Schmid *Der Myfticismus des Mittelalters in feiner Entftehungsperiode dargeftellt.* Jena. 1824. p. 28. Alia praeter hunc librum hac de re fcr. rec. *Hermes, redigirt von* D. K. E. Schmid. XXIV. L. 1824. p. 1 ff. *„Das Myftifche ftellte fich zuerft dem Gnoftifchen entgegen, und bedeutete eine Denkart, in welcher eine Vereinigung mit der Gottheit, fowohl als Mittel, als auch als Zweck des religiöfen Lebens angenommen wurde. — In allen Geftalten war der Myfticismus immer eine Ueberfpannung der Gefühlsreligion; nur von einer befondern Richtung und Beziehung."* p. 10. *„Die Myftik ift immer nur ein Uebel, das, wenn es einmal vorhanden ift, nur durch die göttlichen Fügungen und durch die urfprüngliche Kraft der menfchlichen Vernunft ausgeglichen und gefühnt werden kann."* H. Schmid *Von d. Urfachen des Myfticismus, mit bef. Rückficht auf unfre Zeit. Oppofitionsfchrift* —. Bd. X. H. 4. 1828. p. 480. *„— wir finden das Wefen des Myfticismus in dem Glauben an oder dem Streben nach unmittelbarer Vereinigung mit dem Ewigen, Göttlichen, wozu als pfychologifche Quelle das Gefühl und als Mittel die Paffivität kommt."* Adde Tholuck *Blüthenfammlung aus der morgenl. Myftik, mit einer Einleit. üb. d. Myftik* —. B. 1825. Ch. F. von Ammon *Die unveränderl. Einheit d. ev. Kirche.* H. II. Dresd. 1826. p. 60 ff. Omnino *myfticismum*, in cuius notione finienda non omnes confentiunt, prae fe ferre dicuntur ii, qui, neglectis aut repudiatis fanae rationis legibus, fenfibus acrioribus et phantafiae ludibriis in religione defcribenda et colenda indulgent. Myfticismus exoriri ac maiora incrementa folet capere, quando animi vires mirum in modum agitatae, vel vehementer depreffae ac debilitatae fuerint, vel etiam iufta inter ipfas ratione turbata et fublata, tum calamitatum magnarum tempore, tum moribus ad luxuriam et mollitiem lapfis, maxime vero ex confcientia flagitiorum et peccatorum graviorum, inprimis libidinum venerearum impotentia commiffforum. Haud raro ille abit in fanaticum errorem, feu animi quendam fervorem ex fenfuum et phantafiae impotentia vel animi ingeniique imbecillitate oriundum, et in certis religionis ideis acriter tuendis confpicuum, qui vel mitior eft *(Religionsfchwärmerei)*, vel vehementior, cum furore eos, qui fecus fentire videntur, infectandi *(Fanatismus)*; cuius inter ipfos religionis Chriftianae, mitiffimae quidem, cultores crudeliffima maximeque nefanda exftant exempla,

odio sempiterno prosequenda, nec, quod Deus bene vertat, unquam repetenda. Ch. F. Duttenhofer *Geschichte d. Religionsschwärmereien in der Christl. Kirche.* Heilbr. 1796—99. III Voll. Salat *Ueb. Supernaturalismus u. Mysticismus. Mit histor. psychol. Aufschlüssen üb. die vielbesprochene Mystik in Baiern u. Oberösterreich.* Sulzb. 1823. Meyer *Schwärmerische Greuelscenen oder Kreuzigungsgeschichte einer relig. Schwärmerin in Wildenspuch Cant. Zürich.* Zür. 1823. 2. *A.* 1825. J. F. Franz *Die schwärm. Greuelscenen der St. Galler Wiedertäufer zu Anfange der Reformation. Ein — Seitenstück zu den Wildenspucher Unruhen —.* Ebnat in Toggenb. 1824. Ludw. Wachler *Die Pariser Bluthochzeit.* L. 1826. J. Ad. Engels *Gesch. der rel. Schwärmerei im ehmaligen Herzogth. Berg* (1730—50). Schwelm. 1826. Von Ammon l. supra l. p. 68: „*Der Mysticismus nährt den Stolz, die Unwissenheit, Heuchelei, entnervt den Charakter, verdirbt die Sitten, pflegt die schändlichsten Lüste und kleidet sie in den Schein der Liebe zu Gott, bildet Tartüffe und Derwische und führt, wie die neueste Geschichte lehrt, nicht selten zu den furchtbarsten Verbrechen des Blödsinns und der Schwärmerei. Die ev. Kirche namentlich hat keinen grössern Feind, als den Mysticismus!*" Add. Reinhard *Moral.* II. 4. *A.* p. 206. „*Wirklich gelehrte Kenner der alten Sprachen und gründliche Ausleger der Schrift und der alten Classiker sind, wie die Geschichte bezeugt, nie Schwärmer gewesen. — Dagegen ist bekannt, dass die Schwärmer aller Zeiten schlechte Sprachkenner und Exegeten gewesen und eben dadurch in ihren Thorheiten am meisten bestärkt worden sind.*" — Böhme *Ueb. Schwärmerei in d. Rel.*, in Löffler *Magaz.* IV. 2. p. 1 ff. J. K. Mezger *Einige Vorlesungen üb. d. religiöse Schwärmerei.* Aarau. 1819. — *Fanatismo* opponitur *indifferentismus*, qui aut *universalis* est, aut *particularis*. V. Buddeus Inst. th. dogm. p. 60. „Ille omnes religiones uno eodemque loco habet, quod aut nullam omnino, aut solam naturalem admittat. Prius si fiat, ab *atheismo* non differt; sin posterius, cum *naturalismo* consentiet. *Particularis* autem ind. revelationem, quam s. s. nobis exhibet, equidem admittit, inter Christianorum autem sectas aut omnes, aut plerasque, aut quasdam, capitale aliquod intercedere discrimen negat." — Omnino sensibus vehementioribus piis atque phantasiae motibus religionem in animo sustentari, ipsumque studium unionis cuiusdam moralis cum Deo faciendae (Io. 17, 21.) a vera religione haud alienum esse (Schleiermacher *Predigten.* B. 1801. *Die Gemeinschaft des Menschen mit Gott.*) dubitari nequit (§. 3.); sunt tamen certi quidam fines. Religio enim, quatenus in ipsis hominum mentibus insidet, semper aliquid *mystici* habet, propterea quod homo excitata quadam sensus affectione ducitur ad opinionem, qua Deum, cuius naturam haud comprehendit, esse sibi persuadet. Ve-

rum haec persuasio non proficiscitur ex illo ipso sensu; quippe qui comitatur tantum eam rationis argumentationem, qua homo intelligit, naturam divinam, quamvis incomprehensibilem, vere tamen esse nec quidquam sine ea probabiliter cogitari posse. Sapientis autem et eruditi hominis est, hanc rationis efficaciam ab illius sensus comitatu, neque assiduo neque necessario, accurate discernere. Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 59. „*Ohne dem Gefühl zu nahe zu treten, meinen wir doch, dass das wahre Licht dem Menschen nur dadurch entstehe, dass er sich des Grundes und der wahren Bedeutung seiner Begriffe und Ideen zuvörderst durch einen ernsten Verstandesgebrauch bestimmt bewusst werde. Auch gewinnt er nur dadurch an ihnen sichere Führer im Leben, nur dadurch erhält selbst das Gefühl erst die ächte Lauterkeit und Stärke.*" 71 ff. 77. — A mysticismo distinguitur *theosophia* (myst. *theoreticus*), quae mysticorum commenta artis forma sive *theoretice* exponere atque defendere conatur. Bretschneider *Entwickl. der dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 21 f.

f) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. p. 227 ff.

§. 6.

Continuatio.

Si religionis *obiectum* respexeris, ideam numinis colendi seu numen ipsum, quod homines cultu prosecuti sunt, religio, ratione habita *quantitatis*, est vel *Monotheismus* (vel *verus*, i. e. cultus Dei unius et unici, qui solus totius mundi creator et summus moderator esse putatur, vel *falsus*, s. cultus numinis alicuius, aliis numinibus longe potentioris) [a]), vel *Polytheismus*, plura numina eaque admodum diversi generis complectens, cuius species est *Dualismus*, qui duo omnium rerum principia esse statuit sibi invicem adversa [b]); ratione habita *qualitatis*, religio est vel *cultus numinis tanquam mentis perfectissimae*, v. c. religio Christiana recte exposita, vel *cultus numinis cuiusdam ab illa summa perfectione recedentis*, cuius generis sunt variae species *Idololatriae* [c]), *Feticismus* [d]) s. cultus rerum sensu carentium, *cultus animalium* (Rom. 1, 23.), *Sabaeismus* s. Astrolatria, *Anthropolatria* [e]), *Daemonola-*

tria. Quae diversae religionis formae ad eiusdem ideam (§. 2.) recte informandam indicari debent.

a) Varie disputatum est, non bene intellecto discrimine inter Monotheismum *verum* s. purum, quippe qui, recte informata summi universitatis rerum auctoris et rectoris notione, ab hominibus cultioribus tantum concipi potuit, et Monotheismum *falsum*: utrum Monotheismus an Polytheismus prior in hominum animis exoriri potuerit; vid. Garve *Anmerkungen zu Ferguson's Moralphilosophie.* L. 1772. Eckermann *Handbuch d. Christl. Glaubenslehre.* 1. 90 ff. Homines quidem incultiores ab ista notione ita remoti sunt, ut potius rerum, quae fiunt, causas varias ac multiplices esse statuant ideoque et θεῖον illud, quod fide amplectuntur, varie dividant, singulisque naturis excellentioribus inesse sumant. Unde fit, ut vel ibi, ubi notio Monotheismi in animis infixa reperitur, homines facile delabantur ad Polytheismi variam speciem. Veruntamen historia docet, apud Aegyptios, Sinenses, Indos, quod quidem a nonnullis in dubium vocatum est (Meiners Hist. doctrinae de vero Deo. Lemg. 1780. Vol. I. 23 ff. 144 ff. al.) et post Anaxagoram, qui quod νοῦν vocabat i. e. naturam intelligentem perfectissimam pro nomine θεοῦ tunc quidem gravissimis superstitionibus obnoxio, quamquam non satis definite, substituit, apud Graecos etiam Monotheismum haud prorsus incognitum fuisse. Plessing *Memnonium.* L. 1787. II. 311 ff. 400 ff. 529 ff. Imman. Berger *Gesch. d. Religionsphilosophie, od. Lehren u. Meinungen üb. Gott u. Religion.* B. 1800. Priestley *Vergleichung d. Gesetze Moses mit denen d. Hinduer, deutsch v.* Ziegenbein. Braunschw. 1801. 36 ff. Atque fieri utique potuit, ut mens humana, rebus secundis quidem adiuta, ad Monotheismi aliquam speciem potius, quam ad Polytheismum prius perduceretur. E. R. Lange *Einleit. in d. Stud. d. griech. Mythologie.* B. 1825. p. 30 ff. Paulus *Das Leben Jesu als Grundlage einer reinen Gesch. des Urchristenthums.* L. 1ste Abth. Heidelb. 1828. p. 14 ff. Omnino modus, quo idea numinis a diversis populis efficta est, magnopere pependit e rei publicae forma, quae apud alios populos alia exstaret. Sic regimen rerum patriarchale, quod apud Israelitas primo obtinuit, facillime ad Monotheismum eos perduxit, nisi hanc numinis eiusque theocratiae notionem ab Aegyptiis repetere malueris. Ceterum rarissime Monotheismum existere omni modo purum, vel Iudaeorum docet exemplum, qui Deum tanquam sibi ἐγχώριον, aliarum gentium diis longe potentiorem (Gen. 35, 1. 2. Ex. 8, 14. 15. 18. 6, 3. 18, 11. Deut. 6, 14. Ios. 24, 2. 14 ff. 19 ff. 1 Sam. 7, 3. Ps. 86, 8. Ies. 8, 18. 19. 19, 1.), licet in aliis V. T locis purior numinis idea emicet, v. c. Gen. 1, 1. 14, 22. Ps. 96, 5. Zach. 6, 4 5. Mal. 2, 10. Dan.

4, 31. 32. (Kaiser *Bibl. Theol.* I. 98.), angelorumque agmine stipatum colebant, et ipsorum Christianorum incultiorum, qui partim *Tritheismum* et cultum hominum sanctorum prae se ferunt, partim Satanam eiusque angelos, tanquam Deo hominibusque infestissimos, metuunt.

b) *Dualismi* vestigia non modo apud Iudaeos, maxime inde ab exilii Babylonici temporibus, sed etiam apud Christianos deprehenduntur. Horn *Göttingisches Museum d. Theologie u. Lit.* Bd. I. St. 1. 1804. 129 ff. Tennemann *Gesch. d. Philosophie.* VII. 159 ff. Stäudlin *Beiträge zur Philosophie u. Gesch. der Religion u. Sittenlehre überhaupt, u. d. verschied. Glaubensarten u. Kirchen insbesondere.* 1795—99. V Bde. B. IV. 261. Greiling *Theophanien, od. üb. d. symbolischen Anschauungen Gottes.* H. 1808. 115 ff.

c) Pfanner Syst. theol. gentilis purioris. Basil. 1679. 4. p. 2 ff. Ant. van Dale Diss. de orig. ac progressu idololatriae —. Amst. 1696. 4. Meiners Comm. de falsarum religionum origine et differentia, in Commentatt. Soc. Gott. Vol. VII. 58 ff. Scriptores reliquos, qui religionum historiam illustraverunt, rec. Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 33 ff.

d) De Brosse *Du culte des Dieux Fétiches.* 1760. Germ. B. 1785.

e) Kanngiesser *Grundriss d. Alterthumswissensch.* H. 1815. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theologie.* I. 82 ff. Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* B. IV. p. 280. *Art. Anthropolatrie.*

§. 7.

Continuatio.

Quodsi *fontem* religionis consideraverimus, ea vel *naturalis* dicitur (quae si artis forma et subtilitate exposita fuerit, *philosophica* nominatur), quam homo, non pendens ex auctoritate quadam externa, rationis usu cognitionis humanae legibus adstricto mente sibi informat (§. 2.), vel *positiva*, i. e. ab institutione et doctrina, quae certa auctoritate externa sancita est, profecta. Plurimi enim homines fidem religiosam non propriae mentis usu et suapte sponte acquirunt, sed eam ab aliis sibi traditam accipiunt, ita, ut vel nunquam, vel progresso demum rationis cultu, eam diiudicare incipiant. Diversis autem temporibus exstiterunt homi-

nes ultra vulgarem captum sapientes, qui suas de religione opiniones aliis traderent; atque hoc modo religionis doctrinas et caerimonias ad posteritatem propagatas videmus. Inde igitur ortae sunt *positivae*, quas dicunt, religiones, quarum auctores magis sensu quodam religioso, quam subtiliore meditatione ducti, plerumque non doctores solum, sed etiam legum latores exstiterunt. Omnis autem *positivae* religionis cognitio et per traditionem et per scripta ad posteros propagata est, unde hanc ipsam religionem, quatenus eius notitia historia duce comparatur, *historicam*, non satis quidem definite, appellant *). Praeterea nulla religio, nisi positiva, *publicae* religionis nomen potest obtinere, propterea quod tantum externa quadam et legitima auctoritate fieri potest, ut in doctrinis et caerimoniis consensus communisque religionis cultus oriatur. Atque eiusmodi cultus, eadem historia teste, plurimum valuit ad religionem ipsam promovendam perficiendamque; nec nisi *positiva* quadam forma religio *naturalis* unquam invaluit. Quemadmodum enim omnis humani generis cultura communi studio et communi vel experientia vel imitatione perficitur, ita religionis studium multorum viribus iunctis bene proficit; et quum divina natura a sensibus remota ideoque eius cognitio variis erroribus subiecta sit, et ardor cupiditatum ac libidinum pios motus in animis hominum nascentes saepius vel corrumpat vel plane opprimat atque restinguat, sequitur, ut praeter naturalem ad religionem instinctum doctrina requiratur et instituta quaedam publica, quibus, quippe et originum et symbolorum gravitate commendatis, religio ad usum transferri sensimque perfici possit. Ipsa igitur divina providentia moderatrice, alia aliis temporibus religionis instituta inter homines prodierunt. Summa vero religionibus *positivis* accessit *auctoritas* eo, quod origo earum repetebatur a numinis *institutione* quadam *supernaturali* sive miraculosa, h. e. manifestas naturae vires superante eiusque cursum

consuetum interrumpente, quae *revelatio* proprie dicitur; unde quaevis fere religio *positiva* simul pro *revelata* habita est. Sensu autem strictiore Iudaica et Christiana solae revelatae nominantur [b]). Scriptores V. et N. T., hac revelationis notione nusquam accurate definita, vocabulis: ἀποκάλυψις [c]) (Luc. 2, 32. Rom. 16, 25. 1 Cor. 14, 6. 26.), ἀποκαλύπτειν (Matth. 11, 27. Eph. 3, 3. 5. Gal. 1, 16. Phil. 3, 15.), φανέρωσις (2 Cor. 4, 2.), φανεροῦν (Io. 9, 3. 17, 6. Rom. 1, 19. coll. 2, 12—16. 16, 26.), modum significarunt qualemcunque, quo Deus usus esse putatur ad religionis cognitionem hominibus suppeditandam. Postea tamen distinctio illa revelationis *naturalis* (Ps. 19, 2. Act. 14, 17. 17, 24 ss. Rom. 1, 19. 20. 2, 12—16.), et *supernaturalis* (Gal. 1, 12. 1 Cor. 2, 7—13. 1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21.) (*mediatae* et *immediatae*) [d]) inde repetita est. Quo discrimine constituto, revelatio supernaturalis, quod ad argumentum eius attinet, non contraria quidem naturali [e]), sed praestans ei dicitur, partim *qualitate*, partim *quantitate*, ad eamque accedere, ut repetat confirmetque illius praecepta atque nova quaedam sua afferat, quae quidem cum certissimis religionis naturalis elementis, aeque a Deo ducendis, conciliare frustra saepe tentarunt.

a) Ammon Summa Th. Chr. p. 11.

b) Religioni *naturali* vulgo opponitur rel. *revelata.* At rel. revelata species tantum est religionis *positivae*, cui ad normam discriminis, quod inter *ius positivum* et *ius naturae* factum est, religio *naturalis* recte opponitur. Quanquam omnis religio revelata, quatenus pendet ex institutione, quae certa auctoritate externa sancita existimatur, *positiva* s. religio auctoritatis recte appellatur, tamen *arbitrariam*, quippe quae rel. naturalem *cultu arbitrario* auxerit (I. A. Ernesti Vindiciae arbitrii divini in religione constituenda. Opusc. Theol. L. 1773. 187 ss. Cf. Gellius Noct. Att. X. 4., quo l. nomina *naturalia* opponuntur *positis*, quae eadem *arbitraria* appellantur.), eandem non esse dicendam, docuit Morus Commentar. in Theologiae Chr. epitomen. Ed. Hempel. V. I. 80. Cf. Ammon Summa Th. Chr. praefat. p. XIV s. Veruntamen omnis re-

ligio positiva, h. e. quae cognita praecepta quaedam exhibet et instituta, quae certum numinis *arbitrium*, perperam quidem in Deum translatum, referunt. Hinc usus invaluit, ea religionis Christianae decreta, quae intelligentiae rationisque humanae vim legesque superant, *positiva* stricte sic dicta s. *arbitraria*, vocandi. — In Christianae religionis doctrina pertractanda *positivum* in genere nominamus, quidquid diserto aliquo scripturae s. effato enunciatum atque illius auctoritate confirmatum est.

c) Hieronymus in Comment. ad Galat. 1, 12. „verbum, ait, ἀποκαλύψεως, i. e. revelationis, proprie scripturarum est; a nullo sapientum seculi apud Graecos usurpatum, a LXX autem primo inventum" (cf. Amos 3, 7. Dan. 2, 28.). Legitur autem apud Porphyrium quoque in vita Plotini c. 16. ἀποκαλύψεις Ζωροάστρου. Cf. formulae dicendi in V. T. ll. obviae גָּלָה אֶת־אֹזֶן 2 Sam. 7, 27. נִגְלָה בְאָזְנָי Ies. 22, 14. אָזְנַיִם כָּרִיתָ Ps. 40, 7. חָזָה אֶת־הָאֱלֹהִים Ex. 24, 11. Iob. 19, 26. — Ies. 1, 1. 2, 1. 13, 1. Hab. 1, 1. al.

d) Revelatio supernaturalis *mediata* nominata est ea, quae interventu causarum externarum, praesertim Angelorum auxilio, ad homines delata fuisse dicitur; *immediata* ea, quae nulla interveniente causa externa viris sanctis obtigit. Gerhard Loc. Theoll. II. 18 s. Not. Ed. Cotta. Th. Guil. Franc. Walch Breviarium Theol. dogmat. Gott. 1775. 20. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 609 ss. Alii universam revelationem naturalem dixerunt *mediatam*, supernaturalem vero *immediatam*. Baumgarten *Evang. Glaubensl.* III. 8 s. — Cf. Löffler *Welche Offenbarung Gottes an uns ist die unmittelbare, die durch unsere Natur und die Welt, oder die durch andere Menschen u. ihre Schriften?* in Ei. *Magaz. f. Prediger.* VIII. St. 1. 1815. et *Kleine Schriften*, B. II. Weim. 1817. — Ea de religione persuasio, quae, reiecta quavis revelatione, religionem naturalem ad salutem consequendam sufficere, statuit, inde a sec. XVII. medio *Naturalismus*, rarius *Rationalismus*, postea et *Deismus* ab ὀρθοδοξίας, quam scilicet putabant, defensoribus vocata est, ita tamen, ut, confuse adhibitis et, quemadmodum nostra aetate fit, in contumeliam versis his nominibus, non solum *Pelagianismus (Nat. moralis)*, sed ipse etiam *Atheismus*, *Materialismus* et *Fatalismus* hoc nomine veniat (§. 10. *a.*). Vid. Ad. Tribechovius Hist. Naturalismi, a prima sua origine ad nostra usque tempora per suas classes deducta. Ien. 1700. 4. et quos l. Buddeus in Isagoge histor. theol. ad theol. univ. L. 1727. p. 1385 s. Addi Rechenberg Fundamenta verae relig. L. 1708. 60 ss. 264 s. — J. A. H. Tittmann *Ueb. Supernaturalismus, Rat. u. Atheismus.* L. 1816. Nomina *Naturalismi* et *Rationalismi* olim tanquam synonyma ab orthodoxis nonnullis de eorum opinionibus usurpata esse, qui rationi humanae nimium tribuere ipsis viderentur, testimonio-

θεῶν ἐπεξεσμένον μᾶλλον καὶ ἀσέμνυνον. — Καὶ ὁ Μίνως — παρὰ τοῦ Διὸς τὰ προστάγματα λαμβάνων, καὶ παρακομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ δ' ὅμοια ἐποίει καὶ Λυκοῦργος —. Ταῦτα γὰρ ὅπως ποτὲ ἀληθείας ἔχει, παρά γε τοῖς ἀνθρώποις ἐπεπίστευτο καὶ ἐνενόμιστο. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ οἱ μάντεις ἐτιμῶντο, ὥστε καὶ βασιλείας ἀξιοῦσθαι, ὡς τὰ παρὰ τῶν θεῶν ἡμῖν ἐκφέροντες παραγγέλματα καὶ ἐπανορθώματα.], Zoroaster [v. vita Zoroastri, in Zend-Avesta, ex vers. germ. Kleukeri. III. 1 ff. J. G. Rhode *Die heil. Sage od. d. Religionssystem der Baktrer, Meder u. Perser, od. d. Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIII. p. 418 ff. *Von d. Offenbarung Ormuzd. Sittenlehre. Bürgerliche u. gottesdienstl. Gesetze. Vergleichung der Gesetze Ormuzd's mit den Gesetzen Jehovah's. „Der Vendidad legt alle diese Lehren Ormuzd selbst in den Mund, u. in einer später geschriebenen Stelle im Izeschne heißt es* (Zend-Avesta. B. I. 129.): *Zoroaster hat geredet, — wie Ormuzd selbst es ihm gelehrt; so red' auch ich, Zoroaster's Schüler."*], *Indorum* sapientes [*Institutes of Hindu law. Calcutta.* 1794. ex vers. J. C. Hüttner *Hindu Gesetzbuch.* Weim. 1798. F. Schlegel *Ueb. die Sprache u. Weisheit der Indier.* 1809. 141. Friedr. Mayer *Brahma, od. die Religion d. Indier als Brahmaismus.* L. 1818. 8., ubi antiquissima religio Indica a summo numine ipso, cui *Bramae* nomen inditum est, revelata esse traditur. Cf. *Hermes.* XXIV. p. 251 ff.], Confucius [*Le Chou-King trad. par* Gaubil, *revu p.* de Guignes. Par. 1770. *Werke des tschinesischen Weisen Kung-Fu-Dsü u. seiner Schüler. Zum Erstenmal aus d. Ursprache ins Deutsche übers. u. mit Anmerkungen begl. v.* D. W. Schott. *Erster Th.* H. 1826.], *Sabaeorum* religionis auctores [Cod. Nasaraeus ed. Matth. Norberg. T. I—III. Lond. Goth. 1815. 4. cf. Gesenius *Art. Zabier,* in *Probeheft d. allgem. Encyklop. von* Ersch *u.* Gruber. 95—100., et eiusd. censura cod. nasar. in *Jen. A. L. Z.* 1817. N. 48—51.], Muhammedes [cf. Cor. III. p. 48. 68. VII. p. 160. XXXIII. p. 427. ex vers. Boysen. *Der Koran — auf den Grund der Verdeutschung F. E. Boysen's von neuem aus dem Arab. übers. — von* Wahl. H. 1828. Muhammedis institutum totum ex fraude mendacio et superbia profluxisse falsa est nonnullorum culpatio; id quod bene monuit censor l. Goethiani *Westöstl. Divan.* I. in *A. L. Z.* 1819. N. 288.]. — Ammon *Ausf. Unt. in d. Chr. Glaubensl.* I. 86 ff. Beck Commentarii hist. decr. rel. Chr. 12 ff. (Röhr) *Briefe üb. d. Rationalismus, z. Berichtigung d. schwankenden u. zweideutigen Urtheile, die in d. neuesten dogmat. Consequenzstreitigkeiten über denselben gefällt worden sind.* Aachen (Zeitz). 1813. 45 ff.

b) Quaevis religionis doctrina, a *supernaturali* et *immediata* quadam numinis revelatione repetita, mythis involuta fuit. *Mythus* vero ge-

neratim est narratio quaedam, ad antiquissimam populi aut religionis instituti cuiusdam historiam maxime pertinens, quae vel prorsus ficta est, vel factum aliquod aut placitum quoddam philosophicum additamentis fictis ac plerumque miraculosis exornatum exhibet. Imbecillitas hominum rudiorum, qui accuratiore rerum naturae philosophiaeque cognitione destituti fervidioreque imaginandi vi ducti religionis ideas sine involucris historicis et symbolicis neque ipsi capiunt, nec cum aliis communicare valent, et modus per *traditionem* eas propagandi, mythos istos, quibus omnium religionum origines implicatae sunt, progenuit atque sustentavit; quemadmodum reliqua omnium gentium historia antiquior mythis referta est. (Niebuhr *Römische Geschichte*. B. Th. I. 1812. 2. *A*. 1826. G. Hermann Primordia historiae Graecae. L. 1820.) Ad origines horum mythorum exputandas vel eruendas historica indagatione severius instituta, fieri potest, ut nonnulla probabilia exsculpantur; in plerisque tamen vix ultra hariolationes et suspiciones vel opinationes progredi licebit. Clem. Alex. Strom. V. 415. *Πάντες οἱ θεολογήσαντες βάρβαροί τε καὶ Ἕλληνες τὰς μὲν ἀρχὰς τῶν πραγμάτων ἀπεκρύψαντο, τὴν δὲ ἀλήθειαν αἰνίγμασι καὶ συμβόλοις, ἀλληγορίαις τε αὖ, καὶ μεταφοραῖς, καὶ τοιούτοισί τισι τρόποις παραδεδώκασιν.* Heyne Commentat. de Apollodori bibliotheca. T. III. p. 906. Ei. Sermonis mythici s. symbolici interpretatio ad caussas et rationes ductasque inde regulas revocatur, in Comm. Soc. reg. Gott. XVI. class. histor. 285 ss. — Religio Graecorum et Romanorum, quae certo mythorum complexu nititur, per fidem publicam sancito, κατ' ἐξοχὴν *Mythologia* dicitur. F. Creuzer *Symbolik u. Mythologie d. Alterthums*. 2. *A*. *VI Bde*. Darmst. 1819—23. Cf. I. H. Voss *Antisymbolik*. Stuttg. 1824.

c) Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengesch.* 84.

d) Socrates ap. Plat. Apol. Socr. V. I. ed. Bipont. 69. 77. *Πείσομαι δὲ τῷ θεῷ μᾶλλον ἢ ὑμῖν — ἐμοὶ δὲ τοῦτο προστέτακται ὑπὸ θεοῦ πράττειν, καὶ ἐκ μαντειῶν, καὶ ἐξ ἐνυπνίων, καὶ παντὶ τρόπῳ, ᾧπέρ τίς ποτε καὶ ἄλλη θεία μοῖρα ἀνθρώπῳ καὶ ὁτιοῦν προσέταξε πράττειν.* Antonin. de se ipso. III. §. 6. 10. 14.

e) Omnino apud plurimas gentes incultiores norma reipublicae gubernandae *theocratica* praevaluit; unde qui Deorum loco regnare videbantur, et ipsi Dii nominati sunt. De Wette *Commentar üb. die Psalmen*. 2. *A*. Heidelb. 1823. ad Ps. 7; 2. Hinc apud Philonem de vit. Mos. p. 627. ed. Paris. de Mose dicitur: *ὠνομάσθη ὅλου τοῦ ἔθνους θεὸς καὶ βασιλεύς.* — Heeren *Ideen üb. Politik u. Handel der alten Völker*. T. I. P. I. p. 20 ss. ed. nov. „*Gesetzgebungen, wenn sie wirklich geltend gemacht werden sollen, bedürfen einer höheren Auctorität, die ihnen Achtung und Folgsam-*

keit sichert. Unter Völkern, bei denen politische Verfassungen sich schon ausgebildet haben, und ein gewisser Grad von philosophischer Cultur verbreitet ist, können Gesetze sich ihre Achtung durch sich selbst verschaffen, weil die Ueberzeugung den Gehorsam gegen sie zur Pflicht macht. Aber wie liesse sich dieses bei rohen Völkern erwarten, und welche andere Sanction wäre hier gedenkbar, als die der Religion, indem sie als Befehle der Götter angesehen werden. Daher im Alterthum die Erscheinung, dass die polit. Gesetzgebungen zugleich den Stempel der religiösen Gesetzgebungen tragen. — Auf diesem Wege konnte die Classe der Priester, wo sie einen eigenen Stand, oder selbst eine Caste, bildete, einen so grossen Einfluss auf die politischen Angelegenheiten sich verschaffen."

§. 9.

Varia notionem revelationis explicandi tentamina.

Notio illa, quae religioni cuique publicae tanquam fundamentum supposita atque traditionibus et scriptis, quae ad origines et progressus eius religionis pertinent, varie amplificata atque exornata fuit, neque apud Graecos Romanosve, neque postea a primis Christianae religionis cultoribus uberius examinata et philosophice tractata est. Neque Patres ecclesiae, neque theologi aut philosophi Scholastici, dogmate de inspiratione quadam spiritus divini *continua* inde a rei Christianae primordiis in ecclesia constanter defenso, revelationis, qua hominum imbecillitati Deum benigne succurrere voluisse opinabantur, notionem argumentis philosophicis illustrare et stabilire conati sunt. Emendatores autem sacrorum, nisi quod Pontificiorum et Fanaticorum commenta de revelatione spiritus divini continua impugnarent atque reiicerent (§. 41. *g.*), in hac doctrina nihil novarunt. Post longum demum temporis decursum sententia ea de revelatione per Iudaicae et Christianae religionis institutum tradita, secundum methodum *theoreticam* subtilius exposita [a]) et nostra tandem aetate in usum potius *moralem* seu *practicum* [b]), quod ex parte quidem philosophiae a **Kantio** proposi-

sitae

sitae recte tribuitur c), conversa est; ita, ut *possibilitas, utilitas* et ipsa revelationis *necessitas*, adserto tamen a multis rationis principatu, variis modis demonstraretur d). Neque vero defuerunt, qui, gravissimis ducti rationibus, omnem revelationem supernaturalem in dubium vocarent, atque in sola naturali defendenda acquiescerent e); aut revelationis in mundi hominumque historia deprehendendae commentum aliquod fingerent f). Ab aliis diverso successu in eo elaboratum est, ut vel servatis quodammodo veteris disciplinae formis novum sensum supponerent, vel novis additamentis, inprimis sententia de homine Dei divinarumque rerum sibi conscio, veterum placita exornarent g). Quum novissimo tempore de duabus his super revelatione opinionibus multa copiose disputata sint h), de *Supernaturalismo*, quem praeter Christianos plurimos etiam Iudaei, Muhammedani aliique religionis alicuius positivae cultores tuentur, et de *Rationalismo*, cui, multifariam quidem efficto atque adornato, evangelicae ecclesiae theologi plurimi adstipulantur, iam accuratius de iis exponemus; ita quidem, ut primum universe rem tractemus, deinde de revelatione, cui Christianae religionis doctrina superstructa est, seorsum agamus.

Stäudlin *Ideen zur Kritik d. Systems der Christl. Rel.* 210 ff. Ei. *Dogmat. u. Dogmengesch.* 86 ff. Ammon *Abhandlungen zur Erläuterung seiner wissenschaftl. pract. Theologie.* B. I. St. 1. 2. Gött. 1798. 99. Ritter *Revision d. Urtheile üb. Wunder u. Offenbarung*, in Henke *N. Mag.* I. 206. Bretschneider *Entwicklung aller in d. Dogm. vorkommenden Begriffe.* 3. *A.* L. 1825. 163 ff. Cf. Baumgarten-Crusius *Einleit. in die Dogmatik.* L. 1820. p. 77 ff.

c) Calov. *Systema* locorum theologicorum. Viteb. 1655. T. I. 263 ff. Quenstedt Theol. didactico-polemica. Ibid. 1701. IV Voll. f. I. 38 ff. Buddeus Institut. theol. dogmatica. L. 1723. 4. p. 87 ff. 157. In ipsa revelatione investiganda eiusque notione constituenda discrimen fecerunt inter usum rationis *organicum* s. *catasceuasticum*, s. *instrumentalem* et *normalem* s. *anasceuasticum*, illum admittentes, hunc repudiantes. Rationem ipsam s. mentem humanam scilicet *renatam* ac verbo divino *illuminatam*, *obiectum informatio-*

keit sichert. Unter Völkern, bei denen politische Verfassungen sich schon ausgebildet haben, und ein gewisser Grad von philosophischer Cultur verbreitet ist, können Gesetze sich ihre Achtung durch sich selbst verschaffen, weil die Ueberzeugung den Gehorsam gegen sie zur Pflicht macht. Aber wie liesse sich dieses bei rohen Völkern erwarten, und welche andere Sanction wäre hier gedenkbar, als die der Religion, indem sie als Befehle der Götter angesehen werden? Daher im Alterthum die Erscheinung, dass die polit. Gesetzgebungen zugleich den Stempel der religiösen Gesetzgebungen tragen. — Auf diesem Wege konnte die Classe der Priester, wo sie einen eigenen Stand, oder selbst eine Caste, bildete, einen so grossen Einfluss auf die politischen Angelegenheiten sich verschaffen."

§. 9.

Varia notionem revelationis explicandi tentamina.

Notio illa, quae religioni cuique publicae tanquam fundamentum supposita atque traditionibus et scriptis, quae ad origines et progressus eius religionis pertinent, varie amplificata atque exornata fuit, neque apud Graecos Romanosve, neque postea a primis Christianae religionis cultoribus uberius examinata et philosophice tractata est. Neque Patres ecclesiae, neque theologi aut philosophi Scholastici, dogmate de inspiratione quadam spiritus divini *continua* inde a rei Christianae primordiis in ecclesia constanter defenso, revelationis, qua hominum imbecillitati Deum benigne succurrere voluisse opinabantur, notionem argumentis philosophicis illustrare et stabilire conati sunt. Emendatores autem sacrorum, nisi quod Pontificiorum et Fanaticorum commenta de revelatione spiritus divini continua impugnarent atque reiicerent (§. 41. *g.*), in hac doctrina nihil novarunt. Post longum demum temporis decursum sententia ea de revelatione per Iudaicae et Christianae religionis institutum tradita, secundum methodum *theoreticam* subtilius exposita [a]) et nostra tandem aetate in usum potius *moralem* seu *practicum* [b]), quod ex parte quidem philosophiae a Kantio propositae

stae recte tribuitur c), conversa est; ita, ut *possibilitas, utilitas* et ipsa revelationis *necessitas*, adserto tamen a multis rationis principatu, variis modis demonstraretur d). Neque vero defuerunt, qui, gravissimis ducti rationibus, omnem revelationem supernaturalem in dubium vocarent, atque in sola naturali defendenda acquiescerent e); aut revelationis in mundi hominumque historia deprehendendae commentum aliquod fingerent f). Ab aliis diverso successu in eo elaboratum est, ut vel servatis quodammodo veteris disciplinae formis novum sensum supponerent, vel novis additamentis, inprimis sententia de homine Dei divinarumque rerum sibi conscio, veterum placita exornarent g). Quum novissimo tempore de duabus his super revelatione opinionibus multa copiose disputata sint h), de *Supernaturalismo*, quem praeter Christianos plurimos etiam Iudaei, Muhammedani aliique religionis alicuius positivae cultores tuentur, et de *Rationalismo*, cui, multifariam quidem effcto atque adornato, evangelicae ecclesiae theologi plurimi adstipulantur, iam accuratius de iis exponemus; ita quidem, ut primum universe rem tractemus, deinde de revelatione, cui Christianae religionis doctrina superstructa est, seorsum agamus.

Stäudlin *Ideen zur Kritik d. Systems der Christl. Rel.* 210 ff. Ei. *Dogmat. u. Dogmengesch.* 86 ff. Ammon *Abhandlungen zur Erläuterung seiner wissenschaftl. pract. Theologie.* B. I. St. 1. 2. Gött. 1798. 99. Ritter *Revision d. Urtheile üb. Wunder u. Offenbarung*, in Henke *N. Mag.* I. 206. Bretschneider *Entwicklung aller in d. Dogm. vorkommenden Begriffe.* 3. *A.* L. 1825. 163 ff. Cf. Baumgarten-Crusius *Einleit. in die Dogmatik.* L. 1820. p. 77 ff.

a) Calov. *Systema* locorum theologicorum. Viteb. 1655. T. I. 263 ff. Quenstedt Theol. didactico-polemica. Ibid. 1701. IV Voll. f. I. 38 ff. Buddeus Institut. theol. dogmatica. L. 1723. 4. p. 87 ff. 157. In ipsa revelatione investiganda eiusque notione constituenda discrimen fecerunt inter usum rationis *organicum* s. *catasceuasticum*, s. *instrumentalem* et *normalem* s. *anasceuasticum*, illum admittentes, hunc repudiantes. Rationem ipsam s. mentem humanam scilicet *renatam* ac verbo divino *illuminatam*, *obiectum informatio-*

nis; principium recipiens, non pr. *probationis* f. *ex quo, pediffe- quam* fidei, non *ducem* eius esse decreverunt. Twesten *Vorles. üb. d. Dogm. der ev. luth. Kirche.* I. 475 ff.

b) Lessing *Erziehung des Menschengeschlechts.* B. 1780. et in ei. *Sämmtl. Werke.* V.

c) (Flügge) *Versuch einer histor. krit. Darstellung d. Einflusses der Kantischen Philosophie auf die Theologie.* I. 262 ff. II. 248 ff.

d) Kant *Religion innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft.* Königsb. 1794. 63 ff. 122. 24. 180. 213. 330—36. K. revelationem unquam factam esse, methodo *theoretica* recte demonstrari posse negavit, illius cogitationi non nisi usum aliquem ethicum, ad ecclesiae institutum inaugurandum et stabiliendum, vindicans. (Fichte) *Versuch einer Kritik aller Offenbarung.* Königsb. 2. *A.* 1794. Ammon *Von d. Ursprunge u. der Beschaffenheit einer unmittelbaren götil. Offenb.* Gött. 1797. Fr. Köppen *Versuch zur Bestimmung des Verhältnisses einer Offenb. zu d. Menschen.* 1797. Niethammer *Versuch einer Begründung d. vernunftmäfsigen Offenbarungsglaubens. Nach dem Lat.* L. u. Jen. 1798. (Grohmann) *Kritik der Christl. Offenbarung.* L. 1798. — Nitzsch de revelatione religionis externa eademque publica. L. 1808. Ei. *Ueb. das Heil der Welt, dessen Gründung u. Förderung.* Witt. 1817. C. A. Märtens *Theophanes, od. üb. die christl. Offenb.* Halb. 1819.

e) (Reimarus) *Unmöglichkeit einer Offenbarung, die alle Menschen auf eine gegründete Art glauben können*, in Lessing *Beiträge aus d. Wolfenb. Bibliothek.* St. 4. Henke Lineamenta institutionum fidei Christianae. Ed. 2. 1795. 37 ff. *Freimüthige Betrachtung üb. d. dogmat. Lehren v. Wundern u. Offenb.* 1792. — *Ueb. Rel. als Wissenschaft.* Neustrelitz. 1795. (Grohmann) *Ueb. Offenb. u. Mythologie.* 1799. *Was ist von d. Glauben an Wunder überhaupt u. an eine übernatürl. Offenbarung insbes. zu halten?* in Henke *N. Magaz.* B. I. St. 3. Herder *Vom Geiste d. Christenthums.* 311.: „*Offenbarung geht durch alle Zeiten, jede Zeit enthüllt und offenbart. Die Zeit Christi, eine grosse Offenbarerin, hat ihr Amt verrichtet. Wer eine Wahrheit in helleres Licht stellt, der offenbaret.*" Daub Theologumena. Heid. 1806. 327.: „Vera generis humani educatio a Deo aeternum inchoatur atque perficitur. — Deus omnibus praesens et propitius, neminem mortalium negligit, nec unquam aut uspiam institutione divina genus humanum privatur." (Böhme) De Miraculis ἐγχειρίδιον a Philosopho Theologis exhibitum. Zwiccaviae. 1805. 138 ff. Tennemann *Geschichte d. Philosophie.* B. VII. L. 1809. 82 ff. Löffler *Ueb. die Entbehrlichkeit d. Glaubens an eine unmittelbare Offenb.*, in L. *Magazin f. Prediger.* B. VII. St. 1. 1813. et in ei. *Kleine*

Schriften. B. II. 1817. (Röhr) *Briefe üb. den Rationalismus.* 19 ff. Ei. *Krit. Pred. Bibl.* B. V. H. 1. p. 107. „*Offenbarung, ein Act der göttl. Weltregierung, vermöge dessen dieselbe alle religiöse Erkenntniſs durch die den Menschen gegebene Vernunft, als das Vermögen aller und so auch der rel. Ideen, begründet und vermittelt, und durch zweckmäſsige äuſsere (geschichtliche) Veranstaltungen fördert und verbreitet.*" — De Wette *Religion u. Theol.* 2. *A.* B. 1821. Ei. *Dogmatik d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* B. 1821. §. 24 f.

f) Schelling *Philosophie u. Religion.* 1804. 63. Ei. *Vorlesungen üb. d. akad. Studium.* 172 ff.

g) H. Planck *Ueb. Offenb. u. Inspiration.* Gött. 1817. Clodius *Von Gott in der Natur, in der Menschengeschichte u. im Bewuſstseyn.* L. 1818. Marheinecke *Die Grundlehren d. chr. Dogmat.* B. 1819. §. 644. 672. coll. §. 35. 566 ff. 2. *A.* 1827. §. 18 ff. — Schleiermacher *Der christl. Glaube nach d. Grundsätzen der evang. Kirche im Zusammenhange dargestellt.* II. B. 1822. p. 178. 193. 497 f. Twesten *Vorles. üb. die Dogmatik* —. I. p. 345. „*Alle Religion beruht darauf, daſs Gott sich unserm Gemüthe mittheilt, daſs ein Strahl des Urlichts auch in unsere Seele fällt. Die Reflexionen über das Endliche würden den Menschen nicht über das Endliche hinausführen, wenn er das Bewuſstseyn des Unendlichen nicht schon in sich trüge.*" p. 361. „*Unser Gottesbewuſstseyn ist immer, wenn es ein wahres ist, auch ein von Gott in uns gewirktes. — Offenbarung im engern Sinn ist die Aeuſserung der göttl. Gnade zum Heile* (εἰς σωτηρίαν) *des gefallenen Menschen in ihrer ursprünglichen Wirkung auf die menschliche Erkenntniſs. — Zwei wichtige Attribute derselben sind ihre Auctorität und ihre Uebernatürlichkeit.*" — 342. „*Der Christ findet diesen Begriff nothwendiger Weise auf dem Wege der Reflexion über die Thatsachen seiner innern Erfahrung.*" K. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik.* Stuttg. 1826. p. 12 f. „*Antiker — moderner Supernat. — Offenbarung eine Mittheilung relig. Lebens durch unmittelbare und übernatürl. Einwirkung der Gottheit. Die gewöhnliche Definition, von Mittheilung rel. Wahrheiten, ist zu eng, weil auch die Mittheilung des heil. Geistes als Kraft zur Wiedergeburt einzurechnen ist.*" Verum haec revelationis notio referri non potest ad religionis Iud. origines et historiam, neque ad Spiritus f. efficaciam in N. T. ll. ff. descriptam. 1 Cor. 6, 19. 3, 16.

h) Exeunte sec. XVI et ineunte sec. XVII controversia agitata est de usu rationis in religione ac theologia, auctoribus Dan. Hoffmann et Wencesl. Schilling, qua de re v. prae ceteris Schreiter *Unpartheiische Kritik der auffallendsten Behauptungen des Hrn.*

P. Harms, *die Vernunft, das Gewissen u. ihr Verhältniss zur Offenbarung betreffend.* Eisenberg. 1824. p. 60 ff. Defenderunt rationis usum adversus illos theologi Vitebergenses Consilio a. 1619 edito, quod legitur in sylloge Consilior. Wittenbergensium. P. I. p. 817. Stäudlin *Geschichte des Rat. u. Supernat.* Gott. 1826. p. 70 ff. — Primam controversiis recentioribus occasionem praebuerunt Reinhard (*Geständnisse, seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend.* Sulzb. 1810. p. 95 ff.) et quae super dogmatices systemate ab ipso proposito monuimus in *Allg. Lit. Zeit* 1811. N. 20 f. (cf. Krug *Philosoph. Gutachten üb. Rationalismus u. Supernat.* — L. 1827. p. 88 ff.); itemque Tzschirner (*Briefe veranlasst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. *Brief* 5.). Reliqua scripta, quibus in utramque partem hac de re disputatum est recensuit Schott (*Denkschrift des homilet. Seminariums zu Jena* 1816. *Erörterung üb. d. Verhältniss des Supernat. z. Rat.* p. 6 f.) V. prae ceteris (Röhr) *Briefe üb. den Rationalismus.* 1813. — Steudel *Ueb. d. Haltbarkeit des Glaubens an höhere Offenbarung Gottes.* Tüb. 1814. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. N. 101. 2. — J. A H. Tittmann *Ueb. Supernaturalismus, Rationalismus u. Atheismus.* L. 1816. Cf. *A. L. Z.* 1816. N. 238 ff. et Baumgarten-Crusius *Einleit. in die Dogmatik.* p. 80 f. — Zöllich *Briefe üb. den Supernaturalismus, ein Gegenstück zu den Briefen üb. den Rationalismus.* Sondersh. 1821. Cf. *A. L. Z.* 1822. N. 83. 84. — F. H. Gebhard *Die letzten Gründe des Rationalismus. In einer Widerlegung der Briefe des Hrn. Zöllich üb. den Supernat.* Arnst 1822. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 1. 1823. p. 46 ff. — E. Sartorius *Unwissenschaftlichkeit u. innere Verwandtschaft des Rat. u. Romanismus in den Erkenntnissprincipien u. Heilslehren des Christenthums.* Heid. 1825. Cf. *A. L. Z.* 1825. N. 105. *Jen. A. L. Z.* 1825. N. 181.

Singularem de *Supernaturalismo* et *Rationalismo* disceptandi materiem ministrarunt Theses ab Harmsio propositae (*Das sind die 95 Theses od. Streitsätze* D. Luther's *theuern Andenkens. Zum besondern Abdruck besorgt, und mit andern 95 Sätzen, als mit einer Uebersetzung von Ao.* 1517 *in* 1817 *begleitet von* Claus H. *Archid. zu Kiel.* K. 1817.), quas praeter alios commendavit Ammon (*Bittre Arznei für die Glaubensschwäche der Zeit.* Dresden 1817.); impugnaverunt Schleiermacher (*Sendschreiben an Hrn O. D. Ammon üb. seine Prüfung d. Harmsischen Sätze.* B. 1818.) Boysen (XCV Thesibus Harmsii XCV thesibus oppositis. Tychopoli. 1818.), Ch. H. Schütze (*Gespräche im Bücherzimmer üb. die vom P. Harms herausgeg.* 95 *Streitsätze.* Kiel. II Hefte. 1818.) Maertens (*Protestation wider den Bannstrahl, welchen Hr. H. gegen Vernunft und Gewissen schleudert.* Halb. 1818.), Gurlit

(Indice praelectionum in Gymnaſ. Hamb. habendar. Hamb. 1818.), Ch. God. Schütz, collega coniunctiſſimus, Theſibus rationi humanae iuſtam in rerum divinarum cognitione auctoritatem aſſerendi cauſa propoſitis. Hal. 1818. J. C. Schreiter lib. ſupra l. maxime commendabili. — Alios libellos in utramque partem hac de re ſcriptos rec. Wilh. Schröter u. Fr. Aug. Klein *Für Chriſtenthum u. Gottesgelahrtheit. Eine Oppoſitionsſchrift.* Jen. 1817—19. Bd. I. II. Fr. Ad. Schrödter *Archiv d. Harms'ſchen Theſen, od. Charakteriſtik der Schriften, welche für u. gegen dieſelben erſchienen ſind.* Altona. 1818. Add. *Allg. Lit. Zeit.* 1818. N. 98 ſſ. 143 ſſ. Schwabe *Bericht üb. den Harmſiſchen Theſenſtreit,* in Bertholdt *Krit. Journ. d. theol. Lit.* V. XII. 9 ſſ. Scriptum recentius ab Harmſio editum: *Daſs es mit der Vernunftreligion nichts iſt.* Kiel. 1819., refutarunt ipſe Ammon l. *An Harms über die Abſpannung u. Ueberſpannung d. Vernunft in d. Rel.* L. 1819. Krug *Daſs es mit d. Vernunftreligion doch etwas iſt.* L. 1819. et K. A. Märtens *Doctor Martin Luther gegen des Archid. Claus Harms Behauptung, daſs —.'* Halb. 1819. *A. L. Z. Erg. Bl.* 1819. N. 133. 34. Nihilo minus H. lib. *Drei Reformationspredigten.* Alton. 1823. p. 52. haec effatus eſt: *„Iſt etwas verſehn von den Vertheidigern des alten Glaubens, ſo iſts geſchehn damit, daſs ſie — das Chriſtenthum wollten vernunftmäſsig machen, was es doch nicht iſt, und nimmer hat ſeyn ſollen, noch werden kann!"* — Catenhuſen *Zeugniſſe der Luth. Kirche üb. Vernunftrel. u. wider die Anmaſsung der Vernunft in Sachen des Glaubens Richterin zu ſeyn.* Kiel. 1820. Cf. J. H. Schultze *Ueb. d. hohen Werth d. Vernunftrel. u. üb. das unveräuſserl. Recht der Vernunft in Sachen des Gl. zu urtheilen u. zu entſcheiden. Theol. Streitſchrift gegen d. Donatiſten unſerer Zeit.* Alton. 1822. — De controverſia ab A. Hahn nuper mota, v. §. 7. ſub l. *d.* annotata.

§. 10.

De Supernaturalismo.

Supernaturalismus ſenſu *obiectivo* in univerſum dicitur doctrina de neceſſitate fidem habendi revelationi certae *ſupernaturali* et *immediatae*, ſive *miraculoſae*, ſecluſa ſanae rationis auctoritate; ſenſu ſtricto autem ita vocatur doctrina de neceſſitate fidem habendi eiusmodi revelationi, cuius notitia e ſolis bibliis ſſ. repetitur, ſecluſa rectae rationis auctoritate [a]). Quam revelationem qui defendunt, omnino eam cogitari, fieri,

et cum numinis divini virtutibus bene conciliari posse (quod *possibilitatem* eius dicunt *logicam*, *metaphysicam* et *moralem*), comprobare studuerunt, argumentis usi e natura Dei, hominis atque rerum, quae revelantur, et modo, quo cognoscuntur, depromtis; nec minus *necessitatem* eius *absolutam* e naturae rationisque humanae, per primum primorum hominum peccatum funditus depravatae, debilitate et e religionis naturalis indole et efficacia manca atque imperfecta evincere conati sunt [b]). Alii, aliis quidem parum accuratius hunc locum tractantibus, distinguunt notas revelationis *subiectivas* seu *Κριτήρια*, quorum ope aliquis cognoscat sibique persuadeat, revelationem vere sibi factam esse, et notas *obiectivas*, argumenta scilicet *externa* et *interna*; quibus aliis, revelationem quandam vere divinam esse, demonstrari possit [c]). Ad notas *subiectivas* referuntur partim sensus quidam internus cum revelatione divina coniunctus, partim facta et eventa extraordinaria, quibus de veritate revelationis sibi factae certior redderetur, cui ea contigit, ut *θεοφάνειαι*, *ἀγγελοφάνειαι*, vaticinia eventu comprobata, facultas miracula patrandi et vaticinia edendi, qua quis praeditum se esse sentiebat; ad notas *obiectivas*, et argumenta quidem *externa*, ipsa miracula et vaticinia, ad argumenta *interna* doctrinae revelatae indoles. Revelatio supernaturalis vocatur *externa*, quae mutationibus extra animum humanum in rerum natura percipiendis tradita perhibetur, e. c. Ex. 19, 16 ss.; *interna*, quae mutationibus in ipso animo effectis contigit, e. c. Act. 10, 10 ss. 11, 5. 22, 17. 2 Cor. 12, 2 ss. Omnino revelatio supernaturalis ac miraculosa hominibus paucissimis tantum contigisse fertur; unde reliquis persuasio de veritate eius e solo illorum testimonio afferri potest, quo quidem gravissimum huius revelationis argumentum continetur. Nam quod addi solet testimonium ab interna quadam experientia ductum (§. 39. *c.*), id supernaturalem revelationis originem haud confirmat. Cete-

rum religionis doctrinae ſupernaturali modo patefactae *myſteria* ineſſe docent *abſoluta*, eademque *poſitiva*, diſtinguenda a myſteriis ſic dictis *naturalibus*, cuiusmodi religio *naturalis* exhibet, et *dogmatica* et *hiſtorica*, h. e. decreta et facta, quorum naturam et vim mens humana plane capere atque intelligere non valeat [d]); omninoque rationem humanam, ſimul ac religionis revelatae doctrinam, tanquam vocem Dei ipſius, ſimpliciter perceperit, *captivandam eſſe ſub obſequium fidei* [e]), contendunt, id quod et N. T. locis nonnullis, perperam quidem explicatis (1 Cor. 2, 14. 2 Cor. 10, 5. Eph. 2, 3. Col. 2, 8.), comprobari ſibi perſuaſerunt.

a) Aliam *Supernaturalismi* expoſitionem philoſophicam adumbravit De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 27 ff.; aliam eiusdem notionem defendit Ammon l. *Der rechte Standpunct. Ein Abſchiedswort an die Leſer des Magazins f. chriſtl. Prediger.* L. 1822. p. 15 ff. Cf. Böhme *Die Sache des rationalen Supernaturalismus nach Hrn. Obh. D. Ammon's „Abſchiedsworte". darüber geprüſt u. erklärt.* Neuſt. a. d. O. 1823. p. 53 ff.; et ſic alii alias hac de re finitiones propoſuerunt, quae vero tantum abfuerunt, ut lites hac de re motas componerent, ut novam ſubinde, propter ambiguum et ſpinoſum dicendi genus, litigandi materiem ſtruerent. Fatendum quidem eſt, in univerſum *Supernaturalismum* et *Rationalismum* neque ex logicis neque ex etymologicis regulis recte ſibi opponi. *Supernaturalismo* nimirum, ſi religionis *obiectum* reſpexeris, recte opponitur *Naturalismus* ille, qui idem *Materialismus* dicitur, ita, ut, qui illum teneat, res creatas earumque ordinem et gubernationem e natura quadam ſublimiore et ſupra naturam rerum, quae in ſenſus cadit, longe evecta i. e. e ſummo numine pendere ſtatuat, hunc autem qui foveat, rerum creatarum originem, ordinem et durationem a natura ipſa profectam propriis eius viribus ſtare ac regi ſumat, numine quodam ſummo haud interveniente. (*Verſ. einer Kritik d. Rel.* B. 1790. 117 ff.) Quae quidem perſuaſio de numine ſummo ſupra rerum naturam evecto, qua *Supernaturalismus* nititur, quum ad quaeſtionem de religionis origine dirimendam adhibetur, duplici modo ſtatui poteſt, ſive ita, ut quis notiones quoque ad religionem pertinentes Deo auctore et moderatore per vires rationi humanae inſitas eiusque cogitandi leges proprias eſſe inventas, auctas et cultas iudicet (*Rationalismus*), ſive ita, ut quis easdem immediato et miraculoſo omnemque rationis humanae auctoritatem excludente Dei interventu hominibus traditas eſſe ſtatuat (*Supernat.* ſtricte ſic

et cum numinis divini virtutibus bene conciliari posse (quod *possibilitatem* eius dicunt *logicam*, *metaphysicam* et *moralem*), comprobare studuerunt, argumentis usi e natura Dei, hominis atque rerum, quae revelantur, et modo, quo cognoscuntur, depromtis; nec minus *necessitatem* eius *absolutam* e naturae rationisque humanae, per primum primorum hominum peccatum funditus depravatae, debilitate et e religionis naturalis indole et efficacia manca atque imperfecta evincere conati sunt [b]). Alii, aliis quidem parum accuratius hunc locum tractantibus, distinguunt notas revelationis *subiectivas* seu *Κριτήρια*, quorum ope aliquis cognoscat sibique persuadeat, revelationem vere sibi factam esse, et notas *obiectivas*, argumenta scilicet *externa* et *interna*, quibus aliis, revelationem quandam vere divinam esse, demonstrari possit [c]). Ad notas *subiectivas* referuntur partim sensus quidam internus cum revelatione divina coniunctus, partim facta et eventa extraordinaria, quibus de veritate revelationis sibi factae certior redderetur, cui ea contigit, ut *θεοφάνειαι*, *ἀγγελοφάνειαι*, vaticinia eventu comprobata, facultas miracula patrandi et vaticinia edendi, qua quis praeditum se esse sentiebat; ad notas *obiectivas*, et argumenta quidem *externa*, ipsa miracula et vaticinia, ad argumenta *interna* doctrinae revelatae indoles. Revelatio supernaturalis vocatur *externa*, quae mutationibus extra animum humanum in rerum natura percipiendis tradita perhibetur, e. c. Ex. 19, 16 ff.; *interna*, quae mutationibus in ipso animo effectis contigit, e. c. Act. 10, 10 ff. 11, 5. 22, 17. 2 Cor. 12, 2 ff. Omnino revelatio supernaturalis ac miraculosa hominibus paucissimis tantum contigisse fertur; unde reliquis persuasio de veritate eius e solo illorum testimonio afferri potest, quo quidem gravissimum huius revelationis argumentum continetur. Nam quod addi solet testimonium ab interna quadam experientia ductum (§. 39. *c.*), id supernaturalem revelationis originem haud confirmat. Cete-

rum religionis doctrinae fupernaturali modo patefactae *myfteria* ineſſe docent *abſoluta*, eademque *poſitiva*, diſtinguenda a myſteriis ſic dictis *naturalibus*, cuiusmodi religio *naturalis* exhibet, et *dogmatica* et *hiſtorica*, h. e. decreta et facta, quorum naturam et vim mens humana plane capere atque intelligere non valeat [d]); omninoque rationem humanam, ſimul ac religionis revelatae doctrinam, tanquam vocem Dei ipſius, ſimpliciter perceperit, *captivandam eſſe ſub obſequium fidei* [e]), contendunt, id quod et N. T. locis nonnullis, perperam quidem explicatis (1 Cor. 2, 14. 2 Cor. 10, 5. Eph. 2, 3. Col. 2, 8.), comprobari ſibi perſuaſerunt.

a) Aliam *Supernaturaliſmi* expoſitionem philoſophicam adumbravit De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 27 ff.; aliam eiusdem notionem defendit Ammon l. *Der rechte Standpunct. Ein Abſchiedswort an die Leſer des Magazins f. chriſtl. Prediger.* L. 1822. p. 15 ff. Cf. Böhme *Die Sache des rationalen Supernaturaliſmus nach Hrn. Obh. D. Ammon's „Abſchiedsworte". darüber geprüft u. erklärt.* Neuſt. a. d. O. 1823. p. 53 ff.; et ſic alii alias hac de re finitiones propoſuerunt, quae vero tantum abfuerunt, ut lites hac de re motas componerent, ut novam ſubinde, propter ambiguum et ſpinoſum dicendi genus, litigandi materiem ſtruerent. Fatendum quidem eſt, in univerſum *Supernaturaliſmum* et *Rationaliſmum* neque ex logicis neque ex etymologicis regulis recte ſibi opponi. *Supernaturaliſmo* nimirum, ſi religionis *obiectum* reſpexeris, recte opponitur *Naturaliſmus* ille, qui idem *Materialiſmus* dicitur, ita, ut, qui illum teneat, res creatas earumque ordinem et gubernationem e natura quadam ſublimiore et ſupra naturam rerum, quae in ſenſus cadit, longe evecta i. e. e ſummo numine pendere ſtatuat, hunc autem qui foveat, rerum creatarum originem, ordinem et durationem a natura ipſa profectam propriis eius viribus ſtare ac regi ſumat, numine quodam ſummo haud interveniente. (*Verſ. einer Kritik d. Rel.* B. 1790. 117 ff.) Quae quidem perſuaſio de numine ſummo ſupra rerum naturam evecto, qua *Supernaturaliſmus* nititur, quum ad quaeſtionem de religionis origine dirimendam adhibetur, duplici modo ſtatui poteſt, ſive ita, ut quis notiones quoque ad religionem pertinentes Deo auctore et moderatore per vires rationi humanae inſitas eiusque cogitandi leges proprias eſſe inventas, auctas et cultas iudicet (*Rationaliſmus*), ſive ita, ut quis easdem immediato et miraculoſo omnemque rationis humanae auctoritatem excludente Dei interventu hominibus traditas eſſe ſtatuat (*Supernat.* ſtricte ſic

dictus). Quibus positis, ipsi *Rationalistae*, quod ad religionis *obiectum* attinet, pro veris *Supernaturalistis* habendi sunt, neque cum Naturalistis confundendi; et *Rationalismus* et *Supernaturalismus* stricte sic dictus haud inepte ita distingui videntur, ut ille appelletur Supernaturalismus *rationalis*, hic autem Supernaturalismus *teratologicus*. Atque etiamsi, ut fit, *Naturalismus* ita definitus fuerit, ut sit ea de religione persuasio, quae, reiecta quavis revelationis notione, solam aliquam religionem naturalem tuetur, *Rationalistae* tamen a *Naturalistis* eo potissimum recedunt, quod illi divinam aliquam revelationem vere admittunt eique progressus mentis humanae in religione colenda lubenter acceptos ferunt, adserta quidem rationis facultate hanc revelationem diiudicandi et ad usum transferendi. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* I. 46. Paulus *Der Denkglaubige.* B. I. *Abth.* 1. Heidelb. 1825. p. 10 s. „*Die auffallendste Mifsdeutung ist, wenn Manche sich einbilden, ein sich vernünftig nennendes Religionssystem müsse versuchen, alles, was zur Religion gehört, allein aus Verstand und Vernunft so abzuleiten, dafs dadurch alles geschichtliche und positive abgeschnitten und das eigenthümlich christliche ausgetilgt würde.*" Verum ne finitiones hac de re receptas recteque sibi oppositas (cf. Reinhard *Geständnisse, seine Predigten betr.* 95., qui quidem *Supernaturalismum* tuitus est, non omnino sibi constantem, vid. Krug *Philos. Gutachten über Rat. u. Supernat.* L. 1827. p. 85 ss. „*Es gilt nur einen durchaus consequenten Sup., das ist aber der römisch-katholische, welcher die richtige Erklärung der Offenbarungsurkunden dem durch fortwährende unmittelbare und übernatürl. Einwirkung des heil. Geistes untrüglich entscheidenden Oberhaupte der Kirche allein zuschreibt. Und dafür müssen sich die protestantischen Supernaturalisten auch erklären, wenn sie consequent seyn wollen, und einmal die Prämisse feststellen, dafs der Mensch mit seiner Vernunft den Weg des Heils nicht finden könne, sondern dafs er dazu eines untrüglichen Führers von Aufsen bedürfe.*") denuo conturbemus, in vulgari *supernaturalismi* explicatione theologica subsistendum putavimus. *Supernaturalistae* et *Rationalistae* in eo quidem conveniunt, quod Deum pro caussa supernaturali rerum naturae legumque, quibus ea regitur, habent, et quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, ut caussam supremam, vel efficientem, vel permittentem, referunt; inprimis autem verae religionis cognitionem inter homines deprehendendam a Deo tanquam caussa suprema ac supernaturali repetunt ideoque *revelationem* divinitus factam statuunt. Sed differunt in modo huius revelationis definiendo ac iudicando. Namque illi *primum* Deum nonnunquam sublatis istis naturae legibus ab ipso constitutis et rebus viribusque mundi omnino non adhibitis, adeo ut rebus efficiendis proxime Deus ipse adesset

(per *miracula et immediate*), in rerum natura operatum esse, et eo quidem consilio, ut certam religionis doctrinam eandemque *mysteriis* involutam, cum certis hominibus communicaret; *deinde* doctrinae, quae modo illo supernaturali patefacta putatur, seclusa rationis auctoritate, ab hominibus fidem habendam esse, contendunt: hi contra *tum* Deum providentem, minime sublatis naturae legibus et adhibitis mundi viribus in rerum natura operatum, nonnullos homines prae ceteris excitasse ad verae religionis praecepta cognoscenda eaque aliis tradenda, docent, *tum* sanae rationi facultatem vindicant religionis doctrinam qualemcunque a revelatione opinata supernaturali derivatam diiudicandi eiusque argumentum ad leges cogitandi agendique rationi insitas exigendi. Röhr *Krit. Prediger-Bibliothek.* B. VI. H. 2. 1825. p. 323. „*Die Divergenz der supernat. u. rationalistischen Denkart über jenen Punct (Annahme eines übernatürlichen Ursprungs der Religion) liegt darin, dass nach der erstern von einem, im philosophischen Sinne des Worts, wunderbaren Ursprunge des Religiösen unter den Menschen die Rede seyn soll, und dass die letztere darauf besteht, alle Offenbarung, d. h. alle göttliche Belehrung über religiöse Gegenstände, sei dem Menschen dadurch zu Theil geworden, dass ihm Gott auf providentialem Wege Anlässe und Gelegenheiten zuführte, die religiöse Ausbildung zu erlangen, deren er mittelst seiner Vernunft, als des ihm gegebenen ausschliesslichen Organs für das Uebersinnliche, fähig ist. Wendet man diese Ansicht auf das Christenthum an, so begreift sich leicht, wie der Rationalist den göttlichen (übernatürlichen) Ursprung desselben eben so bestimmt anerkennt, als der Supernaturalist, ohne sich der Einseitigkeit schuldig zu machen, mit welcher dieser nur das eigentlich Wunderbare darin für göttlich hält, und ohne dabei der Vernunft zu nahe zu treten, deren Rechte der Supernaturalist theilweise achtet, und theilweise bestreitet, je nachdem es das Bedürfniss seines Systems mit sich bringt.*"

b) G. Less *Ueb. d. Religion, ihre Geschichte, Wahl u. Bestätigung.* 2. *A.* 1786. II Bde. I. 1 ff. C. F. Seiler *Ueb. die göttlichen Offenbarungen, vornehmlich die, welche Jesus u. die Apostel empfangen haben.* Erl. 1796. 97. II Bde. Henke *N. Magazin.* II. 391 ff. *Ueb. d. Gründe, welche uns berechtigen, eine Offenb. anzunehmen.* Flatt *Magaz. f. christl. Dogmat.* St. 1. 2. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 97 ff. Ei. *Ideen z. Kritik d. Syst. der Chr. Rel.* 193 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 108 ff. — Kajetan Weiller *Ideen zur Gesch. d. Entwicklung des religiösen Glaubens.* III Thle. München. 1809. p. 12. 14. Hic ex imbecillitate mentis humanae necessitatem revelationis alicuius supernaturalis demonstrare denuo conatus est. At si dubitari ne-

quit, quin homo fortunae calamitatibus ſic deprimi poſſit, ut vix a brutis animalibus differat, exemplo eorum, qui terram ab igne nominatam *(terra del fuego)* et novam Hollandiam incolunt; tamen ex eo non ſequitur, hominem, quocunque modo ei fortuna favıſſet, ſenſum mentemque humo affixurum fuiſſe, niſi vis quaedam divina ſuopte impulſu aut afflatu ſupernaturali melius eum ſapere docuiſſet. K. Haſe *Lehrb. d. ev. Dogmat.* Stuttg. 1826. §. 11.

c) Schott Epitome Theologiae Chriſt. dogmaticae. Ed. 2. L. 1822. §. 14. — Calov. Syſt. loc. theol. I. 273. Buddeus Inſtitut. Theol. dogm. 87 ſ. Carpov. Theol. dogm. I. p. 19. Bretſchneider l. l. 64. 111 ſſ. Ei. *Entw. d. dogmat. Begr. 3. A.* §§. 51 — 54.

d) *Μυστήριον* in N. T. ll. ſſ. dicitur non tam de doctrina quadam, quae intelligentiae noſtrae vim et notionem omnino fugit, quam de ſingulari uno alterove dogmate, adhuc incognito, aut eventis quibusdam, inprimis de conſiliis divinis incognitis olim atque reconditis ob eamque rem intellectu difficilibus, v. Matth. 13, 11. Luc. 8, 10. Rom. 11, 25. 16, 25. 1 Cor. 4, 1. 15, 51. Eph. 1, 9. 3, 3. 4. 9. al. V. etiam Suidas h. v. *Μυστήρια ἐκλήθησαν παρὰ τὸ τοὺς ἀκούοντας μύειν τὸ στόμα καὶ μηδενὶ ταῦτα ἐξηγεῖσθαι;* et Suiceri Theſaur. eccleſ. h. v. Apud Graecos haec vox de *myſteriis relative* ſic dictis uſurpatur.

e) Gerhard Loci theologici. ed. Cotta. II. 362. VI. 129., ubi discrimen ponitur „inter rationem ſibi relictam et rat. per verbum Dei refraenatam." Quenſtedt Theol. didactico-polem. Vit. 1701. f. I. p. 43 ſ. „1. Articuli fidei non in ſe ſunt contra rationem, ſed ſolum ſupra rationem; per accidens vero fit, ut ſint etiam contra rat., quando ratio iudicium ſibi de illis ſumit ex ſuis principiis, nec ſequitur lucem verbi, ſed eosdem negat et impugnat; 2. articuli fidei ſunt non ſolum ſupra ſed et contra rationem corruptam et depravatam, quae illos ſtultitiam eſſe iudicat." Praeiverant ſimili ſententia Auguſtinus de util. cred. c. 1.: „Fides praecedat rationem"; et Anſelmus Cant. Proslog. c. 1. fin.: „Neque enim quaero intelligere, ut credam, ſed credo, ut intelligam." Eandem ſententiam denuo defendit C. A. Eſchenmayer l. *Die einfachſte Dogmatik aus Vernunft, Geſch. u. Offenb.* Tüb. 1826. p. 15. „*Die Vernunft geſteht ihr Nichtwiſſen und ihre Unzulänglichkeit in göttlichen Dingen ein und unterordnet ſich dem Glauben*"; itemque Tweſten *Vorleſ. üb. d. Dogm.* I. p. 493.: „*In der Religion iſt nicht das Erkennen und Begreifen das Erſte, ſondern der Glaube und das Gefühl.*"

§. 11.

De Rationalismo.

Doctrina illa quum variis prematur difficultatibus, disciplinarum, inprimis historicarum, physicarum et philosophicarum progressu in dies magis magisque elucentibus, inter theologos et philosophos recentiores haud pauci exstiterunt, qui vario modo ab illa recedentes, usum rationis humanae in rebus divinis cognoscendis et explicandis non solum *formalem*, sed etiam *materialem*, ut dicitur, admittendum esse censerent (*Rationalismus* generatim sic dictus). Prodiit inde *Rationalismus* proprie sic dictus, s. doctrina de necessitate religionis ideis, per rectam rationem homini a Deo manifestatis, fidem habendi et, summa rationi auctoritate vindicata, revelationis cuiusque opinatae supernaturalis argumentum, non nisi ad leges cogitandi agendique homini a Deo insitas exactum probandi. Nititur ea persuasio his potissimum rationibus, quae partim ex ipsa humanae mentis natura, partim ex summi numinis idea recte informanda ducuntur. *Primum* quemadmodum omnia alia animantia iis viribus praedita sunt, quibus naturae suae fines obtinere possint, ita sine dubio, ratione, qua sola reliqua animantia superant, hominibus concessa, facultas data est, quae ad summos generis humani fines obtinendos, scilicet ad officia tuenda et ad religionem colendam spectant, intelligendi et observandi [a]). *Deinde* homo simulatque eo pervenit, ut rationis et officii sibi conscius sit, necesse est rationem agnoscat supremam cognoscendi vim (§. 2.), cuius decreta in omnibus vel cogitationibus vel actionibus servare debeat. Quicunque autem, spreto hoc rationis humanae principatu, revelationis, quae modo supernaturali ad certos homines delata dicitur, eam esse auctoritatem statuit, ut ei sine ulla dubitatione coeco quodam instinctu aut sensu parendum sit, is veram hominis naturam ac dignitatem tollit atque evertit.

Tum humana mens legibus cogitandi ipsi innatis subiecta, quaecunque vel sensuum ope perceperit, vel cogitatione ac meditatione repererit, proxime quidem ad caussam aliquam in mundo sensibus obvio vel ad origines in ipsa mente latentes referre cogitur [b]); ideoque stultae esset arrogantiae, si caussam eventus in rerum natura observati aut origines verae religionis inter homines deprehensae in animae facultatibus reconditas non statim perspexerit, eas prorsus negare velle et supernaturalem ac miraculosum eventum fingere, cuius certa quaedam nota demonstrari omnino nequit [c]). Atque si qui sunt, qui, *Supernaturalismum* sic dictum *rationalem* tuiti, religionem Christianam rationi prorsus quidem convenire censeant, nihilo minus tamen eandem supernaturali modo revelatam esse contendant [d]), ii leges cogitandi a Deo ipso homini datas transgrediuntur; nam quaecunque religionis doctrina menti humanae prorsus dicitur convenire, ea ex hac ipsa ad leges eiusdem accommodate repetatur necesse est. *Praeterea* quum plures religionis doctrinae, quae vulgo *positivae* dicuntur, revelationis divinae eiusque supernaturalis ac miraculosae dignitatem sibi affectaverint, nisi quis coeco quodam arbitrio alteram alteri praeferre velit, nulla alia est ratio et via eas examinandi, quam ut illarum placita cum iis, quae via naturali rectae rationis de Deo eiusque voluntate ipsi innotuerint, diligenter componat, et ad hanc normam sine omni superstitione exigat [e]). Nam qui hac norma in exploranda religionis, quae supernaturalem se profitetur, veritate uti noluerit, ei verendum esset, ne, si forte daemon aliquis aut homo se Dei legatum profiteretur atque falsa aut mala pro veris et honestis venditare auderet, placita summo numine indignissima tanquam ab ipso revelata sibi obtruderentur. Quot mala facinora, neglecta rationis cultura, obtentu nominis et revelationis numinis inter homines patrata sint, historia gentium abunde docet [f]). *Accedit*, quod omnino nulla revelatio, quae, sicut hi-

storia, aliorum testimoniis nititur, tam certam nobis potest persuasionem afferre, quam quae ex ratione proficiscitur, cuius decreta homini sua ipsius conscientia innotescunt. Quo magis autem religio intimae humanae mentis conscientiae insita fuerit atque impressa, eo certius homo beneficam eius vim in variis vitae humanae vicissitudinibus experietur *a*).

Argumentum *denique* speciosissimum, quo esse revelationem supernaturalem ostendunt, *petitionis principii*, quod vulgo dicitur, vitio premitur. Id enim sumitur ex iis, quae in aliquo libro, qui modo quodam supernaturali confectus esse perhibetur, leguntur. Huic autem ipsi fidem esse adhibendam hoc argumento scilicet persuadere conantur, quod supernaturalem revelationem contineat. Itaque demonstrandum pro demonstrato ponunt. Ac si quis, ut fit, rationis humanae imbecillitatem religionisque naturalis insufficientiam, quam dicunt, e peccato originali, ex lapsu protoplastorum scilicet oriundo, demonstrare velit, is sane in eodem errore versabitur. Nec minus in eandem reprehensionem incurret, quicunque argumentationibus e ratione humana et philosophia deductis, fidem *religiosam* a ratione et philosophia plane alienam ad earum praecepta non esse exigendam statuerit (§§. 15. 19.).

Wieland *Ueb. den Gebrauch d. Vernunft in Glaubenssachen. Sämmtl. W.* B. XXXII. 1 ff. ed. Gruber; cf. quos affert C. H. Pudor in *Denkschrift auf die dritte Jubelfeier der Reformat., als die erste allgem. in Westpreussen.* B. 1818. p. 56—66. (Röhr) *Briefe üb. d. Rationalismus.* 1813. Gebhard *Die letzten Gründe des Rationalismus.* Arnst. 1822. Gurlitt *Rede zur Empfehlung d. Vernunftgebrauchs bei d. Studium d. Theologie.* Hamb. 1822. 4. 2. *A.* 1823. Ch. F. Böhme *Die Sache des rationalen Supernaturalismus nach Hrn. Oberhofpr. D. Ammon's „Abschiedsworte" darüber geprüft u. erklärt.* Neust. 1823.

a) Non obstant nonnullorum querelae (v. prae ceteris Ammon *Der rechte Standpunct.* L. 1822. p. 19 ff.), qui rationem humanam saepius imbecillam multisque erroribus obnoxiam, adeo ut a se ipsa saepius dissentire videatur, fuisse commemorant. Nam rationem,

quatenus suprema eius vis cernatur in *ideis* concipiendis eademque ipsa recte dicatur *idea*, homini a Deo datam esse facultatem non excultam, sed assidue excolendam constat, eiusque aciem, adiuvantibus tantum rebus faustissimis a Dei providentia repetendis, ita curari posse, ut ne praestringatur erroribus. Quapropter distinguendum est inter rationem *in abstracto* et *in concreto*, uti dicitur, cogitatam. Neque vero dubitari potest, quin in rebus gravissimis, quae ad religionem et honestatem tuendam pertinent, itemque in praeceptis artis logicae, omnes fere philosophorum scholae mirifice inter se conveniant; et inter ipsos scriptores sic dictos profanos, quos iniuste aversantur atque calumniantur tenebrarum patroni, haud paucos esse constat, qui praeclaras de religione ac virtute sententias, Iesu Christi decretis et praeceptis haud absimiles, in medium protulerint. Contra inter eos ipsos, qui eandem revelationem sequi se professi sunt, magna opinionum diversitas obtinuit; nec illa revelationis auctoritas impedire potuit, quo minus eius asseclae ad superstitionem erroresque alios non modo ineptos, sed etiam perniciosos, delaberentur. Quodsi vero Deo placuisset, omnes omnibus temporibus idem prorsus sentire de rebus divinis, ita, ut ipsa forma et involucra idearum ad religionem pertinentium omnibus eadem essent, certe sapientissimis praesidiis id effecturus fuisset.

Böhme l. supra l. p. 65 ff.

b) Est quaedam humanae mentis arrogantia, quam falso modestiam interpretantur, quae, ubi in rerum natura aliquid accidit, quod non statim ex causis physicis et moralibus explicari posse videtur, id immediatae, quae leges naturae interrumpat, sive miraculosae Dei efficaciae haud cunctanter attribuit. (Kant *Vorlesungen über die Metaphysik*. L. 1825. p. 333.) At modestum indagatorem decet, ubi talis eventus causas naturales et intermedias non statim reperiat, earum declarationem a futuro tempore potius exspectare, quam continuo prodigia et miracula i. e. eventus supernaturali modo effectos, somniare, id quod, quo rudior et incultior homo fuit, eo frequentius accidit. Nihilo minus mens humana, etsi in rebus sensuum ope percipiendis temporis ac spatii limitibus et *caussalitatis* legi necessario adstricta tenetur, tamen religione ducta (§. 3.), quaecunque in rerum natura evenerint, ad Deum providentem, supremam scilicet causam, summa pietate referet. Sunt enim quidam eventus in rerum natura, quorum causae, sicut rationes et leges naturae, e quibus pendent, ob mentis imbecillitatem aut experientiam mancam non omnibus ex partibus et plane possunt cognosci, e. c. generationis mysterium. Neque tamen inde concludi potest, causas et leges eas hic omnino locum non habere, et ipsum Deum in mundo sensibili interdum sine causarum intermediarum interventu s. *immediate* et *supernaturali* modo operari. Namque Deus ipse leges cognitio-

nis humanae ita constituit, ut, quaecunque in rerum natura evenerint, ad causas suas et ad leges, in ipsa rerum natura positas, revocari debeant, nec nisi his bene cogitatis, primaria summaque rerum causa, e qua omnia continuata serie pendeant, in Deo sit quaerenda; quippe qui cuncta ita disposuerit, ut ordine ac nexu quodam causali, qui ab humana mente indagari queat atque comprehendi, eveniant. Quae quum ita sint, Dei omnipotentiam legibus naturae ab ipso datis superiorem quidem esse concedendum est, homo tamen innatis ipsi cogitandi legibus subiectus divinam in administranda rerum natura vim et efficaciam, nisi ex nexu causarum et eventuum, sensuum experientia cognito, intelligere non potest. At si quis dixerit (v. censura huius l. in Winer — *N. Krit. Journal d. theol. Lit.* B. II. H. 3. p. 318 ff.), Deum revelando efficaciam suam *immediate* exserere in humanam *rationem*, quippe quae *causalitatis* legi haud obnoxia, sed vis quaedam sit sponte sua libere agens, is haud bene memor est legum, quibus animus humanus adstrictus est, qui nulla alia via ac ratione rerum, etiam divinarum, cognitionem sibi comparare atque omnino excoli potest, nisi singulis animi facultatibus bene excultis, tum *intuitione*, quae dicitur, naturae et instiutione, tum meditatione et *abstractione*. Praeterea eiusmodi persuasione commenta mysticorum de commercio quodam inter Deum et homines immediato foventur ac sustentantur. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1825. N. 68. p. 557. Krug *Pisteologie.* L. 1825. p. 116 ff.

c) Ammon *Bibl. Theologie.* B. II. 2. *A.* p. 342 f. 349 ff. „*Die Wahrnehmung einer Wirkung aus einer übersinnlichen Ursach ist ein Widerspruch.*" Planck *Ueb. die Haltbarkeit des histor. Beweises für die Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. p. 7. „*Kein Mensch kann mit Gewissheit beurtheilen, wo die ordnungsmässige Wirksamkeit von Naturkräften aufgehört hat, und die ausserordentliche Causalität einer göttlichen Kraft eingetreten ist, denn diess liegt über die Grenzen unseres Erkenntnissvermögens hinaus. Kein Mensch kann also sich selbst mit Gewissheit sagen, dass bei irgend einem Erfolg, so unbegreiflich er ihm auch seyn mag, ein wahres Wunder stattgefunden habe.*" Schleiermacher *Der Christl. Glaube nach d. Grundsätzen der ev. Kirche.* B. I. B. 1821. p. 101. „*Einzelne Thatsachen, leibliche oder geistige, hängen immer mit andern in Raum und Zeit so zusammen, dass man niemals nachweisen kann, dass sie nicht, in ihrer Einzelheit betrachtet, aus dem allgemeinen Zusammenwirken entstanden wären.*" Praeterea historia docet, multos eiusmodi eventus, olim supernaturales et miraculosos multis visos, rerum naturalium scientia adaucta et diligentius exculta, a naturalibus causis profectos ex iisque postea recte explicatos esse. Unde recte concluditur, fore, ut omnes eiusmodi eventus simili ratione explicari pos-

fint. Quod vero *supra* rationem est, aut ita comparatum, ut eius veritas nullo argumento intelligi possit, eius cognoscendi vel statuendi nulla menti humanae conceditur via; adeo, ut quod *supra* rationem esse existimetur, idem *contra* eam sive ei contrarium esse recte dicatur. Krug *Pisteologie.* L. 1825. p. 111 ff. Ei. *Philos. Gutachten* —. p. 77 f. „*Am wenigsten kann er (der Beweis des Uebernatürlichen) in Bezug auf die Uebernatürlichkeit einer Offenbarung aus sogenannter innerer Erfahrung geführt werden, weil nur die Wirkung derselben auf den Empfänger, nicht aber die Ursach dieser Wirkung Gegenstand der Erfahrung werden kann und also stets die* fallacia causae non causae *dabei Statt findet.*"

d) Ammon *Der rechte Standpunct* —. L. 1822. Alia afferet §. 12. annot. f. l. g.

e) Quicunque in diversas religionis formas animum intendit, necessario ducitur ad hanc quaestionem, quaenam earum verissima sit, et quibus rationibus eius veritas nitatur. Cui ut respondeat, haud alia via est, nisi ut insitam animis nostris religionis *ideam* evolvat, et quae in ea necessaria sint, clarius intelligat; ita, solo quasi cognito, ex quo omnis religio efflorescit, eo deducitur, ut, quae de singularum gentium religionibus vel de doctorum placitis historia narrat, recte diiudicare possit.

f) Cf. praeclare dictum Demosth. orat. adv. Leptinem ed. Wolf. H. 1789. §. 105. *Εἰ γὰρ ἃ κατὰ μηδένα ἄλλον ἔχουσι τρόπον δεῖξαι δίκαιον ὑμᾶς ἀφελέσθαι, ταῦτ' ἐπὶ τῷ τῶν θεῶν ὀνόματι ποιεῖν ζητήσουσι, πῶς οὐκ ἀσεβέστατον ἔργον καὶ δεινότατον πράξουσι; χρὴ γάρ, ὡς ἔμοιγε δοκεῖ, πάνθ', ὅσα τις πράττει τοὺς θεοὺς ἐπιφημίζων* (deos afferens causam, ut culpam suam hac specie praetexat), *τοιαῦτα φαίνεσθαι, οἷα μηδ' ἄν, ἐπ' ἀνθρώπου* (humana auctoritate) *πραχθέντα, πονηρὰ φανείη.* Lucret. de nat. rer. I. 63—102. *Allg. Lit. Zeit.* 1826. N. 187. „*Kein Ereigniss lässt sich so gewiss als Wunder und keine Rede oder Befehl oder Lehre so zuverlässig als von Gott kommend erweisen, dass um ihrentwillen irgend etwas als wahr oder pflichtmässig angenommen werden müsse, was aus andern Gründen nicht als Wahrheit oder Pflicht erkannt werden kann.*"

g) Mentis humanae cultura vim quoque eius insitam promovet bonamque et fortem animi voluntatem excitat: nec fieri potest, ut humanitas nobilitetur, nisi rationis lumine collustrata antea fuerit. Qui in luce ambulat, minus offenditur, quam qui in tenebris incedit (Matth. 6, 23.). Contra qui obscuris et involutis sensibus ducitur aut vanas imagines amplectitur, ei verendum est, ne a gravissimis morum et virtutis praeceptis aberret, cuius rei atrocissima foedissimaque exempla tulit ipsa aetas nostra. (§. 5. *e.*) Mystici homines hu-

humanae mentis culturam eo impediunt, quod in maximi momenti quaestionibus anfractus et diverticula quaerunt, et obiectiones sibi factas prorsus differunt et amoliuntur. Göthe *Westöstl. Divan.* I. p. 340. „*Der Mystiker schleicht sich an Problemen vorbei, oder sucht sie weiter zu schieben.*"

§. 12.

Continuatio.

Quod vero ad summi numinis ideam attinet recte informandam, persuasio de *supernaturali* et *miraculosa* eademque *immediata* Dei revelatione conciliari non potest cum idea Dei aeterni, semper sibi constantis, omnipotentis, omniscii et sapientissimi [a]), e cuius virtute per omnem aeternitatem actuosa consiliisque optimis optime accommodata et existentiam et conservationem ac perpetuitatem totius rerum naturae pendere recte statuimus [b]). Namque *primum* discrimen illud, quod vulgo inter operationes Dei *immediatas* ac *mediatas* ponitur, ex humana iudicandi ratione, non ex re ipsa metiendum est; quippe quum fieri non possit, ut homo contemplandis singulis effectis in rerum natura conspicuis de vera efficientiae divinae via et ratione ullo modo certior fiat. (§. 11.) Dei operationes, quum neque temporis neque loci limitibus circumscribatur, per se *immediatae* dici possunt, ita, ut quae Deus operatur, uno ac primario quasi ipsius actu contineantur, neque singulis temporis ac loci diversitatibus quasi repetantur, quamvis mens humana, quippe temporis ac loci terminis in modo cognoscendi ipsi proprio adstricta, universam et quasi simultaneam Dei actionem uno obtutu non queat comprehendere, sed singulas tantum eius partes, prouti temporis successu et ex locorum diversitate prodeunt, secundum *causalitatis* legem ipsi innatum conspiciat ideoque omnia, quae Deus per se *immediate* operatur, eum *mediate* operari recte, h. e. ipsius cognoscendi legibus prorsus convenienter, indicet [c]). *Deinde* si quid est, quantumcunque demum id est, in

rerum natura effectum, quod vires naturae, licet certis limitibus sint circumscriptae, efficere non potuerint, imperfectione quadam per se non necessaria, laborat natura, quae quidem imperfectionem in ipso naturae conditore supponere nos iubet. *Denique* si quis statuere auderet, eventum aliquem forte mirabilem omnino non posse ex legibus naturae explicari, eum oporteret omnium eius legum perfectissima scientia praeditum esse. Quae quum in hominem non cadat, consequitur, ne sic quidem cum sapientia divina miraculosam istam revelationem esse conciliandam. Nam si nemo eiusmodi effectionem certis signis cognoscere potest, ne apta quidem est numini divino patefaciendo, quippe quae hominem in ambiguo relinquat, nec certam unquam ei persuasionem induere possit.

Quae quum ita sint, sola *revelatio naturalis* sive manifestatio Dei, quae fit per opera naturae, recte defendi posse videtur, quam in *universalem* s. communem et *particularem* s. singularem dividere liceat. Et *universalis* quidem naturalibus animi facultatibus aliisque universae rerum naturae praesidiis efficitur, quibus homo ad concipiendam colendamque rerum divinarum notitiam adducitur. *Particularem* vero eandemque *mediatam* [d]), alio quidem sensu, quam veteres (§. 7.), dicimus eam, quae continetur complexu rerum secundum naturam evenientium, quibus, Deo auctore, nonnulli homines prae ceteris excitati sunt ad verae religionis principia cognoscenda eaque, popularium quidem desideriis accommodata, insigni cum successu aliis tradenda. Huiusmodi revelationis nuncius et quasi interpres, quo magis apertis divinae providentiae documentis adiutus et sancto quodam fervore plenus et virtutis pietatisque studio excellens doctrinae vere divinae i. e. per se verae Deoque dignae semina sparserit; eo verius apud alios homines doctoris seu legati divini auctoritate pollebit [e]). Etenim sicut mens nostra divinae est naturae et indoli (2 Petr. 1, 4.), ita non sine numine adnuente et adiu-

rante ad verae religionis cognitionem evehitur. Quod vero tales revelationes saepius repeti voluit Deus, nihil aliud spectasse videtur, nisi ut variis temporibus inter homines essent, qui sapientia et pietate sua reliquos, prout aetas ferret, erudirent et emendarent. Atque haec recte dicitur educatio generis humani ad verum Dei cultum mente factisque praestandum sive ad piam animi sanctimoniam et salutem ipsius promovendam instituta. Quaecunque vero cum eiusmodi religione revelata coniunctae fuerint narrationes miraculosae atque *mysteria*, ad origines naturales et cognitionis humanae veram indolem revocari debent.

Quum inter omnes humanae scientiae partes cognatio quaedam intercedat, fieri non potuit, quin, mundi f), naturae humanae aliarumque rerum cognitione aucta atque exculta, veriores quoque de religione sententiae in ipsius Christianae ecclesiae sinu exorirentur atque propagarentur; ita, ut antiquiores de revelatione et coeca fide scriptorum quorundam auctoritati adhibenda opiniones hominibus veriore scientia imbutis amplius satisfacere nequeant. Itaque *Rationalismi* hoc opus est, ut rerum divinarum scientiam cum disciplinarum incrementis sapienter conciliet, recteque distincta essentia et forma, aeternaque idea ab eius temporario quodam velamento seiuncta, revelationis notio eo modo informetur, qui aetatis nostrae luci respondeat, ut denique ipsa illa perfectionis germina, quae in ea latent, sapienter quidem et ad captum hominum erudiendorum, et servatis, quoad eius fieri possit, symbolicis idearum involucris verum Dei cultum bene iuvantibus, a religionis doctoribus explicentur. — Ceterum *Supernaturalismi* et *Rationalismi* systemata iam paucis descripta, licet vario modo theologi copulanda vel confundenda indicaverint g), adeo sibi sunt opposita, ut, dummodo sibi constent, conciliari inter se omnino nequeant h). Nihilo minus utriusque systematis fautores in rebus gravissimis, quae ad veram pietatem

fovendam virtutemque tuendam pertinent, quae quidem prae ceteris in institutione populari tradi et ad usum transferri debent, optime inter se conveniunt, ideoque omnis institutionis Christianae summum finem optime assequuntur a).

a) Ammon *Bibl. Theol.* II. 350 f. „*Ein Wunder, als Abweichung einer Weltbegebenheit von den Naturgesetzen, ist weder mit der* ***Unwandelbarkeit Gottes****, noch mit seiner* ***Allwissenheit****, noch mit seiner* ***Allmacht*** *vereinbar.*" Ei. *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* I. 193 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 454 ff. Add. Tertull. de poenit. 1. „Quia Deus, omnium conditor, nihil non *ratione* providit, disposuit, ordinavit: *nihil non ratione tractari intelligique* voluit."

Sunt, qui dicant, *Rationalistas*, quippe qui, in iudicandis rerum caussis atque effectibus rationem solam sequentes, omnia comprehendere velint i. e. quemcunque effectum ex proxima quadam caussa deducere ideoque doctrinae illi de supernaturali ac miraculosa Dei efficacia scholasticae fidem denegent, omnem omnino *fidem* (§. 2.) aspernari. Male vero. Quum enim, dum omnia, quae fiunt, sicuti ceteri homines, ex Deo quasi primo fonte repetant, non solum fidei in universum tribuunt, quod fidei est, sed etiam, re accuratius perpensa, maioris ambitus fidem prae se ferunt, quam *Supernaturalistae* vulgo sic dicti, qui ubique locorum, certe in religionis historia contemplanda, miracula videre sibi videntur. Hi nimirum Deum sumunt res humanas naturali ordine in universum regere, et, ubi hic naturalis ordo voluntati ipsius haud amplius satisfacere possit, miraculis patratis ipsi quasi opem ac medicinam ferre; illi vero Deum statuunt ab aeterno res omnes continua serie secuturas tam sapienter disposuisse, ut quae v. c. ante plura iam secula evenerint, id quod nunc evenit, praepararent et efficerent, nec opus esset miraculis quibusdam quasi intercalaribus; ergo omnem gubernationis divinae sapientissimae et ima aeque ac summa, maxima aeque ac minima, extrema aeque ac novissima complectentis ambitum agnoscunt, dum isti in singulis tantum effectibus, numen summum prodentibus, hic vel illic singularem Dei omnipotentis efficaciam cernere malunt, eoque hominibus rudioris aevi aequiparandi sunt, qui magis ad summam Dei vim et efficaciam, quam ad sapientiam explorandam promti erant (§. 66.), neque cogitabant „miraculis multo minus declarari maiestatem naturae divinae, quam ordine naturae, quum in illis vim tantum admiremur (rudem quasi) in hoc vero et vim, quae virtutem rebus etiam abiectis indidit, et sapientiam dispensatoris." (Doederlein Institutio theologi Christiani. V. I. p. 615.) Ceterum accusatio illa, quae *Rationalistis*

fidem abiudicat, ad contradictionem quasi quandam in adiecto redit, quum in ipsa ratione humana, quam illi, sicut in omnibus, ita et in rebus ad religionem pertinentibus, sequuntur, omnis fides cernatur, quoniam ratione demum fieri potest, ut homo supra naturalem et sensibus obiectum rerum ordinem aliquid sumat ac ponat (§. 2.). Quare eas notiones, quae ad religionem pertinent, soli homines quasi sanctissimum peculium suum sibi vindicant; cetera vero animantia, quae ratione carent, fidei ne sunt quidem capacia.

b) Gravis est error *Supernaturalistarum*, isque haud aliunde nisi ex indignis de Dei natura opinionibus ortus, quum *Rationalistas* ita statuere incusant, Dei efficaciam sola mundi creatione contineri, post illam vero universam rerum naturam quasi horologii instar esse, cuius motus et conversiones Deus ipse nihil agens intueatur, summa scilicet quiete et otio beatus. E contrario ipsi *Supernaturalistae* Deo segnem hanc quietem summo eius numine indignam tribuunt. Ex eorum enim sententia Deus, postquam inde a creatione efficacem sese ostendit miraculis multis per totam illam, quae historia biblica continetur, aetatem editis, hac finita, a miraculis prorsus abstinet. *Rationalistae* vero non solum ortum et existentiam, sed etiam conservationem totius rerum naturae Deo per omnem aeternitatem actuoso, sive creationi eius continuae, quae dicitur, attribuunt. Nimirum naturae vires haud sunt infinitae. Ut igitur Deus earum naturam ac multiplicem inter se nexum constituit plurimisque vinculis colligavit, ita idem necesse est eas vi sua conservet, earumque vicissitudines temperet ac regat. Quod nisi fieret, omnes dissolverentur et ad nihilum redigerentur. Ac si qui sunt, qui opinentur, ad istam conservationem omnipotentia tantum opus esse, non sapientia divina, hic saltem otiosa, indignum illi in modum divinae naturae virtutes ac proprietates insolubili vinculo inter se copulatas segregant atque dissolvunt. Imo ipsa mens divina rerum naturam minimasque eius partes per omnem aeternitatem sustinet ac regit. Et quum totius mundi stabilitas e sempiterna Dei efficientia, nec spatio nec tempore circumscripta, pendeat, prorsus ineptum est, infinitam illam divinae mentis ἐνέργειαν cum hominis artificis arte comparare, cuius machina post primam constructionem suapte vi per aliquod temporis spatium motum suum conservat. Nam partes huius machinae earumque virtutes artifex haud procreavit, sed potius iis, quae diu ante ipsius artificium exstiterant, ita utitur, ut novum inde opus conficiat, artificiosum fortasse, sed tamen iisdem parens naturae legibus, quas mundi conditor esse voluit, et in quibus ipsis indagandis et ad usum transferendis omnis hominum ars cernitur.

Reimarus *Abhandlungen von den vornehmsten Wahrheiten der nat. Religion.* 6. *A.* Hamb. 1791. p. 528 f. 551. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 1. 1828. p. 70 ff.

c) E. F. Hoepfner de discrimine *mediatae* et *immediatae* Dei efficaciae rectius intelligendo. L. 1823. p. 21 f. „Qui *mediatam* Dei efficaciam tuentur, ii recte discernunt inter cognitionem eius *subiectivam* et *obiectivam*. Nec igitur Deum, si *obiective* spectatur, *immediate* in mundum agere negant: sed potius eum omnia, quaecunque tandem fiant, *immediate* perficere affirmant. Negant vero: Deum si *subiective* a nobis spectatur, *immediate* operantem a nobis cognosci f. sentiri posse." Schott *Briefe üb. Rel. u. christl. Offenbarungsglauben.* Jen. 1826. p. 151 ff. Cf. Baumgarten-Crusius Pr. de notionibus *mediati* et *immediati* in disciplina theologica. Ien. 1827. 4. F. Fischer *Zur Einleit. in d. Dogmatik der ev. Kirche.* Tüb. 1828. p. 88 ff.

d) Herder *Christl. Schriften. Samml.* IV. p. 100 ff. Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengesch.* 3. *A.* 105 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 371. Gabler *Journal f. theol. Literatur.* B. II. 1806. p. 407 ff.

e) Löffler *Magazin f. Prediger.* B. VII. St. 1. 26 ff. — Zeno apud Diog. Laert. VII. c. 1. *Σοφοὺς θείους εἶναι· ἔχειν γὰρ ἐν ἑαυτοῖς οἱονεὶ θεὸν* (ἔφη). Arrian. Differtt. in Epictet. p. 412. 457. ed. Uptoni. Clemens Alex. Strom. I. ed. Colon. 1688. p. 282. *Πάντων μὲν γὰρ αἴτιος τῶν καλῶν ὁ θεός· ἀλλὰ τῶν μὲν, κατὰ προηγούμενον, ὡς τῆς τε διαθήκης τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας· τῶν δὲ κατ' ἐπακολούθημα, ὡς τῆς φιλοσοφίας.* — Zwingli *Sämmtl. Schriften im Auszuge von* Usteri *u.* Vögelin. Zürich. 1819. Bd. I. Abth. 1. p. 281. „*Gott hat sich allen Menschen geoffenbart. — Göttlich ist Alles, was wahr, heilig und untrüglich ist, denn Gott allein ist wahrhaft. Wer also Wahrheit spricht, der redet aus Gott, und wer mit seinem Verstande von den sichtbaren Dingen zur Betrachtung der unsichtbaren Gottheit aufsteigt, der thut etwas Gott und seiner Würdiges und Heilsames und nicht ohne Erleuchtung von Gott. Ich wage also auch das göttlich zu nennen, was von den Heiden entlehnt ist, wofern es nur heilig, religiös und unbestreitbar ist. Denn diess muss von Gott allein herkommen, woher und von wem es auch zunächst an uns gelangen möge.*" De Wette *Religion u. Theologie. 2. A.* B. 1821. 72 ff. 93 ff. 232. — „*Idee der Offenbarung, worin wir die Entwickelung des rel. Geistes, besonders in hervorspringenden entscheidenden Momenten, als göttliche Veranstaltung anerkennen.*" — Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 103.

f) Schott *Voss u. Stollberg, od. der Kampf d. Zeitalters zwischen Licht u. Verdunkelung.* Stuttg. 1820. p. 74 ff. „*Die Sonne steht still, trotz der unfehlbaren Traditions-Exegese.*"

g) Vid. prae ceteris D. H. G. Tzschirner *Briefe veranlaſst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. *Br.* 5. *Von einem offenbarungsgläubigen Rationalismus.* Ammon Summa Theol. Chr. p. 55 ff. ed. 3. Ei. *Der rechte Standpunct.* L. 1822. Cf. (Böhme) *Ueb. die Behauptung eines rationalen Supernaturaliſten, daſs für die Chriſtl. Religionswiſſenſchaft zwar der formale, aber kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Altenb. 1820. (Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. II. 1821. p. 106 ff.) Ei. *Die Sache des rat. Supernaturalismus, nach Hn. Ob. Hofpr. D. Ammon's „Abſchiedsworte" darüber geprüft u. erklärt.* Neuſt. a. d. O. 1823. — H. Planck *Ueb. Offenbarung und Inſpiration.* Gött. 1817. C. L. Nitzſch *Ueb. das Heil der Welt.* Witt. 1817. L. A. Kähler *Supernat. u. Rat. in ihrem gemeinſchaftl. Urſprunge, ihrer Zwietracht u. höhern Einheit.* L. 1818. Schirmer *Verſuch einer wiſſenſchaftl. Würdigung des Supernat. u. Rat.* L. 1818. Klein *Grundlinien des Religioſismus.* Jen. 1819. Maertens *Theophanes, od. über d. Chriſtl. Offenbarung.* Halb. 1819. Ei. *Antwort auf das Sendſchreiben des Hn. D. Schott.* 1821. Conr. v. Orelli *Ueb. den Kampf des Rat. u. Supernat. nebſt Vorrede v. D. E. G. Bengel.* Tüb. 1825. F. Köſter *Das Chriſtenthum die höchſte Vernunft. Ein Beitrag zur Verſtändigung über die neueſten theol. Streitigkeiten.* Kiel. 1825. H. A. Schott *Briefe üb. Rel. u. chriſtl. Offenbarungsgl. Worte des Friedens an ſtreitende Partheien.* Jen. 1826. — Böhme *Chriſtl. Henotikon, od. Vereinigung der theol. Gegenſätze durch das Chriſtenthum.* H. 1827. *2ter Abſchn.: Poſitivismus (die Denkart, nach welcher wir irgend etwas für rel. Wahrheit halten, ohne uns von der Vernunft ſelbſt hiezu berechtigen zu laſſen) und Rationalismus.*

h) Röhr *Krit. Pred. Biblioth.* B. IV. H. 2. 1823. p. 250 ff. Ibid. B. VIII. H. 3. 1827. p. 548. Cenſura libri ſupra P. Schott *Briefe üb. Rel.*: *„Immer wird der Rationaliſt die Lehren und Thatſachen des Chriſtenthums, ſo ſehr er ſie als göttl. Gaben ehrt, doch in den Kreis der ordnungsmäſsigen Mittel und Kräfte, durch welche Gott wirkſam iſt, herabziehen, während das eigenthümliche und höhere Walten der Vorſehung, welches der Vf. annimmt, doch nichts Anderes iſt, als was man ſonſt ein unmittelbares, übernatürliches, wunderbares nennt, alſo gerade das, was der Rationaliſt nicht zulaſſen will. — Die Trennung mag in der Theorie bleiben, und ſie wird bleiben, im Praktiſchen iſt ſie ohne alle Bedeutung."*

i) Tzſchirner *Die Verſchiedenheit d. dogmatiſchen Syſteme kein Hinderniſs des Zweckes der Kirche;* in *Mag. f. chriſtl. Prediger.* B. I. St. 1. L. 1823. p. 1 ff. Ei. *Zwei Briefe durch die jüngſt zu Dresden erſchienene Schrift: Die reine kathol. Lehre, ver-*

anlaßt. L. 1826. p. 62 ff. Ch. F. Fritzsche *Ueb. die Vereinbarkeit d. Rationalismus mit dem Zwecke d. Kirche;* in Winer u. Engelhardt *N. krit. Journ. der theol. Lit.* B. I. H. 4, 1824. p. 385 ff. J. G. Grotefend *Ansichten, Gedanken u. Erfahrungen üb. d. geistl. Beredsamkeit.* Hannov. 1824. p. 39 ff. *„Beide Systeme (das sup. u. rat.) sind für die Wirksamkeit der geistl. Beredsamkeit gleich und das eine kann für die wahren Zwecke des Christenthums eben so vortheilhaft wirken, wie das andere, wenn die übrigen Bedingungen gleich sind."* Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. VI. H. 2. 1825. p. 324. *„Nur blinde Partheisucht mag in Abrede stellen, daſs der dieser theol. Denkart (dem Rat.) huldigende Prediger den Wahrheiten des Christenthums, in wie fern sie als gemeingiltige in den heil. Urkunden zweifellos vorliegen, die entschiedenste göttliche Auctorität zugesteht und sie, mit ihrem Ansehen bekleidet, zum Gegenstande seiner Vorträge machen könne, so wie auch, daſs er alle wahrhaft geschichtl. Thatsachen des Christenthums mit eben dem festen Glauben, wie der Supernaturalist, umfaſst und als Documente des in ihm sichtbaren göttl. Waltens für seinen Zweck zu nutzen im Stande ist. Dem Supernaturalisten darum einen Vortheil über ihn zugestehn, weil jener von manchen neutestamentlichen Dogmen, z. B. von der Auferstehung des Leibes, der sichtbaren Wiederkunft Christi, dem Weltgerichte u. s. w., einen erfolgreichern Gebrauch im Volksunterrichte machen könne* (Schott *Die Theorie der Beredsamk.* 2ter *Th.* Jen. 1824. p. 25 ff.), *heiſst behaupten, die Schaale gewähre kräftigere Nahrung als der Kern, und die Absicht religiöser Vorträge werde durch Beschäftigung der Phantasie mit den bildlichen Einkleidungen gewisser Wahrheiten besser erreicht, als durch praktische Verarbeitung der Wahrheiten selbst für den Verstand und das Gemüth; nicht zu gedenken, daſs jenes Festhalten biblischer Dogmenformen auf der Stufe religiöser Bildung, welche jetzt selbst ein groſser Theil des Volks erreicht hat, dem Ansehn des Christenthums, als einer göttl. Offenbarung, mehr nachtheilig als förderlich ist."* Bretschneider u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. IX. H. 4. 1826. p. 527 ff. *Nachtrag.*

§. 13.

De religione Christiana in universum.

Religionum, quae speciem nomenque positivarum ac revelatarum (§. 7.) prae se ferunt, longe perfectissima ea est, quae a Iesu Christo et ab Apostolis est tradita, quippe quae sola e religionibus publicis, cultum

Dei sanctissimi moribus emendandis s. *perfectione morali* exhibendum commendat [a]) (Matth. 5, 48. Io. 4, 23. 24. 1 Petr. 1, 15.) ipsoque ecclesiae instituto (Matth. 16,18. 28,18. 19. al.) promovet, unde et ipsa divinae veritatis magistra non sine numine generi humano concessa, sed iure divina possit dici (§§. 12. 44. *b. c.*) [b]), ex *Iudaismo* [c]) quidem nata, et Pauli Apostoli potissimum opera ab illo seiuncta. (Gal. 2, 16 ss. al. coll. Matth. 9, 14 — 17. Io. 4, 23. 24.) Nihilo minus ea, quippe non una eademque forma *positiva* ab singulis eius auctoribus et tradita et sancita, ingenio seculi, quo primum innotuit, Iudaicarumque opinionum commentis accommodata, et mythis (§. 42.) traditionibusque implicata fuit [d]), omnique tempore e genio seculi variisque eam singendi conatibus pependit [e]). Unde duae potissimum temporis successu prodierunt Christianae religionis formae sibi oppositae, altera superstitionibus nonnullis e *Paganismo* illatis [f]), et traditionis [g]) atque hierarchiae auctoritate, commento de ecclesiae et pontificis Romani *infallibilitate* maxime nitens, *Catholicismus* [h]); altera, reiectis istis superstitionibus atque commentis, e solo scripturae s. argumento, recte quidem investigando et ad usum transferendo decreta sua repetens (§§. 21. 45.), *Protestantismus*. Atque Catholicae quidem ecclesiae constitutionem et doctrinam non solum rectae rationi, sed etiam ipsius Iesu Christi praeceptis aperte repugnare, facile intelligitur. Etenim homini ratione praedito ius est, cui nunquam potest renuntiari, in omnibus rebus, quum quaeritur, cuinam fides adhibenda sit, propriam liberamque persuasionem sequi; nec singuli homines, nec coetus hominum auctoritatem falli nesciam (*infallibilitatem*) sibi arrogare ab aliisve, ut ipsorum decreta temere ac sine iudicio sequantur, postulare debent; inprimis si de religionis aut morum praeceptis agatur, arctissime cum vera singulorum salute coniunctis [i]). Deinde vero illa Catholicorum ratio ipsius Christianae religionis praeceptis re-

pugnat et graviſſimis et luculentiſſimis, ideoque omnibus Chriſtianis arrogatae ſibi a pontificibus Romanis dominationi ius eſt intercedere et hanc interceſſionem publice proteſtari. *Proteſtantismus* autem quum accurata et ſubtili librorum ſacrorum indagatione nitatur eorumque argumentum ad verum vitae uſum transferre ſtudeat, utrumque autem pro illorum librorum diverſa indole, ſaepius obſcura, niſi rationis artisque uſu obtineri nequeat, iam ab initio reformationis eccleſiae primis eius auctoribus hic rationis uſus adeo obverſabatur, ut in ipſa ſacrorum emendatione Rationalismi germina clariſſime appareant [k]), qui tamen progrediente demum diſciplinarum cultu plene ſatis explicari ac definiri poterat.

Religioni Iudaicae, moleſtis quibusdam caerimoniis et opinionum erroribus cum paganismo propius coniunctae, nec niſi legis imperfectae inſtitutionem cum cultu Dei externo eoque arbitrario [l]) coniunctam exhibenti, Chriſtiana recte expoſita praeſtat partim propter argumentum omnium hominum, cultiorum etiam, deſideriis magis adaptatum (Gal. 4, 1—7. 2 Cor. 3, 4—7.), et inſtitutione legis moralis cultusque Dei interni atque ſpiritualis (Matth. 5, 17 ff. 7, 21. 12, 50. Luc. 10, 25 ff. Io. 4, 23 ff. 6, 63.) inſigne, partim propter ambitum omnes omnino homines edocendos emendandosque complectentem [m]) (Matth. 28, 19. 20. 8, 11. 12. Io. 10, 16. Rom. 1, 13 ff.). Quibus bene intellectis aeterna eius utilitas, quatenus ſcilicet vere divinas continet doctrinas et ſymbolicas [n]) earum adumbrationes omnibus omnium temporum hominibus accommodatas, in dubium vocari nequit [o]). (Hebr. 7, 15 ff. 12, 27. 28.)

a) *Betrachtungen üb. d. Proteſtantismus.* Heid. 1826. p. 21. „*Sittenlehre iſt von Chriſtus nicht als bloſse Wiſſenſchaft, nicht als ein Theil oder als ein Hülfsmittel der Religion, ſondern als die Religion ſelbſt gelehrt.*" Omnino quae prae ceteris inter homines celebrata ſunt religionis inſtituta publica et poſitiva, ad civitatum gu-

bernatores et sacerdotes auctores referuntur; sola autem religio Christiana non ab instaurato aliquo regno civili aut hierarchia quadam, sed a praeceptis ethicis rectae rationi probatis originem duxit.

b) Henke *Magazin*. I. 86 ff. — Ch. Fr. Böhme *Die Religion Jesu Christi, aus ihren Urkunden dargestellt*. H. 1825.

c) (Bauer) *Theologie des A. T.* 1796. De Wette *Bibl. Dogmatik A. u. N. T. 2. A.* 1818. Krug *Eusebiologie*. Königsb. 1819. p. 220 ff.

De religione Patriarcharum ante Mosen parum certi compertum habemus, quum haud dubitandum sit, Geneseos auctores sui temporis religionem cultumque subinde Patriarchis tribuisse; nec vanis iuvamur coniecturis (Lazarus Bendavid *Ueb. die Religion der Hebräer vor Mose*. 1812. p. 12.), vel falsis traditionibus commentisve (Ioseph. Archaeol. I. 8. 2.). Ceterum religio Mosaica, per se imperfectior, suscepto et propagato Monotheismo quodam, temporis successu puriorem doctrinam a prophetis nonnullis adumbratam peperit, e cuius fonte Christiana religio perfectior prodiit. Gesenius *Commentar über Jesaia*. B. II. L. 1821. p. 2.

Varie disceptatum est de ratione, quae intercedit rel. Iudaicam inter atque religionis Christianae originem. In universum tenendum est, Christianam doctrinam, quamvis propria sua indole longe praestet Iudaicae, partim plurima repetere dogmata atque praecepta, quae eadem apud V. T. scriptores, Philonem et Rabbinos veteres reperiuntur, partim alia multa, quae cum opinionibus Iudaicis coniuncta sunt, afferre, e. c. doctrinam de Iesu Messia solis Iudaeis accommodatam, omnemque religionem Christianam etiam *typica* illa Veteris T. interpretatione (Rom. 5, 14. 1 Cor. 10, 4. al.) Iudaeis maximopere consueta ortum suum prodere. *Typus* in universum denotat personam aut rem v. c. ritum sacrum *(typi personales* et *reales)*, quibus in V. T. libris persona, aut actio quaedam futuri Messiae praesignificari putatur. Jo. Dav. Michaelis *Entwurf der typischen Gottesgelahrtheit*. 2. *A.* Gött. 1763. J. A. Kanne *Christus im A. T. Untersuchungen üb. d. Vorbilder u. messianischen Stellen*. 2 Thle. Nürnb. 1818. — Cf. J. W. Rau *Freimüthige Untersuchungen üb. d. Typologie*. Erl. 1784. Griesbach Commentatt. II. de imaginibus, quibus auctor ep. ad Hebr. in describenda Messiae provincia usus est. Ien. 1791. 92. 4.

Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu*. I. 417 ff. 491 ff. *Abriss der Fortschritte der hebr. Cultur, bis auf das Zeitalter Jesu*; in Henke *Magaz.* III. 506 ff. Fr. Köppen *Darstellung des Wesens der Philosophie*. p. 200 ff.

d) De religionis Chr. historia atque doctrina per longum temporis intervallum ore tantum ac praesenti sermone traditis vid. Paulus

Theolog. exegetisches Conservatorium. 1ste *Liefer.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Von einem mündl. Urevangelium.* Gieseler *Hist. krit. Versuch üb. d. Entstehung d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 82 ff. De Wette *Hist. krit. Einleit. in das N. T.* B. 1826. §. 87.

e) De Wette *Ueb. Religion u. Theologie.* 2. *A.* B. 1821. p. 157 ff. Krug *Eusebiologie.* Königsb. 1819. p. 165 f.

f) Gruber *Ueb. das romantische Epos. Zu Wieland's Werken.* Bd. XXIV. p. 198 ff. John James Blunt *Vestiges of antient manners and customs discoverable in modern Italy and Sicily.* Lond. 1823. germ. *Ursprung relig. Ceremonien u. Gebräuche der Römischkatholischen Kirche besonders in Italien u. Sicilien.* L. u. Darmst. 1826. — Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. Ei. *Katholicismus u. Protestantismus.* L. 1822. 2. *A.* 1823.

g) *Παράδοσις* proprie actus tradendi, metaphorice, omnis institutio, quae fit vel viva voce vel scriptis, doctrina, praeceptum, iu N. T. libris saepius de iis praeceptis dicitur, quae ore tantum propagata cultum Dei externum ab Iudaeis praestandum spectabant, v. c. Matth. 15, 2 ff. Marc. 7, 3. Gal. 1, 14. *πατρικαὶ παραδόσεις.* Paulus Apostolus 2 Thess. 2, 15. quaevis praecepta et coram et per literas a sese tradita *παραδόσεις* vocavit, coll. 1 Cor. 11, 2. Similem vocis *παραδόσεως* usum secuti sunt ecclesiastici scriptores, universam Christianae rel. institutionem sive doctrinam hac voce significantes, ita, ut *ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις αἱρέσει* opponeretur; vid. Eusebii Hist. eccles. IV. 8. *ἀπλανὴς παράδοσις τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος.* Cf. III. 39. Praeiverat Irenaeus, qui (adv. haeres. l. III. c. 3. p. 178. ed. Massuet.) ecclesiam Ephesinam ut *μάρτυρα ἀληθῆ τῆς ἀποστόλων παραδόσεως*, verissimam doctrinae genuinae Apostolorum testem, laudavit. Cyprianus Ep. ad Pomp. p. 216. ed. Oxon. „Si ad divinae traditionis originem revertamur, cessat omnis error humanus. — Ita et nos ad originem dominicam et Evangelicam et Apostolicam traditionem revertamur. — Ea facienda, quae scripta sunt. Deus testatur. — Si ergo aut in Evangelio praecipitur aut in Apostolorum epistolis aut in actibus continetur, observetur divina haec et sancta traditio." Gregor. Nyss. de virginitate. c. 11., quod prius vocaverat *ἀμφοτέρας διαθήκας*, id postea appellat *εὐαγγελικάς τε καὶ ἀποστολικὰς παραδόσεις.* Alia Patrum dicta huc referenda affert Suicer. Thes. eccles. s. v. *παράδοσις.* Neque tamen desunt loci, in quibus *παράδοσις* sicut *traditio* de Christiana doctrina *non scripta* dicitur v. c. Euseb. contra Marcellum l. I. c. 1. *Πρὸς τοῖς θείοις ἐγγράφοις, τῆς ἀπὸ περάτων γῆς ἕως περάτων καθολικῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ τὰς ἀπὸ τῶν θείων γραφῶν μαρτυρίας, ἔτι ἀγράφου παραδόσεως σφραγιζομένης.*

Chrysost. Hom. IV. in 2 Thess. — δῆλον, ὅτι οὐ πάντα δι' ἐπιστολῆς παρεδίδοσαν, ἀλλὰ πολλὰ καὶ ἀγράφως· ὁμοίως δὲ κἀκεῖνα καὶ ταῦτά ἐστιν ἀξιόπιστα· ὥστε καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ἐκκλησίας ἀξιόπιστον ἡγούμεθα· παράδοσίς ἐστι, μηδὲν πλέον ζήτει. Epiphan. Haer. 61. Δεῖ δὲ καὶ παραδόσει κεχρῆσθαι· οὐ γὰρ πάντα ἀπὸ τῆς θείας γραφῆς δύναται λαμβάνεσθαι· διὸ τὰ μὲν ἐν γραφαῖς, τὰ δὲ ἐν παραδόσει παρέδωκαν οἱ ἅγιοι ἀπόστολοι. Augustin. de unitate eccles. c. 11. 12. Prae ceteris traditionem istam commendavit Vincentius Lerinensis Commonitor. L. I. c. 2. „Multum necesse est propter tantos, tam varii erroris anfractus, ut propheticae et apostolicae interpretationis linea *secundum ecclesiastici et catholici sensus normam dirigatur.* c. 3. Hoc ita fit, si sequamur universitatem, antiquitatem, consensionem —. c. 38. Divinum canonem, secundum universalis ecclesiae traditiones, et iuxta catholici dogmatis regulas interpretantes, in qua item catholicae apostolicaeque sequantur necesse est universitatem, antiquitatem, consensionem."

Traditio, verbum Dei ἄγραφον (*παράδοσις*), apud Pontificios vocatur complexus placitorum, quae scriptis N. T. non consignata ex ipsius Christi ore ab Apostolis accepta aut ab ipsis Apostolis, spiritu s. dictante, proposita et continua successione in ecclesia Catholica conservata fuisse dicuntur, et quae pari, quam libros V. et N. T., pietatis affectu et reverentia ecclesia ista suscipit et veneratur. Concil. Trid. Sess. IV. decr. de edit. et usu ss. ll. decr. 1. Idem docuit eccl. graeca Conf. orthod. p. 18. Cf. Chemnitz Examen Concil. Trident. Francof. ad M. 1585. f. p. 60 ss., ubi traditionem istam Pontificiorum veram esse Pandorae pyxidem demonstratur, cuius operculo omne genus corruptelarum, abusuum et superstitionum in ecclesiam fuerit invectum. Io. Dallaeus de usu Patrum — ll. II. Genev. 1655. 4. Io. C. Orelli Selecta Patrum eccl. capita ad ἐξηγητικὴν sacram pertinentia. Partic. I. Turic. 1820. p. 17. „Magnopere cavendum est, ne traditionem, quam Pontificii etiam nunc venditant, quaeque nostra rursus aetate Stolbergium, Wernerum aliosque variis praestigiatorum artibus irretitos et ipsorum quoque stultitia transversum actos, Romanae curiae misere obnoxios fecit, vocabuli similitudine decepti, cum ea confundamus, quae toties praedicatur ab Irenaeo eiusque aequalibus. Haec enim sincera iam diu obmutuit; turbavit eam temporum longinquitas et superstitionum mole paene incredibili obruit sedula sacerdotum astutia." Marsh *Vergleichende Darstellung der protest. englischen u. röm. kathol. Kirche. Aus d. Engl. übers. von* Schreiter. Sulzb. 1821. 302 ff. Weinmann *Darstellung u. unparth. Kritik der zwischen der kathol. u. prot. Kirche obwaltenden Streitfrage üb. die Tradition als Quelle rel. Lehren u. Ueberzeugungen.* Hildburgh.

1825. Cf. Marheineke *Ueb. den wahren Sinn der Tradition im Kathol. Lehrbegriff*, in d. *Studien*. IV. 2.

h) Cognoscitur Romano-Catholicorum doctrina, Protestantium doctrinae formulis opposita, e Canonibus potissimum et decretis Concilii Tridentini, Romae a. 1564 primum editis; Professione fidei (perperam dictae) Tridentinae (Mohnike *Urkundliche Gesch. der sogen.* Prof. fid. Trid. *u. einiger andern römisch-kathol. Glaubensbekenntnisse.* Greifsw. 1822. A. Th. Hartmann *Actenstücke, das Glaubensbekenntniss des Churprinzen Friedr. August zu Sachsen betr.*, in Bretschneider *u.* Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. IX. I. 1826. p. 91 ff.), quae fidei formula a Pio IV. eodem anno promulgata est, et Catechismo Romano Pii V. iussu primum ed. Lugd. 1567. Accedunt decreta s. *bullae* Paparum et scripta theologorum, qui ecclesiae suae regulam acriter tenuerunt, in quibus sunt Melchior Canus, Petr. Canisius, Dionysius Petavius al. Cf. Chemnitz Examen Conc. Trident. rec. Frcf. 1707. f. — Krug *Eusebiologie od. philos. Religionslehre.* Königsb. 1819. 259 ff. *Beiträge zur Gesch. d. kathol. Kirche im XIX. Jahrh., in Beziehung auf die neuesten Verhältnisse derselben gegen die Röm. Curie.* Heidelb. 1818. Paulus *Sophronizon. Ergänzungsheft vom J.* 1822. Tzschirner *Katholicismus und Protestantismus.* L. 1822. 4. *A.* 1824. Aloys. Frey *Die Finsterlinge unserer Zeit.* Quedl. 1822. (Meier v. Knonau) *Geisterreligion u. Sinnenglaube im 19ten Jahrh.* Winterth. 1822. — *Rom, wie es ist; die Sitten, Gebräuche, Cerimonien, Religion u. Regierung in Rom. Aus d. Französ. des Santo Domingo von *r.* L. 1825. *Betrachtungen üb. den Protestantismus.* Heidelb. 1826. Ch. Tr. Otto *Der Katholik u. der Protestant, od. die vorzüglichsten Glaubenswahrheiten, in welchen die kathol. Kirche von der protest. abweicht.* 2. *A.* Dresd. u. L. 1826. J. G. Worbs *Die Rechte der evang. Gemeinden in Schlesien an den ihnen im 17ten Jahrh. gewaltthätig genommenen Kirchen u. Kirchengütern geschichtl. dargestellt.* Sorau. 1825. Wormser *Die reine kath. Lehre vor den Augen seiner protest. Glaubensgenossen beleuchtet.* L. 1826. — *Die kath. Kirche Schlesiens, dargest. v. einem kath. Geistlichen.* Altenb. 1826. 2. *A.* 1827. Carové *Ueb. alleinseligmachende Kirche.* Frankf. 1826. Spittler's *Gesch. des Pabstthums nach dessen akad. Vorlesungen. Mit Anmerk. herausgeg. von* D. *Gurlitt, vervollständigt v.* D. *Paulus.* Heidelb. 1826. Von Potter *Das Leben u. die Memoiren des Scipio Ricci, Bischofs v. Pistoja u. Prato, Reformators des Katholicismus in Toscana, unter der Reg. Leopolds. — Aus dem Französ.* Stuttg. 1826. 4 Bde. Paulus *Sophronizon.* IX. 4. 1827. p. 82 ff. „*Dass nach der Lehre des Card. Bellarmino der Katholik dem Pabste*

Gehorsam schuldig ist, wenn dieser auch Sünden befiehlt; und was die Erfahrung von diesem Sündenbefehlen lehrt." Bähme *Christl. Henotikon, od. Vereinigung der theol. Gegensätze durch d. Christenthum.* H. 1827. p. 10 ff. *„Dem Papismus liegt als allgemeine Ansicht und Maxime zum Grunde: Es soll die Kirche herrschen über die Religion, dem Protestantismus das Umgekehrte: Es soll die Rel. über die Kirche herrschen."*

i) V. Concil. Trid. decretum sess. IV. sancitum: „Praeterea ad coercenda petulantia ingenia decernit (sacrosancta Synodus), ut nemo suae prudentiae innixus, in rebus fidei et morum ad aedificationem doctrinae Chr. pertinentium s. scripturam ad suos sensus contorquens contra eum sensum, quem tenuit et tenet sancta mater *Ecclesia*, cuius est iudicare de sensu et interpretatione scripturarum ss., aut etiam contra unanimem consensum Patrum, ipsam s. s. interpretari audeat, etiamsi huiusmodi interpretationes nullo unquam tempore in lucem edendae forent." Qui contravenerint, per Ordinarios declarentur et poenis a iure statutis puniantur."

k) Omnino plurimi theologi ecclesiae evangelicae Supernaturalistae plus minusve ad Rationalismum deflexerunt, ita quidem, ut singula Christianae religionis decreta ad humanae mentis litteris artibusque excultae praecepta diiudicare vel quodam modo accommodare conarentur, id quod ipsis ecclesiae evangelicae auctoribus accidit, qui in explicandis atque constituendis Chr. religionis dogmatibus nonnullis rationis principia, quamvis obscuro tantum veritatis sensu ducti, in auxilium vocasse videntur. Krause Pr. De Rationalismo ecclesiae nostrae in doctrina de praedestinatione; et Pr. II. Quaeritur, utrum et quantum quove consilio et successu theologi recentiores, qui omnem s. s. interpretationem ad rationem revocent, a Lutheri mente atque legibus, quas ille sequendas putavit, defecerint; in ei. Opuscc. theoll. Regiom. 1818. 177 ff. 199 ff. Lutherum ipsum, quippe qui haec verba notatu dignissima protulerit (Opp. T. XIX. p. 1940. ed. Walch. in l. *Von d. geistl. u. Klostergelübden*, a. 1522 conscripto): *„Was nun der Vernunft entgegen ist, ist gewiss, dass es Gott vielmehr entgegen ist. Denn wie sollte es nicht gegen die göttliche Wahrheit seyn, was wider Vernunft und menschliche Wahrheit ist"*; haud longe abfuisse a Rationalismo isto, licet sibi ipse non constans postea sententiam contrariam et librorum symbolicorum argumento confirmatam maxime professus sit, fuse docuerunt Krause l. l. 199. et Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 190 ff. *„Luther's Rationalismus."* F. W. Ph. v. Ammon *Der Vernunftgebrauch in Glaubenssachen im Sinne Luther's, Melanchthon's, Zwingli's u. Calvin's*, in: Winer *Zeitschr. für wissenschaftl. Theol.* H. II. 1827. p. 187 ff.

De iis, qui dictum illud eiusque similia iuveni tantum excidisse finxerunt, v. **Planck** *Gesch. des protest. Lehrbegriffs.* II. p. 99. **Friedemann** Pr. supra l. de summa Chr. doctrinae atque rationis hum. — consensione. p. 19.

Ab ipso **Luthero** iam significatum est Rationalismi summum praeceptum, verbis illis memoria dignissimis in Comitiis imperii Wormatiensibus d. 17. April. a. 1521 ab eo pronuntiatis: *„Es sei denn, dass ich mit Zeugnissen der h. Schrift oder mit öffentlichen klaren und hellen* ***Gründen*** *und* ***Ursachen*** *überwunden und überwiesen werde —, so kann und will ich nicht widerrufen, weil weder sicher noch gerathen ist, etwas* ***wider Gewissen*** *zu thun. Hier stehe ich; ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen."* De quibus **Paulus** V. V. in oratione acad. (*Auch zu Heidelberg war D. M. Luther.* Heid. 1817.) p. 94. haec monuit: *„Dass hier Luther recht vorsätzlich als* ***biblischer*** *Theolog und doch zugleich als* ***Rationalist*** *sprach, wird noch klarer, da nachher Kurfürst Joachim von Brandenburg ihn fragte:* num dixisset, se non cessurum, nisi convictum scriptura s.? respondit D. Martinus: Etiam, Domine Clementiss., vel *rationibus clarissimis* et *evidentibus."* Add. ex Opp. T. XIX. p. 1778. a. 1536 dictum: *„Es ist was ganz ausgemachtes, dass die Vernunft unter allen Dingen dieses Lebens das Beste, ja was Göttliches sei. Sie ist eine Sonne und gleichsam ein Gott, der über die Regierung der Dinge in diesem Leben gesetzt ist. Und diese Herrlichkeit hat Gott nach dem Falle Adams der Vernunft nicht genommen, sondern vielmehr bestätigt."* Idem Epist. ad **Conr. Wolf.** T. XXI. p. 1105. *„Ermahnet eure Prediger, dass sie das Evangelium säuberlich und mit stiller Art lehren, nicht mit Poltern, Pochen und Stürmen; denn es* ***wird mit der Zeit wohl selbst fallen, was unrecht ist, wenn die Herzen zuvor wohl und recht gelehrt und unterrichtet werden."***

Imo Lutherus vel eo ipso, quod a Pontificum decretis eorumque imperiosa tyrannide ad sacram s. provocaret, rationi humanae suum ius vindicavit. Ut enim recte quis uti possit libris codice sacro comprehensis, accuratiore linguarum veterum notitia, multa antiquitatis et historiae tum Iudaeorum, tum Christianorum scientia, praeterea criticae artis facultate et ingenio philosophia exculto opus est; quae sine multiplici rationis usu atque cultura locum habere omnino nequeunt. Itaque Lutherus recte potest rationis in rebus divinis cognoscendis examinandisque patronus appellari, quamvis interdum iudicandi temeritati infensus, vehementia quadam animi abreptus, veram rationis dignitatem et rationem cum philosophia scholastica perperam confusam contemnere imminuereque videretur. Quae quum ita sint, theologi recentiores, qui ad Lutheri exemplum certissimis

cla-

christianisque rationibus ducti ultra libros symbolicos et usum rationis, quem dicunt *formalem* (§. 10. *a.*) sapere tandem aliquando didicerunt, suo iure, sicut Luth., recte uti videntur, neque ideo calumniandi sunt, quod, praeeuntibus Harmsio (§. 9. *h.*) aliisque liberalioris divinarum rerum aestimationis osoribus, nuper Sartorio placuit in libro sic inscripto: *Die Religion außerhalb der blosen Vernunft.* Marb. 1822. et exteris nonnullis Grundtvig *Protest d. christl. Kirche gegen d. Afterprotestantismus des Prof. d. Theol.* D. *H. N. Clausen. Aus dem Dän. übers. von* Egge. L. 1825. Hugh James Rose *Der Zustand der protestant. Religion in Teutschland —. Aus dem Engl. übers.* L. 1826. Cf. Schulthess *Neueste theol. Annalen. Jul. u. Aug.* 1826. p. 581 ff., quo loco molimina et machinationes ab hominibus malevolis et tenebrionibus in Germania nuper agitatae enarrantur. Bretschneider *Apologie der neuern Theologie des evang. Deutschlands gegen ihren neuesten Ankläger od. Beurtheilung der Schrift: Der Zustand der protest. Rel...* H. 1826.

l) Fr. Köppen *Philosophie des Christenthums.* I. p. 191 ff. Huc referri possunt notio numinis primum Abrahamidarum stirpi, postea populo Israelitico ἐγχωρίου (*Nationalgottheit*) et cultus eius externus, ita quidem comparatus, ut huius usus symbolicus nec significatus sit, nec per se intelligi potuerit, inprimis expiationes, et defectus doctrinae de animorum immortalitate. — Garve *Verm. Aufsätze.* 1800. *Das Christenthum als Lehrgebäude u. als Institut betrachtet.* 299 ff.

m) Reinhard *Vers. üb. den Plan, welchen der Stifter d. christl. Religion zum Besten d. Menschen entwarf.* 4. *A.* Wittenb. 1798. G. J. Planck *Geschichte d. Christenthums in der Periode seiner ersten Einführung in die Welt durch Jesum u. d. Apostel.* Gott. 1818. I. 7 ff. Contrariam sententiam de Iesu consilio, religionem ac gentem tantum Iudaicam amplexo, proposuit J. K. Häfeli *Nachgel. Schriften, herausg. v.* D. Stolz. 2 Voll. Winterth. 1814. 15. II. 73 f. Etiamsi concedi debet, Iesum, quippe qui ipse Arabiae fines, teste Matth. 12, 42., τὰ πέρατα τῆς γῆς vocaverit, consilium suum ad notitiam orbis terrarum, tunc quidem apud Iudaeos pervulgatam, accommodasse; tamen eundem, quum notiones de Messia in V. T. ll. propositae regnum quoddam Dei hominumque universale adumbraverint (Ps. 22, 29. 47, 9. 72, 11. 86, 9. Ies. 2, 2 ff. 42, 1. Ier. 4, 2. Hagg. 2, 8. — Tob. 13, 9—18. 14, 5—7. al.), praeter Iudaeos ethnicos quoque populos consilio suo amplexum fuisse, recte statuimus.

n) *Symbolum* philosophice dicimus rem sensuum ope percipiendam, aut veram aut fictam, qua *idea* sive sententia aliqua, maxime quae

religionem spectat, adumbratur. Cf. quae de *symbolica* religionis Christianae explicatione commentatus est De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 157 ff. 198 ff. Quam methodum qui sequuntur, iis inprimis videndum est, ut idea s. sententia universa, quae singulis narrationibus et mythis in s. s. traditis supposita fuerit, ex aliis eiusdem argumenti eiusdemque auctoris, aut ex rei natura et omnis antiquitatis indole bene explorata, eruatur et ad usum transferatur.

o) Wagner *Religion, Wissenschaft, Kunst u. Staat.* Erl. 1819. p. 208. „*Zoroaster's Religion ist zugleich Philosophie, der Griechen Religion ist zugleich Kunst, Moses Rel. ist zugleich Staat, Christus Rel. ist blofs Seele und Leben, aus welchem alles diefs kommen kann.*"

CAPUT II.

DE THEOLOGIA.

§. 14.

Theologiae notio.

Quanquam theologiae nomen (θεολογία), quod proprie significat λόγον περὶ θεοῦ sive institutionem de Deo rebusque divinis, nomenque theologi (θεολόγος) a scriptoribus profanis et ecclesiasticis vario sensu dictum est [a]) et hodieque ab aliis aliter definitur [b]); tamen recentiores theologi plurimi in eo consentiunt, ut theologia *obiective* et *generatim* dicatur *doctior* et *subtilior universae religionis doctrinae expositio* [c]), (*Religionswissenschaft*, *subiective* dicta, *scientia rerum divinarum*). Sensu quodam angustiore *complexus* intelligitur *singularum disciplinarum ad religionis Christianae doctrinam subtiliter exponendam maxime necessariarum.* Omnino differre dicitur theologia a religione, licet utrique unum idemque sit *obiectum*, ipsis cognoscendi fontibus, consilio, argumento, forma et aetate [d]); ex quo efficitur, Christianam religionem pariter atque ecclesiam per se eandem esse et manere posse, etiamsi

diversae in iis exstiterint et etiamnunc exsistant theologiae formae s. species.

a) *Theologi* nomen, quod quidem in scriptura s. non legitur, apud gentiles tribuebatur iis potissimum, qui de diis eorumque natura et historia, omninoque de rebus divinis v. c. de oraculis, ritibus sacris, docte et subtiliter disputaverant aut scripserant. Cic. Nat. deor. III. 21. Primus hoc nomine ornatus reperitur Pherecydes Syrius (v. Sturz. ad Pherecyd. fragm. p. 30 ff.), qui, teste Iosepho contr. Apion. I. 2., librum composuit θεολογίας nomine inscriptum, „περὶ τῶν οὐρανίων καὶ θείων φιλοσοφήσας." Et Homerus atque Hesiodus, θεογονίας auctores, θεολόγοι vocati sunt (Herodot. I. c. 53.) et Epimenides (Sext. Empir. adv. Math. IX. c. 29.). — Varro apud August. de civ. Dei. VI. 5. triplex theologiae genus commemorat, theol. *mythicam* i. e. notitiam fabularum poeticarum de diis, *civilem* s. notitiam cultus publici deorum, et *physicam* i. e. cognitionem decretorum philosophorum de natura deorum. Add. Euseb. Praeparat. ev. IV. 130. Veteris ecclesiae doctores non modo quemvis rerum divinarum peritum, v. c. scriptores V. et N. T., sed κατ' ἐξοχὴν defensores divinae Christi (τοῦ λόγου) naturae ita appellabant, praesertim Ioannem apostolum in ipsa Apocalypseos inscriptione et Gregorium Nazianzenum, qui adversus Arianos τοῦ λόγου θειότητα propugnavit. Vocabulum theologiae a scriptoribus ecclesiasticis olim dici solebat sensu latiore de doctrina ad Deum eiusque cultum spectante (Augustin. de civ. Dei. VIII. 1. „Theologia est aut sermo Dei, aut de divinitate sermo et ratio." Theodoret. Quaest. in Genes. 9.), interdum de universa religionis institutione theoretica; sensu strictiore vero de trinitatis subtili quadam expositione (Athanas. or. II. c. Arian. Opp. T. I. 333.), et de summa decretorum ad naturam Iesu Christi divinam pertinentium, cui opposita erat *οἰκονομία* (Eph. 1, 10.), doctrina de incarnatione filii Dei eiusque natura humana. Euseb. hist. eccl. I. 1. Theodoret. Dial. II. c. 9. τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν. Suiceri Thesaur. eccles. s. h. v.

Ex quo tempore autem Petr. Abaelardus sec. XII. breviarium a se editum inscripserat: *Theologia Christiana*, usus loquendi invaluit supra definitus. Vid. prae ceteris Gerhard Loc. theoll. II. 13. „Theologia, *systematice* et *abstractive* considerata, *est doctrina ex verbo Dei exstructa*, qua homines in fide vera et vita pia erudiuntur ad vitam aeternam." Eandem theol. definitionem affert Quenstedt Theol. didactico-polem. I. 11. — Buddeus Institutt. Theol. Dogm. 50. „Theologia est *scientia rerum divinarum*, homini peccatori ad salutem consequendam cognitu ne-

cessariarum, prout ex scriptura s. nobis constant, cum facultate eas iterum alios docendi, confirmandi atque defendendi coniuncta." Doederlein Instit. Theologi Christ. I. Ed. 6. 1797. 227. „Continet (theol. *obiective* spectata) omnem eruditionis apparatum, qui ad placita s. codicis eruenda ac ad alias formulas traditione et consuetudine invectas expendendas ac aestimandas requiritur, ac simul philosophiam circa religionis capita, licet non mere sit illa philosophia." Morus Epitome Theol. Chr. 11. „Theol. est *subtilior religionis expositio*, comprehenso simul omni eruditionis apparatu, quem subtilitas illa postulat." Reinhard *Dogmatik*. 20. „Theol. est corpus placitorum religionis Christianae, erudite ac subtiliter expositum, et in artis formam redactum."

b) Cf. Ammon Summa Theol. Chr. 5 s. „Theologia *obiective* sumta est doctrina de Deo relato ad mundum et ad homines in specie; *subiective* cogitata, cognitio huius doctrinae." Simili ratione theologiam definiunt Daub Theologumena. p. 15. Clodius *Grundriss d. allgem. Religionslehre*. L. 1808. p. 16. — Quatenus theologia sit *habitus*, utrum h. infusus, an acquisitus, theoreticus an practicus — olim et recentius quaesitum. Vid. Musaeus Introductio in theol. Ien. 1678. 4. p. 26. Franke *Theol. Encyklopädie*. Alton. 1819. p. 20 s.

c) *Docte* religio Christiana exponitur, quando ex ipso librorum ss. fonte originali, historia illius altius indagata, repetitur; *subtiliter* ab iis, qui tum decreta eius, tum praecepta apto quodam ordine accurate explicant et demonstrant, eaque adhibita crisi philosophica illustrant.

d) Reinhard *Dogmatik*. 20 ff. Rosenmüller de origine theologiae christ. L. 1786. C. C. Tittmann de discrimine theologiae et religionis, in Opuscc. theoll. L. 1803. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A*. I. p. 9. — De discrimine inter religionis cognitionem quandam altiorem s. perfectiorem (*γνῶσις*, *σοφία* 1 Cor. 8, 7. 12, 8. 13, 8. 2 Petr. 3, 15. coll. Act. 7, 22.) eiusdemque institutionem subtiliorem et inter religionis cognitionem et institutionem popularem, quod in vetere ecclesia iam obtinuit, vid. Clem. Al. Strom. VII. ed. Paris. et Col. p. 732. *Ἡ πίστις σύντομός ἐστι τῶν κατεπειγόντων γνῶσις· ἡ γνῶσις δὲ, ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος, διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει, εἰς τὸ ἀμετάπτωτον καὶ μετ' ἐπιστήμης καὶ κατάληπτον παραπέμπουσα.* Repetita est *ἡ γνῶσις* a peculiari institutione Iesu Chr. (Euseb. Hist. eccl. II. 1.), dissentientibus aliis (Iren. III. 27.), neque ea omnibus communis fuisse perhibetur (Origen. c. Cels. I. 7.). Hinc de *disciplina arcani* in ecclesia Chr. quaesitum est, ab ecclesiae catholicae scriptoribus po-

tissimum, qui eius dogmata et caerimonias ex ultima antiquitate repetere conati sunt, frustra quidem. Vid. prae ceteris Emanuel a Schelstrate Diss. apologet. de discipl. arcani. Rom. 1685. 4.; et quae in contrariam partem commentatus est G. E. Tenzel in Exercitatt. select. L. 1692. 4. V. II. De discipl. arc. Schröckh *Kirchengesch.* IV. 372 ff. *Disciplina* illa *arcani* in occultatione rituum baptismi et eucharistiae maxime sita fuit, qua cavebatur, ne simplicitate sua Christiani ludibrio essent Iudaeis aut Ethnicis; non item pertinuit ad dogmata. Neque vero improbabile videtur, tum Apocalypticos et Chiliastas v. c. Iustinum M., Irenaeum, Tertullianum, dogmata quaedam, velut de interitu imperii Romani, de Antichristo, de regno Christi millenario, tum Gnosticos e schola Alexandrina progressos, velut Clementem, Origenem, dogmata philosophica ad religionem ac divinorum scriptorum oracula translata, disciplina arcani occultasse. Omnino fieri non potest, quin in religionis doctrina tractanda atque explicanda diversus singula capita eius exponendi modus locum habeat, alter doctiorum ingenio, alter vero populari intelligentiae accommodatus; unde discrimen prodiit inter disciplinam quandam *esotericam* et *exotericam*, a Pythagora primum servatum (Diog. Laert. VIII. 14. 46.), neque a sapiente doctore plane negligendum (Matth. 13, 11—16.). Cf. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. p. 7. „*Ein Gegenstand der Speculation und eines gelehrten Wissens kann die Rel. nur für einen — verhältnissmässig zu der Menge — sehr kleinen Theil der Menschen seyn; theils wegen der Unmündigkeit ihres Verstandes, theils wegen der durch ihre ganze Lage und ihren Beruf bestimmten ganz anderen Richtung ihres Geistes. Sie geht in dieser Hinsicht nur den Schrift- oder Gottesgelehrten an.*" Ammon *Magazin.* B. V. St. 1. p. 9 ff. *Ueb. den Unterschied d. Kirchen- u. Religionslehre.*

§. 15.

Theologiae nexus cum philosophia.

Artissimo cum vera philosophia vinculo theologia, si vel formam vel materiem eius respexeris, connexa cernitur *a*). Non solum enim philosophia recte cogitare iustasque rerum notiones informare nos docet, verum etiam ideas ipsas ad religionem spectantes disciplina sua, ipsius Christianae religionis doctrina puriore nutrita, adumbrat easque diiudicat, ita, ut, annuente Scriptura s. Matth. 6, 23. 1 Cor. 10, 15. Eph. 5, 10.

Phil. 1, 9. 10. 1 Theff. 5, 21. Io. 6, 68. 1 Io. 4, 1., nulla religionis alicuius pofitivae doctrina homini cultiori poffit probari, nifi ad fanae rationis, fenfu veri atque honefti recte imbutae, praecepta et theoretica et practica, tanquam ad lapidem Lydium, prius exacta fuerit. Nam fola philofophia duce, quae leges cogitandi et cognofcendi explorat, recte discernimus, quid quaeque religionis doctrina verum per fefe et aeternum valiturum habeat (*das Bleibende, Ewige und Allgemeingültige*), quid, tanquam forma et involucrum veritatis (*das Zeitliche und Veränderliche*), temporum decurfu mutari et corrigi poffit ac debeat. Quo discrimine neglecto, homo ad veram animi perfectionem ipfi propofitam (Matth. 5, 48.) emergere non poteft. Diftinguunt *philofophicam religionis doctrinam* f. *theologiam rationalem* (§. 19.) (*philofophifche Religionswiffenfchaft, Religionsphilofophie*), quae religionis naturalis (§. 7.) fundamenta docte atque fubtiliter illuftrat (§. 18. *a*.), et *philofophiam de certa quadam religione pofitiva* f. philofophicam huius tractationem, quae philofophia duce eius religionis argumentum conftituit atque illuftrat [b]). Philofophiae hiftoria docet, philofophos omnium temporum fere omnes religionem tuitos effe ac faepe in eo elaboraffe, ut placita fua cum publica religionis doctrina conciliarent, nec minus theologos a philofophia fyftemati theologiae exftruendo fundamenta petiiffe; quo factum eft, ut philofophiae converfiones maximam femper vim habuerint ad theologiae formam ipfumque eius argumentum [c]). Quo magis autem noftris temporibus progreffu doctrinarum omnium *fides auctoritatis* qualiscunque concuffa eft, e fundamenta, quibus theologia olim fuperftrui folebat labefactata funt; eo gravius fanae philofophiae, qu theologia recentior ut fundamento nititur folidiffimo ftudium theologiae cultoribus commendari debet. Ca vendum tamen eft, ne genus quoddam philofophand fpinofum, religionis et virtutis ideas omnino perver

tens, aut mysticos fanaticosque errores fovens, etiamsi Christianae philosophiae nomen ac dignitatem sibi affectaverit [d]), pro vera philosophia amplectamur. Nam certissimum est, in omni philosophia nisi doctrinae morum, claris quidem ac perspicuis notionibus adstrictae, principatus tribuatur, fieri non posse, quin materiae sive corporum sive animarum iusto maior dignitas assignetur, unde fit, ut error *Materialismi* consequatur, varia quidem specie indutus, sed omnino vel scientiae vel vitae recte gerendae adversus.

Tantum vero abest, ut philosophia religioni, quae animum ad veram Dei agnitionem erigit, repugnet, ut haec ab illa, quae sint vera fidei religiosae fundamenta, explicari sibi cupiat. Imo, quod est culturae humani generis sensim progredienti consentaneum, religio a cupiditatum illecebris et inhonesto utilitatis studio seiuncta, Deo quidem auctore, non nisi ipsorum hominum viribus libertate sua et ratione utentium comparari, nec nisi in eo, qui liberaliore doctrina fuerit eruditus, perfectior esse potest. At si qui eam ipsam, quae externa quadam auctoritate nititur, religionis doctrinam amplexi fuerint, hi iisdem vitiis et erroribus laborabunt, qui, ubi vel ratio, vel morum honestas parum exculta fuerit, in hominibus dominantur [e]).

a) Philosophia nobis est disciplina de summis quaestionibus menti ad leges cogitandi agendique ipsi proprias accommodate solvendis. „Studium sapientiae" vocat Cic. et „perfectam philos., quae de maximis quaestionibus copiose possit ornateque dicere." Tusc. I. 1. 4. Idem philosophum appellari vult eum, qui studeat omnium rerum divinarum atque humanarum vim, naturam caussasque nosse et omnem hanc vivendi rationem tenere et persequi. Orat. I. 49. — Quo magis diversa hac de re iudicia in medium prolata sunt et etiamnunc feruntur, eo accuratius ratio philosophiam inter et theologiam constitui debet. Clem. Alex. philosophiae usum commendat Strom. (I. 16. 366. 20. 375 ff. IV. 8. 592. ed. Potter.) I. 288. ed. Paris. et Col. Φιλοσοφίαν δέ, οὐ τὴν στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν πλατωνικὴν ἢ τὴν ἐπικούρειόν τε καὶ ἀριστοτελικήν· ἀλλ' ὅσα εἴρηται περὶ ἑκάστῃ τῶν αἱρέσεων τούτων καλῶς, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικὸν, φιλο-

Phil. 1, 9. 10. 1 Theff. 5, 21. Io. 6, 68. 1 Io. 4, 1., nulla religionis alicuius poſitivae doctrina homini cultiori poſſit probari, niſi ad ſanae rationis, ſenſu veri atque honeſti recte imbutae, praecepta et theoretica et practica, tanquam ad lapidem Lydium, prius exacta fuerit. Nam ſola philoſophia duce, quae leges cogitandi et cognoſcendi explorat, recte discernimus, quid quaeque religionis doctrina verum per ſeſe et aeternum valiturum habeat (*das Bleibende, Ewige und Allgemeingültige*), quid, tanquam forma et involucrum veritatis (*das Zeitliche und Veränderliche*), temporum decurſu mutari et corrigi poſſit ac debeat. Quo discrimine neglecto, homo ad veram animi perfectionem ipſi propoſitam (Matth. 5, 48.) emergere non poteſt. Diſtinguunt *philoſophicam religionis doctrinam* ſ. *theologiam rationalem* (§. 19.) (*philoſophiſche Religionswiſſenſchaft, Religionsphiloſophie*), quae religionis naturalis (§. 7.) fundamenta docte atque ſubtiliter illuſtrat (§. 18. *a.*), et *philoſophiam de certa quadam religione poſitiva* ſ. philoſophicam huius tractationem, quae philoſophia duce eius religionis argumentum conſtituit atque illuſtrat [b]). Philoſophiae hiſtoria docet philoſophos omnium temporum fere omnes religionem tuitos eſſe ac ſaepe in eo elaboraſſe, ut placita ſua cum publica religionis doctrina conciliarent, nec minus theologos a philoſophia ſyſtemati theologiae exſtruendo fundamenta petiiſſe; quo factum eſt, ut philoſophiae converſiones maximam ſemper vim habuerint ad theologiae formam ipſumque eius argumentum [c]). Quo magis autem noſtris temporibus progreſſu doctrinarum omnium *fides auctoritatis* qualiscunque concuſſa eſt, e fundamenta, quibus theologia olim ſuperſtrui ſolebat labefactata ſunt; eo gravius ſanae philoſophiae, qu theologia recentior ut fundamento nititur ſolidiſſimo ſtudium theologiae cultoribus commendari debet. Ca vendum tamen eſt, ne genus quoddam philoſophand ſpinoſum, religionis et virtutis ideas omnino perver

tens, aut mysticos fanaticosque errores fovens, etiamsi Christianae philosophiae nomen ac dignitatem sibi affectaverit [d]), pro vera philosophia amplectamur. Nam certissimum est, in omni philosophia nisi doctrinae morum, claris quidem ac perspicuis notionibus adstrictae, principatus tribuatur, fieri non posse, quin materiae sive corporum sive animarum iusto maior dignitas assignetur, unde fit, ut error *Materialismi* consequatur, varia quidem specie indutus, sed omnino vel scientiae vel vitae recte gerendae adversus.

Tantum vero abest, ut philosophia religioni, quae animum ad veram Dei agnitionem erigit, repugnet, ut haec ab illa, quae sint vera fidei religiosae fundamenta, explicari sibi cupiat. Imo, quod est culturae humani generis sensim progredienti consentaneum, religio a cupiditatum illecebris et inhonesto utilitatis studio seiuncta, Deo quidem auctore, non nisi ipsorum hominum viribus libertate sua et ratione utentium comparari, nec nisi in eo, qui liberaliore doctrina fuerit eruditus, perfectior esse potest. At si qui eam ipsam, quae externa quadam auctoritate nititur, religionis doctrinam amplexi fuerint, hi iisdem vitiis et erroribus laborabunt, qui, ubi vel ratio, vel morum honestas parum exculta fuerit, in hominibus dominantur [e]).

a) Philosophia nobis est disciplina de summis quaestionibus menti ad leges cogitandi agendique ipsi proprias accommodate solvendis. „Studium sapientiae" vocat Cic. et „perfectam philos., quae de maximis quaestionibus copiose possit ornateque dicere." Tusc. I. 1. 4. Idem philosophum appellari vult eum, qui studeat omnium rerum divinarum atque humanarum vim, naturam causasque nosse et omnem hanc vivendi rationem tenere et persequi. Orat. I. 49. — Quo magis diversa hac de re iudicia in medium prolata sunt et etiamnunc feruntur, eo accuratius ratio philosophiam inter et theologiam constitui debet. Clem. Alex. philosophiae usum commendat Strom. (I. 16. 366. 20. 375 ff. IV. 8. 592. ed. Potter.) I. 288. ed. Paris. et Col. Φιλοσοφίαν δέ, οὐ τὴν στωϊκὴν λέγω, οὐδὲ τὴν πλατωνικὴν ἢ τὴν ἐπικούρειόν τε καὶ ἀριστοτελικήν· ἀλλ' ὅσα εἴρηται περὶ ἑκάστῃ τῶν αἱρέσεων τούτων καλῶς, δικαιοσύνην μετὰ εὐσεβοῦς ἐπιστήμης ἐκδιδάσκοντα, τοῦτο σύμπαν τὸ ἐκλεκτικόν, φιλο-

σοφίαν φημί. Idem vel feminas et servos philosophia imbui vult Strom. IV. 499 s., ipsius Epicuri dictum aliquod in suam sententiam afferens. Ipse Augustinus, quamvis inique aliis locis de ratione humana iudicaverit, Philosophos Platonicos, „paucis mutatis verbis et sententiis, ait, Christianos fieri posse." De vera rel. c. 5. et ib. c. 8. „Sic enim creditor et docetur, quod est humanae salutis caput, non aliam esse philosophiam i. e. sapientiae studium et aliam religionem." Alios locos affert Patr. Christianor. philosophiae studium vehementer commendantium Fr. Jacobs in *Verm. Schriften.* T. I. p. 43 ff. Cf. Friedemann *Paränesen.* Braunschw. 1827. p. 130 ff. — Lutherus in ep. ad Mel. a. 1521 scr. Opp. T. I. epp. 360. „Vehementer, inquit, et toto coelo errare censeo, qui philosophiam et naturae cognitionem inutilem putant." Iam eo perventum est, ut Baconis Verulamii in libro eximio de augmentis scientiarum (l. I. 5.) prolata vox egregia: „leviores haustus in philosophia a Deo avocare, pleniores ad Deum reducere", omnibus vere philosophis probata, et sententia ista ab Ambrosio (de Abrahamo l. II. c. 10.) primum proposita de philosophia, theologiae ancilla (Quenstedt Theol. did. polem. I. 39.), iamdudum explosa sit. Philosophiam quidem dicimus, „non formulariam illam, quae argutias venatur, et garrulitate magis quam disputandi subtilitate insignis est, neque scholasticam aut mysticam, ludentem imperitos obscuritate et mysteriis verborum, quae etiam scholas theologiae academicas invasit, sed veram et sobriam, veri indagatricem, cui uni, ut Strabo ait, caussarum convenit cognitio, et propria haec virtus est, ut mentem claris, perspicuis, enucleatis assuefaciat notionibus." Eichstädt Or. de accurata doctrina Principum favore ornata firmissimo dignitatis professoriae praesidio. Ien. 1822. 4. p. 14. — F. H. Jacobi *Von den götttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. p. 55.

b) Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 2. *A.* 43 ff. — Kant *Religion innerhalb der Grenzen d. blossen Vernunft.* 2. *A.* 1794. Fr. Köppen *Philosophie des Christenthums.* II Thle. L. 1813. 2. *A.* 1825. 15. De Wette *Ueb. Relig. u. Theologie.* B. 1815. 2. *A.* 1821. F. J. Seber (Theol. cath.) *Ueb. Rel. u. Theol. Eine allgem. Grundlage d. christl. Theol.* Cöln. 1823. L. J. Rückert *Christl. Philosophie od. Philos., Gesch. u. Bibel nach ihren wahren Beziehungen zu einander dargestellt.* II Voll. L. 1825.

c) Mosheim Diss. ad hist. eccles. pertinentt. Vol. I. 86. De turbata per recentiores Platonicos ecclesia. Löffler *Ueb. den Platonismus der Kirchenväter, aus d. Franz. des* Souverain. 2. *A.* 1792. Tennemann *Geschichte d. Philosophie.* B. VII. „*Philosophie im Dienste der Kirche.*" B. VIII. „*Coalition der Philos. u. Theologie od. Scholastische Philosophie.*" Cramer *Von den*

Schicksalen d. Religion vom 9ten Jahrh. bis zur Kirchenverbess. Forts. d. Bossuet. V. I. 308 ff. J. G. Canz Philosophiae Wolf. et Leibnit. usus in theologia. 1749. (Flügge) *Histor. krit. Darstellung d. bisher. Einflusses der Kant. Philosophie auf die Theol.* Hann. 1796—98. II Voll.

d) Peter Hjort *Johann Scotus Erigena, od. von dem Ursprunge einer christl. Philosophie u. ihrem heil. Beruf.* Kopenh. 1823.

e) Gerlach *Religionsphilosophie.* 92. Cf. Cic. Tusc. V. 2. „O vitae philosophia dux! o virtutis indagatrix expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset?" cet. Epictet. Enchirid. 76. Ὁ πρῶτος καὶ ἀναγκαιότατος τόπος ἐν φιλοσοφίᾳ ὁ τῆς χρήσεως τῶν δογμάτων.

Cf. quae contra sententiam supra expositam disputavit Schleiermacher V. V. in l. *Der christl. Glaube nach den Grunds. d. ev. Kirche.* B. I. p. 11. „*Wenn die Weltweisheit, die doch eigentlich, nämlich die neuere, sich allmählig aus dem Christenthum entwickelt hat, sich von der christl. Theologie hat frei zu machen gewusst, so muss auch die christl. Theologie suchen von der Weltweisheit immer mehr frei zu werden, und besonders sich von der Gemeinschaft mit demjenigen Theile derselben, den man die natürliche Theologie zu nennen pflegt, frei zu machen. Denn diese Gemeinschaft unterhält noch immer zum grössten Nachtheil jene Verwirrung, dass theol. Sätze für philosophische und umgekehrt können gehalten werden.*" Quorum tamen ipse parum memor V. Cl. theologiae symbolicae et ecclesiasticae decreta philosophiae artisque dialecticae ope illustrare atque cum rationis iudicio conciliare studuit, haud satis seiunctis atque distinctis ecclesiae rationisque decretis.

§. 16.

Praestantia theologiae.

Theologiae cum vera philosophia coniunctae haud iniuria nobilis inter ceteras disciplinas locus vindicatur, *primum* propter *dignitatem*, quia summis mentem humanam imbuit ideis [a]); *deinde* propter *ambitum*, siquidem universum rerum ordinem terrestrem atque coelestem amplectitur suaque luce collustrat; *tum* propter *utilitatem*, quia ad intimam veri honestique cognitionem, ad veram pietatem et ad bene beateque vivendum homines evehere valet; *denique* propter

ipsam *iucunditatem*, qua animum ad altiora illa atque coelestia emergentem perfundit solatiumque praebet vel miserrima sorte oppressis; ideoque sane dignissima est, ad quam recte cognoscendam ad usumque transferendam summo et indefesso studio enitamur.

Spalding *Die Religion, eine Angelegenheit d. Menschen.* 2. A. L. 1788. 116 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 7.

a) Seneca Nat. quaest. l. l. praef. „O quam contemta res est homo, nisi supra humana surrexerit, dignus, qui in consortium Dei veniat."

§. 17.

Difficultates studii theologici.

Omnino vero theologiae studium arduum est multisque et gravibus salebris impeditum. Ab eo enim, qui ad illud studium aggreditur, ingenium requiritur foecundum et sagax, summa assiduitas meditandique perseverantia, et multiplex eruditio insigneque iudicium, librorum sacrorum sensui, qui interdum ambiguus et obscurus est, indagando atque diiudicando haud impar, nec minus mens pura religionis ac virtutis studiosissima (2 Tim. 3, 17. Io. 3, 21. 8, 47.) a). Tum quod attinet ad *obiecti* sublimitatem numinisque naturam perfectissimam mere spiritualem (Io. 4, 24.), videndum est, ne animus vanis deceptus imaginibus in superstitionem et *Anthropomorphismi* et *Anthropopathiae* b) errores delabatur, neve formulas inanes sophisticas mysticasve pro vera religionis doctrina ad vitae sanctioris studium alendum animumque tranquillandum proficiente, amplectatur, neve meditationis abusu in dubitandi libidinem inanem vagamque abducatur in incredulitatem, proferendove, quaecunque ipse meditando assecutus fuerit, temere imbecilliores offendat.

Ammon *Ausf. Unt. in d. Chr. Glaubensl.* 59 ff. Add. Erasmus Ratio verae theologiae, in Opp. T. V. 75 ff. Ed. Lugdun.

a) Augustinus de vera religione. c. 3. „Nihil ad percipiendam veritatem magis impedit, quam vita libidinibus dedita et falsae ima-

gines rerum sensibilium, quae nobis ab hoc sensibili mundo per corpus impressae varias opiniones erroresque generant." — Cf. haud inepte a Luthero dictum: *Oratio, meditatio, tentatio* faciunt Theologum." — Clodius *Allgem. Religionslehre.* 149 ff. „*Nur durch ein göttliches Leben wird der Mensch Gottes inne.*" F. H. Jacobi.

b) *Anthropomorphismus* ex etymo recte in hunc modum definitur, ut sit ea cogitationum nostrarum formularumque de Deo indoles, qua corporis humani figura aut membra aut actiones in Deum transferuntur, v. c. Ies. 37, 17. Ierem. 27, 5. Ps. 33, 18. Luc. 1, 51. Iac. 5, 4., *Anthropopathia* s. *Anthropopathismus* ea, qua sensus et cupiditates humanae ei tribuuntur, v. c. Exod. 32, 14. Ierem. 31, 20. Quod si proprie fit, damnandum, sensu metaphorico et analogico admittendum est. Ab aliis *Anthropomorphismus* universe dicitur ea cogitationum nostrarum formularumque indoles, qua humani et imperfecti aliquid ad Deum transfertur, quod si re vera Deo tribuimus, Anthrop. dicitur *dogmaticus* s. materialis, sin sensu tantum symbolico atque analogico, prout mentis humanae imbecillitas postulat, ad Deum refertur, Anthr. vocatur *symbolicus* s. formalis vel *Anthropopathismus.* Reinhard *Dogmat.* 98. Ei. *Moral.* I. §. 108. Alii aliter; cf. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 197. Ersch *u.* Gruber *Encyklop. Art. Anthropomorphismus,* IV. 287 f. — Cf. Jacobi *Von d. göttl. Dingen. Werke.* B. III, p. 418. „*Den Menschen schaffend theomorphisirte Gott, nothwendig anthropomorphisirt darum der Mensch.*"

§. 18.

Divisio theologiae.

Theologia, cuius variae rationes et partes, non omnes satis commode, excogitatae sunt, ratione *fontis* habita, sicut religio (§. 7.), est vel *naturalis* [a]) (rationalis, philosophica), quae divisa est in *puram* s. metaphysicam atque *empiricam*, vel *positiva*, cuius species est theologia *Christiana* eademque *revelata*, ad quam stricte sic dictam referri possunt: 1. theologia *biblica* [b]), quae religionis doctrinam proponit e solis bibliis repetitam, 2. theologia *symbolica* s. ecclesiastica, quae in explicandis potissimum unius [c]) vel plurium [d]) ecclesiarum symbolis s. formulis doctrinae publice receptis versatur et dogmata atque praecepta inde derivanda il-

lustrat. Ratione *argumenti* est vel *dogmatica* (§. 20.) olim haud commode *theoretica* dicta, vel *moralis* (§. 3.), item *practica* e) vocata. Ratione *methodi* est vel *systematica* sensu stricto dicta, siquidem omnis theologia artis quandam formam induat necesse est, vel *popularis* f) (vel *acroamatica* vel *catechetica*). Quodsi sub theologiae voce universum theologicae eruditionis ambitum comprehendimus, ad religionis doctrinam subtiliter exponendam necessariae, omnis theologia dividitur 1. in theologiam *historicam*, quae fata religionis et rei Christianae enarrat, 2. *exegeticam*, quae in codice sacro recte explicando versatur, 3. *systematicam*, s. theologiam stricte sic dictam, quae ipsam religionis doctrinam in systematis formam redigit et cuius partes sunt theologia *dogmatica* et *moralis*, 4. *practicam*, sive de religionis doctrina publice tradenda institutionem, cuius quidem argumentum maxima ex parte ad aliarum disciplinarum ditionem pertinet; sicut ars homiletica proprie pars est quaedam artis oratoriae g).

a) Theologiae *naturalis* nomine primus usus est Raymundus de Sabunde, natione Hispanus, ineunte sec. XV., auctor libri, primum editi Daventriae 1487. fol., et *Theologia naturalis, sive liber creaturarum*, inscripti.

Scriptores, qui de theologia rationali exposuerunt, v. apud C. H. L. Pölitz *Encyklopädie der philosoph. Wissenschaften.* L. 1807. 453 ff. et K. G. Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 3. *A.* L. 1825. §. 22 ff. p. 147 ff. Post Christ. Wolf, qui primus exstitit auctor theol. naturalis methodo scientifica pertractatae. II Voll. L. 1736. 4., prae ceteris laudandi sunt: H. S. Reimarus *Abhandlungen v. d. vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Rel.* 1791. 6. *A.* Jerusalem *Betrachtungen üb. d. vornehmsten Wahrheiten der Relig.* Th. I. 1772. M. Mendelssohn *Morgenstunden.* Th. I. B. 1786. *Phädon.* 5. *A.* 1813. — Kant *Rel. innerh. d. Grenzen d. blossen Vernunft.* 2. *A.* 1794. K. H. Heydenreich *Betrachtungen üb. d. Philosophie d. natürl. Relig.* 1790. Ei. *Philosoph. Taschenbuch.* IV Bde. 1796. *Versuch einer neuen Theorie d. Religionsphilosophie.* Germanien. 1797. L. H. Jacob *Allgem. Religion.* 1797. 2. *A.* 1801. J. H. Tieftrunk *Die Religion der Mündigen.* B. 1800. II Bde. Fichte *Anweisung zum seligen Leben.* B. 1806. C. W. Snell *Versuch einer populären philosoph.*

Religionslehre. Giessen. 1806. Kant *Vorles. üb. die philos. Religionslehre.* L. 1817. — Gerlach *Religionsphilosophie.* H. 1818. Krug *Eusebiologie od. philosoph. Religionslehre.* Königsb. 1819. Weiſe *Philos. Religionslehre.* Heidelb. 1820. Salat *Religionsphilosophie. 2. A.* Münch. 1821. Bouterwek *Rel. d. Vernunft.* Gött. 1824. — J. Berger *Gesch. d. Religionsphilosophie, oder Lehren u. Meinungen der originellsten Denker aller Zeiten über Gott u. Religion.* B. 1800.

b) G. T. Zachariae *Bibl. Theologie.* Gött. 1771—74. IV Thle. *2. A.* 1786. Vter Th. *von* J. C. Volborth. 1786. W. F. Hufnagel *Handb. d. bibl. Theol.* Erl. 1785. II Thle. (G. L. Bauer) *Theol. des A. T.* L. 1796. Ei. *Bibl. Theol. des N. T.* L. 1800—1802. IV Bde. Chr. F. Ammon *Bibl. Theol.* Erl. 1792. *2. A.* 1801—1802. III Thle. cf. Gabler *Neuestes theol. Journal.* B. X. 1802. 402 ff. H. H. Cludius *Uransichten d. Christenthums.* Altona. 1808. G. P. Chr. Kaiser *Die bibl. Theologie od. Judaismus u. Christianismus.* II Thle. 1813. 14. De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1813. *2. A.* 1818.

c) Io. Aug. Heinr. Tittmann Institutio ſymbolica ad ſententiam eccleſiae evangelicae. L. 1811. — Theologia eccleſiaſtica et *orthodoxa*, vocabulo in ll. ff. haud obvio, nominata eſt, quatenus formulam publicam ſtrenue tuetur. Ἑτεροδοξίας notio, quae pendet ex ὀρθοδοξίας notione, aliis temporibus aliter definita eſt. Heterodoxiae et ipſi haereſi ſemina veri plerumque ineſſe easque ſucceſſu temporis in orthodoxiam abire poſſe, exemplum docet ipſius Ieſu Chriſti et Apoſtolorum, itemque Lutheri, Calixti, Balth. Bekkeri, Semleri aliorumque. S. Th. Wald Pr. de vituperio Neologorum. Regiom. 1825.

d) Planck *Abriſs einer hiſtor. Darſtellung der chriſtl. Hauptpartheien, nach ihren Grundbegriffen, Unterſcheidungslehren u. deren prakt. Folgen. 3. A.* Gött. 1823. Phil. Marheinecke Inſtitt. ſymbolicae. B. Ed. 2. 1825. Ei. *Chriſtl. Symbolik.* B. I—III. 1809—13. Winer *Comparative Darſtellung d. Lehrbegriffs der verſchiedenen chriſtl. Kirchenpartheien, nebſt vollſtändigen Belegen aus den ſymboliſchen Schriften derſelben in der Urſprache.* L. 1824. 4.

e) Theologia *dogmatica* haud apte dicta eſt *theoretica*, quia theol. *morali* ſ. *practicae* itidem pars *theoretica* recte vindicatur. — Theologiae *practicae* nomine a nonnullis ea vocata eſt diſciplina, quae, exuta ſcholaſtica forma, ex univerſo theologiae complexu, quaecunque uſui practico potiſſimum inſerviunt, adumbrat, additis ſimul de fine et de methodo inſtitutionis popularis praeceptis. Val. Frid. Baur *Ueb. d. Verhältniſs der prakt. Theologie zur wiſſen-*

schöftlichen. Tüb. 1811. — Griesbach *Anleit. z. Studium der populären Dogmatik.* 4. *A.* Jen. 1789. Palmer *Versuch einer prakt. Dogmat.* L. 1792. J. H. Fritsch *Handb. d. prakt. Glaubensl. der Christen.* Magd. III Thle. 1816—20. Niemeyer *Populäre u. pract. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. — Klefeker *Lichtvolle Behandlung d. Religionswahrheiten, das Haupterfordernifs eines guten Kanzelredners.* Alton. 1822. 2. *A.* 1824.

f) Quod olim vocarunt theologiam *polemicam* f. antithe̲ticam, theologiae sic dictae *theticae* f. dogmaticae oppositam, id non propriam sive singularem theologiae partem constituit, quippe quum in omnibus disciplinis liceat dissentientium opiniones impugnare vel refutare. Theologiae *polemicae* nomine primus usus est Fridemannus Bechmann, theologus Ienensis, cuius theol. polem. cum praefatione Buddei prodiit Ienae 1710. 4.; Theologiae *elencticae*, quae ἀντιλέγοντας ἐλέγχειν conatur (Tit. 1, 9.), Franc. Turretin, cuius *Institutio theologiae elencticae* saepius typis exscripta est, v. c. Lugd. Batav. 1696. III Voll. 4. — Tzschirner *Ueb. d. Bedürfnifs einer zeitgemäfsen Polemik*, in ei. *Magaz. für Pred.* B. III. St. 1. 1825. Tittmann ib. St. 2. Ei. *Polemische Versuche.* Ib. IV. 2. V. 1.

g) Nösselt *Anweis. zur Bildung angehender Theologen.* H. 1786. 3. *A. herausg. von* Niemeyer. H. 1818. II. p. 6 ff. J. E. Ch. Schmidt *Theol. Encyklopädie.* Giessen. 1811. p. 3. Planck *Theol. Encyklopäd.* Gött. 1813. Aliam theologiae partitionem proposuit F. Schleiermacher *Kurze Darstellung des theol. Studiums.* B. 1811.

Probata fuit olim Theologis ea ratio theologiae species discernendi, quae pendet e diversa subiectorum, quibus tribuitur, natura et conditione. Theologia ἀρχέτυπος, πρωτότυπος, *originalis*, soli Deo competit, ἔκτυπος, *originata*, est, qua spiritus finiti gaudent, angeli et homines. Distinguunt praeterea theol. *viatorum* i. e. hominum in statu terrestri versantium, tum *paradisiacam* f. ante lapsum, tum theol. post lapsum, et theol. *patriae* i. e. beatorum. Gerhard Loci theoll. T. II. p. 6. Quenstedt Theol. did. polem. I. 3 ff. Buddeus Instit. Theol. dogmat. p. 69.

§. 19.

Theologiae rationalis utilitas.

Usus *theologiae rationalis* multiplex in theologia Christiana cognoscenda ac diiudicanda eademque in artis formam redigenda (§. 15.) elucet *primum* ex ipsa in-

dole religionis Christianae, principia et fundamenta illius supponentis eiusque studium commendantis [a]) Deut. 30, 11 ss. Ps. 8, 2 ss. 19, 2. Ierem. 31, 33. (Hebr. 8, 10.) Matth. 6, 26 ss. Marc. 12, 34. Act. 14, 15—17. 17, 24 ss. Rom. 1, 19. 10, 6 ss.; *deinde* ex mentis humanae natura, nihil assensu efficaci amplectentis, nisi quod legibus intellectus humani fuerit accommodatum; *tum* ex analogia cuiusque disciplinae, quae, ut ordine certo exponatur, ad notiones et enuntiationes universales revocari debet; *denique* ex aevi nostri ingenio, partim *mysticismum* (§. 5.) et *misologiam* [b]) quandam prae se ferentis obsoletarumque opinionum patrocinium affectantis [c]), partim novum quendam *Gnosticismum* et *Scholasticismum* tuentis; partim *Syncretismo* [d]), adeoque *Cryptocatholicismo* indulgentis; quae vitia nisi rationali theologia bene explorata atque stabilita evitari non possunt, siquidem ea recte cognita sola veram exhibet normam, ad quam quaevis religio positiva et singulae eius partes exigi ac iudicari debent [e]).

a) Röhr *Predigt: Unser Herr als entschiedener Freund der Vernunft in relig. Dingen.* Neuß. 1828.

b) Mosche Oratio de seculi nostri misologia. Lubecae. 1815. Hic, praeeunte Socrate (ap. Platon. Phaedon. c. 39. ed. Fischer) τῆς μισολογίας voce *odium* appellavit *rationum* (s. argumentorum), quo fit, ut de veritate rationibus investiganda atque invenienda omnino desperent ac porro illas vero indagando neque adhibere velint, neque omnino adhibendas censeant. p. 12. Verum etiam *odium rationis* illa voce haud inepte significari potest, quale hac nostra potissimum aetate cernitur apud eos, qui negant, animi humani intelligentiam (*intellectum* et *rationem* stricte sic dictam), quamvis excultam accurataque artium litterarumque omnium hucusque mirifice perpolitarum scientia perfectam, diiudicandis praeceptis et historiis cuiusvis religionis, quae modo *supernaturali* et *immediato* divinitus patefacta dicitur, esse adhibendam. (§. 10. n. *h.*) Vid. quae hac de re adnotavimus ad orat. supra l. rec. in Friedemann et Seebode Miscellan. maximam partem crit. V. II. P. I. Wittenb. 1823. p. 27 ss. Add. Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. p. 42. „*Es regt sich der Mysticismus (sowie der Vernunfthaſs) im Groſsen nur dann, wenn die Lebenskraft einer Nation untergegangen, oder*

auch, wenn eine neue grosse Idee die Gemüther ergreift, ohne dass diese die Fähigkeit haben, sich derselben mit voller Klarheit zu bemächtigen. Um so trauriger müssen uns ebendeshalb solche Zeiten erscheinen, wo selbst diejenigen, welche sich die Wissenden nennen, anfangen, sich recht mit Eifer auf den Mysticismus zu legen, indem ein solcher künstlich hervorgebrachter Mysticismus ein unwidersprechlicher Beweis von innerer Mattigkeit ist, und folglich jedem wahr und kräftig empfindenden Gemüthe etwas durchaus Widerstrebendes seyn muss." Nec minus verum est, eos potissimum, qui, occultis dissolutae iuventutis flagitiis et effusis in omnem intemperantiam libidinibus effeminati, ingenii quoque acumen hebetarunt, maxime proclives esse ad mysticismum amplectendum omnisque generis superstitiones fovendas. Nam in mutua, quam esse scimus, non item explanare possumus, animi corporisque coniunctione, nimia et naturae legibus repugnans nervorum remissio ac resolutio ingenium animique vigorem frangit atque virtutis nervos incidit suique iudicii homines esse non patitur, adeo ut hi alienae auctoritati omnino obnoxii fiant nec sapere *audeant.* — Gabler Pr. de ἀϑεντίᾳ ep. P. Lentuli. Jen. 1819. p. 4. „Nostra aetas credendi magis, quam dubitandi libidine laborare, atque ad superstitionem, ignorantiae et testem et comitem, adeo proclivis esse videtur, ut mirabilia quaevis sectetur, atque, sola vi imaginandi correpta, lectione quarumque fabularum, modo religionem spirent, mirifice delectetur."

c) Tzschirner *Ueb. das Reactionssystem unserer Zeit.* L. 1823. J. G. Pahl *Ueb. den Obscurantismus, der das deutsche Vaterland bedroht.* Tüb. 1826.

d) Vocabulum συγκρητισμός, teste Plutarcho (de fraterna charitate. T. VII. 910. ed. Reisk.) proverbio Cretico olim de iis usurpatum, qui, quum bellis intestinis inter se pugnarent, invadentibus aliunde hostibus, subito coniungebantur, post controversias *syncretisticas* sec. XVII. excitatas (Walch *Religionsstreitigkeiten in der evang. Luth. Kirche.* I. 219 ff. IV. 666 ff.), omnino dicitur de vano illo studio res plane sibi oppositas, v. c. sententias de religione, ecclesias, inter se conciliandi easque confundendi.

e) Omnem theol. rationalem repudiavit Faustus Socinus Praelectt. theol. Irenop. 1656. c. 2. et in Bibliotheca fratrum Polonor. I. 537. Add. Schubert Instit. theol. polemicae. III. 531 ff. Francke *Grundriss der Vernunfttheologie.* Alton. 1824. p. 152 ff.

§. 20.

§. 20.

De theologia dogmatica eiusque nexu cum theologia morali.

Theologia Chriſtiana *dogmatica* rectas de Deo et de mutua inter Deum hominemque ratione ſententias cum fide amplectendas, quae *inſtitutiones fidei* ſ. *dogmata* dicuntur [a]), ad religionis Chriſtianae normam eccleſiae alicui probatam tradit. Quod ut efficiat, ad evangelicae quidem eccleſiae formulam accommodata, quemadmodum diſciplinarum lux ac perfectio tempori noſtro conveniens poſtulat, haec potiſſimum illa praeſtet neceſſe eſt: *primum* ut dogmata partim ex ipſis religionis Chriſtianae monumentis, partim e libris veterum eccleſiae Chriſtianae doctorum, praeſertim formulae evangelicae auctorum, ſedulo exquirantur; *deinde* ut ea, via et ratione inter ſe compoſita, dilucide et ſubtiliter explicentur; *poſtremo* ut cum rationis humanae principiis comparentur et ad ethices normam exigantur [b]). Quum theologia dogmatica et *practica* ſ. *moralis*, quae *agendi regulas*, *officia*, *praecepta morum* ex dogmatibus ducta, illuſtrat, mutuo auxilio optime confirmentur (§. 3.), et fides, quae factis caret, plane emortua vel omnino nulla recte dicatur Iac. 2, 26., ipſa praeeunte ſcriptura ſacra, in docenda altera ad alteram continuo reſpiciendum eſt [c]). Matth. 5. 6. 7, 21. 25, 14 ff. 34 ff. Io. 4, 23. 24. Rom. 2, 13. Iac. 2, 19. Nullius enim dogmatis, teſte ſ. ſ., pretium in ſe ipſo eſt, ſed unumquodque tantum habet dignitatis, quanta eſt eius cum virtute et vera pietate neceſſitudo et coniunctio, quantumque habet ad bene beateque vivendum momenti.

a) Vocabulum *δόγμα* ex uſu loquendi veterum eſt quodvis decretum ſeu placitum [Cic. Quaeſt. acad. II. 9. Seneca Ep. 95. ſimiliter Clem. Alex. Strom. VIII. 777. ed. Col. *τὸ μὲν δόγμα*, inquit, *ἐστὶ κατάληψίς τις λογική* i. e. comprehenſio, quae ratione fit, *κατάληψις δὲ ἕξις καὶ συγκατάθεσις τῆς διανοίας* (habitus et aſſenſio

animi)]. Luc. 2, 1. Act. 17, 7. significat edictum, s. decretum imperatoris; Act. 16, 4. coll. 15, 20. δόγματα sunt placita ab ecclesia sancita; hinc Eph. 2, 15. Col. 2, 14. decreta s. instituta ad legem Mosaicam caerimonialem ritusque sacros pertinentia; ubi tamen nonnulli, Theodoreto et Theophylacto praeeuntibus, ἐν δόγμασι de religionis Christianae decretis interpretantur. Apud Patres eccl. δόγμα saepius singulas propositiones ad religionis Chr. doctrinam pertinentes, vel sententias eorum de singulis religionis doctrinis designat, vel etiam universam doctrinam evangelicam, quemadmodum Orig. c. Cels. l. III. 125. Evangelistas et Apostolos διδασκάλους τοῦ δόγματος simpliciter nominavit. Singularis huius vocis usus, quem eundem commendat Eulogius quidam, Archiep. Alex., ap. Photium cod. 230., exstat in Basil. M. l. de spiritu s. c. 27., ubi doctrinae Chr. duas partes distinguit, τὰ κηρύγματα s. fidei Chr. capita ἔγγραφα et sine ulla occultatione omnibus annuncianda et τὰ δόγματα, de ritibus certis praecepta, quae ex non scripta Apostolorum traditione et ἐν μυστηρίῳ s. μυστικῶς in ecclesia conservantur i. e. obscuritate de industria involvuntur, ne eorum ratio ab omnibus perspici possit, neve profanis sancta patefiant. Huc refert e. c. τῷ τύπῳ τοῦ σταυροῦ κατασημαίνεσθαι, τὸ πρὸς ἀνατολὰς τετράφθαι κατὰ τὴν προσευχήν cet. Rectius Gregor. Nyss. ep. 6. omnem hominis Christiani scientiam dividit εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος, καὶ εἰς δογμάτων ἀκρίβειαν, provocans quippe ad verba μαθητεύσατε et τηρεῖν πάντα (Matth. 28, 19. 20.), et dogmaticam religionis partem, uti pervulgatum erat in ecclesia vetere, ethicae longe praeferens. Add. Cyrill. Hieros. Catech. IV. n. 2. ὁ γὰρ εὐσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων εὐσεβῶν καὶ πράξεων ἀγαθῶν. Suiceri Thes. Eccles. T. I. p. 932. (Stange *Symmikta*. Th. I. 1802. 157 ff.) Usus nominis *theologiae dogmaticae* post Christoph. Matth. Pfaff (Institutt. theol. dogmaticae et moralis. Tüb. 1720.) et Buddeum (Institutt. theol. dogmaticae. L. 1724.) demum invaluit. Primus illo usus est I. B. Reinhard, Theol. Altdorf., in Synopsi Theol. dogmat. 1659., quem secuti sunt Joach. Hildebrand. Helmst. 1692. et I. W. Jäger. 1715.

b) Cf. De Wette *Dogmatik d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* p. 16.

c) Böhme *Ueb. d. Verbindung d. Glaubens- u. Sittenlehre; Journal für Prediger.* Halle. B. 47. St. 1.

§. 21.

Theologiae dogmaticae cum symbolica coniunctio.

Neque minus theologia Christiana dogmatica, quatenus simul formulam ecclesiae cuiusdam publicam, e libris huius symbolicis maxime repetendam [a]), respicere debet, cohaeret cum theologia symbolica (§. 18.), quae, si formulam Lutheranam sequitur, fusius demonstrat, quomodo ea nitatur, praeter symbola [b]) tria oecumenica dicta, libris his symbolicis [c]): 1. *Confessione Augustana* non mutata, a Melanchthone conscripta et a. 1530 in Comitiis Augustanis, iussu Caroli V. Imp. Rom., ab ordinibus imperii, qui evangelicam doctrinam amplexi fuerant, exhibita; 2. *Apologia Confessionis Augustanae*, a Melanchthone conscripta et Confutationi theologorum Pontificiorum opposita a. 1531; 3. *Articulis Smalcaldicis*, ab ipso Luthero compositis a. 1536, et in conventu Smalcaldiensi, ab ordinibus Evang. ecclesiae addictis celebrato, m. Febr. a. 1537 exhibitis ibique a Principibus probatis; 4. *Catechismo minore*, et *maiore*, qui non ecclesiae mandato, sed privato consilio a Luthero conscripti et simul editi sunt a. 1529; 5. *Formula concordiae* per sex theologos, Iac. Andreae, Dav. Chytraeum, Martin. Chemnitium, Andr. Musculum, Christoph. Cornerum, Nic. Selneccerum, Torgae a. 1576 conscripta, in coenobio Bergensi, prope Magdeburgum olim sito, nunc diruto, a. 1577 recognita et a. 1580 Dresdae primum publice proposita; quae quidem, quum non ex auctoritate universae ecclesiae scripta sit, neque universae ecclesiae confessionem, sed theologorum nonnullorum sententiam contineat de controversis quibusdam doctrinae evangelicae locis, in Saxonicis tantum terris etiamnunc publice recepta est. Attamen ex hac potissimum *theologia ecclesiastica* seu formula illa prodiit, quae, a doctoribus seculi XVII. praecipue

exculta, in ecclesia Lutherana obtinuit, nec nisi inde a seculo XVIII. medio compluribus in locis emendata est. Ceterum tantum abfuit, ut ipsi sacrorum instauratores scripta illa, quae a Formulae Conc. auctoribus demum symbolorum nomine insignita sunt [d]), tanquam unicam atque immutabilem docendi normam singulis ecclesiis iniungerent, ut, in quo summum Evangelicorum principium recte ponitur (§. 13.), ad scripturam s. tanquam solam fidei regulam diserte provocarent [e]). Unde factum est, ut ecclesia Evangelica uni eidemque summo *principio*, quod dicitur (*Einheit des Princips*) superstructa sit, neque tamen certo quodam eodemque immutabili dogmatum aut rituum complexu contineatur [f]). Quapropter illa ecclesiarum symbola, quippe quae auctoritatem mere humanam prae se ferant, eatenus tantum certam fidei normam [g]) exhibere statuimus, si cum claris ac perspicuis scripturae sacrae effatis, sanae rationi et legi morali haud repugnantibus, consentiant. (Act. 4, 19. 5, 29.)

In ecclesiis Reformatis, quum neque generali Synodo neque universorum consensu una eademque omnibus probata sit fidei professio, plures obtinuerunt formulae doctrinae publicae pro regionibus, in quibus obtinuerunt, diversae, quarum praecipuae [h]) sunt: 1. Confessiones Helveticae, *a*) Conf. Basileensis s. Mylhusana a. 1530 ab Oecolampadio germanice conscripta, a. 1534 Basileae typis expressa et 1561 latine versa; *b*) Conf. Helvetica prior s. Basileensis, composita Basileae 1536 a Bullingero, Myconio, Grynaeo, Leone Iuda et Megandro, ibique latine excusa eodem anno; *c*) Confessio Helvetica posterior, auctore Bullingero, Tiguri 1566 lat. et germ. edita plurimisque Reformatorum ecclesiis probata [i]). 2. Gallicarum ecclesiarum confessio fidei, auctore Theodoro Beza a. 1559 conscripta, Carolo IX. regi a. 1561 exhibita. 3. Articuli XXXIX eccl. Anglicanae et Liturgia Anglic. (*Common prayer book*) a Synodo Londinensi

a. 1563 sancita. 4. Confessio Belgica a Guidone de Bres composita et primum gallice ed. a. 1562, postea accuratius expensa et confirmata a Synodo Dordracena. Accesserunt Canones et Decreta Synodi nationalis Dordraci a. 1618 et 19 habitae, promulgata die 6. Maii 1619; quibus opposita est Confessio sive declaratio sententiae Pastorum, qui in foederato Belgio Remonstrantes vocantur, super praecipuis articulis religionis Chr. a Sim. Episcopio concinnata a. 1621, lat. versa 1622. 5. Catechismus Heidelbergensis a Casp. Oleviano et Zachar. Ursino, Friderici III., Elect. Palatini, iussu a. 1562 conscriptus et anno proximo publice in ecclesia Palatina receptus. 6. Confessiones tres Brandenburgenses, quarum prima a. 1614 ab Io. Sigismundo Electore Brandenb. promulgata est [k]), altera *Colloquium Lipsiacum* dicta, a. 1631 germanice edita, et *Declaratio Thoruniensis* a. 1645. 7. Formula consensus Helvetica, ab Io. Henr. Heideggero, Franc. Turretino aliisque conscripta et symbolica quidem auctoritate a magistratu Tigurino, quem alii plures secuti sunt, ornata a. 1675, postea tamen repudiata.

a) *Σύμβολον*, a *συμβολὴ* collatione, coena collaticia, discernendum, graece et latine notat *signum*, *indicium*, *tesseram*, vel omnino id, quo res vel persona ab aliis dignoscitur, hinc ritum quoque, quo Graeci et Romani in mysteriis utebantur; apud scriptores ecclesiasticos *sacramentum*, saepius signa visibilia in sacramentis adhibita, ut aquam in baptismo, panem et vinum in s. coena, et inde a sec. IV. potissimum *professionem* vel *expositionem* vel *regulam fidei*. Vid. Suiceri Thes. eccles. sub h. v. *Symbolum* recentioribus temporibus dici solet brevior fidei formula ac professio, *liber symbolicus* autem uberior fidei expositio atque confessio.

b) Sunt, qui statuant (Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. §. 8. p. 23.), antiquam ecclesiam Lutheranam non universum librorum symb. argumentum, sed ea tantummodo capita, in quibus *docere*, *profiteri*, *confiteri* aut *improbare*, *damnare* sese velle aperte significet, pro summis ac peculiaribus placitis suis ac *norma confessionis et docendorum* habuisse, contra vero omnes historias, Patrum sententias, singulorum quorundam hominum opiniones, lemmata, corollaria exclusisse. At vero haec possunt iis opponi: Neque ipsi li-

brorum symb. auctores, neque principes ac magistratus, qui publice proposuerunt hanc docendi normam, quidquam de istorum placitorum discrimine unquam monuerunt; neque, si cummaxime volueris, distingui satis accurate poterunt res primariae a minus necessariis in tanto, quo illi libri cohaerent, singularum partium nexu. Itaque systema quoddam theologiae symbolicae s. ecclesiasticae nulla alia via et ratione concinnari potest, nisi *universo* librorum symb. argumento accurate explorato atque pro fundamento posito. Verum enim vero quum librorum symb. auctores scripturam s. solam esse credendorum normam saepius contendant, quum s. s. effata, litteris indies magis excultis, rectius intelligi ac diiudicari coepta sint et quum librorum symb. auctores nec singuli semper sibi constiterint, neque omnes inter sese ubique convenerint: verae Chr. religionis interpretes tum demum esse possunt illi scriptores, ubi a scriptura s., quantum quidem nunc fieri potest ac debet, accuratius intellecta, non recedunt. Quapropter fugienda est *symbololatria* illa, nonnullis recentiorum theologorum probata, qui veterum placita novis commentis exornantes veteribusque formulis novum quendam sensum temere subiicientes, universam religionis institutionem ad theologiae symbolicae formulas, partim antiquatas, partim summo iure antiquandas, revocare student. Quod ut efficiant, iactant crepantque isti, parum quidem memores veri *Protestantismi*, summam ecclesiae quandam auctoritatem, qua constans et immutabilis doctrina tanquam certissima omnium seculorum norma sancita fuerit. Tantum vero abest, ut in singulis librorum symbolicorum decretis immutabilis totius ecclesiae persuasio atque confessio insit, ut celeberrimi ecclesiae doctores, nec minus Laici, qui dicuntur, et ipsi ii, qui praestantiam et immutabilitatem formulae ecclesiasticae falsis laudibus celebrant, vario modo ab eius argumento recesserint ideoque valde incerta et ambigua et fuerit et sit ecclesiae auctoritas. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. XLII f. „*Unsere ältere Dogmatik ging von den Haupt- und Beweisstellen der heil. Schrift aus, und entwickelte aus ihnen das Dogma. — Jetzt hört man immer und immer den Namen der Kirche wiederholen, und von den ältern Lehrern derselben wird als lauter Heiligen in so unbedingten Lobsprüchen geredet, dass nur der Name der Unfehlbarkeit noch übrig ist. Im Geist der Kirchenreformatoren ist diess wenigstens nicht geredet. Vielmehr dürfte ein evang. Theologe wohl fragen, was dann eigentlich mit dieser Kirche, deren Glauben wir unbedingt fest halten sollten, gemeint sey? Ob die uns ganz unbekannten Lehrer, welche die älteste Bekenntnissformel entworfen haben, die man ohne alle historische Basis die apostolische nennt? Ob die 300 Bischöfe, die zu Nicäa versammelt waren, und schon von dem ersten christl. Kaiser erinnert werden mussten, nicht um Worte zu streiten und über*

Unbegreifliches sich leidenschaftlich anzufeinden? Oder ob die Repräsentanten der christlichen Gemeine auf ökumenischen und provinciellen Concilien und Synoden, deren Decrete so oft in dem grellsten Widerspruch mit einander standen? Oder die Vff. des Augsb. Lehrbekenntnisses, oder der Concordienformel? Des Helvetischen Consensus, oder die Wortführer auf der Dordrechter Synode? — Mir will es wenigstens scheinen, als wenn ein unbefangenes Studium der Geschichte, von dem unter uns herrschend werdenden Idealisiren der Heiligkeit der alten Kirche, und der Vollkommenheit ihrer Glaubensformen, nothwendig zurückbringen, unsere Aufmerksamkeit vielmehr auf die Schriftlehre, als auf die statutarische Lehre einer Kirche hinlenken müsste."

c) Editiones librorum symbolic. inprimis laudandas curarunt Adam Rechenberg Concordia pia et unanimi consensu repetita confessio fidei et doctrinae Electorum, Principum, Ordinum Imperii eorundem Theologorum, qui Aug. conf. amplectuntur. L. 1678. Edit. noviss. 1742. Ch. Weiss *Christl. Concordienbuch, d. i. der Ev. Luth. Kirche symbol. Schriften.* 1739. 4. J. G. Walch *Christl. Concordienbuch — deutsch u. lat., mit hist. Erläuterungen.* Jen. 1750. Mich. Weber Libri symb. eccl. ev.-Luth. accuratius edd. et animadverss. ac disputatt. illustrati. Viteb. 1809. V. I. I. A. H. Tittmann Libri symb. eccl. ev. (Lutheranae). Ad fidem optimor. codd. rec. Misen. Ed. 2. 1827. (Paginae ed. Rechenb. in margine huius edit. adnotatae sunt.) Libri symbb. ecclesiae ev. (Lutheranae) sive concordia. Recensuit C. A. Hase. L. 1827. 2 Voll.

d) Form. Conc. praefat. ad solid. decl. 632. ed. Rechenb.

e) Art. Smalc. II. 2. p. 308. „Regulam habemus, ut videlicet verbum Dei condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Add. Form. Conc. Epitome. I. 572. „Sola sacra scriptura (cum Veteris, tum Novi Testamenti) iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda, an pia, an impia, an vera, an vero falsa sint. Cetera autem symbola (sc. ea, quae dicuntur oecumenica, Confessio Augustana non mutata, Apologia, Artt. Smalcaldici et Catechismi Lutheri) et alia scripta (sive Patrum sive Neotericorum) non obtinent auctoritatem iudicis: haec enim dignitas solis sacris litteris debetur: sed duntaxat pro religione nostra *testimonium* dicunt eandemque explicant." 686. Itaque soli scripturae s., non libris symbolicis, auctoritas *constitutiva*, quam dicunt, recte attribuitur; licet Formulae Conc. auctores illam sententiam professi sibi ipsi non constiterint. De Wette *Dogmat. d. evang. luth. Kirche.* 45. — Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. A. 20 ff.

f) I. A. H. Tittmann Pr. de unitate ecclesiae evang. L. 1826. 4. p. 10 ff. „Consequitur, nullum aliud ecclesiae (ev.) vinculum requiri, quam hoc ipsum evangelium, eiusque unitatem summo, quod ea tenet, principio contineri„ *verum evangelium tantum e libris ss. cognosci posse* — haec est *una* fides nostra. Quanquam non omnes eodem modo sentiunt de singulis partibus doctrinae salutaris in ll. ss. traditae, quia hos ipsos ll. ss. passim varie interpretantur, tamen, quum in eo consentiant, quod docet eccl. ev., nullum aliud esse evangelium, nisi quod traditum sit in ll. Apostolorum, idemque evangelium quaerant (licet non omnes idem reperiant), salva est unitas ecclesiae ev."

g) Libris symb. olim tribuebatur vis nomenque *normae*, non *primariae*, sed *secundariae*; sive, quod alii malunt, non fidei, sed professionis fidei; non normae *normantis*, sed *normatae*. Walch Breviar. Theol. Symb. Gott. 1765. p. 7.

h) Corpus et Syntagma confessionum fidei, quae in diversis regnis et nationibus Ecclesiarum nomine authentice editae, in celeberrimis conventibus exhibitae publicaque auctoritate comprobatae sunt. Genev. 1581. ed. auct. 1612 et 1654. Augusti Corpus libror. symbolicor., qui in ecclesia Reformatorum auctoritatem publicam obtinuerunt. Elberfeld. 1827. — Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* H. 1766. p. 820 ff. Marheinecke Institutt. symbolicae. B. 1812. p. 91 ff.

i) Conf. Helvetica posterior. Denuo edidit indicemque rerum adiecit I. P. Rindler, eccl. reform. in civ. Norimb. min. Praefatus est D. G. B. Winer. Solisb. 1825. Cf. quae de omni re symbolica Reformatorum docte commentatus est L. Hirzel in Winer *und* Engelhardt *N. krit. Journal der theol. Lit.* B. V. St. 3. 1826. p. 325 ff. Add. Hagenbach *Krit. Gesch. der ersten Basler Confession und der auf sie gegründeten Kirchenlehre.* Bas. 1827.

k) *Der Chur Brandenburg Reformationswerk: die drey* Confessiones *oder Glaubensbekenntnisse, welche in den Churf. Brandenb. die Religion betreffenden* Edictis *zu beobachten befohlen worden.* 1666. Col. Brand. 1695. 4. Eaedem repetitae sunt in Hering *Hist. Nachricht von dem ersten Anfange der evang. reform. Kirche in Brandenburg u. Preussen.* H. 1778.

CAPUT III.

DE THEOLOGIAE DOGMATICAE SYSTEMATE RECTE COMPONENDO.

§. 22.

Summa fidei.

Quum recentiori aetate, utrum religionis Christianae theoreticae doctrina omnino philosophiae modo et arte exponi possit, et cuinam principio ac fundamento ea superstrui debeat, quaesitum et simul difficillimum iudicatum sit, dogmatices, partim *historica* et *positiva*, partim *philosophica* decreta complectentis, systema omnibus numeris absolutum effingere [a]): in eo acquiescendum esse videtur, ut notiones et propositiones quaedam universales, e libris sacris erutae, huic theologiae parti tanquam fundamenta supponantur et secundum methodum *syntheticam* et *analyticam* [b]) recte explicentur. Propositiones illae ad unam quandam revocari possunt sententiam primariam, quae dogmatices Christianae vel *fidei summam* seu *summum principium materiale* (*Hauptinhalt*) exhibeat, ab antiquioribus quidem ecclesiae evang. theologis nondum quaesitum, a recentioribus aliis alia ratione propositum [c]). Quod, si ad ecclesiae evangelicae formulam in libris symbolicis expressam accommodate concinnatum fuerit, ita se habet: *Deus trinunus generi humano per peccatum originis penitus depravato et miseriae aeternae obnoxio per Iesum Chr. θεάνθρωπον, morte expiatoria defunctum, viam et rationem patefecit, qua homines per fidem in morte illa vicaria collocatam, adiuvante spiritu s., gratiam Dei et salutem aeternam amissam recuperare possint* [d]). Sin autem e solis N. T. libris ss. repetieris eiusmodi principium, hoc fere erit: *Deus rerum omnium auctor atque gubernator sanctissimus* (1 Petr. 1, 15. 16.), *et benignissimus* (Io. 3, 16. Tit. 2, 11.), *omnibus hominibus per Iesum Christum viam et ratio-*

nem patefecit, qua, summo honestatis ad Deum conversae studio Deo probati (Matth. 4, 17. 5, 48. 7, 21. 25, 34 ff. Luc. 24, 47. Io. 3, 5. 6. 4, 24. Rom. 6, 11. 12, 1. 1 Cor. 13, 13. 2 Cor. 5, 17. 18. Tit. 2, 14.), *salutem aeternam adipisci possint* [a]). (Io. 17, 3. 1 Tim. 2, 4.) Quibus positis universae theologiae dogmaticae quatuor partes recte constituuntur: *Bibliologia sacra, Theologia* strictissime sic dicta, *Soterologia*, quae et hominum et servatoris conditionem ac relationem mutuam adumbrat, et *Eschatologia.* A summo illo dogmatices principio *materiali* recte distinguitur eiusdem summum principium *formale*, s. sententia quaedam certam aliquam normam exhibens, ex qua quaeque religionis decreta pendere statuimus. Quae si ad doctrinae ecclesiasticae formulam constitui debet, alia nulla esse potest, nisi haec: sententia scilicet *de universo scripturae s. argumento, quod modo supernaturali a Deo revelatum esse creditur.* Doctrinae vero purioris e N. T. ll. ff. repetendae principium *formale* est *idea Dei ut creatoris* (Act. 14, 15.) *ac moderatoris rerum universitatis sanctissimi*, qualis ex ipsa legis moralis conscientia menti nostrae insita (§. 2.), adstipulante scriptura s. (Deut. 32, 4. Matth. 5, 48. 19, 17. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Petr. 1, 15. 16.), cognoscitur. Singula dogmata ex hoc principio ita pendent, ut, quaecunque ei repugnant, eo ipso a dogmatices purioris systemate secludi debeant.

a) Beck Commentt. 178. Dogmatices systema, non sicut disciplinam stricte sic dictam philosophicam, e summo quodam principio exstrui posse, argumenti eius varietas satis luculenter demonstrat. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 38. Ei. *Ideen zur Kritik d. Systems d. Chr. Rel.* 270 ff. 302 ff. Cf. Gabler *Journal für auserlesene theol. Lit.* V. p. 3. 10. „*Verdient unser christlich-theologischer Lehrbegriff wirklich den Namen eines Systemes?*" — Schröter u. Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. II. H. 3. 1819. 387 ff. *Briefwechsel üb. den alten u. neuen Glauben.*

b) Ordo, quem cogitando sequimur, *methodus* nuncupatur. Differt igitur methodus pro diversitate regulae, ad quam ordo ille est com-

positus. Iam si hanc regulam sequitur, ut praecedant semper, quae consequentium rationem, qua nimirum vel clara vel certa fiant, continent, methodus *synthetica* dicitur. Inversa via methodus incedit *analytica*. Paucis, meth. *synthetica* est a rationibus ad consectaria progressus, *analytica*, ab his ad illas regressus. Diiudicentur methodi olim a theologis adhibitae *Aristotelico-scholastica*, vel *analytica*, vel *synthetica*, *foederalis*, *biblico-historica*, *oeconomica* (Melch. Leydecker de oeconomia trium personarum in negotio salutis hum. Trai. ad Rhen. 1682.), *comparativa*, et meth. tractandis singulis doctrinis adhibitae *causalis*, *mathematico-demonstrativa*, et recentiores, meth. *historica*, *critica*, al. Buddeus Isagoge historico-theologica ad theol. universam. L. 1727. 4. p. 426 ff. Heinrich *Vers. einer Gesch. d. verschied. Lehrarten der christl. Glaubenswahrheiten*. L. 1790. p. 220 ff. Stäudlin *Ideen* —. 343 ff. — Melanchthon Loci theol. introduct. Opp. V. I. Viteb. p. 150. 148. „In doctrina ecclesiae tantum ordo quaeritur, non illa methodus demonstrativa."

c) Heinrich libr. l. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* 279 ff. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 713 ff. Summum aliquod principium a sensu communi aut ab *eudaemonismo* ductum rationibus satis firmis stabiliri nequit. Reinhard de notione felicitatis humanae ad iudicium de placitis religionis Chr. parum idonea, Opusc. V. I. 428.

d) Bretschneider *Handb. d. Dogmatik der ev. Luth. Kirche.* I. 2. *A.* §. 9. p. 33 ff.

e) Religionis Christianae institutum, quippe quod hominibus primum admotum fuit, qui, a recta Deum colendi ratione varie aberrando, iram atque inimicitiam Dei sibi contraxisse putabantur, et variis de necessitate certarum expiationum commentis imbuti erant, in libris ss. saepius describitur tanquam homines cum Deo reconcilians eosque in gratiam eius reducens. Unde theologi nonnulli recentiores summum universae religionis doctrinae biblicae principium in notione *reconciliationis*, s. *redemtionis*, s. *expiationis (Erlösung, Versöhnung)* ponendum esse opinati sunt. V. prae aliis De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 178. 2. *A.* 207. Ei. *Bibl. Dogm.* §. 229. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 80 ff. Verum quum hanc notionem non tam ab ipso Iesu Christo, qui quidem doctrinae suae summam ad studium similitudinis cum Deo (Matth. 5, 48. Io. 4, 24.), μετάνοιαν (Matth. 4, 17. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 10, 25—28. 13, 5. 24, 47. al.), παλιγγενεσίαν (Io. 3.) et σώζεσθαι (Matth. 18, 11. 19, 24. 25. coll. Marc. 10, 26. 12, 29—34. 16, 16. Luc. 8, 12. 19, 10. Io. 3, 17. 5, 34. al.), sive ζωὴν αἰώνιον (Matth. 19, 29. Marc. 10, 17. Io. 3, 15. 4, 14. 17, 3.) refert, sed ab Apostolis

poſt fata ipſius demum propoſitam reperiamus (§. 137.); in ſummo quodam doctrinae Chr. principio enunciando graviſſima illa effatorum Ieſu ipſius momenta potius reſpicienda duximus. Quapropter notionem iſtam *reconciliationis* ſ. *redemtionis* non niſi *morali* quodam ſenſu puriori religionis Chr. doctrinae ſubſtruere licet. Cf. quae Tweſten *Dogm.* I. p. 19. de *παλιγγ.* tanquam unione quadam *organica* cum Chr. commentus eſt.

§. 23.

Articuli fidei.

Singula capita, quibus theologia Chriſtiana dogmatica continetur, *articuli fidei* (*ἄρθρα τῆς πίστεως*) dicuntur. Quod attinet ad *fontem*, unde petuntur, ſ. principium cognoſcendi, ſunt vel *puri* (poſitivi), quorum notitia e ſola ſcriptura ſ. hauriri poteſt, v. c. doctrina de Ieſu Chriſto, huius religionis auctore, vel *nixti* (rationales), qui non modo e libris ſacris, ſed etiam e theologia naturali cognoſci poſſunt, e. c. doctrina de providentia. Ratione *argumenti*, quod a fidei Chriſtianae fundamento [a]) vel propius abeſt vel longius, vocantur: 1. *fundamentales*, qui ſalva religionis integritate tolli nequeunt, *a*) *primarii* ſ. *conſtitutivi*, decreta religionis Chriſtianae directe neceſſaria, v. c. de Deo ſpiritu perfectiſſimo ſpirituali modo colendo (Io. 4, 24.), eodemque per Ieſum Chr. homines ad ſalutem aeternam perducente (Io. 17, 3.), *b*) *ſecundarii* ſ. *conſecutivi*, qui propiore aut remotiore nexu cum illis cohaerent [b]), e. c. doctrina de angelis; 2. *non fundamentales* ſ. illuſtrantes, qui ſalva religionis integritate tolli poſſunt, e. c. doctrina de peccato angelorum [c]). In conſtituendis articulis fidei Chriſtianae fundamentalibus probe dignoſcantur articuli dicti *abſolute* fundamentales, h. e. e ſolis libris ſſ. repetiti et *relative* fundamentales, h. e. e formula eccleſiae alicuius publica ducti [d]). Neque minus inveſtigetur: quaenam propoſitiones fundamentales biblicae propriis ſingulorum ſcriptorum ſſ. iudiciis et temporis ac locorum rationibus rectius ac-

censeantur, quam universae religionis doctrinae puriori, cuius fundamenta ex Iesu ipsius effatis generalibus sanae rationi optime accommodatis recte eruta fuerint. Quibus perpensis, dogmatices expositioni nostrae, ad partes eiusdem accommodate, hosce fidei articulos supponemus fundamentales, et quidem primarios, *doctrinam de scriptura sacra religionis Christianae fonte*; *de Deo rerum universitatis creatore et moderatore sanctissimo eoque benignissimo*; *de Iesu Christo hominum sospitatore s. sotere*; et *de animi immortalitate eiusque conditione post mortem moribus huius vitae congrua*; quibus alios quosdam tanquam secundarios articulos addere licet.

a) Depromta est haec vox ex iis N. T. locis, in quibus vel elementa doctrinae nominantur θεμέλιος Hebr. 6, 1. Rom. 15, 20. 1 Cor. 3, 10., vel doctrina ab ipso Iesu Christo (1 Cor. 3, 11.) et ab apostolis vere tradita (Eph. 2, 20.). Post Nicol. Hunnium (vid. ei. *Διάσκεψις* de fundamentali dissensu doctrinae Lutheranae et Calvinianae. Vit. 1626.), qui *triplex* fidei fundamentum proposuerat, *personale* s. substantiale (Christum), *organicum* (scripturam s.) et *dogmaticum* (articulos fundamentales); alii duplex statuerunt *fundamentum fidei*, alterum *dogmaticum* s. doctrinale, h. e. ipsam doctrinam revelatam in libris sacris traditam eiusque auctoritatem divinam; alterum *reale*, h. e. meritum Christi universum, quod fide apprehensum salutis aeternae homines participes reddit. Hinc apparet, quomodo dicatur, fundamentum dogmaticum ad fidem *quae*, reale ad fidem, *qua* creditur, referri. Walch Breviarium theol. dogmaticae. p. 52 ss. Nos quidem fundamentum fidei *(Glaubensgrund, Grundlehre des Christl. Glaubens)* unum idemque ac summam fidei (§. 22.) esse sumimus.

b) Morus Epit. Theol. Chr. p. 12.

c) Studium discrimina illa, a Nic. Hunnio primum proposita recte constituendi et constituta defendendi plurimum exercuit theologos seculi XVII et XVIII. (Walch *Religionsstreitigkeiten der evang. Kirche*. T. IV. 658 ss.) Vulgo *fundamentales*, praeeunte Hunnio, olim ita definiebant: qui salva fide et salute ignorari non possunt; *primarios* ita, qui salva fide et salute nec ignorari, nec negari possunt: *secundarios* ita, qui ignorari salva salute possunt, sed cogniti semel non debent negari. Calov. Syst. locor. theol. V. I. 774. Musaeus Introductio in theol. Ien. 1678. 162 ss. Quenstedt Theol. did. polem. I. 242. Baier Compend. theol. posit.

42 ff. Buddeus Comp. inst. theol. dogmat. 25 ff. Ed. Walch (cf. Reinhard *Dogmat.* 33 ff.). At perperam, quia salus aeterna minime pendet e persuasione quadam *theoretica*, sed e fide, quam Deo habemus, *practica*, i. e. e vera virtute Deo probata. Matth. 7, 21. 25, 31 ff. Io. 4, 23. 24. 7, 17. Act. 10, 35. Rom. 2, 12 ff. 12, 2. 3. Gal. 5, 6. Quare theologi recentiores fere omnes finitiones istas improbaverunt, ipse Morus Epit. Theol. Christ. 13., et ali alios proposuerunt articulos fundamentales. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* 273 ff. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen in d. Chr. Glaubensl.* I. 781 ff. Henke *Magaz.* B. IV 483 ff. *Ueb. die Rangordnung d. Chr. Religionslehren nach de Eintheil.* in Art. f. fund. et non fund., primarios et secundarios Cf. Brenner *Katholische Dogmatik.* I. Frkf. a. M. 1826. p. 542 „*Die (kathol.) Kirche weiss durchaus nichts von solcher Eintheilung (in fund.- und* nichtfund. *Artt.). Sie giebt allen ihren Glaubensartikeln dieselbe Verbindlichkeit, droht ihren Widersachern* denselben *Fluch!*"

d) Form. Conc. Solid. decl. Art. III. 683. Ed. Reckenberg. „Articulus *de iustitia fidei* praecipuus est (ut Apologia loquitur) in tot doctrina Christiana, sine quo conscientiae perturbatae nullam veram et firmam consolationem habere, aut divitias gratiae Christi recte agnoscere possunt. Id D. Lutherus suo etiam testimonio confirmavit, quum inquit: Si unicus hic articulus sincerus permanserit etiam Christiana ecclesia sincera, concors, et sine omnibus secti permanet: sin vero corrumpitur, impossibile est, ut uni errori au fanatico spiritui recte obviam iri possit." Cf. §§. 154. 155.

§. 24.

Analogia fidei et scripturae s.

Ea singulorum fidei articulorum, qui in libris ss clare docentur, mutua ratio, qua, remota quavis inter singulas doctrinas repugnantia, articuli ipsi se invicem illustrant, determinant atque confirmant, vocatur *analogia fidei* a), nomine ex Rom. 12, 6. non recte ducto. Nititur consensio illa articulorum *analogia scripturae s.* sive ea singulorum eius effatorum inter se consensione, qua alia aliis dictis illustrantur, constituuntur et confirmantur, ita, ut minus clara et manifesta diiudicentur e perspicuis et evidentibus b). Analogia fidei et anal. scripturae f. ita inter se differunt, ut illa ac

nonnulla scripturae s. dicta, quippe dogmatica, referuntur, haec ad omnia cuiuscunque argumenti. Summa quaedam doctrinae Christianae ex clarissimis scripturae s. locis collecta, ab aliis *analogiae fidei* nomine dicta, ab aliis rectius *regula fidei* nominata est c); et ea scripturae s. effata, quae vel disertis verbis (κατὰ τὸ ῥητόν) placita quaedam continent, vel sic, ut ea recte ratiocinando e dictis illis possint elici (κατὰ διάνοιαν), vocantur *dicta probantia* d). Quaecunque scriptorum sacrorum effata religionis Christianae dogma aliquod perspicue enunciant, *classica* dicta e) (loci classici, sedes doctrinarum) nominantur, sicut praecepta de recto eorum usu *topices* f) nomine comprehenduntur. In deligendis dictis probantibus videndum est, ne quid dubiae lectionis, velut 1 Io. 5, 7., aut incertae interpretationis, velut Rom. 9, 5. al., proferatur.

c) Baumgarten *Glaubenslehre.* I. 44 ff. Ei. *Polemik.* III. 30 ff. 607 ff. Monuerat iam Lutherus: „*Nicht von den einfältigen Worten der Schrift zu weichen, es zwinge ihn denn irgend ein Artikel des Glaubens, daſs man es müsse anders verstehn, denn die Worte lauten.*" Opp. III. 23. ed. Walch. — Analogia ista fidei non eadem est ac *regula veritatis* (κανὼν ἀληθείας ἀκλινής) ab Irenaeo (adv. haeres. I. c. 1. 19. p. 114. III. 2. p. 230. ed. Paris. 1675. cf. Clem. Al. Strom. VII. 756. ed. Col.), aut *regula fidei*, a Tertulliano (de praescriptt. advers. haeret. c. 12—20. et aliis locis, vid. Schütz Diss. de regula fidei apud Tertullianum. Ien. 1781. 4.) commemorata, qua designatur complexus doctrinarum praecipuarum ab Apostolis non solum scriptis, sed ore etiam traditarum et in ecclesia publice receptarum, ad similitudinem Symb. Apostolici concinnatus ab Iren. I. 2. et Tert. de virginib. velandis. I. c. 1. (Schröckh *Kirchengesch.* IX. 96 ff. Münscher *Dogmengesch.* I. 246 ff. 361 ff.). Eiusmodi fidei regulam, falso pro symbolo sic dicto Apost. habitam, cuius Rufinus primus mentionem fecit (Expositio in Symb. Apostolor. Cypriani et Hieronymi Opp. edd. adiuncta), praeeunte G. E. Lessing (*Nöthige Antwort* —. 1779. *Werke.* B. VI. 31. add. XVII. 47. 379. Berl. *ält. A.*), tanquam normam, ex qua totius s. s. argumentum diiudicari et constitui debeat, commendavit F. Delbrück l. *Philipp Melanchthon der Glaubenslehrer. Eine Streitschrift.* Bonn. 1826. p. 145 ff. Contra quem disputarunt e collegis triumviri Sack, Nitzsch, Lücke l. *Ueb. d. Ansehn der heil. Schrift u. ihr Ver-*

hältniss zur Glaubensregel in der protest. u. in d. alten Kirche. Drei theol. Sendschreiben an Hn. Pr. D. Delbrück. Bonn. 1827. Totius autem quaestionis cardo in eo versatur, ut quaeramus, regula ista diverso modo a scriptoribus ecclesiasticis proposita digniorne sit fide quam dicta plana et perspicua a scriptoribus ss. tradita. Omnino PP. eccl. antiquissimos et seriores, praesertim Origenem, argumenta dogmatum e V. et N. T. scriptis, non ex regula fidei ore tradita repetiisse constat. — Nec minus analogia ista differt a *regula pietatis*, iniusta et indigna quaevis a Deo removente secundum ecclesiae catholicae auctoritatem, quam regulam Augustinus commendat ll. de praedest. et gratia c. 1., contra epistolam Manichaei, quam vocant, fundamenti. c. 5. Add. Ep. 76. ad Hieronym. „Ego — nullum eorum (librorum canonicorum) auctorem scribendo aliquid errasse, firmissime credo; at si aliquid in eis offendero litteris, quod videatur contrarium veritati, nihil aliud, quam vel mendosum esse codicem, vel interpretem non assecutum esse, quod dictum est, vel me minime intellexisse, non ambigam."

b) Apolog. Conf. Aug. Art. XIII. 290. — „iuxta regulam, hoc est, iuxta scripturas certas et claras, non contra regulam, seu contra scripturas interpretari convenit."

c) Notiones *analogiae fidei*, ad quam inde a sec. XVII. theologi ecclesiae Luth., quo certius Fanaticorum et Pontificiorum de sufficientia scripturae s. dubitationes repellerent, strenue provocarunt, et *regulae* fidei saepissime confunduntur, ita, ut per *analogiam fidei* (*obiective* sic dictae) non solum proprietas quaedam, consensus nimirum doctrinae seu congruentia credendorum, sed etiam summa ipsa doctrinae Christianae sibi consentiens perspicue cognita, quatenus tanquam regula de sententiis minus perspicuis iudicandi spectatur, vulgo significata sit. Rectius tamen analogia ad usum veterum Graecorum et Latinorum accommodate (Quinctil. inst. or. I. c. 6.) de ratione sive proportione quadam dicitur. Cf. Gerhard Loc. theol. 53. „Regula fidei est summa quaedam coelestis doctrinae ex apertissimis scripturae locis collecta." 54. „Ex perspicuis scripturae locis colligitur regula fidei, ad quam reliquorum expositio conformanda. Ac si vel maxime proprium et genuinum omnium locorum sensum non assequamur, tamen sufficit nihil contra *fidei ἀναλογίαν* in illis interpretandis proferre." Hollaz Examen theologic. Ed. R. Teller. p. 161. „Anal. fid. est harmonia dictorum bibliorum, sive est typus doctrinae, claris et perspicuis testimoniis scripturae superstructus." — Baumgarten *Glaubensl.* I. p. 44. „Nexus, quo articuli fidei tam inter se, quam cum fine suo cohaerent, atque exinde enata *relatio* eorundem ad se invicem vocatur analogia fidei, — quae requirit primo, ut omnes doctrinae sint homogeneae, seu tam commune principium quam finem eundem habeant,

beant, secundo ut se invicem determinent, atque tertio suum singulae locum s. ordinem occupent." Carpov. Theol. dogm. I. 240. „Nexus veritatum ad salutem necessariarum dicitur anal. fid. Nexus autem est — ea veritatum ad se invicem *relatio*, ut una contineat in se alterius rationem." Buddeus Institutt. Th. dogm. 47. *ἀναλογίαν τῆς πίστεως* nexum, concentum et summam nominat praecipuorum doctrinae sacrae capitum, seu articulorum fundamentalium, qui arctissimo inter se vinculo connexi, normam velut ac regulam constituant, ad quam cuncta exploranda sint, atque exigenda. — Morus Epit. Theol. Chr. 14. „Summa illarum propositionum, evidenter et perspicue exstantium in Scr. s. nominatur analogia doctrinae (*πίστεως*), quatenus est norma iudicandi de ceteris, et veluti typus doctrinae." Reinhard *Dogmat.* 85. „Analogia fidei est summa religionis, in scripturis tam evidenter tradita, ut omnibus manifesta sit."

d) Cf. Origen. c. Cels. VII. 20. V. I. p. 708. ed. De la Rue. *Φαμὲν τοίνυν, ὅτι ὁ νόμος διττός ἐστιν· ὁ μέν τις πρὸς ῥητόν, ὁ δὲ πρὸς διάνοιαν, ὡς καὶ τῶν πρὸ ἡμῶν τινες ἐδίδαξαν. — ᾧ ἀκολούθως καὶ ὁ Παῦλος τὸ μὲν γράμμα εἶπεν ἀποκτείνειν, ὅπερ ἴσον ἐστὶ τῷ πρὸς τὸ ῥητόν· τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖν, ὅπερ ἰσοδυναμεῖ τῷ πρὸς διάνοιαν.*

e) (G. L. Bauer) Dicta classica V. T. notis illustrata. L. 1798. II Voll. (W. D. Fuhrmann) *Exeget. Handb. f. d. bibl. Beweisstellen in der Dogmatik.* T. I. L. 1795. T. II. Abth. 1. 1802. — Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 280 ff.

f) Hyperius Topica theologia. Basil. 1573. Teller Topice scripturae, in Opuscc. varii argum. Frcf. ad V. 1780.

§. 25.

Continuatio.

In constituenda demonstrandaque analogia scripturae s. omni modo fugienda est quaecunque librorum ss. interpretatio *allegorica*, sensum inferens, non efferens, qualis iam a Philone [a]), Origene [b]), et nostris temporibus, alia quidem forma, a Kantio [c]), Fichtio [d]) aliisque commendata est. Strenue contra tenenda est explicandi ratio grammatico-historica [e]), unice vera optimisque interpretibus probata [f]), quae, sicut in quovis alio vetere scriptore, sui aevi ingenium referente, recte initur ad verum eius sensum

inveniendum, ita unam eam ostendit viam, qua ad scripturam s. probe intelligendam pervenire possimus. Accedit, quod scriptores ss. nusquam se occultum quendam sensum allegoricum verbis ab ipsis prolatis subiecisse professi sunt. Applicatio autem s. accommodatio nonnullorum N. T. dictorum, qua scriptores N. T. popularium erudiendorum causa usos videmus, probe discerni debet a vera locorum istorum interpretatione. Quodsi vero hac via ingredientibus nobis non omnium scripturae s. dictorum consensum absolutum atque perfectum agnoscere licet, adeo, ut potius varios de dogmatibus quibusdam doctrinae *typos* (*τρόπους παιδείας*) inveniamus [g]), quos scriptores ss., non omnino sibi constantes, Deo ipso permittente, quasi ad ingenia lectorum exercenda, proposuerint, et quorum alii notiones ac sententias Christi aetate divulgatas eidemque satis accommodatas referunt, alii puriorem religionis doctrinam exhibent, omnibus omnium temporum hominibus probandam; ut porro multa reperiamus explicatu difficillima, imo nonnulla, quae ipse Origenes *οὐκ ἀληθῆ, ἄλογα, καὶ ἀδύνατα* dicere haud dubitavit [h]): eorum potissimum analogiam et consensionem studiose anquirere debemus, quae, per se satis perspicua, vere divini sunt argumenti; quatenus scilicet cum vera numinis atque virtutis idea menti nostrae a Deo insita [i]) et per Christum Apostolosque confirmata (Io. 4, 24. Act. 17, 27. Rom. 1, 19. 20. 2, 14. 15. 1 Petr. 1, 15.) et cum religionis omnibus omnium temporum hominibus destinatae (Matth. 28, 18. 19.) indole bene conveniunt, aut historica atque symbolica quadam ratione, ad rudiorum potissimum ingeniorum captum accommodata, verae religionis ideas apte adumbrant [k]). Quum enim theologi omni tempore frustra in eo elaboraverint, ut diversos illos doctrinae typos qualescunque inter se conciliarent, ad systema sententiarum dogmaticarum omnibus numeris absolutum inde exstruendum, non est, quod religioni nobis ducamus, eos iam dis-

cernere atque separare, et, purioris doctrinae typum sequendo, reliquorum ex aevi incultioris notionibus repetendorum usu tantum symbolico conservato, novum aliquod systema proponere, quod, eodem iure ac vetus illud, et ipsum *positivum* dicere licet, quatenus scilicet argumentum eius auctoritate divina *interna*, i. e. sanae rationis, divinae veritatis luce collustratae, assensu comprobatum, indubitatis etiam scripturae s. effatis, tanquam auctoritate divina *externa* confirmatur. Sic hominibus cultioribus, quibus veritas ipsa per se accepta est, aeque atque incultioribus, quos externa quaedam auctoritas maxime movet, bene consulitur. Dolendum quidem est, non de omnibus, quae in Evangeliis Iesu Christo tribuuntur, effatis satis constare, an recte in eum collata sint; nonnulla enim tam aperte sibi invicem repugnant, ut ab uno eodemque auctore sapientissimo profecta esse vix credideris. At satis multa exstant, e quibus verior divini huius doctoris doctrina, missis quaecunque speciem atque ingenium aevi rudioris prae se ferunt, cognosci ideaeque aeternum valiturae universales ad purioris eius doctrinae systema aliquod concinnandum repeti possunt *l*). Verum si quis quaerat, quonam iure nos puriorem tantum doctrinae biblicae normam pro vere divina et unice nobis sequenda habeamus, provocamus ad mentis humanae indolem (§§. 11. 12.), qua ad cognitionem rerum perfectiorem sibi comparandam eamque semel intellectam strenue defendendam necessario ducitur, ad diserta Iesu Christi ipsius (Matth. 9, 16. 17.) et Apostolorum effata (§. 27.), et ad exemplum disciplinae nostrae evangelicae instauratorum, qui scripturam s. recte explicandam pro unico doctrinae fundamento posuerunt, et, non omnia se penitus absolvisse libere professi, veram *Protestantismi* indolem universam quidem bene adumbraverunt, sed singula doctrinae capita posteris rectius constituenda reliquerunt. Ceterum in s. codice interpretando hoc agamus, ut explicationi grammatico-histo-

ricae pium animum adiungamus et verum scriptoris f. sensum bene exploratum, quoad eius fieri possit, ad usum nostrum transferamus; neque immemores simus divinae illius providentiae, quae in quavis cognitione hominibus vel impertienda vel deneganda consilium sequitur sapientissimum, et, licet nos lateat, pia mente venerandum.

a) Quod Deus immutabilis. p. 301. 302. De linguarum confusione. 339. 340. De somniis. I. 599. 600. al. Stahl *Philo's Lehrbegriff;* in Eichhorn *Bibliothek der bibl. Lit.* IV. 792 ff. Henr. Planck Commentatio de principiis et caussis interpretationis Philonianae allegoricae. Gott. 1806. Omnino e scriptis Philonis, qui recte dicitur praecipuus auctor, ex quo doctrina religionis et formulae theologicae inter Graecos Iudaeos, tempore religionis Chr. nascentis, usurpatae possint cognosci, etiam ratio V. T. locos interpretandi in N. T. libris adhibita satis illustratur.

b) *Περὶ ἀρχῶν.* l. IV. §. 1—8. 12 ff. — Similiter Augustinus interpretationem librorum ff. allegoricam et mysticam saepius commendavit, „quidquid in sermone divino neque ad morum honestatem, neque ad fidei veritatem propria referri potest, figuratum esse" censens. De doctrina Christiana. II. c. 33. H. M. Clausen Aurelius Augustinus Hipponensis Sacrae script. interpres. P. I. Havn. 1827. p. 219 ff. Augustini allegorica interpretandi ratio. I. G. Rosenmüller Hist. interpretationis librorum ff. P. I. Hildburgh. 1795. Flügge *Verf. einer Gesch. d. theol. Wissenschaften.* I. 361 ff. II. 249 f. Meyer *Gesch. d. Schrifterklärung.* I. Gött. 1802. 41 ff.

c) *Religion innerhalb d. Grenzen d. Vernunft.* 149 ff.

d) *Anweisung zum seligen Leben.* B. 1806. 157 ff.

e) Lutherus et antiquissimi eccl. Luth. theologi, inprimis Gerhardus (Loc. theol. I. c. 25. p. 227.), scripturae f. unum sensum ex linguae indole et orationis nexu, adiuvante spiritu f., eruendum tribuerunt, sensum *litteralem* f. *verbalem*, vel *proprium* vel *figuratum* f. *tropicum*. Melanchthon in Novis Scholiis in Prov. Salom. Hagenoae. 1529. praef. v. Strobel *Histor. lit. Nachricht von Mel.'s Verdienst um d. h. Schr.* Altd. 1773. p. 40.: „Quidam non contenti una interpretatione in singulis sententiis, finxerunt ex se velut aranei quatuor aut plures etiam sententias, litteralem, allegoricam, tropologicam, et nescio quas praeterea, quum *una* et *simplex* sit Scripturae sententia, videlicet quam aperit ratio grammatica." Calovius, Quenstedtius, Hollazius praeter illam

sensum etiam *mysticum* s. *spiritualem* libris ss. inesse voluerunt, quem quidem spiritus s. non diserte verbis subiecerit, ex quo tamen *spiritualis* quaedam *applicatio* s. accommodatio dicti alicuius oriri possit. Baumgartenius, Baierus, Buddeus et al. primum quidem in sensum verbalem, tum vero in mysticum illum inquirendum statuerunt et hunc quidem esse triplicem, *typicum* (§. 13.), *allegoricum*, qui rebus externis et visibilibus tanquam imagine coelestes et spirituales adumbret, et *parabolicum*, ubi praeter id, quod parabola docet, casus cuiusdam futuri insit significatio. Sic, qui in latrones incidit, significat genus humanum peccato depravatum, Samaritanus Christum. Ernestius demum et Semlerus, quorum ille *grammaticam*, hic *historicam* commendabat interpretandi rationem, arbitrariam illam abrogarunt, adstipulantibus optimis interpretibus. Bretschneider *Die histor.-dogmat. Auslegung des N. T.* L. 1806. Ei. *Handb. d. Dogmat.* I. 260 ss. D. K. A. G. Keil *Lehrbuch d. Hermeneutik des N. T. nach Grundsätzen der grammatisch-hist. Interpret.* L. 1810. 7 ss. Keil u. Tzschirner *Analekten für d. Stud. d. exeget. u. systemat. Theol.* B. I. St. 1. *Vertheidigung d. grammat. hist. Interpret. der Bücher des N. T. gegen die neuerlich wider sie erregten Zweifel und ihr gemachten Vorwürfe*, v. D. Keil. p. 47 ss. Ei. Opuscula acad. ad N. T. interpretationem grammatico-histor. et theol. christ. origines pertinentia. Ed. Goldhorn. L. 1821. N. III. p. 84 ss. XIII. 377 ss. I. G. Gabler Diss. I. de historicae sacror. N. T. ll. interpretationis indole. Ien. 1823., qui universae N. T. interpretationis, *historicae* dictae, duas partes constituit, *grammaticam* scilicet et *realem*, paucis tamen probatas. Omnino *interpretari* scriptorem aliquem nil aliud est, nisi docere, quamnam sententiam ille singulis libri sui verbis dicendique formulis subiecerit, vel efficere, ut alter librum eius legens eadem cogitet, quae ipse scribens cogitavit; id quod fit tum lingua scriptoris, tum περιστάσεσιν historiae subiacentibus, quae ad scriptorem et ad tempus, quo scripsit, pertinent, bene cognitis. Cf. quae commentatus est Stäudlin Pr. de interpretatione librorum N. T. historica non unice vera. Gott. 1807. 4. et in l.: Ammon u. Bertholdt *Krit. Journal der neuesten theol. Lit.* B. I. St. 4. 1814. B. II. St. 1. de sublimiore aliqua seu philosophica libros ss. explicandi ratione, quae quidem, nisi prius recte adhibita grammatico-historica illa interpretatione, admitti nequit. Idem fere statuendum est de interpretandi ratione, quam commendavit F. G. Germar *Die panharmon. Interpret. der h. Schr.* Schlesw. 1821. p. 364 ss. Ei. *Beitr. z. Hermeneut.* Alt. 1828. — Interpretationem quandam *typicam* et *allegoricam* cum historico-grammatica coniungendam denuo commendavit H. Olshausen *Ein Wort üb. tiefern Schriftsinn.* Kgsb. 1824. Cf. *A. L. Z.* 1825. N. 310. Ei. *Die bibl. Schriftauslegung, noch ein Wort über tiefern Schriftsinn. Ein*

Sendschreiben an Hn. D. Steudel. Hamb. 1825. Cf. Steudel *Ueb. einen tiefern Schriftsinn, welcher nach Anweisung der heil. Schrift selbst gelten soll neben od. unter dem nächsten richtigen. Als Antwort auf das Sendschreiben*, in Bengel *N. Archiv für die Theol.* B. IV. St. 3. Tüb. 1826. 483 ff. Quam incerta sit ac futilis omnis ista interpretandi ratio, quam exposita opinionum ludibriis, quam tota e varietate personarum ac temporum vicissitudine pendeat, bene docuit I. C. Orelli Pr. Origenis Loci aliquot selecti. Tur. 1825. p. 3. In interpretandis ll. ss. saepius in eo peccatum esse videtur, quod discrimen inter *explicationem* veri scriptoris sensus et inter *applicationem* s. accommodationem eiusdem neglectum est.

f) Vid. prae ceteris I. A. Ernesti Diss. pro grammat. interpret. ll. ss. (Opp. phil. et crit. ed. 2. p. 225 ss.) „Falsum est, modum interpretandi a rebus ita adfici, ut in alia re alia interpretandi ratio esse debeat. — Quodsi rerum diversitas diversam desideraret interpretationem, necessarium foret, ut tot essent interpretationum genera, quot rerum, quo nihil dici stultius potest." Cf. F. A. Wolf *Darstellung der Alterthumswissensch.*; in *Mus. d. A. W.* T. I. P. I. 37 ss. et quos laudat Friedemann in Pr. supra l. p. 16. Add. Gurlitt Progr. a. 1822 ed. p. 6., ubi praeter alia haec potissimum praecipiuntur: *Primum* est, utrumque codicem s. explicandum esse ex legibus hermeneutices communibus, ideoque, ut quemlibet alium librum antiquitatis, ex lingua, moribus, opinionibus, et cogitandi cogitataque eloquendi modis, illo tempore, quo scriptus, et in illo populo, cui scriptus est, usitatis; nullo autem modo scriptores ss. suas et proprias quasdam sibi poscere interpretandi regulas. *Alterum* est, scripta ss. non philosophos, non dialecticos et grammaticos auctores habere, qui mentis animique sensa ἀκριβεστάτως verbis expresserint, ut nusquam dictio aut uberior sit aut parcior, ut nusquam obscure quid aut ambigue dictum reperiatur, quod non rationis adiumento vel limitandum, vel amplificandum vel illustrandum et ulterius patefaciendum sit, ut in locis de praedestinatione, de inimicorum et hostium amore, etiam in iis, quae secum pugnantia tradere videntur. Unde sequitur, verba et locutiones scriptorum ss. non ubique urgenda esse et dialectice premenda sed ex usu hominum, quanquam piorum nec omnino rudium, tamen ad modum quotidiani sermonis ac vitae communis loquentium accipienda, qui laxius alia, alia angustius, pro re nata aut pro animi impetu enuntiare solent. — Contra eos, qui cum Harmsi nuper conquesti sunt (*Thesis* 87.): „*Die Vernunftreligion will von keiner Auslegung wissen, ausser von der, die sich jeder Kopf für heute und vielleicht für morgen macht*"; cf. quae Ernestius bene monuit (Institutio interpretis N. T. ed. 5. cur. Ammon

L. 1809. p. 30 ſ.): „Illud quoque intelligitur, rationem ſenſus verborum in libris ſacris indagandi non magis eſſe arbitrariam, quam in ceteris libris, ſed pariter adſtrictam certis a natura linguarum ductis legibus; eaque de cauſa perabſurde facere, qui librorum divinorum interpretationem, deque ſenſu verborum divinorum iudicium, humano, ut pontificis Romani, iudicio (arbitrio) ſubiiciant." Schreiter *Unpartheiiſche Kritik der Behauptungen des Hrn. P. Harms.* Eiſenberg. 1821. p. 104 ſſ. 180 ſſ.

g) *Sammlung abweichender Vorſtellungen d. neuteſt. Schriftſteller üb. einen u. denſelben Gegenſtand.* II Thle. L. 1803. Ammon *Ausführl. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 338. Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 124 ſſ.

h) Philocalia. c. 1. — In longe aliam ſententiam abierunt, vera librorum ſſ. interpretatione nondum bene cognita, veteres formulae noſtrae defenſores, v. c. Gerhard Loc. th. II. p. 424. „Quum tota ſcriptura ſit ab immediato ſpiritus ſ. afflatu profecta ac θεόπνευστος, ideo etiam omnia in ea ſunt συναληθῆ, ac ſibi optime conſtant, ut nihil in ea occurrat contrarium, aut repugnans, aut ſecum diſſidens." Add. p. 213. „Scriptura ſui ipſius *infallibilis* eſt interpres — habet facultatem ſemet ipſam *infallibiliter* interpretandi." Calov. Syſtema locor. theol. I. 551. „Nullus error, vel in leviuſculis, nullus memoriae lapſus — ullum locum habere poteſt in univerſa ſcr. ſ." Quenſtedt Theol. did. polem. I. 112.

i) Ammon *Ausführl. Unterr.* 309 ſſ.

k) Greiling *Theophanien, oder über die ſymbol. Anſchauungen Gottes.* 201 ſſ. De Wette *Ueb. Rel. u. Theol.* 185 ſſ.

l) G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewiſſen.* II. L. 1822. 142 ſ. „*Der ſchöne Kern liegt in mehr als einer Hülle. Es gehört nicht gemeine Kenntniſs dazu, das Reine, Wahre zu finden, das in Geſchichte, in Zeitideen, in Accommodationen, in Localitäten für uns verhüllt iſt, die wir eine ganz andere Denkweiſe, Sprache, Vorſtellung haben, unter einem ganz andern Himmel leben, ein ganz anderes Volk ſind. Daher iſt durch die Bibel nicht weniger Irrthum und Aberglaube verbreitet, als verdrängt worden, und in den Händen des Volks wird ſie immer ein miſsliches Geſchenk bleiben, ſo lange man die Mittel verſchmäht, mit ihr zugleich auch das rechte Verſtändniſs zu verbreiten, wodurch ſie allererſt dem Volke ein wahres Gottesbuch wird, und groſsen und reichen Segen ſtiftet.*" Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IX. H. 1. 1828. p. 43. „*Die Interpretationsweiſe des Rationalismus iſt ausſchlieſslich die grammat. hiſtoriſche, aber die Ergebniſſe derſelben unterwirft er der Vernunftprüfung, um darin das Allgemeine von dem Localen und Temporalen zu ſondern,*

und in der Hülle des Buchstabens den Geist aufzufinden." Ibid. B. VII. H. 4. 1826. p. 594. „*Es ist ein grosser Irrthum, die heil. Schrift im Allgemeinen, die so Vieles dem eigentlichen durch Jesum geoffenbarten Evangelio theils nicht Angehöriges, theils Zuwiderlaufendes vornehmlich in ihrem alttestamentl. Theile enthält, als christliche Offenbarung anzusehn, da hieraus die meisten päbstl. Verfälschungen des Ev. entstanden sind und da noch jetzt die Reinheit desselben durch nichts mehr gefährdet wird, als durch das Vermischen von allerhand ungeläuterten biblischen Lehrsätzen mit jenem.*"

§. 26.

De accommodatione.

Ut perfecta efficeretur scripturae s. analogia, nostris temporibus denuo provocatum est ad accommodationem (συγκατάβασιν), quae dicitur, qua usi Iesus et Apostoli ad opiniones populares, etiam vanas, se demisisse putantur. Accommodatio, quae tradendae religionis doctrinae adhiberi potest, vel ad *materiem*, vel ad *formam* institutionis atque doctrinae, vel ad utramque pertinet, eaque, quae ad materiem spectat, vel *negativa* est, vel *positiva* (accommodatio stricte sic dicta). Iesum et Apostolos accommodatione usos esse *formali*, probatur universa religionis tradendae methodo et argumentationibus κατ' ἄνθρωπον, quas in docendo eos secutos esse partim evangelistarum testimonio (Matth. 12, 1—8. 22, 31. 32.), partim ipsa Apostolorum professione (1 Cor. 3, 1. 2. 9, 20 ff. Gal. 3, 15. Hebr. 5, 11—14.) constat. Inprimis huc referri potest dictio *gnomica* et *parabolica* ab Iesu usurpata. Ab accommodatione autem *negativa* se non abstinuisse, Iesus ipse declarat Io. 16, 12. Nec potest negari, quod pluribus N. T. locis haud obscure significatur (Matth. 17, 27. 19, 8. Io. 5, 34. Rom. 14, 1 ff. 1 Cor. 9, 20—22. Gal. 3, 15.), religionis doctorem, qui, ipso Paulo Apostolo auctore (1 Cor. 9, 22.), quovis modo licito aliquos servare studebit, methodo illa non uti vix posse. Verum accommodatione *positiva*, quae vanas prae se fert opi-

niones, Iesum usum esse, quemadmodum a Paulo (Act. 16, 3.) et Petro (Gal. 2, 11 ss.) factum videmus, hac tantum ratione satis probari posset, ut Iesum aliter coram populo, aliter coram amicis et discipulis de placito quodam disseruisse demonstraretur; cuius rei certa vestigia in libris ss. frustra quaeruntur. Quodsi igitur eiusmodi accommodationem, quam quidem optimo recte faciendi consilio adhibitam esse dixeris, in Iesu institutione admittere nolueris, concedendum esse nonnulli putant, illa effata, quibus ipse opinionibus Iudaeorum praeiudicatis ac falsis favisse videri possit, vel perperam intellecta atque relata esse a scriptoribus ss., vel iis adnumeranda, quae Iesus ipse, qui super aevi sui ingenium ac scientiam non omnino elatus fuerit, ignorare se professus sit (Matth. 24, 36. Marc. 13, 32.), quaeque providentia divina posteritati emendanda tradi voluerit. Veruntamen sic potius hac de re statuendum videtur. Quum satis constet, Iesum Christum in doctrina religionis quam plurima vere, recte et intelligenter praecepisse, quae profecto non ab evangelistis, utpote eius ingenio multo inferioribus, ipsi supponi potuerunt, sed genuina eius et propria decreta haberi debent; fieri non potest, ut, si quae ei attribuantur ab istis prorsus discrepantia, quae populares quasdam nec satis perpurgatas seculi sui opiniones redoleant, ipsum inconstantiae aut inscientiae arguamus. Mitem potius summi doctoris sapientiam in eo agnoscere licet, qui communes populi sui errores, longinquitate temporis inveteratos, benigne ac lente sanare, quam repente violenterque omnes evellere et radicitus extrahere maluerit [a]). Itaque nihil impedit, quo minus Iesum nonnunquam, ut maioribus et potioribus religionis ac virtutis praeceptis aditum ad animos audientium pararet, si quid in levioribus errarent, hactenus tolerasse statuamus; ut in iis connivendum, vel etiam ad ea quodam modo descendendum arbitraretur. Attamen si forte quaedam nobis occurrant in libris evangelistarum, ubi

in gravissimis doctrinae partibus Iesus a se ipse discessisse sibique repugnasse videatur, multo est credibilius, istos eius discipulos, quippe ipsos falsis opinionibus et erroribus nondum omnino liberatos, nonnulla, praesertim imaginibus et symbolis apud Iudaeos pervulgatis involuta, perperam intellexisse verumque Iesu Christi consilium haud satis recte interpretatos esse, (id quod apparet ex his locis Matth. 6, 33. Luc. 17, 20. 21. Io. 3, 3. 5. 18, 36. coll. Luc. 24, 21. Act. 1, 6. 2, 30. — Matth. 5, 17. coll. Io. 4, 21 ff. — Matth. 13, 13. coll. Marc. 4, 12. et Luc. 8, 10. — Matth. 16, 6—12. Marc. 8, 15—21. — Matth. 28, 18. 19. coll. Act. 11, 1—3. — Io. 10, 8. al.), quam sapientissimum illum generis humani praeceptorem in summis doctrinae capitibus sibi parum constitisse.

De accommodatione (cf. Cic. Verr. III. 82. init.) in sermonibus Iesu scriptisque Apostolorum non admittenda v. C. V. Hauff *Bemerk. üb. d. Lehrart Jesu, mit Rücksicht auf jüd. Sprach- und Denkart. 2. A.* Offenb. 1798. Wolfg. F. Gefs *Briefe üb. einige Zeitmaterien.* Stuttg. 1797. Storr *Lehrb. d. Dogm. 2. A.* 203 ff.; et quae in contrariam sententiam varie disputata sunt in Semleri Progr. acad. select. H. 1779. Behn *Ueb. die Lehrart Jesu u. seiner Ap.* L. 1791. P. van Hemert *Ueb. Accommod. im N. T.* Dortm. u. L. 1797. (Böhme) *Neue Erklärung des höchst wichtigen Paulinischen Gegensatzes zwischen Buchstabe u. Geist.* Jen. 1799. Henke *Magaz.* V. 539. Schott Epit. Theol. Chr. Dogmat. Ed. 2. 60 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. p. 94 ff. *Der evangelische Christ als Rationalist.* Oschatz. 1828. p. 25 ff.; quae in universum hac de re monita sunt in Reinhard *Syst. d. Chr. Moral.* III. 183 ff. 3. *A.* Ei. Opusc. acad. V. I. 475 ff. P. G. S. Vogel *Aufsätze theol. Inhalts.* II. St. 2. Henke *N. Mag.* II. 249 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe. 3. A.* 141 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 270 ff. — Non nova fuisse iudicia ea de re nuper prolata docuit Carus in Hist. antiquiore sententiarum eccl. Graecae de accommod. Christo inpr. et Apostolis tributa. 1793. 4. Henke *N. Magaz.* II. 633 ff. J. Jahn *Nachträge zu seinen theol. Werken, nach seinem Tode herausgeg.* Tüb. 1821. II. *Was hielten die Kirchenväter von der Accommodation?* p. 15 ff. „*Aus den hier aus Clemens Al., Tertull., Origenes, Athanasius, Chrysostomus und Hieronymus beigebrachten Stellen erhellt, dass sie die Herablas-*

sung, Dispensation und Oekonomie bis zur förmlichen Verstellung, List und Lüge zum Vortheil des Nebenmenschen ausdehnten, welchem Unwesen sich Augustin mit Nachdruck widersetzte, der aber hierbei doch die so beschränkte Accommodation, dass sie nicht zur förmlichen Lüge wird, nicht leugnet. Ep. 76. s. 408 ad Hieron. scripta." P. 86. eiusd. l. auctor hanc regulam proposuit: *„Wenn zwei unvereinbare Vorstellungen und Angaben von einer und eben derselben Sache, Wirkung, Begebenheit oder Handlung in der Bibel, besonders in dem Munde eben derselben Person, oder in den Schriften eben desselben Autors vorkommen: so muss eine von denselben nothwendig eine Accommodation, eine Herablassung zu den gemeinen Vorstellungen, eine Bequemung zu dem herrschenden Sprachgebrauch seyn."*

a) De Wette *Christl. Sittenlehre.* III. B. 1823. p. 131 f.

§. 27.

Utrum religio Christiana ad maiorem perfectionem evehi possit?

Absolutam scripturae s. analogiam anquirentes theologorum praesertim recentiorum nonnulli in eo elaboraverunt, ut religionem Christianam maioris perfectionis capacem esse probarent; quo facto quicunque scripturae loci analogiae repugnare viderentur, eorum argumentum sensim emendari corrigique posset. Omnino autem in religionem maior perfectio cadere dicitur non tam sensu quodam *subiectivo*, quatenus eius cognitio in hominibus perfectior reddi potest, quam *obiectivo*, ita, ut ea religionis doctrinae intelligatur indoles, quae permittit adeoque adiuvat et methodi et ipsius argumenti emendationem temporis successu suscipiendam [a]). In qua eius indole commonstranda respici debet *primum* ad homines, quibus ab initio doctrina illa tradita fuit, rudiores multisque opinionum commentis imbutos, et ad consilium Iesu ipsius religionem suam omnibus omnis aevi hominibus (Matth. 28, 19. 16, 18. add. Col. 1, 23.) et iis, qui populo Iudaico multo cultiores futuri essent, destinantis; *tum* ad Iesu rationis usum commendantis effata (Matth. 6, 23. 5, 18. 15. 16. Luc.

8, 18. 12, 57. Marc. 4, 24. Io. 8, 32. 16, 12. cf. 1 Cor. 13, 10. Eph. 5, 10. 1 Theff. 5, 21. 1 Io. 4, 1.) et ad eiusdem actiones, quibus ipfe fignificavit, fupereffe quaedam in rel. doctrina ab fe inftituta, quae a difcipulis vel fupplenda vel emendanda effent. Sic accurate obfervavit religionis Iud. cultum externum, ab Apoftolis demum fenfim abrogatum (cf. Io. 4, 21 ff. Matth. 9, 16. 17.). *Deinde* provocare licet ad religionis ab Iefu et ab Apoftolis traditae ipfum argumentum, non omni numero abfolutum [b]); *praeterea* ad hiftoriam doctrinae ecclefiafticae, temporis fucceffu, id quod et Iudaicae religioni contigit, emendatae; *denique* ad omnium artium et difciplinarum, quae ad humanitatem pertinent, commune vinculum atque cognationem, qua efficitur, ut lumen quoddam uni alterive affufum et reliquas collustret. Quae fi cogitaveris, haud mirabere, iam inde a rei Chriftianae primordiis apud *Gnofticos* [c]), *Montanistas* [d]) et Clementem Alex. [e]) notionem quandam de religionis doctrina emendanda reperiri, cum perfuafione de revelatione fupernaturali ac miraculofa quidem minime conciliandam (§. 10.). Videndum tamen eft, ne universum fidei fundamentum evertatur, ne fua quisque de religione commenta eiusdem doctrinae obtrudere conetur, neve fymbolicae idearum adumbrationes hiftoricaque earum quafi involucra, quae libris ff. infunt, plane reiiciantur, quum verae religioni, virtuti ac tranquillitati hominum haud officiant, imo ad eas promovendas et confirmandas, in inftitutione praefertim populari, plurimum conferant. Qua religionis Chriftianae emendatione, ad *Rationalismi* quidem praecepta accommodate, fuscipienda ut omnis eius doctrina in theologiam rationalem, quanquam *formale* tantum nec *materiale*, quod dicitur, discrimen inter religionis Chr. doctrinam puriorem et theologiam rationalem intercedit [f]), abeat, non eft neceffe. Perfectior tantum ut magis magisque inde evadat *Chriftianismus* ille, qui, nonnullis ipfius N. T. locis adumbratus, ho-

mini τελείῳ etiam (1 Cor. 14, 20.) optime accommodatus sit, summo studio est annitendum, *μέχρι καταντήσωμεν οἱ πάντες — εἰς ἄνδρα τέλειον* [c]) — *ἀληθεύοντες δὲ ἐν ἀγάπῃ, αὐξήσωμεν εἰς αὐτὸν τὰ πάντα, ὅς ἐστιν ἡ κεφαλὴ, ὁ χριστός.* Eph. 4, 13 ff. (Io. 18, 37. 1 Cor. 13, 8 — 13.)

a) Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canon.* H. 1771. Abh. I. 120 ff. II. 320. Ei. praefat. ad Farmer *Briefe üb. die Dämonischen.* H. 1783. 22 ff. *Zus.* 132. 224. et alia ei. scripta. Hic primus inter theologos ecclesiae Lutheranae sententias vere divinas aeternumque valituras, quae in libris ss. propositae sunt, ab iis distinguendas esse docuit, quae solis certorum locorum temporumve rationibus accommodatae fuerint. — G. Ephr. Lessing *Die Erziehung des Menschengeschlechts.* B. 1780. §. 71. W. A. Teller *Die Rel. d. Vollkommnern. Als Beilage zu dessen Wörterb. u. Beitrag zur reinen Philos. des Christenthums.* B. 1792. (Krug) *Briefe üb. d. Perfectibilität d. geoffenb. Rel.* Jen. u. L. 1795. 96. (Cf. quae contra huius sententiam monita sunt in Eichhorn *Allg. Bibliothek der bibl. Lit.* V. VI. 561 ff.). (Böhme) *Neue Erklär. des Paulin. Gegensatzes, Buchstabe u. Geist.* 1799. Tieftrunk *Die Rel. d. Mündigen.* B. 1800. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. p. 98 ff. — G. W. Bloch *Fortsetzung der Reformation —.* I. N. 4. *Vervollkommnung d. Christenthums.* Alton. 1828.

b) Huc referri possunt diversae illae, quae super singulis dogmatibus in N. T. ll. exstant, docendi formulae (v. §§. 98. 100. 106. 145. al.), expositio doctrinae compluribus in locis manca neque satis definita, v. c. super attributis divinis, de vita aeterna, de effectione precum et unctionis in aegrotis sanandis conspicua (Iac. 5, 14 — 16.), liber Apocalypseos totus, inprimis doctrina de Iesu Messia ad notiones Iudaicas accommodata (§. 120. *b.*), v. Bertholdt Christologia Iudaeorum. praef. p. XV. „Omnes rerum sacrarum bene gnari probe norunt, omnia, quae in doctrina christiana Christologiam Iudaicam sive Messianismum sapiunt, mere esse *σχηματισμόν*, quo Numen supremum ceu fulcro seu vehiculo usum est, ut nova doctrina divinitus patefacta animis Iudaeorum insinuaretur atque eo ceu fundamento, haud vero perenni, sed tamen opportuno, superstruatur." Eandem sententiam professus est Ammon *Bibl. Theol.* II. p. 7 f. 389. „*Sollen wir immer Juden bleiben, die ihren Messias vom Himmel erwarten* (Kant *Rel. innerh. d. Grenzen d. Vern.* S. 288.)? *Jesus hat die Lehren von seiner Würde, von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht exoterisch und esoterisch*

vorgetragen. Warum soll es uns nicht erlaubt seyn, die letzte Lehrmethode vorzuziehn, und die Religion Jesu von dem Messianismus zu unterscheiden." 413 f.

a) Irenaeus adv. haeres. l. III. c. 2. p. 230. ed. Paris. „Adversantur traditioni, dicentes, se non solum Presbyteris, sed etiam Apostolis existentes sapientiores, sinceram invenisse veritatem; App. autem admiscuisse ea, quae sunt legalia salvatoris verba; et non solum App., sed etiam ipsum Dominum modo quidem a Demiurgo, modo autem a medietate, interdum autem a summitate fecisse sermones; se vero indubitate et incontaminate et sincere absconditum scire mysterium."

d) Tertull. de velandis virgin. c. 1. De praescriptionibus adv. haeret. c. 62.

e) Strom. I. 278. ed. Col., ubi philosophiam quoque a divinae providentiae efficacia repetendam esse docet. 282. 88. 90. *Ὁ φιλαλήθης Πλάτων, οἷον θεοφορούμενος, ὡς ἐγὼ τοιοῦτός, φησιν, ὁποῖος οὐδενὶ ἄλλῳ ἢ τῷ λόγῳ πείθεσθαι· ὃς ἄν μοι σκοπουμένῳ βέλτιστος φαίνοιτο. αἰτιᾶται γοῦν τοὺς ἄνευ νοῦ καὶ ἐπιστήμης δόξαις πιστεύοντας· ὡς μὴ προσῆκον, ἀφεμένους τοῦ ὀρθοῦ καὶ ὑγιοῦς λόγου, τῷ κοινωνοῦντι τοῦ ψεύδους πιστεύειν.*

f) Henke *Museum für Religionswissenschaft.* B. III. 1806. 305 ff. „*Ob der Lehrer des Christenthums wesentlich vom Lehrer der Vernunftreligion unterschieden sey.*"

g) Addere liceat Io. Alph. Turretini in Cogitatt. et dissertt. theolog. Genev. 1737. III Voll. 4. I. §. 70. praeclare dictum: „Theologia haud absimilis est arti statuariae, quae non tam adiiciendo, quam abradendo opera sua perficit. Tantum materiae inutilis vel noxiae abscindendum est, donec id, quod supererit, fit novus homo ad Dei imaginem sculptus"; et Fr. Köppen *Philosophie d. Christenthums.* I. 2. A. L. 1825. 193.: „*Es wäre an der Zeit, aus der Hülle des Christl. Dogmatismus das echte Christenthum zu entfalten, und dadurch sowohl dem Dogmatismus eine lebendige Bedeutung zu geben, als auch die Gläubigen mit einem gemeinschaftlichen Bande der Liebe zu vereinigen, zu Gliedern und Theilnehmern einer grossen freien Erdengemeine. Solches Unternehmen würde sich als eine philosophische Aufhellung der Christl. Dogmatik zu erkennen geben.*" Improbandum tamen est illud religionis doctrinae emendandae studium, quo ducti recentiorum theoll. et philosophorum nonnulli (§. 29. s.) strenue servatis veteris systematis dogmatici formulis, quae quidem nec scripturae s. nec rationis praeceptis bene conveniunt, novum sensum intrudere

conati sunt. Etenim doctrinae argumento emendato et forma huius sensim emendetur necesse est. (Matth. 9, 17.)

§. 28.

Historia theologiae dogmaticae.

Historia theologiae dogmaticae [a]), a dogmatum historia [b]) probe dignoscenda, universae theologiae, e cuius ambitu theol. dogmatica sero tandem systematica quadam forma induta processit, et originem et conversiones complectitur. Quum dogmatices partes in eo recte ponantur, ut *primum* e fontibus sedulo examinatis dogmata exquirat, *deinde* ordine certo exponat, ac *denique* ad rectae rationis principia exacta illa illustret (§. 20.); in universum ex historia huius disciplinae hoc est memoria dignum, quod ante Lutheri et sociorum emendationem sacrorum maxime secundae isti legi, inde ab eo tempore primae et secundae, et nuper demum a Kantio potissimum tertiae quoque legi satis fieri coeptum est. Religionis Christianae doctrina inde a seculo secundo extremo tum philosophiae, inprimis Alexandrino-Platonicae [c]), aliarumque litterarum usu (τῆς γνώσεως §. 14. *d.*), tum occasione obortarum circa diversos locos disceptationum a simplicitate formaque populari, doctorum Iudaicorum institutioni accommodata, qua Iesus et Apostoli eam tradidere, magis magisque recessit singulisque adaucta est dogmatibus. Deinde a seculo fere quinto partim in sententiarum, e scriptis Patrum collectarum, farraginem [d]) dissoluta est, partim, praeeunte Isidoro Hispalensi [e]), seculo octavo ab Ioanne Damasceno [f]) ad artem redigi et in theologiae systematicae speciem abire coepit; quam postea Scholastici [g]) doctores *Sententiarii* [h]), *Summistae* [i]), *Quodlibetarii* s. *Eclectici* [k]) adversarios nacti theologos mysticos [l]), adiuncta philosophiae Aristotelicae subtilitate, vario modo plenius effingere conati sunt. Multitudine tamen formularum inde enatarum, superstitionum vi ingravescente et impotentia clerico-

rum effectum est, ut versus initium seculi XVI. verae religionis et disciplinae theologicae efficacia et dignitas tantum non omnis opprimeretur.

a) Buddeus Isagoge hist. theol. ad Th. univ. l. II. c. 1. 7. Semler *Einleit. in d. dogm. Gottesgelehrsamk.*; praemissa est III Voll. operis ab ipso editi J. S. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* H. 1759. 1760. Cramer *Fortsetzung v.* Bossnet's *Einleit. in die Gesch. der Welt.* B. V ff. (J. G. Gaab) *Erste Linien zu einer Gesch. d. Dogmat.* 1786. Planck *Einleit. in d. theol. Wissenschaften.* II. 500 ff. Chr. Gottfr. Heinrich *Vers. einer Gesch. d. verschiedenen Lehrarten der Chr. Glaubenswahrheiten u. d. merkwürdigsten Systeme u. Compendien ders., von Christo an bis auf unsere Zeiten.* L. 1790. Flügge *Vers. einer Gesch. der theolog. Wissensch.* I. 462 ff. II. 378. III. 34 ff. Ei. *Einleit. in d. Gesch. d. theol. Wissensch.* H. 1799. Beck Commentatt. 135 ff. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 322 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 49 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 47 ff. De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* 16 ff. Twesten *Vorlesungen üb. d. Dogmat.* I. Hamb. 1826. p. 221 ff. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik.* Stuttg. 1826. p. 38 ff.

b) Ziegler *Ideen üb. d. Begriff u. d. Behandlungsart der Christl. Dogmengesch.* *N. Theol. Journal.* XII. 325 ff. — Dionysius Petavius de theologicis dogmatib. V Voll. Paris. 1654. Ed. 2. (Io. Clerici) Antv. IV Voll. 1700. Münscher *Handb. der Christl. Dogmengesch.* I. II. Marb. 2. *A.* 1803. III. 2. *A.* 1804. IV. 1819. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubensl. vom Zeitalter d. Athanas. bis Gregor. d. Gr.* II Voll. L. 1798. 99. Beck l. l. F. Münter *Handb. d. ält. christl. Dogmengesch.*, *deutsch herausgeg. von* Evers. Gött. 1802—4. 2 Bde. Augusti *Lehrb. der Chr. Dogmengesch.* 3. *A.* 1821. Münscher *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 2. *A.* Marb. 1818.

c) Meiners *Beitrag zur Gesch. d. Denkarten d. ersten Jahrh. nach Chr. Geb., in einigen Betrachtungen üb. die neuplaton. Philos.* L. 1782. Souverain *Vers. üb. den Platonismus d. Kirchenvv. übersetzt von* Löffler. 2. *A.* 1792. Cf. Keil Commentt. XIV. 1793—1804. de doctoribus vet. eccl. culpa corruptae per Platonicas sententias theologiae liberandis. H. N. Clausen Apologetae ecclesiae Chr. Ante-Theodosiani, Platonis eiusque philosophiae arbitri. Havn. 1817. Imm. Fichte de philosophiae novae Platonicae origine. B. 1818. H. E. F. Guerike de schola, quae Alexandriae floruit, catechetica, commentatio historica et theologica. PP. II. H. 1824. 25.

d) Pri-

d) Primus eiusmodi sententias collegit Gennadius Massil. lib. de dogmatib. ecclesiast. Ed. Elmenhorst. Hamb. 1644. 4., posterius Iunilius, Episc. Afric., l. de partibus divinae legis. Frcf. ad V. 1603. et in Biblioth. max. PP. X. 342 ff.

e) Isidor. Hisp. sententiarum libri III. Ed. Col. 1617. 417 ff.

f) Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ll. IV. T. I. Opp. ed. Mich. le Quien. Par. 1712. f. Rösler *Bibliothek der Kirchenväter*. Th. VIII. 246 ff.

g) Cramer *Fortsetzung von Bossuet's Weltgesch.* B. V—VII. Schröckh *Kirchengesch.* XXIV. XXIX. XXXIV. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* B. IV. V.

h) Petrus Lombardus, magistri sententiarum nomine ornatus, sec. XII. sent. libros IV. composuit, ed. Lugd. 1618.

i) Petrus Abaelardus Introd. in Theol. ll. III. et Th. Chr. ll. V. opp. ed. Par. 1616. 4. Alexander ab Hales Summa universae theologiae. Venet. 1576. IV Voll. f. Albertus Magnus Summa theol. in opp. ed. Lugdun. 1651. Thomae Aquinatis Summ. theologica, in opp. ed. Venet. 1745. 4.

k) Io. Duns Scotus Quodlibeta et Commentaria in ll. IV. sententiar. Antv. 1620. — Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. p. 791.

l) Pseudo-Dionysii Areopagitae scripta (de hierarchia ecclesiastica; de hier. coelesti; de nominibus divinis; de theol. mystica; opp. Ed. Corderius. Antv. 1634. Rec. Paris. 1644. II Voll. fol. cf. Baumgarten-Crusius Pr. de Dionys. Areop. Ien. 1823.) in latinum sermonem translata, theologiae mysticae originem praebuerunt. Schröckh *Kirchengeschichte.* XXIII. 113 ff. P. G. V. Engelhardt *Die angeblichen Schriften des Areopagiten Dionysius übersetzt u. mit Abhandlungen begleitet.* II Thle. Sulzb. 1823. — G. Arnold *Historie u. Beschreibung der mystischen Theologie.* Erf. 1703. — Adnumerantur theologis mysticis Bernhardus Claraevallensis, Hugo et Richardus de S. Victore, Bonaventura (Comment. in sent. Lombard. — Breviloquium. — Centiloquium. — Itinerarium mentis in Deum, in opp. ed. Ven. 1751. 4.), Io. Gerson (de mystica theol. T. III. P. II. 361 ff. ed. Dupin. 1706.), Io. Tauler, Thomas a Kempis (de imitatione Christi. ll. IV.) al. — Schröckh *Kirchengesch.* XXXIV. 6 ff. 269 ff. 283 ff. Schmidt *Der Mysticismus des Mittelalters, in seiner Entstehungsperiode dargestellt.* Jen. 1824.

rum effectum est, ut versus initium seculi XVI. verae religionis et disciplinae theologicae efficacia et dignitas tantum non omnis opprimeretur.

a) Buddeus Isagoge hist. theol. ad Th. univ. l. II. c. 1. 7. Semler *Einleit. in d. dogm. Gottesgelehrsamk.*; praemissa est III Voll. operis ab ipso editi J. S. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* H. 1759. 1760. Cramer *Fortsetzung v.* Bossuet's *Einleit. in die Gesch. der Welt.* B. V ff. (J. G. Gaab) *Erste Linien zu einer Gesch. d. Dogmat.* 1785. Planck *Einleit. in d. theol. Wissenschaften.* II. 500 ff. Chr. Gottfr. Heinrich *Vers. einer Gesch. d. verschiedenen Lehrarten der Chr. Glaubenswahrheiten u. d. merkwürdigsten Systeme u. Compendien ders.*, *von Christo an bis auf unsere Zeiten.* L. 1790. Flügge *Vers. einer Gesch. der theolog. Wissensch.* I. 462 ff. II. 378. III. 34 ff. Ei. *Einleit. in d. Gesch. d. theol. Wissensch.* H. 1799. Beck Commentatt. 135 ff. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 322 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 49 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 47 ff. De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* 16 ff. Twesten *Vorlesungen üb. d. Dogmat.* I. Hamb. 1826. p. 221 ff. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik.* Stuttg. 1826. p. 38 ff.

b) Ziegler *Ideen üb. d. Begriff u. d. Behandlungsart der Christl. Dogmengesch. N. Theol. Journal.* XII. 325 ff. — Dionysius Petavius de theologicis dogmatib. V Voll. Paris. 1654. Ed. 2. (Io. Clerici) Antv. IV Voll. 1700. Münscher *Handb. der Christl. Dogmengesch.* I. II. Marb. 2. *A.* 1803. III. 2. *A.* 1804. IV. 1819. Wundemann *Gesch. d. Chr. Glaubensl. vom Zeitalter d. Athanas. bis Gregor. d. Gr.* II Voll. L. 1798. 99. Beck l. l. F. Münter *Handb. d. ält. christl. Dogmengesch.*, *deutsch herausgeg. von* Evers. Gött. 1802—4. 2 Bde. Augusti *Lehrb. der Chr. Dogmengesch.* 3. *A.* 1821. Münscher *Lehrb. d. Chr. Dogmengesch.* 2. *A.* Marb. 1818.

c) Meiners *Beitrag zur Gesch. d. Denkarten d. ersten Jahrh. nach Chr. Geb., in einigen Betrachtungen üb. die neuplaton. Philos.* L. 1782. Souverain *Vers. üb. den Platonismus d. Kirchenv. übersetzt von* Löffler. 2. *A.* 1792. Cf. Keil Commentt. XIV. 1793—1804. de doctoribus vet. eccl. culpa corruptae per Platonicas sententias theologiae liberandis. H. N. Clausen Apologetae ecclesiae Chr. Ante-Theodosiani, Platonis eiusque philosophiae arbitri. Havn. 1817. Imm. Fichte de philosophiae novae Platonicae origine. B. 1818. H. E. F. Guerike de schola, quae Alexandriae floruit, catechetica, commentatio historica et theologica. PP. II. H. 1824. 25.

d) Pri-

d) Primus eiusmodi sententias collegit Gennadius Massil. lib. de dogmatib. ecclesiast. Ed. Elmenhorst. Hamb. 1644. 4., posterius Iunilius, Episc. Afric., l. de partibus divinae legis. Frcf. ad V. 1603. et in Biblioth. max. PP. X. 342 ff.

e) Isidor. Hisp. sententiarum libri III. Ed. Col. 1617. 417 ff.

f) Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. ll. IV. T. I. Opp. ed. Mich. le Quien. Par. 1712. f. Rössler *Bibliothek der Kirchenväter.* Th. VIII. 246 ff.

g) Cramer *Fortsetzung von* Bossuet's *Weltgesch.* B. V—VII. Schröckh *Kirchengesch.* XXIV. XXIX. XXXIV. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* B. IV. V.

h) Petrus Lombardus, magistri sententiarum nomine ornatus, sec. XII. sentt. libros IV. composuit, ed. Lugd. 1618.

i) Petrus Abaelardus Introd. in Theol. ll. III. et Th. Chr. ll. V. opp. ed. Par. 1616. 4. Alexander ab Hales Summa universae theologiae. Venet. 1576. IV Voll. f. Albertus Magnus Summa theol. in opp. ed. Lugdun. 1651. Thomae Aquinatis Summ. theologica, in opp. ed. Venet. 1745. 4.

k) Io. Duns Scotus Quodlibeta et Commentaria in ll. IV. sententiar. Antv. 1620. — Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. p. 791.

l) Pseudo-Dionysii Areopagitae scripta (de hierarchia ecclesiastica; de hier. coelesti; de nominibus divinis; de theol. mystica; opp. Ed. Corderius. Antv. 1634. Rec. Paris. 1644. II Voll. fol. cf. Baumgarten-Crusius Pr. de Dionys. Areop. Ien. 1823.) in latinum sermonem translata, theologiae mysticae originem praebuerunt. Schröckh *Kirchengeschichte.* XXIII. 113 ff. P. G. V. Engelhardt *Die angeblichen Schriften des Areopagiten Dionysius übersetzt u. mit Abhandlungen begleitet.* II Thle. Sulzb. 1823. — G. Arnold *Historie u. Beschreibung der mystischen Theologie.* Erf. 1703. — Adnumerantur theologis mysticis Bernhardus Claraevallensis, Hugo et Richardus de S. Victore, Bonaventura (Comment. in sent. Lombard. — Breviloquium. — Centiloquium. — Itinerarium mentis in Deum, in opp. ed. Ven. 1751. 4.), Io. Gerson (de mystica theol. T. III. P. II. 361 ff. ed. Dupin. 1706.), Io. Tauler, Thomas a Kempis (de imitatione Christi. ll. IV.) al. — Schröckh *Kirchengesch.* XXXIV. 6 ff. 269 ff. 283 ff. Schmidt *Der Mysticismus des Mittelalters, in seiner Entstehungsperiode dargestellt.* Jen. 1824.

§. 29.

Continuatio.

Revocata tandem, Luthero inprimis auctore, religionis doctrina ad puriorem formam e solis bibliis repetendam, Melanchthon primus edidit institutionis theologiae praestantioris exemplar [a]), ad methodum scholasticam quidem *syntheticam*, sed simpliciorem, compositum, quod, praeeuntibus theologis Reformatis [b]), bene imitatus est Chemnitius [c]). Verum haud multo post Theologiae evangelicae doctores, et inter se et cum Pontificiis contendentes, ad formulas artemque philosophiae Aristotelico-Scholasticae [d]), praesertim methodum eius *analyticam*, magis magisque deflexerunt, ita, ut, seiuncta doctrina de officiis Christianorum a dogmatum institutione [e]), huius partem polemicam potissimum [f]), summo cum detrimento liberalioris et frugiferi theologiae studii, methodo *foederali* a nonnullis adhibita [g]) parum adiuti, tractarent atque exornarent. Quanquam dogmatices systema illud, e libris ecclesiae Lutheranae symbolicis maxime compositum, seculo XVII. iam omnibus numeris absolutum et finitum esse videbatur, fieri tamen non potuit, quin per controversias [h]) *Socinianas*, *Arminianas*, *Syncretisticas* et *Pietisticas* [i]), itemque *naturalisticas* et *deisticas* [k]) et per emendatam, Ernestio et Semlero, qui et universae theologiae historicae novam lucem attulit, potissimum auctoribus, ss. librorum interpretationem aliisque de causis, inde a sexto seculi superioris decennio, theologis quidem haud paucis adhuc repugnantibus [l]), universa theologia sensim novam quandam laetioremque faciem induerit, eiusque institutiones etiam dogmaticae magis accommodate ad scripturae s. effata, cum sana ratione aut vere consentanea aut consentire visa, conformatae fuerint [m]). Quo facto ipsi theologi recentiores, qui orthodoxiae veteris speciem prae se ferebant, publicam

quidem doctrinam ad scripturae s. potius argumentum, quam ad librorum symbolicorum normam revocantes, vario modo plus minusve ab illa recesserunt [n]). Quemadmodum autem philosophia *Eclectica*, *Leibnitio-Wolfianam* [o]), quae ad formam dogmatices praecipue mutandam adhibita fuerat, secuta [p]), ita et *Kantiana* [q]), quae plurimum valuit ad criticen philosophicam acriorem subtilioremque dogmatices cum ethice arctissime iungendae expositionem, ad theologiae Christ. usum, nonnullis tamen improbantibus [r]), translata est; neque defuerunt, qui philosophiam quandam nuper propositam, *Idealisticam* dictam, variis quidem rationibus usi, ad theologiae institutionem applicare conarentur, adeo, ut plurimi eorum, servatis veteris disciplinae formis ac locutionibus, novum et antea inauditum sensum iis subiicerent [s]). Veruntamen neque illi, neque alii, qui vel cognitione exegeseos, historiae ac philosophiae accurata destituti, vel μωρολογίᾳ quadam ducti, omnem doctrinam dogmaticam ad veterum theologorum decreta dudum profligata temere revocare studuerunt, conatuum suorum rationem aequis harum rerum iudicibus probare potuerunt [t]). Omnino iam eo perventum est, ut nostrae aetatis theologi longe plurimi atque doctissimi cum omnis religionis, tum theologiae dogmaticae fundamentum solidissimum in ethicis principiis et rationalis theologiae decretis indubitatis, ipsa scriptura s. duce, anquirere haud dubitaverint [u]). Nec tamen defuerunt, qui, parum quidem sibi constantes, sententiam de singulis dogmatibus ad rationis legem exigendis, nec, nisi stricte ad eam exacta fuerint, probandis, aperte profiteri non auderent neque eandem in tradenda theologia dogmatica fundamenti loco ponerent.

Planck *Gesch. d. Entstehung, Veränderung u. Bildung unseres protest. Lehrbegriffs*, 2. A. L. 1791—1800. IV Bde. — Schröckh *Kirchengesch. seit d. Reformation*, u. *Fortsetzung* v. Tzschirner. 1804—10. IX Voll. Heinrich l. l. (§. 28.) Tittmann

Pragmat. Gesch. d. Theol. u. Rel. in d. protest. Kirche während der 2ten Hälfte des 18ten Jahrh. I. Bresl. 1805. A. B. Manitius *Die Gestalt d. Dogmatik in der Luther. Kirche seit Morus.* Wittenb. 1806. (Fuhrmann) *Die Aufhellungen der neuern Gottesgelehrten in d. Chr. Glaubensl. von* 1760—1805. L. 1807. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Glaubensl.* I. 423 ff. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 54 ff. Münscher *Lehrbuch der Christl. Dogmengesch.* 136 ff. — Tzschirner *Beurtheilende Darstellung d. dogmat. Systeme, welche in d. protest. Kirche gefunden werden; in den Memorabilien.* B. I. St. 1. 2. 1810. 11. Ei. *Magazin f. christl. Prediger.* I. 1823. p. 1 ff. *Die Verschiedenheit der dogmatischen Systeme kein Hinderniss des Zweckes der Kirche.*

a) Phil. Melanchthon Loci communes rerum theoll. s. hypotyposes theologicae. Vit. 1521. Loci theoll. recentissime ab ipso Mel. recogniti sunt a. 1559. (Phil. Mel. Loci theoll., in fidem editionis primae MDXXI in memoriam iubilaei huius libri tertii, denuo editi et dissertationibus aliquot historicis et litterariis illustrati a Io. Chr. Guil. Augusti Theol. D. et Prof. in Univ. Rhen. L. 1821.) Lutherus ipse huic operi primum post scripturam s. locum attribuit in Opp. ed. Walch. T. XXII. p. 1068. G. T. Strobel *Versuch einer Literärgesch. von* Phil. Mel. locis theoll. Altd. et Nürnb. 1776. Planck l. l. II. 81 ff. — Primam locor. comm. adumbrationem a Mel. antea scriptam et ex ep. Pauli ad Rom. ductam repetiit et praefat. illustr. Friedemann Miscell. critt. V. II. P. 2. p. 364 ff. Viteb. 1824.

b) Huldrychi Zwingel Isagoge in evangelicam doctrinam. 1523. Rec. in Opp. T. I. 264 ff. Ei. Commentarius de vera et falsa religione. Turici. 1525. Rec. in Opp. T. II. 158 ff. Io. Calvin Institutio christianae religionis. Basil. 1536. Aucta, ut propemodum opus novum haberi possit, ed. Genev. 1550; postrema ab auctore ipso curata prodiit a. 1559.

c) Mart. Chemnitz Loci theoll., quibus Ph. Mel. loci communes explicantur. Ed. P. Leyser. Frcf. ad M. 1591. 4. Ed. noviss. Viteb. 1690. Add. Victorinus Strigel Loci theoll. in lucem editi labore et studio Chr. Pezelii. Neapoli Nemetum *(Neust. an d. Hardt).* 1582—85. IV Voll. 4. et Nic. Selnecceri Institutionis religionis Christ. partes III. Frcf. 1573.

d) Leonh. Hutter Compend. locor. theoll. ex s. s. et libro concordiae collectum. Vit. 1610. Ei. Loci comm. theoll. Vit. 1619. 53. Frcf. 1661. f. Io. Gerhard Locorum theoll. cum pro adstruenda veritate, tum pro destruenda quorundam contradicentium falsitate

per theses nervose, solide et copiose explicatorum tomi IX. Ien. 1622. denuo ed. I. F. Cotta et absolvit G. H. Müller. Tub. 1762—89. XXII Voll. 4. Casp. Erasm. Brochmand, Universae theol. Systema, in quo omnes et singuli rel. Christ. articuli ita pertractantur, ut vera sententia adferatur et adseratur, controversiae expediantur —. Hafn. 1633. 2 Voll. 4. L. 1638. 4. Ulm. 1658. fol.

e) Geo. Calixti Epitome theologiae. Goslar. 1619. Cum animadvv. G. Titii. Helmst. 1666. Calixti Epitome theol. moralis. Helmst. 1634. Cf. *Art. Calixt* in Ersch u. Gruber *Encyklopädie*. V. XIV. Praeiverat Lambert. Danaeus, Reformat. eccl. theol., Ethices Christianae ll. III. — Genev. 1577.

f) Methodum *scholastico-analyticam*, praeeunte Calixto, pressius secuti sunt: Io. Conr. Dannhauer (Hodosophia Christiana s. theol. positiva in certam, plenam et cohaerentem meth. redacta. Argent. 1649. L. 1713. 4.), Abr. Calovius (Systema locor. theoll. e sacra potissimum scriptura et antiquitate, nec non adversariorum confessione doctrinam, praxin et controversiarum pertractationem exhibens. XII Voll. 4. Vit. 1655—77.), Io. Musaeus (Introd. in Theol. Ienae. 1678. 4.), I. Ad. Scherzer (Systema theologiae. L. 1680. 4.), I. A. Quenstedt (Theologia didactico-polemica. V. 1685. L. 1715. II Voll. f.), Dav. Hollaz Examen theologicum acroamaticum, universam theologiam thetico-polemicam complectens. Helmst. et L. 1707. Ed. nov. Roman. Teller. 1763. 4. — Moderatiores fuerunt I. W. Baier in Compend. theol. positivae. Ien. 1686. Ed. Reusch. 1757. et qui simpliciorem doctrinae liberaliorem que eius formam exhibent Christ. Matth. Pfaff in Institutt. theologiae dogmat. et moralis. Tub. 1720. Io. Franc. Buddeus Institt. theol. dogm. L. 1723. Ed. nov. 1741. 4. Mosheim Elementa theol. dogm. Ed. Chr. Em. de Windheim. Norimb. Ed. 2. 1764. 2 Voll.

g) Io. Coccejus Summa doctrinae de foedere et testamentis Dei. Amst. 1648 et saepius rep. Herm. Witsius Oeconomia foederum Dei cum hominibus. Leov. 1677. 4. et s. rep. al. — Melch. Leydecker de oeconomia trium personarum in negotio salutis humanae. Ll. IV., quibus universa reformata fides ex certis principiis congruo nexu explicatur, demonstratur ac defenditur. Trai. ad Rh. 1682. 12. Parcius meth. illam attigit I. H. Heidegger Corpus theologiae Christ. Tig. 1700. 1732. II Voll. f. — E theoll. Lutheranis illos secutus est Io. Wolfg. Iaeger (Ius Dei foederale. Tub. 1698. de foedere gratiae. Frcf. 1712. 4.).

h) Heinrich *Gesch. der verschiedenen Lehrarten*. 385. ff. Beck Commentt. 160 ff. — Sociniani eandem quidem quam Protestantes

secuti sunt summam fidei normam; aliis tamen usi rationibus exegeticis ac philosophicis ad alia maximeque diversa delati sunt dogmata. Marheineke Inst. symb. 161 ff.

i) Controversiis illis opportunitatem dedit Phil. Iac. Spener *Evangelische Glaubenslehre.* Frcf. 1688. 4., serius I. Lange Oeconomia salutis evangelica-Christianae praxi accommodata. H. 1728. 30. aliique, qui quidem, licet scholasticam subtilitatem improbarent, a symbolorum regula haud deflexerunt.

k) *Aufhellungen d. Chr. Glaubensl.* I. 80 ff.

l) Io. Bened. Carpzov Liber doctrinalis theol. purioris. Brunsv. 1767. Chr. Guil. Franc. Walch Breviarium theol. dogmat. Gott. 1775. Gu. Frid. Seiler Theologia dogmatico-polemica. Erl. 1774. Ed. 3. 1789. Io. Pet. Miller Theol. dogmat. comp. L. 1785.

m) W. Ab. Teller *Lehrb. d. Chr. Glaubens.* Helmst. 1764. (Ei. J. A. Ernesti *Verdienste um d. Theologie u. Rel.* B. 1782. Cf. not. *p.*) I. S. Semler Institut. ad doctrinam Christianam liberaliter discendam. H. 1774. (Niemeyer *Die Universität Halle nach ihrem Einfluss auf gelehrte u. prakt. Theologie.* 1817.) Io. Fr. Gruner Institutionum theologiae dogmat. libri III. H. 1777. Io. Chr. Rud. Eckermann Compend. theol. Christ. theoreticae biblico-historicae. Ed. 2. Alton. 1792. Ei. *Handb. zum systemat. Studium d. Christl. Glaubens.* Ibid. 1801—1803. IV Voll. Henr. Phil. Conr. Henke Lineamenta Institutionum fidei Christianae historico-criticarum. Helmst. 1793. Ed. 2. 1795. G. C. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren der Christl. Kirche.* Zerbst u. L. 1798. 3. *A.* 1806. — Christoph. Frid. Ammon Summa Theologiae Christ. Gott. 1803. Ed. 2. Erl. 1808. Ed. 3. 1816. Ei. *Ausführl. Unterr. in der Christl. Glaubensl.* I. 1807. De Wette *Dogmatik d. evangelisch-lutherischen Kirche nach den symbol. Büchern u. den ältern Dogmatikern.* B. 1816. 2. *A.* 1821. — De iis, qui theologiam dictam biblicam illustraverunt, vid. §. 18.

n) Io. Dav. Michaelis Comp. theol. dogmat. Gott. 1760. Ed. 2. german. 1784. Io. Dav. Heilmann Comp. theol. dogm. Gott. 1761. 74. Jo. Gottl. Töllner *System. d. dogmat. Theologie.* II Bde. Nürnb. 1775. Io. Christoph. Doederlein Institutio theologi Christiani in capitibus religionis theoreticis temporibus nostris accommodata. Altorf. 1780. Ed. 6. cur. Iunge. 1797. II Voll. Ei. *Religionsunterricht nach den Bedürfnissen unserer Zeit.* I—IV. Th. *u. fortgesetzt* V—XII. Th. *von* Gottfr. Chr. Junge. Alt. *u.* Nürnb. 1785—1803. S. F. Nath. Morus Epitome theol.

Christ. L. 1789. Ed. 4. 1799. Ei. Commentarius exegetico-historicus in summ theol. Christ. epit. Ed. Car. A. Hempel. L. 1797. 1798. II Voll. Gottl. Christ. Storr Doctrinae Chr. pars theoretica. Stuttg. 1793. Ei. *Lehrb. d. Christl. Dogmat. übersetzt mit Zusätzen v.* G. C. Flatt. Stuttg. 1803. 2. *A.* I. 1813. —, Fr. V. Reinhard *Vorlesungen üb. die Dogmatik mit literar. Zusätzen herausgeg. von* Imm. Berger. 1801. 4. *A. mit neuen literär. Zus. vermehrt u.* Dr. H. A. Schott. 1818. — I. G. Ch. Hoepfner Epitome theologiae Christ. e Fr. V. Reinhardi acroasibus acc. descripta pluribusque observatt. aucta. 1806. Ed. 2. L. 1819. — Schott Epit. theol. Chr. dogmat. L. 1811. Ed. 2. 1822. — Jo. Chr. Wilh. Augusti *System der Christl. Dogmat. nach dem Lehrbegriffe der Luther. Kirche dargestellt.* 1809. 2. *A.* 1825. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* VIII. H. 4. 1827. p. 586 ff. — K. G. Bretschneider *Handb. d. Dogmat. d. evang. Luther. Kirche, od. Vers. einer beurtheilenden Darstellung d. Grundsätze, welche diese Kirche in ihren symbol. Schriften üb. die christl. Glaubenslehre ausgesprochen hat.* B. I. L. 1814. II. 1818. 2. *A.* 1822. Cf. Wachler *u.* Schulz *Theol. Annalen. Dec.* 1823. p. 1001 ff. — Knapp *Vorlesungen üb. d. christl. Glaubensl. — herausgeg. von* Thilo. 2 Voll. H. 1827. — A. Hahn *Lehrb. d. chr. Glaubens.* L. 1828. — E theoll. reff. scriptis huc referri possunt Sam. Mursinna Compend. theol. dogm. H. 1777. Sam. Endemann Institt. theol. dogm. II Voll. Hann. 1777. E. H. D. Stosch Institt. theol. dogm. Frcf. ad V. 1779.

Historicam atque litterariam dogmatices partem optime pertractavit Chr. Dan. Beck in Commentatt. hist. decretorum religionis Chr. et formulae Lutheriae. 1801.; item singulas notiones ad dogmaticam pertinentes eiusque litteraturam bene illustravit K. G. Bretschneider *Versuch einer systemat. Entwickl. aller in der Dogmatik vorkommenden Begriffe.* L. 1805. 3. *A.* 1825.

o) Iac. Carpov Oeconomia salutis N. T. s. theologia revelata dogm. methodo scientifica adornata. T. I—III. Ien. 1737—49. IV. Rudolst. 1765. 4. Dan. Wyttenbach (Th. Ref.) Tentamen theologiae dogm. meth. scientifica pertractatae. III Voll. Bern. 1741. 42. Frcf. 1747. Pet. Reusch Introductio in theologiam revelatam. Ien. 1744. Isr. Gottl. Canz Comp. theol. purioris. Tub. 1752. Io. Ern. Schubert Institutt. theol. dogmat. Ien. 1753. Sigm. Iac. Baumgarten Theses theologicae. H. 1746. Ei. *Ev. Glaubenslehre herausg. von* J. S. Semler. H. 1759. 60. III Bde. 4. Vol. I. et II. ed. 2. 1764. 65.

p) J. B. Basedow *Philalethie. Neue Ansichten in d. Wahrheiten u. Rel. d. Vernunft bis in d. Grenzen einer glaubwürd. Offenba-*

rung. 1764. *Versuch einer freimüthigen Dogmatik* —. 1766. et alia eiusd. scr. J. G. Töllner *Beweis, dafs Gott d. Menschen bereits durch seine Offenbarungen in d. Natur zur Seligkeit führt.* 1766. Ei. *Meine Ueberzeugungen.* 1769. *Theol. Untersuchungen.* I. B. II. St. 1. *Der thätige Gehorsam Christi untersucht.* 1768. *Die göttl. Eingebung der h. Schrift unters.* 1771. C. F. Bahrdt *Briefe üb. d. systemat. Theol. z. Beförderung d. Toleranz.* 1770. 2 Bde. *Vorschläge zur Aufklärung u. Berichtig. d. Lehrbegriffs.* 1771. *Apologie d. Vernunft durch Gründe d. Schrift unterstützt in Bezug auf die christl. Versöhnungslehre.* 1781. et alia ei. scr. J. A. Eberhard *Neue Apologie des Sokrates od. Untersuchung d. Lehre v. d. Seligkeit d. Heiden.* 1772–78. 2 Bde. G. S. Steinbart *Gründe für d. gänzl. Abschaffung d. Schulsprache des theolog. Systems.* 1776. *System der reinen Philos. u. Glückseligkeitslehre d. Christenthums.* 1778. W. A. Teller *Religion d. Vollkommnern.* 1792. al.

q) I. H. Tieftrunk Dilucidationes ad theor. relig. Christ. partem. B. 1793. Ei. *Censur d. protest. Lehrbegriffs nach d. Principien der Religionskritik.* III Bde. 2. *A.* 1796. Joh. Wilh. Schmid *Ueb. Christl. Religion, deren Beschaffenheit u. zweckmäfsige Behandlung als Volkslehre u. Wissenschaft, für das gegenwärtige Zeitalter.* Jen. 1797. Ch. F. Ammon *Entwurf einer wissenschaftl. prakt. Theologie, nach d. Grundsätzen d. Christenthums u. d. Vernunft.* Gött. 1797. C. F. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* Gött. 1800. 4. *A.* 1822. J. E. C. Schmidt *Lehrb. d. Chr. Dogmatik.* Giefsen. 1800. Ei. *Christl. Religionslehre.* 1808. — C. Rechlin *Pop. Darstell. d. Einfl. d. krit. Philos. auf d. Hauptideen d. bisher. Theologie.* Lüb. 1795. C. W. Flügge *Vers. einer histor. krit. Darstellung d. bisher. Einfl. d. Kant. Philos. auf wissenschaftl. u. prakt. Theologie.* Hann. 1796. II Thle.

r) Eckermann *Theologische Beiträge.* Th. III. Herder *Christl. Schriften.* V. 200 ff. Ei. *Metakritik.* 1799. Reinhard *Moral.* 3. *A. Vorrede.*

s) *Idealisticam* philosophiam dicimus eam, quae rerum existentiam mentis humanae cogitationibus ac notionibus niti statuit. Car. Daub Theologumena s. doctrinae de religione Chr. ex natura Dei perspecta capita potiora. Heid. 1806. Ei. *Einleit. in das Studium d. Christl. Dogm. aus d. Standpunkte d. Rel.* Heid. 1810. (Cf. Tzschirner *Briefe, veranlafst durch Reinhard's Geständnisse.* L. 1811. 47 ff. Henr. Planck Pr. exponuntur quaedam de fundamento theologiae recentioris eiusque cum doctrina N. T. consensu. P. I. Gott. 1812. 4. P. II. 1814.) — (Möller) *Speculative Darstellung des Christenthums.* L. 1819. Th. Ph. Ch. Kaiser Monogrammata

Theol. Christ. dogmat.. Erl. 1819. (Cf. *Jen. A. L. Z.* 1820. N. 80.) Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. *Neuausgearb. A.* 1827. (Cf. Röhr *Krit. Pred. Biblioth.* I. 1820. p. 5 ff. Planck *Ueb. den histor. Beweis für d. Göttlichkeit des Christenthums.* Gött. 1821, 305 ff.) — Rust *Philosophie u. Christenthum.* Mannh. 1825. *Jen. A. L. Z.* 1827. N. 299. — Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik.* Stuttg. 1826. Cf. *A. L. Z.* 1827. N. 53. 54. — Ad philosophandi rationem a F. H. Iacobi initam (v. inprimis ei. l. *Von den göttl. Dingen.* L. 1822.), quae rerum divinarum scientiam quandam *immediatam* demonstrationis haud capacem defendit, propius accesserunt L. F. O. Baumgarten - Crusius *Einleit. in das Studium d. Dogmatik.* L. 1820. (Cf. Röhr l. l. I. p. 195 ff.) Schleiermacher *Der Christl. Glaube nach den Grundsätzen d. ev. Kirche im Zusammenh. dargestellt.* B. I. B. 1821. B. II. 1822. (Cf. *A. L. Z.* 1823. N. 115—117. Branifs *Ueb. Schleiermacher's Glaubensl.* B. 1825. Bretschneider *Ueb. das Princip der christl. Glaubensl. des Hn. D. Schl.;* in *Journal für Prediger.* B. LXVI. 1825. p. 1 ff. Ei. *Ueb. den Begriff der Erlösung, Sünde u. Erbsünde in der chr. Glaubensl. des Hn. D. Schl.;* ibid. B. LXVII. 1825. p. 1 ff.) Ei. *Reden üb. die Religion.* 3. *A.* B. 1822. Twesten *Vorlesungen üb. d. Dogmatik der evang. Luth. Kirche, nach dem Compendium des Hn. Dr.* De Wette. B. I. Hamb. 1826. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* VIII. H. 5. 1827. p. 777 ff. — Philosophiam a Friesio propositam secutus est eandemque commendavit De Wette *Bibl. Dogmatik.* B. 1813. 2. *A.* 1818. *Ueb. Religion u. Theol.* B. 1815. 2. *A.* 1821. Cf. Bengel *Neues Archiv für d. Theologie.* B. III. St. 1. Tüb. 1824. p. 1—74. St. 2. 354 ff. St. 3. 503 ff.

t) Gabler *Einige Bedenklichkeiten bei dem Eifer mancher neuen Theologen f. d. Wiederherstellung alter Dogmen;* in Schröter u. Klein *Oppositionsschrift.* I. 1. 1817. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. XLII ff.

u) Spittler *Grundrifs der Gesch. d. Christl. Kirche. In der 5ten Auflage bis auf unsere Zeiten herab fortgeführt von D. G. J.* Planck. p. 524.

§. 30.

Ecclesia evangelica ab inconstantiae reprehensione aliisque criminibus vindicata.

Scriptis illis, quibus theologia dogmatica in ecclesia evangelica subinde exposita atque illustrata est, probe examinatis, haud diffiteri licet: varietatem quandam mutabilitatemque formulae evangelicae esse conspicuam, quod quidem universae Evangelicorum ecclesiae a nonnullis crimini datum est [a]). Verum, ut recte iudicetur ista reprehensio, hoc potissimum tenendum [b]) censemus: *primum*, licet nonnullae religionis doctrinae saepe in dubium vocatae, vel temere atque inconsulto mutata forma propositae fuerint, esse tamen certissima theologiae Christianae theoretico-practicae fundamenta, quae, salva religione Christiana ipsaque ratione humana, variari prorsus nequeant [c]); *deinde* studium veritatis altius indagandae et rectius cognoscendae, quod scriptura s. valde commendat (Io. 5, 39. 8, 32. 1 Io. 4, 1. 1 Cor. 10, 15. 1 Thess. 5, 21.), a Deo ipso menti humanae, quamvis errori obnoxiae, esse insitum et quidquid, Deo hoc studium moderante, de vera religione temporis successu ab hominibus melius exploratum et cognitum fuerit, tanquam ab ipso Deo profectum vi humana opprimi nec debere nec posse (Act. 5, 38.); iudicii autem de rebus divinis ferendi libertate turpiter ademta aut coercita, nihil nisi inertiam atque socordiam variique generis vitia et male facta progigni. *Accedit*, quod neque Iesus ipse neque Apostoli discipulis certam quandam praescripserunt fidei profitendae formulam unice tenendam, adeo, ut potius liberum Dei cultum moralem diserte praeceperint (Io. 4, 23. 24. 8, 32. 2 Cor. 3, 17. Gal. 5, 1.) et doctrinam proposuerint ita comparatam, ut perfici et possit et debeat (§. 27.). *Praeterea* nostra aetate iam eo perducta res est, ut religio Christiana, nisi bene distinctis ac so-

matis, quae ad formam eius mythicam (§. 9.) atque symbolicam d) pertinent, ab iis, quae vera atque aeterna eiusdem habenda sunt fundamenta, nova quadam luce collustrari et hominibus cultioribus subtiliorique artium et litterarum cognitione imbutis denuo commendari non possit e). *Deinde* tantum abest, ut ecclesiae institutum sola quadam formula certa et immutabili conservari atque contineri possit, quod temere nonnulli finxerunt f), ut haec sententia ecclesiae antiquioris historiae non magis, quam universae Christianismi (§. 13.) et Protestantismi (§. 21.) verae indoli repugnet et Papismi speciem referat. Evangelicae autem ecclesiae salus optime promovebitur, si, ad exemplum primaevae ecclesiae, paucissimis contenta dogmatibus et verae religionis practicae studiosissima, probis atque prudentibus gaudebit doctoribus cultuque religioso externo et simplicissimo et omnium illius sociorum desideriis bene accommodato. Historia *denique* religionis doctrinae luculenter demonstrat, tum doctores eius, pro ingeniorum diversitate et pro sua quemque studiorum ratione, ex uno eodemque religionis fonte, qui quidem et ipse diversos doctrinae typos continet (§. 25.), sententias subinde quam maxime contrarias derivasse g), ita, ut inde a primis temporibus per doctores ecclesiasticos, concilia et pontifices Romanos religionis doctrina saepius alia quadam forma induta prodierit h); tum ipsam religionis Christianae efficaciam salutarem omni tempore pependisse e sanae rationis luce plus minusve illi affusa; quemadmodum, historia teste, in omni populo caeca quaedam credulitas auctoritatis imperio temere obsecuta gravissima scelera peperit aut cum iis coniuncta fuit, nunquam vero fides religiosa rationis luce collustrata seu philosophica. Eadem historia luce clarius docet, ecclesiam catholicam per tot tantaque facinorum monstra nefanda, quibus crudelissime usa est ad haereticos exstirpandos i), impedire non potuisse, quo minus in ipso eius coetu partium studiis dilace-

rato innumeri fere essent Christiani, qui puriore imbuti cognitione a decretorum et cultus ecclesiae catholicae commentis longissime abhorrerent, nec, nisi clericorum astuta crudelique dominatione revincti, aut commodi sui perverso studio ducti, in sinu ecclesiae suae continerentur [k]).

Calumnias vero istas, quae nostra aetate a Pontificiis nonnullis, maxime Neophytis, in Protestantium coetus et scholas iniectae sunt, quod et doctrina et ecclesia evangelica homines ei addictos pronos et promtos reddat ad seditiones rerumque publicarum conversiones, non est, quod serio refutare conemur, quum prorsus absurdae et historiae testimoniis contrariae sint. Inter omnes enim constat, Protestantes quoscunque in eo convenire, ut, Iesu Christi et Pauli Apostoli praeceptis pie obsequentes (Matth. 22, 21. Rom. 13, 1. al.), quamvis legitimam reipublicae potestatem revereantur. Praeterea vero historia monstrat, eiusmodi respublicas perturbatas imperiaque subversa esse maxime in terris Catholicorum regimini subiectis, quum principes Protestantium doctrinae addicti iustae subditorum causae magis favere soleant, neque eos dominandi impotentia ad desperationem adducant [l]).

a) Bossuet *Histoire des variations des églises protestantes.* V. II. Paris. 1688. rec. 1730. I. praef. p. 4. Cf. Jacques Basnage *Hist. de l'église* —. Rotterd. 1699. rec. 1728. II. Voll. f.

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 478 ff. Tzschirner *Der Uebertritt des Hrn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. 85 ff. Ei. *Die Gefahr einer deutschen Revolution beleuchtet.* L. 1822. 64 ff. Ei. *Protestantismus u. Katholicismus aus d. Standpuncte d. Politik betrachtet.* 3. *A.* L. 1823. Krug *Die Kirchenverbesserung und die Gefahren des Protestantismus.* L. 1826. p. 55 ff.

c) Si qui contendunt, Protestantium doctrinam certissima etiam et firmissima religionis decreta attrectare iisque intercedere, et suo semper quaerendi et indagandi libidine incertitudinem et opinionum dissidia excitare, hi facile vel erroris vel calumniae convincuntur.

Proteſtantes enim non naturalem ſolum Dei revelationem rationi et conſcientiae inſitam ſequuntur, ſed etiam ſcripturam ſacram fontem religionis ſibi eſſe profitentur, eique divinam verorum religionis et virtutis praeceptorum auctoritatem tribuunt; propterea que diverſae Proteſtantium ſectae immunes ſe a gravioribus erroribus tueri poſſunt, et quamvis in levioribus rebus diſſentiant, tamen in gravioribus omnino conſpirant. Nec defuerunt ſectae, quae, procedente tempore, illam rationis regulam ſecutae, multum profecerint, ut *Anabaptiſtarum*, *Quakerorum*, *Herrnhutianorum* al. exemplum docet. Praeterea Proteſtantes, quum progreſſus artium ac diſciplinarum etiam ad religionis ſcientiam excolendam transferunt, eo ipſo ſibi cavent, ne in pernicioſum ſcientiae et fidei diſcidium incidant, aut omnem religionem prorſus abiiciant. Proteſtantium enim eccleſia tantum in principio fidei, non in omnibus ac ſingulis decretis (§§. 13. 21.); poſtulat conſenſum, qualis nunquam inter Proteſtantes fuit, nec per eius eccleſiae indolem ac naturam unquam eſſe potuit.

d) De *ſymbolis*, quibus ſingulae religiones *poſitivae* partim ornatae, partim etiam corruptae fuiſſe dicuntur, quum ipſi harum religionum auctores eiusmodi ſymbola et res per ea adumbratas haud bene cognoverint *(unbewuſste Symbole)*, vid. De Wette *Bibl. Dogmatik.* 2. *A.* p. 34.

e) De Wette l. l. p. 31.

f) Feſsler *Anſichten von Religion u. Kirchenthum.* B. 1805. III. p. 90 ff.

g) Clem. Alex. Strom. I. 288. ed. Col. *Μία μὲν οὖν ἡ τῆς ἀληθείας ὁδός· ἀλλ' εἰς αὐτὴν καθάπερ εἰς ἀέναον ποταμὸν ἐκρέουσι τὰ ῥεῖθρα ἄλλα ἄλλοθεν.* Symmachus Epiſtolae ad diverſos. l. X. ep. 54. „Eadem ſpectamus aſtra, commune coelum eſt, idem mundus nos involvit; quid intereſt, qua quisque prudentia verum inquirat? Uno itinere non poteſt perveniri ad tam grande ſecretum."

h) Gabler Or. de tenuibus initiis, vera natura et indole doctrinae evang. per Lutherum inſtauratae. Ien. 1818. p. 18. „Quantae lites, quanta diſſidia, quanta odia, inprimis inter Ordines monachorum, Dominicanorum, Franciſcanorum, Ieſuitarum, hucusque eccleſiam catholicam miſere turbarunt! Non modo antiquiores doctores eccleſiaſtici, *Patres* vocant, in quocunque fere doctrinae Chriſtianae capite admodum inter ſe diſſident, verum et recentiores Romano-catholici, ipſique praeſules Romani, quorum decreta haud raro inter ſe pugnant. Atque etiamnum acres agitantur lites inter Pon-

inprimis Romani infecdati et Episcopales; Ultramontanos inter et imere catholicos." C. F. A. Riets *Die Einheit des Glaubens der römisch-kathol. Kirche historisch beleuchtet.* B. 1827. — Paulus *Beurtheilende Anzeigen einiger Schriften, welche das neueste Betragen des päbstl. Kirchenregiments — beleuchten.* Heid. 1818. *Beiträge zur Gesch. d. kathol. Kirche im 19ten Jahrh. in Beziehung auf d. neuesten Verhältnisse derselben gegen die röm. Curie.* Heid. 1818; rec. im *Ergänzungsheft zu Sophronizon* von Paulus. 1822. Moritz v. der Weser *Der Kampf d. Finsterniss mit dem Lichte des 19ten Jahrh.* Düssld. 1822.

i) Henke *Kirchengesch.* II. 295 ff. 475 ff. *Die entlarvte Inquisition, ein historisch-philos. Gemählde dieses schreckl. Gerichts. Nach dem Span. Original des* Don Antonio Puigblanch — *im Auszuge bearbeitet.* Weimar. 1817. Don Jean Antoine Llorente *Histoire critique de l'inquisition d'Espagne, — tirée des pièces originales des archives du conseil de la Suprême et de celles des tribunaux subalternes du Saint Office. Traduite de l'espagnol sur le manuscrit et sous les yeux de l'auteur par* Alexis Pellier. T. I—IV. Par. 1817. (*Allg. Lit. Zeit.* 1819. N. 1 ff.) J. A. Llorente *Die Päbste, als Fürsten eines Staats u. Oberhäupter der Kirche. Von der Begründung des h. Stuhls an bis 1822. Aus d. Französ.* 2 Thle. L. 1823. (Krug) *Antiromanus, oder die Kirchengeschichte; eine Warnungstafel für Fürsten u. Völker vor Begünstigung des röm. Katholicismus.* L. 1823. *Die Hierarchie u. ihre Bundesgenossen in Frankreich.* Aarau. 1823. Wachler *Die Pariser Bluthochzeit.* L. 1826. Fr. Dörne *Thorn's Schreckenstage im Jahr 1724. Ein Beitrag zur Gesch. der Jesuiten.* Danz. 1826.

k) Ed. Köhler *Glaube, Unglaube und Aberglaube unserer Zeit.* Dresd. 1825. 59 ff. *Protestantismus in der kathol. Kirche.*

l) Vid. inprimis scripta T. I. §. 11.

§. 31.

Methodus theol. dogmaticae tradendae.

In tanta dogmatices systematum ac decretorum diversitate iam recte quaeritur, qua via et ratione eius disciplina nostris temporibus accommodate conformari et futuris religionis doctoribus tradi debeat. Quum e praeceptis ipsius doctrinae Christianae, nec minus ex

niversa Protestantismi indole, quae theologorum aevi superioris ac nostri praecipuorum auctoritate atque exemplo sancita est, satis intelligatur, eam tantummodo probandam esse fidem religiosam, quae fundamentis nitatur certis accurateque exploratis et cognitis, nostrum duximus, ratione habita finium dogmatices pro aetatis nostrae modulo regundorum, institutionum dogmaticarum hunc fere ordinem sequi, ut, nisi forte ipsa res tractanda biblicae doctrinae expositionem praemitti, vel eandem cum ecclesiastica coniungi suaderet, *primum* singula dogmata exponantur secundum formulam symbolicam (§. 21.) atque ecclesiasticam, i. e. ex libris symbolicis potissimum, in subsidium tamen adductis Lutheri, Melanchthonis, Chemnitii, Gerhardi, Calovii, Quenstedtii, Hollazii, Buddei, Baieri aliorumque eius aetatis theologorum scriptis [a]); *deinde* cuiusvis dogmatis ratio biblica, adhibita interpretatione grammatico-historica, explicetur; *tum*, addita illius historia atque censura, typus dogmatis ad principia doctrinae Christianae purioris, ethices fundamento superstructae, universa eademque cum sanae rationis praeceptis bene convenientia, exactus atque conformatus exhibeatur; modus *denique* dogmatis in institutione populari tractandi, prout temporis ratio postulat, illiusque usus practicus doceatur. Quodsi hoc modo, quae in dogmatices disciplina certa sunt atque indubitata, denuo confirmata et ab incertis vel ambiguis separata fuerint, nos quidem optime stabiliri et promoveri posse putamus religionem illam subiectivam, quae non magis a futili quadam incredulitate, quam a mysticis opinionibus et superstitiosa librorum symbolicorum veneratione abhorreat, veramque homini viam ad virtutem Christianam salutemque aeternam patefaciat.

a) Formulam doctrinae ecclesiasticam e solis libris symbolicis repetendam esse, docuit Bretschneider *Handb. der Dogmatik.* I. p. 20 ff. Cf. Form. Conc. Sol. decl. praef. p. 632. „Compendia-

ria illa doctrinae forma, (et quasi typus, in quo communis doctrina, quam ecclesiae sincerioris et reformatae religionis profitentur, e verbo Dei collecta exstet) non *privatis*, sed *publicis* scriptis nti debet. Commode tamen formula illa doctrinae symbolica et ecclesiastica illustrari et expleri potest adhibitis libris scriptorum supra ll. Twesten *Vorles. üb. die Dogmatik* I, p. 200. „*Die heil. Schrift allein ist Norm der Wahrheit* (norma veritatis); *die Symbole, als gemeinschaftliche Bekenntnisse, was wir nach dieser Norm für wahr halten, sind blos Zeugnisse der Geltung der Wahrheit* (receptio et approbatio veritatis) *in unserer Kirche; sie schreiben nicht vor, was wir glauben sollen, sondern drücken aus, was wir wirklich glauben* (non imprimunt nobis credenda, sed exprimunt a nobis credita). *Wenn es darauf ankommt, auszumitteln und zu beweisen, was wahr sei, wird kein Protestant sich auf die Symbole berufen, wie der Katholik sich allerdings auf Tradition und Conciliensbeschlüsse beruft. Wenn aber gefragt wird, ob ein Dogma in unserer Kirche recipirt, oder was Lutherischer Lehrbegriff sei, so berufen wir uns mit Recht auf die symbolischen Bücher. Daraus folgt nun aber allerdings, dass jede andere Schrift nur in so weit als eine Darstellung des evang. Luth. Glaubens angesehn werden kann, als sie mit unsern Bekenntnissschriften übereinstimme.*"

THEO-

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS I.

De ſcriptura ſacra, religionis Chriſtianae fonte primario, eiusque auctoritate divina.

Caput I.

DE SCRIPTURA S. IN UNIVERSUM.

§. 32.

Notio ſcripturae ſ.

Scriptura ſ. a) eſt complexus librorum religionis Iudaicae et Chriſtianae doctrinam atque hiſtoriam continentium, qui Veteris et Novi Teſtamenti (διαθήκης) b) nomine inſcripti ſunt. Pars prior eos libros complectitur, quos populus Iſraeliticus iam ante Chriſtum ſacros habuit quosque diviſit c) in Pentateuchum (תּוֹרָה), Prophetas (נְבִיאִים) d) et Hagiographa (כְּתוּבִים i. e. ſcripta ſc. ſacra); pars poſterior ſcripta ea continet, quae ab Apoſtolis ſ. religionis Chriſtianae doctoribus a Chriſto ipſo deſignatis primariis, et Evangeliſtis e) compoſita ſuperſunt, ſeculis prioribus τὸ εὐαγγέλιον ſ. τὸ εὐαγγελικὸν et ὁ ἀπόστολος ſ. τὸ ἀποστολικὸν ſc. σύνταγμα nominata f), quibus, tanquam appendix, Apocalypſis Ioannis addita eſt. Poſtea vero V. T. a parte potiore *Lex*, N. T. *Evangelium* g), et utrumque, *Verbi Divini* nomine, appellatum eſt h), non ſatis apte quidem, quia non univerſum ſcripturae ſ. argumentum vere divinum dicere licet (§. 42 ſ.) i). Quum Ieſus et Apo-

ſtoli ad librorum V. T. effata, tanquam doctrinae ſuae fundamenta, ſaepe provocaverint (Io. 5, 39. Matth. 11, 13. 19, 4. 21, 13. 16. 42. Luc. 16, 31. 24, 25—27. 2 Tim. 3, 16. al.), unde potiſſimum factum putes, ut usque ad medium ſeculum ſecundum hi libri pro ſola Chriſtianorum ſcriptura ſacra habiti ſint [k]), ſecundarium quendam religionis Chriſtianae fontem eosdem continere recte iudicamus. Etſi autem V. et N. T. libri pari auctoritate ornati reperiuntur in ſcriptis eccleſiae Lutheranae ſymbolicis et theologorum ſtricte ea ſequentium [l]), decreta tamen et praecepta in V. T. propoſita, quae aut Ieſu et Apoſtolorum auctoritate ſublata ſunt, aut dictis eorum repugnant, ad doctrinam Chriſtianam referri nequeunt. Omnino uſus V. T. dogmaticus ita circumſcribendus eſt, ut, quae paucis tantum in N. T. libris commemorata ſunt fidei capita, argumentis idoneis e V. T. libris repetendis apte illuſtrentur [m]).

a) Nomen ex illis N. T. locis ductum, in quibus Iudaeorum libri ſacri nominati ſunt *αἱ γραφαὶ* (Matth. 21, 42.) et *ἡ γραφὴ* ſ. ſcriptura *κατ᾽ ἐξοχήν* (Io. 2, 22. Gal. 3, 8. 4, 30 ſ.), *γραφαὶ ἅγιαι* (Rom. 1, 2.) et *ἱερὰ γράμματα* (2 Tim. 3, 15.) h. e. ſcripta religioſe colenda. Chryſoſtomo potiſſimum auctore nomen *τὰ βιβλία* ſc. *θεῖα* invaluit. Hom. II. Opp. V. p. 7. ed. Eton. 1612. et Hom. IX. in ep. ad Coloſſ. IV. 137. (*κτᾶσθε βιβλία, τὰ φάρμακα τῆς ψυχῆς*) hanc vocem nude poſuit, ſcripturam ſ. ſignificans; Hom. X. in Geneſ. *τὰ θεῖα* addidit. Bertholdt *Hiſt. krit. Einleit. in das A. u. N. T.* Erl. 1812. I. 38 ſſ. Erſch *u.* Gruber *Encyklop.* B. X. p. 1 ſſ. *Art. Bibel v.* Geſenius *u.* De Wette.

b) *Foederis* (בְּרִית) inter Deum hominesque ſanciti notio, Patriarchis iam attributa, olim ad Moſaicae (Levit. 26, 42. 45. Deut. 4, 31. 9, 9. Ierem. 33, 20. Pſ. 25, 10. 14. 50, 5. 16. 132, 12.), deinde ad Chriſtianae religionis inſtitutionem (Matth. 26, 28.) tranſlata eſt. Metonymice Pentateuchi liber, 1 Macc. 1, 57. *βιβλίον διαθήκης* dictus (cf. Ex. 24, 7. סֵפֶר הַבְּרִית), *διαθήκης παλαιᾶς* nomine venit 2 Cor. 3, 14., et ſic nomen illud a libro potiore ad omnes Iudaeorum libros ſſ. tranſiit. Nomen *ἡ καινὴ διαθήκη* et Novum Teſtamentum ſec. III. demum medio in locum nominum *τὸ εὐαγγέλιον* et *ὁ ἀπόστολος* ſucceſſiſſe probabile eſt. Bertholdt *Einleit.* I. 112 ſ. — *Teſtamenti* denominatio petita videtur e Verſione vulgata, quae vocabula בְּרִית et *διαθήκη* (Gen. 9, 9. 12. 13. 15. Matth. 26, 28.) ita

reddidit. Colligitur inde, vocabulum *testamentum* acceptum esse pro *testatione*, *testimonio*, quod ex usu loquendi biblico, sicut voces הָעִיד, עֵדָה, עֵדוּת, μαρτύρια, et constitutionum, legem aliquam (*Verordnung*, *Gesetz*) itemque complexum testimoniorum, legum, religionis institutionum, doctrinam (foedus) significat. Iren. adv. haeres. II. 19. p. 171. ed. Paris. 1675. latin. interpr. „Cynicos, ait, cum Gnosticis eiusdem esse *testamenti*." Tertull. adv. Marcion. IV. 1. vocabulum *instrument.* praeferre videtur, quod et Augustino probatur. De civ. Dei. XX. 4. Id. contra 2 epist. Pelagianorum. III. c. 4. Stange *Theol. Symmikta.* II. 221 ff. *Allg. Lit. Zeit.* 1812. N. 284. — Veruntamen nonnullis etiam cum testamento proprie sic dicto comparari videtur novi foederis institutio (Hebr. 9, 16 ff.), ubi vero διαθήκη rectius de foedere morte victimae sanciendo accipitur. — I. G. Rosenmüller Diatribe de vocabuli διαθήκη in libris N. T. vario usu. Erl. 1774. 4. et in Velthusen — Commentatt. Theol. V. II. 204 ff. Paulus *Theol. exegetisches Conservatorium.* 2te *Lief.* Heid. 1822. N. VI. p. 145 ff. *Von dem Begriff Berith u. Diatheke, als Verfassung durch Einwilligung in die Wahl des Gesetzgebers.*

c) Sirac. prolog. Luc. 24, 44. cf. Ioseph. c. Apion. I. 8. de Maccab. c. 18.

d) Hac classe praeter scripta prophetarum, proprie sic dictorum, excepto Danielis libro, libri etiam historici antiquiores Iosuae, Iudicum, Samuelis et Regum comprehenduntur. Hinc Ioseph. (c. Apion. I. 7.) mentionem fecit τῶν προφητῶν τὰ μὲν ἀνωτάτω καὶ τὰ παλαιότατα κατὰ τὴν ἐπίπνοιαν τὴν ἀπὸ τοῦ θεοῦ μαθόντων, τὰ δὲ καθ' αὐτοὺς (suorum temporum res gestas), ὡς ἐγένετο, σαφῶς συγγραφόντων. — Ceterum נָבִיא (אִישׁ הָרוּחַ Hos. 9, 7.), προφήτης, ex usu loquendi scriptorum ss. in genere dicitur, qui sacro quodam fervore correptus de rebus divinis, maxime futuris verba facit, quique et sibi ipsi et audientibus numine divino afflatus et ipsius *Dei interpres* (cf. Ex. 7, 1. 4, 16. Deut. 18, 18. Iud. 6, 8. 2 Sam. 7, 2. Ierem. 15, 19.) esse videtur. Gurlitt Lectionum in N. T. spec. II. Magdeb. 1800. 24 ff., ubi scriptores eam in rem laudat. Add. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. v. נָבָא. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* §. 143 ff. Paulus l. supra l. N. V. p. 122 ff. *Bibl. Begriffe v. Propheten u. d. Prophezeihen.*

e) Apostolorum temporibus evangelistae (Act. 21, 8. Eph. 4, 11. 2 Tim. 4, 5.) dicebantur, qui nulli ecclesiae separatim praepositi περιϊόντες ἐκήρυττον (Theodoret. ad Eph. 4, 11.), non tam prima religionis doctrinae rudimenta, quam historiam vitae rerumque Iesu Christi pro suo quisque ingenii et scientiae modulo varie enarrantes. Euseb. Hist. eccl. V. c. 9.

f) Iren. adv. haer. I. 3. 6. Clem. Strom. V. 664. VI. 784. VII. 836. ed. Potter. Tertull. de pudicit. c. 11. 12. Bapt. c. 15. Bertholdt *Einleit.* I. 51 ff.

g) Morus Commentar. II. 472 ff. Doederlein Instit. II. 708.

h) Calov. Syst. locor. theoll. P. I. 268. „Scriptura est *verbum Dei* immediato spiritus s. afflatu per prophetas in V., evangelistas et Apostolos in N. T. litterarum monumentis consignatum ad aeternam hominum salutem." Musaeus Introductio in theol. p. 242. „Scriptura s. accipitur in significatu specialiori pro libris, spiritu sancto inspirante, et, quae scribenda essent, immediate suggerente, atque in calamum quasi dictante, conscriptis." Quenstedt Theol. did. pol. I. 53. Buddei Institt. theol. dogm. I. 89. Langii oecon. salut. Ed. 4. 31. Cf. *Aufhellungen.* 598 ff.

i) Töllner *Verm. Aufsätze. Samml.* II. 87 ff. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canons.* IV Thle. 2. *A.* II. 1776. I. 131 ff.

k) Iustin. Cohortat. ad Graec. p. 10. *Ὁ πρῶτος τῆς θεοσεβείας ἡμῶν διδάσκαλος Μωσῆς — τούτους (Μωσῆν καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας) ἡμεῖς τῆς ἡμετέρας θρησκείας διδασκάλους γεγενῆσθαι φαμέν.* Gieseler *Histor. krit. Versuch üb. d. Entstehung u. die frühsten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 174 ff.

l) Apol. Conf. Aug. Art. II. 60. IX. 228. XIV. 296. Form. Conc. Epit. I. 570. 572. „Hoc modo luculentum discrimen inter sacras V. et N. T. litteras et omnia aliorum scripta retinetur; et sola s. s. iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda." Melanchth. Loci theoll. L. de discrimine V. et N. T. Quenstedt Theol. did. polem. I. 33. „Una eademque est in V. et N. T., quoad *substantiam*, religio; datur tamen aliqua diversitas quoad *circumstantias*, et quidem 1. ratione obiecti religionis, quantum ad Mediatoris Christi humanitatem, quae in typis et umbris in V. T. iam in ipsa substantia habetur; 2. rat. temporis, illic credebatur in exhibendum, hic in exhibitum Messiam; 3. rat. graduum perspicuitatis, quae illic nube typorum et rerum temporalium erat tecta ut et gratiae, quae hic uberior est." Calov. Syst. locor. th. I. 493 ff.

m) Cf. Luther *Werke.* T. V. ed. Wittenb. 1556. p. 2 s. „*Moses ist todt, sein Regiment ist aus gewesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sei denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. und dem natürlichen Gesetze.*" — Doederlein Institutio Theologi Christ. I. ed. 6. 172 ff. Reinhard *Dogm.* 45. Bretschnei-

der *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 88 ff. — Historiam sententiarum de sacra libror. V. T. auctoritate ad Christianos spectante bene enarravit L. D. Cramer Pr. de bibliologia in sacris N. T. libris proposita. Partic. I. et II. L. 1820. 4.

§. 33.

Authentia et integritas librorum V. T.

Authentia proprie sic dicta est ea libri alicuius indoles, qua vere eius est scriptoris, cui tribuitur. Quum auctores multorum V. T. librorum, inprimis omnium scriptorum historicorum [a]) et libri Iobi, nusquam commemorentur, et quum e disquisitionibus novissimis constet, quosdam V. T. libros, vel totos, vel ex parte saltem, serius esse conscriptos, quam vulgo existimetur, neque ab iis scriptoribus, quorum nomina prae se ferant [b]): authentia stricte sic dicta, nisi de prophetis plurimis [c]), recte praedicari non potest. Quodsi vero authentiam pro fide i. e. ἀξιοπιστίᾳ [d]) acceperis, hanc libris historicis, quatenus verae historiae quaedam fundamenta [e]), non complexum solum mythorum continent (§. 9. n. *a.*), utique tribuendam esse censemus. Reliqua vero scripta antiquissimae aetatis religionem recte adumbrare, argumentis et *externis* et *internis* probatur. Ad argumenta *externa*, quibus authentia librorum V. T. latiori sensu dicta probari solet, inprimis referuntur haec: *Primum* authentia ista V. T. a nullo antiquitatis scriptore in dubium vocata esse videtur; *deinde* in ipsis quibusdam V. T. libris testimonia pro aliis huius canonis libris exhibita reperiuntur (cf. de Pentateucho Ios. 1, 8. 8, 31. 23, 6. 2 Reg. 14, 6. 22, 11. Esra 3, 2. Neh. 1, 7.; de Ieremia Dan. 9, 2.; add. de plurimis libris iunctim Sir. 44—49.); *tum* populus Iudaicus per longum temporis decursum libros istos, magna cum diligentia asservatos (Deut. 31, 9. 24—26. Ios. 24, 26. 1 Sam. 10, 25.), pro authenticis habuit, nec gravissimis calamitatibus adduci potuit, ut fidem iis derogaret [f]). Exstant *praeterea* Iesu et

f) Iren. adv. haer. I. 8. 6. Clem. Strom. V. 664. VI. 784. VII. 836. ed. Potter. Tertull. de pudicit. c. 11. 12. Bapt. c. 15. Bertholdt *Einleit.* I. 51 ff.

g) Morus Commentar. II. 472 ff. Doederlein Instit. II. 708.

h) Calov. Syst. locor. theoll. P. I. 268. „Scriptura est *verbum Dei* immediato spiritus s. afflatu per prophetas in V., evangelistas et Apostolos in N. T. litterarum monumentis consignatum ad aeternam hominum salutem." Musaeus Introductio in theol. p. 242. „Scriptura s. accipitur in significatu specialiori pro libris, spiritu sancto inspirante, et, quae scribenda essent, immediate suggerente, atque in calamum quasi dictante, conscriptis." Quenstedt Theol. did. pol. I. 53. Buddei Institt. theol. dogm. I. 89. Langii oecon. salut. Ed. 4. 81. Cf. *Aufhellungen.* 598 ff.

i) Töllner *Verm. Aufsätze. Samml.* II. 87 ff. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canons.* IV Thle. 2. *A.* II. 1776. I. 131 ff.

k) Iustin. Cohortat. ad Graec. p. 10. *Ὁ πρῶτος τῆς θεοσεβείας ἡμῶν διδάσκαλος Μωσῆς — τούτους (Μωσῆν καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας) ἡμεῖς τῆς ἡμετέρας θρησκείας διδασκάλους γεγενῆσθαι φαμέν.* Gieseler *Histor. krit. Versuch üb. d. Entstehung u. die frühsten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 174 ff.

l) Apol. Conf. Aug. Art. II. 60. IX. 228. XIV. 296. Form. Conc. Epit. I. 570. 572. „Hoc modo luculentum discrimen inter sacras V. et N. T. litteras et omnia aliorum scripta retinetur; et sola s. s. iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda." Melanchth. Loci theoll. L. de discrimine V. et N. T. Quenstedt Theol. did. polem. I. 33. „Una eademque est in V. et N. T., quoad *substantiam*, religio; datur tamen aliqua diversitas quoad *circumstantias*, et quidem 1. ratione obiecti religionis, quantum ad Mediatoris Christi humanitatem, quae in typis et umbris in V. T. iam in ipsa substantia habetur; 2. rat. temporis, illic credebatur in exhibendum, hic in exhibitum Messiam; 3. rat. graduum perspicuitatis, quae illic nube typorum et rerum temporalium erat tecta ut et gratiae, quae hic uberior est." Calov. Syst. locor. th. I. 493 ff.

m) Cf. Luther *Werke.* T. V. ed. Wittenb. 1556. p. 2 f. „*Moses ist todt, sein Regiment ist aus gewesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sei denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. und dem natürlichen Gesetze.*" — Doederlein Institutio Theologi Christ. I. ed. 6. 172 ff. Reinhard *Dogm.* 45. Bretschnei-

der *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 88 ff. — Historiam sententiarum de sacra libror. V. T. auctoritate ad Christianos spectante bene enarravit L. D. Cramer Pr. de bibliologia in sacris N. T. libris proposita. Partic. I. et II. L. 1820. 4.

§. 33.

Authentia et integritas librorum V. T.

Authentia proprie sic dicta est ea libri alicuius indoles, qua vere eius est scriptoris, cui tribuitur. Quum auctores multorum V. T. librorum, inprimis omnium scriptorum historicorum [a]) et libri Iobi, nusquam commemorentur, et quum e disquisitionibus novissimis constet, quosdam V. T. libros, vel totos, vel ex parte saltem, serius esse conscriptos, quam vulgo existimetur, neque ab iis scriptoribus, quorum nomina prae se ferant [b]): authentia stricte sic dicta, nisi de prophetis plurimis [c]), recte praedicari non potest. Quodsi vero authentiam pro fide i. e. ἀξιοπιστίᾳ [d]) acceperis, hanc libris historicis, quatenus verae historiae quaedam fundamenta [e]), non complexum solum mythorum continent (§. 9. n. *a.*), utique tribuendam esse censemus. Reliqua vero scripta antiquissimae aetatis religionem recte adumbrare, argumentis et *externis* et *internis* probatur. Ad argumenta *externa*, quibus authentia librorum V. T. latiori sensu dicta probari solet, inprimis referuntur haec: *Primum* authentia ista V. T. a nullo antiquitatis scriptore in dubium vocata esse videtur; *deinde* in ipsis quibusdam V. T. libris testimonia pro aliis huius canonis libris exhibita reperiuntur (cf. de Pentateucho Ios. 1, 8. 8, 31. 23, 6. 2 Reg. 14, 6. 22, 11. Esra 3, 2. Neh. 1, 7.; de Ieremia Dan. 9, 2.; add. de plurimis libris iunctim Sir. 44—49.); *tum* populus Iudaicus per longum temporis decursum libros istos, magna cum diligentia asservatos (Deut. 31, 9. 24—26. Ios. 24, 26. 1 Sam. 10, 25.), pro authenticis habuit, nec gravissimis calamitatibus adduci potuit, ut fidem iis derogaret [f]). Exstant *praeterea* Iesu et

f) Iren. adv. haer. I. 3. 6. Clem. Strom. V. 664. VI. 784. VII. 886. ed. Potter. Tertull. de pudicit. c. 11. 12. Bapt. c. 15. Bertholdt *Einleit.* I. 51 ff.

g) Morus Commentar. II. 472 ff. Doederlein Instit. II. 708.

h) Calov. Syst. locor. theoll. P. I. 268. „Scriptura est *verbum Dei* immediato spiritus s. afflatu per prophetas in V., evangelistas et Apostolos in N. T. litterarum monumentis consignatum ad aeternam hominum salutem." Musaeus Introductio in theol. p. 242. „Scriptura s. accipitur in significatu specialiori pro libris, spiritu sancto inspirante, et, quae scribenda essent, immediate suggerente, atque in calamum quasi dictante, conscriptis." Quenstedt Theol. did. pol. I. 53. Buddei Institt. theol. dogm. I. 89. Langii oecon. salut. Ed. 4. 31. Cf. *Aufhelkungen.* 598 ff.

i) Töllner *Verm. Aufsätze. Samml.* II. 87 ff. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung des Canons.* IV Thle. 2. *A.* II. 1776. I. 181 ff.

k) Iustin. Cohortat. ad Graec. p. 10. *Ὁ πρῶτος τῆς θεοσεβείας ἡμῶν διδάσκαλος Μωσῆς — τούτους (Μωσῆν καὶ τοὺς λοιποὺς προφήτας) ἡμεῖς τῆς ἡμετέρας θρησκείας διδασκάλους γεγενῆσθαι φαμέν.* Gieseler *Histor. krit. Versuch üb. d. Entstehung u. die frühsten Schicksale d. schriftl. Evangelien.* L. 1818. 174 ff.

l) Apol. Conf. Aug. Art. II. 60. IX. 228. XIV. 296. Form. Conc. Epit. I. 570. 572. „Hoc modo luculentum discrimen inter sacras V. et N. T. litteras et omnia aliorum scripta retinetur; et sola s. s. iudex, norma et regula cognoscitur, ad quam, ceu ad Lydium lapidem, omnia dogmata exigenda sunt et iudicanda." Melanchth. Loci theoll. L. de discrimine V. et N. T. Quenstedt Theol. did. polem. I. 33. „Una eademque est in V. et N. T., quoad *substantiam*, religio; datur tamen aliqua diversitas quoad *circumstantias*, et quidem 1. ratione obiecti religionis, quantum ad Mediatoris Christi humanitatem, quae in typis et umbris in V. T. iam in ipsa substantia habetur; 2. rat. temporis, illic credebatur in exhibendum, hic in exhibitum Messiam; 3. rat. graduum perspicuitatis, quae illic nube typorum et rerum temporalium erat tecta ut et gratiae, quae hic uberior est." Calov. Syst. locor. th. I. 493 ff.

m) Cf. Luther *Werke.* T. V. ed. Wittenb. 1556. p. 2 f. „*Moses ist todt, sein Regiment ist aus gewesen, da Christus kam, er dienet weiter hieher nicht. — Mosen wollen wir halten für einen Lehrer, aber für unsern Gesetzgeber wollen wir ihn nicht halten, es sei denn, dass er gleichstimme mit dem N. T. und dem natürlichen Gesetze.*" — Doederlein Institutio Theologi Christ. I. ed. 6. 172 ff. Reinhard *Dogm.* 45. Bretschnei-

der *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 88 ff. — Historiam sententiarum de sacra libror. V. T. auctoritate ad Christianos spectante bene enarravit L. D. Cramer Pr. de bibliologia in sacris N. T. libris proposita. Partic. I. et II. L. 1820. 4.

§. 33.

Authentia et integritas librorum V. T.

Authentia proprie sic dicta est ea libri alicuius indoles, qua vere eius est scriptoris, cui tribuitur. Quum auctores multorum V. T. librorum, inprimis omnium scriptorum historicorum [a]) et libri Iobi, nusquam commemorentur, et quum e disquisitionibus novissimis constet, quosdam V. T. libros, vel totos, vel ex parte saltem, serius esse conscriptos, quam vulgo existimetur, neque ab iis scriptoribus, quorum nomina prae se ferant [b]): authentia stricte sic dicta, nisi de prophetis plurimis [c]), recte praedicari non potest. Quodsi vero authentiam pro fide i. e. ἀξιοπιστίᾳ [d]) acceperis, hanc libris historicis, quatenus verae historiae quaedam fundamenta [e]), non complexum solum mythorum continent (§. 9. n. *a.*), utique tribuendam esse censemus. Reliqua vero scripta antiquissimae aetatis religionem recte adumbrare, argumentis et *externis* et *internis* probatur. Ad argumenta *externa*, quibus authentia librorum V. T. latiori sensu dicta probari solet, inprimis referuntur haec: *Primum* authentia ista V. T. a nullo antiquitatis scriptore in dubium vocata esse videtur; *deinde* in ipsis quibusdam V. T. libris testimonia pro aliis huius canonis libris exhibita reperiuntur (cf. de Pentateucho Ios. 1, 8. 8, 31. 23, 6. 2 Reg. 14, 6. 22, 11. Esra 3, 2. Neh. 1, 7.; de Ieremia Dan. 9, 2.; add. de plurimis libris iunctim Sir. 44 — 49.); *tum* populus Iudaicus per longum temporis decursum libros istos, magna cum diligentia asservatos (Deut. 31, 9. 24 — 26. Ios. 24, 26. 1 Sam. 10, 25.), pro authenticis habuit, nec gravissimis calamitatibus adduci potuit, ut fidem iis derogaret [f]). Exstant *praeterea* Iesu et

Apostolorum testimonia clarissima, quibus persuasioni isti Iudaeorum calculum adiecerunt, Matth. 15, 7. 19, 7. 22, 44. 24, 15. Io. 12, 38. Act. 1, 16. 2, 16. 25., exceptis tamen nonnullis V. T. libris, quorum nusquam facta est mentio in N. T. ll., l. Iudicum, Ecclesiastis, Cantici Canticorum, Estherae, Esrae et Nehemiae. Accedunt *denique* Philonis, Iosephi et Rabbinorum veterum testimonia. Argumenta authentiae V. T. demonstrandae *interna* ex ipsa scriptorum et rerum narratarum indole, quatenus cum monumentis historiae populorum antiquissimorum bene consentiunt, repetuntur *e*). *Integritas* V. T. scripturae defendi potest *totalis* s. materialis, quatenus nullam eius partem, quam Iesu Christi aevo habuerit, periisse sumimus, *partialis* s. formalis, quatenus libros illos in locis potiora religionis capita tractantibus, vel fraude, vel casu graviter corruptos esse atque depravatos negamus. Unde facile intelligitur, quomodo religionis Iudaicae et ipsius Christianae, quatenus haec illi superstructa est, notitia ex libris illis possit hauriri.

a) His libris et Pentateuchum, non *a* Mose sed *de* Mose scriptum (Hobbes Leviathan. III. c. 33.), adnumerare nunc non dubitant aequi controversiarum hac de re motarum arbitri. Iam iu antiqua ecclesia non defuerunt, qui dubiam haberent Pentateuchi originem (Ptolem. ap. Epiph. H. XXXIII. 3. Hieron. c. Helvid. T. IV. P. 2. p. 134. „Sive Mosen dicere volueris auctorem Pentateuchi, s. Esram eiusdem instauratorem operis, non recuso"; cf. Aben Esra ad Deut. 1, 1.), quibus recentiori memoria accesserunt Rich. Simon, Clericus al. Vid. De Wette *Lehrb. d. histor. krit. Einleit. in die kanon. u. apokryph. Bücher des A. T.* Berl. 2. A. 1822. §. 164. p. 233 ff. Sed nostris demum temporibus accuratius ea de re exposuerunt Io. Sev. Vater (*Commentar üb. d. Pentateuch.* III Thle. 1802—5. V. III. 391 ff.) et M. W. L. De Wette (*Beiträge zur Einl. in das A. T.* II Bde. H. 1806. 1807. *Einleit.* p. 228 ff.). — Gesenius *Gesch. d. Hebr. Sprache u. Schrift.* L. 1815. p. 23. 31 f. et eiusd. Commentat. de Pentat. Samaritano. H. 1815. p. 6. Nihilominus Pentateuchi *longe maximam partem esse Mosis opus* Eichhornii (*Einleit. in d. A. T.* 4. *A.* Bd. III. Gött. 1823. §. 421 ff. 432. 444.), Iahnii et E. F. C. Rosenmülleri (Scholia in V. T. P. I. V. I. ed. 3. L. 1821. p. 4 ff.) est sen-

tentia. Cf: Gesenius cens. Schol. Rosenm. in A. L. Z. 1825. N. 255 ff. Libror. Paralipom. auctoritatem atque fidem historicam, quam defendit I. G. Dahler (De libror. Paralip. auct. et fide hist. Argentor. 1819.), maxime dubiam esse, post De Wettium (*Beiträge zur Einleit. in das A. T.* I.) nuper demonstravit C. P. W. Gramberg *Die Chronik nach ihrem geschichtl. Charakter u. ihrer Glaubwürdigkeit geprüft*. H. 1823.

b) Huc, testibus optimis criticis, referri possunt liber Kohelet, Canticum Canticorum (De Wette *Einleit.* 300 ff. 707 f.) et psalmi nonnulli (De Wette *Commentar üb. d. Psalmen*. Heidelb. 1811. p. 32 ff.).

c) Exceptis Iesaiae (Gesenius *Commentar üb. den Jesaia*. B. II. L. 1821. *Einleitung*. De Wette *Einleit.* p. 286 ff.) et Zachariae capitibus nonnullis (De Wette l. l. p. 337 ff.) et libris Danielis (Bertholdt *Daniel aus d. Hebr. Aramäischen neu übers. u. erklärt*. II Thle. Erl. 1806. De Wette §. 255. p. 345 ff.) et Ionae (Rosenmüller Scholia in V. T. P. VII. V. II. L. 1814. p. 324 ff. De Wette §. 286. p. 322 ff.).

d) Doederlein Instit. theol. Chr. T. I. §. 29. p. 78. Reinhard *Dogmatik*. 45.

e) Contra De Wettium hac de re non sine laude commentatus est G. W. Meyer *Apologie d. geschichtl. Auffassung der hist. Bücher des A. T. besonders des Pentateuchs*. Sulzb. 1811. Add. Stäudlin *Die Aechtheit der Mosaischen Gesetze vertheidigt*; in Ammon u. Bertholdt *Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur*. B. III. u. IV.

f) Ioseph. c. Apion. I. 8. Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρῳχηκότος, οὔτε προσθεῖναί τις οὐδὲν, οὔτε ἀφελεῖν αὐτῶν, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκεν· πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθὺς ἐκ τῆς πρώτης γενέσεως Ἰουδαίοις, τὸ νομίζειν αὐτὰ θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐμμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δέοι, θνήσκειν ἡδέως.

g) Doederlein Instit. Theol. Chr. I. §. 38. p. 130 f. Reinhard *Dogmatik*. 46 ff.

§. 34.

Authentia et integritas N. T.

Etsi satis evidenter demonstrari non potest, evangelia quatuor prorsus eadem forma, quam nunc habent, et statim post mortem Iesu Christi, a scriptoribus, quibus tribuuntur, profecta [a]), et ἀντιλεγόμενα [b])

Apostolorum testimonia clarissima, quibus persuasioni isti Iudaeorum calculum adiecerunt, Matth. 15, 7. 19, 7. 22, 44. 24, 15. Io. 12, 38. Act. 1, 16. 2, 16. 25., exceptis tamen nonnullis V. T. libris, quorum nusquam facta est mentio in N. T. ll., l. Iudicum, Ecclesiastis, Cantici Canticorum, Estherae, Esrae et Nehemiae. Accedunt *denique* Philonis, Iosephi et Rabbinorum veterum testimonia. Argumenta authentiae V. T. demonstrandae *interna* ex ipsa scriptorum et rerum narratarum indole, quatenus cum monumentis historiae populorum antiquissimorum bene consentiunt, repetuntur a). *Integritas* V. T. scripturae defendi potest *totalis* s. materialis, quatenus nullam eius partem, quam Iesu Christi aevo habuerit, periisse sumimus, *partialis* s. formalis, quatenus libros illos in locis potiora religionis capita tractantibus, vel fraude, vel casu graviter corruptos esse atque depravatos negamus. Unde facile intelligitur, quomodo religionis Iudaicae et ipsius Christianae, quatenus haec illi superstructa est, notitia ex libris illis possit hauriri.

a) His libris et Pentateuchum, non *a* Mose sed *de* Mose scriptum (Hobbes Leviathan. III. c. 33.), adnumerare nunc non dubitant aequi controversiarum hac de re motarum arbitri. Iam in antiqua ecclesia non defuerunt, qui dubiam haberent Pentateuchi originem (Ptolem. ap. Epiph. H. XXXIII. 3. Hieron. c. Helvid. T. IV. P. 2. p. 134. „Sive Mosen dicere volueris auctorem Pentateuchi, s. Esram eiusdem instauratorem operis, non recuso"; cf. Aben Esra ad Deut. 1, 1.), quibus recentiori memoria accesserunt Rich. Simon, Clericus al. Vid. De Wette *Lehrb. d. histor. krit. Einleit. in die kanon. u. apokryph. Bücher des A. T.* Berl. 2. A. 1822. §. 164. p. 233 ff. Sed nostris demum temporibus accuratius ea de re exposuerunt Io. Sev. Vater (*Commentar üb. d. Pentateuch.* III Thle. 1802—5. V. III. 391 ff.) et M. W. L. De Wette (*Beiträge zur Einl. in das A. T.* II Bde. H. 1806. 1807. *Einleit.* p. 228 ff.). — Gesenius *Gesch. d. Hebr. Sprache u. Schrift.* L. 1815. p. 23. 31 s. et eiusd. Commentat. de Pentat. Samaritano. H. 1815. p. 6. Nihilominus Pentateuchi *longe maximam partem esse Mosis opus* Eichhornii (*Einleit. in d. A. T.* 4. A. Bd. III. Gött. 1823. §. 421 ff. 432. 444.), Iahnii et E. F. C. Rosenmülleri (Scholia in V. T. P. I. V. I. ed. 3. L. 1821. p. 4 ff.) est sen-

tentia. Cf: Gesenius cens. Schol. Rosenm. in *A. L. Z.* 1825. N. 255 ff. Libror. Paralipom. auctoritatem atque fidem historicam, quam defendit I. G. Dahler (De libror. Paralip. auct. et fide hist. Argentor. 1819.), maxime dubiam esse, post De Wettium (*Beiträge zur Einleit. in das A. T.* I.) nuper demonstravit C. P. W. Gramberg *Die Chronik nach ihrem geschichtl. Charakter u. ihrer Glaubwürdigkeit geprüft.* H. 1823.

b) Huc, testibus optimis criticis, referri possunt liber Kohelet, Canticum Canticorum (De Wette *Einleit.* 300 ff. 707 f.) et psalmi nonnulli (De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* Heidelb. 1811. p. 32 ff.).

c) Exceptis Iesaiae (Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* B. II. L. 1821. *Einleitung.* De Wette *Einleit.* p. 286 ff.) et Zachariae capitibus nonnullis (De Wette l. l. p. 337 ff.) et libris Danielis (Bertholdt *Daniel aus d. Hebr. Aramäischen neu übers. u. erklärt.* II Thle. Erl. 1806. De Wette §. 255. p. 345 ff.) et Ionae (Rosenmüller Scholia in V. T. P. VII. V. II. L. 1814. p. 324 ff. De Wette §. 236. p. 322 ff.).

d) Doederlein Instit. theol. Chr. T. I. §. 29. p. 78. Reinhard *Dogmatik.* 45.

e) Contra De Wettium hac de re non sine laude commentatus est G. W. Meyer *Apologie d. geschichtl. Auffassung der hist. Bücher des A. T. besonders des Pentateuchs.* Sulzb. 1811. Add. Stäudlin *Die Aechtheit der Mosaischen Gesetze vertheidigt*; in Ammon *u.* Bertholdt *Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur.* B. III. *u.* IV.

f) Ioseph. c. Apion. I. 8. Τοσούτου γὰρ αἰῶνος ἤδη παρῳχηκότος, οὔτε προσθεῖναί τις οὐδέν, οὔτε ἀφελεῖν αὐτῶν, οὔτε μεταθεῖναι τετόλμηκεν· πᾶσι δὲ σύμφυτόν ἐστιν εὐθὺς ἐκ τῆς πρώτης γενέσεως Ἰουδαίοις, τὸ νομίζειν αὐτὰ θεοῦ δόγματα, καὶ τούτοις ἐμμένειν, καὶ ὑπὲρ αὐτῶν, εἰ δέοι, θνήσκειν ἡδέως.

g) Doederlein Instit. Theol. Chr. I. §. 38. p. 130 f. Reinhard *Dogmatik.* 46 ff.

§. 34.

Authentia et integritas N. T.

Etsi satis evidenter demonstrari non potest, evangelia quatuor prorsus eadem forma, quam nunc habent, et statim post mortem Iesu Christi, a scriptoribus, quibus tribuuntur, profecta [a]), et ἀντιλεγόμενα [b])

quaecunque dicantur authentica esse: libris tamen, quae ὁμολογούμενα vocantur, fere omnibus [c]) et evangeliis quidem, locis nonnullis, de quibus dubitatur, exceptis [d]), authentia stricte sic dicta haud sine rationibus idoneis vindicatur. Exstant enim argumenta authentiae *externa* in testimoniis non solum Patrum antiquiorum Polycarpi, Iustini M., Theophili, Irenaei, Clementis Alex., Tertulliani, Origenis, Eusebii aliorumque [e]), sed etiam haereticorum veterum v. c. Marcionis [f]), *Gnosticorum*, *Ebionitarum*, et adversariorum doctrinae v. c. Celsi, Porphyrii [g]). Accedit Versionum, syriacae et latinae aliarumque, antiquitas et sollicitudo ecclesiarum antiquissimarum, qua in originem librorum ss. inquisivisse dicuntur. Neque desunt argumenta authentiae *interna* e libris ipsis, e linguae et rerum traditarum indole petita. Quibus omnibus bene perpensis in universum iudicare licet, N. T. scripturam ita esse comparatam, ut, advocata etiam crisi sana philologica et philosophica, historia et doctrina Iesu Christi et Apostolorum inde erui possit fide dignissima. Scriptores enim vel ipsi testes et spectatores vitae doctrinaeque Iesu Christi fuere, vel testium comites et socii, sicut Marcus et Lucas, et, qui ipse Apostolorum coetui serius adscriptus fuit, Paulus. Omnes autem veritatis et probitatis studium singulare prae se ferunt. Integritatem *totalem* N. T. libris tribuimus eam, qua nulla huius collectionis pars periisse putatur, *partialem*, quatenus libri superstites ex eo inde tempore, quo in unum volumen redacti sunt, nec fraude nec casu tam graviter interpolati sunt, ut genuinum eorum argumentum satis probabiliter exponi non possit.

Nath. Lardner *The credibility of the Gospel history.* Lond. Ed. 2. 1740—55. Germ. Berl. et L. 1750—51. Ei. *A supplement to the first book of the sec. part of the credibility* — Lond. 1756. 57. III Voll. Ei. *A large collection of ancient Jewish and Heathen testimonies of the truth of the Christian religion.* Lond. 1764—67.

IV Voll. 4. Kleuker *Ausführl. Untersuch. d. Gründe für die Aechtheit u. Glaubwürd. d. schriftl. Urkunden d. Christenthums.* V Bde. L. 1793—99. — Storr *Lehrb. d. Chr. Dogm.* I. 1 ff. Add. II. isagogici in N. T., auctoribus Michaelis, Marsh, Haenlein, Eichhorn, Schmidt, Hug, Bertholdt, De Wette. — Meyer *Gesch. d. Schrifterkl. seit d. Wiederherstellung d. Wissensch.* B. V. Gött. 1809. 652 ff.

a) Eichhorn *Einl. in d. N. T.* B. I. 2. *A.* 1820. Schmidt *Hist. krit. Einl. ins N. T.* 1804. 20 ff. Gieseler *Hist. krit. Vers. üb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale der schriftl. Evangelien.* L. 1818. Paulus' *Theol. exeget. Conservatorium. 1ste Lief. Ueb. d. Ursprung der 3 ersten kanon. u. mehrer apokr. Evv.* Heidelb. 1822. — Quae contra authentiam evangelii Ioannei disputata sunt, refutare conati sumus in libro nostro: *Vers. einer vollst. Einleit. in das Evang. d. Johannes.* Gött. 1806. 78 ff., cui assensum praebuit Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. II. 1810. 239 ff. Postea genuinam ev. Ioan. originem in dubium vocavit H. Ch. Ballenstedt *Philo u. Johannes, od. fortgesetzte Anwendung d. Philo zur Interpretation d. Joh. Schriften, mit bes. Hinsicht auf d. Frage: ob Joh. Verfasser der ihm zugeschriebenen Schriften seyn könne?* Gött. 1812.; novissime K. G. Bretschneider l. Probabilia de ev. et epp. Io. Ap. indole et origine. L. 1820.; cui ex parte adstipulatus est Paulus in h. l. censura. (*Heidelb. Jahrbücher.* 1821.) Cf. Hemsen *Die Authentie der Schriften des Ev. Joh. untersucht.* Schlesw. 1823. H. Olshausen *Die Echtheit d. vier kanon. Evv. aus d. Gesch. der 2 ersten Jahrhunderte erwiesen.* Königsb. 1823. F. G. Crome Probabilia haud probabilia, *od. Widerlegung* cet. Leid. *u.* L. 1824. al. — De tempore, quo evangelia conscripta sunt, nil certi constat. Probabile tantum est, evv. tria priora et acta App. tribus post Iesu Christi mortem praeteritis decenniis, Ev. Ioanneum autem sub finem sec. I. demum ea forma, quam nunc habent, in vulgus exiisse. Cf. Ammon Pr., quo docetur, Ioannem, ev. auctorem, ab editore huius libri fuisse diversum. Erl. 1811. 4. p. 15. „Fuit presbyterorum Ephesiorum unus vel alter, Ioannes forte ὁμώνυμος, secundae fortassis atque tertiae Ioannis epistolae auctor, qui haec omnia pro concione saepius repetita nomine et iussu auctoris congregaret et in ordinem redigeret. Io. enim ipse divinum magistrum imitatus maluit docere, quam libros componere (Euseb. Hist. Eccl. l. III. c. 24.), maluit ecclesias fundare, quam res in Iudaea actas litteris tradere (ib. c. 23.), ab insula Patmo redux scribendi sua manu evangelii provinciam propter infirmitatem corporis fugiens" —. Add. Rambonnet Spec. academicum de secunda ep. Ioan. Trai. ad Rh. 1818. de Ioanne presb. p. 29. 49. — Bertholdt *Einl. in d. A. u. N. T.* III. 1249 ff. 1321 f. — Sen-

quaecunque dicantur authentica esse: libris tamen, quae *ὁμολογούμενα* vocantur, fere omnibus [c]) et evangeliis quidem, locis nonnullis, de quibus dubitatur, exceptis [d]), authentia stricte sic dicta haud sine rationibus idoneis vindicatur. Exstant enim argumenta authentiae *externa* in testimoniis non solum Patrum antiquiorum Polycarpi, Iustini M., Theophili, Irenaei, Clementis Alex., Tertulliani, Origenis, Eusebii aliorumque [e]), sed etiam haereticorum veterum v. c. Marcionis [f]), *Gnosticorum, Ebionitarum*, et adversariorum doctrinae v. c. Celsi, Porphyrii [g]). Accedit Versionum, syriacae et latinae aliarumque, antiquitas et sollicitudo ecclesiarum antiquissimarum, qua in originem librorum ss. inquisivisse dicuntur. Neque desunt argumenta authentiae *interna* e libris ipsis, e linguae et rerum traditarum indole petita. Quibus omnibus bene perpensis in universum iudicare licet, N. T. scripturam ita esse comparatam, ut, advocata etiam crisi sana philologica et philosophica, historia et doctrina Iesu Christi et Apostolorum inde erui possit fide dignissima. Scriptores enim vel ipsi testes et spectatores vitae doctrinaeque Iesu Christi fuere, vel testium comites et socii, sicut Marcus et Lucas, et, qui ipse Apostolorum coetui serius adscriptus fuit, Paulus. Omnes autem veritatis et probitatis studium singulare prae se ferunt. Integritatem *totalem* N. T. libris tribuimus eam, qua nulla huius collectionis pars periisse putatur, *partialem*, quatenus libri superstites ex eo inde tempore, quo in unum volumen redacti sunt, nec fraude nec casu tam graviter interpolati sunt, ut genuinum eorum argumentum satis probabiliter exponi non possit.

Nath. Lardner *The credibility of the Gospel history*. Lond. Ed. 2. 1740—55. Germ. Berl. et L. 1750—51. Ei. *A supplement to the first book of the sec. part of the credibility* — Lond. 1756. 57. III Voll. Ei. *A large collection of ancient Jewish and Heathen testimonies of the truth of the Christian religion*. Lond. 1764—67.

IV Voll. 4. Kleuker *Ausführl. Untersuch. d. Gründe für die Aechtheit u. Glaubwürd. d. schriftl. Urkunden d. Christenthums.* V Bde. L. 1793—99. — Storr *Lehrb. d. Chr. Dogm.* I. 1 ff. Add. ll. isagogici in N. T., auctoribus Michaelis, Marsh, Haenlein, Eichhorn, Schmidt, Hug, Bertholdt, De Wette. — Meyer *Gesch. d. Schrifterkl. seit d. Wiederherstellung d. Wissensch.* B. V. Gött. 1809. 652 ff.

a) Eichhorn *Einl. in d. N. T.* B. I. *2. A.* 1820. Schmidt *Hist. krit. Einl. ins N. T.* 1804. 20 ff. Gieseler *Hist. krit. Vers. üb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale der schriftl. Evangelien.* L. 1818. Paulus' *Theol. exeget. Conservatorium. 1ste Lief. Ueb. d. Ursprung der 3 ersten kanon. u. mehrer apokr. Evv.* Heidelb. 1822. — Quae contra authentiam evangelii Ioannei disputata sunt, refutare conati sumus in libro nostro: *Vers. einer vollst. Einleit. in das Evang. d. Johannes.* Gött. 1806. 78 ff., cui assensum praebuit Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. II. 1810. 239 ff. Postea genuinam ev. Ioan. originem in dubium vocavit H. Ch. Ballenstedt *Philo u. Johannes, od. fortgesetzte Anwendung d. Philo zur Interpretation d. Joh. Schriften, mit bes. Hinsicht auf d. Frage: ob Joh. Verfasser der ihm zugeschriebenen Schriften seyn könne?* Gött. 1812.; novissime K. G. Bretschneider l. Probabilia de ev. et epp. Io. Ap. indole et origine. L. 1820.; cui ex parte adstipulatus est Paulus in h. l. censura. (*Heidelb. Jahrbücher.* 1821.) Cf. Hemsen *Die Authentie der Schriften des Ev. Joh. untersucht.* Schlesw. 1823. H. Olshausen *Die Echtheit d. vier kanon. Evv. aus d. Gesch. der 2 ersten Jahrhunderte erwiesen.* Königsb. 1823. F. G. Crome Probabilia haud probabilia, *od. Widerlegung* cet. Leid. *u.* L. 1824. al. — De tempore, quo evangelia conscripta sunt, nil certi constat. Probabile tantum est, evv. tria priora et acta App. tribus post Iesu Christi mortem praeteritis decenniis, Ev. Ioanneum autem sub finem sec. I. demum ea forma, quam nunc habent, in vulgus exiisse. Cf. Ammon Pr., quo docetur, Ioannem, ev. auctorem, ab editore huius libri fuisse diversum. Erl. 1811. 4. p. 15. „Fuit presbyterorum Ephesiorum unus vel alter, Ioannes forte *ὁμώνυμος*, secundae fortassis atque tertiae Ioannis epistolae auctor, qui haec omnia pro concione saepius repetita nomine et iussu auctoris congregaret et in ordinem redigeret. Io. enim ipse divinum magistrum imitatus maluit docere, quam libros componere (Euseb. Hist. Eccl. l. III. c. 24.), maluit ecclesias fundare, quam res in Iudaea actas litteris tradere (ib. c. 23.), ab insula Patmo redux scribendi sua manu evangelii provinciam propter infirmitatem corporis fugiens" —. Add. Rambonnet Spec. academicum de secunda ep. Ioan. Trai. ad Rh. 1818. de Ioanne presb. p. 29. 49. — Bertholdt *Einl. in d. A. u. N. T.* III. 1249 ff. 1321 f. —; Sen-

tentia a Planckio V. V. propofita (*Ueb. den histor. Beweis f. die Göttlichk. d. Christenthums.* Gött. 1821. p. 166 ff.), Matthaeum et Ioannem inter ipfos Iefu Christi fermones et res geftas nonnulla litteris mandaffe et quafi diarium eorum, quae dixerit et gefferit, confcripfiffe, e quo poftea evangelia fua compofuerint, rationibus fatis idoneis deftitui videtur. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. VI. H. 1. 1825. p. 101 ff.

b) Eufeb. Hift. Eccl. l. III. c. 25. Gerhardus (Loc. th. II. 184 ff. 213 ff.) fcripta ἀντιλεγόμενα ab Eufebio dicta i. e. de quorum auctoribus a quibusdam in ecclefia aliquando fuit dubitatum, *canonicos* N. T. libros *fecundi ordinis* primus nuncupavit. Horum fcriptorum, quae oppofita ὁμολογουμένοις (ἐνδιαθήκοις, γνησίοις), Eufebio eadem fuiffe videntur ac νόθα f. νοθευόμενα (II. 23.) i. e. pro fpuriis et canone indignis habita a *nonnullis* (III. 3. 23.), duplex ille genus conftituit, quorum alteri eidemque potiori epiftolas Iacobi et Iudae, fecundam Petri, fecundam et tertiam Ioannis adnumerat, alteri vero Acta Pauli Ap., Hermae Paftorem, Apocalypfin Petri, epiftolam Barnabae et doctrinas (διδαχάς) Apoftolorum, itemque epiftolam Clementis (VI. 13.). Ὁμολογουμένοις et ἀντιλ. tertium quoddam fcriptorum genus addit, ἄτοπα πάντα καὶ δυσσεβῆ i. e. abfurda et impia ab ipfo appellata, quae ab haereticis profecta omnino reiicienda effe docet, ad quae refert v. c. evangelia Petri, Matthiae, Thomae. Eadem effe videntur, quae ἀπόκρυφα καὶ νόθα nominata funt ab Iren. adv. haeref. I. c. 17. p. 104. ed. Parif. et al. De Wette *Einleit.* I. 2. *A.* §. 24. p. 35 ff. Simili ratione Eufebii hac de re dicta per fe non fatis dilucide expreffa interpretati funt Röfsler *Bibl. d. Kirchenväter.* IV. 74. Haenlein *Einl. in das N. T.* I. 112. Alii duos tantum fcriptorum ab Eufebio indicatorum ordines conftituunt, Chr. Fr. Schmidt (Hift. antiqua et vindicatio canonis f. V. et N. T. L. 1775. 356.), Bertholdt (*Einleit.* I. 120.); alii quatuor, Weber (*Beiträge z. Gefch. d. neuteftam. Kanons.* Tüb. 1791. 142 ff.), Münfcher (*Dogmengefch.* I. 321 ff.), I. E. Chr. Schmidt in Henke *Magaz.* V. 451. et ei. *Einleit.* I. 12.; alii tres, M. C. Chr. Flatt (*Magaz. f. chrifil. Dogmat.* VII. et VIII.), Vogel (Commentat. de canone Eufebiano pp. III. Erl. 1809—11.), Lücke (*Ueb. den neuteftamentl. Kanon des Eufebius.* B. 1816.).

c) Contra authentiam epiftolae I. ad Timotheum dubia haud levia in medium protulit Schleiermacher *Ueb. den fogenannten erften Brief des Paulus an den Timoth.* B. 1807. Cf. quae in contrariam partem commentatus eft H. Planck *Bemerkungen üb. den erften Paulin. Brief an den Timoth.* Gött. 1808. et lib. noftr.: *Die Paftoralbriefe d. Ap. Paulus neu überf. u. erklärt.* Th. I. Gött. 1810. p. 9 ff. Gravioris momenti dubia de authentia epiftolarum ad Ti–

moth. et Titum proposuit Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. III. 315 ff. Cf. Bertholdt *Einleit.* VI. p. 3502 ff. Heidenreich *Die Pastoralbriefe Pauli erläutert.* B. I. Hadam. 1826. Authentiam illarum epp. denuo in dubium vocavit De Wette *Einl. in d. N. T.* §. 155 ff. Cf. Heidenreich l. l. p. 328 ff.

d) De narrationibus mythicis et vaticiniis ex eventu compositis, quae serius addita videntur, v. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 224 ff.

e) Singula Patrum effata huc spectantia collegit Lardner l. l. Münscher *Dogmengesch.* I. 275 ff. Storr l. l. 8 ff.

f) Hahn *Das Ev. Marcions in seiner ursprüngl. Gestalt, nebst dem Beweise, dass es ein verstümmeltes u. verfälschtes Lukasev. war.* Königsb. 1823. Cf. (Eichhorn) censura huius l. in *Gött. gel. Anz.* 1823. N. 39.

g) Lardner *A large Collection of ancients Jewish and Heathen testimonies.*

§. 35.

De canone V. T.

Libri *canonici*, *βιβλία κανονικά, κανονιζόμενα, ἐνδιάθηκα*, quibus *apocryphi* vario modo oppositi fuerunt, in ecclesia primaeva dicti sunt ii, qui auctoritate publica in ecclesia, tum Iudaica, tum Christiana, pro sacris et divinis habiti sunt [a]). Canon sive complexus librorum canonicorum V. T. non ante Maccabaeorum tempora, postquam haud pauca scripta, quae ad historiam et religionem Iudaicam pertinebant, temporis iniuria perierant [b]), alia vero, Esra [c]) (Esr. 7, 6. 10.) et Nehemia (2 Macc. 2, 13.) potissimum auctoribus, iam maturius retractata [d]) atque collecta fuerant, plane absolutus atque compositus esse videtur; ita quidem, ut libri apocryphi, tanquam appendix Versionis Alexandrinae, sensim adderentur [e]). Varia tamen de canone, de quo nec Iudaei Palaestinenses, nec Alexandrini satis definitam sententiam professi sunt [f]), exstant iudicia apud Siracidem (prol. v. 2. cp. 45 ff. cf. Luc. 24, 44.), Philonem [g]), Iosephum [h]), Eusebium [i]), Origenem [k]), Athanasium [l]) et Hieronymum [m]); neque in ecclesia Catholica

Conciliorum, Laodiceni (a. 364) [n]), Carthaginenſis (a. 397) [o]) et Tridentini (a. 1545—63) [p]), decreta unam eandemque de canone V. T. ſententiam definiverunt [q]). Libri ſymbolici eccleſiae Lutheranae de discrimine inter canonica et apocrypha V. T. ſcripta facto nihil ſanxerunt, allegationes tamen e ſolis canonicis ſcriptis ad doctrinam confirmandam attulerunt [r]).

Gerhard Loc. th. II. 53 ff. Semler *Abhandl. v. freier Unterſ. d. Kanons.* H. 1771—75. 4 Voll. II. (Corrodi) *Beleuchtung des jüd. u. chriſtl. Bibelkanons.* H. 1792. 2 Voll. Münſcher *Dogmengeſch.* I. 256 ff. *2. A.* Eichhorn *Einl. ins A. T.* I. 28 ff. Bertholdt *Hiſt. krit. Einl. ins A. u. N. T.* I. 54 ff. De Wette *Lehrb. d. hiſt. krit. Einleit. in das A. T. 2. A.* 1822. p. 14 ff.

a) Poſt Semlerum, qui vocabulum κανών proprie indicem ſ. catalogum librorum in coetibus ſacris publice legendorum in eccleſia vetere ſignificaſſe ſibi perſuaſerat (l. l. I. 11 ff.), haec opinio, licet uſu Patrum minime confirmata, apud plurimos theologos (Bretſchneider *Syſt. Entwickl. aller in der Dogmat. vork. Begriffe.* 3. *A.* 1825. 339 ſ.) praevaluit. Primus eam refellere ſtuduit, rationibus quidem uſus graviſſimis, cenſor libri ſupra l.: Bertholdt *Hiſt. krit. Einleit. ins A. u. N. T.* Vol. I—III., in *Jen. A. L. Z.* 1815. N. 2. (H. Planck). Cf. ei. Pr. de ſignificatu Canonis in eccleſia antiqua. Gott. 1820. Voc. κανών apud Graecos tum ſenſu phyſico, tum morali, generatim regulam ſ. normam ſignificat. Cf. Eurip. Hecub. v. 602. κανὼν τοῦ καλοῦ regula honeſti. Hierocles p. 124. ἀληθείας κανών. Ioſeph. c. Apion. II. 1072. ὅρον ἔθηκεν αὐτὸς καὶ κανόνα τὸν νόμον. In omnibus Patrum dictis huc referendis (vid. Suiceri theſaur. eccl. ſub h. v.) κανών nihil aliud ſignificat, niſi quod Paulus Ap. hac voce expreſſit Gal. 6, 16. Phil. 3, 16., normam et regulam fidei Chriſtianae. Inde a ſec. IV. autem κανών, cuius uſus primum exemplum exſtat apud Chryſoſtomum (Homil. 58. in Geneſ. ὁ τῆς θείας γραφῆς κανών) metonymice pro: τὰ βιβλία τοῦ κανόνος, regula pro libris regulam continentibus, poſitus eſt, ſicut διαθήκη pro βιβλίῳ διαθήκης (1 Macc. 1, 57.). Nomen γραφαὶ κανονικαί ſimili ſenſu ab Origene primum uſurpatum eſt in Prologo ad Cant. Canticc. fin. Opp. T. III. 36. et ſchol. ad Matth. 27, 9. ib. 916. Ed. De la Rue. Verbum κανονίζειν pro ſynonymo τοῦ συντάσσειν ταῖς θείαις γραφαῖς habendum eſt, quod apud Theodoretum legitur Praefat. in Cantic. p. 984. ed. Pariſ. 1642. Quum verae fidei regulam (regulam veritatis Iren. adv. haereſ. III. 11.) γραφαῖς θεοπνεύστοις ineſſe pu-

taretur (cf. Isidor. Pelus. ep. 114.: ὅτι δὲ ταῦτα οὕτως ἔχει, τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας, τὰς θείας φημὶ γραφάς, κατοπτεύσωμεν.), quae simul pro authenticis habitae sunt, nomina κανών, βιβλία κανονικά, κανονιζόμενα, ἐνδιάθηκα, omnino de collectione seu complexu scriptorum ss., quae eadem θεόπνευστα et authentica esse videbantur, dicta sunt. Chrysost. Epist. ad Rufin.: ἔδοξε κἀμοὶ ἐκθέσθαι τὰ κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βιβλία. *Βιβλία κανονιζόμενα*, et ἀναγινωσκόμενα i. q. ecclesiastica, de quibus Rufinus (Exposit. in symb. Apost.) „in ecclesia quidem, inquit, leguntur, sed non proferuntur ad auctoritatem fidei"; et ἀπόκρυφα primum diserte distinxerant Athanasius Epist. festali. Opp. I. 961. et auctor Synopsis scr. s., quae vulgo Athanasio tribuitur, Opp. II. 126. ed. Bened., itemque Rufinus l. l. *Βιβλία ἀπόκρυφα*, canonicis quidem opposita, nominata sunt vel ea, quorum origo latebat, vel, inde ab Hieronymi aetate, quorum divina origo dubia erat, vel etiam quae pro spuriis et haereticis habebantur. Athanasius ab haereticis ea ficta esse monet l. supra l. Ersch u. Gruber *Encyklop.* De Wette *Art. Apokryphen.* I. C. Thilo Acta S. Thomae Apostoli ex codd. Pariss. ed. et annott. ill. Praemissa est notitia uberior novae Cod. Apocryphi Fabriciani editionis. L. 1823. p. XC ss.

b) Perierunt, quorum in scripturis ss. fit mentio, *liber bellorum Domini* Num. 21, 14., *liber Iustorum* Ios. 10, 13., bona pars *parabolarum* et *canticorum* Salomonis 1 Reg. 4, 32., *annales regum Iudaeae et Israelis* 1 Reg. 14, 19. 29. 15, 7., libri *prophetae* Nathan et Gad 1 Paral. 29, 29., Achiae et Ieddo 2 Paral. 9, 29., Semaiae et Iddo 2 Par. 12, 15., Iehu 2 Par. 20, 34., Chozai 2 Par. 33, 19. Neque vero cum theologis nonnullis Pontificiis (Bellarmin. Disputt. de controversiis Chr. fidei adv. huius temporis haereticos. Ingolst. 1601. IV Voll. f. l. IV., de verbo Dei. c. 4.) colligi inde potest, canonem mancum atque imperfectum esse religionis doctrinae fontem. Minime enim constat, scripta illa perdita in canonem usquam recepta fuisse; praeterea notitia religionis Iudaicae sufficiens e reliquis canonis partibus repeti potest. Omnino vero canon, qualis nunc exstat, longe purior perfectiorque religionis doctrinae fons dici potest, quam *scrinium* illud *pectoris papalis* falso iactatum. Gerhard Loc. theol. II. 81 ss.

c) Cf. quae de synagoga magna (כְּנֶסֶת הַגְּדוֹלָה) e Tract. Talmud. Hieros. Megilla fol. 74. Bava Bathra fol. 15. commentati sunt critici antiquiores (v. quos laudat Wolf Bibl. Hebr. II. 2 ss.), quibus adstipulati sunt Eichhorn *Einleit.* I. 28. Bertholdt I. 69 ss., qui quidem τὴν συναγωγὴν τῶν γραμματέων e 1 Macc. 7, 12. perperam huc retulit. Sed cf. quae contra monuere E. Rau de synagoga magna. 1726. 4. De Wette *Einleit.* 2. *A.* 15 ss.

d) Theodoret. praefat. in psalmos. Ed. Paris. 1642. T. I. 396. *Πρὸ πεντήκοντα δὲ καὶ ἑκατὸν τῆς ἑρμηνείας ἐνιαυτῶν, θείας ἀναπλησθεὶς χάριτος ὁ θαυμάσιος Ἔσδρας τὰς ἱερὰς ἀνέγραψε βίβλους, ὑπὸ τῆς τῶν Ἰουδαίων ἀμελείας, καὶ τῆς τῶν Βαβυλωνίων δυσσεβείας, πάλαι διαφθαρείσας.* Ammon *Ausführl. Unterr. in der Christl. Glaubenl.* I. 217 ff.

e) Eichhorn *Hist. Untersuch. üb. d. Kanon des A. T.*, in *Repertorium.* Th. V. 227 ff. Ep. *Einl. ins A. T.* Th. I. 77 ff. Bertholdt l. l. 94 ff.

f) De Wette *Einleit.* 2. *A.* 21 f.

g) Philo, qui quidem nusquam indicem V. T. librorum attulit, omnes praeter l. Danielis, Ecclesiast. et Cant. Cantt. passim notavit, Apocryphos tamen silentio praeteriit. Münscher *Dogmengesch.* I. 257 f.

h) Contra Apion. I. 8. De Wette *Einleit.* 22.

i) Melitonis indicem libror. canonicorum exhibet Hist. eccl. l. IV. c. 26. Münscher *Dogmengesch.* I. 266 ff.

k) Euseb. l. l. VI. c. 25. Omisit prophetas minores et addidit librum Esrae secundum cum epistola Ieremiae.

l) *Ἐπιστολὴ ἑορτική.* Opp. T. I. et auctor synopsis scripturae s. p. 154. Athanasius, sicut Cyrillus Hierosol. (Catech. 4. 98.) libris canonicis addidit l. Baruch et epistolam Ieremiae, quae cap. 6. huius l. continetur, et Cyrillus l. Esther, quem ille omisit, adiunxit. Item Epiphanius (Haer. VIII. et de mensuris et ponderibus c. 22. 23.) l. Baruch et epist. Ieremiae inter V. T. ll. canonicos refert. Gregorius Nazianzenus autem (in Carmine) haec scripta et l. Esther et Threnos omisit. Münscher *Dogmeng.* III. 63 ff.

m) Epist. 2. ad Paulinum et praef. in librum regum. Opp. ed. Francof. T. III. 12 ff., ubi canonem, qualis nunc exstat, descripsit, sicut Rufinus Expos. in Symb. Apost. Cf. Augustinus de doctrina Christiana. l. II. c. 8., qui, nullo discrimine habito inter ll. V. T. canonicos et apocryphos, canonem in Concilio Carth. confirmatum exhibet.

n) G. D. Fuchs *Bibliothek d. Kirchenversammlungen des 4ten u. 5ten Jahrhunderts.* IV Thle. L. 1780—84. II. 336. Spittler *Krit. Unters. des 60sten Laodic. Kanons.* Brem. 1777. Henke *Kirchengesch.* I. 302.

o) Fuchs l. l. III. 85.

p) Sess. IV. decretum de canon. scripturis, quo ecclesia catholica iis libris, qui apud Protestantes tanquam apocrypha circumferuntur,

canonicam auctoritatem ex mero suo arbitrio adiudicavit. Marheinecke Instit. symbolicae. 81.

q) Ammon Summa Theol. Chr. 41. „Quis nunc conabitur, argumentis mere historicis ductus, tantam componere litem?" — De Wette *Einleit.* 2. *A.* p. 13 ff.

r) Versione bibliorum ff. a Luthero confecta et sententia ab ipso in praefatione eiusdem enunciata, non aequiparandos quidem esse libros apocryphos vere divinis, lectu tamen utiles, potissimum factum est, ut usus horum librorum in ecclesia Lutherana propagaretur atque confirmaretur. Ineptam istam controversiam inter societatem sic dictam biblicam *Londinensem* et *Edinburgensem* super auctoritate libror. Apocr. nuper inde ab a. 1826 agitatam rec. Schulthess *N. theol. Annalen, Sept. u. Nov.* 1826.

§. 36.

De canone N. T.

Ab initio rei Christianae fides Christianorum, quippe qui Messiae reditum prope instantem exspectarent a) (Matth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Cor. 15, 51 ff. 2 Cor. 5, 3 ff. Phil. 3, 20. 1 Thess. 1, 10. 4, 15—17. 5, 1. 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Iac. 5, 7. 1 Io. 2, 18. 28.), magis audiendo, quam legendo (οὐ γράμματι, ἀλλὰ πνεύματι 2 Cor. 3, 6.) excitata atque sustentata est b); adeo, ut ipsi Patres eccl. apostolici, qui V. T. ex Versione graeca pro unica auctoritate habent, ubi ad Christum provocant, eius dicta et facta tanquam ore tradita non iis verbis referant, quae in evv. canonicis leguntur c). Seculo secundo demum, postquam, praeeunte fortasse exemplo quodam Aramaeo libri a Matthaeo conscripti d), plures de Iesu Christi vita narrationes in ecclesiis circumferri coeptae erant e), numerus evangeliorum fide dignorum ad quatuor restrictus est, et haud multo post plurimae quoque epistolae apostolicae, haud pari tamen auctoritate atque consensu, cum Apostolorum actis in unum corpus coaluere. Quo facto, testibus Patribus ecclesiasticis f) et conciliis Laodiceno et Carthaginensi, seculo tertio et quarto N. T. canon, qualis nunc exstat, casu et consuetudine magis, quam

cunctis ecclesiarum et theologorum suffragiis g), sensim conformatus atque constitutus est. Omnino ex historia canonis N. T. non internam, sed externam singularum eius partium auctoritatem, a sacrorum emendatoribus denuo sancitam (§. 21.), repeti ac firmari posse, recte contendimus h). Nihilominus dubitari nequit, quin canone N. T. religionis Christianae veritatisque divinae per eam sancitae documenta et antiquissima et fide dignissima contineantur.

a) Keil u. Tzschirner *Analekten.* St. 1. 1812. 184 ff. *Ueb. die Apostolische Lehre v. d. Wiederkunft des Messias*, *von* Chr. F. Böhme.

b) Paulus *Theologisch-exeget. Conservatorium. Erste Lieferung.* Heidelb. 1822. Nr. VI. *Die Idee von einem mündl. Urevangelium ausführlicher historisch begründet* — (primum propos. in *A. L. Z.* 1818. N. 105. 106.). Gieseler *Ueb. d. Entstehung u. d. frühesten Schicksale der schriftl. Evv.* L. 1818. 53 ff. Cf. quae contra sententiam ab auctore huius l. propositam, evv. tria priora ex argumento παραδόσεως ἀγράφου, ab Apostolis in communem usum receptae, repetenda esse, monuit Eichhorn in l.: *Einleit. in das N. T.* I. 2. *A.* 1820. p. 427 ff.

c) I. C. Orelli Selecta Patrum ecclesiae capita ad εἰσηγητικὴν sacram pertinentia. Partic. I. Turici. 1820. p. 39. Dr. J. P. Mynster *Kleine theol. Schriften.* Kopenh. 1825. *Ueb. d. Gebr. unserer Evv. in den Schriften Justins des Märt.* p. 1—49.

d) Distinguendum est inter archetypum evangeliorum *(Urevangelium)*, de quo vid. Eichhorn *Einl. ins N. T.* B. I. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* III. 1813. 1205 ff., quod, nisi omnium, plurium tamen Apostolorum consensu, ut regula quaedam doctoribus Christianis exhiberetur, a discipulo quodam eorum litteris consignatum fuisse statuunt (cf. quae contra monuerunt Hug *Einleitung.* II. 2. *A.* p. 76 ff. Gieseler l. l. p. 49 ff. et Schleiermacher *Ueb. die Schriften des Lukas.* Berl. I. 1817. p. 2 ff. Paulus *Theol. exeget. Conservat. 1ste Liefer.* Heid. 1822. Nr. I. De Wette *Einleitung.* §. 85.), — et inter evangelium quoddam, a Matthaeo, quippe quem ceteris Apostolis scribendi peritiorem fuisse, verisimile est, forma breviore primum Syro-chaldaice exaratum. [Non obstant, quae Lucas (1, 2.) refert de iis, qui ἀπ' ἀρχῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου, παρέδοσαν. Verbum enim παραδιδόναι de quavis narratione dicitur, et litteris et ore propagata.] Qua quidem lingua evangelium a Matthaeo litteris mandatum

datum fuisse," tollantur antiquissimi gravissimique ecclesiae scriptores omnes: Papias ap. Euseb. H. Eccl. III. 39. *Ματθαῖος ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο, ἡρμήνευσε δ' αὐτὰ ὡς ἐδύνατο ἕκαστος.* Add. V. 10. de Pantaeno. Irenaeus adv. haeres. III. 1. *Ματθ. ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφὴν ἐξένεγκεν εὐαγγελίου.* Hippolytus de XII Apostolis et LXX discipulis. T. I. p. 30. Opp. ed. Fabric. Origenes ap. Euseb. H. E. VI. 25. Eusebius ib. III. 24. Hieronymus Comment. in Matth. praefat. Item Catalog. viror. illustr. s. v. Matthaeus: „Matth. — evangelium Christi hebraicis litteris verbisque composuit: quod quis postea in Graecum transtulerit, non satis certum est. Porro *ipsum hebraicum* habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit." — Bertholdt l. l. 1257 ff. Accedit, quod nemo Patrum eccl. contrariam sententiam proposuit, novissime defensam ab I. L. Hug *Einl.* II. 2. *A.* p. 16 ff. F. G. Schubert Diss., qua in sermonem, quo Ev. Matthaei conscriptum fuerit, inquiritur. Gott. 1810. 4., denuo refutatam ab H. Olshausen *Die Echtheit der 4 kan. Evv.* Kgsb. 1823. p. 19 ff. Ceterum interpretationem graecam hujus evangelii, quo tanquam archetypo narrationum de Iesu vita rebusque gestis ore traditarum certa aliqua norma, quam prae ceteris Lucas et Marcus secuti sint, maxime stabilita fuisse videtur, haud multo ante Hierosolymorum excidium in vulgus exiisse probabile est. Bertholdt l. l. 1268.

e) Schmidt *Einleit.* I. 102 ff. Ch. F. Weber *Neue Unters. üb. d. Alter u. Ansehn d. Ev. der Hebräer.* Tüb. 1806. Eichhorn *Einleit. in d. N. T.* I. 2. *A.* p. 158 ff. De Wette *Einl.* 2. *A.* §. 18. I. C. Thilo Acta S. Thomae Apostoli. Praemissa notitia novae Cod. Apocr. Fabric. editionis. L. 1823. p. XCVI ff. Cf. D. F. Schütz Diss. de Evangeliis, quae ante Evv. canonica in usu ecclesiae Chr. fuisse dicuntur. Regiom. 1813. 4.

f) Origenes apud Euseb. Hist. Eccl. VI. 15. et ipse Eusebius ib. III. 25. coll. c. 16., ubi Clementis Romani epistolam *μεγάλην καὶ θαυμασίαν καὶ ὁμολογουμένην* appellat. Athanasius synops. scr. sacrae. 98 ff. Augustinus de doctrina Christiana. l. II. c. 8.

g) Promiscue usi sunt PP. sec. II. libris apocryphis V. et N. T., parum adhuc solliciti de canone aliquo certis finibus circumscribendo, I. C. Orelli l. n. c. l. p. 39. Omnino constat, PP. ecclesiae antiquissimos ll. N. T., ut sacris ac divina auctoritate praeditis, nunquam usos esse, usque ad medium sec. II. *παράδοσιν ἀποστολικὴν* ore propagatam in tradenda doctrina Chr. maxime secutos. I. C. Thilo l. l. p. XCVII s. Hieronymus Ep. ad Dardanum, „Illud

nostris dicendum est: hanc epistolam, quae inscribitur ad Hebraeos, non solum ab ecclesiis Orientis, sed ab omnibus retro ecclesiasticis graeci sermonis scriptoribus, quasi Pauli Apostoli suscipi, licet *plerique* eam vel Barnabae vel Clementis arbitrentur, et nihil interesse, cuius sit, quum ecclesiastici viri sit, et quotidie ecclesiarum lectione celebretur. Quodsi eam Latinorum consuetudo non recipit inter scripturas canonicas, nec Graecorum quidem ecclesiae Apocalypsin Ioannis pari libertate suscipiunt; et tamen nos utraque suscipimus, nequaquam huius temporis consuetudinem, sed veterum scriptorum auctoritatem sequentes, qui plerumque utriusque abutuntur testimoniis, non ut interdum de Apocryphis facere solent, quippe qui et gentilium litterarum raro utantur exemplis, sed quasi canonicis et ecclesiasticis." Augustinus l. l. „epistolas Apostolorum, ait, quas *plures* et *graviores* ecclesiae accipiant, praeponendas esse iis, quas *pauciores* et *minoris auctoritatis* ecclesiae teneant."

h) Semler *Von freier Untersuch. des Kanon.* H. 1771 ff. (Corrodi) *Vers. einer Beleucht. d. jüdischen u. christl. Bibelkanons.* H. 1792. Haenlein *Einleit. in die Schr. des N. T. 2. A.* T. I. 365 ff. Eckermann *Theol. Beiträge.* B. V. St. 2. 140 ff. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 232.

Caput II.

DE DIVINA SCRIPTURAE S. AUCTORITATE.

§. 37.

Revelationis notio biblica.

In libris sacris, quod idem de Iesu Christo perhibetur Matth. 11, 27. Io. 5, 30. 7, 16. 8, 42. 10, 36. 12, 49. 50. 17, 8., rerum divinarum cognitio et effata illas spectantia saepissime a Deo eiusque revelatione repetuntur [a]); ita quidem, ut modus atque effectus huius revelationis varie descripti naturae leges eiusque cursum consuetum excedere plerumque videantur. Exod. 4, 12. Deut. 18, 18. Ier. 1 tot. Matth. 11, 25. 15, 3. 4. 16, 17. Io. 6, 45. Act. 4, 19. 1 Cor. 2, 10. 2 Cor. 12, 12. Eph. 3, 3—10. 1 Thess. 4, 15. Tit. 1, 3. 2 Petr. 1, 21.

Apoc. 1, 19. 14, 13. Commemorantur in huius rei fidem ἐπιφάνειαι Dei ipsius Gen. 3, 8—10. 18, 1 ff. Ex. 3, 2 ff. 19, 20. 40, 34. et Angelorum Gen. 18, 2. 19, 1. 2 Sam. 24, 17. 1 Reg. 19, 5—7. Dan. 7, 10. Marc. 16, 5. Luc. 1, 11. 2, 9. 24, 23. Io. 20, 12. Act. 7, 53. 10, 3 ff. Hebr. 2, 2., *voces coelestes* Gen. 22, 11. Matth. 3, 17. 17, 5. Io. 12, 28. Act. 9, 4 ff., *somnia* Gen. 28, 12 f. Matth. 1, 20. 2, 12. 2, 22. et *ecstases* Ies. 6, 1 ff. Ezech. 1, 1 ff. Act. 10, 10 ff. 2 Cor. 12, 2—4.; praeterea revelatio per *rerum naturam* Ps. 19, 1 ff. Rom. 1, 19 ff. et *rationem humanam* Deut. 30, 11 ff. Rom. 2, 14. 15. Act. 17, 24—27., et revelatio per *afflatum* seu *spiritum divinum*, quo non solum oratores sacri in tradendis oraculis atque decretis divinis (§. 32. *d.*) Num. 11, 25. Ies. 42, 1 ff. Sap. 9, 17. Matth. 10, 20. Io. 14, 26. [b]) 16, 13. 1 Cor. 2, 10. Hebr. 1, 1. 1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21., adeoque artifices in exercendis artibus Exod. 31, 3. 35, 31., sed etiam V. T. librorum scriptores in conficiendis his libris Act. 1, 16. 28, 25. adiuti esse dicuntur. Veruntamen in aliis locis afflatum seu spiritum illum divinum Israelitae cuicunque contingere potuisse docetur, Ies. 44, 3. Ioel 3, 1 ff. coll. Act. 2, 17 ff. Sap. 7, 27 ff. Sir. 39, 1—9. Unde factum est, ut in N. T. etiam singula doctorum (Matth. 16, 17. Io. 11, 51. Act. 21, 11. Eph. 3, 5. 1 Thess. 4, 9.) et ipsius vulgi effata (Act. 10, 44 ff. 1 Cor. 12, 4 ff. 1 Io. 2, 20. 27.), ad efficaciam illam divinam relata sint, ipsumque spiritus sancti donum ad quosque transferatur religionis Christianae cultores tunc initiatos Luc. 11, 13. Act. 2, 38. 8, 15 ff. 9, 17. 1 Cor. 12, 3., qui et θεοδίδακτοι nominantur 1 Thess. 4, 9. Ceterum N. T. scriptores *scriptis* suis divinam auctoritatem nusquam vindicant [c]); Paulus Apostolus solus nonnulla, quae scripsit, ad mandatum Iesu Christi, alia vero ad suum ipsius iudicium atque arbitrium revocavit (1 Cor. 7, 12.). Neque tamen praetereundum est, *in V. T.* libris et diras imprecationes (2 Sam. 16,

11.), atque iniuste facta (Exod. 3, 21. 22. 17, 10—14. Deut. 2, 30. 2 Sam. 24, 1 ff. 17.) inter Dei mandata referri.

a) Distinguitur auctoritas s. s. divina *obiective* et *subiective* intellecta. Illa e consensu argumenti scripturae s. cum rectae rationis ideis de Deo eiusque ad mundum ratione repetitur, haec vero e persuasione scriptorum ff. de rebus ab ipsis traditis modo quodam supernaturali a Deo patefactis. Ammon *Bibl. Theol.* I. 29.

b) Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. H. 1823. N. IV. De spiritu s. et Christo paracletis. p. 115 ff.

c) Lucas in evangelii initio, se diligenter examinando omnia ab origine inde opus suum composuisse, ipse profitetur, et Ioannes Ev. 19, 35. ad eam tantum fidem provocat, quae cuique homini sincero debetur.

§. 38.

Doctrina symbolica et ecclesiastica.

Scriptura s. in ecclesia evangelica pro divino religionis Christianae fonte habetur [a]), non tam quia sententias continet vere divinas i. e. per se veras ideaeque Dei recte informatae convenientes, quam quia origo ei adscribitur *supernaturalis* s. miraculosa, *inspirationis* (θεοπνευστίας) [b]) vocabulo atque doctrina illa, qua simul reliquae revelationis supernaturalis species in libris ff. commemoratae eadem auctoritate divina exornantur, subtilius definita. Quibus positis *religio Christiana est complexus doctrinarum supernaturali modo revelatarum de institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Chr. reparandam spectantibus.* Atque haec doctrina ita comparata dicitur, ut humana ratio, nisi a spiritu s. illuminata fuerit, eam intelligere et credere non possit [c]). Quanquam libri symbolici, Luthero ipso ambigue hac de re iudicante [d]), de revelationis, a qua religionis doctrinam simpliciter repetunt, modo et ratione plane nihil sanxerunt, exorti tamen sunt haud multo post doctores ecclesiae male seduli, qui mira commen-

torum varietate hunc locum uberius exornarent. Praeter alias diſtinctiones *e*) discrimen fecerunt *f*) inter *revelationem*, actum Dei *univerſalem*, quo res ignotas antea atque occultas multis et diverſis modis iisque ſupernaturalibus patefecit hominibus, et *inſpirationem*, actum Dei *ſpecialem*, quo conceptionem et ſcriptionem rerum cum ſcriptoribus ſſ. modo ſupernaturali communicatarum per ſpiritum ſanctum ita moderatus eſt, ut errores praecaveret. Neque nuda quadam aſſiſtentia et gubernatione ad praecavendos errores, ſed vera *ſuggeſtione* rerum, notionum et verborum (inſpiratio *realis* et *verbalis*), atque peculiari quodam *impulſu* ad ſcribendum, cui nonnulli et *directionem* ſ. *aſſiſtentiam* in ſcribendo, tanquam ſingularem quandam Dei operationem, addiderunt, inſpirationem, aliis tamen, recentioribus potiſſimum, aliter ſtatuentibus *g*), contineri docuerunt *h*).

a) Ipſa Auguſt. Conf. praefatio docet, Confeſſores ſibi hancce regulam praeſcripſiſſe, ſ. codicem eſſe unicum religionis doctrinae fontem. Provocant §. 3. (p. 6. ed. Rechenb.) ad „*purum verbum Dei*", ex quo doctrina ab ipſis propoſita hauſta ſit. Iſta formula loquendi verba praecedentia: „*ex ſcripturis ſanctis*", quae ad *Patrum* ſcripta etiam referri poſſent, ſatis illuſtrantur. In Conf. Aug. art. VII. de abuſ. p. 42. 44. Apolog. Conf. Aug. praef. 48. Art. II. 81. ed. Rechenb. [„Num fruſtra exiſtimant, toties idem repeti (in ll. ſſ.)? Num arbitrantur, excidiſſe ſpiritui ſ. non animadvertenti has voces?"], ſingula ſcripturae ſ. effata ad ſpiritum ſ. et Deum referuntur. Artt. Smalcald. P. II. Art. II. p. 308. „Lutherus regulam, inquit, habemus, ut videlicet *verbum Dei* (ſcript. ſ.) condat articulos fidei, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Ibid. P. III. Art. VIII. 333. Form. Conc. Sol. decl. praef. 635. (Lutherus) „hoc discrimen inter *divina* et *humana* ſcripta perſpicue poſuit: ſolas videlicet ſacras litteras pro unica regula et norma omnium dogmatum agnoſcendas, iisque nullius omnino hominis ſcripta adaequanda, ſed potius omnia ſubiicienda eſſe."

b) Haec vox in libris ſſ. nusquam reperitur; ſemel tantum *θεόπνευστος*, vocabulum apud Graecos rariſſime uſurpatum (Plutarch. T. IX. p. 583. ed. Reiske: *θεόπνευστοι ὄνειροι* ſomnia a diis immiſſa) legitur, 2 Tim. 3, 16., ubi idem eſt, quod afflatu ſ. ſpiritu divino ſuggeſtus; Vulg. vertit *inſpiratus*, unde *inſpirationis* no-

men ductum, quod, ficut θεόπν., tum de actu illo divino, tum de Apoftolorum ftatu ac libror. ff. indole dictum fuit.

c) Form. Conc. Sol. decl. II. 657. „Etfi humana ratio, feu naturalis intellectus hominis obfcuram aliquam notitiae illius fcintillulam reliquam habet, quod fit Deus, et particulam aliquam legis tenet; tamen adeo ignorans, coeca et perverfa eft ratio illa, ut etiamfi ingeniofiffimi et doctiffimi homines in hoc mundo ev. de filio Dei et promiffiones divinas de aeterna falute legant vel audiant, tamen ea propriis viribus percipere, intelligere, credere et vera effe, ftatuere nequeant. Quin potius, quanto diligentius in ea re elaborant, ut fpirituales res iftas fuae rationis acumine indagent et comprehendant, tanto minus intelligunt et credunt; et ea omnia pro ftultitia et meris nugis et fabulis habent, priusquam *a fpiritu f. illuminentur* et doceantur."

d) De evangeliis tribus prioribus, de epiftola Iacobi aliisque codicis f. partibus ita locutus eft, ut ex argumento fingulorum librorum ff. gradus auctoritatis divinae in iis conftituiffe videatur. Praef. ad interpretationem N. T. germanicam a. 1524 editam, et praef. ad ep. Iacobi. Opp. T. XIV. 104. 149. Alia Lutheri effata huc referenda collegerunt Bretfchneider in l. *Luther an unfere Zeit.* Erf. 1817. p. 202 ff. Kraufe in Opufcc. theologicc. 207 ff. Attamen in controverfiis de facra coena, quamvis alias infpirationem verbalem averfatus, ipfis fcripturae f. verbis, quippe quae Dei verba effent, inhaerendum effe, acerrime contendit; interdum etiam fibi ipfi infpirationem aliquam vindicavit. Opp. T. II. 140. — Planck *Gefch. d. Entftehung u. Bildung des prot. Lehrbegr.* V. II. 97 ff.

e) V. c. inter caufam fcr. f. efficientem *principalem* (Deum trinunum) et *inftrumentalem* („homines Dei fanctos, quos merito Dei *amanuenfes*, Chrifti *manus* et fpiritus f. *tabelliones* f. *notarios* vocamus") Gerhard Loci theoll. II. 26. Hollaz Examen theol. Ed. Teller. 74 ff.; inter *affiftentiam* et *infpirationem; afpirationem* (impulfum ad fcribendum), *poftfpirationem* (confequens teftimonium f. approbationem rerum et vocum fcriptarum), *infpirationem* (gratiam praefentiffimam concomitantem). Dannhauer Hodofophia. 34. Quenftedt Theol. did. polem. I. 70.; inter infpirat. *activam* et *paffivam;* infpirat. *antecedentem*, quae res plane incognitas fcriptoribus ff. patefecit, *concomitantem*, quae in rerum aliunde notarum v. c. hiftoricarum expofitione errores praecavit, et *confequentem*, quae humana fcripta ut vera per inftinctum divinum probavit, ut in evv. Marci et Lucae. Alii aliter. Cf. Doederlein Inftit. theol. Chr. I. 100 f. Diftinxerant iam Iudaei undecim revelationis gradus. Cotta ad Gerhardi Locos theoll. II. 18 ff. Defendunt gradus infpirationis Teller (Diff. de infpirationis fcr. f.

indicio formando. 1764.), Töllner (*Eingebung d. h. Schr.* 1771. 103 ff.), quatuor statuens, Michaelis (*Dogmat.* 2. *A.* 120 ff.). Cf. Knapp *Vorles. üb. d. Dogmat. herausgeg. von* Thilo. I. p. 93 f.

f) Quenstedt Theol. did. polem. I. p. 32. „Vox revelationis notat vel *materialiter* ipsam rem revelatam, vel *formaliter* ipsum actum revelationis: hoc modo accepta sumitur vel late pro quacunque rerum occultarum manifestatione a Deo profecta, vel stricte pro revelatione illa peculiari et gratiosa in Verbo facta, quae supernaturalis, sive revelatio per Spir. S. appellatur et est actus divinus externus, quo Deus sese humano generi per verbum suum patefecit ad salutarem eiusdem informationem, vel denique specialissime pro ἀποκαλύψει, s. revelatione Prophetis et Apostolis facta per ἄμεσον ἔλλαμψιν s. immediatum Spir. S. illapsum et afflatum, quad πρώτως dicitur revelatio." 68 ff. „Inspiratio est actio Spiritus S., qua actualis rerum cognitio intellectui creato supernaturaliter infunditur; seu est interna conceptuum suggestio, seu infusio, sive res conceptae iam ante scriptori fuerint cognitae, sive occultae. Revelatio potuit tempore antecedere scriptionem, haec (insp.) cum scriptione semper fuit coniuncta, et in ipsam scriptionem influebat. — Quandoque etiam revel. cum ipsa insp. concurrit atque coincidit, quando scil. divina mysteria inspirando revelantur, et revelando inspirantur, in ipsa scriptione." 72. „Non solum res et sententias, in scr. s. contentas, seu sensum verborum, Prophetis et Apostolis inspiravit spiritus s., sed etiam ipsamet verba et voces omnes ac singulas individualiter Sp. s. scriptoribus suppeditavit, inspiravit et dictavit." Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 169 f.

g) Nonnulli cum Reinhardo (*Dogmat.* p. 52.) distinguunt inspirationem *late* sic dictam, s. efficaciam spiritus div. in animis oratorum divinorum, qua etiam res notas proponentes erroris expertes erant; et insp. *stricte* sic dictam, s. *revelationem*, h. e. eam efficaciam spiritus div., qua oratores div. rerum ignotarum notitias accipiebant sine errandi periculo. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* p. 247. „*Es ist zwar der Satz festzuhalten, dass das N. T. die Schriften von Männern enthalte, welche göttlicher Offenbarung genossen, und dass es also, in wie weit es Offenbarungslehre vorträgt*, fidem divinam *habe; aber eine Inspiration der Schriften selbst ist nicht anzunehmen.*"

h) Cf. Calovii, Hollazii, Musaei (Introd. in theolog. c. 3.), Baieri, Buddei, Baumgarteni aliorumque institutiones dogmaticas ad h. l., quibus e theologis recentioribus adstipulati sunt Seiler Theol. dogmatico-polem. 38 ff. Id. de revelationis et in-

spirationis discrimine rite constituendo. Erl. 1794. 4. Storr *Lehrbuch d. Christl. Dogmatik.* I. 186 ff. al. — Stäudlin *Jesus der göttl. Prophet. Ein Beitrag z. Apologetik.* Gött. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1825. N. 35 f.

§. 39.

Continuatio.

Inspirationis notio, qualis iam definita est, scripturae s. effatis ita comprobatur, ut, quae Iesus de spiritu divino, paracleto, Apostolos in exponenda religionis doctrina adiuturo, enunciavit (Io. 14, 16. 26. 15, 26. 16, 7—15. cf. Matth. 10, 19. 20. Marc. 13, 11. Luc. 12, 11. 12. — 21, 14. 15.), et Apostoli de eius auxilio ipsis revera suppeditato universe professi sunt (Act. 2, 4. 4, 31. 1 Cor. 2, 9. 10. 7, 40. 12, 3. Eph. 3, 5. Gal. 1, 12. 1 Thess. 2, 13.), ad libros quoque ab iisdem religionis propagandae caussa conscriptos transferantur. Neque minus argumenta petita sunt tum ex illis locis, quibus Apostoli se spiritu divino edoctos et gubernatos aliquid litteris mandare ipsi diserte monent, Act. 15, 23. 28. 1 Tim. 4, 1. 1 Cor. 7, 40., tum ex iis, quibus Iesus et Apostoli V. T. scriptis auctoritatem quandam divinam vel ipsam *θεοπνευστίαν* tribuunt, Matth. 5, 17. 18. 22, 43. Luc. 24, 27. Io. 5, 39. 46. 10, 35. (2 Tim. 3, 15. 16.) 2 Petr. 1, 19—21. Addi possunt ea V. T. dicta, in quibus mandatum aliquod divinum de rebus certis scribendis commemoratum est, Ex. 34, 27. Deut. 31, 19. Ies. 8, 1. Ier. 36, 2. Inspirationis autem singulorum verborum argumenta repetita sunt ex hisce scripturae s. locis: Ex. 4, 12. Ier. 1, 9. Matth. 10, 20. Luc. 12, 11. 12. 21, 15. 1 Cor. 2, 12. 13. 1 Tim. 4, 1. 2 Tim. 3, 16.; itemque e natura rei, quum cogitata sine verbis cum aliis communicari vix queant. Quod praeter alia quaedam argumenta [a]) nonnulli ad inspirationem probandam adduxerunt et quo solo *fidem* dictam *divinam* comparari voluerunt, *testimonium spiritus sancti internum*, quo persuasio imme-

lata de effectibus religionis Christianae in mentibus humanis supernaturalibus b) contineri dicitur, a supernaturalistis recentioribus aut latiore sensu definitum, aut tanquam nil probans reiectum est c). Ceterum Marci et Lucae libris, ad quos promissiones Iesu supra allatae referri nequeunt, θεοπνευστία vindicatur, propterea quod, testibus scriptoribus ecclesiasticis d), nil fere nisi dicta Apostolorum repetiisse dicuntur; vel quod, sicut alii Apostolorum discipuli, spiritus s. dotibus imbuti fuerint, cf. 1 Cor. 12, 1—11. 1 Io. 2, 27. Act. 8, 18. 19, 6.

a) Diiudicentur argumenta *a tuto*, argg. a testimonio ecclesiae, ab antiquitate doctrinae, a generis scribendi librorum ss. praestantia et virtute ducta, al. Eckermann *Handb. d. Christl. Gl.* I. 597 ss. Gust. Fr. Nic. Sonntag Doctrina inspirationis eiusque ratio, historia et usus popularis. Heidelb. 1810. p. 181 ss.

b) Hollaz Examen theologicum acroamat. ed. Teller. p. 116. „Per int. sp. s. testimonium intelligitur actus supernaturalis spiritus sancti, per verbum Dei attente lectum, vel auditu perceptum, virtute sua divina, scripturae s. communicata, cor hominis pulsantis, aperientis, illuminantis et ad obsequium fidei flectentis, ut homo illuminatus ex internis motibus spiritualibus vere sentiat, verbum sibi propositum a Deo ipso esse profectum." Similiter Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 120 s.

c) Mosheim *Dogmat.* 142. „Potest aliquis pios motus sentire et tamen errare!" — Theologi recentiores plurimi testimonio sp. s. argumentum ab experientia ductum substituerunt. Morus Epit. p. 39., Doederlein Instit. Theol. Chr. I. 22. 99., Reinhard *Dogmat.* 65. „Testim. sp. s. est animi certa persuasio ex usu legitimo librorum ss. orta, eorum doctrinam ad instituendum, corrigendum et tranquillandum animum esse maxime idoneam." Twesten *Vorles. üb. d. Dogm.* I. p. 429. „*Das Zeugniss des h. Geistes beruht auf dem Bewusstseyn der Identität der in uns geweckten, aber noch werdenden und des Wachsthums bedürftigen, und des auf eine ursprüngliche Weise in der Schrift dargestellten, durch sie auch uns sich mittheilenden rel. Lebens, oder auf dem, mit der Anerkennung ihres Ansehns zusammenfallenden Bewusstseyn, dass das, was Princip unseres Lebens ist oder wird, in ihr am reinsten, ursprünglichsten, vollkommensten gegeben sei, und durch sie auch uns ergreife.*" Verum hoc modo fini-

tum argumentum illud, doctrinam Chr. modo *supernaturali* patefactam esse, minime probat. — Nomen testimonii sp. s. *interni*, cui opponitur eiusdem test. *externum* seu persuasio de origine religionis Chr. supernaturali per miracula (Hebr. 2, 4.) effecta, perperam ductum est e Rom. 8, 16. 1 Cor. 2; 4. 1 Io. 5, 6. Schott Epit. Theol. Chr. dogmat. p. 17. ed. 2. Eckermann l. l. I. 674 ss. *Aufhellungen.* 685 ss.

d) Irenaeus adv. haeres. III. 1. *Μάρκος μαθητὴς καὶ ἑρμηνευτὴς Πέτρου καὶ αὐτὸς τὰ ὑπὸ Πέτρου κηρυσσόμενα ἐγγράφως ἡμῖν παρέδωκε.* Clem. Alex. Hypotypos. l. VI. apud Euseb. H. E. II. 15. Papias ibid. et III. 39. Lucam veritatem hausisse, perhibet Eusebius H. E. III. 24., *ἐκ τῆς ἅμα Παύλῳ συνουσίας κ. διατριβῆς, καὶ τῆς τῶν λοιπῶν ἀποστόλων ὁμιλίας*, Pauloque approbante evangelium edidisse.

§. 40.

Historia dogmatis.

Quemadmodum Iudaei (§. 37.), aeque ut aliae priscae gentes *a*), efficaciam virium animo a natura insitarum haud probe dignoscentes, animi motus sensusque acriores atque insolitos et cogitationes subito menti iniectas a quodam numinis afflatu s. inspiratione (i. e. ab efficacia numinis immediata seu praesidiis naturalibus haud utente) repetebant: ita illi iam inde a secundo ante Christum natum seculo, ad scripta sua sacra hanc inspirationis opinionem transtulerunt (1 Macc. 12, 9.) *b*), quae narrationibus de prodigiosa librorum ss. perditorum restitutione per Esdram *c*) et de graecae Versionis Alexandrinae origine *d*) admodum commendata atque confirmata est. Quo facto iam antiquiores ecclesiae Christianae doctores eandem sententiam varie exornatam *e*), neque vero subtilius definitam, non solum de Iudaeorum, sed non multo post etiam de Christianorum libris ss. *f*) professi sunt eamque acriter contra haereticos *g*) defenderunt; ita tamen, ut alii, sicut postea Synodorum Patres, sibi ipsis etiam inspirationem vindicarent *h*), alii eandem adeo ethnicis non omnino denegatam fuisse existimarent *i*), nonnulli tamen hanc

ethnicorum inspirationem a daemonum efficacia repeterent [k]).

a) Apud Graecos et Romanos poetae, vates, philosophi et alii divino quodam afflatu vel numine ipso hominem penitus occupante excitari dicebantur, quod respondet hebraico — רוּחַ יְהוָה הָיְתָה עַל Ezech. 11, 5. et — יַד־יְהוָה הָיְתָה עַל 1, 3. 3, 14. 22. (*πνευματοφόρος* apud LXX Hos. 9, 8. *φερόμενος ὑπὸ πνεύματος ἁγίου* 2 Petr. 1, 21.). Hinc *θεοδίδακτοι*, *θεοφόροι*, *θεοφορούμενοι*, *θεόσοφοι*, *θεόδοχοι*, *θεόπνευστοι*, *θεομάντεις*, *θεῖοι*, *ἔνθεοι*, *ἐπίπνοοι*, *ἐνθουσιαστικοί*, *ἀποδαιμονίζοντες*, *βακχευόμενοι*, *μαινόμενοι*, divino numine afflati, inspirati, furentes, cet. appellati sunt. Vel in furore sive *μανίᾳ* aut *ἐνθουσιασμῷ*, teste Platone in Phaedr. X. 316. ed. Bip., aliquid honorifici inesse existimabant, cf. Cic. de divinat. I. 37. Iustin. narrante l. XLIII. c. 2. Fauni uxor Fatua, „assidue divino spiritu impleta, velut per furorem futura praemonebat." — Knapp Scripta varii argumenti. Ed. 2. H. 1823. Prolus. I. in loc. 2 Petr. 1, 19—21. p. 36. „Quum in vatibus, ubi oracula fundunt, magna animi commotio et vero etiam mentis alienatio conspiciatur, apparet, quid causae sit, cur ea vocabula, quae de vaticinando dicuntur, etiam simpliciter *insanire* vel *furere* significent, veluti hoc ipsum verbum *vaticinari* apud latinos e. c. Cic. pro Sext. c. 10. et הִתְנַבֵּא Hebraeorum, 1 Sam. 18, 10. cf. 19, 24. Est etiam Graecorum *μάντις* a primitivo verbo *μαίνομαι*, quod ipsum quoque de *ἐνθέοις* usurpatur." — Plato in Ione IV. 186. poetas epicos non arte adiutos, sed *ἐνθέους* quaecunque poemata bona conficere dixit; et p. 187.: *Ὁ θεός, ἐξαιρούμενος τούτων νοῦν, τούτοις χρῆται ὑπηρέταις, καὶ τοῖς χρησμῳδοῖς, καὶ τοῖς μάντεσι τοῖς θείοις.* Platonis dialogus *ΙΩΝ*. Ed. G. G. Nitsch. L. 1822. Cap. IV. Platonis de enthusiasmo sententia. Cf. Homer. Odyss. I. 347. XXII. 347. (Apud Hebraeos interdum etiam cantu et musice afflatus ille divinus excitatus fuit 2 Reg. 3, 15. 1 Sam. 10, 5.) Il. II. 484. Hesiod. Theogon. V. 22. 30 ff. Cic. p. Arch. c. 8. Horat. Carm. IV. 6. v. 29 ff. Ovid. d. art. am. III. 549. — De philosophis divino numine afflatis v. Plato Apol. Socr. I. 69 ff. Add. eiusd. sententia: *ἀλλ' οὐδ' ἂν διδάξειν, εἰ μὴ θεὸς ὑφηγεῖτο.* Epinomis. IX. 269. Cic. Tusc. V. 4. Seneca Ep. 90. Quinctil. Inst. orat. X. 1.; de vatibus vid. Aeschyl. Agam. v. 1207. Eurip. Iphig. Aulid. v. 762. Xenoph. Mem. I. 1. Plato Apol. Socr. I. 51.: *Οἱ θεομάντεις καὶ οἱ χρησμῳδοὶ λέγουσι μὲν πολλὰ καὶ καλά, ἴσασι δὲ οὐδὲν ὧν λέγουσι.* Meno IV. 388. Phaedr. X. 360. *ἡ μαντικὴ ἐπίπνοια* i. e. vaticinii inspiratio, Apollini tribuitur. Diodor. Sic. XVI. c. 26. Virgil. Aen. VI. 46 ff. ibique Heyne. Ovid. Met. II. 640 f. Lucan. Pharsal. V. 161 ff.

Cic. de nat. deor. II. 66. „Nemo vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit." Add. Homer. Od. XVIII. 135. Plutarch. de oraculor. defectu, qui multum philosophatus super *spiritu divino*, quem variis nominibus, μαντικὸν ῥεῦμα κ. πνεῦμα, ἐνθουσιαστικὸν κν., τὴν τοῦ πνεύματος δύναμιν appellat. Paulus *Theol. - exeget. Conservat.* 2te *Lief.* 1822. p. 131 ff. *Unterschied u. Vereinigung der Begriffe* μάντις, προφήτης, ὑποφήτης. Alia veterum effata huc referenda dabit Knappii commentat. supra l. lectu dignissima. Add. ei. *Vorlesungen üb. die chr. Glaubensl. — herausgeg. v. C. Thilo.* I. p. 84 ff. — De Aegyptiis, Persis et Indis religionis conditores et sapientes suos divino instinctu actos vel edoctos esse praedicantibus vid. Iablonsky Pantheon Aegyptiacum. Frcf. ad V. 1750—52. 4. Kleuker *Zend-Avesta aus dem Franz. des* Anquetil. 1776—77. III Bde. 4. Ei. *Anhang zum Zend-Avesta.* 1781. II Bde. 4. Paulinus a St. Bartholomaeo Systema Brachmanicum. Rom. 1791. Heeren *Ideen über d. Politik, den Verkehr u. d. Handel d. vornehmsten Völker der alten Welt.* Th. II. 3. *A.* 1815. p. 415 ff. *Von den Vedas.* — Reinhard Explanatio l. Ies. 11, 1—5. in Velthusen — Commentatt. theol. V. I. p. 7. In universa antiquitate, „omnes, quorum animi, ardore aliquo inflammati et excitati, vel futura videbantur praesentire, vel omnino sapientia singulari, commotionum vehementia, orationis flumine, affectu, torrentis instar, abreptae ac profusae, aliis antecellere, hi omnes *divino spiritu afflari* putabantur, et *agitari.*"

b) Philo de Monarch. I. 820. ed. Paris.: Ἑρμηνεῖς γάρ εἰσιν οἱ προφῆται θεοῦ, καταχρωμένου τοῖς ἐκείνων ὀργάνοις πρὸς δήλωσιν, ὧν μὲν ἐθελήσῃ. Quis rerum div. haeres. 317.: Προφήτης γὰρ ἴδιον μὲν οὐδὲν ἀποφθέγγεται, ἀλλότρια δὲ πάντα ὑπηχοῦντος ἑτέρου. De praem. et poen. 918. — De duplici genere θεοπνεύστων apud Phil. v. Stahl in Eichhorn *Bibl.* IV. 789 ff. Discrimen posuisse videtur inter τοὺς ἑρμηνεῖς τοῦ θεοῦ proprie sic dictos, qui mandata Dei hominibus tradunt, et τοὺς προφήτας, qui vaticinia edunt. Verum etiam prophetas, ut vere θεοπνεύστους, ἑρμηνεῖς nominavit. De Monarchia. I. 820. Ceterum Mosen quidem pro summo maximeque insigni mysteriorum divinorum interprete habuit (De vita Mosis. II. 656. III. 681. De nominum mutatione. 1064., ubi ἀρχιπροφήτης nominatur); at reliquis V. T. scriptoribus eandem, quam suis ipsius scriptis, attribuit θεοπνευστίαν, ll. de Cherub. 112. et de migrat. Abrah. 393. Samaritani uni Mosi revelationem tribuunt, hanc vero Mosis prophetiam iam in ipso hexaëmero creatam, et postea Mosi traditam esse fingunt, quippe hoc beneficio divino prae ceteris mortalibus digno. V. Gesenius Commentat. de Samaritanorum theologia. Hal. 1823. p. 26. 27. coll.

Sir. 1, 1. 4, 9. 24, 1—9. Sap. 7, 27. 8, 19 ff. — Ioſeph. c. Apion. I. c. 7. (v. ſupra §. 82. *d.*) prophetis *τὴν ἐπίπνοιαν* tribuit. Archaeol. IV. 6. 5. de Bileamo dixit: *Τοιαῦτα ἐπεθείαζεν οὐκ ὢν ἐν ἑαυτῷ, τῷ δὲ θείῳ πνεύματι πρὸς αὐτὰ κεκινημένος.* Arch. XIII. 10. 7. Hyrcano, et B. I. III. 7. 9. IV. 10. 7. ſibi ipſi donum prophetiae tribuit. — Münſcher *Dogmengeſch.* I. 332 ff.

c) L. IV. Esdr. c. 14. Tertull. de cultu foem. c. 3.

d) Ioſeph. Arch. XII. 2. Philo de vit. Moſ. l. II. 660. Iuſt. Coh. ad Gr. 13. 16 ff. ed. Pariſ. Epiphan. de ponderib. et menſuris. §. 3. — Eichhorn *Einleit. ins A. T.* I. 313 ff. Bertholdt *Einl. ins A. u. N. T.* II. 516 ff.

e) Inſpiratio Moſis et prophetarum refertur nunc ad Deum, nunc ad ſpiritum div., nunc ad *λόγον.* Iuſtin. M. Cohort. 32. 35., Dial. c. Tryph. 7. 109. Apol. I. 31. 36. Theophil. ad Autol. I. 14. II. 9. 10. Iren. adv. haereſ. II. 47. p. 203. ed. Pariſ. „Scripturae perfectae ſunt, quippe a verbo Dei et ſpiritu eius dictae.“ Clem. Alex. Protr. 66. 68. Strom. VI. 765. ed. Potter. Tertull. Apol. 18. 20. 31. Origen. Prooem. de princ. IV. 1. c. Celſ. VII. 334. ed. Spencer.

f) Apoſtolorum ſcriptis a primis eorum lectoribus inſpirationem ſtricte ſic dictam nondum tributam fuiſſe, inde quoque apparet, quod Paulus ſententiarum ab ipſo propoſitarum longe alia argumenta, nec usquam ab inſpiratione ducta, profert. Et Patres eccleſ. primo parcius dixerunt de N. T. librorum inſpiratione, et ita quidem, ut a libro prophetico Apocalypſeos ad ceteros tranſirent. Iuſt. Dial. c. Tryph. c. 81. 179. Is autem, ſui quoque temporis hominibus inſpirationem conceſſam fuiſſe docet c. 88., quod idem Irenaeus, teſte Euſebio H. E. V. 7., et poſteriori tempore Lactantius (Inſtit. VI. 10.) aliique de aequalibus ſuis perhibuerunt. Theophil. ad Autol. II. 565. III. 388. Iren. adv. haereſ. III. 1., qui l. III. 16. 2. etiam ſingulorum verborum inſpirationem defendit. Athenagoras de prophetis tantum profitetur, ſpiritum ſ. eorum oribus, ut inſtrumentis, uſum eſſe (*ὡς αὐλήτης αὐλὸν ἐμπνεῦσαι*) legat. pro Chriſtian. c. 9. cf. c. 7. 18. Tertull. vero et Apoſtolos ſpiritu div. *inundatos* fuiſſe dixit. Adv. Iud. c. 8. Orig. Comm. in Matth. 428. ed. Huet. De princ. IV. 2. (Apoſtolorum ſcriptis tamen minorem inſpirationis vim tribuit, quam propheticis, apoſtolos interdum ſine ſpiritu aliquid protuliſſe ratus. Comment. in Ioann. 4. — Rösler *Biblioth. d. Kirchenv.* II. 271.). Euſeb. H. E. III. 24. V. 28. Cyprian. de unit. eccl. p. 111. ed. Brem. — Schröckh *Kirchengeſch.* Th. IX. Münſcher *Handb. d. Dogmengeſch.* I. 332 ff.

g) Adnumerantur iis: *Ebionitae*, qui aeque ac Simon Magus (cf. Epiphan. Haer. 21. 3. Theodoret. Haer. fab. I. 1.) omnes

fere prophetas repudiarunt, ex N. T. evangelium Matthaei prae ceteris magni aestimantes. Epiph. Haer. 30. 18. Euseb. H. E. III. 27.; — *Gnostici*, qui V. T. aut integrum, aut ex parte a summo Deo profectum esse negabant, nec de N. T. omnibus partibus et locis aeque existimabant. Iren. adv. haeres. II. 28. III. 1. 2. 9. 34. 36. Ptolemaei ep. in Grabe Spicileg. Patrum. Sec. II. T. II. 69. Epiph. Haer. 42. Tertull. de praescr. haer. c. 51. August. de haeres. 21. Münscher *Dogmengesch.* I. 340 ff.; — *Encratitae*, qui, teste Eusebio H. E. III. 29., acta Apost. et Pauli epistolas condemnabant; — *Manichaei*, V. T. libros contemnentes, in N. T. alia bona, alia mediocria, alia pessima contineri opinabantur. August. c. Faustum. l. XXXII. Münscher l. l. III. 93 ff.

h) Tertull. de exhort. castitatis. c. 4. Is omnes libros *ad aedificationem habiles*, v. c. Enochi librum, Sibyllina oracula, a Deo esse profectos censuit, de cultu fem. I. 3. II. 10. ad nationes II. 12. Similiter Origenes Hermae pastorem scripturam vocat *valde utilem divinitusque inspiratam*. Comm. in ep. ad Rom. ad 16, 14.

i) Clem. Alex. Strom. I. 4. 351. ed. Potter. p. 282. ed. Paris.: *Πάντων αἴτιος τῶν καλῶν ὁ θεός* et c. 20. 376., inprimis Cohort. ad gent. c. 9. 72.: *Ἀκούσατε οὖν οἱ μακρὰν, ἀκούσατε οἱ ἐγγύς· οὐκ ἀπεκρύβη τινὰς ὁ λόγος· φῶς ἐστι κοινόν, ἐπιλάμπει πᾶσιν ἀνθρώποις.* Add. Strom. VI. 5. 761. Orig. (c. Cels. IV. 503. VI. 631.) *τὸν λόγον* dixit apud eminentes nonnullos Graecos iam prius fuisse, quam Christus in terram venerit.

k) Theophil. ad Autol. II. cc. 2—8. Sibyllina tamen oracula, more plerorumque Patrum, v. c. Iustini Cohort. 38 ff. et prophetas in pari habuit honore. II. 38. (Münscher *Dogmengesch.* I. 216.) Tertull. Apol. c. 22. de praescr. c. 7. adv. Marcion. V. 19. Euseb. Caes. Demonstr. evang. l. V. Chrysostom. Homil. in 1 Cor. 29.

§. 41.

Continuatio.

Quae Theodorus Mopsvestenus [a]) et alii [b]) contemtim iudicarunt de nonnullorum V. T. librorum origine et auctoritate divina, ea impedire non potuerunt, quo minus sententia de inspiratione utriusque sacri codicis, per universam ecclesiam et ipsis doctoribus clarissimis [c]) probata, vario modo confirmaretur [d]). A theologis scholasticis, quum eo tempore

auctoritas divina et Patribus ecclesiae insignibus tribueretur, et synodis [e]) atque ecclesiae universae, praesertim vero Pontifici Romano, tanquam summo scripturae s. interpreti eique falli nescio, pauca tantum ad doctrinam illam subtilius tractandam allata sunt [f]). Sacrorum emendatores quum divinam scripturae s. auctoritatem contra adversarios in universum tantummodo defendissent [g]), seculi XVII. theologis reliquum fuit, subtiliorem inspirationis theoriam effingere (§. 38.), a qua vero, praeeuntibus Socinianis [h]), Arminiani [i]) et ipse Calixtus [k]) aliique [l]) recedere conati sunt. Postquam usque ad medium seculum XVIII. inspiratio supernaturalis omnium verborum et litterarum, imo a nonnullis punctorum et accentuum [m]), strenue defensa erat, exstiterunt tandem, inprimis e Lutheranorum familia, qui, exegeticis potissimum atque historicis ducti argumentis, doctrinam ecclesiasticam variis rationibus emendare anniterentur, vel certis quibusdam circumscriberent limitibus [n]), vel eam penitus tollerent [o]).

a) De libro Iobi, de scriptis Salomonis, inprimis Cantico Cantt. cf. Acta concilii V. oecum. Constantinop. in Harduini Concilior. c. V. III. 86 ff. — Münscher *Dogmengesch.* III. p. 105 f.

b) Chrysostomo (Homil. 2. in ps. 50.) et Gregorio Naz. (Orat. 36.) testibus. — Münscher l. l. III. 106.

c) Effata huc pertinentia Lactantii, Athanasii, Basilii M., Gregoriorum, Hieronymi, Chrysostomi, Augustini, Cyrilli Alex. aliorumque v. apud Sonntag Doctr. inspir. 95 ff. Neque tamen praetereundum est, scriptores istos compluribus in locis laxiores de inspiratione sententias prae se ferre. Sic Augustinus de consensu evang. II. c. 12., evangelistas rès enarrasse perhibet, „ut quisque meminerat, ut cuique cordi erat, vel brevius vel prolixius." Item Chrysostomus ad Act. 23, 6. (Opp. VIII. 362. Ed. Montfaucon.) de Paulo Ap. *πάλιν*, ait, *ἀνθρωπίνως διαλέγεται, καὶ οὐ πανταχοῦ τῆς χάριτος ἀπολαύει, ἀλλὰ καὶ παρ' ἑαυτοῦ τι συγχωρεῖται εἰςφέρειν.*

d) Omnino divinam scripturae originem *demonstrare* pauciores aggressi sunt, doctrinae divinitatem, ab illa haud diserte distinctam, defendisse satis habentes. Augustini demum aetate, quum traditionis et ecclesiae auctoritas adeo crevisset, ad has provocatum est,

ut dignitas quaedam divina scriptoribus ss. vindicaretur. Iunilius vero, episcopus Africanus sec. VI., argumenta a Patribus antiquioribus passim prolata rursus excitavit et coniuncta exhibuit, ut scripturae divinitatem vindicans divinam eius originem probaret. De partib. divinae legis. c. 20. 29. Bibl. Max. Patr. V. X. 350. Io. Damasc. de fid. orth. IV. 18.

e) Postquam Constantinus Caesar Patres synodi Nicaenae a. 325 spiritu divino praeditos fuisse publice declaraverat (Euseb. Vit. Const. III. 17. 21.), concilium Ephesum a. 431 in recitando decreto synodali ab hac sententia incipere haud dubitavit: per se, sanctissimum concilium, spiritum s. ita decrevisse cet. Socrates Hist. eccl. l. VIII. c. 34.

f) Pauci tantum liberius iudicarunt de inspir., sicut Petrus Lomb. Sentent. l. I. d. 10. 16. 17., inprimis vero Petrus Abaelardus Introd. in theol. Christ. et Theol. Christ. I. 2. „Si Deus, inquit, asini voce olim usus sit, ut prophetam erudiret, quidni philosophos dignos habeat, quum in sanctissimis et altissimis rebus versentur? Qui Christiano quodam sensu praediti nostrae religionis mysteria indagaverint, Pythagoras et Plato, viri summa pietate et reverentia in Deum affecti, ac Socrates — unde fidei donum acceperint, nisi a Deo?" Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. p. 166 ff. Sonntag l. l. 114 ff.

g) Conf. Aug. XVIII. 42. Apol. praef. 48. II. 81. XIII. 288. Artt. Smalc. P. III. Art. VIII. fin.

h) Faust. Socin. de auctoritate scriptorum s. 1570. Catechismus Racov. Ed. Oeder. p. 22 ff. Gruner Inst. th. pol. p. 409 ff.

i) Episcopii Instit. IV. 1. 4. Grotii Opp. theoll. T. IV. Basil. 1732. Vid. inprimis Votum pro pace eccl. 672. J. le Clerc *Sentimens de quelques théologiens de Hollande sur l'histoire critique du V. T. composée par* M. Simon. Lettre 11 et 12. Simili ratione contra insp. dogma disputavit Ben. Spinoza in Tractatu theologico-polit. Hamb. 1670. 4.

k) Respons. Moguntinis oppos. Thes. 22. Adiungi potest Calixto Richardus Simon, qui disquisitionibus historicis et criticis de canone et moderatiore inspirationis theoria ab ipso proposita (*Traité de l'inspiration des livres sacrés.* Rot. 1687.) ad liberaliorem hac de re doctrinam viam munivit. Omnino ecclesia catholica duriora illa de inspiratione placita non admisit, quanquam non veritati obtemperans in ea re, sed pontificibus suis serviens.

l) De Naturalistis, qui sec. XVII. et XVIII. inspirationis doctrinam variis rationibus impugnaverunt, de Pietistis et Mysticis, qui duriorem

Super-

Supernaturalistarum theoriam improbaverunt, v. *Aufhellungen der neuern Gottesgel.* I. 617 ff. Sonntag l. l. 131 ff. 147 ff.

m) Acerrime punctorum θεοπνευστίαν propugnarunt Buxtorfii, pater et filius, acad. Basil. proff. Edidit hic contra Lud. Capellum Salmuriensem, qui contrariam sententiam defenderat, Tractat. de punct. vocal. et accent. origine, antiquitate et auctoritate. Basil. 1648., quo facto ecclesiae Helveticae, in additamento ad libros symbolicos, quod *formulae consensus* nomine appellatur (§. 21.) Capelli librum et sententiam publice damnaverunt. Gerhard Loc. theoll. II. 266. *Aufhellungen in d. Chr. Gl.* 617 ff.

n) Töllner *Die göttl. Eingebung d. heil. Schrift untersucht.* 1771. Semler *Abhandl. von freier Untersuchung d. Canons.* IV Thle. H. 1771—75. Lessing *V. d. Erziehung d. Menschengeschlechts*, pr. typ. expr. in: *Beitr. z. Gesch. u. Lit.* St. IV. Braunschw. 1777. Jerusalem *Betrachtungen.* Braunschw. 1780. II. Doederlein *Christl. Religionsunterr.* I. 93 ff. K. A. Maertens *Theophanes od. üb. d. christl. Offenbarung.* Halberst. 1819. 227 ff.

o) Basedow *Vers. einer freimüth. Dogmat.* 7 ff. 15 ff. Damm *Uebersetzung d. N. T.* 1764. 65. *Matth.* p. 235. *Briefe an den Timoth.* 57. Henke Inst. fid. Chr. 37 ff. Eckermann *Handbuch d. Chr. Gl.* I. 423 ff. 662 ff. *Ueb. den Glauben an Offenbarung. In Form eines Briefwechsels.* 2. *A.* L. 1816. Ammon Summa Theol. Christ. 25. *Briefe üb. den Rationalismus.* 60 ff. De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 2. *A.* 41 f. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 115. „*Die eigenthümliche Vortrefflichkeit des Christenthums kann weder daraus erwiesen werden, dass es überhaupt Eingebung in demselben giebt, noch auch können Kennzeichen, deren Anerkennung man jedem zumuthen könnte, aufgestellt werden, um darnach die ausserchristliche Eingebung als falsch zu verwerfen.*" Hase *Ev. Dogm.* p. 420. „*Der ev. Supernat. braucht Inspirat. auf keine Weise zu postuliren —. Zwar empfängt er das Ev. der Liebe Gottes aus der Schrift, aber nur in der höchsten menschlichen Glaubwürdigkeit verbürgt, welche zur rel. Gewissheit wird durch innere Erfahrung.*" Cf. Twesten *Vorles. üb. d. Dogm.* I. 289 f.

§. 42.

Epicrisis.

Variae revelationis supernaturalis rationes multis librorum ss. locis commemoratae (§. 37.) omnino ad populi cuiusque incultioris notiones atque narrationes

mythicas [a]), invitante ipſa ſcriptura ſ., referri, ideoque, ſicut quaevis in rerum natura eventa, ad leges naturae nobis cognitas (§§. 11. 12.) revocari debent. Quod quidem ad θεοφανείας attinet [b]), numinis infiniti adſpectus diſerte negatur Io. 1, 18. 1 Io. 4, 12. 1 Tim. 6, 16. Ἀγγελοφάνειαι, quas Iudaei ſeriores pro Dei ipſius apparitionibus ſubſtituerunt (Act. 7, 38. 53. Gal. 3, 19. Hebr. 2, 2.), ſicut narrationes de daemonibus apparentibus, apud plerasque gentes repertae [c]), certis hiſtoriae fundamentis plane deſtitutae ſunt, et nomina, ſpecies ac mandata, quae Angelis in libris ſſ. attribuuntur, originem Iudaicam aperte produnt; negotia vero, ab Angelis in terris peracta, talibus miniſtris parum digna ſunt (v. Gen. 18. Iud. 13, 3 ſſ. — Gen. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ſſ. al.), nec poſtea, ubi dignior tali vindice nodus exſtitit, eiusmodi apparitiones unquam repetitae. Voces coeleſtes, quarum rariſſima quidem eſt mentio, plerumque ex audito varieque explicato tonitruum fragore interpretandas eſſe, ſatis luculenter apparet ex ipſis ſcripturae ſ. locis quibusdam, nec minus ex aliarum priſcarum gentium opinionibus ſimilibus [d]). Somnia [e]) et viſiones, quae pſychologiae luce optime colluſtrantur, et falſis prophetis adſcribuntur (Ier. 14, 14. 23, 16. 29, 8. Sir. 34, 1 ſſ.), nec ulla veritatis indicia habent. Afflatus denique divinus ſ. inſpiratio, quae proprie accepta repugnat ideae numinis i. e. ſpiritus perfectiſſimi [f]) (Io. 4, 24. 2 Cor. 3, 17.) hominisque libertatem et dignitatem intellectualem et moralem penitus tollit, quaeque, ſcriptura ſ. teſte, interdum et temere omnis generis hominibus, indignis etiam, conceſſa dicitur (§. 37.), explicanda eſt ex indole ſeculi rudioris effectus mirabiles et ipſos animi motus inſolitos ad praeſentiſſimam numinis efficaciam referentis (§. 9.). Praeterea perſuaſio de veritate revelationis eius ſupernaturalis, quae ſacri V. et N. T. codicis teſtimonio nititur, ſicut omnis eiusmodi ſententia, *petitionis principii*, quod vulgo dicitur, vitio labo-

nt[s]) (§. 11.). Omnino vero, quum quaevis alia res creata in orbe terrarum conspicua sine ullo Dei adminiculo supernaturali ac miraculoso finem propositum assequi possit et vere assequatur, non est, quod solum hominem, nisi supernaturali quadam, eaque Iudaicae et Christianae religionis instituto manifestata, Dei efficacia adiutus fuerit, finem ipsi propositum obtinere posse negemus, eumque adeo naturalibus animi viribus destitutum esse statuamus, ut religioni huic intelligendae atque diiudicandae plane sit impar. (§. 11. *a.*)

Ammon *Bibl. Theol.* I. 57 ff. Ei. Summa Theol. Christ. 22. Ei. *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 120 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 48 ff.

a) De mythis (§. 8. *b.*) in V. et N. T. scriptura s. agnoscendis vid. Seidenstücker *Ueb. die Mythen d. Hebräer; in Schlesw., ehmals Braunschw. Journal.* Alton. 1792. St. VI. 156 ff. Eichhorn *Urgeschichte, herausgeg. v.* Gabler. 1792. II. 1. p. 481 ff. Meyer *Hermeneutik d. A. T.* Lüb. 1800. II. §. 215 ff. Bauer Hermeneutica sacra V. T. 1795. §51. Ei. *Hebr. Mythologie d. A. u. N. T.* L. 1802. Gabler *Journal f. auserlesene theol. Literatur.* V. II. 1806. 40 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 199 ff. Mythos sacros intelligimus narrationes in antiquissimis monumentis instituti alicuius religiosi traditas, in quibus, ut est captus rudiorum ingeniorum, naturae quaedam supra humanae naturae fastigium positae sic inducuntur agentes, ut modo legibus naturae contrario nonnulla moliantur et efficiant. Eiusmodi mythos, in religionibus paganorum aeque atque in monumentis Iudaicae et Christianae religionis antiquissimis re ipsa reperiri, ab iis negari nequit, qui progressus disciplinarum historicarum, philologicarum et philosophicarum non ignorant, nec mentis quadam imbecillitate ducti easdem res iisdem nominibus appellare dubitant. Quum vero menti humanae necessaria haec lex sit proposita, ut omnia, quae in orbe terrarum sensibus subiiciuntur, referat ad nexum causarum et temporis successu et in spatio agentium (§. 11.), omnes eiusmodi mythi ad normam artis criticae atque historicae exigantur necesse est. Quo facto homines pii religionisque sensu imbuti, quo minus in ipsis rebus mythice traditis divinam providentiam, naturalibus tamen praesidiis ac causis utentem, venerentur et tacito quodam sensu agnoscant, minime prohibentur. Absque illo autem examine fieri non posset, ut in antiquissimis libris superstitiosae narrationes a veris rerum eventibus dignoscerentur. Ac nisi eiusmodi mythos in scriptura s. reperiri sta-

tuimus et veritatem ipsam divinam in iis latentem ab externa narrationum forma et involucro probe discernimus, librorum scripturae s. auctoritas contra adversariorum calumnias et opprobria haud satis defendi potest.

In explicandis mythis biblicis hoc potissimum considerandum est, librorum ss. auctoribus obversatam esse opinionem theocratiae cuiusdam immediatae, vel potestatis divinae sive a Deo ipso, sive per Angelos administratae (*Theokratisch - religiöser Pragmatismus.* Bertholdt *Hist. krit. Einleit. in d. A. u. N. T.* III. 779 s.), et si quae inciderant mala maiora, sive physica sive moralia, ea, in libris N. T. praesertim, ex opinione illius aetatis vulgari ad Satanam eiusque socios, tanquam horum malorum primos quasi architectos et antistites, referri. Accedit, quod primae religionis Christianae origines in ista tempora incidunt, quibus hominum animi δεισιδαιμονίᾳ et miraculorum opinione imbuti essent, ita, ut eventus praesertim extraordinarii, sed cum naturae legibus facile conciliandi, causas habere extra rerum naturam constitutas (*immediatas*) comminiscerentur, eumque errorem in ipsa rerum gestarum narratione proderent. Neque ignorare licet, res memorabiles de Iesu atque Apostolis in libris N. T. narratas aliquot decenniis post illas gestas litteris demum mandatas esse, ut mirum nemini videri debeat, interdum augustiorem rerum speciem animis informatam narratoribus illusisse. Varias autem de Iesu narrationes mythicas iam inde a medio sec. I. circumlatas fuisse, evangeliorum apocryphorum argumentum satis declarat.

b) Stahl *Ueb. d. Erscheinungen Jehovah's u. s. Engel;* in Eichhorn *Bibl.* VII. 156 ss. Bauer *Bibl. Theol. d. A. T.* 92 ss. Ei. *Hebr. Mythologie d. A. u. N. T.* L. 1802, 104 ss. Ad Gen. 18, 1 ss. cf. Odyss. I. 96 ss. XVII. 485. Θεοὶ ξείνοισιν ἐοικότες ἀλλοδαποῖσι — ἐπιστρωφῶσι πόληας. Ovid. Metam. VIII. 630 ss.

c) Bauer *Hebr. Mythologie.* 133 ss.

d) קוֹל יְהוָה, φωνὴ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, est tonitru Ps. 29, 3 ss. cf. Ps. 18, 14. Iob. 40, 4. coll. Io. 12, 28. 29. Apoc. 6, 1. 11, 19. Fulmina atque tonitrua Hebraei aeque ac Graeci et Romani annumerabant signis praesentiae Dei, et prodigiis divinitus factis, quorum significationem ex rerum circumstantia diiudicabant. 1 Reg. 8, 10. 18, 38. 39. Iudd. 6, 17. 21. Ovid. Fast. IV. 834. Propert. II. 16. 49. Virg. Aen. II. 693. VII. 142. VIII. 523. IX. 631. Mela I. 19. Kuinoel Commentar. ad Matth. 3, 17. Paulus *Commentar üb. das N. T.* I. Ei. *Leben Jesu.* I. ad h. l.

e) Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. I. 104. „Achillis illud apud Homerum (Il. I. 63.): Τὸ ὄναρ ἐκ Διός ἐστιν· omnium fere gentium consensu approbatur.“

f) Θεοπνευστία, seu ἐπίπνοια τοῦ θεοῦ (Ioseph. c. Apion. I. 1.) proprie accepta, et numinis et mentis humanae naturam *spirabilem* esse innuit, quod quidem notionibus in V. T. crebro expressis rudioribus (v. c. Gen. 2, 7. Iob. 32, 8. 33, 4. Ps. 104, 30.) satis convenit, minime vero doctrinae N. T. puriori, cum recta ratione consentienti.

g) Neque vero iis, quae Planckius V. V. (*Gesch. des Christenthums.* Gött. 1818. I. *Vorr.* p. XI. cui adstipulatus est Twesten *Vorles. üb. d. Dogmat.* I. p. 414.), ut inspirationis doctrinam ab illo vitio liberari posse ostenderet, attulit, ista reprehensio tollitur. Ait enim, scriptores evangeliorum, etiamsi eos narratores humanis tantummodo dotibus instructos testesque humanae auctoritatis fide dignos existimemus, tamen idoneos esse, qui nobis divinam et supernaturalem Iesu Christi auctoritatem persuadeant, eaque stabilita inspirationem quoque Apostolorum ex iis, quae Iesus ipse significaverit, confirmari posse. At enim si evangelistas humanorum narratorum modulo metiamur, nulla est causa, quae prohibeat, ne eorum narrationes de revelatione et inspiratione ad easdem leges exigamus, quas in diiudicandis aliis aliorum populorum narrationibus, ad historiam religionis pertinentibus, sequimur. Neque vero intelligi potest, cur illis tantum omnibus numeris absoluta veritas tribuenda sit, has vero mythis et additamentis fictis mixtas atque implicitas esse censeamus. Omnino universa antiquitas ex multis variisque partibus arctissime inter se connexis constat, nec alio modo recte intelligi et iudicari potest, nisi hoc, ut, quae in diversis populis similia nobis occurrant aut similibus conditionibus gesta sint, sive in historia, quae dicitur *sacra*, sive *profana* leguntur, plane eadem ratione iudicentur, eademque lance ponderentur. Praeterea illud vitium demonstrationis in orbem redeuntis in ratione a V. V. proposita parum vitatum esse, vel inde apparet, quod evangelicarum narrationum veritas et fides, quae videbatur ipsa per se certo talo stare, postea tamen inspirationis auctoritate denuo stabilitur et confirmatur.

§. 43.

Continuatio.

Argumenta, quibus subtilior illa inspirationis doctrina ecclesiastica impugnata et paene explosa est, depromta sunt *primum* ex universae scripturae s. indole, quae partim magnam orationis, v. c. Exod. 20, 2 ss. et Deut. 5, 6 ss. Matth. 4, 1 ss. et Luc. 4, 1 ss., interpretationis singulorum V. T. locorum v. c. Matth. 8, 17. et

1 Petr. 2, 24. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5., fontium (Num. 21, 14. Iof. 10, 13. Luc. 1, 2.), chronologiae (Matth. 23, 35. Luc. 2, 2. 3, 1. Act. 5, 36 ff. 7 tot.), et ipfius doctrinae argumenti diverfitatem, e. c. Act. 15, 1—31. et Gal. 2, 14. — Io. 13, 2. 27. Act. 5, 3. Eph. 2, 1—3. et Marc. 7, 21—23. Iac. 1, 13—15. — Io. 5, 22. 12, 31. et 3, 17. 19. 12, 47. — 1 Cor. 11, 5. et 14, 34. 1 Tim. 2, 11. 12. — [a]) exhibet, partim argumentum continet multis in locis ambigue et obfcuriffime expreffum aut temporis fucceffu emendatum [b]) (cf. fingula V. et N. T. effata de Deo eiusque cultu), aut etiamnum emendandum (§. 27.), et quod omnino ita comparatum eft, ut inventio eius e virium et praefidiorum naturalium ufu optime explicari queat [c]). *Accedit,* quod pars aliqua librorum ff. non ab illis, quorum nomina prae fe ferunt, auctoribus, fed ab interpretibus et amanuenfibus (Rom. 16, 22. Col. 4, 18. 2 Theff. 3, 17.), de quorum infpiratione nil conftat, litteris confignata eft. Praeterea fi numen divinum pro fapientia et bonitate fua infpirationem illam miraculofam librorum ff. vere neceffariam duxiffet, eandem et interpretibus quibusvis omnis temporis concedere debebat, ut fcriptorum fenfus haud raro inventu difficilis omni aetate et in omni populo recte cognofci poffet. — Argumenta *porro* petita funt e fingulis fcriptorum ff. effatis, quibus vel fuarum ingenii mentisque virium ufum fibi vindicant (Deut. 30, 11—14. Prov. 4, 3 ff. Luc. 1, 3. 1 Cor. 7, 10 ff. coll. 25. 26. 2 Cor. 11, 17.), vel divinum illum inftinctum, quo correpti fibi effe videbantur, fed quem nusquam certius definiverunt, ad folos propheticos fermones, minime vero ad fcripta fua diferte referunt [d]) (Num. 11, 25 ff. 1 Sam. 10, 10 ff. Ier. 1, 9. 1 Cor. 2, 13. 2 Petr. 1, 21.), vel ipfos fpiritu divino actos diligenter examinandos effe docent (1 Io. 4, 1. coll. Gal. 2, 6. 1 Cor. 10, 15. 14, 29.). Addi poffunt ea fcripturae f. dicta, ex quibus Apoftolos eorumque focios, etiamfi fpiritus f. dotibus imbuti fuerint, fenfim

pedetentimque ad perfectiorem religionis scientiam provectos e) (Act. 10, 10 ff. 11. 15, 1 ff. 21, 15 ff. 1 Tim. 4, 14. 15. add. Luc. 24, 25. Io. 16, 12.), non omnes opiniones praeiudicatas penitus exuisse f) apparet, cf. 1 Cor. 5, 5. 6, 3. 11, 30. 15, 22. 29. Iac. 5, 8. 1 Thess. 4, 15. coll. 1 Cor. 15, 51. al., testante ipso Paulo Ap. 1 Cor. 13, 9—12., se ceterosque Christianos imperfecta religionis cognitione imbutos fuisse. Nec minus *denique* argumenta affert historia tum populi cuiusque incultioris, opinionibus de efficacia numinis immediata et miraculosa imbuti, tum ipsius dogmatis de inspiratione historia, quae libri inspirati nomen promiscue ad scripta non canonica, v. c. librum Enoch, oracula Sibyllina aliaque (§. 40. k.) translatum fuisse et subtiliorem inspirationis formam seculo demum XVII. effictam esse (§. 41.), certissime demonstrat.

a) (Thurn) *Sammlung abweichender Vorstellungen d. neutestam. Schriftsteller üb. einen u. denselben Gegenstand.* L. 1803. Imo Christus ille, quem tria priora evangelia nobis exhibent, admodum dissimilis est eiusdem imagini ab Ioanne propositae. Herder *Vom Sohn Gottes.* 177 ff. Inprimis sermonum Iesu et dictorum indolem et rationem apud Ioannem ab ea, quam reliqua Evv. referunt, plurimum differre, lectorem peritum atque candidum haud fugiet. Gurlitt Lectionum in N. T. spec. IV. Hamb. 1805. p. 6. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 325 ff. De Wette *Ueb. Relig. u. Theol.* 2. *A.* 178. Bretschneider Probabilia de evangelii et epp. Ioannis Ap. indole et origine. L. 1820. p. 1 ff. — Loco supra l. Gal. 2, 14. Petrum a Paulo ob errorem non in agendo solum, sed in docendo etiam commissum vere reprehensum esse, tum inde apparet, quod reprehensionis causa est falsa sententia de lege Mosaica non plane abrogata, tum ex usu verbi ἀναγκάζεις c. 14. cognoscitur. Idem sentit Lutherus (*Erklärung d. Epistel an d. Galater.* Opp. T. VII. p. 1772 ff. ed. Hal.): „*Sct. Hieronymus entschuldigt Sct. Petrum und saget, wie er in allen Stücken recht und wohl gehandelt habe. Solches aber heißt dem Text* (*Gal.* 2, 11.) *Gewalt thun, und ihn böslich verkehren, welcher klärlich saget, daſs Sct. Petrus sei sträflich gewesen, und habe sich von der Wahrheit verirret.* — *Wir wollen Sct. Peters Sünde nicht kleiner machen und geringer achten, denn sie ist. Es fehlen und sündigen bisweilen auch wohl die Propheten selbst. Auf solche*

Weise irrten die Apostel auch, da sie träumten, als würde Christus ein leibliches Reich aufrichten Act. 1, 2." cet.

Nihilominus his nostris temporibus sententia ista, Paulum Ap., utpote divino spiritu illuminatum, sicut ceteros Apostolos, falli nescium *(unfehlbar)* fuisse (Tholuck *Auslegung des Briefs an die Römer.* B. 1824. p. 167.), denuo proposita est, nullis quidem rationibus adiectis. Cui sententiae, praeter locum supra l. Gal. 2. obstant Act. 11, 15. 23, 6. coll. 21, 27—29. 1 Thess. 4, 15. coll. 1 Cor. 15, 51. 13, 9 ss. al. Praeterea Apostoli nunquam eam virtutem sibi ipsi vindicarunt (cf. 1 Cor. 1, 16., ubi memoriae lapsum fatetur Apostolus; 1 Cor. 14, 34. 1 Tim. 2, 12., ubi praecepta sibi repugnantia afferuntur); qua quidem virtute et prophetae veteris Test., veri nominis πνευματικοί, caruerunt. (1 Reg. 13.) Vid. Hartmann *Ueb. das 4te Ev.;* in Bretschneider *u.* Schröter *Für Christenth. u. Gottesgelahrtheit.* B. VIII. H. III. 1825. p. 377.

b) Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ss. — Quod nonnulli commenti sunt, Deum et revelando et inspirando adeo sese accommodasse ad hominum rudiorum captum, ut vel falsas opiniones ad tempus certe illis suppeditaverit, id numinis sapientissimi et verissimi ideae omnino repugnat. Neque maiore successu inspirationis causam egerunt, qui eandem ad res divinas tantum pertinuisse contendunt, errores vero geologicos, physicos, astronomicos, chronologicos et historicos, qui in ll. ss. deprehenduntur, ab illa seiunctos volunt (Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I, 543 s. 680. Praeiverat Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 148.). Namque errores isti cum sententiis ad religionem pertinentibus arctissime coniuncti sunt (v. c. Ios. 10, 12. 13. 2 Cor. 12, 2.); nec liquet, cur Deus sanctissimus idemque benignissimus, dum religionis doctrinas inspiraret, cum erroribus eas coniungi voluerit. Accedit, quod in nullo scripturae s. loco inspirationis notio hoc modo circumscripta reperitur.

c) Herder *Christl. Schriften.* Samml. IV. 111 ss. „*Der eigene Standpunct jedes heil. Autors wird so deutlich bezeichnet, dass unter der Maske eines einhauchenden Geistes sich nichts in ihnen erklären lässt, während sie sich alle selbst erklären, sobald jeder Verfasser in seine Rechte eintritt.*" Plurima dogmata et singula religionis instituta in bibliis ss. commemorata, quae a sola supernaturali revelatione olim repetenda videbantur, eadem apud varios populos antiquiores et recentiores, in quibus ea nemo inspirationi tribuit, reperiuntur, v. c. apud *Aethiopes* et *Polynesios* ritus circumcisionis, apud *Aegyptios* 'Ιαώ et arca foederis omnisque cultus religiosus apud Israelitas usitatus (Ioseph. contra Apion. l. II. p. 1073. ed. Col.), apud *Parsos* doctrina de diabolo, apud *Indos* doctrina de incarnatione filii Dei, e virgine nati, apud *Parsos*,

Chaldaeos, *Americanos* aliosque populos incultiores doctr. de corporis resurrectione al. Ammon *Ausführl. Unterr. in der Christl. Glaubensl.* I. 116.

d) Dictis illis classicis, quibus inspirationis dogma demonstrare solent, nervus probandi non inest, quia altero (2 Tim. 3, 16.) nihil aliud affirmatur, nisi omnem librum, qui sit divino instinctu (ἐν πν. ἁγίῳ) conscriptus, pariter conducere hominibus edocendis emendandisque; alterum vero (2 Petr. 1, 21.) ex epistola ἀντιλεγομένῃ depromtum nullius scripti mentionem facit. Cf. Baumgarten-Crusius *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 234 ff.

e) E. A. Ph. Mahn Comment., in qua ducibus IV Evv. Apostolorumque scriptis distinguuntur tempora et notantur viae, quibus Apostoli Iesu doctrinam div. sensim sensimque melius perspexerint. Gott. 1811. 4.

f) Cludius *Uransichten des Christenth.* 150 ff. Böhme *Ueb. die apostol. Lehre v. d. Wiederkunft d. Messias*; in *Analekten*. I. 2.

§. 44.

Continuatio.

Argumentis illis diligentius examinatis, negari nequit, revelationem, a qua religio Iudaica et Christiana repetuntur, recte revocari posse ad naturalem et mediatam (§. 12.), ita quidem, ut auctores illarum singulari s. notabili quadam providentiae divinae, naturalibus tamen praesidiis utentis [a]), efficacia excitati atque adiuti dicantur ad meliorem et salubriorem religionis formam hominibus tradendam eandemque cultu publico atque ecclesia instituta propagandam. Quodsi ex ratione cogitandi moreque loquendi apud veteres vulgari, qui ingenii dotes singulares, praesertim cum sacro quodam mentis fervore coniunctas, facta et fata insignia simpliciter ad Deum referebant, modum quidem huius divinae efficaciae non subtilius definiendo, religionis auctores Dei iussu peculiari et loqui et agere sibi videbantur velut θεοδίδακτοι (1 Thess. 4, 19. coll. Gal. 1, 1. 12. 1 Cor. 2, 10.), et quasi propiore quodam cum Deo coniuncti nexu: eos hactenus quidem omnis fraudis expertes [b]), oratorum et legatorum divinorum no-

men auctoritatemque haud iniuria sibi vindicasse censemus, quatenus oracula vere divina i. e. et Deo digna et a Deo, omnis veritatis veraeque religionis auctore supremo, per naturalem quidem caussarum seriem derivanda, effati sunt [c]). Inspirationem vero scriptorum sacrorum in eo ponere licet, quod ii Deo iuvante, ad cuius voluntatem et efficientiam, sicut quaevis animi sensa bona (Phil. 2, 13. Iac. 1, 17.), ita suas quoque de religione sententias pie referebant, has scriptis consignaverint [d]); quae, etiamsi lectoribus illius aetatis destinata fuerint, tamen ita comparata sunt, ut etiamnunc religionis Christianae notitia ac doctrina aevi cultioris quoque luminibus accommodanda inde hauriri possit. Quae quum ita sint, in institutione populari videndum omnique studio in eo elaborandum est, ut, remotis artificiosis illis coniecturis ac quaestiunculis difficilibus et parum fructuosis, quae circa revelationem ac librorum ss. inspirationem recentiori demum aetate prolatae sunt, religionis Christianae, sicut scripturae s. origo in universum a Deo auctore derivetur [e]) illiusque argumentum vere divinum in dies rectius intellectum, tanquam ab ipso Deo profectum ac verum verbum Dei (Io. 17, 17.) hominibus commendetur et ad vitae usum transferatur. (Io. 7, 17.) Narrationes autem istae de diversis revelationis modis in libris ss. propositae, non ad unguem exigendae, omninoque ad ideas illis substratas universales revocandae sunt, vel apud cultiores ad notiones mythicas et symbolicas de Deo numen et efficaciam suam manifestante ista aetate pervagatas referri et ex ipsius scripturae s. effatis purioribus tanquam ex vero *Dei verbo* iudicari debent. Quibus accurate perpensis, facile intelligitur, falsum esse, quod nonnulli finxerunt, reiecta vetere inspirationis doctrina quamvis Dei revelationem omnemque verbi divini cultum et honorem tolli [f]).

a) Varie disceptatum est, supernaturalistis ipsis (parum constanter!) haud repugnantibus, v. Reinhard *Ueb. den Plan Jesu.* p. 474.,

qua via et ratione, non supernaturali, ipse religionis Chr. auctor divinus ad purioris doctrinae cognitionem (προέκοπτε σοφίᾳ καὶ ἡλικίᾳ, καὶ χάριτι παρὰ Θεῷ κ. ἀνθρώποις. Luc. 2, 52.), quam saepius universe a Deo repetiit (Io. 5, 30. 7, 16. 12, 44. 17, 17. 18, 37. cf. 1 Theff. 2, 13.), evectus sit? Omnino autem hoc tenendum est, Iesum Christum ingenii dotibus morumque honestate excellentissimum, tum e V. T. libris diligenter pertractatis [Ammon *Bibl. Theol.* II. 299 ff. *Briefe üb. d. Rationalism.* 154 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 191 ff. Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* Bd. II. L. 1821. p. 2. „*Es ist doppelt interessant zu sehen, wie eben jene durch das Christenthum vollendete Veredlung und Vergeistigung des Judenthums sich schon weit früher vorbereitete, und wenige Abschnitte der alttestamentl. Bücher verdienen daher so sehr als Vorbilder neutest. Vorstellungen betrachtet zu werden, als diese* (*Jes.* 40—66.)."], tum ex ipsius animi thesauro (Matth. 12, 35.), quo largiter sibi concesso a patre optimo maximo gaudebat (Io. 3, 34.), doctrinae suae praecepta hausisse. Singula decreta, quibus purior religionis doctrina ab eo tradita continetur, fere omnia in V. T. et Apocryphorum libris iam adumbrata fuere, velut idea Dei, ut patris, Deut. 32, 5. Ies. 63, 16. Ier. 31, 9. Mal. 2, 10., sententia de paganis ad verum Deum convertendis Ies. 2, 3. 4. 60, 1—6. Mich. 4, 1—3.; — de vero Dei cultu spirituali Ps. 40, 7—9. 50. 51, 18. 19. Ies. 1, 11—18. 29, 13. 14. 66, 3. Ier. 6, 20. Hos. 6, 6. Mich. 6, 6—8. Am. 5, 14. 15. 21—25. Eccl. 12, 13. 14.; — de vero amore Deo et hominibus praestando Deut. 6, 5. Levit. 19, 18. coll. Matth. 22, 37—40. Praeceptum illud: Quod tibi nolis fieri, aliis ne facito! Tob. 4, 17. legitur. Amorem erga inimicos commendant Iob. 31, 29. 30. Prov. 24, 17. 18. 25, 21. 22. Immortalitas animi et praemia poenaeque vitae futurae adumbrantur 2 Macc. 7, 9. 11. 22. 23. 12, 43—46. 14, 46. Nec minus apud Philonem et Iosephum purioris religionis vestigia inveniuntur. — De ortu religionis Chr. ex Essaeismo, ad cuius quidem disciplinam primum religionis Chr. institutum propius accessisse constat (Ioseph. B. I. II. 8. 2 ff.), unde ipse Eusebius (H. E. II. c. 17.) Therapeutas a Philone commemoratos pro Ascetis Christianis, perperam quidem, habuit, vid. prae ceteris Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu.* I, 570 ff., et quae contra monuit Bengel in Flatt *Magazin.* VII. Add. Henke *Magaz.* IV. 371 ff.; add. quae nuper hac de re docte commentatus est I. I. Bellermann in l. *Geschichtl. Nachrichten aus d. Alterthume über Essäer u. Therapeuten.* B. 1821., ubi veterum scriptorum dicta huc referenda diligenter collecta et examinata sunt.

b) Obiicitur quidem, Iesum et Apostolos, quum doctrinam suam eamque aliis impertiendi munus a Dei quadam efficacia immediata ac

supernaturali repeterent, nisi vera fuisset eiusmodi summi numinis effectio, in suspicionem vel *fraudis* vel *erroris* incurrere, ut aut alios fefellisse, aut ipsi decepti fuisse videantur. At enimvero illi, sententiam secuti in omni antiquitate pervulgatam, firmissime sibi ipsi persuaserant, omnia, quae in rerum natura magna et admirabilia effecta essent, omnesque animorum cogitationes et motus insolitos cum sacro quodam fervore coniunctos ad Deum solum auctorem referendos esse, ideoque etiam si qui exstitissent praeclari rerum divinarum doctores atque prophetae, hos singulari quodam afflatu divino agitatos fuisse credebant. Et hanc quidem sententiam, quae aequalibus eius, discrimine inter *mediatam* et *immediatam* Dei efficaciam nondum definito, probata erat, Iesus ipse tanto libentius et vehementius amplexus esse videtur, quo certius oracula quaedam V. T. Messiana in ipsum cadere videbantur, et quo ardentior in eo erat religionis ac pietatis sensus, quo incensus omnia, quae vel cogitaret, vel speraret, vel appeteret, ad Patris coelestis vim et maiestatem referebat. Neque vero illa opinio, qua Deum supernaturali quadam efficacitate usum esse in religione Christiana instituenda creditur, ita repugnat alteri sententiae, quae Deum naturalibus, ut hoc efficeret, praesidiis usum esse contendit, ut nullo modo cum ea possit conciliari. Nam si accuratius examinatae fuerint, eas ad unum idemque redire, et priore sententia concursum tantum providentiae divinae maxime insignem atque notabilem, ad notiones et dicendi formulas seculo certo proprias accommodate enunciatum, significari, facile intelligitur. Atque ipsa illa caussarum naturalium efficientia ad Deum, tanquam omnium rerum summum moderatorem, referenda est; quippe a quo tum omnium aliarum, tum inprimis humanae naturae, earumque exercendarum facultates et occasiones diriguntur ac gubernantur. Inprimis autem omnia instituta, quibus verus Dei cultus veraque virtus promovetur, a Deo ipso auctore recte repetuntur, propterea quod eorum inventores ingenii facultates et idoneas agendi opportunitates, quas quidem suapte sponte in usum converterunt, divinae providentiae acceptas ferebant, et quod, quo magis aliqua res ad Dei voluntatem atque consilium accommodate suscepta fuerit, eo certius Dei auxilium ad eam exsequendam ac perficiendam exspectari potest. Itaque quum princeps ille Christianae religionis auctor in ea instituenda, summam sanctitatem et pietatem cum purissimis virtutis praeceptis coniunxerit eoque ipso voluntati divinae egregie sese accommodaverit, quumque ex eius instituti initiis et progressu facile cognoscatur, divinae providentiae auxilium et favorem ei mirifice profuisse, summo iure Christianae religionis institutio Dei ipsius opus et munus habetur eodemque iure Iesus eiusque Apostoli Dei legati atque ministri censentur.

c) Iesus ipse (Io. 7, 17.) doctrinam, quam tradidit, divinam esse professus est, quatenus divina eius indoles ab homine religioso proboque cognosci potest atque diiudicari. Verum etiam divina recte dicitur, quia non sine numine inventa et tradita est. Namque Deus omnipraesens nemini deest studiose ipsum anquirenti et ad consilia divina exsequenda promto et parato. Quis autem dignior unquam exstitit eiusmodi auxilio, quisve gravioribus etiam providentiae divinae documentis gavisus est, quam auctor religionis Christianae in aeternum grato animo prosequendus? — Cf. Cic. de nat. deor. II. 66. „Nemo vir magnus sine aliquo afflatu divino unquam fuit." Seneca Epist. 41. „In unoquoque virorum bonorum habitat Deus." Ep. 66. „Ratio, pars divini spiritus in corpus humanum mersa." Antonin. de se ipso. XII. c. 15. Ἑκάστου νοῦς θεός, καὶ ἐκεῖθεν ἐῤῥύηκε. — *Briefe üb. den Rationalismus.* 297 ff.

d) Cf. Henke Lineam. inst. fid. Chr. p. 39. „Quidni *impulsum* et conatum scribendi ex aliis inserviendi studio, quo ferebantur scriptores, et ex opportunitate sibi oblata; *materiae delectum* ex temporis et loci peculiari necessitate; ipsas *res* e scientiae suae copia; *dispositionem* et *ornatum* ex ingenio quisque suo; *verba* ex consuetudine et usu loquendi sibi familiari desumserint?" Quibus positis non impedimur, quo minus in conscribendis conservandisque singulis sacri codicis partibus providentiae divinae auxilium pie agnoscamus.

e) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. p. 33 ff. Löffler *Magaz.* VII. I. 35 ff. „*Selbst wissenschaftlich betrachtet, hört eine Wahrheit darum nicht auf, eine göttliche Wahrheit zu seyn, und eine Vorschrift der Vernunft hört darum nicht auf, ein Gebot Gottes zu seyn, weil jene Wahrheit und dieses Gebot nur aus der Offenbarung Gottes in der Natur und durch die Vernunft einleuchtet. — Alle begreiflichen Wahrheiten können als von Gott geoffenbarte mit Wahrheit vorgetragen, und als Belehrungen oder Gebote Gottes eingeschärft werden. Ihre Wirkung zur Ueberzeugung und Befolgung wird um so grösser seyn, je mehr der eigene Verstand sie begreift, und je weniger die Vernunft zu widersprechen wagt.*" 26. 30. Planck *Ueb. d. Haltbarkeit d. histor. Beweises für d. Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. 294 ff. „*Kann der Rationalist nicht in einem sehr wahren Sinne sagen und glauben, dass die Lehre Jesu von Gott geoffenbart sei, wenn er gleich bezweifelt, dass sie durch ein Wunder geoffenbart sei? Wer darf ihm verwehren, eine mittelbare Einwirkung Gottes auf den Geist des Menschen, durch welche in einem bestimmten Augenblicke eine Wahrheit in seiner Seele zum Bewusstsein und zum Leben kommt, ebenfalls Offenbarung zu nennen? Denn wirkt nicht Gott*

in diesem Falle eben so wahrhaftig, wie in jenem? und ist nicht in dem einen, wie in dem andern, das Product der Wirkung das nämliche?" Dinter *Unterredungen üb. die Erlösung der Menschen durch Christum.* Neust. 1822. p. 134. *„Wenn ich ganz meiner Meinung und Neigung folgen dürfte, so überliesse ich die weiteren Untersuchungen, ob das Christenthum auf eine übernatürliche Art seinem erhabenen Stifter eingegeben oder durch den, von Gott geleiteten Gang oder Aufschwung des menschlichen Geistes sich entwickelt habe, den Lehrstühlen der Gelehrten. — Zu meinem Volke würde ich ganz einfach sagen; Genug das Christenthum ist da, ist herrlich, ist folglich göttlich, wie der Sonnenstrahl, bei dem ich warm werde, wenn ich auch nicht weifs, ob er die Wärme von oben herabgiesst, oder blos aus der Erde entwickelt."* Knapp *Vorles. üb. die christl. Glaubensl.* — *herausgeg. von* Thilo. I. p. 95.

f) C. v. Orelli *Ueb. d. Kampf des Rat. u. Supernat.* Zür. 1825.

§. 45.

Affectiones scripturae s.

Multi olim fuerunt theologi nostri in exponendis et defendendis scripturae s. *affectionibus*, quas dixerunt, sive attributis eius. Etenim vindicabant ei [a]), auctoritate Patrum [b]), conciliorum, traditionum [c]), episcopi qualiscunque et fanaticorum, ad *verbum internum* provocantium [d]), plane reiecta, auctoritatem partim *normativam*, quatenus sola certissimam fidei Christianae regulam exhibeat, ad quam omnia dogmata exigenda sint et iudicanda (§. 21.) [e]), partim *iudicialem*, quatenus sola debeat solvere ac dirimere pugnantium de religione Christiana controversias. Tribuebant ei praeterea *sufficientiam* seu praestantiam eam, qua omnia contineat, quae ad consequendam felicitatem sempiternam scitu sint necessaria; deinde *perspicuitatem*, qua, quae sunt ad salutem necessaria, accommodate ad omnium captum exponere putatur; denique *efficacitatem*, seu vim illam, qua ad animum edocendum, emendandum et tranquillandum maxime idonea sit, quae tamen universae doctrinae rectius vindicatur,

quam singulis libris. Qui iudicio quo minus et nostris temporibus assensum praebeamus, nil est, quod impediat, dummodo in scriptura s. explicanda (§. 25.), quae perpetuo et ubique valitura sunt, ab iis, quae certis temporis et locorum rationibus accommodata fuerunt, ratione duce recte distinxerimus f). Ceterum ex istis virtutibus scripturae s., in qua ipsa Dei providentia, prae reliquis antiquae religionis monimentis, verae religionis cum innumeris hominibus sub *positiva* quadam forma communicandae semina recondidit, recte demonstrant theologi nostri atque omnibus Christianis, contra leges usumque ecclesiae catholicae g), praescribunt necessitatem legendi scripturam s. h), vel, quod rectius praecipitur, eas scripturae s. partes, quae intellectu faciles edocendis et tranquillandis animis optime conveniunt i). (Luc. 11, 52. Act. 17, 11. 1 Cor. 10, 15. Io. 5, 39. 1 Thess. 5, 21. 27.) Atque ut doctrinae in libris ss. traditae vis saluberrima homini semper praesto sit, veritatis eius argumenta e recta ratione ducta, clara et perspicua adiungantur oportet, ut indocti quoque homines eam facilius intelligant semperque eam recordentur. Nam si qui nostra aetate, ubi altioris cognitionis semina latissime sparsa deprehenduntur, quoscunque homines ad solam auctoritatis fidem strenue revocandos esse censent ipsique revocare student, horum culpae tribuendum est, si in discipulis ita institutis omnis religionis ac virtutis sensus, ubi forte externa illius fidei fulcra et adminicula, ut in lubrico et instabili fundamento posita, ab aliis vel irridendo vel dubitando convulsa fuerint, prorsus exstinguatur; et si isti homines, priore auctoritatis coeca reverentia sublata, alii cuidam auctoritati vel pessima imperanti sese venditent. . . . .

a) Quae de l. s. hic praedicantur, ea per se intelligitur non referri ad Versiones eiusdem a diversis ecclesiis receptas, sed ad exemplaria hebraica et graeca ex docta utriusque linguae cognitione explicata.

b) Artt. Smalcc. P. II. Art. II. p. 308. „An Augustini dicta, destituta verbo sint admittenda? — Ex *Patrum* verbis et factis non sunt exstruendi articuli fidei. — *Regulam* autem aliam *habemus*, ut videlicet *verbum Dei* condat *articulos fidei*, et praeterea nemo, ne Angelus quidem." Phil. Melanchth. De scriptorib. ecclesiasticis ed. Strobel. Norimb. 1780. p. 88. (Patres eccl.) „iudicentur ex verbo Dei, quod semper manet regula doctrinae." — p. 52. „Non sunt sine delectu omnia Patrum scripta probanda, et saepe ipsi inter sese pugnant, nec raro est, dissentire aliquem a se ipso. Quare iudicium esse debet penes *Apostolicam scripturam.*"

c) Conf. Aug. Art. XV. p. 13 f. ed. Rechenberg. de abus. V. 28 ff. „Docuerunt, quod per observationem traditionum humanarum (i. e. rituum et caerimoniarum) non possimus gratiam mereri, aut iustificari, quare non est sentiendum, quod huiusmodi observationes sint necessarius cultus." 30. VII. 37 ff. Apolog. Art. VIII. 205. 211. „Volunt Apostoli, in ecclesia manere hanc libertatem, ne iudicentur ulli cultus legis aut traditionum necessarii esse, sicut in lege fuerunt necessariae ad tempus, ne obscuretur iustitia fidei." 212. „Traditiones veteres factas in ecclesia, utilitatis et tranquillitatis causa libenter servamus, easque interpretamur πρὸς τὸ εὐφημότερον, exclusa opinione, quae sentit, quod iustificent. Ac falso nos accusant inimici nostri, quod bonas ordinationes, quod disciplinam ecclesiae aboleamus." Artt. Smalcc. P. II. Art. II. 308. P. III. Art. XV. de traditt. humanis. 337. Appendix de potestate et primatu Papae. 340 ff. In ll. symbolicis eccl. Luth. prioribus reiiciuntur tantum traditt. ad *satisfactiones*, quae dicuntur, pertinentes; omnino vero traditionem ex sententia cath. eccles. definitam a sacrorum emendatoribus strenue repudiatam esse, ex ipsorum dictis et factis satis intelligitur. Praeterea Form. Conc. soli scripturae s. auctoritatem *normativam* tribuit Epit. praef. p. 570. „Reliqua vero sive Patrum sive Neotericorum scripta, quocunque veniant nomine sacris litteris nequaquam aequiparanda sunt —. 572. Cetera autem scripta — non obtinent auctoritatem iudicis; haec enim dignitas solis sacris litteris debetur." Add. Sol. decl. 632. Clarius de reiicienda omni traditione praeceperunt Conf. Helvet. II. Conf. Belg. Art. VII. Catechism. Racov. quaest. 31. 35. Winer *Comparative Darstell. des Lehrbegr. der verschied. chr. Kirchenpartheien.* L. 1824. 4. p. 1 ff. — Chemnitz Examen concilii Tridentini. Frcf. ad M. 1585. f. p. 60 ff. Dallaeus de vero usu Patrum. Genev. 1655. 4. — Distinguuntur traditiones *rituales*, quae ritus et caerimonias ecclesiasticas spectant, et quarum inprimis mentio fit in ll. ecclesiae Luth. symbb., et tradd. *doctrinales* s. dogmaticae, quae ipsa attingunt dogmata et decreta „ad salutem creditu et factu necessaria." („Has repudiamus, illas admittimus", scilicet „quatenus

us sui iuris et veritatis ex verbo Dei scripto demonstrationem habent." Quenstedt Theol. didactico-polem. I. p. 112.) Adduntur traditt. *historicae*, *hermeneuticae* et *morales*. Doederlein Inst. Theol. Chr. I. p. 213 s.

d) Artt. Smalcc. P. III. Art. VII. 331 s. „Tenendum est, Deum nemini spiritum vel gratiam suam largiri, nisi *per verbum*, et *cum verbo externo* et *praecedente*, ut ita praemuniamus nos adversum Enthusiastas, i. e. spiritus, qui iactitant, se ante verbum et sine verbo spiritum habere, et ideo scripturam sive vocale verbum iudicant, flectunt et reflectunt pro libito, ut faciebat *Monetarius* et multi adhuc hodie. — Quid, quod etiam *Papatus* simpliciter est merus Enthusiasmus, quo Papa gloriatur, omnia iura esse in scrinio sui pectoris, et quidquid ipse in ecclesia sua sentit et iubet, id Spiritum et iustum esse, etiamsi supra et contra scripturam et vocale verbum aliquid statuat et praecipiat. Hoc in universum antiquus est Satanas et serpens." Praeter *Anabaptistas* damnantur Schwenkfeldiani Form. Conc. Sol. decl. XII. 828. Recentiore aetate illis adnumerati sunt Weigeliani, Iac. Böhme, Gichteliani aliique mystici, itemque Quakeri et Methodistae. Cum quorum commentis cf., quae disputavit Ph. Marheinecke l. *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. p. 509. „*Kraft der ewigen Spiration geht der Geist Gottes ohne Unterlaſs aus von Gott, um die ewige Offenbarung des Vaters in dem Sohne der Welt anzueignen; zu dieser ewigen That Gottes haben alle Menschengemüther irgend ein nothwendiges Verhältniſs. Denn in jedem Menschen ist das Bewuſstseyn Gottes, ob gleich nur durch Gott, doch immer nur in einem gewissen Grade der Klarheit, Lebendigkeit, Stärke und Sicherheit.*" p. 534 s. „*Dadurch daſs die Bibel sagt, dieſs oder jenes sey wahres Gottes Wort, wird es als solches uns noch nicht klar, sondern allein dadurch, daſs Gott in ihr und in uns es sagt. — Sie für sich und ohne dieſs innere Zeugniſs des heil. Geistes kann aus sich allein kein zwingendes Zeugniſs anführen und geltend machen. — Ohne die Irradiation des göttlichen Lichts ist und bleibt uns die heil. Schrift ein verschlossenes Buch; sey auch alle menschliche Kunst und Gelehrsamkeit an ihr so groſs, als sie wolle.*"

e) Conf. Aug. Art. XV. 13. 14. Apol. Art. V. 173 s. „Consensus prophetarum iudicandus est universalis ecclesiae consensus esse. Nec Papae, nec ecclesiae concedimus potestatem decernendi contra hunc consensum prophetarum." VIII. 205 ss. XIV. Artt. Smalcc. P. III. Art. II. 306. Form. Conc. Epit. I. 572. — Reinhard *Dogmat.* 74 ss. Doederlein *Chr. Rel. Unterr.* II. 273 ss.

f) Praefverunt ipsi sacrorum instauratores. Conf. Aug. de abus. VII. p. 43. ed. Rechenb. „Apostoli iusserunt abstinere a sanguine, quis

nunc obſervat? neque tamen peccant, qui non obſervant, quia ne ipſi quidem Apoſtoli voluerunt onerare conſcientias tali ſervitute, ſed *ad tempus* prohibuerunt propter ſcandalum. Eſt enim perpetua voluntas evangelii conſideranda in decreto." Joh. Schultheſs u. J. C. v. Orelli *Rationalismus u. Supernaturalismus.* Zür. 1822. p. 26. „*Nicht Alles in der Bibel iſt Wort Gottes für uns; nur was der Vernunft in dem Lichte unſerer Zeiten, bei der heutigen Cultur der Menſchheit als wahrhaft, heiter und vollkommen einleuchtet.*" — De triplici quodam doctrinae typo in N. T. libris agnoſcendo v. De Wette *Bibl. Dogmat.* 209 ſſ.

r) Notetur decretum Conc. Toloſani a. 1129 h. Can. 12. Manſi Concilior. nova collectio. T. XXI. 296. „Prohibemus, ne libros V. T. aut N. laicis permittantur habere, niſi forte Pſalterium vel breviarium pro divinis officiis — ſed ne permiſſos libros habeant in vulgari translatos arctiſſime inhibemus." Idem ſtatuit Innocentius, P. R. Henke *Kirchengeſch.* II. p. 284. Mitius iudicavit Concil. Trid., quod quidem, quum in eccleſ. ev. ſolus Hebraeus textus in V. T., Graecus in N. T. pro authentico habeatur, Verſionem librorum ſſ. latinam, dictam *vulgatam*, ſolam *authenticam*, i. e. *θεόπνευστον* et publice adhibendam eſſe declaravit; Seſſ. IV. decr. de edit. et uſu ſſ. ll. Collectio quorundam gravium auctorum, qui ex profeſſo, vel ex occaſione S. S. translationes damnarunt — una cum decretis ſummi Pontificis et Cleri Gallicani, iuſſu eiusd. Cleri edita. Lutet. 1561. 4. Leander van Eſs *Pragmatiſch-krit. Geſch. d. Vulgata im Allgem., u. zunächſt in Beziehung auf das Trientiſche Decret. Oder: Iſt der Katholik geſetzlich an die Vulg. gebunden?* Tüb. 1824. — Conſtitutio Clementis XI. *Unigenitus* a. 1713 ſententiam a Quesnellio (*Le Nouveau Teſtament — avec des reflexions morales ſur chaque verſet, par le père* Quesnel. Pariſ. 1687. à Bruxelles. 1702. 8 Voll.) propoſitam: „Lectio ſcripturae ſ. eſt pro omnibus" tanquam haereticam damnavit. Libertatem et ipſam neceſſitatem legendi ſcripturam ſ. vernacule verſam cuique eccleſiae Cathol. aſſeclae denuo vindicare ſtuduit Leander van Eſs *Auszüge aus d. heil. Vätern u. andern Lehrern d. Kathol. Kirche üb. das nothwendige u. nützl. Bibelleſen, zur Aufmunt. f. Katholiken.* 2. *A.* L. 1816. Nihilominus Pius VII. P. R. per *Breve* d. d. 29. Iun. 1816. ad Archiepiſcopum Gneſenſem et per aliud eiusdem argumenti d. d. 3. Sept. 1816. ad Archiep. Mohilowenſem lectionem ſcripturae ſ. denuo prohibuit, ſodalitia dicta biblica, quae anno ſequente in Auſtria et Hungaria ſuppreſſa ſunt, *peſtis* nomine ſcilicet infamans. Attamen Verſio ſcripturae ſ. Polonica, de qua prohibenda praecipitur, iuſſu Gregorii XIII. P. R. confecta, approbante Clemente VIII. P. R., Cracoviae a. 1599 in vulgus iam prodierat. Wachler *Theol. Annalen.* 1818.

Theol. Nachrichten. I. p. 9. 1819. IV. 155. *Brevia* ista „ad hanc pestem avertendam" sancivit Leo XII. P. R. Epistola encyclica ad Patriarchas, Primates, Archiepiscopos et Episc. d. d. 3. Mai. 1824. Paulus *Sophronizon.* B. VI. H. 4. Heidelb. 1824. 73 ff. — *Die Bibel, nicht, wie Viele wollen, ein Buch für Priester nur, sondern auch für Fürst u. Volk. Von einem nicht römisch- sondern christ-katholischen Priester.* Bresl. L. 1818. Paulus *Sophronizon.* Heft I. u. II. 1819. 285 ff. — Walch *Krit. Untersuchung vom Gebr. d. heil. Schrift unter d. Christen in d. 4 ersten Jahrhunderten.* L. 1779. Hegelmayer *Geschichte des Bibelverbots.* Ulm. 1783. — Augusti *Denkwürdigkeiten aus d. christl. Archäologie.* Bd. VI. *Ueb. den gottesdienstl. Gebrauch der heil. Schrift.* L. 1823.

k) Catech. mai. Praecept. III. 425 s. Form. Conc. Sol. decl. II. p. 659. „Deus orandus est, ut per spiritum s. sua gratia (per quotidiana exercitia audiendi, *legendi* et ad usum transferendi verbum Dei) in nobis fidem et caelestia sua dona fovere velit." Chemnitz Examen Conc. Trid. I. 58 ff. Gerhard Loc. th. II. 375 ff. „Ex eo contra Pontificios colligimus, Laicis, quos ita vocant, scripturae lectione nequaquam esse interdicendum, sed ad eam potius ipsos esse invitandos et exhortandos." Quenstedt Theol. did. polem. I. 216 ff. — Studium lectionis librorum ff. promovendae, quod temporibus nostris societates dictas *biblicas*, inde ab a. 1804 ex Anglia propagatas, varie exercuit, per se quidem laudandum est; neque tamen minus curari debet, ut adiumenta quoque addantur ad scripturae s. argumentum bene intelligendum et ad usum transferendum (Matth. 7, 21. 22. Luc. 6, 46. Io. 5, 39. 1 Cor. 10, 15. al.); quod nuper felici successu tentavit Dinter V. V. edito l. *Schullehrer-Bibel. Das N. T.* 4 Thle. Neust. a. d. O. 1823—25. Cf. *A. L. Z.* 1825. N. 287—291. 2. *A.* 1827. *Das A. T.* 4 Thle. 1827. 28. — V. quae Lutherus severissime iudicavit de librorum ff. Versione ab ipso confecta Opp. I. 11. IV. 267. XIV. 19 ff., quae ut nostris tandem aliquando temporibus a vitiis perpurgata in publicum prodeat, quis est, qui non optet, harum rerum arbiter candidus? Ecclesia evang., dum librorum ff. Versionem vernaculam admittit atque commendat, eosdem ab omnibus intelligi velle debet, quare itidem emendationem Versionis communis et annotationes ad libros ff. repudiare nequit. Münter Pr. de S. S. et eius quidem integrae, usu liberrimo, deque nova versionis N. T. vernaculae recognitione. Havn. 1817. 4. Knapp *Vorles. üb. d. chr. Glaubensl.* H. 1827. I. p. 111. „*Man gebe den Unstudirten gute und verständliche Uebersetzungen in die Hände, damit sie bei Lesung der Bibel etwas Deutliches denken, und sich dadurch unterrichten und erbauen können. Da aber beim gemeinen Manne die Kirchenver-*

ſion gewöhnlich allein ein claſſiſches Anſehn hat, ſo wäre allerdings zu wünſchen, daſs in der Luth. Bibelüberſetzung nach und nach erhebliche Verbeſſerungen gemacht werden könnten." — *Unterſuchung, ob die Bibel in unſern Zeiten als ein Volksbuch zu empfehlen ſei.* Eiſenach. 1816. Krug *Ueb. die Bibelgeſellſchaften, ein kosmopolitiſches Wort;* in: *Minerva. Febr.* 1821. p. 284 ff.

f) De epitomis ſcripturae ſ., cuiusmodi, praeeunte Seilero (1781 ff.), a viris doctiff. Zerrenner (*Schulbibel.* 1799. 1805. 1809.), Natorp (*Die kleine Bibel.* 1802. 2. *A.* 2 Thle. Eſſen. 1823.), Cannabich (1801. 2.), Henneberg (1819.), Engel (*Geiſt der Bibel.* 4. *A.* L. 1825.) al. editae ſunt, ad priorem iuventutis inſtitutionem maximopere commendandis v. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. 44. Ei. *Briefe an Chr. Religionslehrer.* I. Br. 7. p. 51 ff. Knapp — p. 113. „*An ſich betrachtet können Auszüge aus der Bibel allerdings ſehr nützlich werden, wenn ſie zweckmäſsig eingerichtet und recht gebraucht werden.*" Ipſe Lutherus primus exſtitit auctor eiusmodi epitomes ſcripturae ſ., Catechismis ab ipſo editis; quippe quibus ſumma quaedam religionis doctrinae in libris ſſ. traditae, methodo quidem catechetica expoſita, contineatur. Cf. Form. Conc. Epit. praef. p. 571 ſ. „(Lutheri Catechismos) quaſi Laicorum biblia eſſe cenſemus, in quibus omnia illa breviter comprehenduntur, quae in ſcriptura ſ. fuſius tractantur, et quorum cognitio homini Chriſtiano ad aeternam ſalutem eſt neceſſaria."

§. 46.

Miraculi notio biblica.

Scriptores ſacri, ut fidem ſibi facerent, religionis et Iudaicae et Chriſtianae divinam originem praedicantibus, argumentis uſi ſunt tum *externis* tum *internis.* Ad illa *primum* pertinent *miracula,* quo verbo, ſiquidem ſignificationem e ſolis bibliis ſſ. petimus, in univerſum eventus deſignantur inſoliti, admirationem excitantes ideoque a cooperatione cauſae, humanas vires ſuperantis et rerum naturae curſum conſuetum legesque in efficiendo eiusmodi eventu tollentis, plerumque repetiti. Hanc enim notionem in V. et N. T. vocibus: אוֹת, מוֹפֵת, פֶּלֶא, σημεῖον, τέρας, θαυμάσιον, δύναμις, ſicut apud Romanos his vocabulis: *miraculum, prodi-*

gium, portentum, monstrum, ostentum, vere subesse, ex innumeris constat locis. Vis miracula patrandi, sicut eventa omnis generis in rerum natura obvia, saepissime quidem ad Deum refertur, quem omni tempore miracula edere compluribus in locis docent (Iob. 5, 9. Ps. 40, 6. 89, 6. 139, 14. Ioel. 3, 3. Sir. 18, 2 ff. 43, 2 ff.); atque Deo adiutore inprimis Moses [a]) (Ex. 3, 20 ff. cc. 7—11.), Iosua (Ios. 3, 15.), Simson (Iud. 15, 19.), Elias (1 Reg. 17, 10 ff.), Elisa (2 Reg. 2—6.), Iesus (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ff. 14, 11. Act. 2, 22.), qui quidem Iudaeos prodigia ab ipso expetentes saepius acriter reprehendit (Matth. 12, 38—42. 16, 1—4. Marc. 8, 11. 12. Io. 4, 48. coll. Matth. 4, 1—11. ll. parall.), et Apostoli (Act. 2, 43. 5, 12.) eorumque socii (Act. 6, 8. 8, 6. 7.), miracula patrasse perhibentur eo consilio, ut fidem adderent dictis aut divinam doctrinae ab ipsis traditae auctoritatem confirmarent [b]). (Io. 5, 20. 36. 10, 25. 37 ff. 14, 11.) Nihilo minus eiusmodi eventus extraordinarii et mirabiles etiam a daemonum efficacia repetuntur Matth. 10, 8. 12, 27. 28. Marc. 3, 15. 9, 38. Luc. 10, 17. 18, 32., ipseque Satanas vim miracula edendi hominibus quibusdam tribuere dicitur 2 Thess. 2, 9., atque adeo praestigiatores falsosque prophetas miracula patrare diserte traditur Ex. 7, 11. Deut. 13, 1 ff. Matth. 7, 22. 23. 12, 27. 24, 24. 2 Thess. 2, 9. Ceterum in miraculis ab Iesu Chr. et Apostolis effectis *fides* (πίστις) tanquam conditio, sensu quidem morali cogitata, saepius ponitur, ex qua vis miracula patrandi pendere dicitur Matth. 9, 22. 15, 28. Marc. 5, 34. 6, 1—6. — Matth. 17, 20. 21, 22. Marc. 11, 23 ff. add. 1 Cor. 13, 2. [c]).

Paulus *Commentar üb. d. N. T.* I. 770 ff. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 161 ff. Bertholdt *Hist. krit. Einl. ins A. u. N. T.* III. 748 ff. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 257 ff. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 238 ff.

a) Eichhorn de Aegypti anno mirabili, in Commentt. Societatis Reg. Scientiar. Gott. recentior. Vol. IV. 1820. p. 35 ff.

b) Iesum Chr. miraculis ab ipso patratis haud multum tribuisse, demonstrare conati sunt Nitzsch Pr. Quantum Chr. tribuerit miraculis. Vit. 1796. Eckermann *Wollte Jesus Wunder als Zeichen seiner göttl. Sendung betrachtet wissen? Theol. Beitr.* V. 2. Paulus *Ueb. d. Absicht d. Wunderthaten Jesu. N. Theol. Journ.* IX. p. 342. Contrariam sententiam defenderunt C. C. Flatt *Philos. u. histor. exeget. Bemerkungen üb. die Wunder Christi*; in Flatt *Magaz.* III. Storr ib. IV. 178 ff. Schott de consilio, quo Iesus miracula ediderit, ex ipsius sermonibus recte cognoscendo. Opuscc. Vol. I. Ien. 1817.

c) Baumgarten-Crusius l. l. p. 249.

§. 47.

Doctrinae de miraculis ecclesiasticae expositio historica.

In ecclesia primaeva de miraculorum in libris ss. relatorum veritate, a qua ipsa religionis Christianae veritas repetebatur [a]), adeo omnibus persuasum erat, ut insequentibus seculis, licet adversarii nonnulli Iesu et Apostolorum miracula ad fraudes artesque magicas revocarent [b]), etiam viri sanctitate quadam insignes, id quod Iesus ipse discipulis et cultoribus suis promisisse visus est (Matth. 17, 20. Io. 14, 12.), eiusmodi vel maiora facta mirabilia edidisse ab aequalibus perhiberentur [c]). Quanquam in ecclesia orientali haud defuerunt, qui proclivitatem aequalium ad prodigia sibi fingenda infringere studerent [d]), tamen in occidentali et orientali opinio de miraculorum perpetuitate praevaluit [e]), quam etiamnunc ecclesiae orientalis et catholica retinent. Veruntamen vis probandi non tam miraculis, quam vaticiniis in libris V. T. indagandis tribuebatur, et Origenes prae ceteris vera miracula ex indole doctrinae et consilio thaumaturgi diiudicanda esse docuit [f]). Primus inter Patres Augustinus notionem miraculi sensu quodam *subiectivo* definivit, ita, ut, quidquid arduum aut insolitum supra spem vel facultatem mirantis appareat, miraculum vocaret, portentum non contra naturam fieri, sed contra quam sit nota na-

tura, diserte monens. Imo quotidiana Dei miracula in rerum natura conspicua prodigiis inusitatis maiora esse declaravit g). Nihilo minus, praesertim in scriptis serius ab ipso compositis, vera miracula eorumque perpetuitatem comprobavit; quanquam, quae erat istius aetatis in rebus naturalibus explicandis et inconstantia et vero magna ignorantia ac temeritas, parum ipse sibi constitit, quippe destitutus ab omni naturae scientia paulo accuratiore. Augustinum secutus et Lutherus, improbata Thomae Aquinatis subtilitate scholastica, qua primus hunc locum tractavit h), mirabilia naturae quidem inprimis collaudavit i), tamen vera miracula etiamnunc fieri posse haud denegavit k). Interdum tamen et ipse miracula stricte sic dicta ad novae cuiusdam religionis institutionem necessaria esse professus est l), quanquam nec summam nec solam auctoritatem in eius veritate probanda iis tribuebat m).

a) Orig. c. Cellum. I. 5. argumentum a vaticiniis et miraculis ductum ἀπόδειξιν θειοτέραν πνεύματος καὶ δυνάμεως appellavit, loco 1 Cor. 2, 4. perperam huc relato.

b) Tertull. Apol. c. 21 ff. Orig. c. Cels. I. c. 6. ed. De la Rue. Arnob. adv. gentes. I. 23 ff. Euseb. adv. Hierocl. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805. 225 ff.

c) Iustin. M. Apolog. II. c. 6. Dial. c. Tryph. c. 39. 136. c. 82. ed. Bened. Iren. adv. haer. l. II. c. 31—32. et 56., ubi vera miracula ecclesiae catholicae vindicat. V. 6. Tertull. de praescriptt. adv. haer. c. 15. Apol. c. 23. 27. 32. 37. Orig. adv. Cels. T. I. L. 321. 361. II. 392. III. 424., quo loco posteriore Origenes μυρίους se *vidisse*, ait, aegrotos invocatione Dei et Iesu sanatos. Cyprian. de idol. van. 14. ad Demetrianum. 191. ed. Brem. Euseb. H. E. IV. 15. V. 7. VI. 40. Augustinus, qui prius, miracula sua aetate fieri, diserte negaverat (de utilitate credendi c. 16.), postea hac opinione reiecta (Retractatt. I. c. 13. 14.), ipse se miraculis interfuisse testatur. („Interfuimus et oculis adspeximus nostris." De civ. Dei. XXII. 8.) Theodoret. H. E. I. 7., ubi episcopos concilii Nicaeni dono apostolico ornatos fuisse (ἀποστολικοῖς χαρίσμασι διαπρέποντας) narrat, maxime Iacobum Nisibenum, qui mortuos in vitam revocavit (νεκροὺς ἀνέστησε). Gregor. M. dialogor. l. II. c. 5 ff. et al. Münscher *Dogmengesch.* I. 210 ff. III. 251 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 347 ff. Ei. *Ausf. Unterr.*

I. 174 ff. A. Neander *Allg. Gesch. d. christl. Rel. u. Kirche.* B. I. Hamb. 1825. p. 95 ff. „*Die Kirchenlehrer berufen sich in der Sprache der Wahrheit, und oft vor den Heiden selbst, auf solche (Wunder) Erscheinungen, und wer auch die zum Grunde liegende Thatsache von dem Gesichtspuncte, aus dem sie erzählt wird, unterscheiden will, muss doch diese selbst und deren Wirkungen auf die Gemüther der Menschen anerkennen. Unleugbar bleibt es daher, dass durch solche Mittel die Ausbreitung des Evangeliums befördert wurde.*"

Vett. Apologetarum, Iustini, Tatiani, Athenagorae, Theophili al. scripta ad h. l. conferenda bene collecta sunt a Prudentio Marano, e congr. S. Mauri. Hag. Com. 1742.

d) Chrysostom. Hom. XXIV. in Matth. 172. H. XXIV. in Ioh. 650. *Τὸ σημεῖα αἰτεῖν πειραζόντων ἐστι, καὶ τότε καὶ νῦν· καὶ γὰρ καὶ νῦν εἰσὶν οἱ ζητοῦντες καὶ λέγοντες· διατί μὴ καὶ νῦν σημεῖα γίνεται; εἰ γὰρ πιστὸς εἶ, ὡς εἶναι χρή, καὶ φιλεῖς τὸν χριστόν, ὡς φιλεῖν δεῖ, οὐ χρείαν ἔχεις σημείων· ταῦτα γὰρ τοῖς ἀπίστοις δίδοται.* Hom. XL. in Acta Ap. 834. Hom. V. in 1 Cor. Theophylact. in c. 7. evang. Ioann. 671. et Cor. 14, 22. — Suiceri Thesaur. v. *σημεῖον.*

e) Gerhard Loci th. XII. 93 ff. Serius etiam plurima miracula narrata atque defensa sunt. Schröckh *Kircheng.* IX. 233 ff. XVII. 325. XVIII. 101. 361. XX. 115. XXIII. 166. XXVIII. 162 ff.

Cf. quae contra veritatem illorum miraculorum disputaverunt Euseb. Demonstrat. evang. l. II. tot. et in libr. contra Hieroclem, et Less *Wahrheit d. Christl. Religion.* 5. *A.* Gött. 1785. p. 765 ff., argumentis tamen usi, quibus miraculorum in libris ff. narratorum veritas debilitari possit. Joh. Friedr. Gaab *Was ist von den Wundern zu halten, welche nach der App. Zeiten unter den Christen geschehen seyn sollen?* in l. *Kl. Aufsätze für d. Gesch.* Tüb. 1797.

f) Contra Celsum. l. III. Arnobius adv. gentes. l. II. p. 25. 49. Münscher *Dogmengesch.* 2. *A.* I. p. 209 ff. Tzschirner *Geschichte d. Apologetik.* I. p. 137. 148 ff.

g) De utilitate credendi. c. 16. Enarrat. in Psalm. 110. „Tot per universam terram arbores creat, et nemo miratur." Cf. tamen eiusd. l. de civ. Dei. XXI. 8. „Quomodo est contra naturam, quod est voluntate Dei; quum voluntas tanti utique creatoris conditae rei cuiuslibet natura sit." Cf. Cic. de nat. deor. II. 37. „Assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi, neque admirantur, neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident, perinde quasi novitas non magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas causas excitare."

h) Summa Theol. l. I. quaest. 105. art. 5 ff. Miracula ei sunt „omnia, quae divinitus fiunt praeter ordinem communiter servatum in rebus"; et sic tria descripsit miraculorum genera: primum, „si aliquid a Deo fit, quod natura nunquam facere potest, ut, quod sol retrocedit ut stat"; secundum, „si Deus aliquid facit, quod natura facere potest, sed non per illum ordinem"; tertium, „quum Deus facit, quod consuetum est fieri operatione naturae, tamen absque principiis naturae operantibus, ut, quum pluit, sine operatione principiorum naturae." Ibid. quaest. 110. art. 4. *miraculum* et *mirabile* ita distinguit: „Non sufficit ad rationem miraculi, si aliquid fiat praeter ordinem alicuius naturae particularis, sic enim aliquis miraculum faceret lapidem sursum proiiciendo; ex hoc autem aliquid dicitur miraculum, quod fit praeter ordinem totius naturae creatae, quo sensu solus Deus facit miracula. Nobis non est omnis virtus naturae creatae nota, cum ergo fit aliquid praeter ordinem naturae creatae nobis notae per virtutem creatam nobis ignotam, est quidem miraculum quoad nos, sed non simpliciter." Uberius hac de re disputavit Gabriel Biel L. II. sent. dist. 8. quaest. 2. Monuerat iam Augustinus de trinit. III. c. 7. 8., diabolum non nisi Deo permittente mirabilia facere, ut mirabilius vincatur. Gerhard Loc. th. XII. 98 ff.

i) Similiter Zwinglius (vid. *Sämmtl. Schriften im Auszuge von* Usteri *u.* Vögelin. I. Abth. 1. p. 170.): *„Da die einmal festgesetzte Ordnung ihr Amt verrichtet, und beständig ausübt, so sind die natürlichen Ereignisse um so bewundernswürdiger, als das, was nur für eine Stunde und nach den jedesmaligen Umständen geschieht" (Wunder).*

k) Opp. ed. Walch. T. XI. 1261 ff. 1828 ff. 1865 ff. 2901. XXI. 99 ff. Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 199 ff.

l) Opp. T. XII. 1542 s. al. Bretschneider l. l. p. 200.

m) Opp. T. IX. p. 574. *„Ich wollte nicht, dass ich Gnade hätte, Wunderzeichen zu thun; denn welche sich an das Wort nicht kehren, darwider alle Welt nicht mucken kann, solche werden auch die Zeichen nicht bewegen."*

§. 48.

Continuatio.

Theologi seculi XVII., licet auctoritate librorum symbolicorum plane destituti, Scholasticorum vestigia prementes, varias denuo miraculorum finitiones et distinctiones metaphysicas in medium protulerunt, quas

et ſupernaturaliſtae recentiores ex parte ſaltem contra adverſariorum reprehenſiones [a]) graviſſimas pluribus argumentis defendere conati ſunt. Prodiit inde, discrimine facto inter *miracula* et *mirabilia* (miracula *apparentia*, m. *quoad nos* ſ. *relativa*), ſententia de miraculis tamquam mutationibus ſ. eventibus, qui a manifeſtis naturae legibus abhorrentes in mundi huius viribus ſui rationem non habent ideoque niſi Dei efficacia ſupernaturali et immediata fieri non poſſunt [b]). Diſtinguunt praeterea miracula *potentiae* et *praeſcientiae*, *privativa* et *poſitiva*, miracula *naturae* et *gratiae*, ea, quibus leges naturae et ſuspenduntur et reſtituuntur, *divina* et *diabolica* [c]) et al. Additur, viros, per quos Deus eiusmodi miracula patraverit, Deo inprimis acceptos et legatos divinos declarari (Act. 2, 22.), unde, quin miraculis primum ac palmarium veritatis doctrinae Chriſtianae argumentum inſit, dubitari nequeat [d]). Plurimi tamen eccleſiae noſtrae doctores antiquiores, discrimine poſito inter fidem *divinam* et *humanam*, hanc ſolam miraculis effici, divinam autem a teſtimonio ſpiritus ſ. (§. 39.) repetendam eſſe, docuerunt [e]). Disputationibus recentiore aetate hac de re motis maxime effectum eſt, ut hoc argumentum aut diverſa forma a nonnullis exponeretur [f]), aut, variis quidem rationibus in dubium vocatum, haud paucis improbandum videretur [g]). Ceterum ex ea perſuaſione, quam quis hac de re ſusceperit, omne inter *Supernaturalismum* et *Rationalismum* discrimen ita pendet, ut, qui illum tenet, religionis Iudaicae et Chriſtianae origines a miraculis proprie ſic dictis repetat, hunc qui ſequitur, ſine eiusmodi miraculis, Deo quidem providente, illas patefactas eſſe ſtatuat.

a) Iam Ben. de Spinoza nihil contra naturam contingere, neque nomen miraculi niſi *reſpective* ad hominum opiniones poſſe intelligi, ſtatuens, miraculum ſignificare dixit opus, cuius cauſam naturalem exemplo alterius rei ſolitae explicare non poſſumus, vel ſaltem ipſe non poteſt, qui miraculum ſcribit aut narrat. Tract. theo-

logico-polit. c. IV. 67 ff. Eandem sententiam professi sunt Thom. Hobbes *Leviathan.* c. 87. Jo. Locke *Posthumous Works.* p. 217. Dav. Hume *Essays on several subiects.* Vol. II. Rousseau *Lettres écrites de la montagne.* Opp. ed. Bipont. V. XII. 71 ff. C. T. D(amm) *Vom historischen Glauben.* B. 1772. Alios rec. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* p. 254 ff. — Cf. Gerhard Loc. theol. XII. 98. *Aufhellungen in der Christl. Glaubensl.* I. 540 ff.

b) Quenstedt Theol. did. pol. I. 471. „Miracula sunt, quae contra vim rebus naturalibus a Deo inditam cursumque naturalem, sive per extraordinariam Dei potentiam efficiuntur." Simili ratione miraculi notionem definiverunt, praeeuntibus Hollazio, Dannhauero et aliis, Baier Comp. theol. posit. 82. Buddeus Inst. theol. dogm. 245. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 835. Wolf Cosmologia gen. §. 510. „Miraculum s. supernaturale est, cuius ratio sufficiens in essentia et natura corporum non continetur." Süsskind *Ueb. d. Begriff u. d. Möglichkeit eines Wunders;* in Flatt *Magaz. f. Chr. Dogmat.* III. 60 ff., e Kantianae disciplinae asseclis Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* T. I. 250 ff.

c) Gerhard Loc. th. XII. 96 ff.

d) Arnob. adv. gentes. l. II. Origen. adv. Cels. l. III. 464 ff. Euseb. Demonstrat. ev. l. III. Ei. l. contra Hieroclem. Augustin. de civ. Dei. XXI. Hugo Grotius de veritate religionis Chr. 1622. Jacques Abbadie *Traité de la verité de la religion Chrétienne.* à la Haye. 1763. III Voll. Nösselt *Vertheidigung d. Wahrheit u. Göttlichkeit d. Christl. Rel.* H. 1783. Seiler l. l. Less *Wahrheit d. Chr. Rel.* 5. *A.* 1785. 765 ff. Kleuker *Neue Prüfung u. Erkl. d. vorz. Beweise f. d. Wahrheit des Christenth.* Rig. 1787—94. III Thle. G. S. Franke *Apologetik d. christl. Rel.* Alt. 1817. K. W. Stein *Die Apologetik (Apologie) des Christenth. als Wissenschaft dargestellt.* L. 1824. p. 338 ff. Cf. Röhr *Krit. Pred. Biblioth.* B. VI. H. 2. 1825. p. 195 ff. — Flügge *Gesch. d. theol. Wissensch.* I. 1 ff.

e) Calov. Syst. loc. theol. I. 386. Quenstedt Theol. did. polem. I. 97. Baier Comp. theol. posit. 105. — Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 247 f.

f) Recentiores Supernaturalistae notionem efficaciae supernaturalis definitionibus miraculi proprie sic dicti non omnino adiunxerunt, perperam quidem. Sic Morus (Epit. 28.) miracula dicit „effectiones, quas e cognita *nobis* serie ordinis naturae explicare non possumus"; Doederlein Inst. theol. Chr. I. Ed. 6. p. 25. „effectus facultate agentis naturali maior"; Henke lineam. fid. Chr. p. 31. „opera omni humana vi et arte excellentiora"; Reinhard (*Dogm.*

p. 282.) „mutationes a manifestis naturae legibus abhorrentes, quarum a *nobis* nulla potest e viribus naturalibus ratio reddi"; item Seiler (*Vernünft. Glaube an d. Wahrheit des Christenth. 2. A.* Erl. 1813.), qui cardinem miraculi non in turbato rerum naturae cursu, sed in *praevisione thaumaturgi* ponit, praeeunte Clerico in Opp. philosophicis. L. 1710. II. p. 186 s. Similiter, praeeunte Leibnitzio, Carol. Bonnet *Recherches philosophiques sur les preuves du Christianisme.* Genev. 1770. Ed. 2. miracula *praestabilita* defenderat. — De Wette *Dogmat. der Luther. Kirche.* p. 51. „*Richtig gefasst ist Wunder entweder die Ahnung der göttl. Weltregierung oder einer überlegenen Geisteskraft im Menschen.*" Nic. Fogtmann de miraculis in primis Christi. Havn. 1821. §. 1. „Miraculum est factum sub sensus cadens, quo naturae vires solita necessitate liberatae ad finem moralem hominibusque salutarem sine arte atque opera humana aperte conducunt." Köster *Immanuel, od. Charakteristik der neutest. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 10. „*Wunder im engern Sinn ist eine Begebenheit, deren sinnliche Ursache wir nicht kennen, und welche wir daher, vom rel. Gefühle gedrungen, als allein durch Gott gewirkt betrachten.*" Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. p. 187.

g) Planckius, V. V. (v. *Ueb. die Behandlung, d. Haltbarkeit u. d. Werth d. histor. Beweises für d. Göttlichkeit d. Christenthums.* Gött. 1821. Add. Vater *Sendschreiben an Hn. Consf. D. Planck üb. d. histor. Beweis* —. Gött. 1822.) candide professus, quot difficultatibus prematur argumentum illud e miraculis et vaticiniis petitum, aliud quoddam, quo divinam eandemque *supernaturalem* religionis Chr. originem probaret, argumentum dictum *historicum* proposuit, e praestantia huius doctrinae, itemque e consilio Iesu Chr. ad omnes omnium temporum homines spectante (cf. §. 13. *l.*), et e praeclara animi indole ac moribus, quibus insignis fuit doctor ille divinus, deductum. At minime inde consequitur, *supernaturali* modo Chr. religionis doctrinam divinitus patefactam esse. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1821. N. 275—77.

§. 49.

Epicrisis.

Praeterquam quod doctrinae illi de miraculis scholasticae repugnat tum indoles mentis humanae, certissimis experientiae legibus necessario adstricta, nec certas indubitatasque efficaciae supernaturalis notas discernens (§. 11.) a), tum ipsa idea Dei recte informata

(§. 12.), haud minus eidem adversatur historia populi rudiusque inculti, et eo ipso ad prodigia fingenda et credenda proclivioris, miraculis referta [b]), quae artium et doctrinarum progressu et causarum intermediarum cognitione amplificata evanescunt; quemadmodum spectra et larvas evanuisse videmus, ex quo tempore homines ea vel fingere vel credere desierunt; *deinde* ipsarum narrationum miracula referentium forma, in quibus *partim* fides testium desideratur, qui vel res vere factas et iudicium suum de iis in narrando confundentes [c]), vel traditionem sequentes (cf. inprimis narrationes de creatione mundi, de nativitate Iesu et de quibusdam περιστάσεσι mortis eius Luc. 2, 8 ff. Matth. 27, 51 ff.), mythos (§. 42.) tradunt, *partim* eventus narrantur a veris naturae legibus per se nihil abhorrentes [d]). Aperte *denique* ipsi scriptores ss. profitentur, discrimine quidem haud facto inter miracula vera et falsa, *tum* doctrinae veritatem non pendere ex miraculorum auctoritate (Deut. 18, 1 ff. Matth. 12, 27. 24, 24. Marc. 13, 22. Luc. 9, 49. 11, 19. Gal. 1, 8. 2 Thess. 2, 9., add. Matth. 11, 11. Luc. 16, 27 ff. Io. 14, 10 ff. 20, 29.), ac de illa prius constare debere, quam de miraculo iudicari plene ac tuto possit [e]); *tum* Iesu Christi Apostolorumque facta mirabilia, quae ad sanandos hominum morbos potissimum pertinuerunt [f]), Iesu ipso teste a popularibus similiter effecta (Luc. 11, 19. Io. 14, 12.), ne spectatorum quidem excitasse fidem, adeo, ut potius incredulitatem eorum fovendo (Matth. 16, 1. 21, 23. Marc. 8, 11. Io. 6, 11 ff. 30. 7, 5. 11, 46 ff.) (a qua ne Apostoli quidem plane immunes fuere, quippe quibus ipsis Iesu miracula certam fiduciam facere haud valuerint, v. Luc. 24, 21 ff.), vel ad Iesum crucifigendum illos adducerent (Act. 2, 22 f.); neque ullo modo cogitari potest, narrationes de istis miraculis post complura secula ad certam persuasionem induendam animumque emendandum maiorem vim habere posse, quam ipsa illa miracula apud eos, qui ea oculis cernebant,

habuisse historia testatur; *tum* Iesum ipsum fidem miraculis suis, quibus maiora a cultoribus suis exspectanda promisit Io. 14, 12., excitandam strenue repudiasse (Matth. 12, 39 ss. 16, 1—4. Marc. 8, 12. Luc. 11, 29. Io. 2, 18. 19. 4, 48. 6, 39. 14, 12. Add. Marc. 5, 43. Luc. 8, 56.), quod quidem aliis eiusdem effatis haud bene convenit v. c. Io. 5, 36. 10, 25. — Marc. 5, 19. Accedit, quod persuasio de veritate miraculorum, tanquam eventorum *supernaturalium*, gravissima verae virtuti detrimenta affert ipsamque legis moralis sanctitatem infringit *g*). Quibus recte examinatis, defendi potest, quod quidem ad origines Iudaicae et Christianae religionis pertinet, sola miraculorum notio ea, e notione eorum *biblica* (§. 46.) eruenda, qua tanquam eventus cogitantur mirabiles, qui, Deo moderante, ita comparati erant, ut spectatores ad certam providentiae divinae efficaciam agnoscendam excitare eosque ad fidem novae cuiusdam religionis doctori habendam invitare possent. Eiusmodi miracula, quamvis aevo rudiore a *supernaturali* et *immediata* Dei cooperatione repeterentur, quin e simplici tamen naturali rerum ordine, Deo moderante, prodierint, iam dubitare non licet. Omnino miracula, de religionis Christianae origine in N. T. libris relata, sive pro eventibus *supernaturalibus* habueris, sive pro effectis *naturalibus*, quae providentia divina sapienter ita instituit, ut ad fines optimos consequendos conducerent, ipso praeeunte Christo (Matth. 12, 38 ss. 16, 1—4. Io. 4, 48. 7, 17. 8, 31. 14, 11.), non tam inter argumenta, quam inter incitamenta multitudinis incultioris ad veritatem cognoscendam, recte referuntur *h*). In institutione populari narrationum biblicarum, quae miracula referunt, usus practicus potius respici debet, quam vera rerum narratarum indoles, cui explorandae, tot seculis praeterlapsis, frustra fere operam dabimus *i*).

a) Cic. de divinat. II. 28. „Quidquid oritur, qualecunque est, caussam a natura habeat necesse est, ut etiam, si praeter consuetudinem

extiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Caussam igitur investigato in re nova et admirabili, si potes. Si nullam reperies, illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine caussa, eumque errorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito." Ammon *Bibl. Theol.* II. 342 ff. Si Pharisaeorum discipuli aeque atque ipse religionis Chr. auctor, daemones eiiciebant (Matth. 12, 27. Luc. 11, 19.), nullo modo dignosci poterat, quinam effectus e supernaturali, qui e naturali pependerit caussa; unde non adeo reprehendendi sunt Iudaei, qui, ut miraculorum ab Iesu patratorum originem vere divinam cognoscerent, σημεῖον aliquod ἐκ τοῦ οὐρανοῦ sibi poscerent. (Luc. 11, 16.) Similiter Magi Aegyptiaci miracula patravisse perhibentur, haud fere minora, quam quae Moses perfecisse traditur. (Ex. 7, 11 ff.)

b) C. Th. Anton Prr. Comparationis librorum ff. V. F. et scriptorum profanorum graecor. latinorumque eum in finem institutae, ut similitudo, quae inter utrosque deprehenditur, clarius appareat, Partes VII. Gorl. 1816—21. 4. P. IV ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 189 ff., ubi aliorum populorum de miraculis commenta enarrantur. Diiudicentur prae aliis miracula Vespasiani secundum Tacitum Hist. IV. 81. et Sueton. Vesp. c. 7. coll. Lactant. Instit. div. II. 7 ff., Apollonii Tyanaei secundum Philostratum Vita Apoll., Lactant. V. 3., Euseb. c. Hieroclem (v. *Apollonius, von* Buhle, in Ersch *u.* Gruber *Encyklopäd.* B. IV.), Muhammedis (Abulfedae Vita Moham. Oxon. 1723. p. 89.), Parisii (Henke *Kirchengesch.* V. 129 ff.). De Iudaeis ad miracula, cuiusmodi Messiae potissimum tribuebant (Io. 7, 31.), fingenda proclivioribus v. Matth. 9, 20. 21. Marc. 6, 49. Act. 5, 15. 19, 12. Add. evv. apocrypha in Fabricii Codice apocr. N. T. Hamb. 1719. T. III. collecta, cuius novam editionem parat I. C. Thilo, V. Cl. (§. 35. *a.*) — Herder *Christl. Schriften.* II. 96 ff. — De Graecis Act. 14, 12 ff. 17, 22. 19, 35 ff. Heyne Op. acad. III. 207. — De incolis Syriae recentioribus Volney *Voyage en Syrie et en Egypte.* II. 22. 29. 455. — De portentis a *Magnetismi* animalis fautoribus nuper iactatis recte diiudicandis v. C. H. Pfaff *Ueb. u. gegen d. thier. Magnetismus u. die jetzt vorherrschende Tendenz auf dem Gebiete desselben.* Hamb. 1817. — De miraculis rustici cuiusdam, Martini Michel, et principis de Hohenlohe nuper falso ostentatis v. prae ceteris Von Hornthal *Darstellung d. Ereignisse bei d. vom F. v. Hohenl. zu Bamberg unternommenen Heilversuchen, wie sie sich in Wahrheit zutrugen.* 1822. — Paulus *Sophronizon.* B. IV. St. 2. p. 17 ff. *Von psychischen Wundern, nebst Acten üb. eine öffentl., unvorbereitete, bescheiden gewürdigte plötzliche Heilung eines 8 Jahre lang contracten 26jähr. Mädchens zu Leonberg im Würtemb.* Ib. 66 ff.

Beiträge zur richtigen Würdigung des Somnambulismus u. animal. Magnetismus.

c) Gurlitt Or. de usu librorum ff. ad humanitatem et omnem doctrinam liberalem excolendam vario et multiplici. Hamb. 1808. p. 80. Krummacher *Ueb. den Geist u. d. Form der evang. Geschichte.* L. 1805. 86 ff. *Briefe über den Rationalismus.* 338 ff. 348 ff. 355 ff. — Cic. de divinat. II. 11. „Philosophi non est, testibus uti; — argumentis eum et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere."

d) Exod. 15, 25. cf. Sir. 38, 5. Michaelis *Orient. Biblioth.* B. V. p. 61. et interpp. — Exod. 13, 21. 22. coll. Curt. Ruf. V. 2. De Wette *Kritik d. israelit. Gesch.* I. 206. — Ex. 16. — Iud. 15, 15 ff. coll. Ioseph. Arch. V. 10. — Matth. 9, 18—26. Luc. 8, 27—35. Marc. 8, 22 ff. Io. 1, 50. 9, 6, 7. — *Briefe üb. den Rationalismus.* 215 ff. Nonnullis miraculorum narrationibus certa insunt documenta, quae naturalem effectum produnt, v. c. Matth. 9, 24. Io. 9, 6. 7.

e) Morus Epit. Theol. Chr. 28. Similiter Gerhardus: „miracula, inquit, si non habuerint doctrinae veritatem coniunctam, nihil probant." Loci th. XII. 107. Ammon *Ausf. Unterr. in d. Christl. Glaubensl.* I. 199. „*In Rücksicht der Beweiskraft der Wunder leuchtet ein, daſs ein innerer oder Realnexus zwischen Wahrheit und Wundern überall nicht statt findet. Wahrheit ist die Uebereinstimmung einer Lehre mit der Vernunft, und beruht auf freier Ueberzeugung. Wunder hingegen sind äuſsere Thatsachen, über deren Wesen und Natur man streitet. Das Eine kann dadurch nicht wahr werden, daſs etwas Anderes geschieht, oder geschehen seyn soll.*" Schleiermacher *Der Chr. Glaube.* I. p. 116. „*Wunder, als Erscheinungen im Gebiete der Natur, welche aber nicht auf natürliche Weise sollen bewirkt worden seyn — können an sich gar keinen Beweis liefern. Denn eines Theils erzählt die h. Schrift selbst Wunder von solchen, welche dem Christenthum gar nicht angehören, sondern eher zu dessen Gegnern zu zählen sind, und dennoch gibt sie kein Kennzeichen an, um wahre und falsche Wunder zu unterscheiden. Andern Theils begegnet uns auſser allem Zusammenhang mit Offenbarung nur gar zu vieles, was wir nicht natürlich zu erklären vermögen; wir denken aber an kein Wunder, sondern schieben nur die Erklärung auf bis zu einer genauern Kenntniſs sowohl von der fraglichen Thatsache, als auch von den Gesetzen der Natur.*" Krug *Pisteologie* —, L. 1825. p. 120 ff. Paulus *Das Leben Jesu* —, I. p. XI. „*Die unerklärlichsten Aenderungen in dem Naturlauf können keine geistige Wahrheit weder umstoſsen*

stossen noch beweisen, da an keinem Naturerfolg zu sehen ist, aus welcher geistigen Absicht er so und nicht anders geschehe."

f) Apud Israëlitas non solum sacerdotes, id quod inter omnes populos orientales usitatum fuit, artem medicam exercuisse, satis constat (Lev. 13. Luc. 17, 14.), verum etiam prophetas (2 Reg. 2, 19 ss. 4, 21 ss. 5, 8. Ies. 38.), et aetate Christi inprimis Essaeos. (Ioseph. B. I. II. 8. 6.) Curt Sprengel Diss. de medicina Ebraeorum. 1798. Ei. *Pragmat. Gesch. d. Heilkunde.* H. 1800. I. 91 ss. II. 173 ss. 2. *A.* Ammon *Bibl. Theol.* II. 341 s. A. Th. Hartmann *Blicke in d. Geist des Urchristenth.* Düsseld. 1802. p. 149 ss. *Briefe üb. den Rationalismus.* p. 215 ss. Ceterum medelae prophetarum pependerunt non tam ex usu medicamentorum, quam e fiducia hominum morbis afflictorum in thaumaturgo collocata. (Matth. 9, 22. 15, 28. Marc. 5, 34. 6, 4—6.) Iesum autem usum remediorum non plane repudiasse, docet Marc. 7, 32. 8, 22. Io. 9, 6. Add. Marc. 6, 12. Paulus *Commentar.* II. ad h. l. De Exorcistis apud Iudaeos vid. Luc. 11, 19. Act. 19, 13—16. Ioseph. Arch. VIII. 2. 5.

g) Kant *Relig. innerh. d. blossen Vernunft.* 116 ss.

h) Chrysostom. in psalm. 111. Ὁ ὑψηλὸς καὶ φιλόσοφος οὐδὲν δεήσεται σημείων· μακάριοι γὰρ οἱ μὴ ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες. (Io. 20, 29.) Herder *Christl. Schriften.* II. 259 ss. Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* I. 208 ss. Dahl *Lehrb. der Homiletik.* L. 1811. 16 ss. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth.* H. 1813. 157 ss. Inprimis super hac §. consulendus est Boehmii libellus: De miraculis enchiridion a philosopho theologis exhibitum. Zw. 1805. et Ritter *Revision d. Urtheile üb. Wunder u. Offenb.*; in Henke *Magaz.* VII. Ammon Nova Opusc. Gott. 1803. De notione miraculi. 173 ss. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 187. „*Eine besonnene Kritik der Wunder Jesu kann nie zu der Behauptung führen, dass Gott bei ihnen unmittelbar gewirkt habe, sondern giebt nur das Resultat, dass Jesus wirklich durch eigene Kraft, die ihm von Gott in grösserem Maasse als andern Menschen mitgetheilt worden, seine Thaten verrichtet habe, um in einem Zeitalter, das des Aeusserlichen, Ungewöhnlichen und Wunderbaren zu seiner Aufregung bedurfte, mit seinen Belehrungen Eingang zu finden. Da nun diese ungewöhnlichen Kräfte mit der Stiftung des Christenthums in offenbarer Verbindung stehn; so erscheint dieses dadurch als eine von der göttl. Vorsehung beabsichtigte Anstalt. Die Wunder Jesu bilden also keinen eigentlichen, metaphysischen Beweis, sind aber doch geschickt, den Glauben zu befestigen. Bei dieser Ansicht vermeidet man nicht nur die Verlegenheiten, zu denen der metaphysische Wunderbegriff*

führt; sondern ist auch nicht genöthigt, sich ängstlich an die Worte der Referenten der Wunder Jesu zu halten."

i) Studium miracula in bibliis ss. tradita ad effectus naturales revocandi, quod institutioni quidem populari vel nunquam vel summa cum cautione adhibeatur necesse est, monente ipso Reinhardo (*Dogmat.* 238.), per se spectatum minime improbandum est, modo ne interpretandi quadam ratione artificiosa et contorta, qualis theologis nonnullis placuit, isto negotio defungamur. *Cf.* Heubner Diss. Miraculorum ab Evv. narratorum interpretatio gr.-hist. asserta contra eos, qui e naturae caussis illa deducere conantur. Witt. 1807. 4. Distinguitur methodus miracula explicandi *materialis*, quam secuti sunt Woolston *Discourses on the miracles of our Saviour.* Lond. 1727. IV. et *Defense of his discourses.* L. 1729. II., cunctas N. T. de miraculis narrationes ad meras allegorias detorquens; *J. Ch. F.* Eck *Versuch, d. Wundergeschichten des N. T. natürlich zu erklären.* B. 1795.; ex parte Hartmann l. l. 138 ss. *Aus welchem Gesichtspunct hat man die Wunderthaten Christi und der Apostel zu betrachten;* Paulus *Hist. krit. Commentar.* Voll. IV., rationibus psychologicis saepius utens, — et *formalis*, quae eadem *genetica* dicitur. (Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 255 ss.) Hanc optime demonstravit Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* itemque Kaiser *Bibl. Theol.* I. 196 ss. Ceterum quod rudioris populi aetate subnatum et inventum est, nullam interpretationem admittit, nisi ab hominum rudiorum sensibus et moribus ductam; fidem itaque quaevis huius generis mythorum interpretatio subtilior aut ingeniosior sibi ipsa detrahit. Heyne Sermonis mythici interpretatio ad caussas et rationes ductasque inde regulas revocata. V. Comment. soc. Gotting. Vol. XVI. p. 306. — Löffler *Predigten.* B. III. Züllich. 1798. 2. *A.* 67 ss. *Von d. rechten Beurtheilung u. Anwendung des Wunderbaren u. Unbegreiflichen in d. heil. Schrift.* In institutione populari, quum argumentum illud neque ab Iesu, neque ab aequalibus eius ad notionis miraculi philosophicae subtilitatem revocatum sit, miracula in bibliis ss. tradita ita commode explicantur, ut res narratae universe tanquam insigni et notabili Dei providentia effectae appareant, et, ubi rei narratae vera indoles, sermone Orientalium imaginibus referto et poetico bene explanato, facile perspici potuit, haec ipsa indicetur, in narrationibus vero plane obscuris tractandis origines earum ex aevo remotissimo eoque rudiore et ipsa manca et abrupta narrationis indoles, tanquam obscuritatis caussae notentur.

Miraculis, quae originem religionis Christianae supernaturalem confirmare dicuntur, adnumeratur Pauli Ap. ad religionem Christ. conversio Act. 9, 1 ss. 22, 6 ss. 26, 12 ss. 1 Cor. 15, 8. (Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 191 ss.), in qua explicanda haud omitten-

dum est, Paulum ad visiones vel ecstases propensiorem fuisse. Vid. Act. 22, 17 ff. 2 Cor. 12, 2. 4. cf. Act. 10, 10. Ezech. 1, 1 ff.

§. 50.

Vaticinia.

Ad *externa* argumenta, quibus veritas et divina doctrinae Christianae in libris ss. propositae origo probari solet, vaticinia quoque referuntur, s. praedictiones rerum contingentium eventu comprobatae Deut. 18, 22. Ier. 28, 9. [a]); quae quum sola supernaturali quadam efficacia edi posse existimarentur, ab eiusmodi divino aliquo instinctu repetenda esse videbantur (Ies. 41, 23. Matth. 24, 36. Act. 1, 7.). Praedictiones de rebus futuris, quae in libris V. T. prophetis tribuuntur, suspensae erant ex persuasione de praemiis et poenis divinis (Levit. 26. Deut. 28.) et ex fiducia certissima, qua Iehovam constanti favore populum suum amplecti credebant. Itaque iis, qui legibus divinis haud obtemperarent, quosque peccatorum suorum haud poeniteret, Iehovae iudicia poenasque minabantur; pios autem Israelitas calamitate forte afflictos consolabantur bonis auguriis, et vaticiniis, quibus hostes divinae maiestatis regnique *theocratici* debellatum iri et feliciorum seculorum ordinem futurum esse praedicebant. Sed prout singulis aetatibus singulae inerant rerum gestarum gerendarumque species, ita illa vaticinia variis coloribus distinguebantur. Itaque Iesaias (10. 22. 28—33.) pericula ab Assyriis, Ieremias (1—39.) a Chaldaeis minabatur. Omnino autem illorum vaticinia non tam certarum praedictionum, aut certas temporum rationes aut certos homines significantium, auctoritatem prae se ferunt, quam bonae spei solatia, aut votorum desideria, aut minas malorum, aut curarum animis inhaerentium significationes; ac tantum abest, ut evidenter ac presse definiantur, ut plerumque vagam afferant ancipitemque elocutionem. Quae quum ita sint, eru-

ditum et ſagacem interpretem multo magis decet, oraculi cuiusdam cauſam, quam eius eventum, in hiſtoria rerum geſtarum exquirere, praeſertim ſi vaticinia ſint externis gentibus infeſta [b]).

Ad divinam religionis Chriſtianae originem probandam e V. T. libris prae ceteris adducuntur vaticinia a prophetis Meſſiam [c]) (§. 120.) et Meſſiana tempora canentibus edita (*ſpecialia* et *generalia*, *particularia* et *univerſalia*), ad quae Ieſus ipſe tanquam ad ſe pertinentia haud raro provocavit, v. c. Luc. 16, 16. 24, 44. Io. 5, 39. 46. — Matth. 22, 41—45. 26, 24. 27, 9. Luc. 4, 17 ff. 18, 31. 22, 37. — Matth. 11, 7—10., ſaepius autem Apoſtoli, ut res ab Ieſu Chriſto geſtas et fata ipſius V. T. oraculis optime reſpondiſſe docerent, argumentationibus ſuis ſuppoſuerunt, v. Act. 2, 29 ff. 3, 25 ff. 8, 27 ff. 13, 34 ff. al. E V. T. libris, praeeuntibus N. T. ſcriptoribus, huc referri ſolent Gen. 3, 15. [d]) 12, 2. 3. 22, 18. 26, 4. 49, 10. Deut. 18, 15 ff. 2 Sam. 7, 16 ff. 1 Reg. 11, 39. Pſ. 2. 8. 16. 22. 40. 45. 72. 110. Hoſ. 3, 4. 5. Mich. 4, 1 ff. 5, 1 ff. Hagg. 2, 6—9. Zach. 9, 9. 10. 11, 12. 13. 12, 10. 13, 7. Mal. 3, 1. 4. Ieſ. 2, 3. 4. 7, 14 ff. 9, 2—6. 11, 1—14. 40, 1—11. 53. Dan. 7, 13. 14. 26. Quam disputandi methodum ſecuti veteris eccleſiae ſcriptores argumento ab his vaticiniis ducto maximam tribuerunt auctoritatem, ita, ut ipſi nec litterarum hebraearum, neque artis interpretandi ſatis periti, plus quam par erat, in eo exornando elaborarent, vel etiam conficta illa librorum Sibyllinorum vaticinia et alia in rem ſuam converterent [e]). Et ſequentium ſeculorum doctores, poſtquam, praeeunte inprimis Diodoro Tarſenſi, Theodorus Mopſv. aliique rectius hac de re iudicaverant [f]), ſtrenue argumentum illud tenuerunt, et recentioribus demum temporibus omnis haec doctrina nova luce colluſtrata eſt [g]). — Praeter oracula prophetarum vaticinia etiam Ieſu Chriſti ipſius pro adſerenda religionis Chriſtianae divina ori-

gine commemorantur, res post mortem eius eventuras spectantia, v. c. Matth. 24. Marc. 13. Luc. 19, 42 ss. 21, 6. — Matth. 26, 34. Marc. 14, 30. Luc. 22, 34. Io. 13, 38. — Matth. 16, 21. 20, 18. 19. 27, 63 ss. Marc. 8, 31. 9, 31. 10, 33. 34. Luc. 18, 32. 33. Io. 12, 32. 33.

At vero quibus miraculorum auctoritas implicita est scrupulis [h]), iisdem vel gravioribus etiam opiniones de vaticiniis premuntur. *Primum* enim quaevis praedictio divinitus patefacta, qua fatum inevitabile hominis aut populi cuiusdam, quod e facto quodam ab ipsis perpetrando pendeat, diserte annunciatur, ideae Dei sanctissimi et benignissimi repugnat, *fatalismum* fovet et libertatem hominum moralem tollit [i]). *Deinde* praedictiones, vere et proprie sic dictae, indubitatae summaque cum claritate definitae, in utroque sacro codice frustra quaeruntur, ipsiusque Iesu Christi praesagium de reipublicae Iudaicae excidio non satis perspicue enunciatum est (Matth. 24, 36.) [k]). *Tum* prolata sunt nonnunquam vaticinia ab hominibus auxilio divino plane indignis (Num. 22, 5 ss. 1 Sam. 15, 32 ss. Ion. 1, 3. 4, 1 ss. Io. 11, 51.). *Praeterea* nonnulla in libris ss. continentur, quibus eventus nequaquam respondit; cf. praeter plurima vaticinia Messiana, Ies. 29. 34. 63. 66. Dan. 2. 7. Hos. 9, 3. 11, 5. Ezech. 40 ss. Luc. 1, 32. 33. Act. 2, 30. — Matth. 26, 32. coll. Act. 1, 4. Matth. 16, 28. Io. 21, 22. 1 Thess. 4, 15. 5, 1 ss. 1 Cor. 15, 51. — Apocal. [l]); et quae populi traditionibus mythicis et superstitiosis nituntur, veluti Ezech. 38. 39. Alia *denique* singulari quodam scriptorum hebraeorum artificio post eventum demum conficta sunt v. c. Gen. 25, 23. 27, 27—29. 39. 40. 49. Num. 24, 17 ss. Deut. 33. 1 Reg. 13, 2. 14, 15. Dan. 7—12. Matth. 23, 35. [m]); vel praedictiones nonnullae, propria earum significatione mutata aut pressius definita, ad rerum eventum inflexae et singulis rebus in facto positis post eventum demum accuratius adaptatae sunt,

v. c. Dan. 9, 24. Pſ. 16. coll. Act. 2, 29 ff. Pſ. 22, 17—19. coll. Io. 19, 28 ff. Ieſ. 53. Matth. 12, 40. 16, 21. 17, 9. 22. 23. 20, 19. 26, 34. coll. Io. 13, 36 ff. Luc. 18, 32. Io. 21, 18. al. [n]). *Poſtremo* quemadmodum Ieſus ipſe parum honorifice iudicavit de Hebraeorum vatibus (Matth. 11, 11. Luc. 7, 28.), ita Apoſtoli vaticinationem obſcuram et imperfectam eſſe ipſi profeſſi ſunt. (1 Cor. 13, 9. 2 Petr. 1, 19. cf. Act. 1, 7.) Omnino autem apparet, Ieſum interpretandi rationem, quae in Talmudicis et Rabbinorum ſcriptis, ſicut **Philonis** et **Ioſephi** latiſſime regnat [o]), ſecutum, et eo ipſo, quod nonnulla prophetarum oracula eius fata resque ab eo geſtas vere adumbrare viderentur, ductum, V. T. effata de futura feliciſſima rerum converſione et de novae fauſtiorisque civitatis inſtauratore aliaque, providentia divina ita moderante, ad ſe ipſum traduxiſſe, ut fidem faceret Iudaeis et ideis eorum Meſſianis ſuas de regno quodam ſpirituali per Meſſiam condendo (Matth. 11, 13. 22, 32 ff. Luc. 17, 20 ff. Io. 8, 12. 18, 36.), prophetarum quidem dictis nonnullis (Ieſ. 2, 2—5. 11, 1 ff. 42, 1—4. Ioel. 3, 1. Zach. 3, 7 ff. 6, 12—15. Mal. 3, 1—4. 4, 1 ff.) iam vere adumbrato, adnecteret. Quae quum ita ſint, argumentum e vaticiniis petitum Iudaeis quidem interpretationi vatum ſuorum allegoricae adſuetis accommodatum fuit; noſtris autem hominibus, praeſertim quum libri ſymbolici hac de re nil praecipiant, ita erit proponendum, ut providentia divina, tum in ſapienter coniungendo veteris et novi foederis inſtituto, tum in promovendis rei Chriſtianae, et aptiſſimis temporibus ortae, et feliciter propagatae, incrementis conſpicua, inde cognoſcatur.

a) **Doederlein** Inſt. §. 16. **Morus** Epit. §. 14. **Ammon** Summa Theol. Chr. 26 ff. Vocc. *προφητεία* Matth. 13, 14. 2 Petr. 1, 21. (נְבוּאָה Neh. 6, 12. 2 Chron. 15, 8.) et *προφητεύειν* Matth. 11, 13. 15, 7. 1 Petr. 1, 10. ſaepius latiore ſenſu dicuntur. Cf. 1 Cor. 12, 10. 13, 2. 8. 14, 6. 22. coll. 24. et Act. 2, 17. 18. 1 Cor. 11, 4. 5. 13, 9. 14, 1. 3. 4. 5. al. Cf. *μαντείας* variae ſpecies. **Bretſchnei-**

der *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 218. Ars futura divinandi primum a Chaldaeis sacerdotibus exculta est, qui eam cum scientia siderali coniunxerunt. Diodor. Sic. II. 29. Cic. de divinat. II. 42. Ideler *Handb. d. mathem. u. technischen Chronologie.* B. I. *Abschn.* 2. In excolenda et multiplicanda hac superstitione omnibus aliis gentibus antecelluerunt Romani. Publica auctoritate constituti erant augures, haruspices, extispices, quindecimviri ad libros Sibyll. consulendos, pullarii, quorum munera viri etiam prudentissimi, qui nullam esse divinationem sibi persuaserant, tamen (Ciceronis exemplo: Divinat. l. II. c. 12.) rei publicae communisque religionis servandae causa colenda censebant. Nec defuerunt acrusca-tores, qui privatim ad stipem quaerendam hariolari, somnia interpretari, ex astris vaticinari solerent. Et hi quidem postea *Mathematicos* se dicebant, et artem *Mathematicam* profiteri. Hinc saepius iam ante Iustinianum (Cod. Iustiniani l. IX. tit. XVIII. leg. 2. de maleficis et mathematicis: „Ars *mathematica* damnabilis est et interdicta omnino.") illorum hominum vaticinationes publicis edictis prohibitae erant. Tacit. Hist. I. 22. — Schütz Prolus. ind. lect. per h. 1827 hab. H. 1827.

b) Eichhorn *Einleit. in d. A. T.* III. 13. L. J. E. Justi *Verm. Abhandlungen üb. wichtige Gegenstände d. theol. Gelehrsamkeit. Samml.* I. Nr. 5. 266 ff. De Wette *Einleit. in d. A. T.* 2. *A.* §. 204. p. 281 ff. Gesenius *Philolog. krit. u. hist. Commentar üb. d. Jesaia.* I. *Vorr.* p. XV. „*Wenn ich auf der einen Seite keine übernatürlichen und bestimmten Prädictionen künftiger Begebenheiten in demselben (dem hebr. Prophetenthum) finden kann, so muss ich doch andrerseits aufs Bestimmteste gegen eine Ansicht protestiren, welche in neuern Zeiten in Umlauf gesetzt worden, nach welcher die Orakel gar nicht prophetische Aussprüche über die Zukunft, sondern nur verschleierte Schilderungen der Gegenwart, selbst der Vergangenheit enthalten sollen (s. die Einleit. zu Kap.* 28 ff.)." *Einleit.* §. 5. p. 28 ff. Cf. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theologie.* p. 249 ff.

c) Nomen subst. מָשִׁיחַ (מְשִׁיחַ יְהוָה) = χριστός (μεσσίας Io. 1, 42. 4, 25.) pr. *unctus*, in V. T. libris simpliciter regem significat (1 Sam. 24, 7. 11. 26, 16. 2 Sam. 1, 14. 16. 19, 22. Ps. 2, 2. 132, 10. 17. Hab. 3, 13. Dan. 9, 25. 26.), unde מֶלֶךְ et מָשִׁיחַ tanquam synonyma iunguntur 1 Sam. 2, 10. Ps. 18, 51.; neque in ullo V. T. loco de rege illo *ideali*, e ll. Ps. 2, 2. Dan. 9, 25. perperam intellectis posterius sic dicto, usurpatum est, cuius dignitatem atque provinciam, tanquam in V. T. libris praesignificatam, N. T. scriptores Iesu tanquam veri nominis *uncto* (Act. 10, 38. ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς πν. ἁγίῳ καὶ δυνάμει.) tribuunt. Ceterum nomen χριστοῦ, quod apud reliquos ss. ss. ad certam dignitatem significandam adhiberi solet, et

κυρίου nomini saepius respondet, vel ei iunctum est (v. c. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 2, 36. Phil. 2, 11. coll. v. 9. 10. al.), a Paulo et Petro App. saepissime, omisso articulo, nominis proprii vim habet. Gersdorf *Sprachcharakteristik d. Schriftsteller des N. T.* L. 1816. I. p. 272 ff.

d) Hoc dictum, *Protevangelii* nomine insignitum, rectius de universo hominum et serpentum genere intelligitur, quam de uno ex mulieris posteritate. Ammon *Bibl. Theol.* II. 49 ff.

e) Iustin. M. Cohortat. ad gentes. 33 ff. Theophilus (ad Autol. II. 355. 75. 78.) Sibyllina oracula vel prophetarum vaticiniis aequiparat. Orig. c. Cels. VII. 368. ed. Spencer. Münscher *Dogmengesch.* I. 216 ff. Miscellanea Danica. Havn. 1816. Bleek *Ueb. die Sibyll. Bücher*, in Schleiermacher — *Theol. Zeitschrift.* H. I. B. 1819.

f) I. A. Ernesti Narratio critica de interpretatione prophetiarum Messianar. in eccles. Chr. Opuscc. theoll. 495 ff. Flügge *Gesch. d. theol. Wissensch.* II. 190 ff.

g) Argumentationis illius vim et veritatem uberius demonstrare conati sunt C. A. Crusius Hypomnemata ad theol. propheticam. P. I—III. L. 1764—78. — Seiler *Die Weissagung u. ihre Erfüllung aus d. heil. Schr. dargestellt.* Erl. 1794. Kleuker *Prüfung der vorzüglichsten Beweise für d. Wahrheit des göttl. Ursprungs des Christenth.* Rig. IV Voll. 1787—94. I. 4. Steudel Pr. de Messianorum vaticiniorum momento in nostrae etiam aetatis pios Christi cultores vi sua nequaquam destituto. Tub. 1823. 4. Ei. de Mess. vatt., quonam scilicet potissimum charactere distinguantur —. 1824. Ei. in Bengel *N. Archiv f. d. Theologie.* IV. 3. 1826. p. 573 ff. Stäudlin *Jesus der göttl. Prophet. Ein Beitrag zur Apologetik.* Gött. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* N. 35. 36. Seebode *N. krit. Bibl. f. d. Schulwesen.* VII. N. 10. 1825. p. 1061 ff. Impugnaverunt Ant. Collins *Discourse on the grounds and reasons of the christian religion.* Lond. 1724. — Eckermann *Theol. Beiträge.* B. I. II. Ziegler *Erörterung, daſs der Beweis f. d. Wahrheit u. Göttlichk. d. christl. Rel. mehr aus der innern Vortrefflichkeit der Lehre, als aus Wundern u. Weissagungen zu führen ist*, in Henke *Magaz.* I. 1. — *Aufhellungen in der chr. Glaubensl.* I. 561 ff. — Eichhorn *Die hebr. Propheten.* III Voll. Gött. 1816—19., quo libro auctor vaticinia in ll. prophetarum proposita maxime res ipsa prophetarum aetate vel etiam antea gestas, poeticis coloribus adumbrare docuit, qua de re cf. Gesenius l. supra l.

h) Ammon *Bibl. Theol.* II. 1—240. Ei. *Ausführl. Unterr.* 140 ff. (J. L. W. Scherer) *Ausf. Erkl. d. sämmtl. Weissagungen des N. T. Mit exeget. krit. u. histor. Anmerkk. u. einer Abhandl. üb.*

d. metatesk. Prophetismus. I. 1808. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 221 ff. — Kant *Anthropologie.* 103 ff. — *Aufhellungen.* 561 ff. Meiners *Allg. krit. Gesch. aller Religionen.* II, 603 ff.

i) Kant *Anthropologie.* 101 ff. Cf. Cic. de divinat. II. c. 7.

k) Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. 116. „*Es kann niemals befriedigend nachgewiesen werden, dass jene Propheten Christus, so wie er wirklich gewesen, und das Christenthum, so wie es sich wirklich entwickelt hat, vorhergesagt haben, und somit verschwindet in dieser Hinsicht der bestimmte Unterschied zwischen Weissagung und unbestimmter Ahnung.*"

l) Quam obiectionem ut effugeret Michaelis (Observ. philol. et crit. in Ierem. 188.), eventus illos in *Christocratia* proxime condenda adhuc exspectandos esse, docuit.

m) Cf. Ioseph. Arch. II. 9. 2. 3—7. VI. 5. 3., vaticinium de pugna Camensi ap. Livium. XXV. c. 12. Virgil. Aen. VI. 752 ff. Oracula Sibyllina, quae Christiana dicuntur a Lactant. Inst. IV. 15. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* B. V. K. Ammon de vaticiniis post eventum formatis commentat. Erl. 1812. 4. Ei. *Bibl. Theol.* II. 15 ff. — Knapp Scripta var. argum. Prolus. I. de indole atque usu vaticinationum V. T. — Ad locum 2 Petr. 1, 19—21. Ed. 2. p. 1. „Quemadmodum insitum hominibus est, ut *praesentem* aetatem superiore deteriorem esse statuant, sic *futurae* felicitatis spe animum exhilarare, et contra fortunae iniurias munire solent. Itaque hoc etiam commune esse animadvertimus plerisque populis, ut, quae ipsi de felicioribus futuri aevi auspiciis suspicati sunt, eadem in historiae formam redacta, mythologiis suis inserant. Notissima sunt, quae apud veteres poëtas de *reditura* quondam *aetate aurea*, de *reversione Astraeae*, de *instaurandis* aliquando *deorum in terra domiciliis*, ceterisque eiusdem generis leguntur. Vid. Hesiod. Op. et dies. v. 109—201. Ovid. Met. I. 89 ff. Virgil. Ecl. IV. Euseb. Praeparatio evangel. I. 7. XII. 13." Quae quum ita sint, non est, quod eiusmodi mythos, apud plerasque gentes reperiundos, cum nonnullis [v. (Tholuck) *Die Lehre v. d. Sünde u. vom Versöhner.* 2. *A.* Hamb. 1825. p. 280.] ex divina quadam revelatione repetamus, cuius notae certae frustra quaeruntur. Omnino historia docet, calamitatum magnarum tempore, ubi animi vires vel vehementer depressae, vel etiam mirum in modum agitatae fuerint, homines sicut ad alios mysticismi errores, ita quoque ad praedictiones rerum futurarum comminiscendas credendasque maxime proclives fuisse. Idem evenire solet in ecstasi, de qua v. Hoffbauer *Joh. Adam Müller der Prophet u. sein Vater. Eine Parallele von Hans Engelbrecht, einem zweimal gestorbenen Propheten des 17ten Jahrh., zur Erklärung des Propheten-*

Berufs des Erstern, u. Erläuterung einiger Puncte der Seelenlehre. H. 1817.

n) Sic Iosephus, interpretandi genus Iudaeis usitatum secutus, Vespasianum oraculis Messianis portendi (Bell. Iud. VI. 5. 4.) et Cyrillus Hieros. sua ipse fata a prophetis praedicta fuisse opinatus est. Sozomeni Hist. eccl. IV. 5. Ammon *Bibl. Theol.* II. 35 ff. Ei. *Ausführl. Unterr.* 156 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 221 ff. — Plurimum tribuere solent Supernaturalistae vaticiniis de Iesu reditu in vitam ab ipso editis (Matth. 16, 21. 17, 9. 20, 17—19. 26, 32.). (Reinhard Diss. de Christo suam dum viveret resurrectionem praedicente, in Velthusen — Commentatt. theoll. Vol. III. Süskind *Ueb. die Frage: ob Jesus seine Auferstehung bestimmt vorhergesagt habe?* in Flatt *Magaz.* VII. 208 ff. Planck *Geschichte des Christenth.* I. 296 ff.) Verum enimvero quum Iesus in ultimis colloquiis, quae ab Ioanne referuntur cc. 13—17., ne minimum quidem sperandae resurrectionis suae indicium prodat, imo potius contrariam sententiam diserte pronuntiet (17, 4, 11. add. Matth. 26, 29. Luc. 23, 43. 46. Io. 19, 27.); quumque eius discipulis post Iesu mortem summa desperatione afflictis nuntius de eius in vitam reditu adeo inopinatus acciderit (Marc. 16, 8. 11. Luc. 24, 11. 22. 37 ff. Io. 20, 9.), ut Thomas nisi cicatricibus vulnerum contactis se crediturum esse negaverit (Io. 20, 25.); quum in proximis post resurrectionem colloquiis Iesus ipse discipulis istam desperationem et animi demissionem exprobrans, nusquam tamen se iis, quid sibi eventurum esset, praedixisse perhibeat, sed potius veterum prophetarum oracula nunc eventum habere dicat (Luc. 24, 27. 44.): credibile est, ea, quae Iesus universe et infinite de inimicorum suorum propulsatione et institutorum suorum felici progressu (Io. 12, 23.), vel etiam de amicis ipsum olim revisuris (Io. 14, 19—21. 16, 16—22.) disserat, postea ex eventu ab eius discipulis pressius accepta et explicata fuisse; ita, ut narratores harum rerum ea, quae serius intellexissent, cum iis, quae antea accidissent, miscerent et confunderent. Sic Iesu effatum de templo destruendo et intra triduum instaurando, Matth. 26, 61. vaticinii forma nondum propositum, Marc. 14, 15. de templo spirituali et Io. 2, 18 ff. de corpore Christi explicatur, tanquam resurrectionem eiusdem praesagiens. Fieri etiam potuit, ut Iesus ipse *tertio die* se in vitam rediturum hoc sensu dixerit, quo apud prophetam (Hos. 6, 2.) salus *proxime* exoritura tridui vocabulo designatur, praesertim quum similes dicendi formulae ei haud inusitatae fuerint, cf. Luc. 13, 32. Io. 2, 19. Marc. 14, 58., quod Christi effatum Ioannes Ap. aperte ex eventu interpretatus est Ev. 2, 22. Add. Cic. Epist. ad Q. fr. I. 4.: „Saepe *triduo* summa cum gloria dicebar esse rediturus." — Paulus *Commentar.* II. 664 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* 199. Bretschneider

Handb. d. Dogmat. I. 174 ff. Qua sententia probata non impedimur, quo minus vel in allegoricis istis Iesu dictis eventu comprobatis, quemadmodum in singulis V. T. institutis atque oraculis, velut σκιᾷ τῶν μελλόντων (Col. 2, 17.), divinam providentiam pia mente agnoscamus. Köster *Immanuel od. Charakteristik der neutestamentl. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 304. — Schuderoff *Neueste Jahrb. f. Religions-, Kirchen- u. Schulwesen.* B. II. H. 3. 1827. p. 349 ff. *Hat Jesus seine Auferstehung vorher gewusst und sie seinen Freunden bestimmt vorhergesagt?*

o) Danovii Theol. dogm. instit. 451. Herder *Christl. Schriften.* II. 254. De Wette *Bibl. Dogmat.* 120 ff.

§. 51.

De argumentis divinae scripturae s. auctoritatis internis.

Supernaturalistarum doctrina, rationis quippe usum solum *formalem* s. *instrumentalem* (§. 9. *a.*), qui dicitur, in religione iudicanda admittens, eiusmodi argumenta ex indole librorum ss. ita repetit, ut, quaecunque in iis contineantur tum decreta et praecepta, tum narrata, a repugnantiis libera manifesteque in scriptura s. tradita esse demonstrare conetur, de iis autem, quae intellectus rationisque limites superent, solam credendi necessitatem simpliciter imperet [a]). Quibus positis ex argumentis internis id modo evincitur, doctrinam in scriptura s. propositam ab ipso Deo proficisci potuisse. Cum persuasione vero Rationalistarum de revelatione quadam mediata (§. 12.), quae simul plenum eundemque *materialem* rationis usum postulat [b]), haec sententia recte coniungitur, qua, discrimine facto inter argumentum scripturae s., quod singulorum tantum temporum et locorum rationibus accommodatum fuerit, et inter decreta atque praecepta, quae aeternum valitura sint, horum praeceptorum fundamentalium in libris ss. traditorum cum recta ratione convenientia religionis Christianae praestantiam maxime probari statuimus [c]); quo facto illam haud sine numine, a cuius efficacia bona quaeque recte repetuntur (Iac. 1, 17.), cum

hominibus communicatam esse, optime demonstrari, putamus. Christiana enim religione omnia continentur, quae homini vere religioso proboque cognitu necessaria sunt, et quae optimum in rebus adversis solatium ei afferunt; praeterea ita est comparata, ut recte exposita omnium populorum communis esse possit. Omnino religio Christiana, ut eventus historiae fide nixus, si ad rationis usum referatur, haud aliter consideranda est, quam commodum, quod ad finem quendam obtinendum bene conducat. Quemadmodum enim historiae studio excitatur ratio ad fines sibi propositos summos consequendos vitamque eis convenienter conformandam *), ita Christianae religionis disciplinâ, sola historia duce recte cognoscenda, proprius rationis usus nullo modo opprimitur, imo vero maxumopere incitatur et exercetur. Christiana tamen religione certo quodam tempore exorta superiores sunt aeternae rationis leges, quibus ipsa natura humana in percipiendis iudicandisque omnium temporum eventis adstringitur et continetur. Praeterea verae religionis cultus nisi agentibus mentis humanae summis viribus effici non potest. Itaque homines sapientes etiam post exortam Christianam disciplinam in eo elaborent necesse est, ut, quae illius historia atque doctrina continentur, cum rationis decretis comparent et, quantum fieri potest, conciliare studeant. Et haec ipsa religionis Chr. praeceptorum fundamentalium, inprimisque eorum, quae verum Dei cultum veramque pietatem ac virtutem hominum desideriis accommodate adumbrant, cum rectae rationis principiis aeque a Deo profectis convenientia et consensio maximum habet momentum, quo cultiores etiam ad magnam illius admirationem adducuntur impelluntur que, ut in ea specimen aliquod praeclarissimum divinae providentiae agnoscant. Accedit, quod ipsi scriptores ss. ad hanc sententiarum ab ipsis propositarum indolem saepenumero provocant. Doctrinam enim suam appellant legem animis hominum velut in-

scriptam (Deut. 30, 11—14. Rom. 10, 6—8. Ieremi 31, 33 ss. Hebr. 8, 10.); Iesus ipse studium scripturarum ss. quam maxime commendat (Io. 5, 39.) fidemque suae auctoritati habendam recusat (Matth. 7, 21. cf. Marc. 12, 34.), solam veritatem a se declaratam homines reddere liberos atque tranquillos ad verumque Dei cultum perducere, professus. (Matth. 6, 28. 18, 23. Luc. 10, 27. Io. 7, 17. 4, 24. 8, 32. 18, 37.) Nec minus ille utitur testimonio experientiae, id est, doctrinae suae efficacitate saluberrima, e cognitione (Io. 17, 3.) atque usu eius legitimo oriunda (Io. 6, 35. 7, 17. 15, 22.); nentiquam vero peculiarem aliquam de divina eius origine persuasionem modo *immediato* et *supernaturali* a Deo effectam hominibus exspectandam promisit *e*). Paulus et Ioannes ad verum indagandum, et conscientia quidem duce (2 Cor. 4, 2.), strenue excitant (Rom. 12, 1. 2. coll. 8, 16. 14, 14. 23. 1 Cor. 10, 15. 13, 11. 2 Cor. 3, 17. Eph. 5, 10. 17. Phil. 1, 10. 1 Thess. 5, 21. 1 Tim. 2, 4. 1 Io. 4, 1. 5, 10.), et alter, posthabita auctoritate humana (Gal. 2, 6.), libros pro divinis habitos ab ea parte, qua hominibus edocendis, emendandis et in omni virtutum genere instituendis prosint, commendat (2 Tim. 3, 16.). Omnino scriptores ss. non modo asseverant et ponunt, ita quidquam esse, verum etiam caussas addunt et argumenta, quibus ad rem ulterius cogitandam inquirendamque ducunt *f*). Vid. e multis locis Matth. 6, 25 ss. 1 Cor. 15. Neque hoc praetermittendum est, quod doctrina illa tradita est ab auctore, cui ingenium fuit eximium, ab omni fanatico pietatis errore remotum, singularis vitae candor morumque castitas et sublime de universo hominum genere bene merendi consilium (§. 13. *h*.), cui in dies latius promovendo Deus pro sapientia sua providit. Quapropter sapientiores religionis Christianae defensores, et antiquiores *g*) et recentiores *h*), variis quidem rationibus usi, argumentum illud divinae eius auctoritatis internum prae aliis *i*) exponere et commendare studue-

runt. Atque ii ipsi, qui contra vanas reprehensiones, partim e praesumta religionis Christianae origine *supernaturali* et *miraculosa* (cf. §§. 11. 12.) depromtas, illud defendere ac tueri conati sunt, hanc sententiam ex intimo pectore profiteri haud dubitarunt, Christianae doctrinae fundamentis vere contineri *ῥήματα ζωῆς αἰωνίου*. (Io. 6, 68.)

a) Luther *Erkl. d. Briefs an die Galater.* 1523. T. VIII. 2048 f. Opp. ed. Walch. „*Sie (die Vernunft) hält sich an Gottes Wort, lässet es recht und wahr seyn, wenn es auch noch so närrisch und unmöglich lautet.*"

b) (Böhme) *Ueb. die Behauptung eines rationalen Supernaturalisten, dass für d. christl. Religionswiss. zwar der formale, aber kein materialer Vernunftgebrauch gelte.* Alt. 1820. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* B. IV. H. 2. 1823. p. 250 ff.

c) Rationis humanae osores quum doctrinam rel. Christianae ratione multo superiorem esse contendunt, ne unam quidem sententiam afferre possunt ad illuminandas, emendandas vel consolandas hominum mentes necessariam, quae non ipsa ratione contineatur, vel confirmetur. Neque vero Chr. religionem eo ipso, quod dogmata quaedam vel eventa cum recta ratione haud concilianda in antiquissima eius historia sibi deprehendisse videntur, venerabiliorem, sanctiorem vel diviniorem efficere possunt, quam absque istis appareat. Quae enim Chr. religioni vulgo tribuuntur dogmata, quae rationis scilicet humanae captum excedant, v. c. doctrina de trinitate, de naturali humani generis corruptela, de diabolo, de satisfactione vicaria per Christum praestita, de iustificatione, de corporis post mortem resurrectione, ea partim ne ipsis quidem antiquissimis religionis Chr. monimentis, multo minus legati divini, a quo illa nomen accepit, claris et indubitatis nituntur praeceptis, sed potius opinionibus quorundam hominum sua vel aequalium commenta cum genuinis Christi, symbolica quidem docendi ratione saepius utentis, doctrinis commiscentium; partim ea vel nihil valent ad summum religionis finem obtinendum, vel omni experientiae ac rationi sic adversantur, ut quam sint ad veram pietatem virtutemque excolendam vel inutilia ac supervacanea, vel periculosa et exitialia, neminem candide hac de re iudicantem fugere possit. Quae vero vulgo de miraculis, quibus religio Chr. niti dicitur, narrantur, tantum abest, ut ei prae aliis magnis rerum communium in orbe terrarum conversionibus principatum quendam afferant, ut nemo, nisi praeconcepta opinione ductus, hanc miraculosam, quae putatur, Chr. religionis originem, verae ordinataeque divini numinis efficaciae in

ea constituenda praebere possit. Nam qui recte sapit, is in naturalibus ad religionem Chr. et instituendam et propagandam praesidiis, quibus Deus usus est, multo plura et maiora inveniet admiranda et adoranda, quippe quae summam vim divinae sapientiae testantur, qua saepe ex minimis maxima, ex vulgaribus excellentia, secundum aeternam mundi regendi rationem producuntur. Adversarii contra quasi ad unum omnipotentiae actum provocant, ad quem Deus dicitur, ubi eius sapientia haud suffecerit, tanquam ad extremum quoddam subsidium confugisse.

d) Cic. de orat. II. 9. „Historia est testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis." Dan. Wyttenbach Or. de vi et efficacia historiae ad studium virtutis. Opp. select. ed. Brunsv. 1825. T. I. p. 18 ff.

e) Theologi recentiores testimonium illud experientiae cum *interno Spiritus s. testimonio* (§. 39. e.) plerumque confundunt. v. Planck *Ueb. d. Haltbarkeit d. histor. Beweises f. d. Göttlichk. des Christenthums.* 234 ff. — Quae nuper disputata sunt de *immediata quadam apperceptione* (sic), qua *immediata Dei revelatio* homini innotescat (v. Von Ammon *Die unveränderl. Einheit der evang. Kirche.* H. IV. Dresd. 1827. p. 69.), ea ne unius quidem notae mentionem faciunt, qua *immediata* ista *apperceptio* a Mysticorum somniis possit dignosci.

f) Morus Epitome theol. Christianae. Ed. 4. p. VII.

g) Iustin. M. (Apol. II. 124. 132. ed. Thirlby.) Iesum ex parte iam Socrati, Platonicis et Stoicis cognitum fuisse dixit, quia in omnibus fuisset ὁ λόγος ὁ ἐν παντὶ ὤν. Clem. Alex. Strom. I. 288. ed. Colon. 1688. Ἄλλως τις περὶ ἀληθείας λέγει, ἄλλως ἡ ἀλήθεια ἑαυτὴν ἑρμηνεύει. Lactant. Inst. divin. IV. c. 3. Augustin. de vera rel. c. 4.

h) Henr. Hammond de rationabilitate religionis Chr. Lond. 1662. (Locke) *The reasonnableness of Christianity as delivered in the scriptures.* Lond. 1696. et saepius rep. Leibnitz *de la conformité de la foi avec la raison.* Opp. ed. Dutens. T. I. 60 ff. Rousseau *Emile.* T. IX. 13 ff. Less *Wahrheit d. Christl. Religion.* 117 ff. Döderlein *Christl. Religionsunterr.* I. 193 ff. Ziegler *Vernunft- u. Schriftmässige Erörterung, dass der Beweis für d. Wahrheit u. Göttlichk. d. Chr. Rel. mehr aus der innern Vortrefflichkeit d. Lehre, als aus Wundern u. Weissagungen zu führen ist;* in Henke *Mag.* I. 20 ff. Fichte *Anweisung z. seligen Leben.* 155 ff. Ammon *Ausf. Unterr.* 202 ff. Ei. Summa Th. Chr. 37. Planck l. not. *e.* l. p. 19 ff. J. Schulthess De uno planissimo plenissimoque argumento pro divinitate disciplinae ac personae Iesu — (ex Io. 7, 17.). Tur. 1828. p. 11. ubi Cic. Off. I. 4.

praeclare dictum affertur: „Inprimis homini est propria veri inquisitio et investigatio. — Ex quo intelligitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus a natura bene informatus (ὁ ὢν ἐκ τῆς ἀληθείας) velit, nisi (Io. 10, 1—27.) praecipienti aut docenti (τῷ μαρτυροῦντι τῇ ἀληθείᾳ Io. 18, 37.) aut utilitatis causa iuste et legitime imperanti."

i) Neque Ioannis Baptistae de Iesu Christo testimonium (Io. 1, 15 ff. 3, 27 ff. coll. Matth. 11, 3.), quippe quod ex auctoritate, quam Iesus illi tribuit, pendeat, et quod ipse parum curavit (Io. 5, 33. 34. cf. Matth. 11, 2 ff. Luc. 7, 19 ff.), neque fausta ecclesiae propagatio et conservatio, quae eadem et Islamiticae religioni contigit, inter documenta veritatis atque originis divinae referri potest. Nec minus perperam provocatum est ad constantiam martyrum, quum fuerint, qui pro falsa etiam doctrina vitam profuderint, et ad poenas persecutorum, quorum quidem haud pauci, e. c. Antoninus philos. (Tertull. Apologeticus c. Gentes. c. 5.), Diocletianus, Timur al. tranquille et honorifice diem supremum obierunt. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* I. 597 ff.

Flügge *Geschichte der theol. Wissenschaften.* I. 1 ff. II. III. Tzschirner *Gesch. d. Apologetik.* I. L. 1805.

THEO-

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS II.

DE DEO.

CAPUT I.

DE EXSISTENTIA DEI UNIUS.

§. 52.

Notio et nomina Dei in bibliis ſſ. propoſita.

Locus de Deo totius theologiae graviſſimus ac longe difficillimus habendus eſt propterea, quod ens infinitum a natura finita comprehendi nequit illiusque ideam intellectui humano maxime notis e rationibus rerum creatarum repetitis, ſeu cognitione quadam *analogica* et *ſymbolica* [a]) exponi et adumbrari oportet; eamque ob cauſam hic inprimis locus ſumma cum cautione atque pietate tractandus eſt, ut veritas ſententiarum, quantum fieri poſſit, perſpicue cognita et percepta (Io. 17, 3. Col. 1, 10. 11. 2 Petr. 1, 2.) [b]), univerſo theologiae ſyſtemati et fidei vere Chriſtianae fundamentum praebeat firmiſſimum. Eſſe Deum ſcriptores ſſ. nusquam demonſtrant, ſed ut ex libris Iudaeorum ſacris notum et ex rerum contemplatione facile cognoſcendum, ſumunt atque univerſa inſtitutione ſua verum eſſe confirmant. Numinis autem notio, variis modis in libris ſacris deſignata [c]) אֱלוֹהַּ, אֱלֹהִים, אֵל, אֱלֹהֵי צְבָאוֹת, אֱלֹהֵי הַשָּׁמַיִם vel אֱלָהּ שְׁמַיָּא (in ll. Esrae, Nehemiae

et Danielis ufitatiffimum), יְהוָֹה [d]), יָהּ, אֲדֹנָי, שַׁדַּי, עֶלְיוֹן, *θεός, θεὸς τοῦ οὐρανοῦ* (Tob. 10, 12. cf. Apoc. 11, 13.), *κύριος, ὁ πατὴρ ὁ οὐράνιος* (Matth. 6, 14. 26. 32. 15, 13.), *ὁ κτίστης πάντων* (2 Macc. 1, 24. 1 Petr. 4, 19.), ab imaginibus humanis et appellationibus *anthropomorphifticis*, cf. Gen. 1, 2. 2, 7. Ex. 33, 19 ff. 1 Reg. 19, 12. [e]), fenfim ad ideam puriorem univerfalem, quam fanae rationi probatam doctrina Chriftiana exhibet, evecta, ita definiri poteft, ut *Deus* fit *fpiritus infinite perfectus, omnium rerum auctor et moderator fanctiffimus et fapientiffimus* (Matth. 5, 48. Io. 4, 23 f. Act. 14, 15. 17, 24—29. coll. Ief. 45, 18. 48, 12. 13. Rom. 1, 19 ff. 2, 6 ff. 1 Tim. 6, 15. 1 Cor. 8, 6. 1 Petr. 1, 16. coll. Levit. 19, 2.) [f]). Qua Dei notione conftituta, Deum non *accidens* quoddam, fed *fubftantiam* i. e. quod non in alio quodam obiecto, fed in femet ipfo fubfiftit, eandemque cum mundo haud confundendam, recte dici [g]), per fe patet et ipfius fcripturae f. effatis probari poteft. (Gen. 1, 1. Ex. 3, 14. Ief. 41, 4. Matth. 19, 17. Io. 5, 26. Apoc. 1, 4. 17.) Neque repugnant, quae paffim in libris ff. reperiuntur, Dei nomina univerfalia f. abftracta, velut שֵׁם Lev. 24, 11. 16. Ex. 23, 21. al., כְּבוֹד יְהוָֹה Ex. 24, 16. 40, 34., *θεῖον* Act. 17, 29., *θειότης* Rom. 1, 20. [h]). Ceterum ecclefiae evangelicae auctores non tam e locis librorum ff. fupra allatis, quam e veteris ecclefiae fymbolis hanc numinis finitionem adftruxerunt, „videlicet, quod fit una effentia divina, quae appellatur et eft Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immenfa potentia, fapientia, bonitate, creator et confervator omnium rerum vifibilium et invifibilium" [i]); neque vero fubtilius, in quo theologi recentiores elaboraverunt, hunc locum tractarunt.

a) Cognitionem Dei dicimus *analogicam*, quatenus ex rationibus in rerum finitarum ordine confpicuis notionem et rationes naturae infinitae adumbrat; *fymbolicam* eam, quae ita comparatur, ut imagines aut notiones e rerum finitarum ordine petitae ad fummum ob-

iectum *ideale* menti humanae clarius describendum adhibeantur. Gerlach *Religionsphilosophie.* 106 ff. Cf. Augustin. de cognit. ver. vitae. c. 7. „Sicut Deus a nullo intellectu valet proprie excogitari, ita nulla definitione potest proprie definiri aut determinari." At quatenus definitione enunciantur notae, ad informandam notionem aliquam necessariae, ideam Dei quoque definiri posse, recte diximus. Luther *Von d. Klostergelübden.* Opp. T. XIX. p. 1940. „*Die Vernunft begreift nicht, was Gott ist; doch begreift sie aufs allergewisseste, was nicht Gott ist.*" Cf. Paulus *Der Denkglaubige.* B. I. St. 1. 1825. p. 109 ff. 154.

b) Ammon *Ausf. Unterr. in d. Chr. Gl.* I. 241 ff.

c) Etymologia nominum, quibus notio numinis in diversis linguis significatur, docet, quae potissimum cogitationes singulos populos ad ideam numinis effingendam adduxerint. Sic nomina hebraea, quae maxima ex parte vim et potentiam designant, originem ideae divinae e metu ac formidine phaenomenorum terribilium produnt; sic vox *θεός*, non tam cum Platone in Cratylo II. 258. ed. Bip. a *θέειν* currere, de motu siderum dicto, quam a verbo *τίθημι* derivanda (Clem. Alex. Strom. I. fin. *Θεὸς δὲ παρὰ τὴν θέσιν εἴρηται καὶ τάξιν, τὴν διακόσμησιν.*), Deum ordinis naturae auctorem et moderatorem significat; sic vox *Gott* linguae vernaculae et aliarum illi coniunctarum notionem Dei ex idea *τοῦ ἀγαθοῦ κατ' ἐξοχήν* recte prodiisse, optime demonstrat. A bonitatis notione vocabulum illud derivatur in Lutheri Cat. mai. 409. ed. Rechenb. Cf. alia Dei nomina in ll. ff. haud obvia, *τὸ ὄν, τὸ ἀγέννητον, τὸ ἄγονον, τὸ ἀπέραντον, τὸ ἀνώνυμον, τὸ ἄῤῥητον* — nomen apud Cabbalistas usitatum אֵין סוֹף pr. sine fine, *ἀβράξας*, nomen benedictum, auctore Bellermanno (Progr. I. *Ueb. d. Gemmen der Alten mit d. Abraxas-Bilde.* B. 1817. 40 ff. III. 1819. 20 ff.); aliis numerum 365, quo Gnosticorum nonnulli, praesertim Basilides, totidem aeonum classes quasi complexum naturarum divinarum adumbrabant, significare visum est. Neander *Genetische Entwicklung der gnostischen Systeme.* B. 1818. p. 35.

d) Cf. de etymo huius nominis ex mente Hebraeorum Exod. 3, 14. coll. Apoc. 1, 4. Hoc nomen Dei Israelitis *ἐγχωρίου* proprium, *τετραγράμματον* vulgo dictum, שֵׁם־הַמְּפֹרָשׁ i. e. nomen ab usu profano separatum, voci *Ἰάω* apud Aegyptios et Graecos usitatae (Diod. Sic. I. c. 94. Macrob. Saturn. I. 18.) respondisse videtur. Iudaei ab eo pronuntiando abstinent (cf. de simili quadam Graecorum religione, Matth. Polus ad Gen. 24, 11.), eiusque loco legunt אֲדֹנָי, unde interpretes Alex. *κύριος*, Vulg. Dominus, Luth. *der Herr.* Cf. Reland Decas diss. de vera pronunciatione nom. Iehova. Trai. 1707. 8. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. v. יְהוָה, quibus adde inscriptiones gemmarum gnosticarum, in quibus nomen *ΙΑΩ* com-

O 2

paret. (Bellermann Pr. II. *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit dem Abraxas-Bilde.* B. 1818.) In V. T. libris nullum eius consuetudinis documentum exstat et perperam huc refertur locus ille Ex. 24, 16. coll. 4, 1. 17. Sir. 28, 9., quod bene docuit Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 169. — Pluralis numerus in Dei nominibus hebraicis, praecipue in nomine אֱלֹהִים usitatus, nonnullis quidem indolem religionis Iudaicae antiquioris *polytheisticam* prodere, vel Deum significare visus est tanquam stipatum Angelorum agmine (coll. Gen. 1, 26. 3, 5. 22. 6, 1 ff. Ex. 20, 3. 23. 1 Reg. 22, 19. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7.), quippe quum historia doceat, ceteras religionis species in Asia repertas Polytheismo superstructas fuisse, et ipsos Israelitas cultus religiosi Mosaici quasi quodam iugo oppressos, quavis data opportunitate, ad idololatriam reversos esse. Add. Eichhorn *Einleit. in das A. T.* I. 4. *A.* Gött. 1823. p. 61. „*Zuerst sprach man nur von* אֱלֹהִים *Göttern. Als man nachher zu der Einsicht fortschritt, dass viele Götter neben einander ohne einen Oberen nicht bestehen könnten, erschuf man einen* יְהוָה אֱלֹהִים *(in der Zusammensetzung dem* יְהוָה צְבָאוֹת *gleich), einen Jehovah der Götter. Nun erst folgte* יְהוָה*, nachdem man sich bis zur Idee der Einheit Gottes erhoben hatte.*" At pluralis iste numerus e linguae hebraeae usu explicatur, in qua vocabula Deum vel Dominum significantia in *plurali excellentiae* s. *maiestatico* dicuntur. Gesenius *Lehrgebäude d. hebr. Sprache.* p. 662 s. Ei. *Gesch. d. hebr. Sprache.* p. 18.

e) In V. T. libris non una eademque numinis idea pura, sed ea potissimum obtinuit notio, quae Deum praedicat mundi creatorem (Gen. 1, 1. Ps. 96, 5. Ies. 40, 28.), naturam celsissimam (Ps. 145, 3.), alii naturae nulli, neque aliorum populorum diis comparandam (Ex. 18, 11. Deut. 3, 24. Ios. 23, 7. Ps. 86, 8. 9. 135, 5 ff. Ies. 19, 1.), omnium rerum, et sensu quidem peculiari, Israelitarum eorumque rei publicae summum dominum atque moderatorem. (Ex. 6, 3. Deut. 4, 7. Ios. 24. Iud. 11, 24. Ps. 20, 2. 7. al.) — Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ff. *Aeltere Lehre von d. göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechischen.*

f) Cic. Tusc. disputatt. I. c. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens ipsaque praedita motu sempiterno." Ex quo praeclare dicto apparet, quam vere recteque ipsi pagani de Deo nulla *revelatione* adiuti statuerint.

g) Augustin. in Psalm. 68. „Deus est quaedam substantia; nam quod nulla est substantia, nihil omnino est. Substantia ergo aliquid *esse* est." Cf. ei. de essentia Dei lib. — Fichtius, substantiae notione perperam spatii et temporis limitibus circumscripta, Deum

substantiam esse negavit; idem summum numen *actum purum (ein reines Handeln)* et *ordinem* omnium rerum *ordinantem* esse docuit. *Philos. Journ.* B. I. St. 1. Jen. 1798. Quae sententia a multis impugnata est. Vid. inprimis J. E. Chr. Schmidt *Nachricht an das Publicum, den Fichte'schen Atheismus betr.* Giess. 1799. *Eine Stimme aus dem Publicum über Gottes Seyn und Wesen.* L. 1799. Gabler *N. theol. Journal.* B. III. 5. Aliter alii substantiam i. e. materiem quandam concretam s. corporalem Deo attribuisse dicuntur, v. §. 68. — Krause Opuscula theologica. V. Quaeritur an philosophi, qui Deum esse extramundanum negent, cum doctrina Chr. conveniant?

h) Sec. IV. Gnosticorum quaedam familia, *Hypsistarii* dicti, τὸ ὕψιστον i. e. numen ipsum ab essentia divina necessaria perperam disiunxisse putantur. Baumgarten *Gesch. der Religionspartheien.* p. 516 s. C. Ullmann Diss. de Hypsistariis seculi post Chr. n. IV. secta. Heidelb. 1823. 4. Cf. G. Böhmer de Hyps. opinionibusque, quae super eis propositae sunt. B. 1825. p. 59 ss. „Verisimile est, Hypsistarios reliquias fuisse Sabaeismi cuiusdam, qui cum antiquissimis iam temporibus puro monotheismo admistus esset, per Asiam propemodum omnem diffunderetur." Praeter Deum unum ὑψιστὸν alias esse naturas divinas, non item colendas, statuisse videntur. Ei. *Einige Bemerkungen zu den von d. Hn. P. Ullmann u. mir aufgestellten Ansichten üb. d. Hyps.* Hamb. 1826.

i) Conf. Aug. Art. I. p. 9.

§. 53.

De veritate notionis eius probanda.

Persuasio de veritate notionis Dei eiusque exsistentiae, quanquam fuerunt, qui negarent, unquam eam recte demonstrari posse, ita tamen animi legibus insita est, ut de probationis vi in illustranda huius persuasionis necessitate, indicante ipsa scriptura s. (Ps. 8, 2 ss. 19, 2—7. 104. Prov. 30, 4. 5. Ies. 40, 21 s. 42, 5. 45, 18. Matth. 6, 24—34. Rom. 1, 19. 20. 2, 14. 15. Act. 14, 15—17. 17, 23—25.), dubitari nequeat. Etenim qui vel *abusive* ideae summi numinis supponi ens reale [a]), vel demonstrationem in solis rebus mathematicis et iis, quae sensibus subiectae sint, locum habere [b]), vel Deum ipsum esse indicem sui et per se ipsum, sive conscientia quadam Dei *immediate* per

ipsum aut spiritum ipsius in hominis animo effecta (*Urbewusstseyn*), cognosci ideoque aliis argumentis plane non opus esse [c]), opinati sunt, iis haec potissimum contraria sunt: *Primum* homo incorrupta natura sua gaudens ab ipsius conscientia adeo ad persuasionem istam suscipiendam adducitur, extra mentem seu cogitationem nostram Deum vere esse, ut in contrarium affirmari possit, *abusive* hanc persuasionem reduci ad meram ideam seu cogitationem, quum scilicet homo, nisi persuasissimum ei sit, Deum vere esse, ne rebus quidem praeter Deum veram et certam exsistentiam tribuere possit; *deinde* probatio in omnibus disciplinis locum habet, quae sententias continent e principiis ducendas; est autem lex, cuius notione in demonstranda de Dei exsistentia persuasionis necessitate tanquam principio omnino possumus uti; *denique* numinis cognitionem, ad quam perveniendi sola facultas homini innata est (§. 2.), *immediate* cuivis homini a Deo ipso suppeditari, minime probari potest, quum huiusmodi efficaciae divinae nullae sint notae certae; imo pauciores isti, qui variis temporibus eiusmodi lumen internum tanquam immediata et supernaturali Dei effectione in animis ipsorum accensum iactarunt, alii alias sententias plane sibi oppositas, ex uno eodemque fonte repetierunt. Neque vero ipsa Dei notio, historia teste, nisi ratione omnino bene exculta, in animo hominis recte informata reperitur. Ex quibus, quum, ipsa scriptura s. teste (Act. 17, 27.), Deus *quaeri* debeat, consequitur, ut quaerentibus illis apta ad cognitionem Dei sibi comparandam via commonstrari et possit et debeat. Qua via ingressi philosophi, diversa, quibus Deum esse probarent, argumenta vel ipsi excogitarunt, vel ab aliis inventa confirmarunt, partim *philosophica* (*theoretica* et *practica*), partim *historica* [d]). Quae ut accuratius denuo retractentur, haec ipsa aetas nostra videtur postulare, phantasiae et sensus efficaciae in religione colenda nimium indulgens.

a) Cf. Tertull. adv. Hermog. c. 2. Auguſtin. de trinit. VII. c. 5. Fichte *Anweiſ. zum ſel. Leben.* 83 ff.

b) Praeiverat Clem. Al. Strom. l. V. p. 588. (Θεὸς) οὐκ ἐπιστήμῃ λαμβάνεται τῇ ἀποδεικτικῇ. Kant *Kritik der reinen Vern.* 667. Mellin *Wörterb. der krit. Philoſ.* ſ. v. *Beweis.* — Frld. Hr. Iacobi (*Von d. göttl. Dingen u. ihrer Offenbarung.* L. 1811. SS. 152. 175.) perſuaſionem de Deo minime probatione niti, ſed merum eſſe ſenſum (*Gefühl*) et inſtinctum quendam dixit (cf. Köppen *Philoſophie d. Chriſtenthums.* I. 20.); cui ſententiae tamen recte obiicitur, *tum* ſenſum notiones non gignere niſi obſcuras, ambiguas et quibusvis phantaſiae ludibriis obnoxias, *tum* inſtinctum homini tantum tribuendum eſſe, quatenus ſenſibus ſit praeditus, atque eiusmodi inſtinctum, quo humana mens ad numinis notionem recte informandam ducatur, omnino deſiderari; *tum* notionem Dei a ratione, quae ſola idearum, minime tamen ipſi innatarum, fons eſt (Kant *Krit. d. reinen Vern.* 595 ff.), adiutrice imaginatione intellectuque et ipſo ſenſu, proficiſci debere (§. 3.) (Salat *Religionsphiloſophie.* 74 ff.), nec niſi ubi ratio bene exculta fuerit, hiſtoria teſte, numinis notionem recte informatam fuiſſe; fidem vero dictam religioſam a ſolo ſenſu repetitam, ſi modo altius indagata fuerit, ipſis rationis ideis, haud ſatis quidem explicitis, ſuperſtructam deprehendi.

c) Daub Theologumena. 111 ff. Clodius *Allgem. Religionslehre.* 77 ff. 187 ff. Ei. *Von Gott in d. Natur, in d. Menſchengeſchichte u. im Bewuſstſeyn.* I. L. 1818. Marheinecke *Die Grundlehren der chriſtl. Dogmatik.* B. 1819. §§. 23 f. §. 121. „*Die Idee von Gott, wie von ſeinem Weſen, ſo von ſeinem Daſeyn, beweiſet ſich blos ſo, daſs ſie ſich erweiſet im unmittelbaren Gefühle des tiefſten Lebens.*" 123. „*Die urſprüngliche Nothwendigkeit der Einheit menſchlicher Vernunft mit dem Bewuſstſeyn Gottes iſt der Grundbeweis, auf welchem alle andern ſogenannten Beweiſe ruhen.*" 642. „*In jedem Menſchen iſt das Bewuſstſeyn Gottes, nur durch Gott.*" H. F. W. Hinrichs *Die Rel. im innern Verhältniſſe zur Wiſſenſchaft.* Heidelb. 1822. 97. „*Daſs das zu Beweiſende, nämlich das Daſeyn Gottes, ſelbſt als Wiſſen iſt, iſt ſchon vollendet, indem daſſelbe ſeinem Begriff nach mit dem Wiſſen des Gedankens zuſammenfällt. Das Daſeyn Gottes iſt alſo gewiſs, und in der Gewiſsheit und dem Wiſſen beſteht eben das Daſeyn, nur als Wiſſen iſt Gott da, als dieſes Wiſſen weiſs er von ſich. — Weil der Begriff von Gott iſt, iſt Gott, er als Begriff ſeiner iſt ſein Daſeyn.*" Ch. G. Schmid *Religion u. Theologie nach ihrem Weſen u. Fundament.* B. I. Stuttg. 1822. p. 202. „*Das unmittelbare Auffaſſungsvermögen, das wir in Beziehung auf das Abſolute*

annehmen müssen, wirkt das, was es zur Ueberzeugung des Menschen vom Daseyn des Absol. beiträgt, nicht blos für sich selbst allein, sondern unter unmittelbarer Mitwirkung des Absoluten selbst." Cf. Philo de praemiis et poenis. 917. ed. Par. 1640. *Τὸν αἰσθητον τοῦτον ἥλιον μὴ ἑτέρῳ τινὶ θεωροῦμεν, ἢ ἡλίῳ; — καὶ τὸ φῶς, ἆρ' οὐ φωτὶ βλέπεται; τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ ὁ θεὸς ἑαυτοῦ φέγγος ὤν, δι' αὐτοῦ μόνου θεωρεῖται, μηδενὸς ἄλλου συνεργοῦντος ἢ δυναμένου συνεργῆσαι πρὸς τὴν εἰλικρινῆ κατάληψιν τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ.*

d) Ziegler *Beiträge zur Gesch. d. Glaubens an das Daseyn Gottes in der Theologie.* Gött. 1792. Argumenta illa philosophica dicta ex institutt. theol. dogm. omnino eliminari, quod quidem Schleiermachero (*Der christl. Glaube.* I. 179 f.) placuit, vetat ipsa scriptura f., compluribus in locis ad huiusmodi argumenta provocans. (§§. 55. 56.)

§. 54.

Argumentum ontologicum.

Argumentis, quae dicuntur *theoretica*, adnumeratur I. *ontologicum*, post Anselmum et Scholasticos a Cartesio recognitum et a Mendelssonio denuo expolitum [a]), quo naturae supremae, quae perfectissima sit f. *ens realissimum*, propterea quod exsistentia ipsa sit *realitas*, necessario tribuendam esse exsistentiam, colligitur. Contra hanc ratiocinandi formam recte quidem monitum est [b]), exsistentiam nunquam esse *praedicatum* rei alicuius in notione huius necessario comprehensum, sed meram significare relationem quandam rei cogitatae ad mentem nostram, quae aliis quibusdam argumentis idoneis evinci debeat. Nihilo secius tamen hoc facile conceditur, ideam *absoluti* (*absolute* perfecti), qua spiritum perfectissimum concipimus, ab ipsa rerum natura per gradus ad perfectionem emergente menti nostrae, et ipsi maioris perfectionis desiderio imbutae, facillime suppeditari ideoque in omni mente humana bene exculta deprehendi, et ita quidem deprehendi, ut animi conscientiae et notioni naturae infinitae per se necessariae ab homine concipiendae re-

pugnares, ſi velles Dei cogitationem ad meram ideam revocare; nam interpretatione ideae mere *idealiſtica* ens tanquam abſolute neceſſarium cogitares, quod neque *obiectivam* i. e. realem, neque *ſubiectivam* i. e. idealem haberet neceſſariam exſiſtentiam, h. e. tibi ipſe repugnares. Unde elucet, ineſſe menti noſtrae in concipienda Dei idea et hoc, ut Deum vere eſſe cogitet; praeterea eandem, quum in diiudicandis rebus, quae vere exſtant, intellectui canonem praebeat rectiſſimum [c]) et fundamentum, ipſam a veritate abhorrere, probari non poſſe; unde apparet, reſpondere ei veritatem aeternam in intellectu numinis archetypo. Qua argumentatione, Platoni ac Stoicis iam probata, ſimiliter et Auguſtinus aliique uſi ſunt [d]).

a) Anſelm. Monologium de divinitatis eſſentia. c. 1—5. Proslogium ſ. de Dei exiſt. c. 2. „Id, quo maius cogitari nequit, non poteſt eſſe in intellectu ſolo." c. 3. Gaunilonis liber pro inſipiente adverſus Anſelmi in Proslog. ratiocinationem. Anſ. opp. I. 35 ſſ. Anſelm. l. contra inſipientem et Apologet. contra Gaunilonem. Opp. T. I. III. Cramer-Boſſuet *Fortſetz.* V. 1. 352 ſſ. Tiedemann *Geiſt d. ſpecul. Philoſ.* IV. 253 ſſ. Buhle *Lehrb. d. Geſch. d. Philoſ.* V. 157 ſſ. Tennemann *Geſch. der Phil.* X. 115 ſſ. — Pet. Lombard. Sent. I. diſt. 3. Schröckh *Kirchengeſch.* XXIX. 77. — Renat. Carteſ. Meditatt. de prima philoſophia. Med. 5. Ei. epiſtolae. Amſtel. 1682. Wolf Theol. nat. I. 1. 24 ſſ. Moſes Mendelsſohn *Morgenſtunden.* I. 2. *A.* 1786. Jacob *Prüfung d. Mendelsſ. Morgenſtunden.* 1786. (J. A. H. Tittmann) *Theokles. Ein Geſpräch üb. d. Glauben an Gott.* L. 1799., quo libro argg. philoſoph. populari ratione explicantur. Garve *Ueb. d. Daſeyn Gottes.* Bresl. 1802. Kant *Philoſ. Religionslehre.* L. 1817. p. 19 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogm.* I. 307 ſſ. 2. *A.*

b) Kant *Krit. d. reinen Vern.* 620 ſſ. Ei. *Verm. Schr.* III. n. 5. — Gerlach *Religionsphiloſophie.* 78 ſſ.

c) Kant *Kritik der reinen Vern.* 597 ſſ. Ammon Summa Theol. Chriſt. 52 ſſ.

d) Simili argumentandi ratione uſus Cleanthes primus, Deum eſſe, probare conatus erat, teſte Sexto Emp. adv. mathematicos. IX. 88—91. Krug *Geſch. d. Philoſ. alter Zeit.* L. 1819. p. 352. Ei. pr. de Cleanthe, divinitatis aſſertore ac praedicatore. 1819. 4. —

Plato in Philebo. T. IV, 233—41. 245—48. ed. Bip. Diog. Laert. VII. 139. August. de libero arbitrio. II. 6. 8. 15. Tiedemann l. l. III. 460 ff.

§. 55.

Argumentum cosmologicum et physico-theologicum.

Duplex quoddam argumentum ex natura huius mundi petitur, II. alterum *cosmologicum*, e contingentia et mutabilitate omnium rerum, quae mundum hunc constituunt, depromtum [a]), quo, quum causam, cur illae sint, ac tales sint, quales sunt, plenam et perfectam in illis ipsis non deprehendamus, causam universi necessariam et immutabilem adesse fateri cogimur (Deus *ens a se, natura necessaria*); III. alterum *physico-theologicum* s. teleologicum, quod ex innumeris sapientiae et summi consilii monumentis, in rerum natura, aptissime inter se connexa, conspicuis (*nexu finali*), causam esse infinitam, potentissimam et sapientissimam demonstrat. Quae Kantius de his argumentis, tanquam vi demonstrationis *apodicticae* destitutis, et de *causalitatis* lege eiusque vi et ambitu monet [b]), tantum abest, ut sanam rationem in sumenda primaria et absolute perfecta causa erroris convincant, ut ei contraria sententia, progressus nimirum causarum sine initio et fine, tanquam flumen sine fonte et ostio appareat. Ceterum ratiocinatio ista physico-teleologica, ad captum hominis cuiusque accommodatissima, animum singulari quadam vi ad Deum agnoscendum perducit [c]). Itaque non est mirandum, argumenta illa, licet auctorem formae potius, quam materiae mundi esse demonstrent, non modo in libris ss. haud raro commemorari (Ps. 8. 19. [d]) 104. Iob. 37—41. Ies. 40, 21 ss. 42, 5. 45, 18. Ierem. 14, 22. Matth. 6, 25 ss. Act. 14, 15—17. 17, 24—28. Rom. 1, 19. 20.), sed etiam ab aliis scriptoribus antiquioribus et recentioribus [e]) saepius esse tractata.

a) Poſt Gregorium Nazianz. Or. 2. 34. primus uberius de hoc argumento, quod vulgo e neceſſitate *rationis ſufficientis* repetitur, diſſeruit Io. Damaſc. l. de orthod. fid. I. 3. Cf. quae Cic. de nat. deor. III. c. 12. Somn. Scipionis c. 8. et Leibnitius; praeeunte iam Ariſtotele (φυσικὴ ἀκρόασις l. VII. c. 10. et de mundo c. 2.) de *primo* univerſi *motore* eodemque unico et ſapiente propoſuit. Opp. theoll. ed. Dutens. I. 5 ſſ. Eberhard *Philoſ. Magaz.* II. 1. 2. IV. 4. Garve *Beweis für Gottes Daſeyn.* 2. *A.* 1807. 70 ſſ.

b) *Krit. d. rein. Vern.* 202 ſſ. 637 ſſ. 648 ſſ. Cf. Ammon Summa Th. Chr. 69 ſſ. Krug *Metaphyſik.* Königsb. 1808. 441 ſſ. Gerlach *Religionsphiloſophie.* 81 ſſ.

c) Ipſe Kantius ſummam ei tribuit dignitatem auctoritatemque l. l. 651 ſſ.: „*Der Beweis verdient jeder Zeit mit Achtung genannt zu werden. Er iſt der älteſte, klärſte und der gemeinen Menſchenvernunſt am meiſten angemeſſene. Er belebt das Studium der Natur, ſo wie er ſelbſt von dieſem ſein Daſein hat und dadurch immer neue Kraft bekommt.*" —

d) Cf. tamen Baumgarten-Cruſius *Bibl. Theologie.* p. 184 f.

e) Xenophon Memorab. Socr. l. I. c. 4. IV. 3. Plato de legib. l. X. 68. ed. Bip. T. IX. *Δοκεῖ ῥᾴδιον εἶναι ἀληθεύοντας λέγειν, ὡς εἰσὶ θεοί· πρῶτον μὲν γῆ καὶ ἥλιος, ἄστρα τε τὰ ξύμπαντα, καὶ τὰ τῶν ὡρῶν διακεκοσμημένα καλῶς οὕτως* (temporum ornatiſſima varietas), *ἐνιαυτοῖς τε καὶ μησὶ διειλημμένα· καὶ ὅτι πάντες Ἕλληνές τε καὶ βάρβαροι νομίζουσιν εἶναι θεούς.* XII. 229. Phileb. IV. 244. Ariſtotel. de mundo. c. 6. *Πάσῃ θνητῇ φύσει γενόμενος ἀθεώρητος, ἀπ' αὐτῶν τῶν ἔργων θεωρεῖται ὁ θεός.* Cic. de nat. deor. II. c. 2. 38 ſſ. Quaeſt. Tuſc. I. 28. 29. „Deum non vides, tamen Deum agnoſcis ex operibus eius." De divinat. II. 72. „Eſſe praeſtantem aliquam aeternamque naturam et eam ſuſcipiendam admirandamque hominum generi pulcritudo mundi ordoque rerum caeleſtium cogit confiteri." Cleanthis, Senecae, Antonini et aliorum dicta huc referenda v. apud Pfannerum Syſt. theol. gentil. c. II. §. 6 ſſ., e Patribus eccl. Theophilum ad Autolyc. l. 23 ſſ. ed. Wolf. Gregor. Naz. Or. 28. Gregor. Nyſſ. l. de hominis opificio. Baſil. 1567. Baſil. Hom. VII. VIII. in Hexaem. Lactant. l. de opificio hominis. — E recentioribus v. poſt Chr. Wolf *Vernünftige Gedanken von den Abſichten natürlicher Dinge.* 1723. Jeruſalem *Betrachtungen üb. d. vornehmſten Wahrheiten der Chr. Rel.* I. 25 ſſ. Bonnet *Betr. üb. die Natur.* II Bde. L. 1803. 5. *A.* Reimarus *Abhandlungen v. den vornehmſten Wahrh. der natürl. Rel.* Hamb. 1791. III. 113 ſſ. Platner *Philoſ. Aphorismen.* I. 523 ſſ. — Göze

Natur, Menschenleben u. Vorsehung. VI Bde. L. 1789—92. H. P. Sander *Von der Güte u. Weisheit Gottes in der Natur.* 5. *A.* L. 1819. Dahlenburg *Philos. u. Rel. der Natur.* III Bde. Berl. 1797—98. Sintenis *Pisteuon, od. üb. das Daseyn Gottes.* 2. *A.* L. 1807. Walther *Betrachtungen üb. d. Natur für Verstand u. Herz* —. 4 Bde. Weim. 1800—1802. (von Crell) *Pyrrho u. Philalethes. Herausgeg. von* D. Fr. V. Reinhard. 1815. 3. *A.* J. A. H. Reimarus *Ueb. d. zweckmäfsige Einrichtung in allen Reichen d. Natur, Theologie genannt.* Hamb. 1817. — E scriptoribus corporum coelestium naturam motusque illustrantibus vid. Bode *Anleit. zur Kenntnifs d. gestirnten Himmels.* 9. *A.* 1823. Fries *Populäre Vorlesungen üb. die Sternkunde.* Heidelb. 1813. Brandes *Vorlesungen über die Astronomie.* II Bde. L. 1827. W. Herschel *Ueb. den Bau des Himmels. Aus d. Engl. von* J. W. Pfaff. Dresd. 1828.

§. 56.

Argumentum practicum et historicum.

E voluntatis humanae indole et legibus ducitur argumentum *practicum* f. *morale*, quod vario modo a philosophis traditum est. Summa eius cernitur in eo, quod conscientia legum recti atque honesti, quas menti nostrae sentimus insitas hominique sancta quadam necessitate imperantes, certiores nos reddit de summo et perfectissimo harum legum et auctore et vindice. (Rom. 2, 14—16.) Secundum formulam Kantianam [a]) necessitas servandae legis moralis absoluta, qua honestatem, posthabita felicitatis cupiditate, sequi iubemur, summum, potentissimum et sanctissimum postulat moderatorem, qui virtutis et felicitatis congruentiam perfectam in hac terra haud reperiundam in vita futura efficiat, ita, ut virtus in hac vita fati iniuria hominumque impotentia et tyrannide oppressa iustis praemiis, impietas vero et scelus in altera vita meritis afficiatur poenis [b]). Quanquam et hoc argumentum varie impugnatum est, tamen, quo magis in mente nostra legum moralium et summi finis bonorum per solum sanctitatis studium obtinendi conscientia explicata fuerit omnesque animi motus rexerit, eo facilius ex animo

ita compofito nafcetur perfuafio, Deum vere effe, firmiffima, qua ducti, virtutem et religionem arctiffime coniungendo, omnem vitam noftram Deo confecrabimus (§. 8.) [c]). — E reliquis argumentis *hiftoricum* quod dicitur, e confenfu populorum petitum [d]), docet faltem, quam proclives fint homines ad amplectendam de Deo opinionem.

a) *Kritik d. rein. Vern.* 620 ff. 838 ff. *Krit. d. prakt. Vern.* 223 ff. Cf. *Vorlefungen üb. d. philofoph. Religionslehre.* L. 1817. 29 ff. Heidenreich *Betrachtungen üb. d. Philofophie d. natürl. Rel.* II. 83 ff. Jacob *Allg. Religion.* 55 ff. 568 ff. Ei. *Ueb. den moralifchen Beweis für d. Dafeyn Gottes.* Lieb. 1798. 2. *A.* Köppen *Darftellung d. Wefens d. Philofophie.* 189. Cf. veterum effata de Dice, Nemefi et Adraftea in Ammon Pr. Recognitio argumenti ethonomici, quo numen effe fumitur. Erl. 1806 et 7. 4. Add. Palmer *N. Theol. Zeitfchrift.* St. I. Giefs. 1818. p. 38 ff. *Neuer od. moralifch - pfycholog. Beweis für d. Dafeyn Gottes;* de popularibus et practicis argumentis Niemeyer *Briefe an Chriftl. Religionslehrer.* B. II. p. 9. Fritfch *Handb. d. prakt. Glaubenslehre der Chriften.* II. 1818. 6 ff. et de hiftoria doctrinae de Deo Gerhard Loci th. I. 159 ff. 75 ff. W. C. L. Ziegler *Beitr. z. Gefch. d. Glaubens an d. Dafeyn Gottes in der Theol.* Gött. 1792.

b) Cf. Gabler *Neueftes Theol. Journ.* B. II. 1800. St. 1. 2. Gerlach *Religionsphilofophie.* 86 ff.

c) Cf. Chemnitz Loci th. I. p. 20. Calov. Syft. locor. theol. II. p. 27., qui argumentum quoddam commemorant a natura mentis humanae, a discrimine honeftorum et turpium, a terroribus et dictamine confcientiae ductum. — Deum vere effe, e confcientia hominis prolixe demonftravit Crufius l. *Entwurf der nothw. Vernunftwahrheiten.* L. 1745. p. 418 ff. — Niemeyer *Populäre u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 58. *„Je mehr der Menfch von Jugend auf gewöhnt wird, Gott aus fich felbft kennen zu lernen, und in der Stimme feines Gewiffens Gottes Stimme zu hören, defto inniger wird fich die Ueberzeugung von Gottes Dafeyn mit feinem ganzen Gedanken - und Empfindungsfyftem verbinden."*

d) Cic. Quaeft. Tufc. I. 18. Seneca Ep. 117. Clem. Strom. V. p. 729 ff. — De aliis argumentis cf. Buddei Thefes de Atheismo et fuperftitione. Ed. Lulofs. Hagae Com. 1765. 4. 441 ff. I. G. Reiche Rationis, qua Fr. H. Iacobi e libertatis notione Dei exiftentiam evincit, expofitio et cenfura. P. I. Gott. 1821. — Daub Theologumena. 168 ff. De argumento exiftentiae Dei, quod, ce-

teris quidem reiectis, attulit Marheinecke (l. *Die Grundlehren der christl. Dogmat.* B. 1819. §. 121 s.) sub nomine *theologici* et quod sic habet: vitam agas diviniorem et de exsistentia Dei haud dubitabis! rectè monuit Ammon (*Magazin.* B. IV. St. 1. p. 240.), hoc argumentum ad eos tantum pertinere, quibus per se, Deum vere esse, persuasissimum sit, qui vero dubitent, per hoc ὕστερον πρότερον non posse ad fidem adduci. Idemque cadit in ea, quae leguntur in C. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik.* Stuttg. 1826. p. 106. „*Der letzte und einzige Grund unseres Glaubens an Gott ist unsere eigene Religiosität oder Liebe Gottes.*"

§. 57.

De Atheismo.

Iam etsi non omnia argumenta, quae pro divini numinis exsistentia in medium prolata sunt, eiusmodi fuerunt, ut singula per se omni exceptione maiora viderentur, coniuncta tamen tantam habent vim, ut animo sibi constanti absurdius nihil nec quidquam sanae rationi magis inimicum videatur, quam contraria huic sententia s. *Atheismus* [a]) (Ps. 14, 1.), quem qui profitetur, sibi ipsi fidem denegat. Unde haud temere disceptatum est, num vere unquam Athei fuerint, praesertim quum huius erroris labem multis iniuria adspersam fuisse satis constet [b]). Discrimine autem posito inter Atheismum *theoreticum* et *practicum*, ille dicitur *scepticus*, si exsistentiam Dei in dubium vocat, *dogmaticus*, si quis argumentis quibusdam Deum *non* esse demonstrare conatur. Miserandi tamen potius sunt et sine ira et studio rectius edocendi, quam graviter obiurgandi et insectandi, quicunque forte huiusmodi errori dediti fuerint, siquidem cum eiusmodi opinione mere theoretica satis magna morum honestas coniuncta esse potest [c]).

a) Cotta Appendix ad Gerhardi Locc. theoll. I. 159 ff. Cudworth Syst. intellectuale. I. 135 ff. Buddeus Theses de atheismo et superstit. Reimann Hist. universalis Atheismi. Hildes. 1725. Heidenreich *Briefe üb. d. Atheismus.* L. 1796. Lossius *Philos. Reallexicon.* I. 1803. 375 ff. Cum Atheismo *Materialismus*

coniunctus esse solet, f. commentum illud, quod solas corporeas substantias esse statuit hisque ipsis sive *materiae* rationem sufficientem exsistentiae omnium rerum inesse fingit. Inter Atheos referuntur Leucippus (Cic. de nat. deor. I. 24.), Diagoras Melius (Lactant. de ira div. c. 9.), Protagoras (Diog. Laert. IX. c. 8.), Critias (Sext. Emp. Hyp. pyrrh. III. 218. coll. adv. mathem. IX. 54.), Theodorus Atheus (Diog. Laert. II. 86. 97 ff.), et qui seculo superiore potissimum Materialismi fautores exstiterunt. (§. 2. n. *a.*)

b) V. c. Socrati (Platon. Apolog. Socr.), Aristoteli et Stoicis (Meiners Hist. doctrinae de vero Deo. 420 ff. 456 ff.), Epicuro, qui quidem ex solo atomorum concursu fortuito mundum hunc coaluisse tradidit, verum Deos esse haud plane negavit (Diog. X. 76. 77. 139. Lucret. V. 157 ff. Cic. de nat. deor. I. 16. 44.), Christianis (Kortholt Paganus obtrectator. Lub. 1708. 4. II. c. 10. I. L. F. Lange Expositio argumentorum, quibus patres apologetici religionem Chr. a culpa atheismi ei obiecta defenderunt, in Illgen *Hist. theol. Abhandlungen.* II. L. 1819. 127 ff.), Pomponatio, Cardano, Campanellae, Iordano Bruno (Zimmermann de Atheismo Iord. Bruno impacto. Opusc. T. II. 1128.), Vaninio, Lyacinskio (Ammon *Abhandlung üb. Casimir Lysz.* Gött. 1802.), Spinozae, Fichtio (Ei. *Appellation an d. Publikum üb. die ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen.* Jen. *u.* L. 1799.) aliisque *Idealistis*, Schellingio (Ei. *Denkmal der Schrift v. d. göttl. Dingen des Hn. F. H. Jacobi u. der ihm in derselben gemachten Beschuldigung eines absichtlich täuschenden, Lüge redenden Atheismus.* Tüb. 1812.). Neque ii Atheismi insimulandi sunt, qui certis quibusdam argumentis nervum probandi exsistentiam Dei inesse negant, neque alii, qui falsam quandam Deum cogitandi normam prae se ferunt.

c) P. Bayle *Pensées diverses sur les comètes.* §. 133. et ad calcem T. III. l. *Dict. hist. et crit.* — Lossius l. l. 28 f.

§. 58.

De Pantheismo.

Cum Atheismo confundi non debet, quamvis affinis illi sit, *Pantheismus*, sive ea sententia, qua mundum non secretum a numine ac disparatum, sed ad ipsam Dei essentiam pertinere quidam opinati sunt. Quanquam fuerunt, qui vel Pantheismum *materialem*

tuerentur, quo materiem (ὕλην) infinitam Dei essentiam esse statuerent [a]), vel, sicut Stoici, ideam magis poeticam, quam philosophicam secuti, mundum animal esse docerent, cuius pars formatrix s. πλαστικὴ Deus sit [b]); tamen cummaxime celebrata fuit Spinozae sententia: unicam tantum esse substantiam, duobus infinitis attributis praeditam, cogitatione scilicet atque extensione infinita, quarum modificatione quaecunque oriantur res finitae; cui opinioni, vario quidem modo informatae, et recentiores philosophi nonnulli plus minusve accesserunt [c]). Recte quidem dixerimus, ipsa scriptura s. praeeunte (Act. 17, 27—29.), Deum rerum omnium principium esse *immanens* iisdemque praesentissimum, non *transiens* [d]). Verum idem, annuentibus scriptoribus ss. (Act. 14, 15. Rom. 11, 36. Hebr. 11, 3.), a mundo omni modo distinguendum esse, probatur tum rerum concretarum natura, neque primitiva, neque animo humano simili, tum vi expansiva atque spirituali in natura perfectissima sibi plane repugnante, tum sanae rationis humanae indole, qua causam atque effectum nec minus sui ipsius conscientiam rerumque obiectarum cogitationem necessario discernit. Addi potest, quod pantheismus, quocunque modo informatus est, libertatem individualem et moralem prorsus tollit, officii virtutisque nervos incidit et, vera in Deum pietate sublata, fatalismum fovet [e]). Quibus bene intellectis, rectae rationi *Deismus* s. *Theismus* tantum potest probari, quo numini, omnium rerum creatori ac gubernatori sanctissimo et sapientissimo (§. 52.) omnes supremae naturae intelligentis eiusque a mundo diversae perfectiones attribuuntur [f]).

G. B. Jäsche *Der Pantheismus nach seinen Hauptformen, seinem Ursprunge und Fortgange, seinem speculativen u. prakt. Werth u. Gehalt.* II Voll. B. 1826. 28.

a) Huc referuntur inprimis philosophi Ionii, Anaximander (Schleiermacher *Ueb. A.'s Philosophie, in d. Abhandl. der K. Akad. der Wiss. zu Berlin.* 1815.), Pherecydes (Sturz Phe-

Pherecydis utriusq. fragmenta coll. Ger. 1789.) al. Tennemann *Grundrifs d. Gefch. d. Philofophie.* §. 89 ff.

b) Seneca Ep. 92. 95. „Totum, quo continemur, et unum eft et Deus, et focii eius fumus et membra." Ei. de Benef. l. IV. c. 8. „Nec natura fine Deo eft, nec Deus fine natura, fed idem eft utrumque, nec diftat." Ei. Quaeft. natur. II. c. 45. Antonin. ad fe ipfum. VII. §. 9. *Κόσμος εἷς διὰ ἁπάντων, καὶ θεὸς εἷς διὰ πάντων, καὶ οὐσία μία, καὶ νόμος εἷς, λόγος κοινὸς πάντων τῶν νοερῶν ζώων, καὶ ἀλήθεια μία.* Plin. Hift. nat. II. 1. Cf. Meiners de vero Deo. 466. Schelling *Von der Weltfeele.* Hamb. 1809. Cf. Kant *Vorlefungen üb. die philofoph. Religionslehre.* L. 1817. 81 ff.

c) Praeiverat Xenophanes, Eleaticorum princeps, hac fententia propofita: *Ἓν εἶναι τὸ πᾶν, καὶ τὸν θεὸν συμφυῆ τοῖς πᾶσιν, εἶναι δὲ σφαιροειδῆ κ. ἀπαθῆ κ. ἀμετάβλητον, κ. λογικόν.* Sext. Emp. adv. Mathem. III. 218. Platonem, quippe qui in fcriptis ipfius fummum *νοῦν* f. *τὸ ὄντως ὄν* et *ὕλην* huic fubiectam aperte diftinguit, difcipulis *efoterice* Pantheismum tradidiffe, nuper demonftrare conatus eft Ch. A. Brandis Diatribe academica de perditis Ariftotelis libris de ideis et de bono f. philofophia. Bonn. 1823. At veri fimilius eft Platonem nonnulla obfcurius enunciaffe, quae licet ipfe cum aliis ipfius fententiis fatis bene conciliaverit, difcipulis ad Pantheismum deflectere vifa fint. — Spinoza Ethic. 19. 169. Epift. 149. *Grundzüge der Theologie des Spinoza*, in Ammon *Krit. Journal der Theol.* B. I. St. 1. 1 ff. (Cf. Kant l. l. 78 f. Krug *Eufebiologie.* p. 68 ff. Baumgarten-Crufius *Einleit. in d. Dogmat.* 22 f.) Huc referri poteft *Idealismus* a Fichtio propofitus, qui omnia, quae funt, ab idea humana proficifci ftatuit. V. ei. *Grundlage d. gefammten Wiffenfchaftslehre.* Weim. 1794. aliaque fcripta. — Schelling *Ideen zu einer Philof. d. Natur.* Th. I. 2. *A.* Landsh. 1803. 76 ff. 139 ff. Ei. *Darlegung d. wahren Verhältniffes d. Naturphilofophie zu der verbeff. Fichtifchen Lehre.* 1806. p. 16. „*Gott ift wefentlich die Natur und umgekehrt.*" 60. „*Die Natur felbft ift nur das volle göttliche Dafeyn, oder Gott in der Wirklichkeit feines Lebens und in feiner Selbftoffenbarung betrachtet.*" Recentius auctor huius l. fententiam iftam in medium protulit de Deo *implicito* et *explicito*, feu de Deo e principio quodam obfcuro atque confcientia deftituto fe ipfum resque creatas evolvente. V. ei. *Denkmal der Schrift von den göttl. Dingen.* p. 6—8. 77—113. Cf. Süfskind *Prüfung der Schellingfchen Lehren von Gott, Weltfchöpfung, Freiheit, moralifchem Guten u. Böfen.* Tüb. 1812. Storr *Lehrb. d. Dogmatik, überf. v.* Flatt. 2. *A.* 1813. I. 275 ff. Kraufe Opufcc. theoll. Diff. IV. *Ueb. den Einflufs der Schell. Philof. auf Bef. der*

Religionsstaat. Weiſſe *Religionsphilosophie.* Heid. 1820. 86 ff. — Hegel *Encyklopädie d. philos. Wissenschaften.* Heid. 2. *A.* 1827. p. 58. „*Die Welt — ein an und für sich Nichtiges — hat nicht das wahrhafte Seyn, das nur in Gott ist; Gott ist nur das wahrhafte Seyn.*" p. 99. „*Gott ist der Inbegriff aller Realitäten. — Gott ist das Seyn in allem Daseyn.*" H. F. W. Hinrichs *Die Religion im innersten Verhältnisse zur Wissenschaft. Mit einem Vorworte von* Hegel. Heid. 1822. p. 141. „*Die Natur als die Realwelt ist durch die ewige Ineinsbildung des Idealen in das Reale und umgekehrt in dem Absoluten selbst in ihrer Absolutheit enthalten, und so durchaus ganz von dem Absoluten durchdrungen, damit das Unendliche in das Endliche aufgenommen ist.*" B. H. Blaſche *Das Böse im Einklange mit der Weltordnung dargestellt* —. L. 1827. p. 121. „*Wir erkennen in dem Geiste unseres Planeten, wie in dem jedes Weltkörpers, den individualisirten Schöpfer, der — sich sichtbar in seiner Gesammtschöpfung (Allverleiblichung) darstellt, und sich selbst wieder in seinen Geschöpfen bis auf das Kleinste herab individualisirt und somit vollständig organisirt.*" Cf. Baumgarten-Cruſius Pr. De philosophiae Hegelianae usu in re theologica. Ien. 1826. 4. p. 12 ff. — Alios Schellingium subsecutos rec. Tennemann *Grundr. d. Gesch. d. Philos. 8. A. herausgeg. von* Wendt. L. 1820. 423 ff. (Ewald) *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 1817. — Cf. Schleiermacher *Der Christl. Glaube.* I. 68. „*Es läſst sich ein polytheistischer Pantheismus eben so gut denken als ein monotheistischer. — Dann aber muſs auch zugegeben werden, daſs die Frömmigkeit eines Pantheisten völlig dieselbe seyn kann, wie die eines Monotheisten, und daſs die Verschiedenheit des Pantheismus von der allgemein verbreiteten Vorstellung ganz auf dem speculativen Gebiete liegt. Sofern der Pantheismus nur wirklich ein Theismus ist, sind in ihm ebenfalls, wie im Monotheismus, Gott und Welt zusammengehörig und zugleich im Gedanken wie im Gefühl geschieden. — Der Unterschied aber zwischen einem auſser- oder überweltlichen Gott und einem innerweltlichen ist wunderlich, weil der Gegensatz von innerhalb und auſserhalb etwas auf Gott unanwendbares ist, und die Aufstellung desselben immer die göttliche Allmacht gefährdet.*" — De Pantheismo in religione Indica *Brahmaismi* conspicuo et cum Polytheismo coniuncto v. Frid. Mayer *Brahma, od. die Religion der Indier als Brahmaismus.* L. 1818. 207 ff.; de *theosophia* Persarum *pantheistica* F. A. D. Tholuck Ssufismus —. B. 1821., inpr. c. 5. de emanatione mundi eiusque cum Deo cohaerentia. Add. Röhr *Pred. Bibl.* III. 2. p. 303 ff. (Tholuck) *Die Lehre von d. Sünde u. vom Versöhner, od. die wahre Weihe d. Zweiflers. 2. A.* Hamb. 1825. *2te Beilage: über*

das wahre Verhältniſs d. Glaubens an einen ſelbſtbewuſsten Gott zu einem pantheiſtiſchen.

d) Alio quidem ſenſu Deum omnium rerum cauſam *immanentem*, non *transeuntem* dixit Spinoza, qui Pantheismum commendavit *notionibus* conceptum; quanquam noviſſimi illius aſſectatores variis eum *imaginibus* potius depictum, v. c. manifeſtationis Dei — exhibent (Opp., quae ed. Paulus, V. II. Eth. p. 54.). Locum illum ſupra l. Act. 17, 28. 29., qui hominum vitam atque efficaciam e Deo pendere omnipraeſente mentique humanae divinum quiddam ineſſe docet (cf. 2 Petr. 1, 4.), Pantheismum haud fovere, inde apparet, quod commatibus 24 et 25. de Deo mundi creatore et in toto hoc loco non de ſubſtantia, ſed de vi divina agitur. — Henke Lin. inſtitt. fid. Chr. 15. Ammon l. l. 77.

e) Orig. c. Celſ. l. V. Euſeb. Praeparat. evang. I. 8. Auguſtin. de civ. D. IV. 11. Cudworth l. l. 26 ſſ. Mendelsſohn *Morgenſtunden.* 225. Garve *Beweis für Gottes Daſeyn.* 246. Doederlein *Religionsunterr.* IV. 40 ſſ. G. E. Schulze *Encyklop. d. philoſ. Wiſſenſch.* Gött. 1814. 60 ſ.

f) Cf. *Deismus* Anaxagorae (Hemſen Anaxagoras Clazomenius ſ. de vita eius atque philoſophia. Gott. 1821.), Socratis, Platonis et Ariſtotelis (Krug *Geſchichte der Philoſ. alter Zeit.* L. 1815. 82. 159. 212. 255.) cum *Theismo*, quem Kantius (*Krit. d. reinen Vern.* 659 ſſ.) aliique philoſophi recentiores (v. prae ceteris Bouterwek *Die Relig. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 48 ſ.) adumbrarunt. Rectius faciunt, qui voces: *Theismus* et *Deismus*, ſicut vocc. ὁ Θεὸς et Deus, unum idemque ſignificare volunt. Krug *Metaphyſik.* Königsb. 1808. 451. Weiſs *Von dem lebendigen Gott.* L. 1812. 215.

§. 59.

Unitas Dei.

Ita ſi conſtituimus Dei notionem, ut ſit ſubſtantia ſumma ac perfectiſſima omniumque rerum cauſa *abſolute* cogitata, cui nulla alia par eſſe poteſt, et cuius attributa cum pluribus communicata ideam naturae alicuius ſupremae plane tollerent: per ſe patet, Deum eſſe *unum* (ens non *ſpecie*, ſed *numero* unum) et *unicum* (ens *qualitate* ſua unicum) *a*). Quamobrem vix neceſſe eſt aliis argumentis hoc explicemus; niſi forte quaeras, cur ideam illam naturae perfectiſſimae in-

formemus, nec potius plura esse censeamus rerum principia ab aeterno ad mundum creandum et conservandum inter se coniuncta [b]). Ad haec vero responsio duplex est: *primum*, quod singularum mundi partium congruentia et conservatio mentem nostram in unius tantum idea acquiescere patitur, quum nulla sit ratio, cur plura esse summa rerum principia statuamus; *deinde* quod omnium gentium homines cultiores ex Polytheismi erroribus postremo ad Monotheismum evectos esse historia docet [c]). Atque verum hoc esse, multis egregiisque dictis ipsi confirmant libri sacri, quippe quibus religionis Christianae auctores Monotheismum Israelitarum magis *particularem* [d]) in *universalem* convertisse probatur. Vid. Ex. 20, 3. Deut. 4, 35. 39. 6, 4. (Marc. 12, 29.) 32, 39. Ps. 86, 8—10. 105, 3. Ies. 44, 6—20. 45, 5. 6. Matth. 19, 17. 22, 37 ss. Io. 17, 3. Act. 14, 15. Rom. 3, 30. 16, 27. 1 Cor. 8, 4—6. Gal. 3, 20. Eph. 4, 6. 1 Tim. 2, 5. Iac. 2, 19. 4, 12. Itaque factum est, ut haec numinis unitas, qua et substantiae et virtutis divinae pluralitas omnino negatur, sequentibus seculis in ecclesia Christiana tanquam fundamentum [e]) fidei et religionis Christianae, Deum unum eundemque omnium patrem coelestem pie amplectentis, contra Polytheistas [f]), Dualistas [g]) et Tritheistas [h]) strenue defensa sit. Ceterum minus apte nonnulli unitatem Dei attributis divinis adnumerant, quum potius sit fundamentum, quod verae numinis ideae supponi debeat [i]).

a) Libri symbolici unitatem Dei simpliciter asserunt, adiecta saepissime trinitatis in unitate notione. Vid. Symb. Nicaen. Art. I. p. 1. „Credo in unum Deum, patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae." Symb. Athanas. Art. I. p. 2. „Unus Deus in trinitate et trinitas in unitate." Conf. Aug. Art. I. p. 9. „Una essentia divina, quae appellatur et est Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapientia, bonitate, creator et conservator omnium rerum visibilium et invisib., et tamen tres personae eiusdem essentiae et potentiae et coaeternae." Apolog. init. p. 50. Catech. min. et mai. Art. I. — Lactant. I. 3—8. „Deus si perfectus est,

ut eſſe debet, non poteſt eſſe, niſi *unus*, ut in eo ſint omnia." Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 488 ſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 816 ſſ. — Kant *Kritik d. reinen Vern.* 607. 842 ſ. —. Cf. Daub Theologumena. 239 ſſ. — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenſchaften.* Altenb. 1821. p. 38 ſſ.

b) Leibnitz Theodic. §. VII. Fenelon *Démonſtration de l'exiſtence de Dieu.* Amſt. 1731. p. 281.

c) Athenagoras Legat. pro Chriſtianis c. 6 ſſ., allatis Orphei, Sophoclis, Platonis, Ariſtotelis et Stoicorum effatis prolixe docet, hos quoque Dei unitatem iam profeſſos eſſe. Alia affert Pfanner Syſtema theol. gentil. purioris. c. II. §. 9 ſſ. Hennings *Die Einheit Gottes geprüft u. durch heidniſche Zeugniſſe erhärtet.* 1779. — Meiners Hiſt. doctrinae de uno vero Deo. Ed. 2. Lemg. 1780. Cf. Pleſſing *Memnonium od. Verſuche zur Enthüllung der Geheimniſſe d. Alterthums.* II Voll. L. 1787. — Geſenius Pr. de Samaritanorum theologia ex fontib. ineditis. Hal. 1823. p. 12. „Deum non niſi *unum* eſſe, tanquam religionis et fidei fundamentum tam ſtrenue defendunt Samaritani, ut vel minimam polytheismi ſuſpicionem devitaturi, in ipſo codice ſ. loca quaedam, quae idololatriae veſtigia continere videbantur, pro ea, qua in re critica utebantur, effuſa fere licentia, mutare ſuſtinuerint. Hanc vero de uno Deo perſuaſionem, non idololatris ſolum, ſed Chriſtianis etiam opponendam putaverunt."

d) Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 61 ſſ. 96. Iudaeorum vulgus numina ab aliis populis culta pro veris diis habuiſſe, potentia quidem Iehova minoribus, quemadmodum Iudaei Alex. ethnicorum numina pro daemonibus habuerint (vid. interpr. Alex. Deut. 32, 17. Pſ. 96, 5. Bar. 4, 7. 1 Cor. 10, 20.), colligitur ex Exod. 18, 6—11. Deut. 3, 24. 4, 7. 29, 26. 32, 12. Ioſ. 23, 7. Iud. 11, 23. 24. Pſ. 97, 9. Ieſ. 8, 19. 19, 1. (Steger *Entwicklung der Meinungen Moſis üb. die Gottheiten der Nichtisraeliten;* in Henke *Magaz.* IV. 135 ſſ.); niſi dicta illa (coll. Deut. 4, 28 ſſ. Pſ. 115. 135.) ad ſermonem poëticum et allegoricum referre malueris. De Wette *Bibl. Dogm.* §. 98. Baumgarten-Cruſius *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 84 ſ. Sapientiores inter Iudaeos puriorem tamen numinis ideam ſaepius adumbraſſe conſtat (§. 52. *e.*).

e) H. E. G. Paulus *Einheit, Geiſtigkeit Gottes u. Glauben, als allgem. Grundbegriffe d. Chriſtuslehre betrachtet.* Lemg. 1788. — De vi ac gravitate notionis unius Dei *morali* cf., quae monuit Herder in: *Geiſt der hebr. Poeſie.* B. I. N. II. et Garve *Vermiſchte Aufſätze.* B. II. p. 294. 336.

f) Apologetae antiquiores ſaepe *monarchiae* divinae mentionem faciunt. Vid. Hermae Paſt. II. 1. *Πρῶτον πάντων πίστευσον*, ὅτι

εἷς θεός ἐστιν. Iuſtin. M. Cohort. ad gentes. §. 35. 36. Tertullian. de teſtimonio animae et Apologet. c. 17. adv. Marcionem. I. 3—5. Lactant. I. c. 3. 5. Cf. IV. 29., ubi L. Chriſtianos contra *Dyotheismi* opprobrium defendit, neque tamen ſpiritus ſ. mentionem iniecit. „Fortaſſe quaerat aliquis, quum Deum nos unum colere dicamus, duos tamen eſſe aſſeveremus, Deum patrem et Deum filium; quae aſſeveratio plerosque in maximum inpingit errorem." Athenagor. Legat. pro Chriſt. 8 ſſ. Athanaſ. contra gentes. Opp. I. 41 ſſ. Io. Damaſc. adv. Manichaeos liber. — Beck Commentt. 194 ſſ. Münſcher *Dogmengeſch.* I. 386 ſſ.

g) Tertullian. adv. Marc. I. c. 11. Auguſtin. contra Fauſtum. XXI. 1. De civit. Dei. l. IV. X. Cyrillus Hieroſ. Catecheſ. VI. 141 ſſ. Gregor. Nyſſ. contra Eunom. Opp. T. II. 60. 61. Sermo contra Manichaeos. II. 612. Baſil. M. Homil. II. in hexaemer. 8 ſſ.

h) Io. Damaſc. de haer. 101 ſſ.

i) Gerhard Loci theoll. III. 73. Doederlein Inſtitutio theologi Chr. I. Norimb. 1797. p. 269 ſſ. ed. 6. Bretſchneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* p. 316 ſſ. — Gerlach *Religionsphiloſophie.* p. 98 ſ.

CAPUT II.

DE ATTRIBUTIS DEI.

§. 60.

Modus attributa divina cognoſcendi.

Attributa Dei (ἀρεταί 1 Petr. 2, 9., ἀξιώματα, νοήματα) [a]), licet arctiſſimo inter ſe vinculo coniuncta, cogitando tamen veluti partes ſummae perfectionis ſ. ideae ſubſtantiae perfectiſſimae, a qua reliquarum rerum omnium exſiſtentia repetitur, diſcerni poſſunt. Sed cognitio eorum ob mentis noſtrae imbecillitatem ita comparata eſt, ut, quantumvis ad veritatem accedere et huius vitae rationibus plane ſufficere videatur, anthropopathiam (§. 17.) tamen plus minusve redoleat [b]), nec niſi imperfecta eſſe poſſit; unde et ſcriptura ſ. cognitio-

nem Dei arduam ac difficilem esse pluribus locis testatur v. c. Ies. 40, 25. 28. 46, 5. 1 Cor. 2, 11. 1 Tim. 6, 16., etiamsi cognosci eum posse, omnino haud negat. (Io. 17, 3. Rom. 1, 19.) Attributa illa, quorum nominibus eandem virtutem divinam, sed ratione rerum creatarum et nostri potissimum habita, vario modo sese explicantem, declaramus [c]), non *accidentia*, sed *determinationes necessariae* ad naturam numinis pertinentes recte dicuntur. Triplex igitur est investigandi via, Scholasticis iam probata [d]): *primum* via *caussalitatis* (κατὰ φύσιν), qua quascunque rebus creatis, et praecipuis quidem, inesse intelligimus perfectiones, eas Deo, ut caussae earum, tribuimus; *deinde* via *negationis* s. *abstractionis* (κατ' ἀφαίρεσιν) [e]), qua quidquid est imperfecti in rebus creatis et finitis a Deo, ut natura infinita, removemus; *denique* via *eminentiae* (κατὰ σχῆσιν), qua perfectiones eas a rebus creatis et finitis ad Deum translatas cogitamus omni modo absolutas infinitasque [f]). Quacunque autem via ad Deum cognoscendum summa cum verecundia progredimur, valde nobis cavendum est, ne, in anthropomorphismi aliosque errores [g]) delapsi, aut Deo quidquam assignemus, quod ipso plane indignum sit, aut, male inter se compositis singulis Dei virtutibus, uni tantum tribuamus, ut altera tollatur vel evertatur, aut omnes omnino Dei proprietates animo concipere et intelligere nos posse opinemur. Quum theologi et antiquiores et recentiores plurimum operae in eo posuerint, ut doctrinam de attributis divinis, quae quidem in libris symbolicis non tractata est nisi quatenus trinitatem Dei spectat, subtiliter illustrarent; nos quidem, ne studia eorum a nobis iniuste neglecta videantur, *primum* quaecunque ab illis hac de re docte exposita sunt, adumbrabimus, *deinde* vero, praeeuntibus scriptoribus ss., usum practicum sive ethicum huius doctrinae diligenter respiciemus.

a) *Attributa* discernuntur a *proprietatibus*, quo nomine theologi olim characteres trium in trinitate personarum designare solebant.

et a; *praedicatis* Dei *relativis*, quae indicant, quomodo Deus se habeat ad mundum, v. c. creator, conservator. Reinhard *Dogmat.* 96. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* 323 ff. — (Böhme) *Die Lehre v. d. göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821.

b) Quo perfectior homini fuerit suae ipsius naturae cognitio, eo perfectiorem numinis ideam sibi effingere poterit; idcirco poeta noster illustris: „*In seinen Göttern mahlet der Mensch sich.*" Schiller. Quanquam Hebraei secundum libros Mosaicos deum suum de coelo descendentem (Gen. 11, 5.), cum hominibus versantem, colloquentem (3, 8 ff.) cum iisque humana forma indutum vel convivantem (Gen. 18.), sacrificiorum nidore se oblectantem (4, 4.), irascentem etiam (Ex. 4, 14.), occoecantem eos, quos perdere vellet (Ex. 9, 12.) eodem modo faciebant, ut Graeci Iovem, Neptunum, Apollinem al.; tamen Anthropomorphismus, qui in aliis V. T. locis crebro reperitur, multo praestat ei, qui apud Graecos et Romanos usitatissimus fuit; strenue enim in illis prohibetur, ne Dei tanquam imagines vel simulacra corporea adorentur. Ex. 20, 4—6.

c) Henke Lineamenta fid. Chr. p. 56.

d) Von Eberstein *Natürl. Theologie der Scholastiker.* L. 1803. p. 52 ff. Francke *Grundriss d. Vernunfttheologie.* Alton. 1824. *Beil.* II. p. 133 ff.

e) Aliam ἀφαιρέσεως notionem Dionysio Areop. Divin. nom. c. 2. 7. aliisque Mysticis probatam exposuit Baumgarten-Crusius *Einleit. in die Dogmatik.* 32 f.

f) Cf. Gerlach *Religionsphilosophie.* p. 103 f., cui duplex tantum via probatur, altera *causalitatis*, qua omnes Deo tribuimus perfectiones, quae inesse ei debent, ut causa mundi eiusque ordinis possit cogitari, altera *negationis*, qua quidquid imperfecti omnesque limites rebus creatis praescriptos a Deo removemus, ut concipiatur idea numinis omnibus numeris absoluti et infiniti.

g) Antiquos Iudaeorum, sicut aliorum Asiae populorum philosophos in eo saepius errasse constat, quod Dei virtutes singulas, inprimis sapientiam, intellectum, λόγον, singularum in Deo substantiarum s. hypostasium forma induerunt. Prov. 8. Ies. 11, 2. Zach. 3, 9. 4, 10. coll. Apoc. 5, 6. Sir. 1. 24. Bar. 3, 12—4, 1. Sap. 7. 8. Bertholdt Christologia Iudaeor. Erl. 1811. p. 118 f. „Nil attinet disquirere, utrum mera προσωποποιΐας sint figmenta, an vero pro ὑποστάσεσι, seu ὑφισταμένοις veris et propriis habenda. Omnis haec quaestio non cadit in hanc rem, in angustos limites ingeniorum, quibus utuntur Occidentales, modestorum et lentorum minime coercendam, sed ex lege Orientalismi fervidioris, ἀκρίβειαν in philosophando ad iustas idoneasque regulas regundam haud mul-

tum curantis, ponderandam ac iudicandam. Hae δυνάμεις Orientalibus neque fuerunt merae personarum umbrae (*Personificationen*), neque verae substantiae propria subsistentia utentes; sed (id quod vere animo de iis habuerunt perceptum) medium inter utrasque tenebant, naturarum logicarum libere ac sponte operandi quidem potestate praeditarum (*freiwirkende Kräfte, ἐνέργειαι*), minime vero substantiarum sui iuris ac ὑπάρξεως factarum (*selbstständige Wesen*) loco positae." Add. Eichhorn *Ueb. die Personificationen d. göttl. Eigenschaften unter den spätern Juden. Bibl. der bibl. Lit.* III. 191 ff. Stahl ib. IV. 818. De Wette *Bibl. Dogmat.* 128 ff. 237 f. Omnino pro antiqui sermonis nondum elaborati ratione et indole, apud plurimos populos incultiores, notiones rerum, inprimis elementorum, tum causarum, effectuum, virium, eorumque, quae cuique rei propria sunt (cf. e ll. ff. e. c. Ps. 37, 4. 85, 11 ff. 147, 15. — Io. 12, 48. Rom. 10, 6.), mutatas fuisse in personas, quae haud raro in deos, daemones, heroes abierunt, ex plurimis vestigiis manifestum fit. Heyne Observatt. ad Apollodori Bibl. p. 2.

§. 61.

Divisiones variae.

Quanquam diverso modo theologi, praeeuntibus Scholasticis [a]), virtutes illas divinas ad genera quaedam revocare conati sunt, nullam tamen earum partitionem protulerunt omnibus numeris absolutam. Distingui solent 1. attributa *negativa* (ἰδιώματα ἀποφατικά, ἀφαιρετικά), quae immediate imperfectionem quandam a Deo removent, et *positiva* (καταφατικά); 2. *quiescentia* s. immanentia (ἀνενέργητα), in quibus nulla cogitatur efficacia, et *operativa* s. transeuntia (ἐνεργητικά); 3. *absoluta*, quae de Deo praedicari possunt, nulla habita ratione rerum creatarum, et *relativa*, quae mundi creationem et conservationem respiciunt [b]); 4. *primitiva*, ex quibus alia deducuntur, ut infinitas, bonitas, et *derivata*; 5. *metaphysica* s. physica, quae ad Dei substantiam infinitam, et *moralia*, quae ad eius intelligentiam ac voluntatem referuntur [c]). Reliquae divisiones *communicabilium*, quae, quamvis gradu diversae, et rebus creatis inesse possunt, ut sa-

pientia, et *incommunicabilium*, ut omnipotentia, *propriorum*, ut aeternitas, et *metaphoricorum*, ut misericordia, ira, admodum incommodae ac fere prorsus inutiles sunt *d*). Ceterum distinctionibus istis differentia in numine ipso non *realis* (quippe quum mens nostra nostras tantum de numinis essentia notiones, non veram hanc essentiam describere possit), sed *formalis* s. nominalis significatur; etiamsi, quod ad subiectum attinet, differentia illa vere *realis* recte dicatur *e*).

a) Patres antiquiores iam singulas naturae divinae proprietates discernunt, neque tamen in classes eas redigunt. Albertus Magnus sec. XIII. primus periculum fecit, singulas virtutes divinas e sola causae primitivae et necessariae idea deducendi. Tiedemann *Geist d. speculat. Philosophie.* IV. c. 9. 10.

b) Haec partitio non satis commoda est, quia numinis idea, utpote naturae absolute perfectae et unice necessariae, postulat etiam, ut Deus sit mundi creator; et quaecunque attributa Deo tanquam naturae absolute perfectae vindicantur, eidem ut mundi creatori conveniunt. Accedit, quod singulae quaeque Dei virtutes *absolutae* recte dicuntur, quae eaedem, quatenus ascendendo a rebus creatis ad naturam supremam cognoscuntur eoque ipso certam earum ad mundum relationem supponunt, etiam *relativae* nominari possunt.

c) Reinhard *Dogm.* 100. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* II. 358 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 330 ff.

d) Alias attributorum divinorum divisiones rec. Gerhard Loc. th. I. 265 f. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 222 f. — Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* 3. *A.* p. 377 ff.

e) Gerhard L. th. III. 87. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 325 f. — Gerlach *Religionsphilos.* 111 ff. — Baumgarten-Crusius Progr. De vero Scholasticorum Realium et Nominalium discrimine et sententia theologica. Ien. 1821. 4.

§. 62.

A. *Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae infinitae, per se spectatae.*

Deo, quatenus temporis limitibus atque affectionibus haud obnoxius est, tribuuntur 1. *aeternitas*, seu infinitas externa respectu temporis, quae e locis qui-

busdam s. s. (Ps. 90, 2. 102, 24 ss. 1 Tim. 1, 17. 6, 16. Rom. 1, 20. 23. — Gen. 21, 33. Iob. 36, 26. Ies. 40, 28. 41, 4. 44, 6. 2 Petr. 3, 8.) sic definiri solet, ut sit ea Dei proprietas, qua esse nec coepit, neque unquam desinet [a]); quae quidem, quum initii et finis notiones e temporis rationibus repetitae sint, rectius in eo ponitur, ut affirmata exsistentia Dei absolute necessaria, omnis omnino temporum limitatio in Deum cadere negetur [b]); 2. *immutabilitas* sive illud attributum, quo omnis qualitatum in Deo secluditur successio quodque ad alias quasque transferri potest virtutes divinas (Ps. 102, 26—28. Iac. 1, 17.); 3. *independentia absoluta* (libertas metaphysica), qua nemini quidquam debet et ipse solus est rerum omnium omniumque temporis rationum auctor et dominus. (Act. 17, 24. 25. Rom. 11, 34 ss.) Haec proprietas barbaro vocabulo appellata est *aseitas* s. exsistentia necessaria, quatenus Deus rationem, cur sit et maneat, in se ipso habet, absoluteque per se subsistit (Io. 5, 26.) (παντανταρκεια) [c]). Probantur autem attributa illa, praeter testimonia e libris ss. repetita, *quum* e notione naturae perfectissimae et absolutae, ad cuius summam efficaciam, per se nullis temporis limitibus obnoxiam, omnia referri debent, adeo, ut vel ipsum tempus et quae in tempore fiunt omnia ex illa apta sint [d]), nec illa ipsa ex alia quadam causa superiore pendere possit; *tum* ex intelligentiae perfectissimae indole, quae nullam admittit cogitandi et sentiendi successionem. Doctrina de his attributis ad usum practicum translata homini calamitatibus saepe tristissimis subiecto magnum potest solatium afferre.

a) Phavorinus ἀΐδιον sic describit: ὁ ἀεὶ ὤν, ὁ μηδέποτε ἀρξάμενος, μηδὲ λήγων. Reinhard *Dogm.* 104. „Aeternitas Dei est illud attributum, quo esse nec coepit, nec unquam desinet."

b) Kant *Vorlesungen üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 82 ss. Gerlach *Religionsphilosophie.* 112.

c) Confundi non debet cum *aseitate* ista philosophorum quorundam

recentiorum de *continua numinis evolutione* sententia. Schelling *Denkmal der Schrift v. d. göttl. Dingen.* 77 ff. (§. 58. n. c.)

d) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. §. 66. p. 275 ff. „*Die Ewigkeit Gottes ist nur zu verstehn als allmächtige Ewigkeit, d. h. als das mit allem zeitlichen auch die Zeit selbst bedingende in Gott.*" Cf. Kant *Kritik der reinen Vernunft.* 46 ff. 331 ff., qui tempus *subiective* cogitatum sola *forma quadam intuitionis humanae* contineri docuit; *obiective* finitum autem *continuam evolutionum seriem* significat, quae in causam supremam eandemque aeternam desinit. Cf. Augustin. de civit. Dei. XI. c. 6. de vera relig. c. 49.

§. 63.

Continuatio.

Quatenus natura absoluta et perfectissima nullis spatii limitibus coërceri potest, tribuuntur Deo: 1. *simplicitas* (*Immaterialität*), qua omnium partium omnisque concretionis et materiae expers est (Ps. 139, 7. Io. 4, 24. Luc. 24, 39. — Ies. 40, 25. Rom. 1, 20. Hebr. 11, 27. 1 Tim. 1, 17. 6, 16.) *a*); 2. *immensitas*, s. infinitas respectu spatii, qua essentia Dei spatii limites excedens nullo *loco* definiri ac circumscribi, sed omnia et singula loca citra essentiae suae multiplicationem, extensionem ac divisionem penetrare significatur, quae numinis proprietas et omnipraesentia *essentialis* s. substantialis, *ἀδιαστασία* s. indistantia vel etiam *συνουσία* s. adessentia nominata est *b*), i. e. immediata et proxima coexsistentia substantiae divinae cum quovis substantiali in mundo, quo fit, ut nullis spatii limitibus a rebus creatis separetur. [Ps. 139, 7—10. Ies. 66, 1. Ier. 23, 23, 24. (quod dictum de efficacia Dei rectius intelligitur) 1 Reg. 8, 27. Act. 17, 24. 27. 28.] Alii vero, ut errorem de diffusione substantiae divinae *c*) praecaverent, immensitatem Dei vel pro *infinitate* universe acceperunt, s. pro illo attributo, quo, quidquid in natura divina inest, in suo genere summum est omnisque limitationis expers, vel pro *incomprehensibilitate*, qua omnem Dei naturam omnino mente humana capi posse negarent *d*).

3. *Omnipraesentia*, attributum illud, quo efficacitas Dei nullis spatii limitibus cohiberi dicitur, ita ut universum vi et efficientia penetret, omnia indaget et moveat numinique suo praesentissima habeat. (Ps. 139, 7 ss. Matth. 6, 4—8. Act. 17, 27 ss. cf. Gen. 16, 14. 2 Reg. 19, 4.) Fuerunt, qui omnipraesentiam *operativam* ab *essentiali* discernerent, quod certo fundamento caret, quum essentia Dei sine vita efficacissima cogitari nequeat. (Io. 5, 17.) Studium male sedulum, hunc locum subtilius, quam fert captus humanus, illustrandi, quod dictis nonnullis librorum ss., exsistentiam Dei loca omnia implentem seu ἀδιαστασίαν significantibus (v. c. Ies. 66, 1. Ier. 23, 24. Matth. 23, 22. Act. 17, 28.), abutebatur, variis erroribus et quaestionibus infructuosis, v. c. controversiae de approximatione divinae substantiae [e]), in ecclesia nostra sec. XVII. occasionem praebuit. Quibus ut occurratur, attributa supra exposita hac thesi simpliciter comprehendi debent, qua summam Dei efficaciam nullis spatii seu loci limitibus esse subiectam docemus, ex eaque vel spatium et omnia, quae in spatio seu loco et sunt et aguntur, pendere [f]).

a) Reinhard *Dogmatik*. 102. 109. Confunditur a nonnullis haec numinis proprietas cum *spiritualitate* (§. 64.). Cf. Cic. Tusc. I. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens." — Fuerunt inter ipsos Patres eccl., qui proprietatem illam, quae quidem in libris ss. nondum distincte et subtiliter exposita est, in dubium vocantes vel corpus quoddam Deo tribuerent, e. c. Tertullianus de carne Christi. c. 11. „Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est." Adv. Praxeam. c. 7. „Quis negabit, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie"; quo loco tamen corpus pro substantia i. e. materie quadam concreta dictum putaveris. Novatian. de trin. c. 6. Cf. Cyrill. Hieros. Catech. VI. §. 8. Epiphan. Haer. 70. de Audaeo s. Audio, anthropomorphitarum auctore sec. IV. Lactant. Inst. l. IV. c. 30. Socrat. Hist. eccl. VI. 7. Sozomen. VII. 11. 12. Rectius Patres Alexandrini notionem corporis

recentiorum de *continua numinis evolutione* sententia. Schelling *Denkmal der Schrift v. d. göttl. Dingen.* 77 ff. (§. 58. n. c.)

d) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. §. 66. p. 275 ff. „*Die Ewigkeit Gottes ist nur zu verstehn als allmächtige Ewigkeit, d. h. als das mit allem zeitlichen auch die Zeit selbst bedingende in Gott.*" Cf. Kant *Kritik der reinen Vernunft.* 46 ff. 331 ff., qui tempus *subiective* cogitatum sola *forma quadam intuitionis humanae* contineri docuit; *obiective* finitum autem *continuam evolutionum seriem* significat, quae in caussam supremam eandemque aeternam definit. Cf. Augustin. de civit. Dei. XI. c. 6. de vera relig. c. 49.

§. 63.

Continuatio.

Quatenus natura absoluta et perfectissima nullis spatii limitibus coërceri potest, tribuuntur Deo: 1. *simplicitas* (*Immaterialität*), quia omnium partium omnisque concretionis et materiae expers est (Ps. 139, 7. Io. 4, 24. Luc. 24, 39. — Ies. 40, 25. Rom. 1, 20. Hebr. 11, 27. 1 Tim. 1, 17. 6, 16.) [a]); 2. *immensitas*, s. infinitas respectu spatii, qua essentia Dei spatii limites excedens nullo *loco* definiri ac circumscribi, sed omnia et singula loca citra essentiae suae multiplicationem, extensionem ac divisionem penetrare significatur, quae numinis proprietas et omnipraesentia *essentialis* s. substantialis, ἀδιαστασία s. indistantia vel etiam συνουσία s. adessentia nominata est [b]), i. e. immediata et proxima coexsistentia substantiae divinae cum quovis substantiali in mundo, quo fit, ut nullis spatii limitibus a rebus creatis separetur. [Ps. 139, 7—10. Ies. 66, 1. Ier. 23, 23, 24. (quod dictum de efficacia Dei rectius intelligitur) 1 Reg. 8, 27. Act. 17, 24. 27. 28.] Alii vero, ut errorem de diffusione substantiae divinae [c]) praecaverent, immensitatem Dei vel pro *infinitate* universe acceperunt, s. pro illo attributo, quo, quidquid in natura divina inest, in suo genere summum est omnisque limitationis expers, vel pro *incomprehensibilitate*, qua omnem Dei naturam omnino mente humana capi posse negarent [d]).

8. *Omnipraesentia*, attributum illud, quo efficacitas Dei nullis spatii limitibus cohiberi dicitur, ita ut universum vi et efficientia penetret, omnia indaget et moveat numinique suo praesentissima habeat. (Ps. 139, 7 ss. Matth. 6, 4—8. Act. 17, 27 ss. cf. Gen. 16, 14. 2 Reg. 19, 4.) Fuerunt, qui omnipraesentiam *operativam* ab *essentiali* discernerent, quod certo fundamento caret, quum essentia Dei sine vita efficacissima cogitari nequeat. (Io. 5, 17.) Studium male sedulum, hunc locum subtilius, quam fert captus humanus, illustrandi, quod dictis nonnullis librorum ss., exsistentiam Dei loca omnia implentem seu ἀδιαστασίαν significantibus (v. c. Ies. 66, 1. Ier. 23, 24. Matth. 23, 22. Act. 17, 28.), abutebatur, variis erroribus et quaestionibus infructuosis, v. c. controversiae de approximatione divinae substantiae e), in ecclesia nostra sec. XVII. occasionem praebuit. Quibus ut occurratur, attributa supra exposita hac thesi simpliciter comprehendi debent, qua summam Dei efficaciam nullis spatii seu loci limitibus esse subiectam docemus, ex eaque vel spatium et omnia, quae in spatio seu loco et sunt et aguntur, pendere f).

a) Reinhard *Dogmatik.* 102. 109. Confunditur a nonnullis haec numinis proprietas cum *spiritualitate* (§. 64.). Cf. Cic. Tusc. I. 27. „Nec vero Deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens." — Fuerunt inter ipsos Patres eccl., qui proprietatem illam, quae quidem in libris ss. nondum distincte et subtiliter exposita est, in dubium vocantes vel corpus quoddam Deo tribuerent, e. c. Tertullianus de carne Christi. c. 11. „Omne quod est, corpus est sui generis; nihil est incorporale, nisi quod non est." Adv. Praxeam. c. 7. „Quis negabit, Deum corpus esse, etsi Deus spiritus est? Spiritus enim corpus sui generis in sua effigie"; quo loco tamen corpus pro substantia i. e. materie quadam concreta dictum putaveris. Novatian. de trin. c. 6. Cf. Cyrill. Hieros. Catech. VI. §. 8. Epiphan. Haer. 70. de Audaeo s. Audio, anthropomorphitarum auctore sec. IV. Lactant. Inst. l. IV. c. 30. Socrat. Hist. eccl. VI. 7. Sozomen. VII. 11. 12. Rectius Patres Alexandrini notionem corporis

a Deo omnino removere studuerunt. Clem. Strom. V. 689. 699. II. 431. Orig. de princ. I. c. 1. coll. praef. — Münscher *Dogmengesch.* I. 401 ff. — Döderlein *Religionsunterricht.* IV. 217 ff. — Gerhard Loc. th. I. 166. Münscher l. l. III. 303. IV. 217 ff. Cf. V. T. loci, in quibus praeter affectiones humanas Exod. 32, 10 ff. Iud. 2, 19. 20. al. forma etiam humanae similis v. c. Gen. 1, 26. 17, 21. 18, 1 ff. 22, 1—12. 35, 9 ff. Iob. 11, 5. 34, 21. 1 Reg. 8, 27. Ies. 6, 1—4. Ezech. 1, 26—28. Dan. 7, 9. (Bauer *Theol. des A. T.* 45. Bertholdt de ortu theologiae veterum Hebraeorum. 18 ff.), itemque sedes in monte Sione Ps. 9, 12. 68, 17. 74, 2. 132, 13. Ioel 3, 26., vel in coelis Gen. 11, 5. Ps. 2, 4. 123, 1. Ies. 64, 1. coll. Ps. 18, 10. Deo attribuitur. — Kaiser *Bibl. Theol.* I. 105 ff. *Aeltere Lehre der Bibel von den göttl. Attributen in Vergleichung mit der griechischen, besonders nach Parallelen aus Homeros.*

b) Gerhard l. l. III. 122 ff.

c) Phil. de somniis. 575. *Αὐτὸς ὁ θεὸς καλεῖται τόπος, τῷ περιέχειν μὲν τὰ ὅλα, περιέχεσθαι δὲ πρὸς μηδενὸς ἁπλῶς, καὶ καταφυγὴν τῶν συμπάντων εἶναι αὐτόν, καὶ ἐπειδήπερ αὐτός ἐστι χώρα αὐτοῦ, κεχωρηκὼς ἑαυτὸν καὶ ἐμφερόμενος μόνῳ ἑαυτῷ. — τὸ δὲ θεῖον ὑπ' οὐδενὸς περιεχόμενον ἀναγκαίως ἐστὶν αὐτὸ τόπος ἑαυτοῦ.* Seneca de beneficiis. IV. c. 8. „Nihil ab illo vacat, opus suum ipse implet." Augustinus Ep. 57. et 187. Deum substantialiter diffusum dicit, remota tamen extensionis et praesentiae materialis notione. „Deus non alicubi est. Quod enim alicubi est, continetur loco; quod loco continetur, corpus est. Non igitur alicubi est, et tamen quia est, et in loco non est, *in illo sunt* potius omnia, quam ipse alicubi. Nec tamen ita in illo sunt omnia, ut *ipse sit locus.*" Quaestiones divers. 9. 20. Opp. T. VI. Sententiam istam, a nonnullis Patribus propositam (v. Theoph. ad Autol. II. 355. *Θεὸς γὰρ οὐ χωρεῖται, ἀλλ' αὐτός ἐστι τόπος τῶν ὅλων.* I. 349. Arnob. adv. gentes. I. 17. Novat. de Trin. c. 25.), Deum esse *locum* rerum creatarum, i. e. omnia in eo contineri ab eoque circumfundi, Augustinus refutat l. l. Münscher *Dogmengeschichte.* I. 404. III. 311.

d) Reinhard *Dogmatik.* 104.

e) Walch *Religionsstreitigkeiten in der luther. Kirche.* IV. 551. Baumgarten *Gesch. d. Religionspartheien.* 1220. — In vocabulo *ἀδιαστασία*, quod vertitur *praesentia substantialis* (neque vero *impletiva*), *immediata adessentia*, nihil est, quod ideae numinis verae repugnet, modo ne, quae pantheismum foveat, notionem extensionis cuiusdam corporeae admiscueris. (Ewald), auctor

libri sic inscripti: *Die Allgegenwart Gottes.* Gotha. 1817., omnipraesentiam Dei ad hanc pantheismi speciem revocare conatus est, ut sit ea numinis proprietas, qua essentia eius omnem naturam ita impleat, ut inter Deum et naturam, interna huius essentia spectata, nullum intersit discrimen. Cf. §. 58. et *Allg. Lit. Zeit.* 1818. N. 244., et Ammon Summa Theol. Chr. p. 85. „Neque mirum (pantheismi vestigia apud omnes fere orientis populos, Persas inprimis, Indos et Iudaeos, nec minus apud philosophos recentiores inveniri); intellectus enim humanus temporis spatiique legibus adeo cogitando est adstrictus, ut, divinae praesentiae rationem evolvens, pantheismi difficultates verbis magis, quam re ipsa effugere queat." Unde, missis hac de re finitionibus subtilioribus, in tenenda de numinis praesentia *operativa* notione acquiescamus. Reinhard *Dogmat.* 118.

f) Xenoph. Memorab. I. 4. 18. *Τὸ θεῖον τοσοῦτον καὶ τοιοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα πάντα ὁρᾷν, καὶ πάντα ἀκούειν, καὶ πανταχοῦ παρεῖναι, καὶ ἅμα πάντων ἐπιμελεῖσθαι.* Augustin. de civit. Dei. VII. c. 30. „(Deus) implens coelum et terram praesente potentia, non indigente natura." Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. p. 280 ff. „*Die Allgegenwart Gottes ist nur zu verstehn als die allmächtige Gegenwart, d. h. als das mit allem räumlichen auch den Raum selbst bedingende in Gott.*"

§. 64.

B. *Attributa Dei, ut substantiae absolute perfectissimae spiritualis.*

a. *Attributa intellectus divini.* Omniscientia.

Substantia Dei infinita, quatenus ille auctor et moderator rerum universitatis est, sine *spiritualitate* i. e. sine intellectu ac voluntate iisdemque perfectissimis cogitari nequit. Quanquam in libris SS non ubique ea, quae recentiori aevo probatur, spiritus notio expressa est; exstant tamen plura dicta, quibus partim attributa spiritui convenientia (Ioh. 12, 13. Prov. 8, 22. — Ps. 139, 7. Ies. 40, 25 ff. Rom. 1, 20. 23. Col. 1, 15. 1 Tim. 1, 17. 6, 16.), partim ipsa spiritualitas (Io. 4, 23 ff.) Deo revera vindicantur. Ad intellectus divini attributa refertur *omniscientia*, qua omnia, quae sunt, quae fuerunt, quaeque futura sunt, sibi repraesentat.

Hanc notionem, quamvis captum humanum superet, variis tamen nominibus theologi studuerunt explicare atque illustrare: in quibus definiendis tum obiectorum, quae cognita habet Deus res vel minimas vilissimasque curans, tum modi etiam, quo omnia novit, rationem habuere. Divisa illa olim est, quod ad ambitum attinet, haud sine variis incommodis, in scientiam *necessariam*, *mediam* et *liberam*, *necess.* s. naturalem, i. e. eam, qua Deus semet ipsum et res *absolute possibiles* omnes perspicit (Ps. 147, 4. 5. 1 Cor. 2, 11.); — scientiam *mediam* s. de futuro conditionato (*futuribili* a Scholasticis dicto), quae, ab aliis scientia simplicis intelligentiae nominata *), proprie partem constituit scientiae necessariae. Significatur hoc nomine ea scientiae species, qua Deus cognoscit omnia, quae positis quibusdam conditionibus, evenire poterant, cf. 1 Sam. 23, 10—13. Ps. 139, 2. 4. Ierem. 38, 17—20. Ezech. 3, 6.; — scientiam *liberam*, quam nonnulli scientiam *visionis* dixere, utpote ad res quae praeter Deum vere sunt pertinentem. Haec est vel *reminiscentia*, qua Deus res praeteritas optime novit, vel *visio* stricte sic dicta, qua res praesentes, vel *praescientia*, qua res futuras intelligit. Ratione vero modi, quo Deus omnia novit, scientia eius dicitur *intuitiva*, quatenus directe atque immediate naturam rerum omnium internam perspicit, *simultanea*, quod omnia quovis tempore sibi praesentissima habet (Rom. 8, 29. Eph. 1, 4. 5. 1 Cor. 2, 7.), *distinctissima*, cui nil confusum vel obscurum (Hebr. 4, 13.), et *verissima*, cui nihil vitii et erroris admixtum est. (Io. 17, 17. Eph. 1, 13.) Omniscium Deum esse intelligimus non solum ex idea necessaria ordinis rerum physici et moralis, cuius auctor et moderator Deus est, qui talis cogitari omnino nequit, nisi omniscientia praeditus; sed etiam e scripturae s., quae quidem haud ubique perfectam huius attributi notionem exhibet (v. c. Gen. 3, 9. 18, 20. 21. 22, 11. 12.), locis compluribus: Iob. 34, 21 ss. Ps. 139, 1 ss. 147, 5. Prov. 5, 19. 20. Eccl. 12, 14.

Ief. 40, 28. Ier. 11, 16 ff, 17, 9. 10. Matth. 6, 4. 6. 8. 32. 10, 30. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 11, 33. Hebr. 4, 13. 1 Io. 3, 19. 20.

a) Gerhard Loc. th. I. 148 f. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 291 ff. Gruner Inftitt. dogm. 53. Reinhard *Dogmatik.* 112. Schott Epit. Theol. Chr. 33 f. ed. 2. Bretfchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. A. 344 ff. Nonnulli vero fcientiam *fimpl. intell.* ad eas res omnino retulerunt, quae evenire poterant, nec tamen re vera evenerunt, quafi in intellectu divino remanentes; fcientiam *mediam* autem earum rerum notitiam effe ftatuerunt, quae fub certa quadam conditione, etfi praefumta tantum animo, nec unquam vere effecta, eventurae fuerant. Doederlein Inft. Th. Chr. I. 302 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* II. 164 ff. — Nomen fcientiae *mediae*, quippe quae medium quafi tenet inter fcient. *neceffariam*, ab *obiecto* eius unice neceffario fic dictam, et fcient. *liberam*, liberi quafi arbitrii divini effecta complectentem, a Petro Fonfeca, Iefuita, inventum eft et a Ludov. Molina, Ief., divulgatum, qui praedeftinationis abfolutae commentum hac divifione refellere tentavit l. De concordia providentiae et gratiae divinae cum libero arbitrio hominis. Olyffipone. 1588. Baumgarten *Gefch. d. Religionspartheien.* 712. Noftri rem ipfam, Patribus iam non ita incognitam, v. c. Greg. Nyff. de morte praematura infantum, Auguftin. de dono perfeverantiae. c. 9., prius quam nomen amplexi funt. Gerhard Loc. th. I. p. 171. Improbarunt eam, tanquam *anthropopathice* in Deum translatam, Ammon Summa Theol. Chr. p. 89. Bretfchneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. A. p. 346 f. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* I. 304 ff. Hafe *Lehrb. d. ev. Dogm.* 264. Admittenda tamen eft, ne coecum quendam intellectum five inftinctum in Deum transferre videamur.

§. 65.

Continuatio.

Intelligentiam divinam, quae univerfitatem rerum earumque mutationes omni tempore efficiendas uno quafi obtutu f. una quadam cogitatione comprehendit, omnia hominum quoque confilia atque actiones cognitas et perfpectas habere (Pf. 139, 1—12. Luc. 16, 15. Act. 1, 24. Rom. 8, 27. al.), negari nequit. Qua ex re fluxit opinio a), omnifcientiae divinae efficaciam cum libero hominis arbitrio f. facultate eius, fuapte fponte

consilia capiendi, exsequendi, differendi et abiiciendi, conciliari non posse, siquidem notiones istae mere humanae *praescientia* (πρόγνωσις) et *praefinitio* (προορισμός) in mente divina penitus in unum concidant. Contra quam sententiam, praeeuntibus Origene [b]) et Augustino [c]), alii monuere, praescientiam in sola mente divina locum habere, nec tanquam causam efficientem actionum necessariam naturis ratione praeditis inesse. Actiones enim hominum liberae non ideo certo aliquo modo efficiuntur, quia Deus eas hoc modo effectum iri praevidit; sed Deus illas certo modo effectum iri praevidet, quia rationes et causas, quibuscunque homo ad agendum perducitur, praecognitas habet [d]). Verum et hac ratiocinatione non omnia dubia tolluntur, quippe quum, si Deus falli nescius e certis causis certum effectum proditurum esse praevidet, hunc effectum necessitati cuidam adstrictum esse oporteat. Quae difficultas ut, quantum fieri possit, removeatur, ante omnia tenendum est, homini libertatem esse non *absolutam*, sed *relativam*, cuius effectus intra certos quosdam cancellos a Deo ipso constitutos coercentur; praeterea in intelligentiae divinae vi ac notione perscrutanda hominem humanas tantum sequi posse cognoscendi rationes, temporis et spatii limitibus adstrictas, quae in Deum non cadunt. Ergo non *praescientia* (*Vorherwissen*), sed *scientia* (*Wissen*) sicut omnium rerum, ita et actionum quarumvis Deo recte tribuitur [e]); quippe ipse temporis limitibus haud obnoxius et causas et effectus earum omni tempore futuros ab aeterno simul perspicit. Atque hac divina scientia minime turbari liberum hominis arbitrium, sua quemque docet experientia, legis nimirum moralis menti insitae conscientia et crimen secuta poenitentia; quamvis intima huius rei notitia mentis aciem fugiat. Quo magis autem certa de omniscientia divina persuasio et virtuti nostrae et tranquillitati animi in omnibus vitae aerumnis adiumenta afferre valet, eo dili-

gentius institutio popularis in ea excitanda et fovenda elaborabit.

a) Locus post Ciceronem (de fato tot., de divinat. II. c. 5—7.), Stoicos (Senec. de providentia. Antonin. ad se ipsum. l. IV. Gell. N. A. VI. 2.), Augustinum (de lib. arbitr. III. c. 2. de gratia et libero arbitr.), Boëthium (consolat. philosoph. l. V. tot.), Ioannem Damasc., qui discrimine posito inter *πρόγνωσιν* et *προορισμόν* litem componere frustra tentavit (de orth. fid. l. II. c. 30.), et Scholasticos (Anselmum de concordia praesc. et praedest. nec non gratiae Dei cum lib. arbitrio, l. tot. Opp. 123.), a Socinianis postea impugnatus (Socinus Praelectiones theol. c. 8—11.), et nuper a K. A. Märtens I. *Theophanes od. üb. d. Christl. Offenbarung.* Halberst. 1819., *Zweiter Nachtrag.* p. 258 ff. Ei. Eleutheros —. 1823. Cf. Ch. L. Reinhold *Beweis aus der Natur Gottes, dass die göttl. Praescienz nicht gegen die Freiheit der menschl. Handlungen streite.* Osnabr. 1791. L. Ch. Heydenreich *Ueb. Freiheit u. Determinismus u. ihre Vereinigung.* Erl. 1793. Döderlein *Religionsunterr.* IV. 242 ff. Ammon Summa Th. Chr. p. 90. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 647 ff. Mellin *Art. Allwissenheit,* in Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* B. III.

b) Comment. in Gen. Opp. II. 9—11. Contra Cels. II, c. 20.

c) De civ. Dei. l. V. c. 9. 10. Add. Boëthius l. l. Münscher *Dogmengesch.* III. 314 ff.

d) Reinhard *Dogmat.* 115.

e) Augustin. de diversis quaestiones ad Simplicianum. l. II. Opp. ed. Antw. 1701. T. VI. 82. „Quid est *praescientia*, nisi *scientia* futurorum? Quid autem futurum est Deo, qui omnia supergreditur tempora? Si enim scientia Dei res ipsas habet, non sunt ei futurae, sed praesentes; ac per hoc non iam praescientia, sed tantum scientia dici potest." — Cf. Schleiermacher *Der Christl. Glaube.* I. 312. „*Wie man sagt, Gott erhalte das freie als freies, eben so auch muss man sagen, er kenne das freie als freies, und zwar um so mehr, da sein Erhalten und sein Wissen nur eines und dasselbe ist.*" — (Böhme) *Die Lehre von d. göttl. Eigenschaften.* Altenb. 1821. p. 169 f. „*Wäre es undenkbar, dass der Mensch mit Freiheit handle, weil nothwendig Gott ihn durchschauet? So ist dieser überhaupt nicht der Herzenskündiger, auch bei geschehenen freien Handlungen nicht, und also nicht der Alles Wissende, nicht der Regierer der Welt, um zu belohnen, nicht der Richter derselben, um zu bestrafen; kurz, nicht Gott.*

Er aber kennet, was er schuf; und vor Ihm steht, in jedem Augenblick, die gesammte Unendlichkeit des Geschaffenen da von Ewigkeit zu Ewigkeit."

§. 66.

Sapientia Dei.

Hac intelligentia Dei perfectissima continetur eiusdem *sapientia* s. ea virtus, qua consiliis de summo bono ubique efficiendo perfectissimis adminicula adhibet perfectissima i. e. fini aptissima. Hanc divini intellectus virtutem, qua simul voluntatis divinae certa quaedam affectio comprehenditur, non *successivam* esse vel *discursivam* h. e. deliberatione quadam egentem, sed *directam* et *intuitivam*, h. e. uno simplici intelligendi actu omnia simul adprehendentem, ex cognitionis absolute perfectae indole consequitur *a*). Probatur sapientia Dei ex innumeris eius documentis in ordine rerum physico ac morali conspicuis (§. 55.) (sapientia *technica* et *ethica*) *b*), quibus ad eam adducimur persuasionem, ubicunque nosmet, arctissimis mentis et naturae finibus circumscripti, sapientiae illius vestigia frustra quaerimus, ea vere adesse, etiamsi in vita futura demum a nobis cognitum iri verisimile sit. Non desunt luculentissima huius virtutis Deo tributae testimonia in serioris potissimum aetatis libris ss. obvia, quum Hebraei antiquiores, ex more populi cuiusque rudioris, magis ad summam Dei vim atque efficaciam, quam ad sapientiam eius explorandam proniti fuerint (§. 49. *a*.). Cf. Ps. 104, 24 ss. Iob. 12, 13 ss. 28, 23 ss. Prov. 3, 19. 20. 8, 22 ss. Rom. 11, 33 ss. 16, 27. Col. 2, 3. 1 Tim. 1, 17. Iac. 1, 5. Scriptores N. T. in celebrandis sapientiae laudibus interdum id agunt, ut religionis Christianae institutionem tanquam summae sapientiae amori coniunctissimae documentum (*oeconomiam gratiae*) commendent (1 Cor. 1, 20 ss. Eph. 1, 8 ss. 3, 10. 11. Col. 2, 2. 3.), eamque quum *immensam* (1 Cor. 2, 10. cf. Iob. 15, 8. Ies. 40, 28.), tum *liberam* esse (Rom. 11,

34.) demonstrent. Excitamur hac Dei sapientia non solum ad documenta eius sollicite aeque ac modeste investiganda, ut eandem venerando atque imitando ipsi sapere discamus, verum etiam ad fiduciam in eadem collocandam certissimam, ut, quamvis inexplicabilia nobis interdum videantur eius vestigia, sedulo fugiamus anxiam curarum sollicitudinem.

a) Gerhard Loc. th. III. 195 ff. — Vocabulum σοφός interdum latiori sensu dicitur, v. c. 1 Tim. 1, 17. Rom. 16, 27. add. 1 Cor. 1, 21 ff., quemadmodum Hebraeis quoque is sapiens (חָכָם) dicitur, qui ceteros intelligentia et arte antecellit. Exod. 28, 3. Deut. 34, 9. Ies. 19, 11. Eccles. 1, 16—18. — (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 175. „*Weisheit ist die absolute Vollkommenheit der gesammten Thätigkeit Gottes zum Bewirken des Endzwecks der Welt.*" Aliter Schleiermacher *Der chr. Glaube.* II. 676. „*Die göttl. Weisheit ist die in der Erlösung bethätigte göttliche Selbstmittheilung als das die Welt ordnende und bestimmende Princip.*"

b) Jacob *Allgem. Religion.* 162 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 87., ubi distinguitur sapientia *theoretica*, quae cognitione veri, perfectionis, beatitatis summa absolvitur, et *practica*, quae boni summi cum creaturis communicandi rationem optimam habet perspectam, iterumque dispesci potest in *technicam* et *ethicam*.

§. 67.

b. *Attributa voluntatis divinae perfectissimae.*

De voluntate divina.

Idea spiritus perfectissimi, mundi creatoris et conservatoris, sine voluntatis perfectissimae notione cogitari nequit. Voluntas autem Dei, siquidem ex analogia voluntatis humanae divinam, scriptura s. duce, adumbrare licet, est facultas appetendi atque aversandi perfectissima a). Scriptura s. enim variis in locis non modo Deum alia appetere, alia aversari docet v. c. Ez. 33, 11. Ps. 115, 3. 135, 6. Matth. 11, 26. 1 Tim. 2, 4. Hebr. 6, 17. 2 Petr. 3, 9., sed etiam singula eius decreta, seu actus voluntatis divinae, commemorat (Act. 2, 23. 4, 28. Eph. 1, 11. 2 Tim. 1, 9.), tum *absoluta*

(Rom. 9, 19.), vel *conditionata* (Marc. 16, 16.), tum *immanentia*, i. e. quae nondum evenerunt (Act. 17, 31. Rom. 2, 16.), vel *transeuntia* (Io. 3, 16.). In scholis dogmaticis olim praeter alias voluntatis divinae divisiones, haud bene excogitatas, distingui solebant: 1. voluntas *necessaria*, i. e. actus voluntatis, quae e scientia necessaria promanare dicitur, amor nimirum, quo Deus, tanquam natura perfectissima, se ipsum complectatur necesse est; et *libera*, cum scientia libera coniuncta, h. e. Dei erga res creatas amor. Addunt nonnulli voluntatem *simplicis volitionis*, quae e scientia simplicis intelligentiae prodit, et quam ad bonum mere possibile, quod nondum exstet, spectare docent; et voluntatem *mediam*, e scientia *media* explicandam [b]). 2. voluntas *efficiens* et *permittens*, quae ad malum in mundo obvium refertur. 3. voluntas *absoluta*, qua Deus quaedam vult simpliciter citra ullam conditionem, et *conditionalis*, qua ita vult aliquid fieri, ut ex conditionibus certis pendeat: illa voluntas *antecedens* (vel *simplicis volitionis*) dicitur, quatenus, omnium hominum salutem spectans, quasi antecedit hominis studium (1 Tim. 2, 4.); haec voluntas *consequens* (*decretoria*), quatenus quasi consequitur vel respicit hominis studium (Marc. 16, 16.) [c]). 4. voluntas *efficax*, quum praestita conditione Dei consilium vere effectum sortitur, et *non efficax*; 5. voluntas *signi*, quatenus Deus signo externo, se velle aliquid, significat, et voluntas *beneplaciti* (*εὐδοκία τοῦ θελήματος αὐτοῦ*. Eph. 1, 5.) s. internus divinae voluntatis actus (Deut. 29, 29. Rom. 11, 33.) [d]).

Gerhard Loc. th. III. 189 ff. Eckermann *Handbuch*. II. 176 ff.; qui fusius commentati sunt de finitionibus istis in controversiis cum Calvinianis de decreto absoluto maxime agitatis. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 353 ff. Ei. *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 3. *A.* 389 ff.

a) Schott Epit. theol. Chr. dogm. ed. 2. p. 85. „Formulis a natura humana desumtis, sed hac in re necessariis utimur." — Cf. Calov.

Syst. loc. theol. p. 489. „Vol. Dei est, qua Deus tendit in bonum ab intellectu cognitum." Reinhard *Dogmat.* 109. — „vis infinita Dei, quatenus perfectissimam scientiam in agendo sequitur", quod magis sapientiae est, quam voluntatis generatim sic dictae. Similiter Ammon Summa theol. Chr. p. 90. — „summa vis et facultas ad agendum et ad exsequendam cognitionem summi boni." Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 194. „*Da wir Wollen und Können nicht zu trennen vermögen, so muss uns auch Willen und Macht dasselbe seyn.*"

b) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 420.

c) Haec voluntatis divisio iam apud Chrysostomum Hom. I. ad Ephes. reperitur: *θέλημα πρῶτον καὶ δεύτερον, προηγούμενον καὶ ἑπόμενον*, item apud Ioann. Damasc. de orth. fid. II. c. 29. A quibus illam susceperunt Semipelagiani, tam veteres quam recentiores, Sociniani, Iesuitae, Arminiani aliique, ut gratiae universali et arbitrii humani libertati commodius patrocinarentur. Baumgarten *Polemik.* I. 452 f.

d) Huic distinctioni, a Scholasticis repetitae (Petr. Lombard. I. sent. dist. 45.), Lutherus assensum praebuit in Comm. in Gen. c. 6. Opp. T. VI. Ed. Viteb.: „Nos, inquit, in N. T. habemus baptismum, coenam Domini, absolutionem et ministerium verbi: haec sunt, ut Scholastici vocarunt, *voluntas signi*, in quae intuendum est, quum Dei voluntatem scire volumus: alia est *voluntas beneplaciti*, substantialis Dei voluntas seu nuda ipsius maiestas, quae est Deus, ab hac removendi sunt oculi." Gerhard Loc. th. III. 200. Doederlein Institut. Th. Chr. I. 315 ff. Alii hisce potissimum V. T. locis ducti Gen. 22, 1—14. Ies. 38. Ion. 3, 4 ff., vol. *signi* dixere eam, quae consilium spectat, quod Deus se cepisse simulat, malum quidem simulans, at bonum intendens; vol. *beneplaciti* consilium, quod Deus re vera cepit. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 424. — Verum neque narrationes istae mythicae, neque alia argumenta sanae rationi probare possunt distinctiones illas, quibus alii alias addiderunt aeque fere inanes, v. c. vol. *externam* et *internam*, *arcanam* et *revelatam*, *legalem* et *evangelicam*, *ordinariam* et *extraordinariam* s. *miraculosam*.

Contra theologos Calvinianos, qui his locis: Rom. 10, 12. 1 Tim. 2, 4. 2 Petr. 3, 9. nil nisi *voluntatem signi*, *non seriam*, *non efficacem* significari, perperam statuerent, nostri sententiam contrariam defendere studuerunt. Gerhard l. l. Eckermann l. l. 191 ff.

§. 68.

Libertas summa et omnipotentia.

Voluntati divinae ante omnia attribuenda est summa et perfectissima *libertas* s. virtus ea, qua Deus nulli obnoxius voluntati vel rei externae (libertas *externa* s. cosmica) consilia capit cogitatis et rationibus perfectissimis consentanea (libertas *interna* s. moralis) (Ps. 21. 33, 9. 115, 3. 135, 6. Rom. 9, 16. 11, 36. 1 Cor. 1, 27. Eph. 1, 3—5.). Atque exinde prodit absoluta eius *αὐτοκρατορία* (*Selbstbestimmung*) cum perfectissima ipsius conscientia (*Selbstbewusstseyn*) coniuncta (*Persönlichkeit*) [a]). Quum igitur omnis coeco quodam impetu arbitriove quidquam volendi et decernendi imbecillitas, sicut *indifferentia ad opposita*, a Deo abhorreat, atque libertas illa simul optimis quibusque ducatur caussis et consiliis, haud male quasi aeternis constricta vinculis necessitas dicitur [b]). Distinguunt libertatem *contradictionis*, qua Deus decernit, utrum agendum sit nec ne, et libertatem *contrarietatis*, qua decernit, utrum sic, an aliter sit agendum.

Deinde voluntas Dei creatoris perfectissima necessario coniungitur cum *omnipotentia* s. facultate, quaecunque ipsi probata fuerint consilia perfectissima, vi summa soloque voluntatis nutu efficiendi, ita, ut per Deum nihil non fieri possit, si abscesseris ab iis rebus, quae aut sibi aut summae perfectioni repugnant [c]). Probatur haec divinae voluntatis virtus, ab idea creatoris rerum omnium haud seiungenda, gravissimis scripturae s. effatis, ex quibus notionem efficaciae divinae apud Hebraeos sensim emendatam esse intelligitur: Gen. 2, 7. 18, 14. Iob. 26, 5 ss. 38, 4 ss. Ps. 33, 6—9. Ies. 40, 12 ss. Ier. 27, 5. Matth. 19, 26. Luc. 18, 27. Rom. 4, 18—21. 11, 36. Eph. 1, 3—11. 19. 3, 20. 21. 1 Tim. 6, 15. Hebr. 11, 3. Omnipotentia dividi solet in *absolutam*, quatenus legibus naturae non utitur, velut in creatione et miraculis proprie sic dictis efficien-

dis, et *ordinatam*; in *absolute* operantem, si effectus nullis conditionibus adnexus est, et *hypothetice* operantem, e. c. in distribuenda vitae aeternae felicitate.

a) Bouterwek *Die Relig. d. Vernunft.* Gött. 1824. p. 374 ff. Cf. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 401 f.

b) Henke Lin. fid. Chr. 65. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* 71. Reinhard *Dogmatik.* 129. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 2. *A.* 361 f. Sententia contraria de *libero* numinis *arbitrio*, vel *indifferentia ad opposita* (Spinoza Epist. 62.), et de *decreto absoluto* errores istos peperit in doctrina de constitutione religionis arbitraria (§. 7.) et de praedestinatione (§. 146.) conspicuos. Omnino Deum nihil impedit, quo minus per instrumentum mundi mechanicis legibus ab ipso adstrictum libere agat, quemadmodum animus noster per instrumentum corporis cum eo coniuncti similiter mechanicis et chemicis naturae suae legibus subiectum libere agere potest.

c) Augustin. de symbolo. I. 1. Gerhard Loc. th. III. 143 ff. De quaestione ista absurda: an Deus vere facere possit contradictoria? vid. Gerhard Loc. th. I, 170. III, 154 ff. Bretschneider l. l. 363.

§. 69.

Sanctitas.

Inter virtutes, quas voluntati Dei, quatenus ipse auctor est legis moralis (Rom. 2, 14. 15.), recte vindicamus, longe princeps est *sanctitas* (iustitia Dei *interna*), qua ea probat, quae perfectissimae legis moralis, quatenus haec in Deum cadit, cognitioni accommodata sunt, et quaecunque illi repugnant, aversatur. Quamobrem simile sanctitatis studium exigit etiam ab omnibus naturis ratione praeditis. Quae quum nisi regendis vincendisque sensuum cupiditatibus legi isti obtemperare nequeant, virtutem tantum s. sanctitatem *relative* sic dictam, non sanctitatem *absolute* sic dictam, assequi recte dicuntur. Argumenta autem huius divini attributi ducuntur *primum* ex eo, quod origo legis moralis ex ipsa Dei libera voluntate repeti debet; *deinde* ex ipsius voluntatis naturaeque divinae immutabilitate

et ex illius absoluta a sensuum illecebris immunitate; ex ipsa *denique* huius virtutis indole, qua quidem complectitur reliqua etiam Dei attributa h. e. universam Dei naturam internam. Confirmatur praeterea scripturae s. dictis, notionem sanctitatis divinae supra expositam probantibus: Levit. 19, 2. Deut. 32, 4. Iob. 31, 1 ff. Ps. 5, 5—7. 18. 18, 26 ff. 50, 16—21. Matth. 5, 48. 19, 17. Io. 17, 17. 19. Act. 10, 35. Eph. 4, 24. 1 Io. 1, 5—7. 3, 3. 1 Petr. 1, 15. 16. Iac. 1, 13. 17. Neque tamen utrumque hoc praetereundum est, et nonnullas in libris ss. reperiri voces dicendique formulas, in quibus non una eademque sanctitatis notio insit [a]), et haberi etiam sententias, quae notionem sanctitatis divinae ad eam dignitatem, quam in posterioribus ac N. praesertim T. libris deprehendimus, nondum progressam ostendant, quippe quibus vel male iniusteque facta a Deo repetantur, velut Ex. 3, 22. 23, 30. 31. 32, 10. 27. Num. 25, 17. 31, 15. 17. Deut. 7, 19 ff. 20, 10—17. Ios. 11. 2 Sam. 24, 1 ff. 17. At vero quum sanctitatis divinae idea gravissimum verae religionis fundamentum sit [b]), eadem tanto cum studio in animis nostris excitari et confirmari debet, ut quibuscunque consiliis capiendis actionibusque regundis tanquam norma certissima praesit. (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15. 16.)

a) Voces קָדוֹשׁ et ἅγιος proprie quidem significant quidquid *ad usus peculiares separatur*, *consecratur*, *immune ab impuritate* (Exod. 19, 6. Eph. 1, 1. 4. 1 Petr. 2, 9.), ideoque *maxime colendum est* (Ies. 6, 3. Hos. 11, 9. cf. Matth. 6, 9.); sicut Romanis *sanctum* est inviolabile. Cic. leg. III. 3. Postea tamen cum vocibus istis notio etiam puritatis internae s. honestatis perfectae coniuncta est (cf. 1 Petr. 1, 15—17. Io. 17, 17—19. Eph. 4, 24. ὁσιότης): itaque ἅγιος apud Hesych. voce εὐσεβής redditur. Simili ratione usurpantur voces חָסִיד = ὅσιος, pius, Ps. 16, 10. 145, 17., טְהוֹר Prov. 22, 11. = καθαρός, purus a scelere, Io. 13, 10., תָּמִים Ps. 64, 5. Prov. 2, 21. Am. 5, 10. — ἁπλοῦς, integer. Doederlein Instit. I. 279 ff. Eckermann *Handb.* II. 240 ff. Varius vocum illarum usus diversas sanctitatis definitiones progenuit, quibus non omnibus aeque perspicue nota honestatis perfectissimae, sine qua vera huius divini attributi notio informari nequit, impressa est. Cf.

Quenstedt Theol. didactico-polem. I. p. 292. „Summa omnisque omnino labis aut vitii expers in Deo puritas, munditiem et puritatem debitam exigens a creaturis." — Baier Comp. theol. posit. 169. „Rectitudo divinae voluntatis, qua omnia, quae recta atque bona sunt, aeternae suae legi conformiter vult." — Buddeus Instit. theol. dogm. p. 252. „Quando Deus se ipsum amore purissime amare concipitur, ut simul ab omni imperfectione remotus, secretus, separatus censeatur, amor ille vocatur sanctitas." Reusch Introd. in theol. revel. p. 321. „Separatio ab imperfectione omni et immunitas ab omni defectu atque malo." Moshejm Theol. dogm. I. 292. „Sanctitas est immutabile propositum voluntatis Dei perfectionibus suis convenienter agendi." — Henke Lin. fid. Chr. p. 66. „Deus ab omni labe et vitio purissimus, omnis pravi osor irreconciliabilis, boni rectique amantissimus." — Ammon Summa Th. Chr. 92. „Consensus voluntatis liberrimae perfectissimus cum legibus intellectus sapientissimi." Similiter Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 365 ff. Cf. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften. Nebst Kritik der vom Hn. Ob. Ammon darüber vorhandenen Theorie.* Altenb. 1821. p. 125 ff. — Reinhard *Dogmat.* 124. „Illud attributum, quo Deus non nisi honesta et bona appetit et probat." — Schleiermacher *Der chr. Glaube.* 130. „*Die göttl. Heiligkeit ist diejenige göttl. Eigenschaft, vermöge deren in dem menschl. Gesammtleben mit dem Zustande der Erlösungsbedürftigkeit zugleich auch das Gewissen gesetzt ist.*" — Ex argumentis supra propositis satis elucet, tantum abesse, ut opinari possimus, Deum legi morali esse submissum, ut statuamus, Deum libere et secundum naturam suam aeternam nunquam non probare, quae voluntati humanae a lege illa praescripta sunt.

b) Reliqua Dei attributa, velut omnipotentia, omniscientia, per se quidem spectata, nihil valent ad animum et vitam hominum regendam, nec internam Dei naturam vere adumbrant, quam sola sanctitatis notio recte constituta exprimit; quae nisi religionem adiuvat, omnis religio vi sua morali destituitur, imo facillime ad superstitionem deflectit, omnibus cuiusque generis sceleribus congruam. Vid. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 126. „*Wehe dem, wer in Gott auch objectiv ein anderes Moralgesetz, als, welches uns von Ewigkeit da ist, annimmt; seine Gotteslehre und seine Religiosität, wenn er sich theoretisch und praktisch gleich bleibt, vernichtet ihm alle Moral.*" Cf. Stier *Andeutungen f. gläubiges Schriftverständniss.* I. Königsb. 1824. p. 202 ff. „*Was Gott will ist recht — auch im A. T. die Thaten, die scheinbar, d. h. nach der gewöhnlichen Ordnung, unsittlich wären.*"

§. 70.

Iustitia Dei.

Hac voluntatis divinae sanctitate continetur eiusdem *iustitia* [a]) (iustitia *externa*), sive illud attributum, quo Deus sanctissimus rectique amantissimus naturarum legi morali obstrictarum animi sensa et facta ad eam referenda remuneratur ex lege *ἰσονομίας* perfectissimae. Dividitur autem iustitia in *legislatoriam* (*dispositivam* s. *antecedentem*), qua Deus naturis ratione praeditis leges fert easdem, et *distributivam* (*iudiciariam* s. *consequentem*), qua recte facientem quemque praemiis ornat et peccantem poenis afficit, aequissima quidem ratione (Rom. 2, 11 ff.). Iustitia vero distributiva dividitur in iustitiam *remuneratoriam* et *punitivam* s. vindicativam [b]). Leges a Deo repetitae dicuntur aut *naturales* s. necessariae, quae cognoscuntur ex indole hominum morali rerumque creatarum natura, aut *positivae*, quae singulari quadam auctoritate divina patefactae et sancitae perhibentur (§. 7.). Quo discrimine recte constituto, fons tantum legum diversus, non argumentum earum plane diversum ponitur. Quaecunque enim praecepta legum divinarum positivarum nomine ornantur, ea pro divinis recte habentur, quatenus cum sana ratione conveniunt. Attamen leges positivae vulgo pro *arbitrariis* accipiuntur, quae ita comparatae dicuntur, ut rationis usu ab homine cognosci et comprehendi nequeant. Deum autem aliquid ex mero arbitrio constituere (§. 7. *b*.), numinis ideae, a rationibus humanorum legislatorum iudicumque omnino secernendae, prorsus repugnat [c]). Simili ratione et praemia, quae sunt bona cum virtute vel *externe* vel *interne* coniuncta, et poenae s. mala cum peccato vel *externe* vel *interne* connexa, dividuntur in *naturalia*, quae ex ipsa factorum indole sua sponte proveniunt, et *positiva* [d]). Omnino et praemia et poenae ibi tantum locum habere possunt, ubi quis verus aut virtutis aut

peccati auctor, mentis scilicet compos ac liber, exstitit. Alio quodam sensu poenae *positivae* dicuntur, quae improbo malum aliquod infligunt, oppositae *privativis*, quae bonum aliquod subtrahunt. Iustitia divina recte dicitur *paedeutica*, si Deus mala quaedam hominibus infligit, ut ad meliorem frugem aut perducantur aut reducantur (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 5 ff.); in quo omnis iustitiae divinae finis cernitur numine ipso dignissimus. Ideo distinguuntur poenae *correctivae* et *vindicativae* sive eae, quibus iustitia divina, qua talis, manifestatur. Poenas quoque positivas, quae quidem non proveniunt ex ipsa factorum natura, et vindicativas a Deo iustissimo infligi, probatur poenarum naturalium in hac vita infligendarum indole, quoniam neque culpae hominis puniendi usquequaque adaptatae sunt, neque peccatorem quemque aeque attingunt. Accedunt scripturae s. effata, poenas positivas in vita futura luendas adumbrantia, Matth. 8, 12. 25, 41—46. Marc. 9, 44, 46 f. 2 Thess. 1, 6—11. al.

a) De vario usu verborum צַדִּיק, צֶדֶק, צְדָקָה, quae nonnunquam, sicut vox δικαιοσύνη, etiam ad bonitatem Dei referuntur, vid. Gesenius *Hebr. Wörterbuch.* Eckermann *Handb.* II. 256 ff. — Storr de vario sensu vocis δίκαιος et cognatarum in N. T. Opusce. acad. I. 188 ff.

b) Nuper auctor libri: *Kritik d. Begriffs von der Gerechtigkeit Gottes.* L. 1817., praeeuntibus aliis scriptoribus, quos affert Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 382 f., notiones iustitiae *remuneratoriae* et *punitivae* vanas esse, demonstrare conatus est, bona et mala quaecunque homini acciderint, adiumenta tantum perfectionis eius moralis esse iudicans. Contrariam sententiam recte tuetur Gerlach *Religionsphilos.* p. 144 ff., itemque (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 138 ff., qui hancce divinae iustitiae definitionem proposuit: „*Gerechtigkeit ist die absolute Vollkommenheit des göttlichen Wesens, die moralische Welt dem Gesetz der Heiligkeit gemäss zu richten.*" Cf. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. p. 139. „*Die göttl. Gerechtigkeit ist diejenige Eigenschaft, vermöge deren Gott in dem Zustande der gemeinsamen Sündhaftigkeit einen Zusammenhang des Uebels mit der wirklichen Sünde ordnet.*"

c) D. I. C. Velthusen de legibus divinis non simpliciter arbitrariis, in Commentt. theoll. ed. a Velth., Kuinoel et Ruperti. V. III. 185. 318 ff. et D. H. A. Pistorius de legg. divinis non a mero Dei arbitrio proficiscentibus, ib. 216 ff. Eberhard *Apologie des Sokrates*. T. II. 258 ff. Henke Lin. fid. Chr. 70. Ei. *Magazin*. B. VII. 85 ff.

d) Doederlein Instit. Theol. Chr. I. 341 ff. Bretschneider l. l. p. 382 ff.

§. 71.

Continuatio.

Excitatur autem de iustitia divina persuasio *tum* legis moralis conscientia, quae Deum huius et auctorem et arbitrum iudicemque esse confirmat, *tum* sanctitatis divinae cognitione, quae probitati non eandem, quam vitiositati, sortem impertiri posse ex sanctae cuiusdam aequilibritatis (ἰσονομίας) lege a) demonstrat, *tum* sapientiae et bonitatis divinae notione recte constituta, qua Deum vel malis admittendis infligendisque verae hominum saluti consulere intelligitur. Accedunt scripturae s. testimonia cum progressu temporis ad puriores iustitiae divinae notiones evecta. Quemadmodum enim Hebraei, ex aevi incultioris ingenio, leges potissimum rituales et civiles, quas Deum sui ipsius causa praescripsisse fingerent, ab eo repetebant; ita et summam in iis tuendis severitatem, imo iram atque vindictam aliasque eius generis affectiones humanas Deo tribuebant (Gen. 8, 6. 18. 19. Exod. 15, 7. 20, 5. 32, 10. 34, 7. Deut. 28, 63. Ps. 7, 7 ff. 78, 81. al.) b), vel etiam poenas parentum a filiis eum repetere docebant (Ex. 20, 5. 34, 7. Deut. 5, 9. Ierem. 32, 18. cf. Luc. 11, 49—51.); et quum poenas divinas aeque ac praemia ad hanc vitam et ad res externas tantum c) referre solerent, ipso Iesu Christi tempore etiam procliviores erant ad opinionem istam, qua quodvis infortunium, inprimis morbos graviores, peccatorum poenas esse putarent. (Matth. 9, 1 ff. Luc. 13, 2. Io. 9, 2. cf. Iob. 8, 11—22. 15, 20—35. 18, 5 ff.

Pf. 1. 34, 12 ff. 91. 92. Prov. 3, 1 ff. 4, 18 f. 10, 3 ff. 11, 3 ff. 12, 2 ff. Sir. 18, 21. 38, 10. 15. al.) Nihilominus tamen in ipfis V. T. libris praeclarae exftant iuftitiae divinae fignificationes, velut Gen. 18, 25. Deut. 10, 17. 18. Iob. 34, 10 ff. Pf. 19, 12. 37, 37 ff. 73. A Chriftianae vero religionis doctoribus recte demum ftabilita eft praeftantiffima illa doctrina de iuftitia divina, cuius efficacia in *internis* potiffimum poenis et praemiis perfpecta in hac quidem vita haud raro nos fugit, fed in futura inter virtutem ac felicitatem nexum optime confirmabit. Vid. Matth. 5, 11 ff. 6, 19 ff. 11, 22—24. 25, 31 ff. Luc. 12, 47 ff. 19, 16 ff. Io. 5, 22. 27. 30. Rom. 1, 18. 2, 5—12. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8. 1 Theff. 4, 6. 2 Tim. 4, 8. 1 Petr. 3, 11. 1 Io. 4, 17. Verum etiam in hac vita iuftitiae divinae veftigia in eo cernuntur, quod nemo improbus vera beatitate frui poteft, fiquidem male factorum confcientia cum moerore ac poenitentia faepiffime coniuncta ubique eum perfequitur, et illius bona fplendidiffima haud raro contaminat ac perdit: id quod in inftitutione populari graviffime urgendum eft d).

a) Hanc aequalem tributionem, in rebus phyficis confpicuam (cf. Cic. de nat. deor. I. 19. 39.), in moralibus quoque agnofcendam (Kant *Rechtslehre*. p. 197 ff.), Hebraei iure talionis fignificarunt Ex. 21, 24. Lev. 24, 20. Deut. 19, 21., de quo in vita communi non ftrenue perfequendo rectius praecipitur Matth. 5, 38. 39. Ammon Summa Theol. Chr. 96.

b) In N. T. libris etiam commemoratur *ira* Dei, mitiore tamen fenfu; vid. Schleusner Lexic. in N. T. v. ὀργή. Durius Patres eccleſ. occid. de ira divina loquuntur, v. c. Tertull. adv. Marc. I. 25. 26. Lactant. L. de ira Dei. Auguft. de libero arbitr. II. 1. — De variis fuper notione iuftitiae disputationibus cum Socinianis, Arminianis, Dippelio et philofophis recentt. inftitutis vid. Gerhard Loc. th. III. 172 ff. Baumgarten *Polem.* I. 161 ff. Beck Commentt. 215 ff.

c) Bertholdt de ortu theologiae vett. Hebr. 24 ff.

d) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. 109 ff.

c) D. I. C. Velthusen de legibus divinis non simpliciter arbitrariis, in Commentt. theoll. ed. a Velth., Kuinoel et Ruperti. V. III. 185. 318 ff. et D. H. A. Pistorius de legg. divinis non a mero Dei arbitrio proficiscentibus, ib. 216 ff. Eberhard *Apologie des Sokrates.* T. II. 258 ff. Henke Lin. fid. Chr. 70. Ei. *Magazin.* B. VII. 85 ff.

d) Doederlein Instit. Theol. Chr. I. 344 ff. Bretschneider l. l. p. 382 ff.

§. 71.

Continuatio.

Excitatur autem de iustitia divina persuasio *tum* legis moralis conscientia, quae Deum huius et auctorem et arbitrum iudicemque esse confirmat, *tum* sanctitatis divinae cognitione, quae probitati non eandem, quam vitiositati, sortem impertiri posse ex sanctae cuiusdam aequilibritatis (ἰσονομίας) lege a) demonstrat, *tum* sapientiae et bonitatis divinae notione recte constituta, qua Deum vel malis admittendis infligendisque verae hominum saluti consulere intelligitur. Accedunt scripturae s. testimonia cum progressu temporis ad puriores iustitiae divinae notiones evecta. Quemadmodum enim Hebraei, ex aevi incultioris ingenio, leges potissimum rituales et civiles, quas Deum sui ipsius causa praescripsisse fingerent, ab eo repetebant; ita et summam in iis tuendis severitatem, imo iram atque vindictam aliasque eius generis affectiones humanas Deo tribuebant (Gen. 3, 6. 18. 19. Exod. 15, 7. 20, 5. 32, 10. 34, 7. Deut. 28, 63. Ps. 7, 7 ff. 78, 31. al.) b), vel etiam poenas parentum a filiis eum repetere docebant (Ex. 20, 5. 34, 7. Deut. 5, 9. Ierem. 32, 18. cf. Luc. 11, 49—51.); et quum poenas divinas aeque ac praemia ad hanc vitam et ad res externas tantum c) referre solerent, ipso Iesu Christi tempore etiam procliviores erant ad opinionem istam, qua quodvis infortunium, inprimis morbos graviores, peccatorum poenas esse putarent. (Matth. 9, 1 ff. Luc. 13, 2. Io. 9, 2. cf. Iob. 8, 11—22. 15, 20—35. 18, 5 ff.

Pſ. 1. 34, 12 ſſ. 91. 92. Prov. 3, 1 ſſ. 4, 18 ſ. 10, 3 ſſ. 11, 3 ſſ. 12, 2 ſſ. Sir. 18, 21. 38, 10. 15. al.) Nihilominus tamen in ipſis V. T. libris praeclarae exſtant iuſtitiae divinae ſignificationes, velut Gen. 18, 25. Deut. 10, 17. 18. Iob. 34, 10 ſſ. Pſ. 19, 12. 37, 37 ſſ. 73. A Chriſtianae vero religionis doctoribus recte demum ſtabilita eſt praeſtantiſſima illa doctrina de iuſtitia divina, cuius efficacia in *internis* potiſſimum poenis et praemiis perſpecta in hac quidem vita haud raro nos fugit, ſed in futura inter virtutem ac felicitatem nexum optime confirmabit. Vid. Matth. 5, 11 ſſ. 6, 19 ſſ. 11, 22—24. 25, 31 ſſ. Luc. 12, 47 ſſ. 19, 16 ſſ. Io. 5, 22. 27. 30. Rom. 1, 18. 2, 5—12. 2 Cor. 5, 10. Eph. 6, 8. 1 Theſſ. 4, 6. 2 Tim. 4, 8. 1 Petr. 3, 11. 1 Io. 4, 17. Verum etiam in hac vita iuſtitiae divinae veſtigia in eo cernuntur, quod nemo improbus vera beatitate frui poteſt, ſiquidem male factorum conſcientia cum moerore ac poenitentia ſaepiſſime coniuncta ubique eum perſequitur, et illius bona ſplendidiſſima haud raro contaminat ac perdit: id quod in inſtitutione populari graviſſime urgendum eſt *d*).

a) Hanc aequalem tributionem, in rebus phyſicis conſpicuam (cf. Cic. de nat. deor. I. 19. 39.), in moralibus quoque agnoſcendam (Kant *Rechtslehre.* p. 197 ſſ.), Hebraei iure talionis ſignificarunt Ex. 21, 24. Lev. 24, 20. Deut. 19, 21., de quo in vita communi non ſtrenue perſequendo rectius praecipitur Matth. 5, 38. 39. Ammon Summa Theol. Chr. 96.

b) In N. T. libris etiam commemoratur *ira* Dei, mitiore tamen ſenſu; vid. Schleusner Lexic. in N. T. v. ὀργή. Durius Patres eccleſ. occid. de ira divina loquuntur, v. c. Tertull. adv. Marc. I. 25. 26. Lactant. L. de ira Dei. Auguſt. de libero arbitr. II. 1. — De variis ſuper notione iuſtitiae diſputationibus cum Socinianis, Arminianis, Dippelio et philoſophis recentt. inſtitutis vid. Gerhard Loc. th. III. 172 ſſ. Baumgarten *Polem.* I. 161 ſſ. Beck Commentt. 215 ſſ.

c) Bertholdt de ortu theologiae vett. Hebr. 24 ſſ.

d) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* H. 1823. 109 ſſ.

§. 72.

Benignitas Dei.

Quatenus Deus rebus creatis vita praeditis tribuit facultatem et occasionem felicitatis, pro sua cuiusque natura, sine aut dignitate ethica percipiendae, in eius voluntate inest *benignitas*, s. amor [a]), s. bonitas, quae recte praedicatur *primum immensa*, si vel ambitum obiectorum illius participum (Ps. 57, 11. 145, 9.), vel copiam beneficiorum (Ps. 103, 11. Eph. 1, 7.), vel perennitatem eius respexeris (Ps. 103, 16. 17.); *deinde gratuita* (Rom. 11, 35. 1 Cor. 4, 7.), et praesertim *sancta* s. cum *iustitia* arctissime coniuncta (Rom. 2, 4. 5.), quemadmodum omnes numinis perfectiones, nisi aptae ac nexae inter sese cogitari non debent. Cognoscitur haec numinis virtus non modo e sanctitate divina et documentis in rerum natura obviis luculentissimis [b]) (Ps. 8. 104, 10 ss. Matth. 5, 45. 6, 25 ss. Act. 17, 25. 14, 17.), sed etiam e scripturae s. effatis, quae summis laudibus variisque nominibus eam extollunt (Ps. 33, 5. 119, 64. 136, 5—9. 145, 9. Matth. 5, 45. 6, 25 ss. 7, 9—11. Luc. 12, 6. 24. Act. 17, 25—28. Rom. 2, 4. Eph. 2, 4. 1 Tim. 6, 17. 1 Io. 4, 8.), et ipso religionis Christianae instituto declaratam (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9. 10. Rom. 5, 8. Tit. 2, 11.). Nec tamen desunt in V. T., quae *particularismum* Iudaicum referant [c]) (Deut. 32, 6. 2 Sam. 7, 14 ss. Ies. 63, 15 ss. Ier. 31, 9.), ab Iesu Christo et Apostolis, doctrina de Deo omnium hominum patre proposita (Matth. 6, 9. 15. Rom. 8, 15. Eph. 4, 6.) penitus convulsum. Quodsi vero nonnulla sunt in rerum natura vitaque humana (mala *physica* et *moralia* §. 112.), quae benignitati numinis repugnare videantur; ea, vel ad limites rerum creatarum et finitarum necessarios, vel ad providentiae divinae ὁδοὺς ἀνεξιχνιάστους (Rom. 11, 33.) referenda sunt. Inprimis vero malorum moralium culpa in ipsos homines cadit; idque salva divini numinis benignitate fieri, vel inde apparet, quod pec-

peccandi potestas tolli prorsus non poterat, nisi omni hominis libertate sublata.

a) *Bonitatem* a *benignitate* discernit, praeeunte Augustino de natura boni. c. 1. et de trinit. VIII. c. 3., Ammon Summa Theol. Chr. 94. Repetit enim *bonitatem* ab aeterno boni summi cum creaturis communicandi decreto in eaque distinguit *benignitatem*, tanquam fontem beneficiorum externorum sensibus percipiendorum. Cf. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 128 ff. „*Die Allgütigkeit ist Gottes absolute Vollkommenheit, Gutes dem Gesetz der Heiligkeit gemäfs für die moralische Welt auszutheilen*", quod rectius ad Dei amorem, qui proprie dicitur, referri videatur. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* I. 2. *A.* p. 386 ff. Latiore significatu voc. *amoris* definivit Bouterwek l. *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 387. „*Unsere Sprache hat nur ein einziges Wort, den Inbegriff aller moralischen Eigenschaften des absolut vollkommnen Geistes durch eine sichere Andeutung zu bezeichnen. Es ist ausgesprochen in dem christlichen Dogma: Gott ist die Liebe.*"

b) Cic. de nat. deor. I. 44. II. 39. Jacob *Allg. Religion.* 353 ff. Döderlein *Religionsunterr.* V. 177 ff. Eckermann *Handb.* I. 298 ff. — Antiquissimas de divina benignitate signis quibusdam cognoscenda opiniones adumbravit Ruperti in Henke *Magazin.* VI. 186 ff.

c) Ammon *Bibl. Theol.* I. 175 ff.

§. 73.

Continuatio.

Benignitas peculiari modo sese manifestans variis distingui solet nominibus. *Amor* (חֶסֶד, ἀγάπη) haud raro dicitur sensu angustiore, ubi ad naturas libertate morali praeditas refertur (Deut. 33, 3. Matth. 6, 9. 23, 9. Io. 3, 16. 1 Io. 4, 8. 16.); *humanitas* (φιλανθρωπία) peculiarem erga homines amorem significat (Tit. 3, 4.). *Gratia* (חֵן, χάρις) dicta est Dei erga indignos benignitas (Ps. 51, 3. Matth. 5, 45. Rom. 3, 24. Eph. 1, 6. 7.) a), *misericordia* (רַחֲמִים, ἔλεος, οἰκτιρμοί, σπλάγχνα τοῦ ἐλέους) benignitas erga miseros cuiusvis generis praestita (Ies. 47, 6. Luc. 1, 72. 78.

2 Cor. 1, 3.), *longanimitas* s. clementia (אֶרֶךְ אַפַּיִם, μακροθυμία) benignitas, qua Deus peccatorum poenas differre dicitur (Ex. 34, 6. Ier. 15, 15. Rom. 2, 4.), *patientia* (ἀνοχή) benignitas in tolerandis hominum peccatis conspicua (Rom. 2, 4. 3, 25. 9, 22. 1 Petr. 3, 20.), *lenitas* (χρηστότης) benignitas in mitigandis peccatorum poenis declarata (Rom. 11, 22.) [b]). Cavendum hic quoque, ne affectiones humanas Deo adfingamus, aut falsis benignitatis divinae notionibus inhaerentes legum moralium severitatem relaxare videamur. Praeterire iam licet discrimen, quod olim nonnulli proposuerunt inter amorem Dei *naturalem* s. necessarium, qui dirigatur in eum ipsum, et *universalem*, ad universas res creatas pertinentem, cuius pars est amor *particularis*, qui res creatas ratione praeditas, homines maxime et pios prae reliquis complectitur [c]).

a) Quoniam nemo mortalium, ne optimus quidem, merito ac iure suo beneficia a Deo exspectare potest, omnis Dei benignitas *gratia* recte dicitur. (Böhme) *Die Lehre von den göttl. Eigenschaften.* p. 133 ff.

b) Pleraeque voces illae promiscue usurpantur in V. et N. T. locis. — Ammon *Bibl. Theol.* I. 142.

c) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 886 ff.

§. 74.

Constantia et veracitas.

Perfectissimae eiusdemque sanctissimae voluntatis notioni hoc quoque inhaeret, ut Deus, et ἠθικῶς intellectus, semper sit idem voluntatisque divinae affectiones nullo modo possint variari, quae *constantia* Dei s. voluntatis eius immutabilitas nominatur variisque librorum sacrorum testimoniis confirmatur (Num. 23, 19. 1 Sam. 15, 29. Ps. 33, 11. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. 4. 11, 29. Hebr. 6, 17. 18. 2 Tim. 2, 13.); tametsi in nonnullis V. T. locis humanae poenitentiae affectus ad Deum (*anthropopathice*) transfertur, velut Gen. 6, 7. Ier. 18,

7 ff. 26, 19. Ion. 3, 9. 10. 4, 2. Ad illam autem prope accedit *veracitas*, qua quaecunque Deus fallere nescius de sua voluntate atque consiliis hominibus patefecit, voluntati ipsius immutabili omni modo consentiunt. Cognoscitur haec numinis virtus tum ex intelligentia eius perfectissima, tum e voluntate eius sanctissima; in libris ss. vero eius notio ad sententias de revelatione Dei supernaturali mythicas accommodatur et refertur ad omnia, quae Deus dicitur homines immediate edocuisse (Num. 23, 19. Ps. 119, 38. Io. 17, 17. Tit. 1, 2.), praedici iis iussisse (Ies. 40, 8. 41, 22.), promisisse (1 Reg. 8, 56. Ps. 33, 4. Mal. 3, 6. Rom. 3, 3. 2 Cor. 1, 18—20. 1 Thess. 5, 24. Hebr. 6, 16—18.) aut minatus esse. (Hebr. 3, 18. 19.) Sed quum sine veracitate honestas et probitas prorsus esse nequeat, idea Dei veracissimi, quippe qui legibus moralibus ab ipso repetendis in aeternum vindex est gravissimus iustissimusque, in religionis institutione sedulo tractari atque illustrari debet.

§. 75.

Beatitas et maiestas Dei.

Ex tot tantisque Dei attributis nascuntur eiusdem *beatitas* perfectissima s. ea divinae naturae conditio, qua omnis rerum creatarum vitae ac felicitatis auctor conscientia virtutum suarum perfectissimarum et efficaciae summae (unde et vita perfectissima ei tribui solet) [a]), semper et necessario fruitur [b]) (Ps. 16, 11. 50, 10—14. Act. 17, 24—28. 1 Tim. 1, 11. 6, 15.); atque *maiestas* (כָּבוֹד, *δόξα* [c]), *θειότης* Rom. 1, 20.) s. complexus virtutum perfectissimarum a creaturis intelligentibus summa cum veneratione prosequendus [d]). (Ps. 19, 2. 96, 3. 4. Ies. 6, 3. Rom. 1, 20. Eph. 1, 14.) Haec vero maiestas etiam *gloria* Dei *interna* dicitur, quae, ab *externa* quidem discernenda, summa est Dei perfectio, quatenus a rebus creatis agnoscitur et colitur. (Ps. 29, 1. 2. 104, 1. Ies. 63, 7. Rom. 11, 36.) Huic enim tali

ac tanto Deo, *primum* ob hanc ipsam magnitudinem, summa debetur veneratio, cum intimo sensu humanae tenuitatis (ταπεινότητος); *deinde* ut legislatori sapientissimo, venerabunda obtemperatio; *denique* ut summorum beneficiorum auctori, gratus animus, immota fiducia, imitatio diligentissima. Omnino decet hominem, cogitationem omnem naturae divinae convertere ad argumenta virtutis (Matth. 5, 8.), sensus vitamque referre ad Deum, de eoque cogitationibus frequenter immorari, quae quidem vere dicitur vita in Deo acta seu Deo consecrata, a scriptoribus ss. commendata. (Rom. 6, 11. Gal. 2, 19. Phil. 3, 20. 1 Io. 4, 16.)

a) Reinhard *Dogmat.* 132 f.

b) Cf. Gerhard Loc. th. II. §. 306. „Deus suam perfectionem per intellectum plene cognoscit, et per voluntatem summe amat, inque ea pacate et quiete acquiescit, ex qua acquiescentia oritur *gaudium*, quo Deus se ipso tanquam summo bono delectatur." Calov. System. loc. th. II. p. 229. et Buddeus Dogmat. p. 263. beatitatem Dei ad iucundissimum sui ipsius *sensum* referunt, qui vero proprie in Deum non cadit. Vid. tamen (Böhme) *Die Lehre v. den göttl. Eigenschaften.* 182 ff. „*Seligkeit — die absolute Vollkommenheit des Seyns in der Selbstzufriedenheit.*" Bouterwek *Die Religion der Vernunft.* p. 384.

c) Exstant loci nonnulli in libris ss., quibus, quae est rudioris aevi cogitandi atque imaginandi indoles, numen divinum nubis specie aut nimbo fulgente involutum repraesentatur, velut Ex. 19, 16 ff. 24, 16. 33, 17—23. 40, 34. 1 Reg. 8, 10. 11. 2 Paral. 7, 1. Luc. 2, 9. Act. 7, 2. 2 Cor. 3, 18. 1 Tim. 6, 16. Hebr. 1, 3. Iodoci Vitringa Diss. de δόξῃ numinis, in observatt. sacris. T. I. 161 ff. Buxtorf Lexic. rabb. et chald. s. voce שְׁכִינָה. Ammon *Bibl. Theol.* I. 97 ff. Mentem humanam, sensim ac difficillime e *Fetiscismi*, *Anthropomorphismi* et *Emanatismi* erroribus ad puriores de numine ideas emergentem, ad varios subinde imaginationis lusus erroresque deflexisse, omnis religionis historia abunde docet. Cf. Meiners *Allg. krit. Geschichte d. Religionen.* T. I. l. 2.

d) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 236 ff.

CAPUT III.

DE TRINITATE DEI.

§. 76.

Doctrina ecclesiastica.

Praeter attributa supra commemorata ex multis scripturae s. locis ab ecclesiae doctoribus alia quaedam divinae naturae proprietas interna efficta est, quae *trinitatis* (τριάδος) [a]) nomine insignita et, quum intellectus et rationis fines excedat, tanquam *mysterium* idemque longe gravissimum proposita, etiam in libris symbolicis, omnibus, qui pro veris Christianis haberi velint, certissime credenda iniungitur [b]). Summa huius doctrinae, quae articulum fidei omnino *purum* (§. 28.) exhibet, in eo cernitur, quod in Deo uno esse existimantur tres *personae* (πρόσωπα, ὑποστάσεις, ὑφιστάμενα) eiusdem *essentiae* s. naturae s. substantiae (*consubstantiales*, ὁμοούσιοι), h. e. quae unam eandemque essentiam divinam inter se habeant communem, *coaeternae* et *coaequales*, sed a se invicem *realiter distinctae* (non *diversae*), pater, filius et spiritus sanctus [c]). *Essentia* Dei (οὐσία), quam alii, perperam quidem, a substantia discernunt [d]), est complexus perfectionum infinitarum, quibus ab aliis rebus omnibus distinguitur. *Persona* autem dicitur *suppositum* intelligens, et individuum *subsistentiae* incompletae, per se libere agens et omnium perfectionum divinarum particeps [e]). *Subsistentiam incompletam* eum vocant existendi modum, quo individuum aliquod sine quodam alio, per quod subsistit (subsistentia *personalis*), non potest esse, ita quidem, ut neque pars, neque qualitas in illo sit, sed quod proprie, i. e. tanquam individuum, subsistit [f]). Quibus positis, tria illa subiecta subsistentiae incompletae efficere dicuntur unam et non divisam substantiam completam. Trinitate illa *reali* posita, ap-

paret, nomen Dei partim *substantialiter* s. essentialiter (οὐσιωδῶς), de substantia divina, quae trium personarum communis est, velut Io. 4, 24., partim *personaliter* (ὑποστατικῶς), de singulis his personis recte dici posse, ut Io. 1, 1.

a) Vocabulum *trinitas* primum usurpatum esse videtur a Tertulliano in peculiari de trinitate libro, qui tamen aetatem non tulit, et in libro adv. Praxeam. Τριάς, vox non biblica (ἄγραφος), in inscriptione libri, qui Iustino M. tribuitur, Ἔκθεσις πίστεως περὶ τῆς ὀρθῆς ὁμολογίας, ἤτοι περὶ τῆς ἁγίας καὶ ὁμοουσίου τριάδος, legitur, apud Theophilum Antioch. ad Autol. II. c. 51., saepius apud Clementem Alex. Strom. l. V. Cf. Lutheri opp. XI. p. 1549. ed. Walch. Idem *triplicitatis (Dreifaltigkeit)* nomen damnavit. XIII. p. 2631. Nomen *Dreieinigkeit* ex obsoleto loquendi usu prodiit, vocem *einig* pro *ein*, *einzig* substituente. Vid. Deut. 6, 4. Iac. 2, 19. al. in Versione bibliorum ss. vernacula.

b) Symb. Athanas. „Quicumque vult salvus esse, ante omnia opus est, ut teneat catholicam fidem. Quam nisi quisque integram inviolatamque servaverit, absque dubio in aeternum peribit. Fides autem cath. haec est, ut unum Deum in Trinitate et Trinitatem in unitate veneremur." p. 2. ed. Rechenb. Unitate vero idem significatur, quod in Conf. Aug. art. I. p. 9. una essentia divina dicitur.

c) Symb. Athanasianum. (Cf. Athanas. de s. trinitate. Opp. ed. Colon. II. 158 ss. Io. Damasc. de orth. fid. I. c. 8 ss.) Augusti. Confess. Art. I. 9. „Una est essentia divina, quae appellatur et est Deus, aeternus, incorporeus, impartibilis, immensa potentia, sapientia, bonitate, creator et conservator omnium rerum et tamen tres sunt personae, eiusdem essentiae et potentiae, et coaeternae, Pater, fil. et sp. s. Et nomine *personae* utuntur ea significatione, qua usi sunt in hac causa scriptores ecclesiastici, ut significet non partem aut qualitatem in alio, sed quod proprie subsistit." Apol. prolog. 50. „Una est essentia divina, individua etc. et tamen tres sunt distinctae personae eiusdem essentiae divinae et coaeternae, Pater, fil. et spir. s." Artt. Smalcc. P. I. Art. I. 303. „Pater, filius et sp. s., in una divina essentia et natura, tres distinctae personae, sunt unus Deus, qui creavit coelum et terram." Form. Conc. Sol. declarat. praef. p. 632. et in fin. 829 s. ed. Rechenb. — Melanchthon, quem praeter alios secutus est Quenstedt l. c. p. 321., *personae* nomen ita explicat (Loc. theoll. p. 12. ed. 1559. Lips.), ut sit „*substantia* individua, intelligens et incommunicabilis." Substituerunt *substantiae* vocabulo nomen *suppositum* s. ὑφιστάμενον, Scholasticis iam probatum, Hollaz Examen theologic. I. p. 404.

Buddeus Dogmat. 301. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 427. qui *substantiae* nomen plane reiecit, itemque Storr *Dogmatik.* 381. — Morus Comment. in epit. theol. Chr. I. 273. hanc explicationem affert: „Persona significat *ens per se*, quod intelligit et cum intellectu agit; Reinhard *Dogmat.* 149. hancce: „Pers. est *individuum* subsistentiae incompletae, per se libere agens et divinarum perfectionum particeps." Cf. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 404 ff.

d) Gerhard Loc. theol. I. 198. III. 251 ff. Reinhard l. l. 152. Cf. Augustin. de trinit. V. c. 8. „Dictum est a nostris Graecis, una *essentia*, tres *substantiae* h. e. una *οὐσία*, tres hypostases; — a Latinis una *essentia* vel *substantia*, tres personae, quia non aliter in sermone nostro, h. e. latino, *essentia* quam *substantia* solet intelligi." Ibid. VII. c. 6. Hic usus in ecclesia occidentali semper praevaluit, et librorum symbolicorum auctoritate confirmatus est. Cf. Symb. Athanas.: „Unum Deum in Trin. veneramur — neque confundentes personas, neque *substantiam* (i. q. *essentia* in Conf. Aug.) separantes." Vocabuli *ὑπόστασις*, quod Hebr. 1, 3. et ab ipso Athanasio, ab Epiphanio, Cyrillo utroque et Hieronymo pro *οὐσία* dictum est, inde a concilio Constantinop. a. 381 habito usus ille invaluit, quo *personam* (*πρόσωπον*) significat. Theodoret. Epist. synodica in Hist. Eccl. l. V. c. 8. Quenstedt I. p. 344. „Disting. inter *Deum* et *habentem Deitatem*. Recte dico: tres esse habentes Deitatem, non vero: esse tres Deos. — Item non dico: sunt tres omnipotentes, ast dico: sunt tres habentes omnipotentiam, vel, tres sunt unus omnipotens. Iuxta Athanasii symb.: Quia est una Deitas, omnipotentia, aeternitas, infinitas etc. in tribus personis."

e) Buddeus Inst. theol. dogm. 301. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 427 ff. Reinhard *Dogmat.* 154. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 405 ff.

f) Melanchthon Loci theoll. l. l. Chemnitz Loc. th. I. 78 ff. Reinhard l. l. — *Subsistentia personalis* (non *naturalis*) dicitur modus certus *exsistentiae.*

§. 77.

Continuatio.

Quae de patre nec creato nec genito, de filio a patre genito, et de spiritu s. ex patre filioque procedente, in libris symbolicis simpliciter tradita sunt [a]), ea theologi ecclesiae evangelicae, praeeuntibus Patribus et

theologis scholasticis, ita subtilius constituenda putarunt: Complexus notarum, et *internarum* et *externarum*, quibus personae divinae inter se differunt, ita, ut non possit altera cum altera commutari, appellatur *character hypostaticus* (γνωρίσματα, ἰδιώματα σχετικά). Notae *internae*, quae pendent ex rationibus quibusdam ad essentiam divinam pertinentibus sine ulla ad res creatas relatione, nominantur *actus personales* seu hypostatici, et *opera ad intra* s. immanentia, quia consistunt actionibus uni vel duabus personis propriis. Patris nimirum fuit, ab aeterno *generare* filium, quod e Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. repetitum sic explicatur: in patre est ratio, cur filio perfectiones divinae hoc nec alio modo ab aeterno competant, ita quidem, ut pater non sit *causa exsistentiae*, sed *ratio subsistentiae* filii, et *spirare* spiritum s., qua formula modus definitur, quo spiritus sit essentiae divinae particeps. Filio tribuitur actus ille personalis, quod simul cum patre spirat spiritum, quamobrem spiritus s. *procedere* dicitur a patre filioque (Io. 15, 26.) [b]). Quodsi notae internae tanquam *praedicata* singulis personis propria cogitata fuerint, *proprietates personales* appellantur. Sic pater dicitur *generans*, *spirans*, *ἀγέννητος*, *ἀπνευστος*, filius *spirans*, *non generans*, *γεννητός* et *ἀπνευστος*, spiritus *non generans*, *nec generatus*, *ἐκπόρευτος*. E rationibus istis personarum internis, *in abstracto* consideratis, prodeunt *notiones personales*, *paternitas* s. generatio activa et *spiratio activa*, item *ἀγεννησία* et *ἀπνευστία*, quae patri sunt propriae, *generatio passiva* s. filiatio (*γέννησις*) et *spiratio activa*, quae filio, et *spiratio passiva* s. processio (*ἐκπόρευσις*, *ἔκπεμψις*), quae spiritui s. tribuuntur. Universa vero ratio, tum *active* et *affirmative*, tum *passive* et *negative* finita, qua quaeque persona subsistendo a reliquis differt (subsistentia *personalis*, non *naturalis*), et qua omnis eius character hypostaticus, quatenus ad notas internas pertinet, absolvitur, *τρόπος ὑπάρξεως* nomi-

natur, i. e. complexus proprietatum et notionum perſonalium. Quae quum ita ſint, perſonae divinitatis diſtingui dicuntur non *eſſentialiter*, quia una eſt trium perſonarum eſſentia, non *accidentaliter*, quippe in cuius eſſentiam nulla cadant accidentia, ſed *perſonaliter* ſ. τρόπῳ ὑπάρξεως; alia enim perſona eſt pater, alia filius, alia ſpiritus ſ. [c]).

a) Symb. Nic. Athanaſ. Artt. Smalcc. I. 1.

b) Baumgarten l. l. 498.

c) Gerhard L. th. IV. c. 7. — Bretſchneider *Syſt. Entwickl. d. dogmat. Begriffe. 3. A.* 407 ff.

§. 78.

Continuatio.

Notae, quibus perſonae divinae differunt, *externae* et *opera ad extra* ſ. *externa* ſ. *transeuntia* dictae, quoniam in res, quae praeter Deum exſiſtunt, operando transeunt, eae ſunt, quae ex actibus ad res creatas pertinentibus pendent. Sunt autem opera iſta vel *oeconomica*, nomine ex Eph. 1, 10. ducto, i. e. ea, quae ad generis humani ſalutem per Chriſtum reparandam ſpectant: *pater* ablegavit filium ad homines redimendos et mittit ſpiritum hominibus, *filius* ablegatus eſt a patre et mittit ſpiritum, *ſpiritus ſ.* formavit et unxit humanam Chriſti naturam et in hominum animos mittitur; vel *attributiva* ſ. communia, i. e. ea, quae communia quidem tribus perſonis plerumque tamen in ſ. ſ. ſingulis adſcribuntur, hoc modo: *pater* creavit et conſervat omnia per filium, *filius* creavit mundum, mortuos reſuscitabit atque iudicium ſupremum exercebit, *ſpiritus ſ.* autem prophetis revelavit voluntatem Dei et applicat hominibus ſalutis remedia. Iſtis vero diſtinctionibus nec perſonarum abſoluta aequalitas, nec numinis unitas tollitur: eſt enim „in hac trinitate nihil prius aut poſterius, nihil maius aut minus, ſed totae tres

personae coaeternae sibi sunt et coaequales, ita ut per omnia et trinitas in unitate et unitas in trinitate veneranda sit." [a]). Ceterum ecclesia evangelica, reiectis Pontificiorum de invocatione Sanctorum [b]) e Paganismo illata (§. 13. *f.*), de *hyperdulia* (ὑπερδουλεία) s. cultu religioso, soli humanitati Christi eiusque matri praestando, et de *dulia* (δουλεία) s. adoratione ceterorum Sanctorum, commentis [c]), quae scripturae s. effatis iisdemque sanae rationi probatis repugnant (Matth. 4, 10. Deut. 6, 13. 14. 10, 20. Ies. 42, 8.), praeter summum numen nullam naturam eiusmodi cultu prosequendam esse, recte praecipit [d]).

a) Symb. Athanas. art. XXIV. et XXV. (§. 76. *b.*)

b) Conc. Trid. Sess. XXII. can. 3. XXV. Catech. Rom. P. III. De cultu et invoc. Sanctorum. Winer *Comparative Darstellung des Lehrbegr. d. chr. Kirchenpartheien.* L. 1824. p. 14 s.

c) Bellarmin. de Sanctor. beat. I. c. 7. 8. 12. 14. Cf. Gerhard Loc. th. XVIII. 95 ss. Dallaeus Adversus Latinorum de cultus religiosi obiecto traditionem disput. Genev. 1664. 4.

d) Conf. Aug. art. XXI. p. 19. „De cultu Sanctorum docent, quod memoria Sanctorum proponi potest, ut imitemur fidem eorum et bona opera iuxta vocationem. — Sed scriptura non docet invocare Sanctos, seu petere auxilium a Sanctis; quia unum Christum nobis proponit mediatorem, propitiatorium, pontificem et intercessorem." Apolog. IX. p. 223 ss. Artt. Smalcc. P. II. Art. II. 310 s. Gerhard Loc. th. XVIII. 87 ss. Quenstedt Theol. did. polem. IV. 359 ss. Reinhard *Dogmat.* 160 ss.

§. 79.

Doctrina biblica.

Introductio.

Quanquam nullus exstat scripturae s. locus, quo universa illa doctrina claris et distinctis verbis tradita atque finita sit, nullus, quo vel vocabulum τριάδος reperiatur, vel *personarum* in Deo distinctio earumque ὁμοουσία commemoretur: nihilo minus tamen doctores

ecclesiastici dogma illud non solum N. sed etiam V. T. dictis probare et contra reprehensiones quascunque tueri conati sunt. Et e V. quidem T. *primum* afferuntur nomina אֱלֹהִים, שַׁדַּי, אֲדֹנָי (v. c. Iob. 5, 17. 35, 10. Ps. 149, 2. Ies. 54, 5. Eccl. 12, 1.); *deinde* eiusmodi loci, in quibus Deus de se ipso plurali numero loquens inducitur (Gen. 1, 26. 3, 22. 11, 7. Ies. 6, 8.); *tum* ii, in quibus Iehova ab Iehova discerni videtur (Gen. 16, 7. 13. 18, 13. 14. 19, 24. Ex. 3, 2 ss. 23, 20. 21. Iud. 6, 10—24. Ps. 2, 7. 45, 7. 8. 110, 1. 2. Ies. 61, 1. Ier. 23, 5. 6. Hos. 1, 4. 7.); *denique* ea dicta, quae trium in Deo mentionem faciunt (Num. 6, 24—26. Ies. 6, 3. Ps. 33, 6. Ies. 48, 12. 16.). In his vero ex aevi rudioris e Polytheismo emergentis ingenio, ex usu pluralis maiestatici [a]), ex enallage numeri, et e notione Dei tanquam ministrorum exercitu stipati, nec minus e sermonis incultioris vel poetici vel mythici indole explicandis, vim eam, qua dogma illud probetur, minime inesse, nemo linguarum orientalium peritus hodie diffitetur [b]). Semina tamen dogmatis, aliis quoque populis haud incogniti [c]), quod e prosopopoeia attributorum divinorum potissimum [d]) (Ies. 11, 2. Prov. 8, 22 ss. Sap. 7, 22 ss. 8, 3. 9, 1 ss.) et virium singularum e numine quasi progressarum [e]) (§. 60. *g.*) originem duxerit, per V. T. libros sparsa esse facile intelliget; quanquam doctores Israelitarum et Rabbini, a quavis pluralitate in Deo abhorrentes, nullo tempore doctrinam istam in V. T. agnoverunt. Exstant tamen in libris N. T. Pauli maxime et Ioannis dicta, quibus filius Dei et spiritus s. in aliquam divini honoris societatem admitti videantur, quorum duplex *classis* distingui solet, altera eorum, quibus pater, filius et spiritus s. simul commemorantur, altera eorum, quibus sigillatim de illis exponitur. Ad recte intelligenda utriusque generis dicta probe tenendum est, non propria Iesu Christi verba illic referri, sed partim eius effata, prout ab aliis aliter intellecta et per traditionem varie exornata fuerint, partim singulorum

scriptorum ss. indicia, nec ubivis sibi consentanea, nec satis perspicue enunciata.

a) Gesenius *Lehrgebäude d. hebr. Sprache.* p. 653. 799.

b) Geo. Calixt. Diss. de mysterio trinitatis, an ex solis V. T. libris possit demonstrari? 1649. Trinitas, utrum κατὰ τὸ ῥητόν, an κατὰ τὴν διάνοιαν in ll. ss. tradita sit, quaesitum. — Eckermann *Handb.* II. 614 ss. Reinhard *Dogmat.* 135 ss. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* 426 ss. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* §. 41. p. 304 ss.

c) Ammon *Bibl. Theol.* I. 160. Cf. Pfanner Syst. Theol. gent. c. III. De trinitate Aegyptiorum v. Iablonsky Pantheon Aegypt. Vogel *Ueb. d. Religion der alten Aegypter u. Griechen.* Nürnb. 1793.; — de trin. Indorum v. Anquetil du Perron Oupnekhat, h. e. decretum tegendum — 2 Voll. Arg. 1801. 4. I. 8. ss. Schlegel *Weisheit der Indier.* 108 ss. Fr. Mayer *Brahma, od. die Religion der Indier als Brahmaismus.* L. 1818. p. 37. *„Maja (Mascha), das ewige göttliche Wollen oder ewige Liebe, machte sichtbar durch Mischung mit Atma, dem grossen Lichtwesen, die Trimurti oder in einem Ganzen vereinigten drei, Brahma und Wischnu und Rudra.“*; — de trinit. Platonica v. Cudworth Syst. intell. I. 635 ss. Tiedemann *Geist der speculat. Philosophie.* II. p. 118 ss. Tennemann *Ueb. d. göttl. Verstand aus der Platon. Philosophie;* in Paulus *Memorabilien.* St. I. Wundemann *Gesch. d. Christl. Glaubenslehren.* I. 186 ss.; — de trin. Cabbalistarum v. Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* III. St. 2. (Hallenberg) *Die geheime Lehre d. alten Orientaler u. Juden.* Rost. u. L. 1805. 93 ss. 165 ss. Super origine, quam Christianum de trinitate dogma e Philonis de θεῷ, λόγῳ καὶ πνεύματι θείῳ doctrina duxerit, vid. Wundemann l. l. 194 ss. et Stahl in Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 814 ss. — Omnino incultior quilibet ac phantasiae ludibriis obnoxius animus promtissimus est ad numen quasi dividendum eiusque virtutes seorsim cogitatas pro diversis Dei substantiis seu naturis habendas (§. 60. *g.*).

d) Eichhorn *Ueb. die Personificationen der Eigenschaften Gottes unter den spätern Juden;* in *Bibl. f. bibl. Lit.* III. St. 2. Paulus *Commentar.* B. IV. *Einleit.* Bretschneider *Syst. Entwicklung der Dogmatik u. Moral der Apokr. des A. T.* I. 194 ss. Bellermann *Ueb. d. Gemmen d. Alten mit d. Abraxas-Bilde.* 3tes St. B. 1819. 23 ss.

e) Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate illustrata. Erl. 1811. 105 ss.

§. 80.

Testimonia primae classis.

Ad dictum illud, quod olim pro classico habuere, 1 Io. 5, 7., iam minime licet provocare, quia spurium id esse argumentis et *externis* et *internis* satis validis demonstratum est [a]). Inprimis vero nobilis ille locus, qui mandatum baptismale exhibet, apud Matth. 28, 19. [b]), huic dogmati speciem sententiae ab ipso Iesu Christo profectae videtur conciliasse; quo loco etsi pater, filius et spiritus s. vere distinguitur, filium tamen et spiritum s. eiusdem cum patre et essentiae et dignitatis esse neutiquam probatur, nec aliud quidquam ibi praecipitur, nisi hoc, ut Christiani ea religione obstringantur, quae Deum esse patrem hominum, Iesum Messiam, et spiritum s., singularem quandam Dei vim personae forma indutam (Matth. 3, 16. 12, 31. 32. coll. Luc. 1, 35. Act. 10, 38.), incrementa atque effectus novae religionis in animis hominum promovere doceat (Act. 19, 2—5. 1 Cor. 2, 10 ff. 3, 16 ff. 12, 3 ff.). Eadem fere ratio est dicti, quod exstat 2 Cor. 13, 13., ubi Apostolus Christianis apprecatur, ut favor domini Iesu Messiae et amor Dei illis contingat et ut spiritus s. eiusque dotes cum illis communicentur. Neque magis dogma illud probari potest altero loco Matth. 3, 16. 17., quo Iesu Messiae per baptismum inauguratio sub velo quodam mythico (§. 42. *d.*) enarratur [c]). Quae praeterea ad probandum dogma afferri solent dicta: 1 Cor. 12, 4—6. 1 Petr. 1, 2. Rom. 15, 30. Tit. 3, 4—6., in iis neque trium in Deo personarum, neque *ὁμοουσίας* earum ulla sit mentio.

a) V. quae, post Millium, Wetstenium, Semlerum (*Historische u. krit. Sammlungen üb. d. sogenannten Beweisstellen der Dogmatik. 1stes St. üb. 1 Joh.* 5, 7. Halle *u.* Helmst. 1764.), De Matthaei aliosque, Griesbachius de hoc loco accurate et prolixe disputavit in ed. suae N. T. appendice (Diatribe in locum 1 Io. 5, 7.), quibus tota res videtur confecta esse. Locus enim ille, quem

neque ullus fere graecus codex neque Versiones antiquissimae exhibent, quemque a Patribus quoque omissum et ab ipso Luthero suae librorum ss. Versioni nondum adhibitam esse constat, consensum tantum in testando, non ὁμοουσίαν testium confirmat; quemadmodum dicendi formula ἓν εἶναι ex usu scriptorum ss. ubique morali, non metaphysico sensu recte intelligitur. Cf. Io. 10, 30. 17, 11. 20—23. Gal. 3, 28. Eph. 2, 14. 1 Io. 4, 13.

b) Authentiam huius mandati, a Petro Ap. saltem aut ignorati aut perperam intellecti (cf. Act. 10, 47. 11, 15.), argumentis non satis firmis impugnatam (Teller ad Th. Burnet l. de fide et officiis Christianorum. Hal. 1786. p. 262.) defendit Io. Hen. Beckhaus *Ueb. d. Aechtheit der sogen. Taufformel.* Offenb. 1794. De significatu huius formulae cf. praeter interpp. Eichhorn *Repertorium.* X. 279 ss. Schmidt *Bibl. f. Kritik u. Exegese des N. T.* I. 1. 141 ss. De Wette *Bibl. Dogmatik.* 2. *A.* p. 218. Baumgarten-Crusius *Grundzüge d. bibl. Theologie.* p. 314 s.

c) (Bauer) *Bibl. Theol. des N. T.* I. p. 285 ss. Ammon *Bibl. Theol.* I. 166 ss. Eckermann *Handb. d. Christl. Glaubensl.* II. 597 ss. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren der Christl. Kirche.* 5. *A.* p. 108 ss.

§. 81.

Testimonia secundae classis.

A. De Deo patre.

Quem solum verum esse Deum, tanquam essentiam divinam et individuam, ipse Christus apud Ioannem 17, 3., Ioannes item 1 ep. 5, 20. et Paulus 1 Cor. 8, 5. 6. Eph. 4, 6. 1 Tim. 2, 5. diserte profitentur, is in s. s. haud raro patris nomine, quamvis diversa ratione, appellatur. 1. Et quidem in V. T. ll. pater dicitur quum pater populi Israelitici, velut auctor numerosae Abrahami prolis (Ier. 2, 27.) magnorumque beneficiorum huic tributorum (Deut. 32, 6. Ies. 44, 1. 45, 9. 10. 63, 16. Ier. 3, 19. Hos. 8, 14. Mal. 1, 6. 2, 10. cf. Io. 8, 41.), tum regum Israeliticorum, tanquam ipse rex regum, civitati quidem theocraticae praefectorum (Ps. 82, 6.), Davidis inprimis [Ps. (2, 7.) 89, 27.] et Salomonis (2 Sam. 7, 14., quod dictum, ex interpre-

tandi ratione quadam impropria et artificiosa, quae Iudaeis usitatissima est, Hebr. 1, 6. ad Christum transfertur). 2. In N. autem T. II. Deus, nulla quidem plurium in ipso personarum facta mentione, vocatur pater hominum, ut amor et benevolentia Dei significetur hominesque ad amorem erga Deum sibi coniunctissimum itemque ad similem erga alios tanquam fratres amorem excitentur (Matth. 5, 48. 6, 9. 23, 9. Io. 4, 21. 23. Rom. 8, 15. Eph. 3, 15. 1 Io. 3, 1 ff.); sed saepius sensu quodam singulari pater Iesu Christi dicitur (Matth. 7, 21. 10, 33. 12, 50. 15, 13. 16, 27. 18, 10. Marc. 8, 38. 14, 36. Luc. 2, 49. 9, 26. 24, 49. Io. 14, 16 ff. 17, 3. 20, 17. 2 Cor. 1, 3. rel.), quatenus Iesum, omni sua sentiendi agendique ratione ipsi probatum ac necessitudine quadam intima cum Deo coniunctum (Io. 10, 30. 38. 17, 21. cf. Io. 20, 17. 1 Io. 5, 1. et Rom. 8, 29.); ipse de sua voluntate edocuit (Io. 7, 16 ff. 17, 8. cf. 1 Cor. 4, 15. Gal. 4, 19. Philem. 10.) eundemque Messiam constituit. Apostoli vero Iesu ipsius de dignitate sua effata varie exornantes atque amplificantes compluribus in locis Deum patrem eius vocasse videntur, ut Christo diviniorem quandam naturam, humana longe praestantiorem, vindicarent, Deum autem naturae huius, divinis virtutibus instructae Deique ipsius simillimae, auctorem declararent. Notionem denique Dei patris Iesu Christi e notione filii Dei (§. 82.) eruendam explicandamque esse per se patet.

Ammon *Bibl. Theol.* I. 175 ff. Ei. Summa Theol. Chr. 101 ff. Eckermann *Handbuch.* II. 385 ff. Pott Progr. Formulae dicendi: Θεὸς ὁ πατὴρ Ἰησοῦ Χριστοῦ, in N. T. obviae, brevis expositio. Gott. 1810.

§. 82.

B. De filio Dei.

In examinandis de filio Dei V. et N. T. dictis notio multiplex huic vocabulo substrata probe dignoscenda

est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ss. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ss.); *denique* magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28., ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibusque Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur, quo similitudo quaedam cum Deo moralis significatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14—16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius usus in apocryphis tantum V. T. unum exstat exemplum Sir. 4, 10. Saepissime autem, et sensu quidem ideali et metaphorico, Iesus Christus appellatur Dei filius, ita, ut hoc nomen non diserte ad naturam [c]) referendum sit, [siquidem eiusmodi compellationes, velut *generationis* notio, nisi ratione quadam symbolica et analogica in summum numen transferri non possunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], sed potius ad virtutem, qua excellebat, et ad amorem, quo Deus illum propter eximiam virtutem amplectitur, praecipue vero ad munus regni Messiani instituendi causa illi mandatum et ad dignitatem inde oriundam. Itaque cum *Christi* s. *Messiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruit illa appellatio (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. Luc. 23, 35. Matth. 26, 63. Luc. 4, 41. 22, 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29—39. 11, 27. 20, 31.) [e]). Neque aliud quidquam significant epitheta, quae filio Dei adduntur, ὁ μονογενής (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), ὁ ἀγαπητός (Matth. 3, 17. 12, 18. Luc. 9, 35. 20, 13.), ὁ πρωτότοκος (Rom. 8, 29.

Col. 1, 15. coll. Hebr. 1, 6.); licet apud ipsos Iudaeos, qui de sublimiore Messiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Christianum haud defuerint. (§. 120.)

a) Alio quodam sensu σοφία apud Philonem (de temulent. 244. ed. Par.) filia Dei dicta est, vel uxor, ἡ συνὼν ἔσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον. 'Eandem, tanquam θεὸν δεύτερον, alia imagine utens, τὸν λόγον et υἱὸν τοῦ θεοῦ nuncupat, qui τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ in semet ipso complectens summum Deum ἀόρατον per se ipse manifestat. Neander *Genet. Entwickl. der gnost. Systeme.* B. 1818. 8 ff. — Cf. Origen. in Ioann. Ἐὰν δὲ προσίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ, ἐπαπορήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενόμενον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται. Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 13. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Christo affert: „Modo me arripuit mater mea, spiritus sanctus." K. J. Nitzsch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Christs;* in *Theol. Studien.* St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo, patre, filio* et *nepote* v. in Cudworth Syst. intell. p. 637. Cf. Kant *Streit d. Facultäten.* p. 51. — In *Corano* (Sur. 4 et 5.) Christianorum de trinitate scilicet de Deo, Iesu et Maria eius matre doctrina improbatur ac reiicitur. (Vid. *Der Koran — übers. von* Wahl. H. 1828. p. 99. „*Und wenn Gott an dem jüngsten Tage Jesum fragen wird: Jesu, Mariä Sohn! hast du je zu den Menschen gesagt: nehmet mich und meine Mutter, neben dem einigen Gott, zu zwei Göttern an? So wird er antworten: Das sei ferne! Nur dir allein gebührt das Lob*" —.) Nihilominus seriores theologi Muhammedani, qui philosophos Neoplatonicos secuti esse videntur, similia de λόγῳ et filio Dei commenta ac Christianae religionis doctores illa aetate in medium protulerunt. Tholuck *Die speculative Trinitätslehre des spätern Orients. Aus handschriftl. Quellen d. Leidner, Oxforter u. Berl. Bibl.* B. 1826. p. 2.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ff. Odyss. XI. 567. epitheta regum διογενής, διοτρεφής, Διὸς υἱός. Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati sunt, teste Diodoro Sic. I. c. 90. Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας (h. e. animi grati causa, quod bene de ipsis merentur) δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προσκυνεῖν καὶ τιμᾶν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τι καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως. (Nam et

est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ss. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ss.); *denique* magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28., ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibusque Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur, quo similitudo quaedam cum Deo moralis significatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14—16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius usus in apocryphis tantum V. T. unum exstat exemplum Sir. 4, 10. Saepissime autem, et sensu quidem ideali et metaphorico, Iesus Christus appellatur Dei filius, ita, ut hoc nomen non diserte ad naturam [c]) referendum sit, [siquidem eiusmodi compellationes, velut *generationis* notio, nisi ratione quadam symbolica et analogica in summum numen transferri non possunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], sed potius ad virtutem, qua excellebat, et ad amorem, quo Deus illum propter eximiam virtutem amplectitur, praecipue vero ad munus regni Messiani instituendi causa illi mandatum et ad dignitatem inde oriundam. Itaque cum *Christi* s. *Messiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruit illa appellatio (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. Luc. 23, 35. Matth. 26, 63. Luc. 4, 41. 22, 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29—39. 11, 27. 20, 31.) [e]). Neque aliud quidquam significant epitheta, quae filio Dei adduntur, ὁ μονογενής (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), ὁ ἀγαπητός (Matth. 3, 17. 12, 18. Luc. 9, 35. 20, 13.), ὁ πρωτότοκος (Rom. 8, 29. Col.

Col. 1, 15. coll. Hebr. 1, 6.); licet apud ipsos Iudaeos, qui de sublimiore Messiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Christianum haud defuerint. (§. 120.)

a) Alio quodam sensu *σοφία* apud Philonem (de temulent. 244. ed. Par.) filia Dei dicta est, vel uxor, *ᾗ συνὼν ἔσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον.* Eandem, tanquam *θεὸν δεύτερον*, alia imagine utens, *τὸν λόγον* et *υἱὸν τοῦ θεοῦ* nuncupat, qui *τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ* in semet ipso complectens summum Deum *ἀόρατον* per se ipse manifestat. Neander *Genet. Entwickl. der gnost. Systeme.* B. 1818. 8 ff. — Cf. Origen. in Ioann. *Ἐὰν δὲ προςίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ, ἐπαπορήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενόμενον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται.* Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 13. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Christo affert: „Modo me arripuit mater mea, spiritus sanctus." K. J. Nitzsch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Christs;* in *Theol. Studien.* St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo*, *patre*, *filio* et *nepote* v. in Cudworth Syst. intell. p. 637. Cf. Kant *Streit d. Facultäten.* p. 51. — In *Corano* (Sur. 4 et 5.) Christianorum de trinitate scilicet de Deo, Iesu et Maria eius matre doctrina improbatur ac reiicitur. (Vid. *Der Koran — übers. von* Wahl. H. 1828. p. 99. „*Und wenn Gott an dem jüngsten Tage Jesum fragen wird: Jesu, Mariä Sohn! hast du je zu den Menschen gesagt: nehmet mich und meine Mutter, neben dem einigen Gott, zu zwei Göttern an? So wird er antworten: Das sei ferne! Nur dir allein gebührt das Lob*" —.) Nihilominus seriores theologi Muhammedani, qui philosophos Neoplatonicos secuti esse videntur, similia de *λόγῳ* et filio Dei commenta ac Christianae religionis doctores illa aetate in medium protulerunt. Tholuck *Die speculative Trinitätslehre des spätern Orients. Aus handschriftl. Quellen d. Leidner, Oxforter u. Berl. Bibl.* B. 1826. p. 2.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ff. Odyss. XI. 567. epitheta regum *διογενής*, *διοτρεφής*, *Διὸς υἱός*. Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati sunt, teste Diodoro Sic. I. c. 90. *Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας* (h. e. animi grati caussa, quod bene de ipsis merentur) *δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προςκυνεῖν καὶ τιμᾶν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τι καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.* (Nam et

est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ss. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ss.); *denique* magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28., ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibusque Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur, quo similitudo quaedam cum Deo moralis significatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14—16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius usus in apocryphis tantum V. T. unum exstat exemplum Sir. 4, 10. Saepissime autem, et sensu quidem ideali et metaphorico, Iesus Christus appellatur Dei filius, ita, ut hoc nomen non diserte ad naturam [c]) referendum sit, [siquidem eiusmodi compellationes, velut *generationis* notio, nisi ratione quadam symbolica et analogica in summum numen transferri non possunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], sed potius ad virtutem, qua excellebat, et ad amorem, quo Deus illum propter eximiam virtutem amplectitur, praecipue vero ad munus regni Messiani instituendi causa illi mandatum et ad dignitatem inde oriundam. Itaque cum *Christi* s. *Messiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruit illa appellatio (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. Luc. 23, 35. Matth. 26, 63. Luc. 4, 41. 22, 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29—39. 11, 27. 20, 31.) [e]). Neque aliud quidquam significant epitheta, quae filio Dei adduntur, *ὁ μονογενής* (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), *ὁ ἀγαπητός* (Matth. 3, 17. 12, 18. Luc. 9, 35. 20, 13.), *ὁ πρωτότοκος* (Rom. 8, 29. Col.

Col. 1, 15. coll. Hebr. 1, 6.); licet apud ipsos Iudaeos, qui de sublimiore Messiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Christianum haud defuerint. (§. 120.)

a) Alio quodam sensu σοφία apud Philonem (de temulent. 244. ed. Par.) filius Dei dicta est, vel uxor, ᾗ συνὼν ἔσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον. 'Eandem, tanquam θεὸν δεύτερον, alia imagine utens, τὸν λόγον et υἱὸν τοῦ θεοῦ nuncupat, qui τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ in semet ipso complectens summum Deum ἀόρατον per se ipse manifestat. Neander *Genet. Entwickl. der gnost. Systeme.* B. 1818. 8 ff. — Cf. Origen. in Ioann. Ἐὰν δὲ προςίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ, ἐπαπορήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενόμενον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται. Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 13. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Christo affert: „Modo me arripuit mater mea, spiritus sanctus." K. J. Nitzsch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Christs;* in *Theol. Studien.* St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo, patre, filio* et *nepote* v. in Cudworth Syst. intell. p. 637. Cf. Kant *Streit d. Facultäten.* p. 51. — In *Coráno* (Sur. 4 et 5.) Christianorum de trinitate scilicet de Deo, Iesu et Maria eius matre doctrina improbatur ac reiicitur. (Vid. *Der Koran — übers. von* Wahl. H. 1828. p. 99. *„Und wenn Gott an dem jüngsten Tage Jesum fragen wird: Jesu, Mariä Sohn! hast du je zu den Menschen gesagt: nehmet mich und meine Mutter, neben dem einigen Gott, zu zwei Göttern an? So wird er antworten: Das sei ferne! Nur dir allein gebührt das Lob"* —.) Nihilominus seriores theologi Muhammedani, qui philosophos Neoplatonicos secuti esse videntur, similia de λόγῳ et filio Dei commenta ac Christianae religionis doctores illa aetate in medium protulerunt. Tholuck *Die speculative Trinitätslehre des spätern Orients. Aus handschriftl. Quellen d. Leidner, Oxforter u. Berl. Bibl.* B. 1826. p. 2.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ff. Odyss. XI. 567. epitheta regum διογενής, διοτρεφής, Διὸς υἱός. Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati sunt, teste Diodoro Sic. I. c. 90. Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας (h. e. animi grati caussa, quod bene de ipsis merentur) δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προςκυνεῖν καὶ τιμᾶν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τι καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως. (Nam et

est. Filii Dei in V. T. ll. dicuntur *primum* naturae intelligentes homine maiores s. angeli (Gen. 6, 1 ss. cf. ep. Iud. 6. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. Ps. 82, 1.); *deinde* Israelitae, ut Iehovae cultores ipsique probati (Ex. 4, 22. Deut. 14, 1. Ies. 43, 6., ubi sicut Sap. 9, 7. et filiae Dei commemorantur, Ier. 31, 9. Hos. 11, 1. coll. Matth. 2, 15.) [a]), vel prae ceteris populis dilecti (Ies. 1, 2 ss.); *denique* magistratus et reges, quasi vicarii Iehovae vel ab ipso constituti [b]) (Ps. 2, 7. coll. Act. 13, 33. Hebr. 1, 5. 2 Sam. 7, 14. Ps. 82, 6. 89, 28., ubi Davides Dei filius primogenitus i. e. unice dilectus appellatur). In libris N. T. filiorum seu liberorum Dei nomen hominibus quibusque Deum secundum religionis Christianae praecepta pie colentibus tribuitur, quo similitudo quaedam cum Deo moralis significatur (Matth. 5, 9. 45. Luc. 6, 35. Io. 1, 12. Rom. 8, 14—16. Gal. 3, 26. Phil. 2, 15. 1 Io. 3, 1. 2.), cuius usus in apocryphis tantum V. T. unum exstat exemplum Sir. 4, 10. Saepissime autem, et sensu quidem ideali et metaphorico, Iesus Christus appellatur Dei filius, ita, ut hoc nomen non diserte ad naturam [c]) referendum sit, [siquidem eiusmodi compellationes, velut *generationis* notio, nisi ratione quadam symbolica et analogica in summum numen transferri non possunt (cf. tamen Luc. 1, 35.)], sed potius ad virtutem, qua excellebat, et ad amorem, quo Deus illum propter eximiam virtutem amplectitur, praecipue vero ad munus regni Messiani instituendi causa illi mandatum et ad dignitatem inde oriundam. Itaque cum *Christi* s. *Messiae* (§. 50.) et *filii hominis* [d]) nomine plane congruit illa appellatio (Matth. 16, 16. coll. Luc. 9, 20. Matth. 27, 40. coll. Luc. 23, 35. Matth. 26, 63. Luc. 4, 41. 22, 67. 70. Io. 1, 42. 50. 10, 29—39. 11, 27. 20, 31.) [e]). Neque aliud quidquam significant epitheta, quae filio Dei adduntur, ὁ μονογενής (Io. 1, 14. 18. 3, 16. 18. 1 Io. 4, 9. cf. Luc. 7, 12. 8, 42. 9, 38. Hebr. 11, 17.), ὁ ἀγαπητός (Matth. 3, 17. 12, 18. Luc. 9, 35. 20, 13.), ὁ πρωτότοκος (Rom. 8, 29.

Col.

Col. 1, 16. coll. Hebr. 1, 6.); licet apud ipsos Iudaeos, qui de sublimiore Messiae origine et natura cogitarent, iam ante aevum Christianum haud defuerint. (§. 120.)

a) Alio quodam sensu *σοφία* apud Philonem (de temulent. 244. ed. Par.) filia Dei dicta est, vel uxor, *ἣ συνὼν ἔσπειρε γένεσιν· ἡ δὲ παραδεξαμένη τοῦ θεοῦ σπέρμα ἀπεκύησε τὸν μόνον καὶ ἀγαπητὸν υἱὸν, τόνδε τὸν κόσμον.* 'Eandem, tanquam *θεὸν δεύτερον*, alia imagine utens, *τὸν λόγον* et *υἱὸν τοῦ θεοῦ* nuncupat, qui *τὰς δυνάμεις τοῦ θεοῦ* in semet ipso complectens summum Deum *ἀόρατον* per se ipse manifestat. Neander *Genet. Entwickl. der gnost. Systeme.* B. 1818. 8 ff. — Cf. Origen. in Ioann. *Ἐὰν δὲ προσίεταί τις τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον, ἔνθα αὐτὸς ὁ σωτήρ φησι· ἄρτι ἔλαβέ με ἡ μήτηρ μου, τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν μιᾷ τῶν τριχῶν μου, καὶ ἀπήνεγκέ με εἰς τὸ ὄρος τὸ μέγα Θαβώρ, ἐπαπορήσει, πῶς μήτηρ Χριστοῦ τὸ διὰ τοῦ λόγου γενόμενον πνεῦμα ἅγιον εἶναι δύναται.* Cf. Matth. 4, 1. Luc. 4, 1. Hieronymus in Ezech. 16, 13. haec verba ex ev. Nazaraeorum de Christo affert: „Modo me arripuit mater mea, spiritus sanctus." K. J. Nitzsch *Ueb. das Theologumenon vom Pneuma Hagion, als der Mutter des Christs;* in *Theol. Studien.* St. I. L. 1816. Numenii commenta de Deo *avo*, *patre*, *filio* et *nepote* v. in Cudworth Syst. intell. p. 687. Cf. Kant *Streit d. Facultäten.* p. 51. — In *Corâno* (Sur. 4 et 5.) Christianorum de trinitate scilicet de Deo, Iesu et Maria eius matre doctrina improbatur ac reiicitur. (Vid. *Der Koran — übers. von* Wahl. H. 1828. p. 99. „*Und wenn Gott an dem jüngsten Tage Jesum fragen wird: Jesu, Mariä Sohn! hast du je zu den Menschen gesagt: nehmet mich und meine Mutter, neben dem einigen Gott, zu zwei Göttern an? So wird er antworten: Das sei ferne! Nur dir allein gebührt das Lob*" —.) Nihilominus seriores theologi Muhammedani, qui philosophos Neoplatonicos secuti esse videntur, similia de *λόγῳ* et filio Dei commenta ac Christianae religionis doctores illa aetate in medium protulerunt. Tholuck *Die speculative Trinitätslehre des spätern Orients. Aus handschriftl. Quellen d. Leidner, Oxforter u. Berl. Bibl.* B. 1826. p. 2.

b) Cf. apud Homerum Il. I. 279. II. 196 ff. Odyss. XI. 567. epitheta regum *διογενής*, *διοτρεφής*, *Διὸς υἱός*. Apud Aegyptios reges Deorum nomine ornati sunt, teste Diodoro Sic. I. c. 90. *Διὰ δὲ τὰς αὐτὰς αἰτίας* (h. e. animi grati causa, quod bene de ipsis merentur) *δοκοῦσιν Αἰγύπτιοι τοὺς ἑαυτῶν βασιλέας προσκυνεῖν καὶ τιμᾶν, ὡς πρὸς ἀλήθειαν ὄντας θεούς. Ἅμα μὲν οὐκ ἄνευ δαιμονίου τινὸς προνοίας νομίζοντες αὐτοὺς τετευχέναι τῆς τῶν ὅλων ἐξουσίας, ἅμα δὲ τοὺς βουλομένους τι καὶ δυναμένους τὰ μέγιστα εὐεργετεῖν, ἡγούμενοι θείας μετέχειν φύσεως.* (Nam et

non fine divina quadam providentia ipsos summam potestatem esse adeptos, et quum velint ac possint maxima hominibus beneficia conferre, divinae naturae participes esse opinantur.)" Ibid. 95. Idem de Aethiopibus l. III. c. 3. 5. similia refert. Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* L. 1821. I. 364. n. 1. „*Von den Persern ist es bekannt (dass sie ihre Könige göttlich verehrten)*, *s.* Brissonius de regio Persar. principatu p. 8. *u.* Theophil. Simocatta Chron. IV. 8. p. 110. *Die Ptolemäer und Seleuciden legten sich häufig Beinamen der Götter, aber öfter auch den Namen* θεός *selbst bei.*" Psalm. 45, 7. 8. rex quidam (Persarum) *Dei* nomine ornatus est, quemadmodum Israelitarum magistratus Dii appellantur Exod. 21, 6. 22, 8 ff. Cf. tamen Gesenius l. l. et De Wette *Commentar üb. d. Psalmen.* 2. *A.* ad h. l., qui, coll. Lev. 26, 42., verba כִּסְאֲךָ אֱלֹהִים עוֹלָם וָעֶד sic vertunt: „*Dein Gottes-Thron steht immer und ewig, d. i. dein dir von Gott anvertrauter Thron.*"

e) Koppe N. T. VI. 108. ed. 2. „Omnium vero maxime improbabilem eorum interpretum et theologorum rationem videri non diffiteor, *qui naturam vere summoque gradu divinam* hac ipsa *υἱοῦ θεοῦ* formula significari arbitrantur, quum huic interpretationi non tantum ne unus quidem locus, si singuli accurate tractentur, faveat; verum etiam ipsius formulae *υἱός* propria significatio locusque 1 Cor. 15, 27 ff., quo *υἱός* expresse dicitur *ὑποτάσσεσθαι τῷ πατρί* aperte repugnet." Mich. Weber Pr. Doctrina biblica de natura Christi, filii Dei. H. 1825. p. 9 f. „Verum certumque est, — dogma symboli *Nicaeno-Constantinopolitani* et *Athanasiani*, quod nominatur, de *trinunitate* cum doctrina biblica vere pugnare, recteque cum illa conciliari non posse. Tollitur hoc utriusque symboli dogma scripturae locis, non solum *κατὰ τὴν διάνοιαν*, verum etiam *κατὰ τὸ ῥητόν.*" seqq. loci. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theologie.* p. 303 ff. „*Nirgends bedeutet in der apostolischen Sprache dieser Name (Gottes Sohn) die höhere Natur Christi; immer den menschlich erschienenen Christus. So auch in der ältesten Kirche; bis ihn die Alexandriner an die Stelle des Logosnamens setzten.*" Cf. quae de filio Dei, tanquam nomine naturae, denuo in medium protulit Bretschneider *Handb. d. Dogmat. 2. A.* I. 452 ff. Omnino tenendum est, nomen illud non per se, sed quatenus cum nomine Messiae, illi plerumque synonymo, attributa divina apud Iudaeos coniuncta fuerint, naturam humana superiorem indicare, neque vero essentiam eam summo gradu divinam eandemque individuam *τοῦ μόνου ἀληθινοῦ θεοῦ*, cuius legatum Iesus se ipse nominavit apud Io. 10, 34—36. 17, 3., et ex cuius substantia *λόγος* sive sublimior quaedam Messiae natura cum Iesu coniuncta prodiisse perhibetur. — Quaecunque in Ev. Ioann. de Iesu prae-

dicantur, quod fuerit ὁ λόγος (§. 83.) σὰρξ γενόμενος, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ μονογενής, ὃς ὀπίσω τοῦ βαπτιστοῦ ἐλήλυθε καὶ ἔμπροσθεν αὐτοῦ γέγονεν, ἐκεῖνος, ἐφ' ὃν εἶδε ὁ βαπτιστὴς τὸ πνεῦμα καταβαῖνον καὶ μένον ἐπ' αὐτόν, ea fynonyma nominis Chrifti feu Meffiae effe, demonftravit Eichhorn *Einleit. in das N. T.* II. 177 ff.

d) Haec formula, hominem proprie et humanam fortem defignans (Pf. 8, 4. 5. Hebr. 2, 6. Marc. 3, 28. coll. Matth. 12, 31. Apoc. 1, 13.) et e l. Dan. 7, 13. ad Meffiam translata (Luc. 22, 67—70. Io. 1, 52. Act. 7, 55.), fenfu quodam ambiguo (cf. Io. 12, 34.), quippe quum obfcurius dignitatem Meffianam fignificaret, ab Iefu faepiffime ufurpata effe videtur, ubi dignitatem fuam palam praedicare neque potuit neque voluit. Matth. 16, 13. 20. Schmidt *Ueb. d. Ausdruck Menfchenfohn im N. T.*; in Henke *N. Magaz. f. Religionsphilofophie.* B. II. 511 ff. Kuinoel Comment. in libr. N. T. hift. I. ad Matth. 8, 20. Nomen illud praeter N. T. ll. in folo Henochi libro apocrypho de Meffia dicitur.

e) Io. Dav. Heilmann (qui primus nominum illorum convenientiam demonftravit) Disquif. de ratione, qua Iefus fua ex mortuis ἀναστάσει Meffias demonftratus eft. 1763. Opufc. V. II. n. 22. Paulus *Philol. Krit. Commentar.* I. 299 ff.

§. 83.

Continuatio.

Verum enimvero quin attributa divinis fimillima cum denominatione ifta filii Dei coniuncta et dignitatem divinae proximam Chriftus et ipfe fibi, ut Dei filio, in dictis nonnullis ei attributis, et Apoftoli Chrifto vindicaverint, dubitari nequit. Namque Iefus ipfe ut apud Ioannem praefertim fuam apud Deum praeexfiftentiam (Io. 3, 13. 6, 62. 8, 56—58. 17, 5.) intimamque cum patre familiaritatem (Io. 10, 29. 30. 14, 10. 17, 10.) laudavit; ita etiam fummam divinorum confiliorum fcientiam (Matth. 11, 27. Io. 6, 46.), poteftatem divinam (Matth. 28, 18.) et factis infignibus demonftrandam (Io. 3, 2. 7, 31. 9, 33. 10, 37 ff. 41. 11, 45. Matth. 8, 27. 9, 6 ff. Luc. 9, 43. 10, 19.) et mortuos in vitam revocando iudiciumque habendo olim confpicuam futuram (Matth. 24, 30. 25, 31. 26, 64. Io. 5, 21 ff.), ut

praedicata Meſſiana, ſibi aſſumſit. Et Ioannes quidem, poſtquam Alexandrinorum Iudaeorum quibusdam philoſophematibus, quorum veſtigia in ipſo V. T. atque Apocryphis exſtant, imbutus erat, magiſtri ſumme admirandi virtutem ex oculis ſublatam ſublimioribus phantaſiae imaginibus ſic exornavit, ut et primus et inter Apoſtolos ſolus doceret (Ev. 1, 14.) [a]), in Ieſu homine humanam formam ſibi induiſſe τὸν λόγον h. e. vim Dei ſpiritualem ſ. rationalem ſapienter operantem (cf. Act. 8, 10.), ante mundum conditum e Deo quaſi progreſſam et ſub perſonae ſeu ſubſtantiae ſingularis ſpecie ſaepiſſime cogitatam, quae a πνεύματι τοῦ Θεοῦ ſ. ἁγίῳ Iudaeorum Palaeſtinenſium (Io. 1, 33 ſſ.) priorumque Evangeliſtarum (Matth. 3, 16. Luc. 1, 35. 3, 22. 4, 1. 18. Act. 10, 38. Matth. 12, 18. 28. 32. coll. Pſ. 33, 6. Io. 3, 34. Rom. 1, 4.) et a σοφίᾳ in Proverbiis (1, 20 ſſ. 8, 22 ſſ.) et Apocryphis (Sap. 9, 1—4. 18, 14—18. Sir. 1, 6—9. 24, 4 ſſ.) commemorata haud longe abeſt, imo interdum eadem videtur. Similem imaginandi normam ſecuti Paulus [b]) et epiſtolae ad Hebraeos auctor haud obſcure tradiderunt, Deum condidiſſe mundum per naturam Meſſiae ſublimiorem (Col. 1, 16. Hebr. 1, 2 ſſ.), quae ipſa ante omnia creata ſit (Col. 1, 15. coll. 18. Prov. 8, 22 ſ. Sir. 24, 14.) et poſteaquam tempore conſtituto ad conditionem Ieſu ſervilem ſeſe demiſiſſet, peracta hominum expiatione (Hebr. 1, 3.) in coelum recepta ac patri quidem ſubiecta [c]) (1 Cor. 3, 23. 11, 3. 15, 25 ſſ. Eph. 1, 22. Hebr. 3, 2.), ſed ſumma prae omnibus ſpiritibus creatis dignitate a patre ſit exornata (Eph. 1, 20—23. Phil. 2, 9. Col. 1, 15 ſſ. 1 Tim. 3, 16. Hebr. 1, 2. 4.). Haec inconſtantia in filii Dei notione conſtituenda conſpicua inde videtur repetenda, quod ab initio rei Chriſtianae pro Chriſtianis habebantur, quicunque Ieſum *Meſſiam* eſſe exiſtimarent, nulla ſive data ſive poſtulata huius nominis explicatione. Ita factum eſt, ut, quae apud Iudaeos obtinerent cogitationes populares, ad Chriſtianos propa-

garentur, nec novarum opinionum fingendarum libertas tolleretur, modo ne natura Iesu humana Deoque summo subiecta, id quod N. T. libri vetabant, in dubitationem vocaretur.

Jerusalem *Nachgel. Schriften.* I. 137 ff. 567 ff. Bauer *Bibl. Theol. des N. T.* IV. 2 ff. Münscher *Dogmengesch.* I. p. 416 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 192 ff. Ei. Nova opuscula theologica. Gott. 1803. Comment. I. De prologi Ioannis evangelistae fontibus et sensu. Ei. Summa Th. Chr. 106 ff. De consensu scriptorum ff., inprimis Pauli Ap., cum doctrina Philonis vid. Wundemann *Gesch. d. Christl. Glaubensl.* I. p. 201 ff. Add. Stahl *Lehrbegriff des Philo*; in Eichhorn *Bibl. d. bibl. Lit.* IV. 828 ff. — *Von Jesu Person u. Amt nach d. alten Kirchenvätern*; in Henke *Mag.* III. 408 ff. Ib. IV. 34 ff. Keil *Ob die ältesten christl. Lehrer einen Unterschied zwischen dem Sohne u. h. Geist gekannt u. welche Vorstellungen sie sich davon gemacht haben?* Al. l. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe.* 3. *A.* 424 ff.

a) Vid. quae post Paulum (*Commentar.* IV. p. 8 ff.) et Eichhornium (*Einleit. in das N. T.* II. 158 ff.) docte exposuerunt Bertholdt l. Christologia Iudaeorum. 104 ff. et Kuinoel in Comment. in ll. N. T. hist. III. 68 ff. Ideae λόγου a Philone et ab Ioanne adumbratae si non plane easdem, simillimas tamen, substratas fuisse notiones, ex eodemque V. T. et ll. apocryphorum fonte profectas, plurimis iam probatum est. Paulus l. l. Schmidt *Christologische Fragmente*; in *Bibl. f. Kritik u. Exegese.* 1. 366 ff. Ballenstedt *Philo u. Johannes.* Braunschw. 1802. De Wette *Bibl. Dogmat.* 130 ff., ubi dicta Philonis de λόγῳ allata sunt p. 235. Ammon *Die Lehre vom Sohne Gottes* — in *Magazin f. christl. Prediger.* B. II. St. 1. 1817. p. 4. „*Philo, der mit den Vffn. der Apokryphen aus einerlei Quelle schöpfte und eine Sprache schrieb, hat das Wort Gottes ausdrücklich seinen Sohn, das Bild seiner Vernunft, die für sich bestehende Weisheit genannt, durch welche Gott als sein Organ die Welt geschaffen habe und sie beselige. Daraus kann man sich auch die Verwandtschaft der Religionsbegriffe des Alexandriners Apollos mit dem Christenthum erklären, ob er gleich damals nur noch ein Zabier war und von Jesu nichts wufste. Apostelg.* 18, 24—26. *So hatte sich also bei dem jüd. Volke vor dem Schlusse des alten und dem Anfange des neuen Bundes der Begriff eines aus Gott hervorgegangenen, die Welt schaffenden und die Menschheit veredelnden Ideals geistiger Kraft und Vollkommenheit gebildet, welches der Nationalstolz mit sinnlichen Erwartungen politischer Staatsreformen, die schwärmende Phantasie aber mit erträumten Genealogieen bis*

zu den Menschen herabsteigender Geister und Engelsfamilien zu verbinden wusste." Keil Opuscula academica —. Ed. Goldhorn. L. 1821. p. 490 ff. Neque vero ante Ioannem ideae σοφίας aut λόγου, a quibus νοῦς Platonis haud multum differt, apud Iudaeos Alexandrinos coaluisse videntur cum notionibus Messianis. Praeiverant tamen Iudaei Palaestinenses: formulae enim מֵימְרָא דַיְיָ personae notionem subnexuere illamque ad Messiam transtulere. Similiter in ll. V. T., in apocryphis praesertim, σοφία semper a Deo secreta, vere tamen divina, et apud Deum quidem versans, sed e Deo ad homines transgrediens iisque apparens fingitur. Sap. 7, 8 ff. Bar. 3, 12—38. Sap. 9, 1. 2. 4. coll. Io. 1, 1. ἦν πρὸς τὸν θεόν. 1 Io. 1, 2. τὴν ζωὴν τὴν αἰώνιον, ἥτις ἦν πρὸς τὸν πατέρα, καὶ ἐφανερώθη ἡμῖν. Cf. similem de mundo per verbum creato mythum ex Indorum libris ff. depromtum apud Anquetil du Perron Oupnekhat. II. 56. et Zoroastris effata nonnulla eiusdem argumenti apud Kleuker. *Zendavesta im Kleinen.* II. 4 ff. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen d. Orients.* L. 1819. 1*ster. Abschn.* „*Der Begriff des indischen Om (Wort) findet sich in Persien (Honover), Aegypten (Kneph) und in der Bibel (Logos) wieder.*" — Varie disputatum est, num πνεῦμα ἅγιον et λόγος vere idem sint, quod post Iustin. M. Dial. 2., Irenaeum adv. haeres. I. 19. et Ioannem Damasc. III. c. 2. theologi nonnulli recentt. Bauer l. l. I. 268 ff., auctor commentat. in Henke *Magaz.* IV. 126 ff. al. demonstrare conati sunt. Cf. Ammon *Bibl. Theol.* I. 245 ff. Bretschneider *Dogmat. u. Moral d. Apokryphen.* L. 1805. I. 194 ff., et quae in contrariam sententiam commentatus est Keil in Flatt *Mag.* IV. 34 ff. Add. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 102 ff. Liceat hic monere, scriptores ff., pro manca quae est aevi incultioris scientia, sibi ipsos non constitisse in iis, quae de ideis et notionibus suis exposuerint. (Böhme *Die Rel. Jesu Christi, aus ihren Urkunden dargestellt.* H. 1827. 2. *A.* p. 49 ff.) Ceterum Hellenistae plurima, quae Iudaei Palaestinenses πνεύματι θεοῦ tribuebant, de λόγῳ videntur praedicasse. Sic Ioannes Evangelista, qui quidem λόγον σάρκα γενόμενον et πνεῦμα ἅγιον diserte discernit Io. 14, 16. 16, 14., et soli λόγῳ (cf. Hebr. 1, 3.) creationem mundi attribuit, dignitatem Iesu propriam a λόγῳ cum eo coniuncto repetit Io. 1, 14., quam eandem Ioannes Baptista, ipso Evangelista auctore, singulari cuidam τοῦ πνεύματος ἁγίου efficaciae tribuit, Io. 1, 32 ff. cf. 3, 34. Similiter Tertull. adv. Prax. c. 26. „*Spiritu* Dei, et *sermone* et *virtute* collatis in virginem, quod de eo nascitur, filius Dei est." Eichhorn *Einl. in das N. T.* II. 160 ff. Vocabula λόγος (דָּבָר) et πνεῦμα (רוּחַ) in eo conveniunt, quod vim s. voluntatem Dei efficacem modo quodam symbolico describunt, ita quidem, ut λόγος eam sub specie verbi, πνεῦμα eandem sub specie halitus ex ore Dei emissi adum-

bret. Hanc λόγου notionem bene significavit Athenagoras legat. c. 10. vocibus ἰδέας καὶ ἐνεργείας.

Ioannem Ap. doctrinam de *unitate* Dei *occulti* et *manifestati* et de λόγῳ, ut Deo manifestato et humana natura induto, propositam confirmare voluisse, id quod nuper demonstrare studuit Lückius (*Commentar üb. d. Schriften des Ev. Joh.* I. Bonn. 1820. p. 242 ſ. 224 ſſ.), probari nequit (*Jen. Allg. Lit. Z.* 1820. N. 22. Schulthess *Exegetisch-theol. Forschungen.* B. III. Zür. 1824. p. 322 ſſ. 490 ſſ.); etiamsi discriminis cuiusdam inter numen, quatenus per se subsistit, et inter numen, quatenus efficaciam suam in rerum natura exserit, vel tacite suppositi vel diserte enunciati, vestigia in antiquitate haud desunt. V. K. J. Nitzsch *Theol. Studien.* p. 33 ſſ. Ioannem autem, praeeunte Philone, nomine λόγου vim quandam numinis et intelligentem et sapienter operantem, personae quidem forma indutam, significare voluisse, etiam inde apparet, quod nunquam Deum crucifixum esse tradidit. Neuter, utpote Monotheismi fautor strenuus, λόγον re vera quasi θεὸν δεύτερον esse finxit. Vid. Philo de somniis. p. 599. ed. Par. 1644. Ὁ μὲν ἀληθείᾳ θεὸς εἷς ἐστιν· οἱ δ᾽ ἐν καταχρήσει λεγόμενοι πλείους. Io. 10, 34—36. 17, 3. 1 Cor. 8, 5. 6. Prorsus alio sensu Pseudo-Iesaias (Ies. 45, 15.) Deum appellavit Deum occultum (אֵל מִסְתַּתֵּר) i. e. cuius consilia nemo hominum perscrutari ac comprehendere potest.

b) Schmid Pr. quo Apostolorum Ioannis et Pauli doctrinam de natura Christi quam maxime consentire demonstratur. Ien. 1802.

c) Morus Commentar. in suam theologiae Christ. epit. ed. Hempel. V. I. p. 253 ſſ. „Semper Pater cogitandus est fons primus et auctor illorum omnium. Haud dubie igitur Pater dicitur *prior*, *potior* filio, et filius *pendere* a Patre." Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 2. A. 484 ſſ. „*Es finden sich zahlreiche Stellen, in denen der Sohn in Hinsicht der Auctorität und der Herrschaft dem Vater als untergeordnet dargestellt wird, wie dieses auch in der Natur des patriarchalischen Verhältnisses der Söhne gegen die Väter liegt, von welchem die Vff. des N. T., als Orientalen, allein ausgehn konnten, da sie dieses allein kannten.*"

§. 84.

Continuatio.

Theologi, ut gravissimis dogma de trinitate ecclesiasticum argumentis e scriptura ſ. repetitis confirmarent, ordinem certum secuti, hoc potissimum tenere solebant, quod N. T. dictis haud paucis Iesu Christo,

ut filio Dei, non solum *nomen Dei*, sed etiam *virtutes operationesque divinae* et ipse *honos cultusque divinus* attributa sint. De *nomine* Dei filio Dei in libris ss. dato provocarunt inprimis ad dictum illud Ioanneum Ev. 1, 1. Attamen nomen *θεοῦ* hic minime Iesu Christo, sed *λόγῳ* οὔπω σαρκὶ γενομένῳ tribuitur. Neque omittendum est, nomine illo, quod non sicut hebraicum יְהוָה summi Dei proprium est, generatim sumto, interdum etiam aliquem Deo simillimum ornatum fuisse, cuius usus in ipsius Iesu et scriptorum ss. dictis exempla exstant (Io. 10, 34. 35. coll. Ps. 82, 6. Ex. 4, 16. 7, 1. 22, 28. al. Act. 28, 6. 1 Cor. 8, 5. 6. 2 Cor. 4, 4. Hebr. 1, 8. coll. Ps. 45, 7. add. Act. 17, 28. 2 Petr. 1, 4.), eandemque vocem, quippe quae more Orientalium de regibus dici soleat [a]), summo iure de rege Messia usurpari potuisse. Praeterea Iesus nusquam se ipse Deum aut *λόγον* divinum nominavit; atque ipse filius diserte discernitur ab uno vero Deo (μόνῳ ἀληθινῷ θεῷ Io. 17, 3. cf. 11, 42. Matth. 19, 16. 17. Marc. 10, 18. 12, 32. coll. 34. Luc. 18, 19. — Matth. 20, 23.), a patre, *τῷ μείζονι τοῦ υἱοῦ* (Io. 14, 28.), ab illo, *ὃς ἔδωκεν αὐτῷ ταύτην τὴν δόξαν* (17, 22. 24.) *καὶ ἔδωκεν αὐτῷ, τὴν ζωὴν ἔχειν ἐν ἑαυτῷ* (5, 26.), quem itidem suum ipsius et suorum Deum appellat (Io. 20, 17. cf. 1 Tim. 2, 5. 6, 13 — 18.), et nulla quidem duplicis cuiusquam in Christo naturae mentione iniecta [b]). Accedit, quod discipuli Iesum nunquam Deum salutaverunt. Reliqua ista effata, quae in subsidium dogmatis probandi afferuntur, vel dubiae sunt lectionis (Act. 20, 28. 1 Tim. 3, 16.), vel incertae saltem interpretationis (Luc. 1, 16. 17. Io. 20, 28. 1 Io. 5, 20. Rom. 9, 5. Phil. 2, 6. Tit. 2, 13. 2 Petr. 1, 1. 2.) [c]). Ad *virtutes divinas*, quas filio Dei in libris ss. tribui opinati sunt, maxime referendas esse duxerunt *scientiam* tum divinitatis (Matth. 11, 27. Io. 6, 46. 21, 17. cf. Marc. 13, 32.) tum animi humani *absolutam* (Io. 2, 24. 25. Act. 1, 24.), *potentiam summam* (Matth. 11, 27. 28, 18. Io. 3, 35. 17, 2. 7. Phil.

8, 21.), perennitatem (Io. 1, 1. 30. 8, 58. 17, 5.) a) et complexum virtutum divinarum (πλήρωμα θεότητος) (Col. 1, 19. 2, 9. cf. 1 Cor. 8, 16. 17. 2 Cor. 6, 16. Eph. 1, 23. 3, 19. — Io. 16, 15. 17, 10.), quae vero partim a patre cum illo communicatae dicuntur (Matth. 11, 27. 28, 18. Io. 3, 35. 5, 26. 17, 2. 7.), partim divinae naturae consortium haud necessario probant. (Io. 2, 24. 25. 21, 15. add. Marc. 13, 32.) Etiamsi enim filius Dei, πρωτότοκος ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς Rom. 8, 29., εἰκὼν et μορφὴ θεοῦ appellatur, Phil. 2, 6. Christiani tamen σύμμορφοι τῆς εἰκόνος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Rom. 8, 29. dicuntur et τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος Col. 2, 9. in ipsos Christianos transire docetur (ἐν αὐτῷ πεπληρωμένοι v. 10.). Omnino virtutes istae humanas superantes a scriptoribus ss. Iesu Christo tribuuntur, vel quod quandam quasi ἀπόῤῥοιαν numinis supremi b) cum eo coniunctam fuisse putarunt, vel quod ipsa vis divina efficax cum instrum..nto, per quod operabatur, non inusitato cogitationis er.ore confusa est.

a) Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* ad Ies. 9, 15. I. p. 365., quem secutus est De Wette *Commentar üb. die Psalmen.* 2. A. ad Ps. 82, 1. 6. De significatione ista generali nominis θεοῦ, a Patribus iam λόγῳ tributi, v. Paulus *Commentar.* IV. 75 ss. Discrimen inter ὁ θεός et θεός, a scriptoribus ss. quidem non ubivis factum (cf. tamen Io. 1, 1. 10, 33. Act. 28, 6.), statuit, praeeunte Philone (de somn. 599. ed. Paris.), Origenes Comm. in Ioann. p. 46 ss. ed. Huet. Enimvero Ioannis apophthegmata si ista forma symbolica et mythologica exuta fuerint, hoc tantummodo significant, sapientiam et vim divinam vel Deum ipsum per Iesum Messiam insigni modo operatum esse.

b) Lactant. de vera sap. IV. c. 14. (Chr.) „docuit, quod Deus unus sit eumque solum coli oportere; nec unquam se ipse Deum dixit; quia non servasset fidem, si missus, ut Deos tolleret et unum assereret, induceret alium praeter unum. — Propterea quia tam fidelis exstitit, quia sibi nihil prorsus assumsit, ut mandata mittentis impleret, et sacerdotis perpetui dignitatem, et regis summi honorem, et iudicis potestatem, et Dei nomen accepit."

c) Vid. praeter interpp. recentiores, Henke Lineam. fid. Chr. 99 ss. Eckermann *Handb.* II. 494 ss. Cannabich *Kritik alter und*

neuer Lehren. 115 ff. Mich. Weber Pr. Doctrina biblica de natura Christi, filii Dei. H. 1825. p. 9 ff.

d) Interpretatio verborum Iesu Io. 8, 58., Socinianis probata: „antequam Abrahamus natus est, equidem iam destinatus fueram ad provinciam Messiae suscipiendam", neque ingenio, neque usui Apostoli satis convenit. Commentum de praeexsistentia animarum (Sap. 8, 19.) Iudaeis haud incognitum fuit, testibus Philone [de somn. p. 598.: ἀπολιποῦσα μὲν γὰρ (ἡ ψυχὴ) τὸν οὐράνιον τόπον — καθάπερ εἰς ξένην χώραν ἦλθε τὸ σῶμα. De mundi opific. p. 31.] et Iosepho (B. I. II. 8. 11.). Rabbinorum opiniones de animis praeexsistentibus in τῷ גוף affert Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 12 ff. De λόγῳ et Messia, quos iam ante mundum conditum Deo adfuisse nonnulli putabant, vid. Bertholdt Christologia Iudaeorum. 135 ff.

e) Bertholdt l. l. 106 ff.

§. 85.

Continuatio.

Nec minus provocatum est ad *opera divina* filio Dei in N. T. tributa, rerum omnium *creationem* (Io. 1, 1—3. 10. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 15—17. Hebr. 1, 2. 10—12.) a) et *conservationem* (Col. 1, 17. Hebr. 1, 3.), item *mortuorum in vitam revocationem iudiciumque extremum* (Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 44. 54. 11, 25. Phil. 3, 20. 21. Matth. 25, 31 ff. Act. 17, 31. 1 Cor. 4, 5. 2 Cor. 5, 10.). At enim vero ea Iesu Christo tanquam λόγῳ vel Messiae, quasi summi Dei administro, non tanquam summo Deo ipsi assignata sunt, cf. Io. 17, 3. Denique *honore divino* filium colendum esse probari solet tum praeceptis istis: Matth. 28, 19. Io. 5, 23. Phil. 2, 10. 11. Hebr. 1, 6., tum exemplo moribundi Stephani (Act. 7, 59.). At vero dicta ista, sicut alia huc relata (Act. 1, 24. Io. 15, 16. 2 Cor. 12, 8. 1 Thess. 3, 12. 2 Tim. 4, 18. — 1 Tim. 6, 13. 2 Tim. 4, 1. coll. 1 Tim. 5, 21.), dubiae sunt interpretationis, neque Christus unquam adorationem divinam sibi poposcit, quippe qui Deo patri eandem ipse praestiterit (Matth. 26, 39. Io. 17.) et discipulos ad patrem tan-

tum preces convertere iusserit (Matth. 6, 9.); neque ullius exstat Apostoli exemplum Iesum tanquam Deum ipsum vere adorantis *b*); dicta enim Apostolorum, χάριν Christianis et a Christo et a patre apprecantium, nihil repugnant. Ex hac tanta effatorum de filio Dei diversitate et ambiguitate luce clarius patescit, scriptores SS. sancta quadam magistri reverentia commotos esse, ut ad summam eius virtutem atque excellentiam describendam aequalibusque commendandam ex Iudaeorum et Alexandrinorum et Palaestinensium de virtutibus seu viribus quibusdam divinis sub personarum specie cogitatis (§. 79.) deque λόγῳ et sublimiore Messiae natura opinionibus in Iesum, qui se Messiam professus esset, transferrent *c*), quaecunque pro suo quisque ingenii, scientiae et phantasiae modulo aptissima duxisset; ita quidem, ut in summis dignitatis Christi laudibus eum patri tamen subesse diserte significarent. (§. 88.)

a) Haec dicta non satis commode cum interpretibus nonnullis recentioribus (cf. Grotius, Stolz, ad h. l., Eckermann *Handb.* II. 586 ff.) de creatione quadam morali intelligi posse, neminem interpretationis grammatico-historicae peritum fugiet.

b) Locus apud Plinium Ep. ad Traianum. L. X. Ep. 97., ubi „affirmari, inquit, quod Christiani carmen Christo, quasi Deo, soliti essent dicere secum invicem", per se nullius momenti est, neque cultum religiosum Christo, ut summo Deo, a Christianis exhibitum fuisse demonstrat.

c) Cic. de republ. II. 2. „Concedamus famae hominum — bene meriti de rebus communibus ut *genere* etiam putarentur, non solum esse *ingenio* divino." — Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 382. „*Die Verschiedenheit der Darstellung bei derselben allgemeinen Ueberzeugung von der Erhabenheit Christi zeigt schon, dass die Apostel nicht gesonnen und nicht bevollmächtigt waren, ein Dogma hiebei vorzutragen.*"

§. 86.

C. De spiritu sancto.

Hebraei antiquiores divinam substantiam ex humana fingentes sub formula רוּחַ אֱלֹהִים, רוּחַ יְהוָה,

animam quasi et naturam quidem spirantem Dei intelligebant, quae ipsa vitam et halitum hominibus immisisset (Gen. 1, 2. 2, 7. Ps. 104, 29. Iob. 33, 4.). Coniuncta est postea cum phrasibus istis notio magis exculta universalis efficaciae divinae, quocunque modo sese exserat, a qua ipsa varii generis effectus insignes repetebantur, velut ingenii dotes artiumque peritia (Gen. 41, 8. Ex. 31, 3. 35, 31.), corporis vires (Iud. 14, 6.), inspiratio prophetarum (Num. 24, 2. 1 Sam. 10, 6. 10. Ies. 42, 1. 61, 1.), vel ipsa somniorum interpretatio (Gen. 41, 38. coll. 40, 8. 41, 16.), intelligentia eximia (Ies. 11, 1. 2.), cogitata quaevis honesta, quae spiritus s. mentibus quasi inhaerens excitare perhibetur (Ps. 51, 11—16. 143, 10. Ies. 63, 10. 11.) (§. 87.) [a]). Spiritus ille divinus homini cuidam et tribuitur et aufertur vel remediorum externorum ope (1 Sam. 10, 6. 10. 16, 14., v. c. unguento 16, 13. — Iud. 15, 14. 16, 20.), et quasi particulae eiusdem ab uno viro, qui eo imbutus est, ad alios multos transferuntur (Num. 11, 17. 25.). Spiritus s., qui in libro sapientiae pro synonymo sive vi efficiente σοφίας τοῦ θεοῦ [b]) sumitur (Sap. 1, 4—6. 7, 22. 9, 17.), sicut Ps. 33, 6. דָּבָר et רוּחַ tanquam synonyma ponuntur (§. 83.), non distincte in libris V. T. [c]) personae specie induitur, apud Iudaeos Alexandrinos tamen sapientiam divinam tanquam peculiarem naturam divinam saepissime descriptam esse constat (Sap. 1, 4—7. 7, 7. 21 ss. 8, 1—5. 9, 9—11. 17. coll. Prov. 8, 22 ss.). Itaque haud mirum est, in N. quoque T. libris spiritui s., qui idem divinus appellatur Io. 15, 26. 1 Cor. 2, 11. 3, 16. Act. 5, 4., tanquam singulari cuidam δυνάμει divinae (Luc. 1, 35. 24, 49. 1 Cor. 2, 4. 5.) personae formam tribui (Matth. 3, 16. Marc. 1, 10. Luc. 3, 21. [d]) Io. 14, 16 ss. 15, 26. 16, 12—14. 1 Cor. 12, 4 ss. Eph. 4, 30.), variasque effectiones et *physicas* (Luc. 1, 35. Matth. 12, 28.) et *intellectuales* (Io. 15, 26. 16, 13 ss. Act. 2, 1 ss. [e]) 10, 44 ss. 1 Cor. 12. et 14.) et *morales*. Etenim spiritus

ille facrum quendam fervorem in animis Christianorum excitare (Act. 2, 4 ff. coll. Ioel 3, 1. 2. Act. 9, 17 ff.), et pios probosque quosvis fenfus, qui itidem a Deo ipfo repetuntur (Phil. 2, 13. 1 Cor. 3, 16. coll. 6, 19. 12, 6. Rom. 12, 3 ff.), movere perhibetur (Rom. 5, 5. 8, 14. 1 Cor. 2, 14.); adeo, ut omnis religionis Chriftianae efficacitas ad eum referatur 1 Cor. 12, 3 ff. coll. Io. 14, 15. 16., qui procedens et miffus a patre filioque Io. 15, 26. 16, 14 ff. 20, 22., et Apoftolis adfuturus dicitur Io. 14, 15. 16., fi modo Iefu praecepta bene fervaverint. Nusquam tamen fubftantia quaedam corporea f. *materialis* huius fpiritus divini commemoratur, neque modus, quo procedat e Deo, oftenditur.

a) Spiritus *fanctitatis*, genio linguae Hebraicae accommodate, in V. T. dicitur (רוּחַ קָדְשְׁךָ Pf. 51, 13.) Ief. 63, 10. 11. cf. Rom. 1, 4. πνεῦμα ἁγιωσύνης, quod in Apocryphis demum fpiritus *fancti* nomine venit (Sap. 1, 5. 9, 17. Sir. 1, 9. Hift. Suf. v. 45.). Philo fpiritus divini in iis tantum locis mentionem fecit, in quibus V. T. dicta, ad infpirationem prophetarum maxime referenda, illuftrat. De profug. 477. — de vita Mofis. I. 645. Quaecunque autem effecta in N. T. ll. a fpiritu f. repeti folent, ea compluribus in locis ille τῷ θείῳ λόγῳ aut τῇ σοφίᾳ attribuit. De fomniis. 1141. De profug. 458. Apud Iofephum, qui τοῦ θεοῦ πνεῦμα et τὸ θεῖον πν. interdum commemoravit (Archaeol. IV. 6. 5. VI. 8. 2. VIII. 4. 3. X. 11. 3.), nullo in loco reperiuntur formulae πν. ἅγιον, σοφία et λόγος τοῦ θεοῦ. Bretfchneider Theologia Iud. dogm. e Fl. Iofephi fcriptis coll. L. 1812. p. 38. De πολυσημίᾳ vocabuli πνεῦμα vid. Schmidt *Biblioth. f. Kritik.* I. 226 ff. *Darftellung der Begriffe, die im N. T. mit dem Namen Geift Gottes verbunden werden.* Cf. Stark Paraphrafis et Commentar. in Ev. Io. capita XIII—XVII. Ien. 1814. Excurfus II. „Quid Iefus πνεύματι ἀληθείας indicare voluerit." Gefenius *Philolog. krit. u. hiftor. Commentar üb. d. Jefaia.* I. ad Ief. 11, 2. p. 421. Joh. Schulthefs *Die Urk. aller ächten Theofophie, Chriftologie u. Myftik, unmittelbar aus den Quellen gefammelt.* I. Zürich. 1822. p. 141 ff.

b) De *prophetia*, quae apud Samaritanos hypoftafeos inftar fiftitur, in ipfo hexaëmero creata, Mofi deftinata et poftea ei tradita effe dicitur, quippe hoc beneficio divino prae ceteris mortalibus digno, et quae commode confertur cum σοφίᾳ a Siracida adumbrata, v. Gefenius Pr. de Samaritanor. theol. ex fontib. ined. H. 1823. 4. 26 f.

c) In locis istis saepius huc adductis Ies. 48, 16. Ezech. 11, 5. personae notio non distincte describitur, sicut Iob. 4, 15. 1 Reg. 22, 21. 2 Chron. 18, 20., ubi non spiritus divinus proprie sic dictus, sed natura quaedam spiritualis commemoratur (Baumgarten-Crusius *Bibl. Theologie.* p. 312 s.), quae quidem sub personae forma aperte inducitur, sicut Prov. 8, 22 ss. חָכְמָה; unde intelligitur, quomodo serior aetas *πνεῦμα ἅγ.* et *λόγον* s. *σοφίαν* pro veris hypostasibus divinis habere potuerit (§. 6. e.).

d) J. Schulthess *Der Geist Gottes wie eine Taube*; in Winer *N. krit. Journ. d. theol. Lit.* B. IV. St. 3. 1825. p. 257—295.

e) Istam narrationem de dono peregrinis linguis loquendi primum Apostolis tributo conferre licet cum mytho de confusione linguarum, qui Gen. 11, 1 ss. exponitur. Quemadmodum h. l. diversis hominum coetibus facultas diversis linguis loquendi data fuisse traditur, ut plures orbis terrarum regiones colonis frequentarent: ita donum illud in primordiis rei Christianae maximo commodo fuisse dicitur ad novae religionis doctrinam propagandam. Nusquam tamen, Apostolos ibi congregatos postea hac facultate usos esse, legimus. Cf. de Paulo Ap. hac facultate praedito 1 Cor. 14, 18. Omnino experientia docet, homines animi quodam fervore correptos facillime adduci excitarique, ut mancam quoque rei scientiam vel artem ad usum transferant et sic mira inauditaque patrare videantur.

§. 87.

Continuatio.

E variis istis aliisque scripturae s. locis doctrina de spiritu s. ecclesiastica, qua, etsi *personaliter* diversus, tamen *essentialiter* idem cum patre et filio perhibetur, solet eodem ordine probari, quo filius Deus esse traditur a). Spiritui s. enim, tanquam naturae peculiari a patre et filio distinctae, *primum* dari *nomen* Dei volunt, non satis quidem evidenter, ex Act. 5, 3. 4. 9. 1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. *Deinde* tanquam *virtutes divinae* spiritui s. vindicantur *omniscientia* (1 Cor. 2, 10—12. 12, 11.), *omnipraesentia* (1 Cor. 12, 4—11. coll. Io. 16, 13.) et *potestas summa* (Matth. 12, 28. 1 Cor. 12, 1—11.). *Tum opera* spiritus s. *divina* celebrantur *inspiratio prophetarum* (1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21. 1 Cor. 2, 10—13. Io. 16, 13.), *dona*

spiritualia miraculosa in ecclesia primaeva (Act. 2, 4. 4, 31. 8, 17 ff. 1 Cor. 12, 1—11.), *emendatio morum* piorumque sensuum excitatio (1 Cor. 12, 3. Rom. 8, 9. 15 ff. 26. Gal. 3, 26. Eph. 4, 30. 1 Thess. 4, 8.). *Denique* et *cultus divinus* spiritui s. tribuitur, argumentis dubiis e Matth. 28, 19. 2 Cor. 13, 13. (§. 80.) Rom. 9, 1. petitis. Et recte quidem illa praedicata attribuuntur spiritui s., quatenus vel ipse Deus hoc spiritus sancti nomine significatur (Io. 4, 23 ff. 1 Cor. 3, 16. 12, 6. 11.), vel vis quaedam Dei in animis hominum efficax, quae pro rudioris aevi ingenio ac dicendi genere (§. 60. *f.*) tanquam peculiaris natura a Deo procedens cogitatur ideoque proprietatibus divinis potest ornari. Attamen in ipsis libris ss. nec verae hypostaseos [b]), neq spirationis, nec processus a filio notio satis perspicue declaratur [c]).

a) Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 487 ff.

b) Henke Lin. fid. Chr. 106. „Eodem iure, quo ex istis locis Ioannis, ἄλλον παράκλητον pollicentibus *personae* notionem exsculpunt veteres, postulari poterat, ut vere novum quendam post Iesum doctorem, qualis ipse Iesus, prodiisse atque in susceptum ab Iesu opus successisse probarent." Verum eiusmodi personam Apostoli neque exspectarunt, neque ipsis adfuisse usquam professi sunt; quippe qui spiritum illum in alia quadam natura, sive Deo, sive Christo, sive homine versantem et operantem plerumque inducunt, quemadmodum mortem (Rom. 5, 12. Iac. 1, 15.), peccatum (Rom. 6, 12 ff. 7, 14 ff.), legem (Rom. 7, 23. Gal. 3, 24.) et scripturam s. (Gal. 3, 8.), personae forma induunt, nec usquam tanquam naturam quandam individuam.

c) Henke l. l. p. 104 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. p. 252 ff. Ei. Summa Th. Chr. 92 ff. ed. 2. Schmid *Die Christl. Religion als Wissenschaft.* Jen. 1797. 317 ff. Löffler *zu* Souverain *Ueb. den Platonismus der Kirchenvv.* 426 ff.

§. 88.

Historia dogmatis antiquior.

Doctrinae de trinitate ecclesiasticae quum incerta tantum vestigia in libris ss. reperiantur, haud mirum

c) In locis istis saepius huc adductis Ies. 48, 16. Ezech. 11, 5. personae notio non distincte describitur, sicut Iob. 4, 15. 1 Reg. 22, 21. 2 Chron. 18, 20., ubi non spiritus divinus proprie sic dictus, sed natura quaedam spiritualis commemoratur (Baumgarten-Crusius *Bibl. Theologie.* p. 312 s.), quae quidem sub personae forma aperte inducitur, sicut Prov. 8, 22 ff. חָכְמָה; unde intelligitur, quomodo serior aetas *πνεῦμα ἅγ.* et *λόγον* s. *σοφίαν* pro veris hypostasibus divinis habere potuerit (§. 6. e.).

d) J. Schulthess *Der Geist Gottes wie eine Taube;* in Winer — *N. krit. Journ. d. theol. Lit.* B. IV. St. 3. 1825. p. 257—295.

e) Istam narrationem de dono peregrinis linguis loquendi primum Apostolis tributo conferre licet cum mytho de confusione linguarum, qui Gen. 11, 1 ff. exponitur. Quemadmodum h. l. diversis hominum coetibus facultas diversis linguis loquendi data fuisse traditur, ut plures orbis terrarum regiones colonis frequentarent: ita donum illud in primordiis rei Christianae maximo commodo fuisse dicitur ad novae religionis doctrinam propagandam. Nusquam tamen, Apostolos ibi congregatos postea hac facultate usos esse, legimus. Cf. de Paulo Ap. hac facultate praedito 1 Cor. 14, 18. Omnino experientia docet, homines animi quodam fervore correptos facillime adduci excitarique, ut mancam quoque rei scientiam vel artem ad usum transferant et sic mira inauditaque patrare videantur.

§. 87.

Continuatio.

E variis istis aliisque scripturae s. locis doctrina de spiritu s. ecclesiastica, qua, etsi *personaliter* diversus, tamen *essentialiter* idem cum patre et filio perhibetur, solet eodem ordine probari, quo filius Deus esse traditur a). Spiritui s. enim, tanquam naturae peculiari a patre et filio distinctae, *primum* dari *nomen* Dei volunt, non satis quidem evidenter, ex Act. 5, 3. 4. 9. 1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. *Deinde* tanquam *virtutes divinae* spiritui s. vindicantur *omniscientia* (1 Cor. 2, 10—12. 12, 11.), *omnipraesentia* (1 Cor. 12, 4—11. coll. Io. 16, 13.) et *potestas summa* (Matth. 12, 28. 1 Cor. 12, 1—11.). *Tum opera* spiritus s. *divina* celebrantur *inspiratio prophetarum* (1 Petr. 1, 10—12. 2 Petr. 1, 21. 1 Cor. 2, 10—13. Io. 16, 13.), *dona*

spiritualia miraculosa in ecclesia primaeva (Act. 2, 4. 4, 31. 8, 17 ff. 1 Cor. 12, 1—11.), *emendatio morum* piorumque sensuum excitatio (1 Cor. 12, 3. Rom. 8, 9. 15 ff. 26. Gal. 3, 26. Eph. 4, 30. 1 Thess. 4, 8.). *Denique* et *cultus divinus* spiritui s. tribuitur, argumentis dubiis e Matth. 28, 19. 2 Cor. 13, 13. (§. 80.) Rom. 9, 1. petitis. Et recte quidem illa praedicata attribuuntur spiritui s., quatenus vel ipse Deus hoc spiritus sancti nomine significatur (Io. 4, 23 ff. 1 Cor. 3, 16. 12, 6. 11.), vel vis quaedam Dei in animis hominum efficax, quae pro rudioris aevi ingenio ac dicendi genere (§. 60. *f.*) tanquam peculiaris natura a Deo procedens cogitatur ideoque proprietatibus divinis potest ornari. Attamen in ipsis libris ss. nec verae hypostaseos [b]), neque spirationis, nec processus a filio notio satis perspicue declaratur [c]).

a) Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 2. *A.* 487 ff.

b) Henke Lin. fid. Chr. 106. „Eodem iure, quo ex istis locis Ioannis, ἄλλον παράκλητον pollicentibus *personae* notionem exsculpunt veteres, postulari poterat, ut vere novum quendam post Iesum doctorem, qualis ipse Iesus, prodiisse atque in susceptum ab Iesu opus successisse probarent." Verum eiusmodi personam Apostoli neque exspectarunt, neque ipsis adfuisse usquam professi sunt; quippe qui spiritum illum in alia quadam natura, sive Deo, sive Christo, sive homine versantem et operantem plerumque inducunt, quemadmodum mortem (Rom. 5, 12. Iac. 1, 15.), peccatum (Rom. 6, 12 ff. 7, 14 ff.), legem (Rom. 7, 23. Gal. 3, 24.) et scripturam s. (Gal. 3, 8.), personae forma induunt, nec usquam tanquam naturam quandam individuam.

c) Henke l. l. p. 104 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. p. 252 ff. Ei. Summa Th. Chr. 92 ff. ed. 2. Schmid *Die Christl. Religion als Wissenschaft.* Jen. 1797. 317 ff. Löffler zu Souverain *Ueb. den Platonismus der Kirchenvv.* 426 ff.

§. 88.

Historia dogmatis antiquior.

Doctrinae de trinitate ecclesiasticae quum incerta tantum vestigia in libris ss. reperiantur, haud mirum

est, Patribus Apostolicis, qui quidem sicut plerique prioris aevi Christiani Deum patrem, filium et spiritum s. profitebantur, dogma illud plane ignotum fuisse. Sed iam inde ab ipsis rei Christianae primordiis alii Iesum pro homine tantum eximio habuere, quorum in numero sunt *Ebionitae* (אֶבְיוֹנִים) [a]) eosque secuti Theodotus Byzantius et Artemon; alii, *Docetismum* [b]) prae se ferentes (cf. 1 Io. 4, 2. 2 Io. 7.), uti *Gnostici*, qui ad *Cabbalistarum* [c]) de *emanatione* quadam virium divinarum sententias accessissent [d]), aeonem s. vim quandam, quae e divina natura promanasset, cum Iesu coniunctam fuisse, statuere. Paullatim igitur de Christi sive λόγου natura subtilius quaeri coeptum est, rarius vero de spiritu s., quem plurimi, aut vim divinam, aut hypostasin esse iudicabant, a filioque Dei non satis distinguebant [e]). Exinde autem magna exorta est commentorum diversitas et inconstantia, non modo in diversis scriptoribus, sed in eorundem quoque auctorum scriptis conspicua. Duae tamen, ad quas reliquae plus minusve accessisse videntur, sententiae praecipuae aevo Ante-Nicaeno per ecclesiam maxime propagatae cernuntur. Et una quidem, seculo II. a Praxea, *Patripassianorum* auctore, seculo III. vero a Noëto Smyrnensi et Sabellio, Paulo Samosatensi et Beryllo Bostrensi defensa, filii et spiritus s. nominibus numinis aut rationes quasdam internas, aut vires aut operationes significari statuit [f]); altera filio et spiritui s. naturam quandam hypostaticam sic tribuit, ut plerique eius defensores patri quidem et filio, rarius etiam spiritui s., unitatem substantiae vindicarent, filium tamen patri et spiritum utrique quodammodo subesse, filium autem ac spiritum ante mundum conditum tanquam peculiares hypostases ex substantia divina prodiisse contenderent. Haec altera sententia, praeeuntibus Iustino M., Theophilo Antiocheno, qui λόγον ἐνδιάθετον et προφορικόν distinguit, Irenaeo, Clemente Alex., doctrinae de

ema-

emanatione τοῦ λόγου et spiritus s. auctore, a **Tertulliano** potissimum amplificata atque exornata est et ab **Origene**, qui notionem generationis aeternae proposuit, itemque a **Dionysio**, episcopo Romano, qui ὁμοουσίαν filii s. οὐσίαν τοῦ υἱοῦ τῇ τοῦ πατρὸς ὁμογενῆ eiusque subsistentiam in patre defendisse proximeque ad sententiam formulae orthodoxae postea definitae accessisse e) perhibetur.

Gerhard Loc. th. III. 324 ff. Semler *Einleit. zu* Baumgarten *Polemik.* I. 226 ff. Souverain *Ueb. den Platonismus d. Kirchenväter, verm. mit einer Darstellung d. Entstehungsart der Dreieinigkeitslehre bis auf d. Nic. K. V. von* Löffler. 1792. Martini *Vers. einer pragm. Gesch. des Dogma von d. Gottheit Christi in den 4 ersten Jahrhh.* L. 1800. *Ueb. Jesus u. dessen Person u. Amt, nach der Meinung der alten Kirchenväter.* Henke *Magaz.* III. p. 129 ff. Ziegler *Theol. Abhandlungen.* I. *Geschichtsentwicklung d. Dogma v. heil. Geist.* Gött. 1791. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 152 ff. Beck Commentarr. 248 ff. Münter *Handb. d. Dogmengesch.* ed. Ewers. I. 1802. Münscher *Dogmengesch.*. I. 412 ff. II. 171 ff. H. E. F. Guericke de scholae Alexandrinae Catecheticae theologia. H. 1825.

a) Tertull. de carne Christi. c. 14. „(Ebion) nudum hominem et tantum ex semine David, non idem et Dei filium constituit Iesum." Origenes Homil. XVII. in Lucam. Id. in Comment. in ep. ad Tit. (apud Pamphilum in Apolog. Origenis): „Qui dicunt eum ex Iosepho et Maria natum, sicut Ebionitae et Valentiniani." Nazaraeos, de quibus Hieronymus (Ep. 89. ad Augustin.) „credunt, ait, in Chr., filium Dei, natum de virgine Maria, et eum dicunt esse, qui sub Pontio Pilato passus est et resurrexit, in quem et nos credimus", huc minime esse referendos, docte nuper demonstravit Gieseler *Von d. Nazaräern u. Ebioniten*; in Stäudlin u. Tzschirner *Archiv für Kirchengesch.* B. IV. St. 2. 1819. p. 289 s. Cf. quae contra hanc sententiam propos. K. Hase *Ueb. d. Hebräer, an welche der im Kanon befindl. Brief gerichtet ist*; in Winer u. Engelhardt *Krit. Journ. d. theol. Lit.* B. II. St. 3. 1824. p. 280 ff. Add. Credner *Ueb. Essäer u. Ebioniten u. einen theilweisen Zusammenhang derselben*; in Winer *Zeitschr. f. wissensch. Theol.* H. II. 1827. p. 211 ff. „*Soviel ergibt sich mit Gewissheit: Ebioniten war in früherer Zeit ein allgemeiner Name für alle die Juden, welche das Christenthum angenommen hatten, und gleichwohl noch auf Beobachtung des mos. Gesetzes drangen. Solche Judenchristen gab es schon zu Zeiten der Apostel, der apost. Vä-*

(*Eusebiani, Homoeusiani*), filium patri ὁμοιούσιον esse concedebant, alii, *Ariani* severiores (*Eunomiani, Eudoxiani; Acaciani, Aëtiani, Anomoeani*), filium patri ἀνόμοιον s. ἑτεροούσιον dicebant [b]), gravis discordia, Catholicorum cum Photino, episcopo Sirmiensi, contentiones, qui Iesum merum hominem esse tradidit, quocum λόγος Dei tanquam mentis divinae vis coniuncta fuerit, istaeque cum *Macedonianis* (πνευματομάχοις) super spiritu s. controversiae, maxime vero Athanasii [c]) et Augustini *numericam* unitatem accurate definientis [d]) sedulitas multo magis quam orthodoxorum confutationes ac novae synodorum formulae finitionesque confirmarunt doctrinam publicam sensim uberius excultam. Quae quidem decreto Constantinopolitano a. 381 [e]) postque symbolo Pseudo-Athanasiano denuo sancita et amplificata, ipso ecclesiae catholicae discidio, quod per controversias de spiritus s. processione a filio nondum compositas exortum est [f]), itemque *Tritheitarum* [g]) aliorumque erroribus non potuit turbari. Ac formula publica de trinitate, vel imperatorum et regum legibus constituta [h]), neque per theologos Scholasticos, qui aucta per philosophiae Aristotelico-Scholasticae usum subtilitate hunc locum pertractarunt, quorumque pauci tantum in erroris suspiciones inciderunt [i]), neque per evangelici coetus fundatores est mutata [k]).

a) Vocabulum ὁμοούσιος a Patribus Nicaenis non eodem, quo postea ad normam doctrinae orthodoxae definitum est, sensu, h. e. de *identitate* naturae et substantiae, dictum fuisse, negari nequit. (Münscher *Untersuch. üb. d. Sinn d. Nicäischen Glaubensformel*; in Henke *N. Magaz.* IV. St. 2. *Dogmengesch.* III. 395 ſ.) PP. Nic. hac voce potius substantiam divinae omnino ὁμογενῆ et unitatem quandam *specificam*, arctissimam quidem et perfectissimam, cuiusmodi in nullis aliis eiusdem speciei naturis deprehenditur, significasse videntur, ita, ut patri et filio singulas virtutes divinas, velut aeternitatem, immutabilitatem, eodem sensu attribuerent, hoc tantum inter patrem filiumque discrimen statuentes, ut ille ἀγέννητος sit, hic ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός ab aeterno genitus. Athanasius autem postea huic vocabulo, a Synodo Nic. non accuratius definito, suam ipsius de Filio, τῷ λόγῳ s. sapientia Dei ab

aeterna per se subsistente, sententiam substruxit, qua et ipse unitatem Patris et Filii *numericam* (ἑνότητα καὶ ταυτότητα τῆς οὐσίας, τριάδα ἐν μονάδι) non *ternionem* quandam, sed *trinunitatem*, ab Augustino demum strictius finitam, indicabat (Mansi Concilior. nova et amplisſ. collect. Voll. XXX. Florent. et Ven. 1759—92. f. T. III. 365 ff. Fuchs *Bibl. d. Kirchenversammlungen des 4ten u. 5ten Jahrh.* L. 1780—84. Voll. IV. II. 293 ff. Münscher *Dogmengesch.* III. p. 502.) Qua trinunitate accepta, ὁμοουσίας notio ad doctrinam orthodoxam accommodate sic constituitur, ut tres esse personas αὐτοθέους in una eademque essentia divina; solo charactere hypostatico a se invicem distinguendas, hoc vocabulo significetur.

b) (J. A. Stark) *Vers. einer Geschichte des Arianismus.* Darmst. 1783. 2 Thle. Gieseler *Kirchengeschichte.* I. 2. A. Bonn. 1827. p. 868 ff.

c) Cf. ex Opp. Athanas. Expositio fid., Contra Arianos oratt. V. Ei. ad Serapionem epp. IV. De trinitate et sp. s.

d) August. de trinitate. l. V. c. 3 ff. VII. 6. De agone Christi. c. 15. Epp. 170. 178. 238. De civitate Dei. l. XI. c. 10. 15. Contra sermonem Arianorum, c. 3, al. Monuerunt veteris ecclesiae doctores, monotheismum Iudaeorum et polytheismum gentilium trinitatis dogmate quasi in unum coaluisse. Gregor. Naz. or. 38. Greg. Nyssen. Catech. c. 3. Basilius M. Homil. XXIV. Opp. T. II. p. 189. Ambros. Mediolan. de fide, I. c. 5. et Ioann. Damasc. de orth. fid. I. c. 7. *Οὕτως μὲν διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἑνότητος ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη· διὰ δὲ τῆς τοῦ λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρεῖται τὸ δόγμα, ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον· ἐκ μὲν τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως, ἡ τῆς φύσεως ἑνότης· ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη.* Attamen neque vere Iudaeus, neque gentilis sana ratione utens, quippe quae ad monotheismum purum ducit, in ista dogmatis specie acquiescere poterit.

e) Addita sunt formulae Nicaenae illo decreto haec verba: [*Πιστεύομεν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον*] *τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.*

f) Symbolum Nicaeno-Constantinop. *processionem* spiritus s. a solo *patre* constituerat; addidit ecclesia latina, repugnante Graeca, in Synodo Toletana a. 589 habita: *filioque.* I. G. Walch Historia controversiae Graecorum et Latinorum de processione Spir. s. Ien. 1751. Cf. Ioann. Damasc. de orth. fid. I. c. 12. fin. *καὶ υἱοῦ*

est, Patribus Apostolicis, qui quidem sicut plerique prioris aevi Christiani Deum patrem, filium et spiritum s. profitebantur, dogma illud plane ignotum fuisse. Sed iam inde ab ipsis rei Christianae primordiis alii Iesum pro homine tantum eximio habuere, quorum in numero sunt *Ebionitae* (אֶבְיוֹנִים) [a]) eosque secuti Theodotus Byzantius et Artemon; alii, *Docetismum* [b]) prae se ferentes (cf. 1 Io. 4, 2. 2 Io. 7.), uti *Gnostici*, qui ad *Cabbalistarum* [c]) de *emanatione* quadam virium divinarum sententias accessissent [d]), aeonem s. vim quandam, quae e divina natura promanasset, cum Iesu coniunctam fuisse, statuere. Paullatim igitur de Christi sive λόγου natura subtilius quaeri coeptum est, rarius vero de spiritu s., quem plurimi, aut vim divinam, aut hypostasin esse iudicabant, a filioque Dei non satis distinguebant [e]). Exinde autem magna exorta est commentorum diversitas et inconstantia, non modo in diversis scriptoribus, sed in eorundem quoque auctorum scriptis conspicua. Duae tamen, ad quas reliquae plus minusve accessisse videntur, sententiae praecipuae aevo Ante-Nicaeno per ecclesiam maxime propagatae cernuntur. Et una quidem, seculo II. a Praxea, *Patripassianorum* auctore, seculo III. vero a Noëto Smyrnensi et Sabellio, Paulo Samosatensi et Beryllo Bostrensi defensa, filii et spiritus s. nominibus numinis aut rationes quasdam internas, aut vires aut operationes significari statuit [f]); altera filio et spiritui s. naturam quandam hypostaticam sic tribuit, ut plerique eius defensores patri quidem et filio, rarius etiam spiritui s., unitatem substantiae vindicarent, filium tamen patri et spiritum utrique quodammodo subesse, filium autem ac spiritum ante mundum conditum tanquam peculiares hypostases ex substantia divina prodiisse contenderent. Haec altera sententia, praeeuntibus Iustino M., Theophilo Antiocheno, qui λόγον ἐνδιάθετον et προφορικόν distinguit, Irenaeo, Clemente Alex., doctrinae de

ema-

emanatione τοῦ λόγου et spiritus s. auctore, a Tertulliano potissimum amplificata atque exornata est et ab Origene, qui notionem generationis aeternae proposuit, itemque a Dionysio, episcopo Romano, qui ὁμοουσίαν filii s. οὐσίαν τοῦ υἱοῦ τῇ τοῦ πατρὸς ὁμογενῆ eiusque subsistentiam in patre defendisse proximeque ad sententiam formulae orthodoxae postea definitae accessisse *c*) perhibetur.

Gerhard Loc. th. III. 324 ff. Semler *Einleit. zu* Baumgarten *Polemik.* I. 226 ff. Souverain *Ueb. den Platonismus d. Kirchenväter, verm. mit einer Darstellung d. Entstehungsart der Dreieinigkeitslehre bis auf d. Nic. K. V. von* Löffler. 1792. Martini *Vers. einer pragm. Gesch. des Dogma von d. Gottheit Christi in den 4 ersten Jahrhh.* L. 1800. *Ueb. Jesus u. dessen Person u. Amt, nach der Meinung der alten Kirchenväter.* Henke *Magaz.* III. p. 129 ff. Ziegler *Theol. Abhandlungen.* I. *Geschichtsentwicklung d. Dogma v. heil. Geist.* Gött. 1791. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 152 ff. Beck Commentarr. 248 ff. Münter *Handb. d. Dogmengesch.* ed. Ewers. I. 1802. Münscher *Dogmengesch.*. I. 412 ff. II. 171 ff. H. E. F. Guericke de scholae Alexandrinae Catecheticae theologia. H. 1825.

a) Tertull. de carne Christi. c. 14. „(Ebion) nudum hominem et tantum ex semine David, non idem et Dei filium constituit Iesum." Origenes Homil. XVII. in Lucam. Id. in Comment. in ep. ad Tit. (apud Pamphilum in Apolog. Origenis): „Qui dicunt eum ex Iosepho et Maria natum, sicut Ebionitae et Valentiniani." Nazaraeos, de quibus Hieronymus (Ep. 89. ad Augustin.) „credunt, ait, in Chr., filium Dei, natum de virgine Maria, et eum dicunt esse, qui sub Pontio Pilato passus est et resurrexit, in quem et nos credimus", huc minime esse referendos, docte nuper demonstravit Gieseler *Von d. Nazaräern u. Ebioniten;* in Stäudlin *u.* Tzschirner *Archiv für Kirchengesch.* B. IV. St. 2. 1819. p. 289 s. Cf. quae contra hanc sententiam propos. K. Hase *Ueb. d. Hebräer, an welche der im Kanon befindl. Brief gerichtet ist;* in Winer *u.* Engelhardt *Krit. Journ. d. theol. Lit.* B. II. St. 3. 1824. p. 280 ff. Add. Credner *Ueb. Essäer u. Ebioniten u. einen theilweisen Zusammenhang derselben;* in Winer *Zeitschr. f. wissensch. Theol.* H. II. 1827. p. 211 ff. „*Soviel ergibt sich mit Gewissheit: Ebioniten war in früherer Zeit ein allgemeiner Name für alle die Juden, welche das Christenthum angenommen hatten und gleichwohl noch auf Beobachtung des mos. Gesetzes drangen. Solche Judenchristen gab es schon zu Zeiten der Apostel, der apost. Vä-*

ter und Justins des M., ohne dass der Name Ebioniten schon vor Irenäus sich fände; also ist dieser Name viel spätern Ursprungs, als die Ketzerei, zu deren Bezeichnung er gewählt ward. In späterer Zeit unterschied man zwischen eigentlichen Ebioniten und Nazaräern. Der Unterschied beider beruhete hauptsächlich in ihrer abweichenden Christologie und einer grössern oder geringern Anhänglichkeit an jüd. Satzungen." Seculo II. ipso exeunte de Dei trinitate quadam doctrina plurimis nova et ἑτερόδοξα visa est, id quod Tertull. profitetur l. adv. Prax. c. 3. „Simplices quique, ne dixerim imprudentes et idiotae, quae *maior* semper *credentium pars* est, quoniam et ipsa regula fidei a pluribus Diis seculi ad unicum et verum Deum transfert — expavescunt ad *oeconomiam*, numerum ac dispositionem trinitatis. — Itaque duos et tres iam iactitant a nobis praedicari; se vero unius Dei cultores praesumunt." Omnino plebi Iudaicae, licet Iudaei doctiores et Rabbini seriores naturam communi hominum indole longe superiorem Messiae plerumque tribuerint, sententiam de Messia mero homine maxime probatam fuisse satis constat. Bertholdt Christologia Iudaeor. p. 94 ss. Add. Dial. c. Tryph. 144. Orig. c. Cels. IV. 503.

b) Gieseler *Kirchengesch.* I. 2. *A.* 117. H. A. Niemeyer Comment. de Docetis. H. 1823. 4.

c) Christian. Knorr von Rosenroth Cabbala denudata. Solisb. 1667. 2 Voll. 4. Kleuker *Ueb. den Ursprung der Emanationslehre bei den Cabbalisten.* Riga. 1786. (Hallenberg) *Die geheime Lehre der alten Orientaler u. Juden zur innern u. höhern Bibelerklärung.* Rost. u. L. 1805. 93 ss. 165 ss. Bretschneider *Die histor. dogmat. Auslegung des N. T.* L. 1806. 128 ss. — De Samaritanis, qui eximias quasque numinis virtutes ante mundum conditum in eo quasi delituisse et in mundo demum atque lege (quam una cum mundo conditam esse volunt) condenda sese exseruisse docent, vid. Gesenius Pr. de Samaritanorum theologia. H. 1823. p. 18.

d) Iren. adv. haeres. I. c. 23. Tertull. adv. Praxeam. c. 2 ss. „Unus Deus, ex quo et gradus isti et formae et species in nomine patris et filii et spir. s. deputantur. — Haec est nativitas perfecta *sermonis*, dum ex Deo procedit, conditus ab eo primum ad cogitatum in nomine *sophiae*, dein generatus ad effectum, exinde eum parem sibi faciens, de quo procedendo filius factus est. Dico non carere substantia, quod de tanta substantia processit, — illum dico *personam* et illi nomen vindico et dum filium agnosco, secundum a patre defendo. — Tertius est spiritus a Deo et filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice, a fonte rivus ex flumine, a sole apex ex radio. Ita *trinitas* per consertos et connexos gradus a patre decurrit." Id. de praescriptt. haeret. c. 46. al. Prae ceteris huc referri

potest Tatianus, qui λόγον tanquam Dei filium non creatum, sed e Deo progressum docuit, l. contra Graecos. c. 5. Lange Dogmengesch. I. 234 f. Patres eccl. quanquam λόγον substantiam peculiarem fuisse saepissime docent, nihilo minus tamen Dei unitatem strenue defendunt, parum curantes, quomodo hae sententiae inter se conciliari possint. V. Keil Opusc. academica. Ed. Goldhorn. L. 1821. 494 ff. Guerike l. supra l. de Origene haec monet (p. 211.): „Or. patrem, fil. et sp. s. tres singulares censet esse hypostases, diversae quidem dignitatis, eiusdem vero naturae divinae. Hanc autem naturae unitatem innuit tantum, inprimis de spiritu s. obscurius." Add. Orig. Comment. in Ioann. Ed. de la Rue. V. IV. p. 50. Αὐτόθεος ὁ θεός ἐστι — πᾶν δὲ τὸ παρὰ τὸ αὐτόθεος μετοχῇ τῆς ἐκείνου θεότητος θεοποιούμενον. Quare veram προσευχὴν Christo non deberi ipse fusius docet l. de oratione.

e) Cff. inprimis Herm. Similitud. V. 4 ff. Iust. M. Apol. I. 36. Theophil. ad Autol. p. 355. Lactant. Institt. div. l. IV. 6—9. coll. Hieronym. epp. 49. et 66.

f) Schleiermacher Ueb. den Gegensatz zwischen der Sabellianischen u. d. Athanasianischen Vorstellung von der Trinität; in Theol. Zeitschrift. Heft III. B. 1822. p. 295 ff.

g) Patres antenicaenos antiquissimos iam fidem Nicaenam strenue professos esse, frustra probare conatus est Georg. Bull Defensio fidei Nicaenae, in ei. opp. cum ann. I. E. Grabe. Lond. 1703. f. Sententiam contrariam prae ceteris bene defendit Dan. Whitby Disquisitiones modestae in Bulli defens. fid. Nic. Ed. 2. Lond. 1720. Münscher Dogmengesch. I. 412 f. 490 ff. III. 891 ff.

§. 89.

Continuatio.

Controversiis inde ab ineunte sec. IV. per Arium, qui quidem non tam trinitatem in Deo, quam ὁμοουσίαν a) filii impugnaverat, motis, factum est, ut in Concilio Nicaeno a. 325 de patre ἀγεννήτῳ et filio patri ὁμοουσίῳ sententia illa, cuius semina iam latissime per ecclesiam sparsa erant, auctoritate publica stabiliretur et theses illi contrariae damnarentur, quas Arius proposuerat hoc modo: ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν· πρὶν γεννηθῆναι, οὐκ ἦν· ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο· ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας ἐστί· κτιστός, [τρεπτὸς ἀλλοιωτός] ἐστι ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. Arianorum, quorum alii Semi-Ariani dicti

(*Eusebiani, Homoeusiani*), filium patri ὁμοιούσιον esse concedebant, alii, *Ariani* severiores (*Eunomiani, Eudoxiani, Acaciani, Aëtiani, Anomoeani*), filium patri ἀνόμοιον s. ἑτεροούσιον dicebant [b]), gravis discordia, Catholicorum cum Photino, episcopo Sirmiensi, contentiones, qui Iesum merum hominem esse tradidit, quocum λόγος Dei tanquam mentis divinae vis coniuncta fuerit, istaeque cum *Macedonianis* (πνευματομάχοις) super spiritu s. controversiae, maxime vero Athanasii [c]) et Augustini *numericam* unitatem accurate definientis [d]) sedulitas multo magis quam orthodoxorum confutationes ac novae synodorum formulae finitionesque confirmarunt doctrinam publicam sensim uberius excultam. Quae quidem decreto Constantinopolitano a. 381 [e]) postque symbolo Pseudo-Athanasiano denuo sancita et amplificata, ipso ecclesiae catholicae discidio, quod per controversias de spiritus s. processione a filio nondum compositas exortum est [f]), itemque *Tritheitarum* [g]) aliorumque erroribus non potuit turbari. Ac formula publica de trinitate, vel imperatorum et regum legibus constituta [h]), neque per theologos Scholasticos, qui aucta per philosophiae Aristotelico-Scholasticae usum subtilitate hunc locum pertractarunt, quorumque pauci tantum in erroris suspiciones inciderunt [i]), neque per evangelici coetus fundatores est mutata [k]).

a) Vocabulum ὁμοούσιος a Patribus Nicaenis non eodem, quo postea ad normam doctrinae orthodoxae definitum est, sensu, h. e. de *identitate* naturae et substantiae, dictum fuisse, negari nequit. (Münscher *Untersuch. üb. d. Sinn d. Nicäischen Glaubensformel*; in Henke *N. Magaz.* IV. St. 2. *Dogmengesch.* III. 395 s.) PP. Nic. hac voce potius substantiam divinae omnino ὁμογενῆ et unitatem quandam *specificam*, arctissimam quidem et perfectissimam, cuiusmodi in nullis aliis eiusdem speciei naturis deprehenditur, significasse videntur, ita, ut patri et filio singulas virtutes divinas, velut aeternitatem, immutabilitatem, eodem sensu attribuerent, hoc tantum inter patrem filiumque discrimen statuentes, ut ille ἀγέννητος sit, hic ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρός ab aeterno genitus. Athanasius autem postea huic vocabulo, a Synodo Nic. non accuratius definito, suam ipsius de Filio (τῷ λόγῳ s. sapientia Dei ab

aeterna per se subsistente, sententiam substruxit, qua et ipse unitatem Patris et Filii *numericam* (*ἑνότητα καὶ ταυτότητα τῆς οὐσίας, τριάδα ἐν μονάδι*) non *ternionem* quandam, sed *trinunitatem*, ab Augustino demum strictius finitam, indicabat (Mansi Concilior. nova et amplist. collect. Voll. XXX. Florent. et Ven. 1759—92. f. T. III. 365 ff. Fuchs *Bibl. d. Kirchenversammlungen des 4ten u. 5ten Jahrh.* L. 1780—84. Voll. IV. II. 293 ff. Münscher *Dogmengesch.* III. p. 502.) Qua trinunitate accepta, ὁμοουσίας notio ad doctrinam orthodoxam accommodate sic constituitur, ut tres esse personas *αὐτοθέους* in una eademque essentia divina; solo charactere hypostatico a se invicem distinguendas, hoc vocabulo significetur.

b) (J. A. Stark) *Vers. einer Geschichte des Arianismus.* Darmst. 1783. 2 Thle. Gieseler *Kirchengeschichte.* I. 2. *A.* Bonn. 1827. p. 388 ff.

c) Cf. ex Opp. Athanas. Expositio fid., Contra Arianos oratt. V. Ei. ad Serapionem epp. IV. De trinitate et sp. s.

d) August. de trinitate. l. V. c. 3 ff. VII. 6. De agone Christi. c. 15. Epp. 170. 178. 238. De civitate Dei. l. XI. c. 10. 15. Contra sermonem Arianorum, c. 3, al. Monuerunt veteris ecclesiae doctores, monotheismum Iudaeorum et polytheismum gentilium trinitatis dogmate quasi in unum coaluisse. Gregor. Naz. or. 38. Greg. Nyssen. Catech. c. 3. Basilius M. Homil. XXIV. Opp. T. II. p. 189. Ambros. Mediolan. de fide, I. c. 5, et Ioann. Damasc. de orth. fid. I. c. 7. *Οὕτως μὲν διὰ τῆς κατὰ φύσιν ἑνότητος ἡ πολύθεος τῶν Ἑλλήνων ἐξαφανίζεται πλάνη· διὰ δὲ τῆς τοῦ λόγου παραδοχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, τῶν Ἰουδαίων καθαιρεῖται τὸ δόγμα, ἑκατέρας τε αἱρέσεως παραμένει τὸ χρήσιμον· ἐκ μὲν τῆς Ἰουδαϊκῆς ὑπολήψεως, ἡ τῆς φύσεως ἑνότης· ἐκ δὲ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ κατὰ τὰς ὑποστάσεις διάκρισις μόνη.* Attamen neque vere Iudaeus, neque gentilis sana ratione utens, quippe quae ad monotheismum purum ducit, in ista dogmatis specie acquiescere poterit.

e) Addita sunt formulae Nicaenae illo decreto haec verba: [*Πιστεύομεν εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον*] *τὸ κύριον, τὸ ζωοποιόν, τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, τὸ σὺν πατρὶ καὶ υἱῷ συμπροσκυνούμενον καὶ συνδοξαζόμενον, τὸ λαλῆσαν διὰ τῶν προφητῶν.*

f) Symbolum Niceno-Constantinop. *processionem* spiritus s. a solo *patre* constituerat; addidit ecclesia latina, repugnante Graeca, in Synodo Toletana a. 589 habita: *filioque.* I. G. Walch Historia controversiae Graecorum et Latinorum de processione Spir. s. Ien. 1751. Cf. Ioann. Damasc. de orth. fid. I. c. 12. fin. *καὶ υἱοῦ*

δὲ πνεῦμα· οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· μόνος γὰρ αἴτιος ὁ πατήρ. Confessio orthodoxa eccl. cathol. orientalis, auct. Petr. Mogila. L. 1695. p. 119: Διδάσκει (ἐκκλησία), πῶς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ὡς πηγῆς καὶ ἀρχῆς τῆς θεότητος. Augusti 2 Prr. de nonnullis ecclesiae graec., quae nuper iactatae sunt (vid. A. de Stourdza *Considerations sur la doctrine et l'esprit de l'Eglise orthodoxe.* Stuttg. 1816.), virtutibus. Bonn. 1821. 4.

g) Adnumerantur iis Ascosnages Syrus, eiusque discipulus, Io. Philoponus, Grammaticus Alexandrinus, sec. VII. Vid. Ioann. Damasc. de haeresib. 101 ff.

h) L. II. Cod. Theod. de fide Cath. Cod. Iust. L. I. t. 1. de summa trinitate et fide Cath. I. 2. et 5. L. 1. tit. 5. l. 2. Nov. CIX. — Festum Trinitatis, iam sec. VIII. non ignotum, ineunte sec. XV. (anno 1405) in tota ecclesia latina receptum est. Baumgarten *Christl. Alterthümer.* p. 354.

i) De Roscellino, Nominalium auctore, sec. XI., Petro Abaelardo et Gilberto Porretano sec. XII. vid. Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. T. V. et VI. Schröckh *Kirchengesch.* T. XXVIII. 394 ff. Add. Baumgarten-Crusius Pr. de vero Scholasticorum Realium et Nominalium discrimine, et sententia theologica. Ien. 1821. 4. p. 18. „Ridendos plurimum se dedere, qui haereticos facerent, ipsi gravioris culpae rei." Anselmus in prima, quae ex ista causa prodiret, lite theologica, adversus Roscellinum ita disserit (de incarnat. 2.): „Qui nondum intelligit, quomodo plures homines in specie sint unus homo; qualiter comprehendet, quomodo plures personae sint unus Deus? Et, cuius mens obscura est ad discernendum inter equum suum et colorem eius, qualiter discernet inter unum Deum, et plures relationes eius." Hinc intelligitur, qui et Tritheita haberi potuerit, et Sabellianus Roscellinus.

k) Cf. cum locis e libris symbolicis eccles. Lutheranae supra allatis Confess. Helvet. I. art. 6. Helvet. II. c. 3. Conf. Gallic. art. 6. Conf. Angl. art. 1—5. Conf. Belg. Art. 8.

§. 90.

Historia dogmatis recentior.

Exstiterunt autem ab ineunte sec. XVI., qui, partim philosophiae Platonicae et litterarum humaniorum studio, partim ecclesiae dominantis impotentia exci-

tati a), trinitatis dogma argumentis tum exegeticis tum philosophicis usi addubitarent. Ab eiusmodi conatibus quam vehementissime abhorrentes vel ipsi Evangelici, summi religionis suae praecepti immemores, gravissime vexare Antitrinitarios haud dubitarunt, qui quidem, licet ipsi inter se dissentirent, atque multa etiam obscure et ambigue disputarent, in ecclesiasticae tamen de hoc dogmate doctrinae forma improbanda omnes conveniebant. Tales fuerunt Ludov. Hetzer, Campanus, Servetus b), medicus Hispanus, qui anno 1553, ipso Calvino adiuvante neque improbante Melanchthone c), miserrime combustus est, Ochini, Gentilis, Gribaldi, Blandrata, alii. Maiore cum successu opiniones suas proposuerunt Laelius et Faustus Socini, familiarum Unitariarum in Polonia aliisque terris auctores, qui Iesum Christum esse hominem, per spiritum s. natum, dotibus eximiis et dignitate potestateque divina a Deo ornatum, filiique Dei et ipsius Dei nomine dignissimum, spiritum s. autem meram numinis divini vim esse statuebant d). Et quamvis, qui per seculi decimi sexti et septimi decursum atque superioris etiam dimidiam partem doctrinam symbolicam tuebantur, omnibus ad eam denuo firmandam viribus eniterentur, argumentis usi tum exegeticis, tum philosophicis, tum ex aliarum rerum similitudine atque analogia ductis: prohibere tamen non potuerunt, quo minus per idem temporis intervallum placita olim repudiata subinde rursus proferrentur, vel nova quaedam non minus damnanda visa adderentur. Prodierunt igitur *Neo-Ariani*, et severiores, praeeunte Guil. Whiston e), et mitiores, ut Sam. Clarke f), ad quos referuntur etiam plerique Arminiani g), *Neo-Sabelliani* s. *Modalistae*, quibus praeter alios adnumeratur Io. Clericus, *Neo-Samosateni*, ad quos pertinere videntur et ii, qui emanationem duarum personarum ex prima finxerunt, Val. Weigel et Iac. Boehme h), imo *Neo-Tritheitae*, sicut Guil. Sher-

lock f). Ex qua commentorum varietate nulla tamen ecclesiae discidia exorta sunt.

a) Hanke *Kirchengesch.* III. 29 ff. 389 ff. — Notitiam optimorum librorum hanc §. illustrantium adfert Beck Commentt. p. 274 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 438 ff.

b) Scripta Serveti, quae neque ingenii neque artis documenta exhibent insignia, haec sunt: De trinitatis erroribus ll. VII. 1531. Dialogorum de trin. ll. II. 1532. Christianismi restitutio. 1553. recusa Norimb. 1791. — Döderlein *Religionsunterr.* VI. 211 ff.

c) Consil. T. II. 204. ed. Pezel. „Affirmo, ait Mel., vestros magistratus iuste fecisse, quod hominem blasphemum, re ordine iudicata, interfecerunt." Strobel *Beiträge zur Literatur besonders des 16ten Jahrh.* 1sten Bds 1stes St. Nürnb. 1784. Jean Senebier *Histoire lit. de Genève.* V. I. 207. Similiter Lutherus vel *indicta caussa* eos, qui a singulis fidei Christianae articulis, eo tempore pro fundamentalibus habitis, deflexerint, damnandos esse, temere professus erat. Vid. ei. *Auslег. des 82sten Psalms vom Jahr* 1530. Opp. ed. Walch. V. 1056 ff. Bretschneider *Worte Luthers.* Erf. 1817. 131 f. Melanchthon locum de trinitate in prioribus locor. theoll. editionibus neglectum in posterioribus subtilius pertractavit, et ipse de filio Dei hypothesin, non plane novam, sed singularem in medium protulit, quae a Flacio illi vitio versa et in haereseos invidiam vocata est. Corp. doctr. Christ. — L. 1560. f. p. 323 f. haec habet: „Pater aeternus sese intuens, gignit cogitationem sui, quae est imago ipsius, non evanescens, sed subsistens, communicata ipsi essentia. — Ut autem filius nascitur cogitatione, ita spiritus s. procedit a voluntate patris et filii; voluntatis enim est agitare, diligere, sicut et cor humanum non imagines, sed spiritus s. halitus gignit." Strobel *Literargeschichte von Mel. Loc. theoll.* p. 82. 237. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 36 ff.

d) F. Socini Tractat. de Deo, Christo et Spir. s. Racov. 1611. Catechismus Racov. quaest. 75. 78. 87. 237. 245. al. Winer *Comparative Darstellung des Lehrbegr. d. christl. Kirchenpartheien.* L. 1824. p. 9 ff. — Christoph. Chr. Sandii Bibliotheca Antitrinitariorum. Freyst. 1684. Bibliotheca fratrum Polonorum. Divisa est Socinianorum familia in duas partes *adorantium et non adorantium Christum.* Vid. Disputatio de adoratione Christi, habita inter F. Socinum et Chr. Franken. Racov. 1618. Bock Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi. Regiom. II Voll. 1774. 76. — Ch. F. Ilgen Vita Laelii Socini. L. 1814.

e) Will. Whiston *Primitive christianity revived.* Lond. 1711. 12. V Voll.

f) Sam. Clarke *The scripture doctrine of the Trinity*. Ed. 2. Lond. 1729. germ. cum praefat. Semleri. L. 1774. Recentiore aetate ad illum accesserunt Iac. Vernet de Christi deitate. Genev. 1777. Dan. Henr. Purgold *Resultat meines mehr als 30jährigen Nachdenkens üb. die Religion Jesu*. L. 1788. 8. *A*. 1792.

g) Episcopius Institut. rel. Christ. l. II. sect. 2. c. 37. Curcellaeus Instit. II. 19. 9. Limborch Theol. Chr. II. 17. §. 25 ff.

h) Corrodi *Krit. Geschichte des Chiliasmus*. T. III. P. 1. 311 ff. 373 ff.

i) Will. Sherlock *A vindication of the doctrine of the holy Trinity*. 1690. 4.

§. 91.

Continuatio.

Quo prosperiore successu aetas recentior historiae, philosophiae et philologiae studiis operam dedit, eo difficilius sibi persuadere potuit de veritate dogmatis ecclesiastici. Itaque factum est, ut et philosophi et ipsi theologi sensim plus minusve ab eo deflecterent. Imo eorum, qui formulam publicam tueri volebant, haud pauci variis modis eam sic explicare studebant, ut natura et usus dogmatis facilius intelligerentur a): quo studio ad Sabellianas saepissime opiniones deducti alii tres *vires* s. *virtutes* b), alii tres *operationes* in numinis natura essentiales c), alii tres *relationes* d) effinxerunt. Plurimi vero, missa subtilitatum dogmaticarum investigatione, in iis potissimum acquiescendum esse putarunt, quae de beneficiis divinis ex hac doctrina repetendis scriptura s. diserte tradere et quae omnino popularem quendam usum habere posse viderentur e). Attamen quum alii, doctrinam istam nec cum libris ss., nec cum sana ratione conciliari posse, libere professi essent f), haud etiam defuere, qui pro obsoleta dogmatis forma argumentis quidem futilibus decertarent g), vel summam dogmatis novis quibusdam philosophematibus iisque obscurioribus involutam denuo commendare conarentur h). Omnino dogmatis de trinitate historia docet,

quicunque fuerint subtilius illud explicandi conatus, his vel ad *Arianismum* [f]), vel ad *Tritheismum*, vel ad *Sabellianismum* theologos adductos fuisse.

a) Paul Maty *Lettre sur le mystère de la Trinité.* 1729. Ei. *Doctrine de la Tr. éclaircie.* 1730. Reusch Introd. in theol. revel. 795 ss. Grüner Inst. dogmat. 117 ss. Joh. Aug. Urlsperger *Kurzgefasstes System seines Vortrages von Gottes Dreieinigkeit.* Augsb. 1777. Chr. Fr. Bucerus *Das Geheimniss d. Dreieinigk.* L. 1792. — Vel matheseos ope trinitatem illustrare conati sunt Darjes Tract. phil., in quo pluralitas personarum in Deitate — methodo mathematica demonstratur. Leovard. 1735. Iac. Carpov Revelatum S. Trin. mysterium methodo demonstrativa propositum, 1735.

b) G. F. Meier *Philos. Betracht. üb. die Christl. Religion.* St. 3. 194 ss. Töllner *Verm. Aufsätze.* II. 1. Silberschlag *Lehre d. heil. Schrift von d. Dreieinigkeit.* B. 1783. Cf. Eckermann *Handb.* II. 669 ss.

c) G. Schlegel *Erneuerte Erwägung d. Lehre von d. heil. Dreieinigk.* Riga, 1791. 92. 2 Thle. Ei. *Vereinfachte Darstell. d. Lehre v. Gott, als Vater* —. 1795. Cf. Löffler *Versuch üb. d. Plat. d. Kirchenv. übers.* praefat. Praeiverat simili sententia Jerusalem *Nachgel. Schriften.* I. 137 ss., cui assentit Io. Lud. Ewald *Die Religionslehren d. Bibel aus d. Standpunkte unserer geistigen Bedürfnisse betrachtet.* 2 Voll. Tüb. 1812.

d) Kant *Rel. innerh. d. Grenzen der blossen Vern.* 211 ss. Tieftrunk *Censur des protest. Lehrbegr.* T. II. 235 ss. T. III. 1 ss. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* p. 96. Krug *Eusebiologie od. philos. Religionslehre.* Kgsb. 1819. p. 238. „*Diese Ausdrücke (Vater, Sohn u. Geist) — deuten nicht drei verschiedene göttliche Wesen an, nicht einmal drei verschiedene Persönlichkeiten —, sondern nur ein dreifaches Verhältniss der Gottheit zur Welt und zum Menschengeschlechte, nämlich das eines schaffenden, erhaltenden und regierenden Princips.*" — Flügge *Darstell. d. Einflusses d. Kant. Philos.* T. II. 334 ss. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* IV. 2. 236 ss.

e) Semler Inst. ad doctr. Chr. liberal. discendam. p. 313 ss. Griesbach *Popul. Dogmatik.* 64 ss. Morus Epit. Theol. Chr. 69 ss. Döderlein *Religionsunterr.* VI. 312 ss. — Henke Lin. fid. Christ. 107 s. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. A. 385 ss. Eckermann *Handb.* II. 703 ss. Ammon Summa Theol. Chr. p. 119 ss. — Formulam publicam pressius secuti sunt Storr, Reinhard, Augusti, Bretschneider al.

f) [illegible] *Betracht. üb. d. Christenthum.* 173 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 168 ff. 3. A.

g) G. F. Seiler *Ueb. die Gottheit Christi.* L. 1775. I. F. Flatt Commentatio, in qua symbolica ecclesiae nostrae de deitate Christi sententia probatur et vindicatur. Gott. 1788. C. A. Döderlein *Ueberzeugender Beweis der wahren Gottheit des Sohnes Gottes.* Schwerin u. Wism. 1789.

h) Schelling *Ideen zur Naturphilosophie.* 2. A. 189 ff. Ej. *Medicin. Jahrb.* II, 2. 286. Ej. *Vorlesungen üb. d. akad. Studium.* 184 ff. „*Der ewige, aus dem Wesen des Vaters aller Dinge geborne Sohn Gottes ist das* Endliche *selbst, wie es in der ewigen Anschauung Gottes ist, und welches als ein leidender und den Verhängnissen der Zeit untergeordneter Gott erscheint, der in dem Gipfel seiner Erscheinung, in Christo, die Welt der Endlichkeit schliesst, und die der Unendlichkeit, oder der Herrschaft des Geistes, eröffnet.*" Eschenmayer *Die Philosophie in ihrem Uebergange zur Nichtphilos.* Erl. 1803. 86 ff. 105. Cf. libellum nostrum: *Ueb. die von der neuesten Philos. geforderte Trennung der Moral von Religion.* 19 ff. — Daub Theologumena. 485 ff. Erhard *Vorlesf. üb. d. Theologie u. d. Studium derselben.* 1810. 166 ff. — De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 2. A. 240. Ej. *Dogmat. d. ev. luth. Kirche.* 2. A. B. 1821. p. 73. „*Die urchristl. dreifache Ansicht Gottes, als des höchsten Wesens (Vater), als des geoffenbarten in der Welt (Sohn) und als des Wirkenden in der Natur (Geist) enthält alle nothwendigen Formen eines lebendigen Gottesglaubens, bei dem wahren Monotheismus das Richtige und Gesunde des Polytheismus und Pantheismus.*" Cf. ej. *Vorlesf. üb. d. Rel.* — B. 1827. p. 440 f. „*Jesu Person, in welcher alle göttl. Wahrheit und Liebe leibhaftig erschien, in welcher Gott selbst war; — die Gottheit in einem Menschen leibhaftig erschienen.*" 443. „*Christus — indem er Gott als den Vater der ganzen Menschheit kennen lehrte, stellte sich zugleich als den sichtbaren Gott, als den Mittler zwischen Gott und Menschen, als Gottes Sohn und Ebenbild, dar.*" — Marheinecke *Die Grundlehren der christl. Dogmat.* B. 1819. p. 131 ff. „*Sowie Gott ewig* in *sich selber ist, so ist er auch ewig* aus *sich selber. — Wenn Gott sich selbst erkennet, so läfst sich diess Erkennen seiner selbst nicht als fruchtlos denken, wir sind vielmehr gezwungen, den erkannten von dem erkennenden zu unterscheiden, obgleich die dem einen und dem andern gemeinschaftliche Gottheit eine und dieselbige ist. — Dieser ewige* Exitus *aus sich selbst, oder diese ewige Existenz Gottes aus sich selber ist in der wahren Religion symbolisirt durch den Begriff der Zeugung. Der zeugende Gott, welcher zugleich Gegenstand und Princip, ist zugleich der*

Vater,) der Gezeugte, aus dem Wesen des Vaters ewig hervorgehende, der Sohn. Diesem Symbol liegt die ursprüngliche Einheit des Begriffes von Zeugen und Erkennen zum Grunde." — 878. „Der Geist ist auch, seiner Persönlichkeit nach, nur producirt und nicht zugleich selbst producirend, wie der Sohn, von welchem er eben so gut ausgehet, als vom Vater: er kann mithin auch nicht die zweite Person in der Gottheit seyn. Da er nun aber die gemeinschaftl. Form und somit das gemeinschaftl. Wesen beider ist, nämlich die Gottheit, der Vater aber Gott in Gott, der Sohn Gott aus Gott, so kann man ihn durchaus nicht anders denken, denn als denjenige, wodurch Gott eben Gott ist, als Gott zugleich in Gott und aus Gott, also als den Geist in und aus dem Vater und in und aus dem Sohn." Cf. A. L. Z. 1819. N. 208. 9. Röhr Krit. Pred. Bibl. I. 1820. 1 H. — Kaiser Monogrammata theol. Chr. dogm. Erl. 1819. p. 29. ubi „Deus se sibi repraesentans, Deus repraesentatus seu sibi conscius et Deus se cognoscens" distinguitur. Schleiermacher Der chr. Glaube. II. B. 1822. p. 686 ff. coll. II. §. 142. „Der heil. Geist ist die Vereinigung des göttl. Wesens mit der menschlichen Natur unter der Form des das Gesammtleben der Gläubigen beseelenden Gemeingeistes." — Cf. Bretschneider Handb. d. Dogmat. 2. A. I. p. 515. „In allen diesen philosophischen Versuchen ist eine gewisse Willkür unverkennbar, nach welcher man eben so gut zu einer Zweiheit oder Vierheit, als zu einer Dreiheit in Gott gelangen könnte, so wie sie auch das Wesentliche der biblischen Lehre insgesammt verwischen."

i) Vid. prae ceteris Sam. Clarke Die Schriftlehre von der Dreieinigkeit, mit einer Vorr. von Semler. 1744. Purgold Resultat meines mehr als funfzigjährigen Nachdenkens üb. d. Religion Jesu. 3. A. L. 1792. K. J. Besenbeck Ueb. die Dreieinigkeit Gottes. Ein Vers., diese Lehre zur bibl. Reinheit u. Einfachheit zurückzuführen. 2te wohlf. A. Bamb. 1818. p. 30 s. „Jesus ist nicht Gott, nicht ein Gott, nicht die 2te Person in der Gottheit, sondern Gott hat sich mit Jesu von Ewigkeit auf eine unerklärbare, unergründliche Weise innigst vereinigt, sandte diesen Jesum in der von ihm bestimmten Zeit in die Welt; liess ihn auf eine ausserordentliche Weise durch seine Schöpferkraft in dem reinen Leibe der unbescholtenen Jungfrau Maria entstehn und geboren werden; daher nannte sich Jesus den Sohn Gottes." 65 s. „Heil. Geist ist (nicht Person) jener hohe himmlische Sinn, der von Gott kommt, der durch die richtige Erkenntniss von Jesu und seinem Werke erweckt wird —."

§. 92.

Epicrisis.

Dogmate ecclesiastico ad sanae rationis principia revocato, neminem fugit, *primum* omnem in Deo pluralitatem rationi aperte repugnare (§. 59.), *deinde* quamlibet trinitatis explicationem philosophicam, sive unum subiectum et triplicem eius rationem aut operationem, sive tria subiecta intelligendi et volendi (cf. Matth. 26, 39.) facultate praedita defendat, necessario abire vel in *Sabellianismi* (*Modalismi*), vel in *Tritheismi* aut *Arianismi* decreta, ab ecclesiis olim damnata *). Quod attinet *denique* ad Dei in Iesu homine *incarnationem* (ἐνσάρκωσιν) et spiritus sancti in columbae specie apparitionem, nullo modo fieri potest, ut natura infinita finitae speciem et formam induat, et ut Deus corpore qualicunque in oculos sensusque incurrat, id quod in N. T. libris diserte negatur (Io. 1, 18. 1 Tim. 6, 16.). Ac satis quidem apud populos rudiores eiusmodi de numine humana forma induto narrationes frequentantur: quibus tamen, si accuratius fuerint examinatae, eam fere notionem subesse intelliges, ut numen praeclaro quodam ac notabili modo in rerum natura sese manifestarit. Sed formulam illius dogmatis publice receptam neque scriptores ss. diserte tradiderunt, neque ecclesiae doctores effinxerunt ante seculi III. exitum, quo quidem tempore ad *Paganismi* errores suscipiendos procliviorem fuisse ecclesiam constat. Sunt quidem varia dogmatis semina in ipsis libris ss., ab interprete candido haud negligenda; sed eadem explicari debent *partim* e philosophematibus quibusdam Iudaicis et Platonicis, quae quidem aevi incultioris indolem redolentia iam ante religionis Christianae originem divulgata erant, *partim* ex pio quodam in magistrum divinum reverentiae sensu: quo imbuti librorum ss. auctores vel Iesu ipsius de Messiana sua dignitate sententias, vel narrationes de singulis Iesu factis fatisque mythi-

cas, quarum multae satis mature iam prodierant (cf. Luc. 1, 1.), pro suo quisque ingenio atque iudicio varie intellectas conceptasque litteris tradiderunt et amplificarunt.

a) Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 136 ff. De Wette *Dogmat. d. ev. luth. Kirche.* 89. 96. *Arianismus* et *Subordinatianismus*, qui dicitur, plurimis quidem scriptorum ss. effatis conveniunt; at enimvero cum sana ratione conciliari nequeunt. Notiones *generationis* et *missionis* hoc aperte sibi volunt, ut filium Dei et spiritum s. certo quodam modo e Deo patre pendentes ostendant eique subiectos: tum vero personarum in Deo perfecta aequalitas prorsus tollitur. Spiritus s. vero ac patris mutua relatio et coniunctio in ll. ss. nusquam accuratius definitur. Quod spiritus *exire* dicitur a patre, non eo, quo in ecclesia fit, sensu accipi potest, sed mitti denotat ad homines, officiorum quorundam obeundorum causa, de coelo, patris solio, utpote spiritus sancti domicilio. In appellatione autem πνεῦμα θεοῦ τοῦ πατρός id inest, quod spiritus s. e voluntate ac potestate patris, qui sit unicus Deus rerumque omnium dominus summus, quodam modo pendeat, neque suo sed ex patris arbitrio agat. Quapropter Deus ipse, ubi loquens introducitur, spiritum appellat suum, nec usquam contraria locutio reperitur: θεὸς τοῦ πνεύματος. Ex alieno autem arbitrio pendere spiritum docent omnes ii loci, in quibus Deus dicitur *dare* spiritum s. vel *effundere* vel *mittere*. Nam qui mittit et amandat, is etsi non naturam diversam, certe auctoritatem necesse est habeat maiorem, quam qui ablegatur; hic vero quia alieno quasi imperio adigitur, in agendo non potest non illi esse obnoxius atque subiectus. — Obscurior multo et incertior relatio est, quae inter spiritum et filium intercedit. Ex hoc enim ille quodam modo pendere dicitur; quoniam appellatur etiam πνεῦμα χριστοῦ et a filio mittitur (quanquam ex Ioannis sententia potius a patre mitti, rogante filio, putandus est), neque, quod ipse velit, id loquitur, sed filii doctrinam tradit Io. 16, 14. Hoc autem loco additur, filii ac patris omnia esse communia, ideoque eum dicere posse: ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει cet. In aliis tamen locis filius pendere dicitur e spiritu, non solum in assumendo humano corpore (Luc. 1, 35.), verum etiam in suscipiendo docendi munere (Matth. 3, 16. Ies. 3, 34.) et in expellendis daemonibus (Matth. 12, 28.). Quodsi quis autem in *personarum* discrimine acrius inhaeserit, ad *Tritheismum* delabetur; sin minus, ad *Modalismum* s. *Sabellianismum*, qui a ratione quidem non prorsus abhorret, nec tamen scripturae s. omnino convenit (cf. Matth. 28, 19.). *Socinianismus* vero, itemque *Athanasianismus*, cum neutra [illegible] conciliari potest. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmat.* p. 626 s.

§. 98.

Continuatio.

Est vero et alius quidam doctrinae typus in libris ff. aperte traditus, ab illo quidem dogmate alienus, sed cum sana ratione optime congruens; quo iubemur agnoscere unum verum Deum, qui numen sit absolute perfectum (Matth. 19, 17. coll. Marc. 10, 18. et Luc. 18, 19.), ac solus adorandus (Matth. 4, 10. Marc. 12, 29—31. coll. 34. a) Io. 4, 23.) ab ipsoque Iesu adoratus (Matth. 26, 39. 42. Luc. 23, 46. Io. 17, 1 ff.); et Iesum Christum (qui vel digressus e terris homo simpliciter appellatur Act. 2, 22. 17, 3. Rom. 5, 15. 1 Tim. 2, 5. cf. 1 Cor. 15, 21.) ut legatum Dei (Matth. 7, 21. Io. 17, 3. cf. 11, 42.), Deoque quidem eum legante, a quo ipse Iesus sese aperte discernit Io. 17, 3. 20, 18., longe inferiorem (Matth. 19, 17. 20, 23. Luc. 18, 19. Io. 14, 28. 10, 29 ff. 17, 22. 24. 1 Cor. 3, 23, 11, 3. 15, 27. 28.). Hunc ipsum purioris doctrinae Christianae typum sequamur: quo facto non est, quod trinitatis dogma ad ea referre dubitemus, quae iusta auctoritate certoque fundamento destituta sunt; neque igitur postulari potest, ut eidem ab omnibus Chr. religionis affectatoribus fides habeatur. Imo quo plura ac graviora damna et nefanda facinora per male sanum dogmatis illius tuendi studium in ecclesiam Christianam illata sunt, eo minus symbolica eius forma, quae quidem tot tantisque contra religionem Christianam opprobriis ansam praebuit, nostris temporibus urgeri ac premi debet. Mittamus potius subtilitates quasvis atque argutias, mittamus quaestiones quasque ac finitiones b) aevi incultioris ingenium prodentes, atque in eo maxime elaboremus, ut dogma illud, cuius et biblicum et rationale fundamentum nullum fere est, revocetur ad biblicam doctrinam eam, cuius summa mandato de baptismo (Matth. 28, 19.) simpliciter enunciatur, in eoque recte ponitur: ut Deum tanquam omnium homi-

num patrem sanctissimum revereamur, Iesum autem agnoscamus Messiam s. filium Dei, h. e. legatum divinum (Io. 18, 37.) Deo probatissimum, singularibusque ab eo dotibus ac praesidiis adiutum, per quem ipsa divina sapientia (ὁ λόγος τοῦ θεοῦ Io. 1, 1. 14.) s. providentia Dei in condendo mundo mire sese manifestasse traditur. Eundemque pia cum diligentia sequamur (1 Petr. 2, 21.) et colamus, qui diserte quidem repudiavit ἀγαθοῦ cognomen, quod ad unum tantum Deum pertineat (Luc. 18, 19.), sed qui praestantissimum est sanctioris vitae exemplar et quasi ipsius numinis ἀπαύγασμα (Hebr. 1, 7.). Amplectamur denique omni, qua par est, studio spiritum s. sive divinam eam efficaciam, qua Deus omnem perfectionem spiritualem (sapientiam piamque virtutem) per religionis Christianae institutum (salva hominis libertate) promovet et adiuvat. Quibus positis, trinitatis dogma ad hancce formulam revocare licet: Deus pater ut spiritum s. sese per Iesum Christum hominibus manifestavit. Simul vero hocce utrumque teneamus: *tum* opinionem super hoc dogmate quamvis summa cum indulgentia esse tolerandam, modo ne virtutis nervos infringat [c]); *tum* doctoribus publicis in pertractanda ista doctrina caute esse versandum, ne vel conscientia oneretur Christianorum intelligentia provectiorum, vel imbecilliorum religio offensionis aliquid capiat.

a) Hoc loco gravissimo, quo omnis religionis et theoreticae et practicae principium summum ab Iesu ipso sancitum est, nec trinitatis in Deo, nec divinae Messiae naturae mentio iniecta est. Cf. Joh. Schulthess u. J. L. v. Orelli *Rationalismus u. Supernat., Kanon, Tradition u. Scription.* Zür. 1822. p. 13 f. „*Das Eigenthümlichste des Christenthums ist das Wahre, das Uebersinnliche seines Gegenstandes (die Lehre von dem wahren Gott, d. h. von Gott, als dem Uebersinnlichen, dessen unsichtbare Eigenschaften nur als Vernunft-Anschauungen ersichtbar sind; welcher Geist ist und darum nicht in Zeit und Raum begriffen, an keinem bestimmten Ort in erbauten Tempeln, zu verehren ist — ; der nur in Wahrheit, auf eine übersinnliche Weise an-*

angebetet werden will, — von wahren, d. h. sich zu ihm über die Sinnenwelt erhebenden Anbetern. Das Gegentheil sind alle sichtbaren Götter, von denen man sich irgend eine sinnliche Vorstellung macht, die man sich daher als körperlich oder eingefleischt denkt, und hiermit abbildet, entweder blos in der Phantasie ästhetisch und poetisch, oder auch artistisch, Idole, die aber nicht wahre sind, —). Hieraus ist abzunehmen, wie nichtig jene gnostische Meinung von einem sichtbaren geschichtlichen Gotte ist, in welcher heutzutage gewisse Theologen Christum als sichtbaren Gott postuliren (Lücke *Commentar üb. die Schriften des Ev. Johannes.* I. Bonn. 1820. p. 243 ff.), *nicht etwa nur als Gott in und mit Christus, im Fleisch, d. i. in der Menschheit, und in diesem Sinne Immanuel (Gott mit uns) zu nennend. Ein sichtbarer Gott ist, wer auch immer dafür ausgegeben wird, ein falscher Gott, ein Idol, und jede Theologie, die darein das Eigenthümliche des Christenthums setzt, dass sie dem unsichtbaren, übersinnlichen, ewigen Gott einen sichtbaren zugesellt, wird, indem sie die allerchristlichste scheinen will, unchristlich, heidnisch.*"

b) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 10 f. „*Melanchthon hatte in seinen* Locis th. *den Subtilitäten in der Bestimmung geheimnissvoller Lehren, sogar für die Theologie keinen grossen Werth beigelegt, wie viel weniger für die Unterweisung des Volks.* Non est, *sagt er schon auf den ersten Seiten seines Werks,* non est, cur multum operae ponamus in locis illis supremis de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de mysterio creationis, de modo incarnationis. Quaeso te, quid adsecuti sunt iam tot seculis scholastici Theologistae, cum in his locis solis versarentur. — Hoc non est Christum cognoscere, quod isti docent, eius naturas et modos incarnationis intueri. — Hoc demum christiana cognitio est, scire, quid lex poscat, quomodo adflictam conscientiam consoleris" ect. Calvin. Instit. rel. Chr. XIII. 5. „Utinam sepulta essent nomina, constaret modo haec inter omnes fides, patrem et filium et spiritum s. esse unum Deum." Knapp *Vorlesungen üb. d. christl. Glaubensl. herausgeg. von* Thilo. I. 260. „*Es ist am rathsamsten, sich im Volks- und Jugendunterricht auf alles das nicht weitläuftig einzulassen, was die h. Schrift nicht ausdrücklich und deutlich bestimmt hat, sondern hauptsächlich bei dem stehen zu bleiben, was* a. *deutlich in der Schrift steht und* b. *wirklich praktisch ist.*"

c) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. B. 1822. p. 694. „*Es ist natürlich, je länger die Trinitätslehre unverändert in ihren jetzigen Bestimmungen bestanden hat, dass diejenigen, welche sich mit den Schwierigkeiten und Unvollkommenheiten mancher*

Formeln nicht aussöhnen können, von sich selbst behaupten, alles in der Dreieinigkeitslehre zu leugnen, während doch ihrer Frömmigkeit das eigenthümlich Christliche keinesweges fehlt. Daher müssen wir uns wohl hüten, nicht alles antitrinitarische als ketzerisch oder unchristlich zu verwerfen, sondern je mehr es überhand zu nehmen scheint, um desto mehr müssen wir uns aufgefodert fühlen, auch die kirchliche Darstellung einer neuen Prüfung zu unterwerfen, und mit Verlassung des antiquirten eine dem gegenwärtigen Zustande der verwandten Vorstellungen angemessene Umbildung wo nicht vorzubereiten, doch wenigstens der Zukunft frei zu lassen."

Caput IV.

DE DEO CREATORE.

Sectio I.

DE DEO RERUM UNIVERSITATIS CREATORE.

§. 94.

Introductio.

Mundus dicitur universitas rerum, quaecunque praeter Deum sunt, omnium tum inanimarum, tum animatarum, et intelligentium; idemque *rerum natura* vocatur, si certis legibus adstrictus et partibus suis connexus cogitatur [a]). Quarum rerum exsistentiam non ex ipsis pendere, sed e Deo solo, in quo sit causa suprema: illud eo probatur, quod neque summi numinis idea alioquin locum habere (§. 62.), neque salvis cogitandi legibus absoluta mundi exsistentiae ratio nisi a sola Dei omnipotentis voluntate aeterna [b]) et continua creatione ab aeterno actuosa (§. 68.) (Io. 5, 17.) [c]) repeti potest. Haec vero de exsistentia mundi a solo Deo repetenda doctrina creationis dogmate involuta fuit, quo origines mundi a singulari quodam actu divino deducuntur. Creatio autem mundi sic definiri solet, ut

sit ea divinae voluntatis actio, qua esse coepit partim *materia* mundi s. ipsae substantiae primae earumque vires (creatio *prima* a nonnullis [d]) dicta), partim *forma* s. certa earundem coniunctio certis quibusdam accommodata finibus (creatio *secunda*). Alii [e]) distinguunt creationem *primam* s. *primitivam* eamque *immediatam* (h. e. absolutum creationis initium) a creatione *secunda* s. *continuata* eademque *mediata*, quae per causas secundas, vires nimirum et leges naturae, perpetuo cursu continuatur (Gen. 1, 11. 22. 28. Iob. 10, 8 — 12. Ps. 139, 13 — 16. Act. 17, 25 — 28.); atque illam per omnipotentiam *absolutam*, hanc per *ordinatam* (§. 68.) fieri dicunt. Nequeunt tamen argumentis rectae rationi consentaneis evinci tùm **Epicuri** illud de *atomorum concursu* commentum, quibus pondere suo deorsum latis ex fortuita quadam ac turbulenta concursione per adhaesionem copulationemve mundum eiusque singulas partes effecta esse fingebat [f]), tum *Hylozoismus*, quo aeternam mundi materiem (ὕλην ἀγέννητον) vi quadam vitali animatam esse sumitur [g]), tum *Emanationis* doctrina, quam Gnostici demiurgum [h]), et Cabbalistae *radiationes* divinae naturae [i]) defendentes, varie exornarunt, tum *Pantheismus* (§. 58.), tum denique **Zoroastris** et Manichaeorum [k]) *Dualismus*.

a) **Kant** *Kritik d. reinen Vernunft.* 446 ff. Add. ei. *Vorlesungen üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 162 ff. — Notionem mundi, rerum natura et astronomia (§. 55. *e.*) potissimum melius cognita, mirifice excultam esse, docet descriptio eius in libris ss. obvia, qua universitas rerum coelo, tanquam lacunari solido luminibus distincto, et terra comprehenditur. Gen. 1, 1. 7. 14 — 17. 2, 4. Ps. 69, 35. Act. 4, 24. 14, 15. Cf. Odyss. I. 52. Hebraei coelum crystallinum esse opinati sunt v. Ex. 24, 10. Ez. 1, 21. Dan. 12, 3.; poetae Graeci ferreum s. aeneum finxerunt Il. V. 504. Odyss. III. 102. — Vocc. κόσμος et *mundus*, quae proprie apte et pulchre dispositum quodque et connexum significant, *formam* mundi potissimum spectant tanquam complexus rerum optime inter se connexarum ad finem certum obtinendum, plerumque *rerum naturae* nomine insigniti.

b) **Gerlach** *Religionsphilosophie.* §. 108. **Bouterwek** *Die Rel. der Vernunft.* Gött. 1824. p. 370 f.

c) Quum Deus nullis temporis finibus circumſcriptus ſit, vim quoque Dei creatricem temporis finibus haud adſtrictam operari eamque aeternam recte dicimus, tametſi mentes noſtrae quemlibet nequeant cogitare illius effectum, niſi in tempore locum habeat. (Philo Allegor. I. 41. ed. Pariſ. 1640. *Παύεται γὰρ οὐδέποτε ποιῶν ὁ θεός, ἀλλ' ὥςπερ ἴδιον τὸ καίειν πυρὸς καὶ χιόνος τὸ ψύχειν, οὕτω καὶ θεοῦ τὸ ποιεῖν· καὶ πολύ γε μᾶλλον, ὅσῳ καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀρχὴ τοῦ δρᾷν ἐστι.*) Neque tamen inde ſingularum mundi creati partium aeternitas conſequitur. Cf. Platon. Timaeus. T. IX. 318. ed. Bip. *Χρόνος δ' οὖν μετ' οὐρανοῦ γέγονεν. — ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν, ἵνα γεννηθῇ χρόνος, ἥλιος καὶ σελήνη καὶ πέντε ἄλλα ἄστρα, ἐπίκλην ἔχοντα πλάνητες, εἰς διορισμὸν καὶ φυλακὴν ἀριθμῶν χρόνου γέγονε.* Philo de opificio mundi. I. 5. *Χρόνος οὐκ ἦν πρὸ κόσμου, ἀλλ' ἢ σὺν αὐτῷ γέγονεν, ἢ μετ' αὐτόν.* Allegor. I. 41. Auguſtin. de civ. Dei. XI. c. 6. „Procul dubio mundus non factus eſt in tempore, ſed *cum* tempore." Calov. Syſt. locor. th. III. 901. „Tempus creationis coeptae nullum eſt, ſed in principio temporis coepit creatio — non *in* tempore, ſed in primo inſtanti ac principio temporis." — Fuerunt, qui ipſum anni tempus, quo mundus fuerit creatus, definire auderent. Petavius de theologicis dogmatibus. Ed. 2. Antw. 1700. III. 153. Io. Damaſc. (de orth. fid. II. c. 7.) verno tempore, Silberſchlag (*Geogonie.* B. 1780—83. III Voll. I.) autumnali mundum conditum fuiſſe opinati ſunt; quae quidem quaeſtio ad certas tantum orbis terrarum partes referri debebat.

d) Reinhard *Dogmatik.* 164.

e) Creatio iſta ſecunda in ll. ſymbolicis ſignificatur. Vid. Catech. min. Art. I. Reſp. 370. „Credo, quod Deus creaverit me — quod corpus et animam — mihi dederit et adhuc ſuſtentet." — Doederlein Inſt. Theol. Chr. I. 472. Henke Lin. fid. Chr. 78.

f) Cic. de finib. I. c. 6 ff. Lactant. de ira div. c. 9. Cudworth Syſt. intell. 815 ff. Meiners Hiſt. doctr. de vero Deo. 522 ff. — De Stratone Lampſaceno, qui poſtea Epicuri commento ſententiam de vi quadam plaſtica et calorifera effictam addidiſſe fertur, vid. Krug *Geſch. d. Philoſophie alter Zeit.* 275.

g) Cudworth l. l. 72 ff. 831. Buddei Theſes de Atheismo. p. 236. Platner *Aphorismen. 2. A.* I. §. 1044. Cf. Cic. de nat. deor. I. 11. „Anaxagoras primus omnium rerum deſcriptionem et modum, mentis infinitae vi ac ratione deſignari et confici voluit." Virgil. Aen. VI. 724 ff. et Heyne Excurſ. XIII. Buhle *Lehrb. d. Geſchichte d. Philoſophie.* IV. 156 ff.

Omnino apud philoſophos Graecos praevaluit de aeternitate *materiae* ſententia ita, ut cum Platone Deum non *creatorem* ſive

auctorem materiae, sed *opificem* mundi s. auctorem *formae* esse plurimi iudicarent. Philo Quod mundus sit incorruptibilis. p. 939. *Ὥσπερ γὰρ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος οὐδὲν γίνεται, οὐδ' εἰς τὸ μὴ ὂν φθείρεται· ἐκ τοῦ γὰρ οὐδαμῇ ὄντος ἀμήχανόν ἐστι γίνεσθαί τι.* — Münscher *Dogmengesch.* II. 44.

h) Walch *Ketzergesch.* I. 227 ff. Münscher l. l. II. 51 ff..

i) Kleuker *Ueb. d. Natur u. d. Ursprung d. Emanationslehre bei den Kabbalisten.* Rig. 1786. Tiedemann *Geist d. speculativen Philosophie.* III. 156 ff.

k) Cudworth l. l. 828 ff. Bayle *Dictionnaire histor. crit. Art. Zoroastre.* Beausobre *Hist. crit. de Manichée et du Manichéisme.* II Voll. Amst. 1734. 39. 4. I. p. 588 ff.

§. 95.

Doctrina ecclesiastica et biblica, cum epicrisi.

Simpliciori librorum symbolicorum doctrinae [a]) doctores ecclesiastici hanc sententiam suam magis amplificatam substituerunt [b]): *creationem* rerum universitatis opus esse Dei *externum* s. *ad extra* (§. 78.), quod patri sit adscribendum *appropriative* s. *terminative*, ita quidem, ut Deus pater (Ies. 44, 24.) omnia per verbum substantiale s. filium Dei (Io. 1, 3. 10. Hebr. 1, 10. Col. 1, 16. 17.), in spiritu s. (Gen. 1, 2. Iob. 33, 4. Ps. 33, 6.) [c]), vi infinita e nihilo [d]) (Rom. 4, 17.) sex dierum [e]) spatio ad laudem gloriae suae produxerit (Rom. 11, 36.). Quanquam sententia ista e librorum ss. locis quibusdam ad verbum intellectis haud difficile erui potest, praestat tamen alius doctrinae typus, in iisdem accurate expressus, quo simpliciter rerum omnium exsistentiam a Deo summo universi auctore repetendam esse edocemur. (Ps. 33, 6—9. 104, 2 ff. Ies. 40, 26. Ier. 10, 12. Nehem. 9, 6. Act. 14, 15. 17, 24 ff. Hebr. 11, 3.) Hanc vero sententiam noli ita tenere, ut duplex quasi exsistentiae Dei stadium, alterum ante mundum conditum, alterum post eum creatum, perperam fingas, id quod verae Dei immutabilis ideae haud conveniret.

Quapropter summa illius doctrinae eo referri debet, ut inexplicabiles quaestiones mittamus mundumque non per semet ipsum, sed per Deum omnipotentem esse firmissime persuasum habeamus. Duplex autem illa cosmogoniae species, quae in l. Genes. (1, 1 ff. et 2, 4 ff.) tradita f), ac reliquarum gentium priscarum mythis simillima quidem g), sed iis simplicior est atque praestantior, e philosophematibus et traditionibus antiquissimis videtur esse conflata h). Cuius auctorem recte monuerunt hoc inprimis utrumque curasse: *primum*, ut Dei unius, rerum omnium creatoris, notionem, tanquam religionis et civitatis Israeliticae fundamentum, hoc documento confirmaret; *deinde*, ut legem de septimo quoque die sacrando, tanquam aptissimam obsequii Deo huius civitatis regi praestandi professionem, illustraret et commendaret i). Quum vero narratio illa nonnulla contineat, quae neque inter semet ipsa, neque cum vera numinis idea, neque cum historia telluris, quantum nunc quidem perspeximus k), bene conciliari possunt: facile intelligitur, quaestionum de tempore et modo mundi creati metaphysicarum solutionem, quippe quae omnem mentis humanae captum superare videatur l), in mytho illo minime reperiri.

a) Symb. Apost. „Credo in Deum patrem omnipotentem, creatorem coeli et terrae." Symb. Nic. *Πιστεύομεν εἰς ἕνα θεὸν, πατέρα παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων.* Conf. Aug. Art. I. Artt. Smalcc. P. I. Art. 1. p. 303. „Pater, Filius et Spiritus s. — sunt unus Deus, qui creavit coelum et terram." Catech. min. Art. I. 370. Nihil praeterea additur nec de modo, nec de tempore et fine creationis, nec de Cosmogoniae Mosaicae interpretatione vera. Catech. mai. Art. I.

b) Melanchthon Loc. th. 54 s. (ed. Lips. 1559.) Chemnit. I. 275 ff. Gerhard IV. 4 ff.

c) Seriores Hebraei creationem mundi promiscue referre solebant ad spiritum, halitum, verbum s. vim et sapientiam Dei. Cf. Philo de Cherubim. 129. ed. Paris. *Ἴδε — τόνδε τὸν κόσμον· εὑρήσεις αἴτιον μὲν αὐτοῦ τὸν θεόν, ὑφ᾽ οὗ γέγονεν· ὕλην δὲ, τὰ τέσσαρα στοιχεῖα, ἐξ ὧν συνεκράθη· ὄργανόν τε λόγον θεοῦ, δι᾽ οὗ κατε-*

σκευάσθη· τῆς δὲ κατασκευῆς αἰτίαν τὴν ἀγαθότητα τοῦ δημιούργου. Id. l. quod deterius potiori insidiari soleat p. 165. Deum πατέρα μὲν τὸν γεννήσαντα κόσμον, μητέρα δὲ τὴν σοφίαν, δι' ἧς ἀπετελέσθη τὸ πᾶν, nominavit.

d) Gerhard Loci th. IV. p. 4. „*Creatio* fit ex nihilo, *generatio* ex gignentis substantia." Formula, mundum e nihilo creatum esse i. e. *non* e materia praeiacente (Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 605.), fluxit e verbis: ἐποίησεν ἐξ οὐκ ὄντων (2 Macc. 7, 28.) i. e. fecit, quae nondum erant, ut essent, cf. Rom. 4, 17., quae Vulgata vertit *fecit ex nihilo.* — Mosheim Diss. de creatione mundi ex nihilo, Cudworthii Syst. intell. subiuncta. 950 ss. Heydenreich *Originalideen.* II. 181 ss. Recentiore aetate dubitatum est, an vere adfirmetur in libris ss., mundum e nihilo esse creatum, siquidem ambigua sint verba Gen. 1, 1. itemque formulae τὰ οὐκ ὄντα et τὰ μὴ φαινόμενα 2 Macc. 7, 28. Hebr. 11, 3. Rom. 4, 17. cf. Sap. 11, 17. *Κτίσας τὸν κόσμον ἐξ ἀμόρφου ὕλης.* Ovid. Metam. I. 7. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 257 s. Verum quum notio miraculi iam antiquissimis temporibus cognita fuerit, haud longe abfuit mens humana a cogitatione ista creationis ex nihilo (Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 212.), quae argumentis etiam philosophicis posteriore tempore demonstrata est; nulla enim materiae cuiusdam aeternae mentio fit in ll. ss. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* I. 523 ss. Samaritani mundum ex nihilo factum esse docent auct. Gesenio (Commentat. de theol. Samaritanor. c. IV.). — Discrimen olim posuerunt inter *nihilum negativum*, „quod significat ἀφαίρεσιν et negationem omnis *entitatis*", et inter *nihilum privativum*, quod exsistens quidem aliquid s. materiem supponit, sed ad rem producendam prorsus inhabilem indigestamque. Deum aiunt primum produxisse ex nihilo negativo, s. ἐξ οὐκ ὄντος, nihilum privativum s. materiem inhabilem (creatio *prima* seu primi ordinis); deinde ex materia inhabili res corporeas omnes (creatio *secunda*). Sic iam Io. Damasc. de fid. orth. II. 5. *Αὐτὸς ὁ θεὸς ἡμῶν — ἐποίησε τὸν οὐρανὸν κ. τὴν γῆν — ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα· τὰ μὲν οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης — τὰ δὲ ἐκ τούτων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων.* Quenstedt Theol. didact. polem. I. p. 429. Gruner Institt. theol. dogm. 127 ss. Cf. Lossius *Philos. Reallexicon.* III. 329. — Repugnant doctrinae de creatione ex nihilo *Hylozoismus*, *Emanatismus* et *Pantheismus.*

e) *Τὸ ἔργον θεοῦ ἑξαήμερον*, quod Philo non dubitavit *εὐηθὲς πάνυ* appellare (Allegor. l. l. 41.), in prima tantum Geneseos parte (1, 1—2, 3.), itemque Exod. 20, 11. 31, 17., commemoratum, simili ratione in l. Zendavestae traditum est. (Cf. Kleuker *Zend-Avesta.* I, 21. III. 59.) — Hug de opere sex dierum commentatio. Frib.

1825. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1825. *Erg. Bl.* N. 68. — Narrationis istius auctorem non tam sabbati, quam hebdomadis instituturn curasse eoque durationem mundi (*Weltwoche*) praesignificasse, e N. T. locis probari nequit, tametsi placuerit Baumgarten-Crusio (*Bibl. Theol.* 265.).

f) Ammon *Bibl. Theol.* I. 265 ff. Haud pauci solam *Geogoniam* in locis illis propositam esse putarunt, ut Danovius, Dathe, Ierusalem, Michaelis, Io. Ge. Rosenmüller (Antiquissima historia telluris a Mose descripta. L. 1776.) al. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 11 ff. Bauer *Theol. des A. T.* 186 ff. Veruntamen alii recte docuerunt, narrationibus istis origines simul contineri et mundi (Gen. 1, 1. 6—8. 14—18.) et terrae, quippe quae homini incultiori mundi pars principalis visa fuerit. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 542.

g) Cf. Sanchuniathonis Phoenicii (Euseb. Praep. Ev. I. 9 ff.), Berosi Chaldaici (Syncell. Chron. 14 ff.), Aegyptiorum (Diodor. Sic. I. 7.) hac de re narrationes. De cosmogonia ab Hesiodo Theogon. 116 ff. condita, coll. Ovid. Metam. I. 5 ff., cf. Heynii comment. in Tom. II. comm. Soc. Gott. J. H. Voss *Alte Weltkunde*; in *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1805. prolegg. p. I—XXXVI. Herder *Ideen z. Gesch. d. Menschheit.* II. 305 ff. Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* 67 ff. Fulda *Ueb. Cosmogonie, Androgonie u. frühste Menschengeschichte*; in Paulus *Memorabilien.* II. 107. Ph. Howard *Gesch. d. Erde u. d. Menschengeschl. nach d. Bibel, verglichen mit d. Kosmogonien, Chronologien u. Volkssagen älterer Zeiten. Aus dem Engl. von* Lehzen. 1799. Stroth *Parallelen z. Gesch. des A. T. aus Griech. Schriftstellern*; in Eichhorn *Repertorium.* XVI. 65 ff.

h) De indole et sensu narrationum illarum, quarum prior, utpote simplicior, antiquioris aetatis esse videtur, varie disputatum est. Luthero ad Gen. 1, 3. itemque Calvino Institut. I. 14. 1. et 2. praeeuntibus, aetate etiam recentiore haud paucis placuit *proprie* et *historice* omnia interpretari, vid. Silberschlag *Geogonie.* B. 1780—83. 3 Voll: Hensler *Bemerkungen üb. Stellen in den Psalmen u. d. Genesis.* Hamb. 1791. Baumgarten-Crusius *Vernunft u. Schrift.* III. Comm. 13. Seiler, Storr, Reinhard ad h. l., qui quidem non ubique sensum litteralem secutus est, al. Novissime, veritatem historicam hoc mytho traditam esse, demonstrare conatus erat Bretschneider l. l. p. 539 ff. (cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. N. 294. p. 781 f.), quae disputatio in hujus libri ed. altera rectius omissa est. Idem tamen denuo contendit, narrationem istam Mosaicam, excepto Gen. 1, 1., ad physicen et geologiam potius quam ad divinam revelationem esse referendam. Ed. 2.

p. 148. [illegible] quae supra hac de re monuimus §. 48. [illegible] Alii, inprimis Patres eccl. Alexandrini, Clemens Strom. VI. 813. Orig. de pr. III. 5. et Augustini de Genesi ad litteram. I. IV. T. III. ed. Benedict. p. 72., de civ. Dei. XI. 7. (qui quidem in hac quoque disputatione parum sibi constitit, cf. de Gen. l. VIII. c. 2. Retractt. II. 24.), praeeunte Philone (de opificio mundi), *allegoricam* explicandi rationem probarunt. Alii huic narrationi fundamentum historicum subesse voluerunt *mythumque historicum* eam dixerunt, aliique, id quod praestat, *mythum philosophicum* s. priscorum hominum philosophema forma quadam mythica indutum. Vid. Herder *Vom Geist d. Hebr. Poesie.* I. 50 ff. 206 ff. Eichhorn *Urgeschichte — herausg. von* Gabler. Nürnb. 1790 — 93. 3 Thle. Bauer *Theol. des A. T.* 138 ff. Ziegler *Kritik d. Artikels von d. Schöpfung* — in Henke *Magaz.* II. et IV. Pott *Moses u. David keine Geologen.* B. 1799. W. A. Teller *Die älteste Theodicee, od. Erklärung der 3 ersten Cap. d. Genesis.* Jen. 1803. De Wette *Kritik d. Israel. Gesch.* 1807. 27 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt. Erste Abth.* 2. *A.* Quedl. 1818. *Versuch, die Sagen d. Vorwelt in der Bibel auf eine vernünftige Art zu erklären.* p. 185 ff. Gesenius, in Ersch u. Gruber *Allgem. Encyklop. Art. Adam.* I. 358. Schleiermacher *Der christl. Glaube,* I. p. 210. „*Schon der zwiefachen und bedeutend verschiedenen Erzählungen wegen kann ein eigentlich geschichtlicher Charakter diesen Darstellungen nicht beigelegt werden.*" — Popularem illarum narrationum usum bene demonstrat J. R. G. Beyer *Die Gesch. d. Urwelt in Predigten.* 2 Voll. L. 1795 — 1809. (Fuhrmann) *Christl. Glaubensl. für den Kanzelgebrauch nach alphab. Ordnung.* III. 4 ff. C. G. Schuster *Die ältesten Sagen d. Bibel nach ihrem histor. u. prakt. Gehalt.* Lüneb. 1804. Weiland *Bibl. Erzählungen zur Beförderung d. Achtung gegen die Bibel.* Hannov. I. 1811.

i) Henke Lineam. fid. Chr. 81. Dierum in hebdomades divisionem Aegyptiis iam satis mature cognitam fuisse, etiamsi Dio Cassius primus huius rei mentionem fecerit, eandemque ex rationibus astrologicis secundum ordinem, quem Aegyptii planetis assignaverint, repetitam esse, docuit Ideler *Handb. d. mathemat. u. technischen Chronologie aus den Quellen bearbeitet.* II Voll. B. 1825. 26. I. p. 178 ff. *Ueb. die siebentägige Woche.*

k) Ballenstedt *Die Urwelt.* 2. *A.* 1819. III. *Die neue oder die jetzige Welt.* I. 1821. Nr. 1. *Die Revolutionen d. Erde u. ihrer Bewohner.* Rhode *Ueb. den Anfang unserer Geschichte [illegible] letzte Revolution der Erde, als wahrscheinl. Wirkung e[illegible] meten.* Bresl. 1819., qui mythum in Zendavestae libro [illegible] de astro Dracone, naturae hoste, cuius vi et impetu omn[illegible]

1823. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1823. *Erg. Bl.* N. 68. — Narrationis istius auctorem non tam sabbati, quam hebdomadis institutum curasse eoque durationem mundi (*Weltwoche*) praesignificasse, e N. T. locis probari nequit, tametsi placuerit Baumgarten-Crusio (*Bibl. Theol.* 265.).

f) Ammon *Bibl. Theol.* I. 265 ff. Haud pauci solam *Geogoniam* in locis illis propositam esse putarunt, ut Danovius, Dathe, Ierusalem, Michaelis, Io. Ge. Rosenmüller (Antiquissima historia telluris a Mose descripta. L. 1776.) al. Cf. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 11 ff. Bauer *Theol. des A. T.* 136 ff. Veruntamen alii recte docuerunt, narrationibus istis origines simul contineri et mundi (Gen. 1, 1. 6—8. 14—18.) et terrae, quippe quae homini incultiori mundi pars principalis visa fuerit. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 542.

g) Cf. Sanchuniathonis Phoenicii (Euseb. Praep. Ev. I. 9 ff.), Berosi Chaldaici (Syncell. Chron. 14 ff.), Aegyptiorum (Diodor. Sic. I. 7.) hac de re narrationes. De cosmogonia ab Hesiodo Theogon. 116 ff. condita, coll. Ovid. Metam. I. 5 ff.; cf. Heynii comment. in Tom. II. comm. Soc. Gott. J. H. Voss *Alte Weltkunde*; in *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1806. prolegg. p. I—XXXVI. Herder *Ideen z. Gesch. d. Menschheit.* II. 306 ff. Bauer *Hebr. Mythologie des A. u. N. T.* 67 ff. Fulda *Ueb. Cosmogonie, Androgonie u. frühste Menschengeschichte*; in Paulus *Memorabilien.* II. 107. Ph. Howard *Gesch. d. Erde u. d. Menschengeschl. nach d. Bibel, verglichen mit d. Kosmogonien, Chronologien u. Volkssagen älterer Zeiten. Aus dem Engl. von* Lehzen. 1799. Stroth *Parallelen z. Gesch. des A. T. aus Griech. Schriftstellern*; in Eichhorn *Repertorium.* XVI. 65 ff.

h) De indole et sensu narrationum illarum, quarum prior, utpote simplicior, antiquioris aetatis esse videtur, varie disputatum est. Luthero ad Gen. 1, 3. itemque Calvino Institut. I. 14. 1. et 2. praeeuntibus, aetate etiam recentiore haud paucis placuit *proprie* et *historice* omnia interpretari, vid. Silberschlag *Geogonie.* B. 1780—83. 3 Voll. Hensler *Bemerkungen üb. Stellen in den Psalmen u. d. Genesis.* Hamb. 1791. Baumgarten-Crusius *Vernunft u. Schrift.* III. Comm. 13. Seiler, Storr, Reinhard ad h. l., qui quidem non ubique sensum litteralem secutus est, al. Novissime, veritatem historicam hoc mytho traditam esse, demonstrare conatus erat Bretschneider l. l. p. 539 ff. (cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1815. N. 294. p. 781 s.), quae disputatio in hujus libri ed. altera rectius omissa est. Idem tamen denuo contendit, narrationem istam Mosaicam, excepto Gen. 1, 1., ad physicen et geologiam potius quam ad divinam revelationem esse referendam. Ed. 2.

p. 312. Cf. quae supra huc de hac re monuimus §. Alii, inprimis Patres eccl. Alexandrini, Clemens Strom. VI. 813; Orig. de pr. III. 5. et Augustin. de Genesi ad litteram. I. IV. T. III. ed. Benedict. p. 72., de civ. Dei XI. 7. (qui quidem in hac quoque disputatione parum sibi constitit, cf. de Gen. l. VIII. c. 2. Retractt. II. 24.), praeeunte Philone (de opificio mundi), *allegoricam* explicandi rationem probarunt. Alii huic narrationi fundamentum historicum subesse voluerunt *mythumque historicum* eam dixerunt, aliique, id quod praestat, *mythum philosophicum* s. priscorum hominum philosophema forma quadam mythica indutum. Vid. Herder *Vom Geist d. Hebr. Poesie.* I. 50 ff. 206 ff. Eichhorn *Urgeschichte — herausg. von* Gabler. Nürnb. 1790—95. 3 Thle. Bauer *Theol. des A. T.* 138 ff. Ziegler *Kritik d. Artikels von d. Schöpfung* — in Henke *Magaz.* II. et IV. Pott *Moses u. David keine Geologen.* B. 1799. W. A. Teller *Die älteste Theodicee, od. Erklärung der 3 ersten Cap. d. Genesis.* Jen. 1803. De Wette *Kritik d. Israel. Gesch.* 1807. 27 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt. Erste Abth.* 2. A. Quedl. 1818. *Versuch, die Sagen d. Vorwelt in der Bibel auf eine vernünftige Art zu erklären.* p. 185 ff. Gesenius, in Ersch u. Gruber *Allgem. Encyklop. Art. Adam.* I. 358. Schleiermacher *Der christl. Glaube,* I. p. 210. „*Schon der zwiefachen und bedeutend verschiedenen Erzählungen wegen kann ein eigentlich geschichtlicher Charakter diesen Darstellungen nicht beigelegt werden.*" — Popularem illarum narrationum usum bene demonstrat J. R. G. Beyer *Die Gesch. d. Urwelt in Predigten.* 2 Voll. L. 1795—1800. (Fuhrmann) *Christl. Glaubensl. für den Kanzelgebrauch nach alphab. Ordnung.* III. 4 ff. C. G. Schuster *Die ältesten Sagen d. Bibel nach ihrem histor. u. prakt. Gehalt.* Lüneb. 1804. Weiland *Bibl. Erzählungen zur Beförderung d. Achtung gegen die Bibel,* Hannov. I. 1811.

i) Henke Lineam. fid. Chr. 81. Dierum in hebdomades divisionem Aegyptiis iam satis mature cognitam fuisse, etiamsi Dio Cassius primus huius rei mentionem fecerit, eandemque ex rationibus astrologicis secundum ordinem, quem Aegyptii planetis assignaverint, repetitam esse, docuit Ideler *Handb. d. mathemat. u. technischen Chronologie aus den Quellen bearbeitet.* II Voll. B. 1825. 26. I. p. 178 ff. *Ueb. die siebentägige Woche.*

k) Ballenstedt *Die Urwelt.* 2. A. 1819. III. *Die neue oder die jetzige Welt.* I. 1821. Nr. 1. *Die Revolutionen d. Erde u. ihrer Bewohner.* Rhode *Ueb. den Anfang unserer Geschichte* ... *letzte Revolution der Erde, als wahrscheinl. Wirkung e*... *meten.* Bresl. 1819., qui mythum in Zendavestae libro ... de astro Dracone, naturae hoste, cuius vi et impetu omn...

orbis inundatus fuisse, dicitur, ad firmandam sententiam suam adduxit. — Link *Die Urwelt.* B. 1821.

b) Lactant. Instit. div. II. 8. „Quid quaeris, quae nec potes scire, nec, si scias, beatior fias? Perfecta est in homine sapientia, si et Deum esse unum et ab ipso esse facta universa cognoscat."

§. 96.

De fine mundi creati supremo.

Vario modo a philosophis et theologis de divino mundum condendi consilio disceptatum est. Repetierunt enim Dei de mundo creando decretum *vel* e solo arbitrii divini actu [a]), *vel* e gloria Dei manifestanda, cui sententiae etiam sacrorum emendatores calculum adiecerunt [b]), *vel* e felicitate rerum creatarum sensu praeditarum, inprimis earum, quae ratione gaudent, promovenda [c]), *vel* e summo bono (cuius pars praecipua naturarum intelligentium perfectione morali, pars altera felicitate continetur), cum creaturis quam plurimis per gradus, et cum hominibus quidem ultra huius vitae fines, communicando [d]). Quae quidem sententia postrema *tum* summae Dei sapientiae, sanctitati et omnipotentiae (quibus virtutibus optimum quodque et scit et vult et perficere valet), hominumque naturae morali optime convenit, *tum* scripturae s. dictis adumbratur: Gen. 1, 31. Ps. 8, 5 ss. 119, 64. Act. 17, 26 ss. add. 14, 17. 1 Cor. 15, 46. 2 Cor. 3, 18. 4, 16. Eph. 3, 16. 4, 13—15. 1 Tim. 4, 4. 1 Io. 3, 1 ss. Neque eadem eorum sententiis prorsus repugnat, qui finem mundi creati ad gloriam Dei aut ad felicitatem creaturarum longe plurimarum referre maluerunt [e]); neque inepta est, qua originem malorum et physicorum et moralium explicemus. Accedit, quod ipsa idea Dei sanctissimi, sapientissimi, benignissimi et potentissimi hoc quoque complectitur, ut mundus a Deo creatus omnium, qui cogitari possint, sit optimus i. e. fini a Deo constituto maxime accommodatus (Gen. 1, 31. Ps. 104, 24. Ies. 6, 3.): id quod ipsa experientia docet,

quamvis arctissimis circumscripta sit cancellis f). Neque tamen omittendum est, mundum hoc in loco rerum universitatem intelligi, qua omnis rerum finitarum series et successio per omne tempus significatur, ac perfectionem mundi esse *relativam*, non *absolutam* g).

a) Augustin. de diversis quaest. qu. 28. „Qui quaerit, quare voluerit Deus mundum facere, causam quaerit voluntatis divinae. — Nihil autem maius voluntate Dei. Non ergo eius causa quaerenda."

b) Melanchthon Loc. th. 54. Gerhard L. th. II. p. 18. al. Impugnata est ista sententia a Petr. King l. de origine mali. Lond. 1702. Attamen theologi seriores (vid. Buddeus Instit. th. dogm. p. 502.) denuo eam proposuerunt, manifestationem autem bonitatis, sapientiae et potentiae divinae subintellexerunt.

c) Theodoret. de providentia. or. 2. Chrysostom. de provid. Opp. T. IV. 142. Io. Damasc. de orth. fid. II. 2. *Θεὸς ὑπερβολῇ ἀγαθότητος εὐδόκησε γενέσθαι τινὰ τὰ εὐεργηθησόμενα καὶ μεθέξοντα τῆς αὐτοῦ ἀγαθότητος.* Praeiverat Plato Tim. T. IX. ed. Bip. p. 305.: *Ἀγαθὸς ἦν, ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος· τούτου δ' ἐκτὸς ὤν, πάντα ὅτι μάλιστα ἐβουλήθη γενέσθαι παραπλήσια αὐτῷ.*

d) Cf. Kantii, qui quidem in constituendo summo mundi creati fine naturarum tantum intelligentium habuit rationem, l. *Kritik der prakt. Vernunft.* 235 ff. *Krit. d. Urtheilskr.* 388 ff. 421 ff. Chr. W. Snell *Drei Abhandlungen philosophischen Inhalts.* L. 1796. *Abh.* 2. *Ueb. den Optimismus.* — Jacob *Allg. Religion.* 416 ff. Ammon Summa Th. Chr. 131 ff.

e) Kant *Kritik d. prakt. Vern.* 236 ff.

f) Bonnet *Contemplation de la nature.* Amst. 1769. 2 Voll. Reimarus *Abhandlungen üb. d. vorn. Wahrheiten d. Rel.* 4te *Abh.* Smellie *Philosophie d. Naturgeschichte*, *übers. von* Zimmermann. B. 1792. T. II. 288 ff.

g) Plato Tim. 305. ed. Bip.: *Θέμις δὲ οὔτ' ἦν οὔτ' ἔστι τῷ ἀρίστῳ (θεῷ) δρᾷν ἄλλο πλὴν τὸ κάλλιστον — τὸ πᾶν ξυνετεκταίνετο, ὅπως ὅτι κάλλιστον εἴη κατὰ φύσιν, ἄριστόν τε ἔργον ἀπειργασμένος.* Disputatio de mundo optimo a Leibnitio potissimum (*Essai de Theodicée.* Amst. 1734.) excitata, a Kantio denuo sub examen vocata est. Cf. Snell l. l. Lossius *Philos. Reallexicon.* IV. 583 f. Add. Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionsl.* L. 1817. 169. Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. 109 f. — Dubia et cavillationes super hac doctrina, quae scriptores Francogallici (v. c. Voltaire,

(in *Candide ou l'Optimisme* et aliis libris) proposuerunt, fundamento plane destitui, facile videbit is, qui finem mundi creati ethicum, et hominis exsistentiam non huius vitae cancellis circumscriptam esse cogitaverit. Cf. Lactant. de vita beata. c. 6.

§. 97.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores hoc potissimum egerunt, ut contra Gnosticorum et Manichaeorum errores utrumque hoc strenue defenderent: *tum* Deum unum esse rerum omnium creatorem [a]), quippe qui vel hominum causa [b]), vel ductus voluntate bonitateve sua (§. 96. *a. c.*), mundum per verbum s. filium suum [c]) formaverit; *tum* creationem ex nihilo [d]) factam esse. Origenis vero Platonicis imbuti opinionibus, quarum nonnullas, velut de anima mundi [e]), huic ipsi loco admiscuit, placitum de infinita mundorum invicem se excipientium a Deo creatorum serie [f]), paucis probatum, sicut Lactantii de sex aetatibus mundi sententia [g]), ab ecclesia orthodoxa reiectum est. Neque magis acceptae sunt opiniones, quas nonnulli protulere, ipsisque his diebus philosophi quidam revocarunt: astris quoque suos esse spiritus [h]) eaque iccirco sicut corpora terrestria esse animata [i]), praeter mundum *visibilem* alium esse *intelligibilem* [k]) cett. Praeterea in interpretanda Mosaica de creatione mundi narratione doctores ecclesiae diversas inierunt vias: alii enim *historice*, Alexandrini Clemens et Origenes *allegorice* eam interpretati sunt (§. 95. *h.*), plerique tamen vel utramque interpretandi rationem coniunxerunt [l]), vel *litterali* explicationi tenacius inhaeserunt. Augustini vestigia prementes Scholastici multa disputaverunt de tempore et modo creationis e nihilo et de aliis quaestionibus parum fructuosis [m]). Seculo superiore medio et exeunte tandem aliquando repudiarunt theoll., quam ipsi sacrorum emendatores eosque secuti defenderant, sententiam e narrationibus Mosaicis ad verbum

intellectis repetitam: quo facto simplicior et liberalior de creatione doctrina percrebuit *n*). Tum etiam de initio creationis vel admittendo vel reiiciendo accuratius quaesivere et aeternam quidem mundi creationem modo defenderunt *o*), modo impugnarunt; alii, inprimis Kantianae philosophiae fautores, hanc proposuerunt definitionem, ut mundus extra tempus vel una cum eo creatus diceretur *p*). Recentiore aetate de antiquissima telluris forma huiusque immutatione novissima itemque de rerum humanarum originibus quaestiones sunt agitatae (§. 95. *k*.) *q*).

a) Iren. adv. haeres. I. 10. II. 2. Tertull. de praescr. 13. adv. Marcionem. I. c. 13 ss. Origenes de princ. prooem. Augustin. de genesi contra Manichaeos. ll. II.

b) Iustin. M. Apol. I. 58. Tertull. adv. Marc. l. l. „Deus mundum non sibi, sed homini fecit." Lactant. de ira Dei. c. 13.

c) Orig. c. Cels. VI. 317.

d) Theoph. ad Autol. II. c. 6. Origen. de princ. II. 1. IV. 5. Tertull. adv. Hermogenem. c. 2. 3. Lactant. Inst. divin. II. 8. Münscher *Dogmengesch.* II. 45 ss.

e) Orig. de princ. II. 1, 3. 9, 6. Cf. Tiedemann *Geist der speculativen Philosophie.* II. 128 ss. Tennemann *Syst. d. Platon. Philos.* III. 174 ss.

f) Orig. l. l. III. 5, 3. Iam ante Origenem Clemens Alex. (Photii Bibl. Cod. 109.), plures ante hunc orbem terrarum fuisse deinceps exortos, significaverat. Methodius, Tyri episcopus, sec. III. ad Origenis sententiam refutandam librum singularem „de rebus creatis (περὶ γεννητῶν)" conscripserat, cuius epitome exstat in Photii Biblioth. Cod. 235. Walch *Ketzergesch.* VII. 690. Münscher l. l. 57 ss.

g) Inst. div. VI. c. 14. Mundum post sex millia annorum elapsa interiturum esse, ex Ps. 90, 4. repetitur in Barnabae Ep. c. 15. (PP. Apostol. ed. Cotelerii. I. 45.)

h) Tatianus Or. adv. gentil. 12. 254. ed. Mar. Orig. de princ. I. 7. c. Cels. V. 10. Repudiata est ea sententia ab Io. Damasc. de orth. fid. II. 6.

i) Orig. Hom. IV. in Ezech. T. X. p. 182 ss. Wendel *Grundzüge d. Philosophien* Kant's, Fichte's *u.* Schelling's. 1810. p. 250.

Praediverat Plato, τόνδε τὸν κόσμον ζῶον, ἔμψυχον, ἔννουν τε nominans. Tim. IX. p. 306. ed. Bipont.

k) Opinio e philosophia Platonica (Tennemann l. l. 171.) ad Philonem (Stahl *Ueb. Philo's Lehrbegr.*, in Eichhorn *Bibl.* IV. 813 ff.) indeque ad Patres eccl. transgressa (Basil. Hom. I. in Hexaemeron. Novatian. de Trinit. c. 1.), et sub alia quidem forma philosophis criticis probata fuit. Tieftrunk *Censur d. protestant. Lehrbegr.* III. 63.

l) Theophil. ad Autol. II. p. 15. 18 ff. Epiph. Haeres. p. 64. al.

m) Petavius de dogmatibus theoll. T. III. 155 ff. Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. 868 ff. Ziegler *Beitr. zur Gesch. des Glaubens an das Daseyn Gottes.* p. 91 ff. Beck Commentt. p. 294 ff.

n) Scripta recentiora, quibus cosmogoniae Mosaicae indoles poetica et mythica demonstratur v. supra §. 95. l. l. *h.* Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* p. 184 ff.

o) V. quae post Wolfium, Bilfingerum hac de re commentatus est H. S. Reimarus *Betrachtungen üb. die vornehmsten Wahrheiten d. natürl. Rel.* 3te *Abhandl.*

p) Heidenreich *Betracht. üb. d. Wahrh. d. nat. Rel.* II. 257 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 108. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 528.

q) Antiquitatis indagatores rerum humanarum origines recensiore aetate duplici modo explicare studuerunt. Alii enim quum obsoletas sententias novis commentis exornatas sequerentur et Indorum, Persarum Hebraeorumque mythos pro vera historia amplecterentur, statuerunt, genus humanum perfectum ab initio fuisse ac Deo simile, deinde vero depravatum esse et sensim in summam inscitiam incurrisse, ex qua nisi paulatim aut Dei gratia mire operante non possit emergere. Vid. prae cett. Niklas Müller *Glauben, Wissen u. Kunst der alten Hindus in ursprüngl. Gestalt u. im Gewande der Symbolik.* B. I. Maynz. 1823. Alii contra docent, genus humanum in humili loco positum et ab exiguis initiis profectum sensim adolevisse. Atque hanc alteram sententiam veram esse, argumento est totius naturae historia; et omnium populorum primordia, fama ac monumentis quibusvis ad posteritatem propagata, egregie eam confirmant. Frustra igitur prioris opinionis patroni conantur allegoriis et symbolicis adumbrationibus artificiose nectendis historiarum luci clarius exsplendescenti officere. Vid. supra §. 2. *a.* Add. Link *Die Urwelt.* B. 1821. p. 82. „*Es ist eine erfreuliche Bemerkung, dass Alles sich immer mehr ausbildet, immer voll-*

kümmer wurde, und dafs die trübe Meinung, als ob Alles von seiner ursprünglichen Schönheit gesunken und gefallen sei, von der Natur nicht bestätigt wird."

Sectio 2.

DE DEO NATURARUM INTELLIGENTIUM CREATORE.

A. De hominibus primum creatis.

§. 98.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

Deum rerum universitatis creatorem eundemque generis humani auctorem esse, et ratio et scriptura S. luculenter docent. Ipsique commentarii Mosaici quamvis duplicem huius originis historiam exhibeant, *alteram* (Gen. 1, 26 ff.), qua Deus uno actu (v. 27. cf. Sap. 7, 1. 10, 1. Act. 17, 26.), *alteram*, minus puram atque perfectam (Gen. 2, 7. 21. 22. coll. Matth. 19, 5. 6. 1 Cor. 15, 45. Eph. 5, 28 ff.), qua primo marem e pulvere terrae (v. 7. Tob. 8, 8.), deinde feminam e costa illius decerpta (v. 21. 1 Cor. 11, 8. 1 Tim. 2, 13.) formasse traditur: in eo tamen conspirant, quod hominum originem a Deo ipso repetunt, et a duobus protoplastis Adamo eiusque coniuge Eva [a]) universum genus humanum oriundum esse perhibent. Easdem sententias librorum symbolicorum auctores simpliciter tuiti sunt [b]), omissis quaestionibus istis de modo creationis protoplastorum, de animae indole eiusque cum corpore coniunctione, de propagatione animarum al. Quae enim ex incultioris aetatis ingenio et aliarum gentium de anthropogonia mythis [c]) accommodate in narrationibus illis exposita sunt de modo creationis, de Paradiso [d]), primo hominum domicilio, et de numine ipso eos edocente atque admonente: ea ad varias interpretandi commentandique vias ansam dederunt. Atque exinde diversa prodierunt commenta, velut de Praeadamitis [e]), de naturae humanae parti-

bus f), de praeexistentia et limbo animarum (*Praeexistentiani*), de propagatione earum sive per novam quandam creationem (*Creatiani*) s. per traducem (*Traduciani*), cf. Hebr. 7, 10. g), facta. Plurimis quidem probata est sententia de animabus non creatis, neque generatis, sed propagatis, ita, ut modum definire haud conarentur h). Ei vero, qui narrationes istas Mosaicas ad institutionem vitae communis transferre studet, maxime cavendum est, ne homines nostri puriore numinis idea imbuti, quam quae in libris illis passim significata est, singula nimium premendo offendantur, neve a pio in Deum creatorem amore et reverentia abducantur debita, quum tanta tamque multiplici excellentia praestantiaque hominem ornaverit.

a) Primi hominis nomen הָאָדָם Gen. 2, 7 ff. perperam pro nomine proprio habitum (unde LXX Ἀδαμος, Vulg. *Adamus* verterunt), proprie, quippe articulo addito, est nomen appellativum, *hominem* κατ' ἐξοχὴν designans, eundemque quasi γηγενῆ. Vid. Gesenius *Hebr. Wörterb.* h. v. Ei. *Art. Adam*, in Ersch u. Gruber *Encyklopädie*. I.; quo loco narratio ista de Adamo cum mythis similibus in Asia superiore pervulgatis collata est. Nomen feminae חַוָּה, quod LXX Εὔα verterunt, a verbo חָוָה (חָיָה) *vixit*, proprie eam significat, quae vitam praebet. Gen. 3, 20. Bauer *Theol. des A. T.* p. 227.

b) Catech. min. Art. I. p. 370. ed. Rechenb. Form. Conc. Epit. I. p. 578. „Deus non modo Adami et Hevae corpus et animam ante lapsum, verum etiam corpora et animas nostras post lapsum creavit; etsi haec iam sunt corrupta."

c) Diodor. Sic. I. c. 7. II. 38. Plato in Tim. ed. Bipont. IX. p. 332 ff. Sympos. V. X. 201 ff., ubi mythus refertur de homine ἀνδρογύνῳ, postea in duas partes diviso. Lucret. de rerum nat. l. II. 332 ff. Ovid. Metamorph. I. 76 ff. cf. Horat. Od. I. 16. et Aristoph. Av. v. 667., qui πηλοῦ πλάσματα homines vocavit. Add. de *Autochthonibus*. — Bauer *Hebr. Mythol.* 83 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 280 ff. Kanne *Erste Urkunden der Geschichte*. Bair. 1808. I. 346 ff.

d) Vox Παράδεισος, quae in Versione Alexandrina respondet hebraicae גַּן (גַּנָּה), *hortus*, *regio amoena*, et עֵדֶן *locus amoenus*, est nomen propr. amoenissimae illius regionis, quam Deus primum habitandam assignasse dicitur protoplastis Gen. 2, 8.; originem duxisse vi-

videtur ex פרדס, quod locum irriguum et arboribus consitum notat et in his V. T. locis legitur Nehem. 2, 8. Cohel. 2, 5. et Cant. 4, 13. Originem huius vocis Persicam esse tradit Iul. Pollux Onom. IX. c. 3.; idem testatur Xenophon, docet enim regum Persarum hortos παραδείσους vocatos esse. Oecon. IV. 13. Cyrop. I. 3. 12. Anab. I. 2. 7. Cf. quae contra illam de Persica huius voc. origine sententiam monuit Ewald l. *Das Hohelied Salomo's übers.* — Gött. 1826. p. 21. „*Schon* Castelli Heptagl. p. 3058. *u.* Schroeder Praefat. ad thesaur. ling. Armen. p. 56. *leiteten P. aus dem Armenischen her. Man könnte noch eher an das Sanskrit* Paradesa i. e. regio amoena *denken. Das Wort scheint sehr früh schon aus dem fernen Asien nach Vorderasien und Griechenland verbreitet zu seyn.*"

Plurimam eamque inutilissimam operam in eo collocarunt theologi, ut locum et situm Paradisi, tanquam certae cuiusdam regionis in orbe terrarum vere reperiundae, accurate demonstrare annitenrentur (cf. Joh. Schulthess *Das Paradies, das irdische u. überirdische, historische, mythische u. mystische, nebst einer krit. Revision der allgem. bibl. Geographie.* Zürich. 1816.). Neque enim fuerunt memores, in narrationibus mythicis omnino frustra quaeri geographicam ἀκρίβειαν, itemque incognitum esse locum hortorum Hesperidum aliarumque regionum, quas poetae veteres celebrarunt. Herder *Geist d. Hebr. Poesie.* I. p. 153. Bellermann *Handb. der bibl. Lit.* II. 143. Ammon *Bibl. Theol.* I. 293 ff. Rectius alii quaesiverunt, quaenam telluris partes veteris mythographi menti obversatae fuerint. Buttmann *Aelteste Erdkunde d. Morgenlandes.* B. 1803. Schulthess l. l. Alios rec. Winer *Bibl. Realwörterb. Art. Eden.* — Tatianus Or. adv. gent. ed. Maran. p. 261. Paradisum non in hac terra, sed in praestantiore quadam posuit; quemadmodum Origenes de princ. l. IV. p. 175. animas ante lapsum in simili habitaculo collocavit. Nuper quidam exstitit, qui in luna paradisum fuisse fingeret. Vid. Bormann *Die metaphys. Lehre v. d. Zusammenhange des Universums od. d. Uranologie.* B. 1825. p. 67. „*Im Monde kommt der vernünftige Geist zu freier Entwicklung, daher ich diesen Weltkörper für das Paradies, und folglich der Schrift gemäss für den Ort halte, in welchem Adam und Eva erschaffen worden sind, wo der Baum des Erkenntnisses und des Lebens symbolisch und in der Wirklichkeit grünt, und wo der Mensch die Geberdensprache der Thiere versteht.*" — Probabile est variis de causis, magnas hominum catervas in alias terrarum partes exiisse ex Asia media, ubi antiquissima civitatum et litterarum artiumque vestigia deprehenduntur. Cf. Kanngiesser *Grundriss d. Alterthumswissenschaft.* H. 1815. p. 26 ff. J. G. J. Ballenstedt *Die Urwelt, od. Beweis*

v. d. Daseyn u. Untergange v. mehr als einer Vorwelt. 1ste Abth. 2. A. Quedl. 1818. 222 ff. *2te Abth.* 21 ff. *„Welches Land war die Wiege des Menschengeschlechts?"* Ei. *Ueb. Ballenstedt's Urwelt;* in Bretschneider *u.* Schröter *Oppositionsschrift.* B. IX. H. 2. 1826. p. 221 ff. J. G. Rhode *Ueb. d. Anfang unserer Geschichte u. d. letzte Revolution d. Erde* —. Bresl. 1819. Cf. tamen *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1822. *Septbr.* N. 180 ff. — De allegorica Paradisi explicatione a Philone in ll. allegoriarum legis et de opificio mundi allata vid. Eichhorn *Urgeschichte, herausgeg. von* Gabler. II. 1. 389 ff.

c) Vid. Isaac Peyrère Praeadamitae, vel exercitatio exegetica in Rom. 5, 12 ff. 1655. 4., et scriptores illo priores a Calovio excitati in System. locor. theol. III. 1041. Von Irwing *Ueb. d. Ursprung d. Erkenntniss d. Wahrheit u. d. Wissenschaften.* B. 1781. Add. J. G. J. Ballenstedt l. supra l. I. 232 ff. De difficultatibus, quibus de duobus protoplastis totius generis humani sententia premitur, quaeque partim e varietate hominum nativa, partim e coloniarum in terrae partes ab Asia media remotissimarum deductione oriuntur, v. De Paw *Recherches philosophiques sur les Américains.* I. 175 ff. Blumenbach de varietate generis humani nativa. ed. 3. 1795. Kant *Von d. Menschenracen;* in *Vermischte Schr., herausg. v.* Tieftrunk. I. N. 7. 8. Herder *Ideen zur Gesch. d. Menschheit.* II. 344 ff. Meiners *Untersuchungen üb. d. Verschiedenh. der Menschennaturen.* Tüb. 1811. Buhle *Ueb. Ursprung u. Leben d. Menschengeschlechts u. das künftige Loos nach dem Tode.* Braunschw. 1821. Ballenstedt *Die Vorwelt u. die Mitwelt.* Ib. 1824. 2 Thle. I. p. 1 ff. F. Ch. Schlosser *Universalhistor. Uebersicht der Gesch. d. alten Welt u. ihrer Cultur. 1sten Thls 1ste Abtheil.* Frkf. a. M. 1826. §. 8. p. 26. *„Keine Rücksichten auf rel. Ansichten oder auf Anerkennung des Menschenwerths können uns abhalten, der Tradition und den Andeutungen der Geschichte zu folgen, wenn sie, mit den Resultaten der Naturforschung übereinstimmend, in den Gegenden, welche den Revolutionen und Ueberschwemmungen am ersten entzogen wurden, drei verschiedene Menschenstämme von ganz verschiedener Bildung und ganz verschiedenen Anlagen zeigen. Hohe Berge nämlich und in hochliegenden Strichen ausgedehnte Ebenen bezeichnen uns die Gegenden, wo wir die ersten Menschen suchen müssen — das sogenannte Himmalehgebirg und die südl. Gegenden, Vaterland des kaukasischen Stammes — jenseits dieser und der Berge, welche die Alten den Imaus nannten, die Wüste Kobi und Tibèt — Ursitz des mongolischen Stammes, — das innere Afrika an den Mondgebirgen eines dritten Stammes. — Amerika ist viel später aus seinem Urzustande hervor-*

gegangen." Cf. Ammon *Bibl. Theol.* I. 282 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* 2. *A.* I. 675 ff.

f) Gen. 2, 7. corpus hominis distinguitur a principio vitali, s. spiritu; rectius anima discernitur a corpore Matth. 10, 28. Luc. 12, 20. A Paulo Apostolo tres homini partes tribuuntur σῶμα, ψυχὴ (vita animalis, anima materialis) et πνεῦμα (vita spiritualis, ratio). 1 Cor. 15, 44 ff. coll. 2, 14. 1 Thess. 5, 23. (Hebr. 4, 12.) Neque dissentiunt philosophi nonnulli antiqui (Cic. Tusc. IV. 5.), quos secuti sunt Iosephus (Archaeol. I. 1. Ἔπλασεν ὁ θεὸς ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς λαβών, καὶ πνεῦμα ἐνῆκεν αὐτῷ κ. ψυχήν) et eccl. doctores quidam, ut Iren. V. 6. 7. 9. (coll. tamen II. 29. 3.), Tertull. Apolog. c. 33. („Qui animo animaque miscemur"). Orig. de princ. III. 4., Nemesius de nat. hom. c. 1. Frequentius tamen, qui usus per totum l. Sap. obtinet, vocabula ψυχὴ et πνεῦμα promiscue usurpantur, sicut voces hebr. נֶפֶשׁ et רוּחַ. Praeeunte Tertulliano (de anima. c. 10. 11. 18. 20 ff.) ecclesia occidentalis repudiavit istud inter animam et animum discrimen (cf. Lactant. de opif. Dei. c. 18.). Cf. Pr. De naturae humanae trichotomia N. T. scriptoribus recepta. Regiom. 1825. Paulus *Heidelb. Jahrb.* 1825. N. XI. p. 1041 ff.

g) Doederlein Inst. I. 574 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 671 ff., ubi alia hac de re scripta rec.

h) Orig. de pr. I. 4. II. 9, 3. III. 5, 5. Lactant. de opificio Dei. c. 17 ff. Tertull. de anima. c. 22—28. Augustin. de lib. arbitrio. II. c. 21 ff. Gerhard Loc. th. IV. 278 ff. Döderlein *Christl. Religionsunterricht.* VIII. 71 ff. — De simplicitate animae, plurimis Patrum nondum probata, quaestionem libri ff. non attingunt. Gerhard XVII. 151 ff. Beck p. 350 ff.

§. 99.

De imagine divina doctrina biblica et ecclesiastica.

Quae nonnullis Geneseos locis de imagine dicuntur divina [a]), ad quam homo creatus sit, ea referenda videntur ad significandum imperium in res creatas homini a Deo tributum (Gen. 1, 26. Ps. 8, 7—9. Sap. 9, 2. 3.) et ad ipsam indolem corporis humani [b]) (Gen. 5, 3. Ex. 33, 20. cf. 1 Cor. 11, 7.) eiusdemque immortalitatem, hominibus ante lapsum destinatam (Gen. 2, 17. 3, 2. 3. 19. Sap. 1, 13. 2, 23. 24. coll. Rom. 5, 12 ff.) [c]).

Exstant tamen alia dicta satis certa, quibus N. T. scriptores, sola animi iustitia et sanctitate divini numinis imaginem ac similitudinem contineri docuerunt (Eph. 4, 22—24. Col. 3, 10. Iac. 3, 9. 1 Io. 3, 9. 10. coll. Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 16.). Hanc vero imaginem divinam, cuius uberiorem quidem expositionem non exhibent libri ss., quam tamen Patres et Scholastici diversa ratione explicarunt *d*), instauratores ecclesiae nostrae, Augustinum potissimum secuti, ita adumbrarunt, ut imaginem et similitudinem Dei comprehensam fuisse docerent illa potissimum, quam homo ante lapsum habuerit, *iustitia originali*, quae „habitura erat non solum aequale temperamentum qualitatum corporis, sed etiam haec dona, notitiam Dei certiorem, timorem Dei, fiduciam Dei, aut certe reotitudinem et vim ista (propriis viribus) efficiendi" (liberum arbitrium) *e*). Quibus positis theologi nostri porro discrimen fecerunt inter imaginem divinam late et stricte sic dictam et illam in intellectu et arbitrio sitam esse iudicarunt, hanc vero, tanquam singularem quandam animi praestantiam protoplastis propriam, *iustitiam originalem* appellarunt, eamque *naturalem* (nec donum aliquod *supernaturale*, quod Pontificiis placuit), *concreatam*, *propagabilem* et *accidentalem* (non *substantialem*) esse affirmarunt *f*). Partes huius praecipuas (aliis tamen aliter statuentibus) dixerunt *sapientiam concreatam* s. vim mentis, ad verum videndum aptissimam, omniumque errorum expertem; *iustitiam concreatam*, qua voluntas hominis peccati cuiusque et ad peccatum propensionis expers fuisset, et *sanctimoniam concreatam*, qua voluntas sensum virtutis eiusque exercendae studium habuisset. Attributis his addiderunt tanquam imaginis divinae partes minus essentiales immunitatem a calamitatibus vitae (Gen. 3, 16. Sir. 38, 15.), corporis immortalitatem (Gen. 2, 17. 3, 2. 3. 22 ff. Sap. 2, 23. Rom. 5, 18.), et imperium in res creatas exercendum. De imagine vero vel tota (cui opinioni obstant dicta Gen. 9, 6. 1 Cor. 11, 7. Iac. 3, 9.),

vel ex parte amissa in varias theologi abierunt sententias e). Vocatur denique ea protoplastorum conditio prima, qua vitii expertes vera felicitate gavisi sint, *status integritatis* s. innocentiae.

a) Origenes de princ. III. 6., Tertull. de bapt. c. 5. al., Pontificiorum plerique (cf. Petav. I. 160. 166. Baumgarten *Polem.* II. 381. Gerhard L. th. IV. 240. 244.), inter voces צלם, *εἰκών*, *imago*, et דמות, *ὁμοίωσις*, *similitudo*, hoc posuerunt discrimen, ut *imaginem* ad naturam intelligentiae et voluntatis, cum qua nunc etiam homines nascantur, *similitudinem* vero referrent ad virtutes, sapientiam nimirum et iustitiam (tanquam donum quidem supernaturale s. superadditum). Praeiverat Clemens Strom. II. p. 499. *Οὕτως*, inquiens, *τινὲς τῶν ἡμετέρων τὸ μὲν κατ' εἰκόνα, εὐθέως κατὰ τὴν γένεσιν εἰληφέναι τὸν ἄνθρωπον· τὸ καθ' ὁμοίωσιν δέ, ὕστερον κατὰ τὴν τελείωσιν μέλλειν ἀπολαμβάνειν ἐκδέχονται.* Rectius tamen alii idem utrumque illud vocabulum valere censent, praeeunte Cyrill. Alex. c. Anthropomorphit. c. 5. — Contra Pelagium eiusque asseclas Augustinus potissimum immortalitatem corporis defendit. De trin. X. 12. XI. 10. XII. 7.

b) Plato in Tim. IX. 382. caput appellat *τὸ θειότατον καὶ τῶν πάντων μελῶν ἐν ἡμῖν δεσποτοῦν*. Cic. de nat. deor. I. 27. et Lactant. de opif. Dei. c. 8. „Hominis solius est recta ratio et vultus Deo patri proximus. — Dicimus cadere illos, qui figuram negant habere ullam Deum." Id. de ira div. c. 2. et 7. Similis erat sententia Iustini Fragm. de resurr. 31. ed. Teller., Irenaei V. 6. 1., repugnantibus Alex. doctoribus Clem. Str. II. 428. Orig. c. Cels. VI. T. I. 680. ed. de la Rue. De *Audianis* et *Anthropomorphitis* v. §. 63. *a.* — Schott Epit. Th. Chr. ed. 2. p. 124 s. Ei. Commentatio, qua notio cognationis Dei hominumque in libro Geneseos expressa indagatur. Ien. 1812. rec. in ei. Opusc. T. II. Ien. 1818. Docet V. D., formam corporis hominum formae Dei Iehovae atque Elohim similem subintelligendam esse.

c) Buttmann *Ueb. d. ersten beiden Mythen in d. Genesis;* in *Berl. Monatsschr. Apr.* 1804. p. 261 ff. Gesenius *Art. Adam*, in Ersch *u.* Gruber *Encyklop.* I. 358.

d) Sec. II. et III. *Encratitae* et *Severiani* cum aliis ad feminam pertinuisse divinam imaginem negarunt (Euseb. Hist. eccl. IV. c. 29. Epiphan. haeres. 47.), sicut recentius Sociniani, imagine divina solum in res creatas dominium significari docentes, cui sententiae Gen. 1, 26. repugnat. Baumgarten *Polem.* II. 391. — Primos homines *in puris naturalibus* conditos, et imagine divina tanquam

dono *supernaturali* insuper ornatos fuisse, docuerunt Scholastici Alexander de Hales (Part. II. quaest. 96.), Io. Duns Scotus (sententt. dist. 39.), Bonaventura (dist. ead. art. II. 9. 2.) alii. Potuisse saltem ita creari homines affirmat Thom. Aquin. Sentt. I. quaest. 95. Cf. Cramer *Fortsetzung von* Bossuet. VII. 495 ff. Gerhard IV. 248 ff. Baumgarten *Polem.* II. 318. 76. 86 ff. Beck l. l. 362. — Orthodoxiae speciem prae se ferentes theologi imaginem divinam decreverunt fuisse concreatam humanae substantiae integritatem, perfectionem ac rectitudinem, eamque in categoria qualitatis esse collocandam: et quidem, ut contra Flacium pugnarent, qui illam fuisse ipsam hominis substantiam contenderat. Gerhard IV. 268.

e) Apolog. Conf. Aug. I. 52. 53. et 54., ubi adduntur haecce: „Idque testatur Scriptura, quum inquit (Gen. 1, 27.), hominem ad imaginem et similitudinem Dei conditum esse. Quod quid est aliud, nisi in homine hanc sapientiam et iustitiam effigiatam esse, quae Deum apprehenderet, et in qua reluceret Deus", cett. Form. Conc. Art. I. IV. 641., quo loco implicite quidem *immortalitas* donis istis addita est.

f) Melanchth. Exam. Ordin. I. opp. p. 310. Gerhard IV. 240 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 24 ff. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* II. 485. Reinhard *Dogmat.* 264 ff. De iis, qui primis hominibus praeter alias praerogativas et corporis dotes attribuerunt singulares, et quibus inter recentiores Doederlein (Instit. I. 483.) et Seiler (Theol. dogm. pol. 215.) adnumerari possunt, v. Beck l. l. 361. *Curiositäten.* B. II. St. 6. — Linguam quoque primaevam concreatam fuisse demonstrare voluit Süſsmilch *Beweis, daſs die erste Sprache ihren Ursprung nicht von Menschen, sondern allein von Gott erhalten habe.* B. 1766. Sed cf. Herder *Preisschrift üb. den Ursprung der Sprache.* B. 1772. et al. in Bretschneider *Entwickl. d. dogm. Begr.* p. 503., qui tantummodo facultatem loquendi hominibus ingenitam esse recte dixerunt.

g) Beck l. l. 364. annot. 15.

§. 100.

Epicrisis.

Variis illa doctrina accurate examinata premitur difficultatibus. Obstat enim notio sapientiae et sanctitatis congenitae, quae sibi ipsa repugnat neque ipso narrationis Mosaicae argumento confirmatur, utpote quae protoplastos communi hominum natura sensuum

illecebris obnoxia praeditos fuiſſe aperte docet. Obſtant certi naturae humanae huiusque vitae terreſtris fines, qui quidem proprietates humanis ſuperiores omnino excludunt, cuius generis eſt immortalitas corporis. Obſtant ſimiles mythi, quos de aetate aurea ſeu primitiva quadam, quae ſenſim in deteriorem abierit, feliciore ac laetiore hominum vitae conditione apud alios populos antiquos reperimus [a]). Veruntamen ſcriptura ſ. alium quoque doctrinae typum exhibet, quo veram Dei imaginem hominibus conceſſam in mente ſancta ideoque ab omni errore peccatoque pura ponendam et ab unoquoque hominum pro parte virili exprimendam eſſe docemur (Gen. 9, 6. Eph. 4, 22—24. Col. 3, 9. 10. 1 Petr. 1, 15.). Hanc igitur amplectamur ſententiam, quae cum ſummis hominum finibus in piae virtutis veritatisque ſtudio ac felicitate conſpicuis (Pſ. 34, 15. 16. 37, 3. 49, 13. 21. Matth. 5, 11. 12. 48. 6, 25—32. Luc. 12, 15. Io. 3, 16. 17, 2. 1 Theſſ. 5, 9. 1 Tim. 2, 4. 1 Petr. 1, 15.) et cum ſanae rationis praeceptis conſentit [b]). Quae quum ita ſint, facile intelligitur, quo iure protoplaſtis peccato primo nondum obnoxiis imago divina potiori quodam ſenſu et ſtatus innocentiae tribui poſſit, et quomodo haud perperam dicatur, imaginem iſtam lapſu ex parte amiſſam eſſe [c]). Omnino autem homo Deo ſimilis non naſcitur, ſed fit.

a) Heſiod. Theogon. 521—79. Opera et dies. 47 ſſ. Ovid. Met. I. 89 ſſ. Add. quae ex Platone et Diodoro Sic. collegit Euſebius in Praeparat. evangel. I. 7. XII. 13., item Virgil. Eclog. IV. Bauer *Hebr. Mythologie*. I. 85 ſſ. Knapp Scripta var. argumenti. Proluſ. I. ed. 2. p. 1. „Communis eſt omnium fere nationum omnis aetatis opinio de *aevo aureo*, h. e., de vita longe beatiſſima, quam priſca gens mortalium hac in terra egerit. Eam vitae beatitatem etſi pro ſuo quisque populus ingenio ac ſenſu informat, in eo tamen ad unum omnes conſentiunt, ut omne genus aerumnarum atque imbecillitatum, quas hominum *ſocietas* et *cultus* vel affert, vel auget, ab his generis humani incunabulis plane ſemovendum cenſeant." — Omnes vero eiusmodi narrationes, ſi accuratius examinaverimus, tantum abeſt, ut hiſtoriae fide nitantur, ut

ab hominibus fictae esse videantur, quibus praesentium temporum fastidium lenirent animumque imagine vitae ab omni labe immunis oblectarent. Quapropter pro fundamento rerum ad historiae leges exigendarum nullo modo haberi possunt. A. Matthiae Pr. de ratione tractandae Graecorum mythologiae. p. 5. repet. in Seebode *Archiv f. Philol. u. Pädag.* Helmst. 1826. V. II. P. III. — Arnold. Ekker Spec. inaug. in Protagorae apud Platonem fabulam de Prometheo et generis humani ad humanitatem progressione. Ultrai. 1822. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1824. N. 104. Quo incultior fuit aetas, eo magis in illa praevaluit studium fabulas vel rumore traditas captandi vel novas fingendi.

b) Spalding *Bestimmung d. Menschen.* 13. *A.* L. 1794. Fichte *Die Best. d. Menschen.* B. 1800. Gruber *Ueb. d. Best. d. Menschen f. d. gebildete Publicum.* 2 Thle. L. 1800.

c) Similem imaginis divinae describendae rationem inierunt Henke Lineam. fid. Chr. 115. Döderlein *Religionsunterr.* VIII. 35 ff. Eckermann *Handb.* III. 45 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* 115 ff. Ei. Summa Th. Chr. 150.

B. De Angelis.

§. 101.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

Praeter homines alias quoque esse naturas intelligentes, quae Deo originem debeant, easdemque hominibus superiores ac Deo inferiores, haud difficulter credit ratio humana. Argumento enim haec sunt: *tum* gradatio a minus perfectis minusque praestantibus ad perfectiora et praestantiora serie continua procedens; *tum* quam in universa rerum natura conspicimus, infinita corporum multitudo coelestium, in quibus, sicut in orbe terrarum, documenta inesse pro certo habemus summae sapientiae et benignitatis divinae; immortalitas *denique* animi humani animarumque in infinitum progressus [a]). Nihilominus tamen haec idea e Polytheismo potius nata esse videtur apud plurimas gentes, quae naturas spirituales inter divinitatem et humanitatem quasi medias finxerunt. De natura autem et officiis eius-

modi spirituum longe aliam philosophia informat, aliam libri ss. exhibent notionem, aevi incultioris ingenium ad phantasiae ludibria proclive referentem. In his Angeli vocantur *ἄγγελοι*, מַלְאָכִים, מַלְאַךְ הָאֱלֹהִים, מַלְאַךְ יְהוָֹה. Quo nomine officium potius quam natura significatur (Hebr. 1, 14.) [b]). Varie autem usurpatur, ut designet naturae phaenomena insolita atque repentina (Ps. 78, 49. 104, 4.), prophetas (Hag. 1, 13. Mal. 3, 1. Matth. 11, 10. Marc. 1, 2. Luc. 7, 27.), sacerdotes (Mal. 2, 7. Eccl. 5, 5.), nuncios quosvis (Num. 20, 14. 16. Ios. 6, 17. Luc. 7, 24. 9, 52.). In nonnullis V. T. locis persona Iehovae sive Dei in una eademque orationis serie mutatur cum persona Angeli ipsius (Gen. 16, 7 ss. 19, 21 ss. 21, 17 ss. 22, 11 ss. 48, 15. 16. al.) ita, ut quod Deus per Angelum suum facit aut dicit, ipse fecisse et dixisse videatur. Utrumque vero Testamentum opinionem de Angelis pro temporibus haud multum diversam exhibet [c]), eosque vere esse, tum diserte monet (Iob. 4, 18. Act. 23, 8. Matth. 22, 30. Io. 1, 52.), tum commercio eorum cum hominibus commemorato ostendit (Gen. 3, 24. 28, 12. Ex. 3, 12. Dan. 6, 22. Luc. 1, 26. Act. 10, 3. 12, 7. Apoc. 19, 10.). Nihil tamen de origine et natura eorum satis perspicue docet. Quo factum est, ut theologi eos *vel* cum Origene ante hunc mundum conditum (Iob. 38, 6. 7.) [d]), *vel* primo (Gen. 1, 1. 26.), *alii* secundo, *alii* sexto (Gen. 2, 1.), *nonnulli* etiam octavo cosmogoniae Mosaicae die creatos esse [e]) docerent et de natura eorum in varias discederent opiniones; alii enim mere spiritualem (Hebr. 1, 14.) [f]), alii vero corpoream etiam naturam iis tribuebant; et ab hac altera parte stant sacri scriptores (Ies. 6, 1 ss. Matth. 28, 3. Marc. 16, 5. Act. 1, 10. 1 Cor. 15, 40.), quibus Patres antiquiores adstipulantur [g]). Numerum Angelorum non augeri, concluditur e loco Matth. 22, 30.

a) Eckermann. *Handb.* III. 101 ff. Bretschneider *Handb. der Dogmat.* I. 592 ff. De universa hac doctrina cf. Henke *Magaz.*

III. 300 ff. *Kritik üb. d. Lehre von d. Engeln in der Dogmatik.* VI. 152 ff.

b) Augustin. in Ps. 103. 484 ff.

c) Gen. 18. et 19. duo Angeli, Iehovae comites, sicut ipse, humana specie induti describuntur, אֲנָשִׁים nominati, neque tamen alis praediti (Gen. 28, 12.), quales Christianorum mythologi et pictores fingere solent. Gramberg Pr. de Vet. T. Angelologia. Züll. 1827. 4. p. 5 ff. Ei. *Grundzüge einer Engellehre des A. T.;* in Winer *Zeitschrift f. wissensch. Theol.* H. II. 1827. p. 157 ff. Aevo antiquissimo Angeli, quasi consilium divinum constituentes, dicebantur בְּנֵי אֱלֹהִים filii Dei Gen. 6, 1—4. Iob. 1, 6. 2, 1. 38, 7. (nunquam אֱלֹהִים, quanquam ita verterunt LXX interpp. Ps. 8, 6. cf. Hebr. 2, 7. 9. V. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. v. אֱלֹהִים). Monotheismi autem notione magis exculta, praesertim post exilium Babylonicum, nomen et speciem prae se ferunt geniorum inferiorum, nunciorum (מַלְאָכִים), seu ministrorum, qui Persarum more thronum principis cingebant (1 Reg. 22, 19.). Bauer *Hebr. Mythol.* I. 118 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 88 ff. Cf. De Wette *Bibl. Dogmat.* 82 f. In libris V. T. posterioribus vocantur קְדוֹשִׁים, chald. קַדִּישִׁין *Sancti*, v. c. Dan. 4, 10. 8, 13. Zach. 14, 5. add. Iob. 5, 1. 15, 15. Ps. 89, 6. 8. et Deut. 33, 3. Nomen עִיר (ἐγρήγορος, vigil), Syris valde usitatum, apud Danielem tantum legitur (4, 10. 14. 20.). Nomina propria tamen, singulis Angelis in libris ss. tributa Michael (Dan. 10, 13. 12, 1. Iud. 9. Apoc. 12, 7.), Gabriel (Dan. 8, 16. 9, 21. Luc. 1, 19. 26.), Raphael (Tob. 3, 25.), originem suam hebr. produnt. Sadducaei, qui praeter Deum nullam naturam mere spiritualem esse statuebant, Pharisaeorum de angelis sententiam non admiserunt. (Act. 23, 8.) — Ceterum commenti illius per omnem antiquitatem pervulgati, quo astra animata s. Dii, aut genii esse finguntur (Horst *Art. Astralgeist*, in Ersch *u.* Gruber *Encyklop.* VI.), vestigia apud Hebraeos quoque exstant; formula enim צְבָא הַשָּׁמַיִם notiones geniorum coelestium et astrorum commiscentur, Iob. 38, 7. Ps. 103, 20. 21. 148, 2. Cf. Ovid. Fast. I. 111. Met. I. 75. Voss ad Virgil. Georg. I. 32. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v.

d) Orig. Commentt. in Matth. Opp. III. 692. Novatian. de trin. c. 1. Gregor. Naz. or. 38.

e) Plures, maxime Latini, die primo creatos esse contenderunt. Augustin. de civ. Dei. XI. 9. 19. Baumgarten *Glaubensl.* I. 682. Cf. Ode Commentarius de Angelis. Trai. 1739. 4.

f) Io. Damasc. de orth. fid. II. 3. Leibnit. Theodic. 438 ff. lat. Buddeus Inst. theol. dogm. 395 ff. Mosheim ad Cudworth Syst. intell. V. 3. 16. Angelis corpora esse negavit concilium La-

teranense a. 1215. Nonnulli corpora *parastatica* i. e. exhibitiva, ad tempus aliquod assumta, iis tribuerunt.

g) Angelis corpus humano praestantius vindicatur ex decreto synodi Nicaenae a. 787. Hanc sententiam praeter alios secuti sunt Cudworth Syst. int. 1028 ss., Loersius de Angelorum corporibus et natura. Trai. 1737. 4. Reinhard *Dogm.* 189. Döderlein *Religionsunterr.* VII. 103. Ammon Summa Th. Chr. 185. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 697 ss.

§. 102.

Continuatio.

Libri symbolici strictim tantum Angelorum mentione facta [a]) eosdem describunt tanquam naturas spirituales et intelligentes, medias quasi inter Deum et homines, et perfectione morali insignes. Postea vero doctrina de Angelis accuratius exposita est ad scripturae ss. dicta accommodate. Distinguunt doctores ecclesiastici angelos *bonos*, a scriptoribus ss. angelos Dei (Matth. 22, 30. 25, 31. Marc. 12, 25. Act. 12, 7.), et angelos *malos*, in ll. ss. angelos Diaboli (Matth. 25, 41. Apoc. 12, 9.), πνεύματα ἀκάθαρτα (Matth. 12, 43. Luc. 11, 24.) et πνευματικὰ τῆς πονηρίας (Eph. 6, 12.) nominatos. Illos sanctos vocant (Matth. 25, 31. Marc. 8, 38. Luc. 9, 26. Act. 10, 22. Apoc. 14, 10.), sapientes (2 Sam. 14, 20. 1 Petr. 1, 12.), magnis viribus instructos (Ps. 103, 20. Matth. 28, 2. 1 Thess. 4, 16. 2 Thess. 1, 7. Hebr. 2, 2.), immortales (Luc. 20, 36.) eosdemque beatissimos (Matth. 18, 10. Hebr. 12, 22. 23. — Luc. 2, 13. 14. 15, 10. 1 Petr. 1, 12.). Numerum angelorum haud exiguum esse, libri ss. testantur (Dan. 7, 10. Matth. 26, 53. Luc. 2, 13. Hebr. 12, 22. Apoc. 5, 11.). Et quum Cherubim (Gen. 3, 24. Ex. 25, 17 ss. Ps. 18, 11. Ezech. 1, 10.), Seraphim [b]) (Ies. 6, 2. 6.), Archangeli (1 Thess. 4, 16. Iud. 9. cf. Dan. 10, 13. 12, 1.) aliorumque ordinum (Eph. 1, 21. Col. 1, 16.) mentio fiat, Iudaei et Pseudo-Dionysius Hierarchiae coelestis varias species effinxerunt [c]). De munere et officio angelorum li-

bri ff. docent: eos in coelo adesse Deo et Christo ad dextram patris sublato subiectos (Eph. 1, 20. 21. Col. 1, 16. Phil. 2, 9 ff. Hebr. 1, 6 ff.), laudum Dei praecones (Ps. 103, 20. 148, 2. Ies. 6, 3. Luc. 1, 19. Apoc. 7, 11.), divinae providentiae ministros, a quibus interdum ducuntur effectus in rerum natura obvii (Ps. 104, 4. coll. Hebr. 1, 7. Apoc. 7, 1—3. — de ἀγγελοφανείαις in ll. ff. commemoratis v. §§. 37. 42.), maxime tutamen piis hominibus praestitum (Gen. 19. Iob. 33, 23—28. Ps. 34, 8. 91, 11. 12. Zach. 3, 7. Tob. 3, 25. Luc. 16, 22. Act. 12, 6 ff. Hebr. 1, 13. 14.), vel etiam poenae hominibus inflictae (Gen. 19, 25. Ex. 12, 12. 29. 2 Sam. 24, 16. Ps. 35, 5. 6. 78, 49. Ies. 37, 36. Apoc. 10, 1—8.). Praeterea non solum universis populis (Dan. 10, 13. 20. 21.), sed etiam, quae communis fere Patrum eccl. sententia fuit, singulis hominibus, piis potissimum, suos et praeesse et adesse genios tutelares traditur [d]) (Matth. 18, 10. Add. Tob. 12.). Cultum divinum, angelis inde a prioribus seculis a Christianis nonnullis exhibitum et postea ab ecclesia Catholica δουλείας nomine sancitum [e]), nostra omni iure improbavit (cf. Col. 2, 18. Apoc. 19, 10. 22, 8. 9.) [f]). Neque minus destituuntur certis scripturae s. testimoniis ea, quae et de *statu originali* s. *gratiae*, in quo angeli versati dicebantur, antequam multi eorum peccando in statum deteriorem lapsi fuerint, et de *statu confirmationis* s. *gloriae*, quo fruantur post tentationem virtutis feliciter superatam, theologi olim subtiliter commentati sunt [g]).

a) Artt. Smalcc. P. II. Art. II. 310. 11. Add. Apolog. Art. IX. 224. Catech. min. 383. Catech. mai. praef. p. 396.

b) De nominibus כְּרוּבִים et שְׂרָפִים v. Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v.; ei. *Commentar üb. den Jesaia* ad l. l. et Aemil. Roediger *Art. Cherub* in Ersch u. Gruber *Encyklop.* V. XVI. p. 287 ff.

c) Tob. 12, 15. Apoc. 8, 2. commemorantur septem principes Angelorum, qui quidem thronum numinis cingunt, sicut septem *Am-*

schaspandi h. e. sapientes immortales, e Zoroastrica religionis doctrina geniis inferioribus *Ized* et *Feruer* dictis praefecti. (J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das gesammte Religionssystem d. alten Baktrer, Meder u. Perser.* Frkf. a. M. 1820. Nr. VIII. p. 512 ff. „*Ormuzd, dieser erste der Amschaspands, und diess in Herrlichkeit verschlungene Wesen, erscheint in den Zendschriften nach zwei sehr verschiedenen Ansichten. Einmal als Geschöpf, das seinen Körper und seinen Feruer hat, und das von Zervane Akerene hervorgebracht worden, gleich den übrigen Amschaspands. Vendidad XIX. So gehört er zu den Amschaspands und ist selbst, wenn auch der erste und gröfste, ein Amschaspand. Nach der zweiten Ansicht wird er vorgestellt als der allmächtige Schöpfer Himmels und der Erde, als Schöpfer und Gott der sechs übrigen Amschaspands, über welche er unendlich erhaben ist. Die Beweise davon finden sich fast auf allen Seiten der Zendbücher.*" 517. Kanngiefser *Art. Amschaspand* in Ersch u. Gruber *Encykl.* V. III. p. 417.) Iudaei *decem* (Bodenschatz *Kirchl. Verfassung der Juden.* T. III. 158. Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 374 ff.), Pseudo D. Areopagita (Opp. ed. Antv. 1634. T. I. c. 3. Schröckh *Kirchengesch.* XVII. p. 546 f.), Gregorius M. (Homil. in Ev. 34.) et Ioannes Damasc. (de orth. fid. II. 3.) *tres classes* atque *novem ordines* et *hierarchias* angelorum numerari voluerunt: 1. ϑρόνοι, χερουβίμ, σεραφίμ. 2. ἐξουσίαι, κυριότητες, δυνάμεις. 3. ἄγγελοι, ἀρχάγγελοι, ἀρχαί.

d) Neque ethnicis populis incognita fuit illa de Angelis tutelaribus opinio. Pfanner Syst. theol. gent. pur. 180. Plato in Theag. 11, Apolog. Socr. 365. de republ. X. 520. ed. Steph. Clem. Alex. Strom. V. 432. Seneca Ep. 110. Thom. Hyde de relig. vett. Persarum. 395. Inter Patres antiquiores Origenes de hoc loco fusius tractavit; sed parum sibi constans (cf. c. Cels. l. VIII. 398. ed. Spencer eiusdemque annott. ad h. l. Homil. XI. et XXXV. in Luc.) vel duos singulis hominibus genios adesse asserit, et bonum et malum, quo exerceantur. Angelos hominum singulorum custodes esse docent Hieronymus ad Matth. 18. Basilius contr. Eunom. III. T. I. p. 139. Theodoret. Orat. XI. 715. — Praeterea non solum catholica ecclesia, sed etiam reformati nonnulli theologi, et ipse Lutherus (Opp. ed. Altenb. VIII. 985. et *Hauspostille, Die Predigt am Michaelistage* —) illam de geniis tutelaribus opinionem amplexi sunt. (Catech. min. p. 383. „Tuus sanctus Angelus sit mecum, ne Diabolus quicquam in me possit.") Eandemque admodum probabilem esse censuit S. J. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* I. 708. Reiecerunt Gerhard Loc. th. IV. p. 38. Doederlein Inst. I. 511. Reinhard *Dogmat.* 197 f. Bretschneider *Handb. der*

Dogmat. I. 696 f. — Münscher *Dogmengesch.* II. 20 ff. Fr. Schmidt Hist. dogmatis de angelis tutelaribus pars I., sententias PP. eccl. complectens; in Chr. Friedr. Ilgen *Denkschrift der histor. theol. Gesellschaft zu Leipzig.* V. I. L. 1817.

e) Postquam, assentientibus pluribus PP., a synodo Laodicensi a. 363 habita adoratio angelorum improbata erat, Ambrosius eam denuo commendasse videtur (Opp. T. I. 146. de viduis: „Angeli sunt obsecrandi pro nobis, qui nobis ad praesidium dati sunt."). *Τιμητικὴν προσκύνησιν*, non *λατρείαν*, Concilium Nicaen. II. a. 787 h. angelis praestandam esse decrevit; similiter Concil. Trid. Sess. XXV. Catech. Rom. P. III. c. 2. §. 9 ff. Petavius de dogm. theoll. II. 69 ff. — De discrimine inter *λατρείαν* et *δουλείαν* a Pontificiis male invento v. Io. Dallaei adversus Latinorum de cultus religiosi obiecto traditionem disputatio. Genev. 1664. 4. 19 ff.

f) Artt. Smalcc. P. II. art. II. 310. et 11. — Baumgarten *Polemik.* III. 540 ff.

g) Baumgarten l. l. 728.

§. 103.

Epicrisis.

In universa de angelis doctrina diiudicanda sedulo respiciendum est *tum* ad mancas et imperfectas aevi incultioris de voluntate divina omnia gubernante notiones (Gen. 18, 21.), *tum* ad consuetudinem hominum rudiorum, qui eventus naturales insolitos maximeque cogitationes menti repente occurrentes ad ministerium naturarum coelestium homine superiorum revocant [a]) et imagines a regum nostrorum palatiis ad coelestem quasi aulam Dei transferunt. Neque dissimulare licet, sensu litterali intellectam illam doctrinam pugnare contra dignitatem numinis divini, siquidem in istis de *ἀγγελοφανείαις* narrationibus plurimis nodus tali vindice dignus omnino desideratur (velut Gen. 21, 19. 32, 1. 2. Num. 22, 22 ff. Iud. 13, 3 ff. 1 Reg. 19. Act. 12, 23. coll. Ioseph. Arch. XIX. 8. 2.), eandemque perniciosae superstitioni occasionem praebere, neque a Christo ipso unquam data opera illustratam esse vel commendatam. Quibus bene perpensis, minime quidem dubium est, quin

ngeli quoque h. e. naturae intelligentes, hominibus aperiores, a Deo creati sint; sed iidem cultu divino non sunt prosequendi; nec nisi in vita futura demum nobis fore commercium cum iis censendum est. Quae vero in libris SS. de angelorum ministerio et apparitionibus passim mythice narrantur, ea haud urgenda sunt, sed in usum popularem ita convertenda, ut, missis quaestionibus quibusque subtilioribus, providentiae divinae auxilia hac doctrina quasi ob oculos poni demonstretur [b]).

a) Eichhorn *Von d. Engelserscheinungen in der Apostelgesch.*; in *Bibl. d. bibl. Lit.* III. 381 ff. Stahl *Ueb. die Erscheinungen Jehova's u. seiner Engel*; ib. VII. 156 ff.

b) Eckermann Comp. Theol. Chr. 87. Niemeyer *Populäre u. prakt. Theol.* 6. *A.* 135 ff. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 230. Ammon Summa Theol. Christ. 138. Schleiermacher *Der Christl. Glaube.* I. §. 54.

§. 104.

De Angelis malis doctrina biblica et ecclesiastica.

Varii sunt et Vet. et Novi maxime Test. loci, quibus angeli mali sive daemones [a]) eorumque princeps Diabolus [b]) vel simpliciter commemorantur vel uberius describuntur. His igitur locis ducti librorum symbolicorum auctores eosque secuti doctores ecclesiastici [c]) imaginem Diaboli depinxerunt, in qua reliquorum geniorum malorum proponerent similitudinem regnum Satanae Dei Christique regno oppositum constituentium [d]). Ista imago his, quae sequuntur, continetur: Est Diabolus, utpote cum reliquis angelis bonis creatus (Io. 8, 44. Hebr. 12, 9. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.), praeclaris quidem dotibus praeditus, sed voluntate pessima impletus (Eph. 6, 11 ff.); suaque culpa et improbus et miser (Iac. 2, 19.) in orcum detrusus iudicio extremo (§. 196.) asservatur (2 Petr. 2, 4. Iud. 6.), graviorem poenam

olim fubiturus (Matth. 25, 41. Apoc. 20, 1—3. 10. cf. Ief. 24, 21. 22.) [e]). Eft enim erroris ac miferiae omnisque vitiofitatis et gignendae et propagandae maxime ftudiofus (Iob. 1, 6. Zach. 3, 1—6. 1 Chron. 21, 1. coll. 2 Sam. 24, 1. Matth. 4, 1 ff. [Marc. 1, 12. 13. Luc. 4, 1 ff.] Matth. 13, 25. Io. 13, 2. 1 Cor. 7, 5. 2 Cor. 4, 4. Eph. 2, 2. 6, 12 ff. 2 Theff. 2, 9. 2 Tim. 2, 26.). Iam protoplaftorum corruptor (Gen. 3, 1. Sap. 2, 24. Io. 8, 44.) et mali phyfici (Iob. 2, 7. 1 Sam. 16, 14. Matth. 12, 43. Hebr. 2, 14.), inprimis morborum varii generis, quibus Chrifti aetate Iudaei vexabantur, cum daemonibus fuis auctor fuit ftrenuus (Matth. 4, 24. 10, 1—8. 12, 22. 15, 22. 17, 15 ff. Marc. 1, 23 ff. 9, 17. Luc. 9, 37—43. Act. 19, 13 ff. — 1 Cor. 5, 5.) [f]), Deo et Chrifto et hominibus bonis infatigabilis adverfarius (Matth. 13, 39. 4, 1 ff. Io. 13, 2. Luc. 22, 31. 2 Cor. 2, 11. 1 Petr. 5, 8. cf. Iob. 1, 7. 2, 2. [g]) Apoc. 12, 10. Zach. 3, 1. 2.). Verum enimvero poteftas eius per Iefu et Apoftolorum operam fracta eft (Matth. 8, 28 ff. 12, 22 ff. Act. 8, 7. 16, 16 ff.), et divina vi coercetur (Io. 12, 31. 2 Petr. 2, 4.). Quanquam aliis N. T. locis fignificatur, diabolum etiamnunc funeftam fuam et in corpora et in animos hominum efficaciam habere, cui precibus piisque animi fenfibus Chriftiani obniti debeant. (1 Cor. 7, 5. Iac. 4, 7. 1 Io. 2, 13 ff. 1 Petr. 5, 8. 9.) His fententiis alii alias de lapfu et de fedibus daemonum addiderunt e diverfis fcripturae f. locis haud inepte deductas [h]).

a) Vocabulum δαίμων (δαιμόνιον) apud poetas Graecos antiquiores omnino deum f. numen aliquod fignificat, cuius ufus in N. T. libris unum tantum exemplum exftat Act. 17, 18. Poftea faepiffime tributum eft geniis quibusque i. e. naturis mediis quafi inter Deum et hominem, maxime tamen bonis iisque tutelaribus (ἀγαθοδαίμονες), quamvis malis etiam (κακοδαίμονες). Creuzer *Symbolik u. Mythologie d. alten Völker, bef. d. Griechen.* B. III. 2. *A.* L. 1821. p. 3 ff. *Von den Heroen u. Dämonen.* Apud Helleniftas de diis gentilium ufurpatur (Verf. Alex. Deut. 32, 17. Pf. 96, 5. 106, 37. 2 Paral. 11, 15. et Bar. 4, 7. cf. 1 Cor. 10, 20.), quos Iudaei e Babyl.

byl. exilio reverſi interdum pro geniis malis ſ. diabolis habuerunt. In reliquis N. T. locis *δαίμων* angelum malum ſ. diabolum denotat. Apud Clem. Al. (Strom. V. 701.) et Orig. (c. Celſ. V. 234.) de animis mortuorum ſ. Manibus dicitur, ſicut apud Ioſeph. (B. I. VII. 6. 3. *τὰ καλούμενα δαιμόνια πονηρῶν ἐστιν ἀνθρώπων πνεύματα τοῖς ζῶσιν εἰςδυόμενα.*). Sed ea ſententia, quam nuper denuo protulit J. Jahn (*Nachträge zu ſeinen theol. Werken — nach ſ. Tode herausgeg.* Tüb. 1821. p. 193 ſſ.), daemones in N. T. commemoratos ab angelis malis et a diabolo eſſe probè diſtinguendos ac fuiſſe pro animis mortuorum hominum improborum habitos, ne uno quidem N. T. dicto probari nequit. Vid. H. A. Schott Pr. Sententia recentius defenſa de iis naturis, quae in ll. N. T. *δαίμονες* audiunt, ab angelis malis et Satana prorſus diſtinguendis, examinatur. Ien. 1821. 4. Veruntamen H. E. G. Paulus, V. D. (*Das Leben Jeſu* —. I. 1. p. 217.) ſimilem illius ſententiam profeſſus eſt. — In ev. Ioanneo phraſis *δαιμόνιον ἔχει* cum verbo *μαίνεται* coniuncta eſt Io. 10, 20., nec ulla daemonum numero pl. dictorum et daemoniacorum ſicut in ceteris evv. mentio facta. Quare Ioannes, qui quidem in doctrina de diabolo a reliquis ſcriptoribus ſſ. minime diſſenſit, ab illa ſuperſtitione plane immunis fuiſſe nonnullis viſus eſt. Eichhorn *Allg. Bibl.* IV. 353 ſſ. De Wette *Bibl. Dogm.* p. 242. Cf. quae contra hanc ſententiam monuerat Bauer *Theol. des N. T.* II. 229 ſ. — Geſenius *Commentar üb. d. Jeſaia; Einleit.* I. p. 62 ſ. et ad 34, 14.

b) Plurima ſunt Diaboli eiusque ſociorum nomina. De origine et vi vocc. שָׂטָן = *διάβολος*, בַּעַל זְבוּב, בְּלִיַּעַל vid. Geſenius *Hebr. Wörterb.* Nomen Asmodi (*ἀςμοδαῖος* Tob. 3, 8.) derivatur a voce Perſica أزمودن asmuden = *πειράζειν*, rectius, quam a verbo hebr. שָׁמַד *perdidit.* Reland Diſſ. miſc. II. 9. 23. Reliquas diaboli et geniorum malorum denominationes in ſingulis ll. ſſ. obvias: *ὁ πονηρός* Matth. 6, 13. 13, 19. 39., *βεελζεβούλ* Matth. 12, 24. Luc. 11, 15., *βελίαλ* 2 Cor. 6, 15., *ὁ ἄρχων τῶν δαιμονίων* Matth. 12, 24., *ὁ ἄρχ. τοῦ κόσμου τούτου* Io. 16, 11., *ὁ θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου* 2 Cor. 4, 4., *ὁ δράκων ὁ μέγας*, *ὁ ὄφις ὁ ἀρχαῖος* Apoc. 12, 9., recenſuit Winzer l. de daemonologia in ll. N. T. propoſita. Commentatt. V. Viteb. 1812. L. 1821. 22. I. p. 29 ſſ.

c) Conf. Aug. art. XX. p. 18. (Diabolus) „impellit homines ad varia peccata, ad impias opiniones, ad manifeſta ſcelera." Apolog. VIII. 220. Artt. Smalcc. P. H. Art. II. 308 ſ. IV. 315 ſ. Catech. mai. Art. II. 494. „Iam enim a Deo creati, quum omnis generis inaeſtimabilia bona a Patre accepiſſemus, venit diabolus noſtrae felicitati invidens, et nos ſuis technis in apertam Dei rebellemque inobedientiam, mortem et omnia pericula pertractos iniecit, adeo, ut in eius indignatione iaceremus, perpetuae damnationi adiudicati." Ipſe

Lutherus, quippe hac opinione supra aevi sui ingenium haud elatus, praeeuntibus Patribus ecclesiae, sibi persuaserat, diabolum in corpora hominum et res terrestres vim suam perniciosissimam exercere. Vid. e multis aliis locis Catech. mai. precatio IV. 525. „Neque contentus est (Diab.), rerum spiritualium procurationem foede conturbare, ut animas suis nugis seductas, suo imperio subiiciat, verum manibus pedibusque obstat etiam, enixe studendo, ne qua in terris externarum rerum administratio, aut civilis status, honeste et pacate institutus, diu consistat, unde tot passim lites, iurgia, caedes, motus, seditiones, tumultus et bella concitat. Insuper tempestates et grandines emittit e nubibus, aut contagione pecus inficit, aut corrupto coeli tractu aërem reddit pestilentem et tabificum. In summa, maxime discruciatur animo, unum aliquem vel bolum panis nos a Deo habere reliquum, eoque pacate vesci." Add. Luth. Opp. T. I. 1718 ff. IX. 471. 73. X. 39. 142. 1129 ff. 1240. 1790 ff. XI. 943. ed. Walch. Form. Conc. Sol. decl. I. 641. „Is certe multos magnos et sapientes homines in mundo horribilibus erroribus ac haeresibus et coecitate multiplici fascinat et seducit, ac miseros mortales saepe in varia et atrocia scelera praecipitat." 648. „Quod hominis natura corrupta est, hoc originaliter et principaliter est opus Satanae, qui per peccatum opus Dei in Adamo miserabiliter corrupit." II. 662. „Deus severissimo et iustissimo suo iudicio lapsos malos spiritus prorsus in aeternum abiecit." Ib. 667. „Quum enim extra Christum mors et peccatum nobis dominentur, et Diabolus sit Deus et princeps noster, — constat nos plane excoecatos et captivos et peccati ac diaboli mancipia esse." — Vid. post Io. Damasc. de orth. fid. II. 3., Calovium IV. 331 ff., Quenstedtium 647 ff., Baierum Comp. Theol. positiv. I. c. 3. — theoll. recentt. Seiler Th. dogm. pol. 191 ff. Storr Doctrinae Chr. part. theor. 158 ff. Reinhard *Dogmat.* 205 ff.

d) Hebraei seriores, ad exemplum Persarum aliorumque populorum incultiorum, mala in mundo obvia, non ab ipso Deo (cf. tamen 2 Thess. 2, 11.), sed a principio s. numine quodam illi contrario repetebant. Itaque in libris ss. etiam sibi opponuntur: Deus, regni divini princeps, cum ipsius quasi vicario Messia s. Christo, et Satanas, regni diabolici praesul (Act. 26, 18. Eph. 2, 2. Col. 1, 13. Io. 12, 31. 14, 30. 2 Cor. 4, 4.), cum Antichristo, quo postremo nomine *collectivo* in N. T. libris per prosopopoeiae figuram rei Christianae adversarii, inprimis falsi doctores significantur, quos quidem Satanas subornarit, ut regni Messiani instaurationem infestarent et impedirent (2 Thess. 2, 4 ff. coll. Dan. 11, 21 — 35. 1 Io. 2, 18.); Patres tamen nonnulli, sicut Iudaei seriores, de cacodaemone quodam natura humana induendo, regni Messiani instaurationem praecessuro, usurparunt, v. prae aliis Theodoret. in epitome divin.

decretor. c. 23. p. 300. *Πρὸ τῆς δεσποτικῆς ἐπιφανείας ἧξει φύσιν ἀνθρωπείαν ὑποδὺς ὁ τῶν ἀνθρώπων ἀλάστωρ, ὁ ἀντίθεος δαίμων, ὁ τῆς θείας προσηγορίας λῃστής·* alia dicta, quae in hanc rem attulerunt Bertholdt Christologia Iudaeor. 69 ff. Winzer de daemonologia in ll. N. T. proposita. 44 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 171. Gesenius *Art. Antichrist*, in Ersch *u.* Gruber *Encyklop.* IV. 292 ff. Opponuntur sibi porro angeli Dei et angeli Satanae; homines pii, Christum sequentes, et improbi, ethnici (*κόσμος* ob multitudinem dicti), ad Satanae regnum tenebrarum pertinentes. (Eph. 2, 2. 1 Io. 3, 8 ff. Act. 26, 18.) Horn *Götting. Museum.* I. 129 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. p. 284. Diabolum vero, olim bonum, sua sponte lapsum esse, contra Gnosticos et Manichaeos demonstrarunt Patres eccl. Basilius Homil. IX. Quod Deus non auctor mali. Tertull. c. Marc. II. 10.

e) Gesenius *Commentar* — ad h. l.

f) Distinguunt theoll. *obsessionem* spiritualem (Io. 13, 26.) et corporalem, nomine in N. T. ll. non diserte significato. Apud Iosephum tamen (Arch. VI. 11. 3.) legitur: *τοῦ πονηροῦ πνεύματος καὶ τῶν δαιμονίων ἐγκαθεζομένων.*

g) De Satana Iobi (cf. 1 Reg. 22, 21.) non morum censore, id quod Herdero, Eichhornio, Ilgenio, Stuhlmanno placuit, sed vero Satana (Apoc. 12, 10.), vid. Bauer *Theol. des A. T.* 147 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 147. Et quae apud Matth. 4, 1 ff. Marc. 1, 12. 13. Luc. 4, 1 ff. leguntur, de vero Satana dicta sunt; cui mytho informando atque exornando ansam videntur praebuisse *tum* res aliqua in facto posita, secessus nimirum Iesu Chr. ab hominum frequentia antequam doctoris partes susciperet, *tum* quae in V. T. de Mose (Ex. 24, 18. 34, 28. Deut. 9, 9. 18.) et de Elia (1 Reg. 19, 8.) simili ratione tradita reperiuntur, *tum* sententia ista de Satana, regni Messiani adversario perniciosissimo, perquam vulgata; et illud *denique*, quod Iesus ipse fortasse professus est, se a tentationibus haud immunem fuisse. Neque inepte confertur narratio illa cum mytho, quem Gen. 3. legimus. Succubuit prior Adamus tentatus tentatori, fortiter restitit alter.

h) Peccatum primum a Diabolo et angelis malis commissum plurimi PP. seculorum IV priorum (v. inprimis Clem. Alex. Paedag. III. c. 2. ibique Potter.) posuerunt in impuro horum angelorum cum puellis commercio, ex quo gigantes vel daemones nati sint (Gen. 6, 2. coll. 1 Cor. 11, 10.). Praeiverant Philo (de Gigant. 286.), Ioseph. (Arch. I. 3. 1.) et libri Apocryph., Enochi l. (qui e Versione Aethiopica nuper in linguam Anglicam translatus a Rich. Lawrence, ita inscribitur: *The book of Enoch the prophet; an apocryphal production, supposed to have been lost for ages, but*

discovered at the close of the last century in Abyssinia —. Oxford. 1821. V. capp. 7—17.), Testament. XII Patriarcharum, Rub. 5. Naphth. 3. (vid. Rösler *Bibl. der Kirchenvv.* T. IV. p. 421.). Alii, quibus et Augustinus adstipulatus est (de Gen. ad lit. IX. 14.), posuerunt in superbia et rebellione adversus Deum facta, secundum 1 Tim. 3, 6. (v. Anselmi l. de casu diaboli. Baumgarten *Glaubensl.* I. 727 ff.); alii in mendacio et corruptione primorum hominum, dictis e l. Sap. 2, 24. et Io. 8, 44. haud inepte huc relatis. — De domicilio Diaboli eiusque geniorum, quod in aëre (Eph. 2, 2. 6, 12.), in locis desertis (Matth. 12, 43.), in orco (2 Petr. 2, 4. Iud. 6.) ponitur, unde tamen in terram escendant (1 Petr. 5, 8.), e variis scripturae s. locis decretum est. — De daemonibus *silvaticis* et *spectris* in V. T. ll. commemoratis vid. Gesenius *Commentar. üb. den Jes.* ad 13, 21. 22. Prima daemonum vestigia deprehenduntur Lev. 16, 10. 26. Cf. in ll. apocryphis Tob. 8, 3. Bar. 4, 35.

§. 105.

Historia dogmatis.

Iudaei postquam inde ab exilii Babylonici tempore religionis gentilium, Persicae potissimum [a]), decreta cognoverant, Satanae notioni, cuius vestigia apud incultiorem quemvis populum deprehendimus, nova quaedam sensim adiunxerunt commenta, quae Dualismum apertius sapiunt, et quorum in N. T. demum, apud Philonem [b]), Iosephum [c]) et Talmudistas [d]) uberior fit mentio. Confinxerunt enim non solum magnum daemonum numerum, sed varios etiam eorum in humanum genus impetus et imperia. Quibuscum opinionibus nonnulli interdum Messiae futuri exspectationem coniungebant, qui tenebricosum illud imperium victrici manu profligaturus esset (1 Io. 3, 8.) [e]). Iamque Patres eccl. sententiis illis super daemonibus e scriptura s. ductis alias quasdam addiderunt de variis geniorum malorum effectibus opiniones superstitiosas, inter quos, praeter universam idololatriam, nominantur oracula paganorum, artes magicae variaeque praestigiarum, incantationum et fascinationum species, imo Christianorum vexationes, haereses, spectacula, quin

etiam mulierum cultus exquisitus f) cet., itemque de remediis horum malorum, velut de exorcismo, signo crucis g) pietatisque sic dictis exercitiis h) cogitarunt. Nec minus aevum medium multas de spirituum malignorum efficacia quaestiones stolidas ac perniciosissimas progenuit, variique generis superstitionibus opportunitatem praebuit i), quibus et publica privataque res et vera religio detrimentum cepit gravissimum. Quas quum tantum abesset, ut ipsi sacrorum instauratores sec. XVI. statim frangerent (§. 104. d.), ut malum ingravesceret: inde a seculo superiore demum ad saniores sententias theologi evecti sunt k), quorum alii, quaecunque in N. T. de Satana eiusque angelis dicta sunt, accommodationi Iesu et Apostolorum ad vulgarem populi sensum tribuerunt l), alii moralem eorum interpretationem et usum commendarunt m). Neque vero his nostris diebus defuerunt, qui veterum hac de re opinionum monstris, in eccl. catholica publice sancitis n), denuo patrocinarentur o), aut qui Iudaeos saltem a daemonibus olim vexatos fuisse strenue contenderent p).

a) F. C. Tychsen de rell. Zoroastricar. apud exteras gentes vestigiis, in Commentt. societ. scientt. Gott. XI. 112 ff. XII. 3 ff. class. hist. Kleuker *Zend-Avesta im Kleinen.* 109 ff. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 330 ff. et quos laudavit Winzer de daemonologia cet. Commentat. I. 1 ff. Kanngiesser *Art. Ahriman*, in Ersch u. Gruber *Encykl.* B. II. 253 ff. Rhode (§. 102. c.) I. p. 182 ff. „*Zervane Akerene als Urgrund aller Dinge; Ormuzd und Ahriman, Licht und Finsternifs, seine ersten Geschöpfe.*" 189. „*Dafs Ahriman ursprünglich gut war und nur durch Missbrauch seiner Freiheit böse wurde, wird in den noch vorhandenen Zendbruchstücken nirgends mit deutlichen Worten gelehrt; es finden sich aber erstens deutliche Anspielungen auf diese Lehre; sie wird zweitens durch ihr Daseyn in dem, so nahe verwandten, indischen System bestätigt, und mufs drittens bei der deutlich ausgesprochenen Lehre von der Bekehrung Ahrimans nothwendig vorausgesetzt werden.*" — Apud Graecos quoque istud de daemonibus commentum vim quandam funestam in homines exercentibus pervulgatum erat; licet Satanae notio iis haud cognita fuerit. Nam dominum tartari coelestis naturae esse autuma-

bant. Creuzer *Symbolik u. Mythologie.* III. 2. *A.* p. 20 f. Hase *Ev. Dogmat.* 128 ff.

b) De Gigantibus. II. 358.

c) Archaeol. I. 3. XX. 8. 2. Bell. Iud. II. 12. VII. 6. 3., quo loco *τὰ καλούμενα δαιμόνια πονηρῶν ἀνθρώπων πνεύματα* esse perhibet. Add. quae idem de Eleasare exorcista refert Arch. VIII. 2. 5.

d) Vid. Wetstein, Lightfoot, Schöttgen ad N. T. dicta huc referenda.

e) Clemens Alex. (Strom. I. 310. ed. Par. 1641.) Satanam ad meliorem frugem redire non posse, negat (*Ὁ τε διάβολος, αὐτεξούσιος ὤν, καὶ μετανοῆσαι οἷός τε ἦν.*). (Origenes de princ. III. c. 6.) in *ἀποκαταστάσει τῶν πάντων* eundem Deo reconciliatum iri docet. Quae sententia a plurimis PP. impugnata, ab Iustiniano Imp. damnata est. Mansi Ampliss. collect. concilior. IX. p. 399. 518.

f) Tertull. ll. de spectaculis, de habitu mulierum. c. 2. Reliqua PP. dicta rec. Beck Commentt. 336 ff. Add. Thilo *Beitr. zur Gesch. d. Dogm. v. d. Dämonen aus d. apokryph. Acten des Thomas;* in *Kirchenhistor. Archiv.* B. I. H. 4. p. 97 ff.

g) Tertull. Apolog. c. 23.; de idololatria. c. 11.; de corona militis. c. 11. Lactant. II. 15. 16. — Tert. advers. Marcionis haeresin. III. 18. Greg. Naz. Or. III. Minuc. Felix Octavius. c. 27. „Adiurati (daemones) per Deum verum et solum inviti miseris corporibus inhaerescunt, et vel exsiliunt statim, vel evanescunt gradatim, prout *fides patientis* adiuvat, aut gratia curantis adspirat." Psellus de operatione daemonum. Par. 1615.

h) Pugnas, maxime monachorum, cum diabolis ridiculas enarrat Schröckh *Kirchengesch.* VIII. 311 ff. XXVII. 421. 27.

i) Fraudes variae exortae, pacta cum diabolo, spectra, iudicia sagarum. — Innocentius VIII. a. 1484 primus exstitit auctor in eos inquisitionis, qui artium diabolicarum suspecti essent, in Germania. (Henr. Krämer s. Institor et Iac. Sprenger) Malleus maleficarum. A. 1489 primum Colon. et postea saepius ed., v. c. Lugd. 1669. 8 Voll. f. E. D. Hauber Bibliotheca, acta et scripta magica. III Voll. Lemg. 1741. Schröckh *Kirchengesch.* XXX. 474 ff. Henke *Kircheng.* II. 488 f. IV. 16 ff. (De Scholasticis nonnullis, qui superstitionibus istis adversati sunt, v. Cramer *Fortsetz. von* Bossuet. VII. 443 ff.) G. L. Horst *Dämonomagie od. Gesch. d. Glaubens an Zauberei u. dämonische Wunder, mit besond. Berücksichtig. d. Hexenprocesses seit Innocenz VIII.* Frankf. 1818. 2 Thle. Ei. *Zauber-Bibliothek od. v. Zauberei, Theurgie u. Mantik, Zauberern, Hexen u. Hexenprocessen, Dämonen, Gespenstern u. Geistererscheinungen.* IV Thle. Mainz. 1821—25. F. Rauter

Etwas Näheres üb. die Hexenprocesse der Vorzeit. Aus authentischer Quelle. Essen. 1827.

k) Primus impugnavit superstitiones istas Frid. Spee (Cautio criminalis s. de processibus contra sagas lib. ad magistratus Germaniae hoc tempore necessarius etc. Rintelii. 1631.), postea Ren. Descartes, Hobbes (Leviathan. c. 8.), Malebranche, Balthasar Bekker (*Betoverde Wereld.* Leeward. 1690. ed. auct. Amst. 1693.), Christ. Thomasius, magnum illud Acad. Fridericianae olim decus, qui Diss. de crimine magiae. 1701. aliisque scriptis immanem illum et fanaticum de sagis a diabolo agitatis errorem post Bekkerum fortiter et feliciter convicit; alii. — Mayer Historia diaboli. Ed. 2. Tub. 1780. Meiners *Allg. krit. Gesch. aller Religionen.* I. 398 ss. — Daemoniacos non a diabolo aut a daemonibus vexatos, sed certis morbis afflictos fuisse, Semlerus primus in Germania libere professus est (Diss. de daemoniacis, quorum in Evangeliis fit mentio. H. 1760. 4. Ed. 4. 1779.), praeeunte Hugone Farmer, Anglo. (*Versuch üb. die däm. Leute, aus d. Engl. mit einer Vorr. von* Semler. Brem. 1776. Ei. *Briefe üb. d. Dämonischen in den Evv. mit Zusätzen von* Semler. H. 1783.)

l) (Villaume) *Von d. Ursprunge u. d. Absichten d. Uebels.* T. II. L. 1785. p. 385. C. Fr. Senff *Vers. üb. d. Herablassung Gottes in d. Chr. Rel. zu d. Schwachheit d. Menschen.* L. 1792. §. 46 ss. Henke Lin. fid. Chr. 143 ss. Eckermann *Handb.* III. 122 ss. (Cf. quae in contrariam partem proposuit Winzer Comment. I. 21 ss.) J. Jahn *Nachträge zu s. theol. Werken — nach s. Tode herausgeg.* Tüb. 1821. 61 ss. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik. 2. A.* I. 647 s.

m) Kant *Relig.* 106 ss. Erhard *Apologie d. Teufels*; in Fichte *Philos. Journ.* 1795. V. I. 2. Schmidt *Philos. Dogm.* §. 194. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* p. 128. Ei. Summa Theol. Chr. 143. — Nova disquisitione philosophica doctrinam de diabolo nuper adumbrare conatus est C. Daub *Judas Ischarioth, od. das Böse im Verhältniss z. Guten betrachtet.* II Hefte. Heid. 1816. 18. Add. Marheinecke *Die Grundlehren d. chr. Dogmat. als Wissensch.* p. 152. „*Ohne alles wahrhaftige Seyn hat der böse Geist, als der aus der menschl. Natur hinausgehaltene Gedanke des bösen Gedankens in der Verführung Daseyn, und in diesem Fortbrennen und Fortwüthen die einzige Continuität seines Daseyns.*"

n) *Die kathol. Kirche Schlesiens, dargestellt v. einem kath. Geistl.* Altenb. 1826. p. 333 ss. §. 36. *Bannung der v. Teufel Besessenen.* §. 37. *Beschwörung der Teufel in d. Lüften.*

o) Novissimus inter philosophos patronus diaboli exstitit Eschenmayer l. *Religionsphilosophie.* II. Tüb. 1822. §. 86 ss., qui quae-

cunque, fuerint aevi incultioris commenta de efficacia diaboli, de magia (§. 101 ff.), de incantationibus, de sagis, denuo defendere haud dubitavit. Vid. e multis locis p. 213. „*Der vom Gifte der Unnatur geschwängerte Wille kann seine Macht den an sich unschuldigen Natursubstanzen (Zaubertränken, Hexensalben) mittheilen, und wie diejenigen Menschen, gegen welche die geheimen Verwünschungen gerichtet sind, mit ihnen in Contact kommen, dieselben in einen ausserordentlichen Zustand versetzen, der Körper und Seele ergreift.*" 215. „*Doch Gebet eines frommen Kindes oder einer frommen Magd verwahrt das ganze Haus.*" Alia eiusmodi somnia de daemonum in corpora hominum effectibus, quos etiamnunc apud populos ethnicos locum habere dicit, defendit J. F. v. Meyer *Blätter f. höhere Wahrheit.* Samml. VII. Frankf. 1826. 208 ff.

p) Knapp *Vorlef. üb. d. ev. Gl.* I. H. 1827. p. 395 ff. „*Wer Jesum für einen untrüglichen göttl. Lehrer hält, der muss auch hierin seinem Urtheile beitreten.*" Quam sententiam si acceperis, non potes quin itidem persuasum habeas, Iesum revera diabolum fulminis instar e coelo delabentem vidisse, Luc. 10, 18. cf. Matth. 12, 43 f.

§. 106.

Epicrisis.

Per se quidem non repugnat rationi humanae notio angelorum, qui sua sponte lapsi ad meliorem frugem reverti possint. Sed tamen fatendum est, singula daemonologiae biblico-ecclesiasticae placita, ea praesertim, quae ad effectus daemonum spectant, ita esse comparata, ut neque cum vera philosophia ullo modo conciliari possint, — ipsa enim spiritus idea natura sua maligni atque aeternum infelicis sibi non constat, — neque cum aliis quibusdam scripturae s. praeceptis, quae numinis divini naturam optime declarant. Accedit, quod Dualismus rudiori cuique populo, alii sub alia specie, probatus istique doctrinae suppositus omnem religionem puriorem tollit ipsisque naturae legibus prorsus adversatur, quae originem mali et physici et moralis satis luculenter demonstrant. Praeterea illud dogma e sententiis scriptorum ss. ambigue et obscure enunciatis male concinnatum est, plurimisque su-

perstitionibus insanis atque turpissimis nefandisque facinoribus ansam et occasionem dedit. Quum vero Iesus et Apostoli popularium de daemonologia notionibus et formulis saepissime usi sint, concluditur, eosdem aut huiusmodi opinionibus vere favisse, aut ex accommodatione quadam illas notiones ac formulas adhibuisse, cuius vero certissima vestigia desiderantur. Nihilo minus tamen veri simillimum est, magistrum illum sapientissimum rectius quidem de daemonologia Iudaeorum cogitasse [a]) (cf. Matth. 6, 26. 10, 29. Marc. 7, 15 ss.), sed formulis quibusdam usum esse symbolicis, quibus apud Iudaeos pervulgatis (§. 26.) regnum divinum diabolico oppositum adumbraret (Luc. 10, 17 ss. Io. 12, 31. 8, 44.); discipulos vero istam doctrinam non satis intellexisse et ipsam providentiam divinam posteris eandem emendandam tradi voluisse. Quae quum ita sint, rel. doctori publice illud dogma tractanti regnum istud diabolicum, cuius notio a rudiore quoque populo simili ratione efficta fuit, revocandum est ad notionem complexus cuiusdam malorum et physicorum et moralium, quibus virtus nostra varie tentatur atque exercetur. Inhaereat igitur vel iis scriptorum ss. dictis, quae et numinis ideam animique humani indolem moralem, et originem singulorum peccatorum rectius constituunt (v. c. Rom. 2, 15. Marc. 7, 15. 21. Iac. 1, 13. 14.), vel etiam iis, quae ipsum Messiam ad opera diaboli solvenda tollendaque missum fuisse declarant (Io. 12, 31. 1 Io. 3, 8. Act. 26, 18.) [b]). Atque ipsas narrationes, quas Evangelia de daemoniacis per Christum sanatis exhibent, in institutione populari referat *tum* ad mancam earum indolem, qua nec natura mali nec modus eius sanandi accuratius describitur, *tum* maxime ad Iesu humanitatem, qui auxilium miseris ferendum pro uniuscuiusque captu ac desiderio sapienter est moderatus [c]). Utique vero hoc dogma ita exponat necesse est, ut superstitiones, quae per tot seculorum seriem cum eo coniunctae fuerunt, tandem aliquando penitus profliget, et ut qui-

vis Christianus haud extra se positum quaerat malum genium, sed ut in suo ipsius pectore i. e. in suis ipsius pravis cupiditatibus, rectae rationis imperio non subiectis, illum agnoscere haud dubitet.

a) De Wette *Bibl. Dogmat.* 221. Röhr *Predigt: Unser Herr als entschiedner Freund der Vernunft in rel. Dingen.* Neust. 1828. p. 18. „*Nicht seine (Christi) Lehre ist es, wenn thörichter Aberglaube dem Teufel als Widersacher Gottes und Verderber der Menschen persönliche Selbständigkeit zuschreibt; denn jene behandelt den Glauben an ihn als mitleidswerthen Wahn einer unerleuchteten Zeit und weiset die Quelle menschlicher Verderbniss im Herzen des Menschen nach.* (*Matth.* 15, 10.)"

b) Schleiermacher *Der christl. Glaube.* I. 280. „*Das einzige, was vom Teufel zu lehren wäre, könnte dieses seyn, dass, wenn von ihm geredet werden soll, es nur unter der Voraussetzung geschehn darf, dass jeder Einfluss desselben im Reiche Gottes aufgehoben sei.*"

c) Schleiermacher *Predigten.* 3te Samml. B. 1814. III. *Ueb. die Erzählung von d. Besessenen bei d. Gergesenern.* Matth. 8, 28—34. — Niemeyer *Pop. u. prakt. Theol.* 6. *A.* H. 1823. 138 ff.

CAPUT V.

DE PROVIDENTIA DEI.

§. 107.

Prooemium.

Persuasio de providentia divina, quae tanti est momenti, ut nec religionis pietatisque verae sensus, nec perfecta animi fortitudo aut tranquillitas in rebus adversis, nec laetioris faustiorisque sortis certa spes mortali misero in futura vita exspectandae sine illa esse possit, nostris temporibus maxime confirmanda est atque inculcanda, quia partim speciosis contra doctrinam illam obiectionibus in medium prolatis, partim ipsis rerum publicarum privatarumque vicissitudinibus et conver-

sionibus in orbe terrarum factis fides in Deum providentem admodum concussa ac debilitata videtur. *Providentia* [a]) omnino est ea voluntatis divinae affectio, qua efficitur, ut rerum universitas a summo fine, per sapientiam divinam iis praescripto, in nullam partem deflecti possit, vel, sicut eius notio ex scriptura s. informari solet, ea voluntatis div. affectio, qua fit, ut mundi s. totius rerum universitatis et materia et forma esse pergat (*conservatio*), atque omnium rerum vicissitudines eveniant summo creationis consilio accommodate (*gubernatio*) [b]). Theologi tertium aliquod providentiae momentum addunt, quod iam conservatione continetur, *concursum* s. cooperationem Dei in iis, quae fiunt a creaturis anima praeditis. Discernunt, aliis alio quidem modo definientibus, concursum *generalem* sive divinam omnium rerum et virium, quibus ad agendum praeditae sunt, sustentationem, et concursum *specialem* sive sustentationem divinam, quae rebus creatis in actionibus singulis succurrat [c]).

a) Vox πρόνοια in N. T. de cura quadam hominum Act. 24, 3. Rom. 13, 14., nec nisi in lib. Sap. de Deo dicitur c. 14, 3. 17, 2. Apud scriptores Graecos Latinorum *providentiae* vocabulo respondet. Cic. nat. deor. II. 22. 30. 66. cf. I. 2. Fr. Creuzer Pr. in quo philosophorum veterum loci de providentia divina ac de fato explicantur. Heid. 1806. 4.

b) Hanc providentiae notionem, quam plurimi theologi et antiquiores et recentiores probarunt (v. Calovius, Morus, Doederlein; Henke, Reinhard ad h. l.), alii arctioribus limitibus circumscripserunt, sicut Ammon Summa Th. Chr. 159 ff., De Wette *Dogm. d. Luth. Kirche. 2. A.* §. 37., Bretschneider *Handb. d. Dogm.* I. 2. *A.* 546. At gubernationis notio sine conservatione mundi cogitari nequit.

c) Reinhard *Dogmat.* 224. — Bretschneider *Entwickl. der dogmat. Begr.* 459 ff. Ei. *Handb. d. Dogm.* I. 551 ff. — Subtiliter et copiose prae ceteris, sed parum scite, de concursu div. commentatus est Baumgarten *Glaubensl.* I. p. 812 ff. Solebant theologi olim hunc de concursu speciali constituere canonem: Deus in malis naturarum creatarum actionibus ad *materiale*, non ad *formale*, in bonis vero actionibus ad utrumque concurrit. (Conc. *phy-*

sicus et moralis.) De Wette *Dogmat. der Luth. Kirche.* 2. A. §. 40. „*Rein gefaſst enthält die Lehre vom* Conc. *den Gedanken, daſs wir in dem freien mannigfaltigen Spiel der Lebenskräfte der Natur ein göttliches Princip ahnen müssen, ohne jedoch die bösen Handlungen darauf zurückzuführen, welche nur dem bösen Willen des Menschen beizumessen sind.*" Cf. Schleiermacher *Der Chr. Glaube.* I. 236 ff. 259. „*Die beste und einfachste Auskunft scheint die, daſs die göttliche Mitwirkung auf alles Wirkliche gehe ohne Unterschied, das Uebel aber und das Böse sei ein bloſser Mangel (?), auf den also für sich eine göttliche Mitwirkung nicht gehn könne. — Das Uebel ist überall nur in irgend einem Sinn das nichtgewordene Gute.*"

§. 108.

Doctrina biblica.

Haec Dei in mundo conservando gubernandoque efficacia passim in s. s. notionibus adumbratur, quae puriori doctrinae, ex Iesu Apostolorumque effatis nonnullis eruendae, minime consentaneae sunt. Deus enim dicitur vel ipse apparere et immediate in rerum natura (Gen. 3, 8—21. 11, 5. 18, 20. 21. Ps. 18, 10—20. 33, 14 ff.), vel per angelos miraculose operari (§. 102.), imo pro mero arbitrio agere (Exod. 9, 15. 16. 33, 19. Ps. 10, 1. 44, 25.), consilia denique sequi, quae solam gentem Iudaicam spectent. Ac tanquam supremus rex Iudaeorum *theocraticus* alios populos, ipsius potestati quidem subiectos (Ex. 7—12. Deut. 32, 8. Ps. 33, 13. Ies. 40, 22. 42, 5. 45, 1.), vel parum curare, vel odio habere dicitur (Ps. 79, 6. cf. tamen Ion. 3. 4. Ies. 42, 6.). Unius pii hominis gratia multi scelesti salute beantur (Gen. 18, 23—32. 30, 27.), et pia vota hominis alicuius Deo probati, velut Iacobi, quamvis fraude et dolo malo suscepta fuerint, rata habentur a Deo (Gen. 27. 28.). A quo et immediate effecta perhibentur naturae phaenomena, tonitrua (Iob. 37, 2 ff. Ps. 18, 8. 29, 3 ff.), fulgura (Iob. 36, 31 ff.), hiems et procellae (Iob. 37, 6. Ion. 1, 4.), non solum fausta quaevis (Gen. 27, 20. Ps. 104, 13 ff.), sed etiam mors (cf. dicta de libro

vitae Ex. 32, 32. Pſ. 69, 29. 139, 16. Phil. 4, 3. Apoc. 3, 5.) et mala phyſica (1 Sam. 5, 9 ff. 2 Sam. 24, 15. Pſ. 78, 44—51. 105, 29—36. Ioel 1. 2. Amos 3, 6. Ion. 1, 4.), quid? quod mala moralia et obſtinatio hominum, adeo, ut peccata in Deum commiſſa novis peccatis ab ipſo Deo immiſſis puniantur [a]) (Ex. 4, 21. 7, 3. Ieſ. 6, 9. 10. coll. Rom. 1, 24. 26. 28. 9, 15. 11, 7. 8. 2 Theſſ. 2, 11.). Quaevis bona externa habentur praemii (Deut. 28, 1—15. Pſ. 37, 25. Prov. 3, 2. 10.), mala vero poenae loco (Deut. 28, 15 ff. Iob. 11, 15 ff. 15, 23. 32 ff. Pſ. 6, 38. Ieſ. 53, 3 ff. — 1 Cor. 11, 30. Io. 5, 14. 9, 2. coll. 3.), quae infligatur vel ob caerimonias neglectas et ſacrificia omiſſa (Mal. 3, 10. 11.). Veruntamen in ipſius V. T. locis compluribus deprehenduntur ſententiae puriores cum minus perfectis iſtis commixtae (Gen. 50, 20. Iob. 10, 9—12. 33, 4 ff. Pſ. 8. 19. 37, 3 ff. 66. 90. 91. 104. 139. 145. 148. 1 Chron. 29, 10—18. Eccl. 3, 14. Ierem. 3, 27—39. Ezech. 18. 33, 10—20. — Sap. 11, 21 ff. Sir. 38, 10—15. 39, 27 ff. 40, 28—31.), cuiusmodi in N. T. effatis nonnullis praeclaris exſtant (Matth. 6, 24—34. 10, 28—31. Io. 5, 17. Act. 14, 15—17. 17, 22—29. 1 Cor. 8, 6. Col. 1, 16. 1 Tim. 1, 17. coll. Hebr. 1, 3. 11, 3. 2 Petr. 3, 5. — Matth. 5, 10 ff. Rom. 1, 10. 5, 3. 8, 28. 15, 32. 2 Cor. 1, 3 ff. 3, 17 ff. 2 Tim. 3, 12. 4, 18. 1 Theſſ. 3, 3 ff. Iac. 1, 13—17. 4, 13 ſ. Hebr. 12, 4—11. 13, 5 ff. 1 Petr. 5, 7.); quibus providentiam divinam, non modo ſingulos eventus terreſtres, ſed omnes omnino res atque homines ſapientiſſimo conſilio in aeternum amplecti, haud obſcure ſignificatur.

Bauer *Theol. des A. T.* p. 147 ff. Ammon *Bibl. Theol.* I. 340 ff. Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 151. 156 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 80 ſ. 136. 217. — Bormann *Die Chriſtl. Lehre von der Vorſehung, im Lichte des Geiſtes der Wahrheit erkannt u. philoſophiſch betrachtet.* B. 1820.

a) Cf. Baumgarten-Cruſius *Grundzüge der bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 273. „*Für die Stellen, in denen die Handlungen (der*

Menschen) selbst auf Gott zurückgeführt werden, reicht die grammat. Regel (Io. Damasc. IV. 20. *παραχώρησις oft wie ἐνέργεια καὶ ποίησις) nicht aus, dass die Schrift bisweilen für Zulassen: Thun und Schaffen sage."* — *„Dieses (Handlungen von Sündern — als Strafen für Versündigungen), eine uralte, höchst verbreitete Vorstellung im Alterthume* (θεοβλάβεια. Wyttenbach *z. Plut.* I. 185 *f. Leipz. A.*), *welcher der bedeutsame Gedanke zum Grunde lag, dass es bei dem Sünder keines andern Strafelendes bedürfe, als dessen, dass sie durch die Vergehungen zu einer verdorbenen und verworfenen Gesinnung gelangten."*

§. 109.

Uberior huius doctrinae expositio.

Ex analogia voluntatis humanae doctores ecclesiastici in providentia divina, quam librorum symbolicorum auctores data opera haud illustrarunt [a]), accuratius definienda actus *immanentes* (praescientiam, πρόγνωσιν, et propositum, πρόθεσιν) ab actu *transeunte* (exsecutione, διοικήσει) distinxerunt. Ratione *obiecti* providentiae, non satis commode quidem, divisa est in *generalem*, qua Deus rebus omnibus (Ps. 104. 148, 1—13.), *specialem*, qua Deus humano generi prospicit (Iob. 10, 9—12. 33, 4 ff. Ps. 139, 15 ff.), et *specialissimam*, qua homines probos complectitur (Matth. 6, 25—33. 10, 29—31. Act. 17, 24—28.). Quodsi ad modum respexeris, quo Deus curam hanc habere creditur, discrimen positum est inter providentiam *naturalem* et *gratiosam* s. supernaturalem, quatenus vel per cursum naturae ordinarium, vel per religionem modo supernaturali revelatam operatur; itemque inter providentiam *ordinariam* s. mediatam, quae leges naturae sequitur, et *extraordinariam* s. immediatam, miraculosam (§. 46.). *Conservatio*, quae prima pars est providentiae divinae, haud inepte creatio continua dicitur, siquidem ea Dei efficacia est, qua fit, ut et *materia* mundi s. res simplices, earumque vires, et *forma* eiusdem s. nexus cosmicus, quovis temporis momento esse pergant. Mundum autem a Deo conservari, ex eo pro-

batur, quod omnis mundi exsistentiam e Deo sapientissimo pendere recte statuendum est (§. 94.); ideoque huius exsistentiae continuatio ab eodem repeti debet, id quod luculenta scripturae s. effata testantur: Ps. 104, 13 ff. 148, 5. 6. Matth. 6, 26. 10, 29. Io. 5, 17. Act. 14, 17. 17, 28. Hebr. 1, 3. 11, 3.

Chrysostom. de providentia II. III. Theodoret. de provid. oratt. X. T. IV. opp. ed. Schulz. Salvian. Massiliensis de gubernatione Dei. II. VIII. Opp. ed. Baluz. Brem. 1688. 4. Io. Damasc. Expos. orth. fid. II. c. 29. Thomas Aquinas Summa P. I. quaest. 22. et in multis aliis locis. Chemnit. Loc. theoll. I. 303 ff. Gerhard L. th. IV. 52 ff. Reinhard *Dogmat.* 234 ff. Ei. *Predigten üb. d. Lehre von d. Vorsehung.* L. 1805. Döderlein *Religionsunterr.* VIII. Bretschneider *Handb. der Dogmatik.* I. 575 f. Hanstein *Gott u. Vorsehung. Vier Predigten.* B. 1819. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 158. 161 ff. Add. Xenoph. Mem. I. 4. IV. 3. Seneca de providentia. Opp. ed. Ruhkopf. T. I. p. 296 ff.

a) Catech. min. Art. I. 370. ed. Rechenb. „Credo, quod Deus — corpus et animam cet. mihi dederit et adhuc sustentet, ad haec quod vestes et calceos, cibum ac potum, domum, uxorem — cum omnibus vitae necessariis, copiose et quotidie largiatur, me contra omnia pericula protegat et ab omnibus malis liberet et custodiat." Ibid. Precat. IV. et VII. p. 374 f.

§. 110.

Continuatio.

Altera providentiae pars, *gubernatio* (§. 107.), argumentis probatur *primum* ex idea Dei creatoris sapientissimi depromtis, quae cogitari plane nequeat, nisi Deus summo mundi creandi consilio simul addere credatur sapientissimam administrationem, qua consilium illud vere efficiatur (argumentum *theologicum*); *deinde* e mundo, quem sapienter instruxerit Deus ad originem et progressum summi boni (§. 96.) ab ipso repetendi, virtutis nimirum (arg. *morale*) [a]) et felicitatis [b]) (arg. *physicum* s. teleologicum); *postremo* ex universi gene-

ris humani fingulorumque hominum hiftoria, quae nexum eventorum finalem faepius demonftret (arg. *hiftoricum*) [c]. Accedunt plurima fcriptorum ff. dicta, quae *quum* formulis univerfis imperium Dei celebrant aeternum, iuftum, fapiens ac benignum (Pf. 66. 145, 13. Sir. 1, 8. 1 Cor. 12, 6. 1 Tim. 1, 17.), *tum* fingulis commemorandis omnia omnino divinae fubeffe providentiae demonftrant, praefertim vel fatis populorum enarrandis (Pf. 46, 10. Ief. 10, 5—12. Ier. 18, 7. Dan. 2, 21. Amos 3, 6. Luc. 1, 51. 52. Act. 17, 26.), vel fingulorum hominum, velut Iofephi, Mofis, Iobi, Iefu Chrifti, Pauli [d]), fortunarum mentione facta, ita, ut per totam vitam, quaecunque homines peragant et quaecunque ipfis accidant, non fiant nifi Deo et permittente et moderante (Matth. 6, 25 ff. 10, 29. 26, 39. Act. 17, 28 ff. 1 Petr. 5, 7.). Quapropter recte docemus, vitae etiam terminum unicuique homini a Deo effe conftitutum (Iob. 14, 1—6. Act. 17, 25.) [e]), Deumque in mundo fapienter administrando res vel minimas viliffimasque, in quo ipfa praeftantia huius gubernationis cernitur [f]), haud negligere (Matth. 10, 28—31. Act. 18, 21. 1 Cor. 16, 7. Hebr. 12, 4—11.), falva tamen hominum in agendo libertate (Matth. 15, 19. Marc. 7, 21.) (§. 111.), et in precando pietate [g]) (Matth. 6, 6, 14, 23. 26, 39 ff. Io. 16, 23 ff. 1 Tim. 2, 1. 2. 8. Iac. 1, 5. 5, 14 ff.). Quum vero omnium rerum in mundo obviarum mutationes, ficut exfiftentiam ipfarum, a Deo recte repetamus, qui quidem per caufas fecundas five intermedias, ab ipfo fapienter inftructas (§§. 11. et 12.) operetur; *Fatalismi*, *Mechanismi* [h]) et *Occafionalismi* [i]), quae dicunt fyftemata, cum vera doctrina conciliari nequeunt. — Affectiones denique, quae dicuntur providentiae divinae, ex attributis numinis explicandae funt [k]). Quum autem pro mentis noftrae imbecillitate neque attributa illa, neque ipfam rerum naturam earumque converfiones penitus perfpicere poffimus, haud mirum eft, gubernationis quoque divinae veftigia faepius nos latere,

quo

quo tamen animus vera religione imbutus nec debet, nec potest revera turbari.

a) Kant *Kritik d. reinen Vern.* 331 ff. 706 ff. Fichte *Sittenlehre.* 193 ff. Tieftrunk *Censur d. prot. Lehrbegr.* III. 68 ff. J. E. C. Schmidt *Ueb. den Grund d. Glaubens an eine gött. Erziehung d. Menschengeschlechts. Allg. Bibl. d. neuesten Theol. Lit.* III. 1. 16 ff. Clodius *Allg. Religion.* 48 ff. Marezoll *Predigt, dass es der Fromme in verhängnissvollen Zeiten ungleich besser hat, als der Lasterhafte — und: Wege der Vorsehung;* in *d. Samml.* Jen. 1811.

b) Reimarus *Von d. vornehmsten Wahrh. d. natürl. Rel.* 181 ff. Henke Lin. inst. fid. Chr. 87 f. C. H. Sander *Ueb. die Vorsehung.* 2 Thle. L. 1800. 4. *A.* Jacob *Allg. Relig.* 421 ff. Ammon Summa Th. Chr. 166 ff.

c) Süssmilch *Göttl. Ordnung in den Veränderungen des menschl. Geschlechts.* 5. *A.* Add. Weishaupt *Gesch. d. Vervollkommnung des menschl. Geschl.* Frkf. *u.* L. 1788. Pölitz *Grundlinien einer pragmat. Weltgeschichte, als ein Vers. sie auf Ein Princip zurückzuführen.* L. 1795. — S. Ch. Wagner *Spuren d. Gottheit im anscheinenden Zufalle. Wohlthätige Nahrung f. Zweifler u. Denker.* 2 Thle. 2. *A.* 1818.

d) Niemeyer *Charakteristik d. Bibel.* 5. *A.* — Neque minus in aliorum hominum vitis, praesertim eorum, qui fatis meritisve suis inter aequales eminuerunt, providentiae vestigia deprehendimus. Cf. Plutarchi vitae parallelae. Schröckh *Biographien berühmter Gelehrten. N. A.* L. 1790. II Voll. Meiners *Lebensbeschreibungen ber. Männer aus der Zeit d. Wiederherstell. der Wissensch.* Zür. 1797. III Voll. Schlichtegroll *Nekrolog der Deutschen im* 19. *Jahrh.* Münch. 1806. V Voll. *Der Biograph.* H. 1802—9. VIII Voll. Tib. Hemsterhusii vita scr. Ruhnkenius et Dav. Ruhnkenii vita scr. Wyttenbach, ed. Lindemann. L. 1822. Friedemann Vitae hominum quocunque literarum genere eruditiss. Brunsw. 1824. II Voll. (Insunt vitae Wyttenbachii, auctore Mahnio, Reiskii, scr. Morus, Gellerti, scr. I. A. Ernesti.) — Erasmus *Leben,* von Henke. H. 1782. *u. von* Sal. Hess. Zür. 1790. Lutheri vit. auct. Melanchthone, et Melanchth. vit. auct. Ioach. Camerario. ed. Augusti. Vratisl. 1817. Zwingli *Leben von* Schuler. L. 1819. Grotius *Leben, v.* Luden. B. 1806. Semler's *Leben, von ihm selbst beschr.* H. 1782. I. D. Michaëlis *Eigne Lebensbeschr.* Rinteln. 1793. I. Io. Spalding *Eigne Lebensbeschr.* H. 1804. Noesselt's *Leben von* A. H. Niemeyer.

H. 1809. H. Ph. C. Henke (*Denkwürdigkeiten aus s. Leben u. dankbare Erinnerungen an s. Verdienste von zweien s. Schüler,* G. K. Bollmann *u.* H. W. J. Wolff. Helmst. 1816.). Reinhard *Leben von* Böttiger *u.* Pölitz. L. 1813. Heyne *Leben von* Heeren. *N. A.* Gött. 1823. aliorumque vitae singulares. — Ammon *Predigt: Die Vorsehung aus der Geschichte unsres eigenen Lebens,* in *d. Predigten zur Beförderung eines moral. Christenth.* III. p. 317 ff. Reinhard: *Von d. Zeitpuncten d. Entscheidung, welche in dem Leben der Menschen vorzukommen pflegen,* in *d. Predigten v. J.* 1801. I. 159 ff.

e) Distinguere solebant olim Theologi, minus quidem apte, terminum vitae *antecedentem* s. naturalem, qui vi vitali hominis cuiusque definiatur, a *consequente* s. praeternaturali, qui externarum caussarum concursu describatur. Reinhard *Dogmat.* 232. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 569 ff.

f) Refutantur ea, quae contra sententiam illam proposuerunt Voltaire in *Candide ou l'Optimisme,* alii, in Lossius *Philos. Real-Lexicon.* IV. 535 s. Add. Eckermann *Handb. der Chr. Glaubensl.* III. 230 ff.

g) Schleiermacher *Predigten. Erste Samml. 2. A. B.* 1816. *IIte Pred. „Die Kraft des Gebets, in so fern es auf äussere Begebenheiten gerichtet ist."* Röhr *Predigten.* II. B. 1823. *Ueber das Gebet.*

gg) Ammon *Wiss. prakt. Theol.* p. 148. *„Gottes Allkraft schliesst sich an die Kräfte der Natur an und erhält so auch die Mittelursachen in Leben und Thätigkeit."*

h) *Fatum* (μοῖρα, εἱμαρμένη) varie dictum. Hug. Grotius Sententiae philosophorum de fato. Paris. 1648. 12. Cudworth Syst. intellect. 2 ff. 152 ff. Gerhard Loc. th. IV. 134 ff. de casuali — de fato. Veterum Graecorum et Romanorum de fato sententias, quibus notio iustitiae cuiusdam supremae vindicativae supposita est, bene adumbravit Blümner *Ueb. d. Idee des Schicksals in d. Tragödien des Aeschylos.* L. 1814. Pharisaeorum, Sadducaeorum et Essenorum de fato opiniones e Fl. Iosephi scriptis exposuit Bretschneider (Capita theol. Iudaeor. dogmat. L. 1812. p. 31 ff.). Commentum de fato dicto Chaldaico, cum Astrologia et Genethliace arcte coniunctum, cui Bardesanes quoque adstipulatus erat (A. Hahn Bardesanes Gnosticus, Syrorum primus hymnologus. L. 1819. 69 ff. 81 ff.), illustratur loco satis memorabili apud Diodor. Sic. II. 29—31. coll. Sext. Empir. adv. Mathematicos. V. 339 ff. et Brucker Hist. philos. I. 138 ff. Add. Ephraemi Syri Hymn. 10—14. et Euseb. de praep. VI. 10. Vid. *Allg. Lit. Zeit.* 1819. N. 261. I. Conr. Orelli Alexandri Aphrodisiensis,

Ammonii Hermiae filii, Plotini, Bardesanis Syri et Georgii Gemisti Plethonis de fato quae supersunt Graece. Turic. 1824. — J. C. G. Werdermann *Vers. einer Gesch. der Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Freiheit.* L. 1793. C. P. Conz *Ueb. d. ältern Vorstellungen von Schicksal, Nothwendigkeit* — in Stäudlin *Beiträgen.* IV. 51., *d. Fortsetz.* in Stäudlin *Magaz. f. Rel., Moral u. Kirchengesch.* I. 1. Garve *Ueb. d. Daseyn Gottes,* Bresl. 1807. 2. *A. Vom Systeme des Zufalls.* 70 ff. — *Fatalismi,* qui, generatim ubi dicitur, omnia in hac rerum universitate e necessitate quadam inevitabili et casu fortuito pendere statuit, *Mechanismus* est species ea, qua omnes in rerum natura effectus ad vires legesque motum rerum spectantes referuntur. Vid. De la Mettrie *L'homme machine.* Leid. 1748. Cf. Cic. de divin. II. 10. „Si nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest." Omnino fatalismi erroribus apud veteres latissime sparsis optima remedia attulit doctrina de providentia divina ab Iesu et Apostolis tradita.

i) *Occasionalismum* s. Systema *causarum occasionalium,* praeeuntibus Scholasticis nonnullis Thomistis, Nic. Malebranche (*de la recherche de la verité.* Paris. 1673. 1712. 4.) potissimum aliique Cartesium secuti defenderunt. Summa huius doctrinae eo revocari potest, ut operationem quamque per vim divinam immediate effici operandique occasionem hominum voluntate et instinctu animalium Deo ipsi offerri cogitetur. Tiedemann *Geist d. speculat. Philosophie.* VI. 152. 174. 459.

k) Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 238 ff.

§. 111.

De providentia divina cum libertate hominis conciliandia.

Ut vero in hac doctrina, quam haud spernendis quidem argumentis impugnarunt adversarii, etiamnunc recte firmeque acquiescere possimus, ante omnia probemus necesse est, quamvis tanta sit eorum, quae in mundo fiunt, cohaerentia conspiratioque et physica et moralis, ad quam adversarii saepius provocarunt, liberam tamen hominis voluntatem optime servari. Quod ut efficiatur, inprimis tenendum est, libertatem (i. e. eam humanae voluntatis facultatem, qua homo necessitati rerum physicarum aut sensuum cupiditatibus haud absolute obnoxius finem et rationes agendi ex se ipse

haurire suasque actiones ipse dirigere potest) cum conscientia legis moralis actionumque ab ipso patratarum et poenitentia pravitatum tam arcte esse coniunctam, ut nemo sui sibi conscius persuasionem de illa deponere ullo modo possit [a]). Veruntamen non solum animi indoles, opportunitates, quibus ad facultates suas excolendas singuli homines gaudent, res externae, quibus animus varie movetur, et ipse causarum eventus saepe inopinatissimus e divina rerum dispositione pendent; sed etiam eventus actionum nostrarum cadit in rerum externarum nexum e divina moderatione pendentem. Ergo fatendum est, libertatem humanam omnino non esse *absolutam*, sed rectius dici *conditionalem*. Atque exinde apparet, per hominis voluntatem nullo modo turbari vel omnino tolli posse consilia finesque divinae providentiae, cuius quidem efficacia maxime conspicua est in actionibus istis, quas ab aeterno cognitas habuit (§. 65.), permittendis, dirigendis atque coërcendis et in pravorum facinorum limitibus certis constituendis. Quamvis autem voluntas humana certis finibus sit circumscripta, incolumis manet tamen, si per se spectetur, libertas hominis. Etenim animus humanus ita est comparatus, ut rationis vi super rerum physicarum seriem ordinemque sese attollere et ab ipsa ratione ducere queat originem actionum. Neque igitur inepte homo ad duplicem rerum ordinem pertinere dicitur, alterum physicum, alterum moralem, quorum hic homini suppeditat rationes agendi decernentes, ille causas *occasionales*. Quae quum ita sint, negari quidem nequit, hominem omnipotentiae et gubernationi divinae nunquam non esse submissum; attamen non est necesse, idem ceterarum rerum physicarum instar, caecus scilicet, summo rerum fini, a Deo constituto, inserviat; sed concessum ei est, ut rationis vi ductus suam ipsius simul sequatur veram felicitatem ac dignitatem. Quo diligentius autem ac religiosius ideae verae felicitatis et dignitatis, a sola ratione bene exculta suppeditatae, cogitationes quasvis

et voluntates suas accommodaverit: eo magis ille vera gaudebit libertate, fiducia constantissime posita in summo mundi moderatore sanctissimo et sapientissimo; tametsi eventus conatibus eius haud usquequaque responderit, et vias et consilia Dei in rebus singulis perspicere ei non licuerit (Gen. 50, 20. Ps. 33, 10. 11. 37, 12 ff. Act. 4, 27. Rom. 1, 10. 11, 33. 1 Cor. 16, 7. Iac. 4, 13—16.); quod quidem futurae demum vitae reservatum esse edocemur 1 Cor. 13, 12. Omnino ad recte solvendam quaestionem istam haud praetereundum est, rationes cognoscendi humanas, temporis scilicet limitibus adstrictas, in Dei intelligentiam perfectissimam minime cadere [b]).

Döderlein *Christl. Religionsunterr.* VIII. 168 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Glaubensl.* III. 227 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* 161 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* I. 587 ff. — Leibnitz *Theodicée.* I. §. 124 f. — Kant *Kritik d. reinen Vern.* 566 ff. Jacob *Allgem. Religion.* 491 ff. 522 ff. Werdermann *Neuer Versuch zur Theodicee. Th. III. Gesch. d. Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Freiheit.* L. Ch. Heidenreich *Ueb. Determinismus u. Freiheit.* Erl. 1793. J. G. Rätze *Die Freiheit des Willens, mit Hinsicht auf die neuesten Einwendungen.* Görl. 1801. — Krug *Metaphysik.* Kgsb. 1808. 419 ff. — Gerlach *Religionsphilosophie.* 164 ff. — Benedict Theodicaea. Annab. 1822. Cf. Märtens *Eleutheros od. üb. die Freiheit unseres Willens* —. Magdeb. 1823. K. W. Th. Voigt *Ueb. Freiheit u. Nothwendigkeit aus d. Standpuncte christl. theistischer Weltansicht.* L. 1828. Cf. *A. L. Z.* 1828. N. 136.

a) Libertas hominis in infimo quasi gradu cogitata, quae *liberum arbitrium* vocatur, est potestas temere eligendi boni et mali; quae vero rationis cultu eo deducitur, ut sit ea voluntatis facultas, qua non obnoxia sit cupiditatum impotentiae et rationis lege ducta bona tantum appetat et honesta (libertas *moralis*). Cf. Cic. de off. I. 20. „Libertatis proprium est, sic vivere, ut velis." Qu. Tuscul. IV. 6. „Natura omnes ea, quae bona videntur, sequuntur, fugiuntque contraria. Quam ob rem, simul obiecta species cuiuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id quum constanter prudenterque fit, eiusmodi appetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellamus *voluntatem*. Eam illi putant in solo esse sapiente; quam sic definiunt: *voluntas est, quae quid cum ratione desiderat*; quae autem, ratione adversa, incitata est vehe-

mentius, ea libido est, vel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis invenitur." — Theologi eccl. ev. antiquiores omnem hominis *libertatem* in solo *arbitrio* posuerunt, vid. Hollaz I. p. 635., quos secuti sunt Kaiser Monogrammata —. p. 207., qui libertatem moralem eam animi facultatem dixit, qua vel rationem (divinam voluntatem), vel suum appetitum sensitivum sequi potest, al. Et haec libertatis species homini denegari non poterat, si Deus ad veram dignitatem eum evehi volebat. Kant *Vorlesungen üb. die philosoph. Religionslehre.* L. 1817. p. 121. „*Der Mensch handelt nach der Idee von einer Freiheit, als ob er frei wäre; und* eo ipso *ist er frei.*" Bockshammer *Die Freiheit d. menschl. Willens.* Stuttg. 1821. 45 ff.

b) Boëthius De consolatione philosoph. L. V. §. 6. „Scientia Dei, omnem temporis supergressa motionem, in suae manet simplicitate praesentiae, infinitaque praeteriti ac futuri spatia complectens, omnia, quasi iam gerantur, in sua simplici cognitione considerat."

§. 112.

De malis in mundo obviis providentiae divinae haud repugnantibus.

Nec vero minus exercuit et philosophos et theologos, recentiores potissimum, haec quaestio, utrum et quomodo providentia vel potius gubernatio Dei vindicari possit contra argumentationes e malis in mundo conspicuis depromtas [a]) (Iob. 7. Ps. 73, 3. Ierem. 12. Eccl. 6.). Mala in genere dicuntur, quaecunque summum bonum efficiendum aut impediunt aut tollunt. Quum vero summum bonum duabus partibus, et physica et morali, contineatur: mala quoque vel *physica* sunt, quibus nonnulli et *metaphysica* minus apte addiderunt, quae e rerum creatarum conditione certis limitibus circumscripta proveniant, vel *moralia*, e prava hominis voluntate exoriunda. Dubitationibus inde allatis ut occurras, spectare debes *primum* falsas hominum, qui fines bonorum *absolutos* cum *relativis* saepissime confundant [b]), de qualitate et numero malorum opiniones [c]) et eorundem de felicitate iudicia saepe sibi contraria; *deinde* indolem naturae finitae certisque limi-

tibus circumscriptae propriam; *praeterea* commoda longe plurima et maxima, quae sublatis malis esse non possunt, ipsam veram virtutem et honestatem, per varia discrimina rerum et exercendam et perficiendam, itemque vim eam salutarem, qua ipsa mala animos ad altiora evehere atque emendare valent (Rom. 8, 17 ff.) [d]); liberi *denique* arbitrii, quo exstincto omne virtutis et vitii discrimen tollitur, abusum creatori minime imputandum, quem quidem ipsa numinis sapientia coërcet atque ita moderatur, ut mala inde profecta haud raro in beneficia convertantur (Gen. 50, 20. Act. 3, 14—18.). *Adde,* iudicia humana tum de dignitate morali, tum de felicitate, qua quis frui videtur, saepe falli, et virtutis praemia scelerisque supplicia, in hac vita nondum aequa lance distributa, futurae spem metumve fovere (Matth. 13, 28—30.): id quod proprii commodi terrestris studium saluberrime deprimit et progressum ad humanitatem honestatemque reddit faciliorem. Noli tamen praetermittere, veram virtutem, quae pulcerrima sibi ipsa merces est [e]), iam in hac vita remuneratione sua interna, saepiusque externa quoque, omnino non carere (Ps. 97, 10. 11. Ies. 3, 10 ff. Iac. 1, 25. 1 Petr. 1, 9.), culpae vero conscientia conditionem hominis quamvis commodis voluptatibusque affluentem vera felicitate veroque gaudio penitus privari atque post longum saepe intervallum scelesto capiti in hac vita etiam infligi poenas, quas meruit [f]). (Iob. 15, 20 ff. Ps. 73, 2 ff. Rom. 2, 8 ff.) Quod reliquum est, de rebus providentiae subiacentibus indicantes vel etiam dubitantes, id maxime agamus, ut a vera virtute sensibusque piis atque honestis minime deflectentes mala huius vitae, quae nulla vis aut prudentia humana avertere valet, tanquam praesidia ad vitam honestam beatamque assequendam ab ipso Deo suppeditata (1 Cor. 11, 32. Hebr. 12, 6.) patienter perferamus [g]) (Ps. 73, 25. 26. Ies. 55, 8. 9. Matth. 26, 39.), neque immemores simus *tum* omnipotentiae ac sapientiae divinae, quae mala in

mundo obvia ita moderari et cum naturae cursu contexere potest, ut sapientissima Dei consilia iisdem haud perturbentur, *tum* alterius vitae, quae sortem a Deo, virtutis remuneratore scelerisque vindice iustissimo, pro merito unicuique distributam (Rom. 8, 18. 1 Petr. 3, 14.) omnesque providentiae rationes adhuc inexplicabiles clarissime nobis commonstrabit.

a) Huc referri potest Euripides (Hippolyt. v. 1102. et Valkenaer ad h. l.), Epicurus (Lucret. de rer. nat. V. 196 ff. VI. 389 ff.), Academici (Cic. de nat. deor. III. c. 26 ff.), Manichaei, Bayle (*Dictionnaire hist. crit. Artt. Paulliciens, Manichéens. Reponse aux questions d'un Provincial.*), Hume (*Philos. Versuche üb. die menschl. Erkenntniss.* V. XI. Ei. *Gespräche üb. die natürl. Religion. Abth. XI. Aus d. Engl.*), alii.

Leibnitz *Essai de Theodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal.* Amsterd. 1712. *Oeuvres de* Ch. Bonnet. T. XVIII. 193 ff. (Villaume) *Ueb. den Ursprung u. d. Absichten d. Uebels.* L. 1784—87. 3 Thle. (Hic in multis recte ea de re expositis, mala moralia ad physica esse referenda, perperam demonstrare conatus est; adeo, ut non ex libero hominis arbitrio, sed ex instinctus et affectuum *mechanismo* quodam ea pendere statueret.) Zollikofer *Betrachtungen üb. die Uebel in der Welt.* 1789. Weishaupt *Apologie des Missvergnügens u. des Uebels.* Frankf. u. L. 1790. 2 Thle. Werdermann *Neuer Versuch zur Theodicee.* L. 1784. 2 Thle. Th. I.; *Versuch einer Gesch. d. Meinungen üb. Schicksal u. menschl. Freiheit.* L. 1793. Kant *Ueb. das Misslingen aller philosoph. Versuche in der Theodicee. Vermischte Schriften.* B. III. 145 ff. G. F. Molter de gubernatione universi morali malorumque cum hac congruentia. Marb. 1796. — Döderlein *Religionsunterr.* VIII. 163 ff. Henke Lineam. fid. Chr. 90 ff. Jacob *Allgem. Religion.* 522 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 179 ff.

b) De Wette *Ueb. Religion u. Theol.* 55 ff. Cf. Bengel *Archiv.* B. III. H. 1. 1824. p. 64 ff.

c) Röhr *Predigten — üb. die gewöhnl. Sonn- u. Festtagsevangelien. Erster Band.* Neust. a. d. O. 1822. p. 113 ff. „*Des Lebens Last und Plage in einem mildern Lichte.*"

d) Niemeyer *Philotas, ein Versuch zur Beruhigung f. Leidende u. Freunde der Leidenden.* T. I—III. L. 1808. Cf. G. C. Breiger *Ueb. den Einfluss trauriger Zeitumstände auf die Führung des Predigtamts.* 1810. Add. Virg. Georg. I. 121.

e) Cic. or. Philipp. II. 44. „Satis in ipsa conscientia pulcherrimi facti fructus est." Or. pro Mil. c. 29. Tacit. Annal. VI. 6. Sallust. Catil. 15. Iug. 72. T. F. Benedict Theodicaea, in usum stud. iuv. Annab. 1822.

f) Seneca Ep. 41. „Sacer intra nos spiritus sedet, malorum, bonorum nostrorum observator et custos: hic prout a nobis tractatus est, ita nos ipse tractat." Add. Aeschyl. Eumenid. V. 486 ff. Euripid. Electr. V. 1250 ff. Cic. de haruspicum responsis. c. 18. „Deorum tela in impiorum mentibus figuntur." Horat. Od. III. 2. 31. „Raro antecedentem scelestum Deseruit pede poena claudo." Plutarch. de sera numinis vindicta, cum commentario D. Wyttenbachii. Lugd. Batav. 1772., recuso in D. W. comm. in Plut. opp. moral. ed. Lips. 1822. T. II. p. 471 ff. Lactant. de mortibus persecutorum. Ammianus Marcellinus l. XIV. c. 11. (de Adrastea s. Nemesi). Cf. vita auctoris in edit. Bipont. p. XX ff. et Aelii Lampridii Heliogabalus. c. 1. Brizard *Du massacre de la St. Barthelémy*. Par. 1789. T. II. 256 ff. Raguenet *Histoire de Cromwell*. Par. 1691. de exitu funesto regicidarum Caroli I. — Ammon *Von d. heil. Gesetze d. Vergeltung, das uns umschwebt*, in *Religionsvortr. im Geiste Jesu*. Gött. 1804. I. 23 ff.

g) Horat. Od. III. 3. „Iustum et tenacem propositi virum — Si fractus illabatur orbis, Impavidum ferient ruinae." — Qui contendunt, mala non esse, nisi malis et imbecillibus (De Wette *Dogmat. d. ev. luther. Kirche*. 2. *A*. p. 66 s.), iis recte opponitur, homines etiam optimos, quippe qui non ratione solum utantur, sed sensibus afficiantur, ita natura comparatos esse, ut, si qui ipsis accidant dolores, qui beatam vitam turbent, iidem iis necessario mala esse videantur. Et quum omnibus hominibus insita sit bene beateque vivendi cupiditas, etiamsi optimae mentis conscientia grigantur eiusdemque praesidio ad perferendos dolores se ipsos muniant; fieri tamen non potest, ut omnem doloris sensum, inprimis aegritudines ex ipso animo et mente, sicut ex aliorum doloribus ac peccatis conceptas, prorsus exstinguant, quamvis in recte factorum conscientia et despicientia rerum externarum magna vis insit ad dolores et elevandos et imminuendos. Ceterum summus naturae humanae finis est perfectus rationis cultus, in quo est fructus uberrimus purissimae voluptatis. At honestum illud, quamvis summum bonum recte dicatur nec quidquam in vita humana peius sit vitio ac dedecore, in quo Stoici unicum malorum fontem esse censebant, minime tamen solum bonum cum iisdem dicere licebit (§. 96.). Cf. Hase *Lehrb. d. ev. Dogmatik*. p. 295. „*Wie man in kleinen Unfällen besondere Wichtigkeit sieht (wichtig und unwichtig sind nur relative Begriffe, vor der absoluten Anschauungsweise verschwindend), ist man eben so gern geneigt, für seine Liebhaberei oder Bedürf-*

nisse besondere Berücksichtigung zu fodern. Gegen dergleichen Ansichten, in denen eben so viel Aberglaube als Egoismus liegt, gilt die einfache Reflexion, dass wir Bürger sind eines grossen Gemeinwesens, der Einzelne mit untergehe unter den Trümmern eines gefallenen Zeitalters, wie gemeinsamen Glückes theilhaftig. Schicksale treffen uns, ohne den geringsten Einfluss auf uns, aber sie treffen, weil wir Glieder sind der Kette, an der sie hineilen, wie elektrische Schläge. Noch in den Psalmen regt sich der fromme Egoismus, dass Gott seinen Geliebten helfen müsse. Dagegen im N. T., wie wunderbar oft die Hülfe kommt, nie ein Apostel seine Rettung vom Himmel fordert, vielmehr ruhig, wie der Herr selbst, gehen sie alle ihrem Schicksal entgegen. Durch seine Verhältnisse ist jedem sein Loos gegeben, und keiner trägt ein Recht in sich, da Hülfe zu fordern, wo so viel Fromme hülflos untergegangen sind. Solche männliche Ansicht, wie sie aus Erfahrung und Idee gleichermassen hervorgeht, kann blos den feigen Charakter schrecken, den muthigen macht sie aller Sorge quitt, wenn die Zügel reissen, an denen er bisher sein Geschick lenkte, denn er weiss, dass die Angst vergeblich und die Furcht hülflos ist."

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS III.

De consiliis et institutis divinis ad hominum salutem per Iesum Christum parandam.

CAPUT I.

DE STATUS HOMINUM DEPRAVATI CAUSIS ET EFFECTIS.

§. 113.

Prooemium.

Homo, quamvis eximiis a creatore et animi et corporis dotibus instructus, non sine magno labore et continuo studio, nec nisi a parvis initiis profectus ad dignitatem ipsi destinatam maioremque Dei similitudinem potest emergere, quae sola vera virtutis idea ab ipso efficienda continetur. Neminem enim natura sua bonum honestumque esse, sed facultatibus tantum et indole ad virtutem colendam praeditum nasci [a]), itemque una cum ipsa conscientia recti (quae gradatim excolitur saepiusque claritate et vi ad rectum honestumque ubivis strenue sequendum necessaria destituitur) inertiam honestae voluntatis et ipsam propensionem s. proclivitatem quandam ad peccandum perpetuo studio opprimendam in mente hominis cuiusque progigni atque quasi insidere [b]), et experientia et scriptura s. docet. (Matth. 15, 19.) *Peccare* [c]) autem dicitur, ex usu etiam loquendi biblico (1 Io. 3, 4. Iac. 4, 17.), qui-

cunque suapte sponte a veris sanctissimisque Dei legibus discedit, sive cogitatione, sive facto. Quare qui prave fecerit aut qui recte facere neglexerit, ubi facultas atque opportunitas ei data fuerit, in culpa est (Matth. 25, 41—46. Iac. 4, 17.). *Leges* autem divinae appellantur singula divinae voluntatis praecepta de iis, quae vel fugere vel sequi homines debent (Rom. 2, 14 ff.). Proclivitatis illius principium (coll. Gen. 6, 3. Io. 3, 6. Rom. 7, 18 ff. 8, 1 ff. Gal. 5, 17. Iac. 1, 14. al.) in eo recte ponitur, quod homo ad humanitatem in semet ipso excolendam emergens prius sensuum illecebris ducitur, quam rationis lente progredientis imperio obedire rectique normam strenue observare adsuescat, nec nisi fortiter pugnando contra cupiditates virtuti adversantes (unde ipsius nomen *virtutis*, *ἀρετῆς*, Phil. 4, 8. 2 Petr. 1, 5.) ad perfectionem moralem, Deo adiuvante, eniti possit. Accedit ad proclivitatem istam explicandam, quod plerique ad meliorem frugem institutione atque educatione (sine qua nemo fere perfectus homo evadere posse videtur) plane carent, et quod optimae etiam institutionis efficacitas per malorum exemplorum pravaeque consuetudinis vim, item per rerum publicarum instituta parum idonea [a]), haud raro corrumpitur atque infringitur. Etsi igitur omnis homo, dum in hac terra versatur, peccandi periculo manet obnoxius, minime tamen, peccatorem et malum eum nasci ipsaque natura sua necessario ad peccandum duci, inde consequitur; neque ista ad peccandum propensio homini vitio verti potest, nisi suapte culpa illius illecebris succubuerit.

a) Clem. Al. Strom. VI. p. 662. ed. Col. *Φύσει μὲν ἐπιτήδειοι γεγόναμεν πρὸς ἀρετήν· οὐ μὴν ὥστε ἔχειν αὐτὴν ἐκ γενετῆς, ἀλλὰ πρὸς τὸ κτήσασθαι ἐπιτήδειοι. — ἡμᾶς δὲ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν βούλεται (ὁ θεὸς) σώζεσθαι. αὕτη οὖν φύσις ψυχῆς, ἐξ ἑαυτῆς ὁρμᾶν· εἶτα λογικοὶ ὄντες, λογικῆς οὔσης τῆς φιλοσοφίας, συγγενές τι ἔχομεν πρὸς αὐτήν· ἡ δὲ ἐπιτηδειότης, φορὰ μέν ἐστι πρὸς ἀρετήν, ἀρετὴ δ' οὔ.* — Kant *Vorles. üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 139 f. Plane alia via ingressus idem postea hac de re commentatus est in l.: *Rel. innerh. d. Gr. d. bl. Vern.* 1 ff.

Cf. [illegible] *Theol. Beiträge.* III. 2. — Gerlach *Religionsphilosophie* 168 ff.

b) Veterum hac de re dicta vid. in Pfanner Syst. theol. gentil. pur. c. 9. 10. Add. Plat. Phaedr. X. 301. ed. Bipont. *Δεῖ αὖ νοῆσαι, ὅτι ἡμῶν ἐν ἑκάστῳ δύο τινέ ἐστον ἰδέα ἄρχοντε καὶ ἄγοντε, οἷν ἑπόμεθα ᾗ ἂν ἄγητον· ἡ μὲν ἔμφυτος οὖσα ἐπιθυμία ἡδονῶν* (innata voluptatum cupiditas)· *ἄλλη δέ, ἐπίκτητος δόξα, ἐφιεμένη τοῦ ἀρίστου* (acquisita opinio, optimi affectatrix). *τούτω δὲ ἐν ἡμῖν τότε μὲν ὁμονοεῖτον, ἔστι δὲ ὅτε στασιάζετον· καὶ τότε μὲν ἡ ἑτέρα, ἄλλοτε δὲ ἡ ἑτέρα κρατεῖ. δόξης μὲν οὖν ἐπὶ τὸ ἄριστον λόγῳ ἀγούσης, καὶ κρατούσης τῷ κράτει, σωφροσύνη ὄνομα· ἐπιθυμίας δὲ ἀλόγως ἑλκούσης ἐπὶ ἡδονὰς καὶ ἀρξάσης ἐν ἡμῖν, τῇ ἀρχῇ ὕβρις ἐπωνομάσθη.* Cf. imaginem istam lepidam a Platone allatam ibid. 320 f. 26. de equo bono et pravo, currui animae iunctis. Köppen *Darstell. d. Wesens d. Philosophie.* 238 ff. Cic. Tusc. II. 21. „Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodammodo et languidum, senile. Si nihil aliud, nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae connixa per se et progressa longius, fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro." III. 1. IV. 37. „Qui natura dicuntur iracundi, aut misericordes, aut invidi, aut tale quid; ii sunt eiusmodi constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen." Medea ap. Ovid. Met. VII. 19. „Video meliora proboque, Deteriora sequor." Seneca de clementia. c. 7. „Peccavimus omnes; alii gravia, alii leviora, alii ex destinato, alii forte impulsi, aut aliena nequitia ablati; alii in bonis consiliis parum fortiter stetimus, et innocentiam inviti ac renitentes perdidimus. Nec delinquimus tantum, sed usque ad extremum aevi delinquemus. Etiam si quis tam bene purgavit animum, ut nihil obturbare eum amplius possit ac fallere, ad innocentiam tamen peccando pervenit." — Epictet. II. 26. *Ὁ ἁμαρτάνων, ὃ μὲν θέλει, οὐ ποιεῖ, καὶ ὃ μὴ θέλει, ποιεῖ.* Cf. Rom. 7, 15. Cf. J. Spieker *Ueb. das ursprüngl. Böse in dem Menschen.* Herborn. 1823. Paulus *Der Denkglaubige.* B. I. Abth. 1. Heid. 1825. p. 150. „*Alles Menschlichböse beruht (man erforsche sich selbst) auf dem Vorbehalt, von dem anerkannten Rechten und Guten Ausnahmen zu machen oder das der Vollkommenheitsidee Widerstrebende bisweilen über den anerkannt höchsten Bestimmungsgrund zu erheben. Hierdurch ist der Menschengeist nie absolut-böse, aber mit Recht wird er, so lange er jenen vorsätzlichen Vorbehalt, das Rechtwollen nicht um des Rechtwollens selbst willen (d. h. um der darin bestehenden Geistesvollkommenheit und Selbstbilligung willen) sich zum alleinigen Bestimmungsgrund zu machen, aus jener*

Wurzel seiner natürlichen Willensfreiheit, also aus seinem eigensten Selbst, erwachsen macht, mit Kant radikal-böse genannt."

c) Vocc. חַטָּאת, פֶּשַׁע, עָוֹן, רֶשַׁע, *ἁμαρτία*, *ἀνομία*, *ἀδικία*, *ἀδίκημα*, *παράβασις*, *παράπτωμα*, *παρακοή*, *ὀφείλημα* (Doederlein Instit. II. 100.), nunc de singulis factis, nunc de habitu quodam seu de certa peccatoris conditione, ratione habita voluntatis divinae, dicta sunt. Quamobrem theologi *peccatum* pro quavis absentia conformitatis cum lege divina acceptum (Calov. V. 14. Buddeus Comp. Th. dogm. 874.), similiter *in concreto* et *in abstracto* (pro vitiositate, conditione prava hominis, *Sündhaftigkeit*), dixerunt. Cf. Conf. Aug. art. II. 10. „Vitium originis vere est peccatum." Add. vocc. *κακόν*, *φαῦλον*, *αἰσχρόν*, *ἄδικον*, *ἀσεβές* et ex usu philos. Alex. *ἀγνόημα*, *ἀγνωσία*, quae docent, fontem peccati in inscitia et errore poni. Cf. Bretschneider *Ueb. d. Einfluſs des Grundbegriffs von d. Sünde u. d. moral. Freiheit auf die christl. Glaubenslehre*; in Br. u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. IX. 1. 1826. p. 60 ff.

d) Wieland *Ueb. Rousseau's ursprüngl. Zustand des Menschen. Sämmtl. Werke.* V. XXXI. p. 49 ff. ed. Gruber.

§. 114.

Doctrina biblica et ecclesiastica.

A. De origine peccati.

Quanquam homines protoplasti ad imaginem divinam creati magnisque et animi et corporis dotibus praediti fuisse perhibentur (§. 99.), ab his ipsis tamen origo peccati ducitur, ita quidem, ut peccati primi ab iis commissi, quod *lapsus* nomine proprie dicitur, culpa protoplastis ipsis, nullo modo Deo creatori tribuatur. Doctrinae de origine peccati, quam ad normam librorum symbolicorum vel diserte enunciatam *a*) vel saltem suppositam, e nonnullis s. s., N. T. potissimum, locis eruerunt doctores ecclesiastici et cui pauca tantum de suo addiderunt, haec fere summa est: Homines primaevi imaginem divinam eo contaminaverunt, quod Dei praeceptum de vitando arboris pestiferae *b*) fructu datum migrarunt. (Gen. 2, 17 ff. cap. 3 tot.) Quam-

vis enim Deus sanctissimus (Iac. 1, 13—17.) peccare nullos homines voluerit et primos quoque illos poenae gravissimae comminatione in officio continuerit (Gen. 2, 17.), hi tamen vere peccarunt et foedus cum Deo initum (Hos. 6, 7.) violarunt libere h. e. neque interna quadam naturae necessitate neque a Diabolo coacti, sed suo usi iudicio, licet perverso [e]); atque omnium peccatorum fuerunt auctores (Rom. 5, 12—19.). Caussa primi huius peccati *interna* fuit nimia vis appetituum, quibus ratio oppressa succubuit (Gen. 3, 6.); caussa *externa*, Satanae persuasio et sollicitatio (Gen. 3, 1. [d]) Sap. 2, 24. Io. 8, 44. 2 Cor. 11, 3. Apoc. 12, 10.). Effecit autem hoc delictum, ut homines primi, statu innocentiae imagineque divina privati et mala conscientia ac timore agitati (Gen. 3, 7 ss.), laborum, dolorum et mortis poenas, posteris etiam luendas, meruerint (Gen. 3, 16. Rom. 5, 12 ss. [e]) 6, 23. 1 Cor. 15, 21. 22.). Quumque tota et corporis et animi hominum natura penitus corrupta esset ac Diaboli imperio tyrannidique subiecta (Hebr. 2, 14.), contraxerunt et sibi et posteris peccandi habitum, ratione culpae ac poenae imputandum (Rom. 5, 18. 19.) [f]); qui a N. T. scriptoribus ss. ad corpus et naturam animalem s. sensualem (σάρξ) referri solet (Rom. 7, 20—25. 8, 1 ss. Gal. 5, 13 ss. 6, 8. Eph. 2, 3. Col. 2, 11. 18. al.) [g]). Cui miseriae ut Deus, quantum fieri posset, pro misericordia sua succurreret, salutem futuram generi humano per Iesum Christum, quasi alterum Adamum (Rom. 5, 14. 1 Cor. 15, 22. 45.), restituere decrevit; id quod iam primis hominibus *protevangelio* (Gen. 3, 15.) (§. 99.) annunciavit. Imputatio illa peccati Adamitici posteris facta [h]) duplex esse perhibetur: vel imputatio in *reatum*, i. e. iudicium Dei, secundum quod orta e peccato primo culpa ad omnes homines pertineat (Rom. 5, 19.); vel imputatio in *poenam*, i. e. illud Dei iudicium, quo omnes homines ob peccatum primum morti declarentur obnoxii. (Ibid. 18. Eph. 2, 3.) Ut vero dogma illud demonstra-

rent, alii alias imputationis diſtinctiones et finitiones excogitarunt. *Partim* enim provocarunt i) ad liberum Dei arbitrium, vel ad eiusdem praeſcientiam et ſcientiam mediam (*imputatio metaphyſica*), vel ad decretum Dei de hominibus per Chriſtum ſalvandis; *partim* finxerunt k) Adamum tanquam caput foederis, quod totius generis humani nomine cum Deo iniiſſe dicitur (Hoſ. 6, 7.), vel tanquam *caput naturale*, *ſeminale*, in cuius lumbis omnes poſteri fuerint (Hebr. 7, 10.).

a) Confeſſ. Aug. Art. II. p. 9. „Docent, quod *poſt lapſum Adae* omnes homines, ſecundum naturam propagati, naſcantur cum peccato" —. XIX. 16. „Cauſa peccati eſt voluntas malorum, videlicet, diaboli et impiorum, quae non adiuvante Deo avertit ſe a Deo, ſicut Chriſtus ait Io. 8, 44." — Apol. Art. VIII. 220. Artt. Smalcc. III. 1. 317. „Hic confitendum nobis eſt, — peccatum ab uno homine Adamo ortum eſſe et introiiſſe in mundum, per cuius inobedientiam omnes homines facti ſunt peccatores, morti et diabolo obnoxii." Form. Conc. Sol. decl. I. 639 ſ. „Hoc extra controverſiam eſt poſitum, quod Deus non ſit cauſa — peccati, ſed quod inſtinctu, opera et machinationibus Satanae per unum hominem peccatum (quod eſt Diaboli opus), in mundum intraverit; — quod hoc haereditarium malum ſit culpa ſeu reatus, quo fit, ut omnes, propter inobedientiam Adae et Hevae, in odio apud Deum et natura filii irae ſimus."

b) Fructum arboris (פְּרִי), quem PP. Latini *pomum* primi nominarunt, complures Graeci *ficum*, Rabbini et Muhammedani *uvam* vel *triticum* fuiſſe opinati ſunt; v. Geſenius *Art. Adam*, in Erſch u. Gruber *Encyklop.* I. p. 362. Venenatum eum fuiſſe (quam ſententiam nonnullis tribuit Theophilus ad Autol. II. 25.), contendunt Gruner Dogmat. 174. Leſs *Verm. Schriften.* T. I. p. 254 ſſ. Doederlein Inſtit. II. 12 ſ. Reinhard *Dogmatik.* 277. — At vero in libris ſſ. hac de re nihil memoriae proditum eſt; imo diſerte monitum, homines, poſtquam fructum comediſſent, prudentiores eſſe factos. Gen. 3, 7. 22.

c) Auguſtin. de correptione et gratia. c. 12. „Adam et terrente nullo, et inſuper contra Dei terrentis imperium libero uſus arbitrio, non ſtetit in tanta non peccandi facilitate." Gerhard Loc. th. IV. 301 ſſ.

d) Commentum de daemonibus apud omnes Aſiae ſuperioris populos pervulgatum fuit; unde probabile fit, et ipſum illius mythi auctorem genium malum in ea re occupatum finxiſſe, ſerpentis quidem ſpe-

specie indutum, licet nulla huius mentio illic iniecta sit. Narrationem isti simillimam suppeditat doctrina Zoroastrica. Kleuker *Zend-Avesta*. I. 23. III. 84 s. Add. II. 217. III. 62. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. die ältesten Religionen d. Orients.* L. 1819. p. 132 ss.

e) Loco supra l. voce θανάτου non *mortem* intelligi, sed „statum mortuorum in Hade, qui vitae dissimilis et morti sive somno similis putaretur, et cui subiecti dicerentur homines in poenam peccati, qui, nisi peccassent, ad vitam coelestem (in coelis, cum Deo agendam) transituri fuissent": id demonstrare conatus est Bretschneider V. V. Lex. in ll. N. T. sub v. θάνατος, et in Br. u. Schröter *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. VII. H. 4. 1824. „*Ueb. den Ideengang u. die Dogmatik des Briefs an die Römer.*" Add. ib. VIII. 3. p. 380 ss. „*Was lehren die ältesten Kirchenväter über die Entstehung der Sünde u. des Todes*" —. Eandem sententiam nuper defendit Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 355. At enimvero quum Paulus (cf. c. 14.) aperte respexerit narrationem Gen. 3. traditam, ubi de morte corporis agitur, nec ipse aliam sententiam h. l. significaverit, nec Patres antiquissimi diserte expresserint, opinio ista parum probabilis videtur.

f) Conf. Aug. Art. II. Apol. Conf. Aug. Art. I. 58. „In Genesi — describitur poena imposita pro peccato originis. Ibi enim non solum morti et aliis corporalibus malis subiicitur humana natura, sed etiam regno diaboli. Nam ibi fertur haec horribilis sententia: Inimicitias ponam inter te et mulierem et inter semen tuum et semen illius. Defectus et concupiscentia sunt poenae et peccata; mors et alia corporalia mala et tyrannis diaboli proprie poenae sunt. — Ita non *possumus nos* propriis viribus ex ista servitute eximere." Artt. Smalcc. III. Art. I. 317. Form. Conc. Sol. decl. I. 641. „Poenae peccati originalis, quas Deus *filiis* Adae, ratione huius peccati imposuit, hae sunt: Mors, aeterna damnatio, et praeter has aliae corporales, spirituales, temporales atque aeternae aerumnae et miseriae, tyrannis et dominium Satanae." 643. Ex his aliisque effatis satis elucet, dogma de imputatione pecc. Adamitici, quod pro fonte peccati originalis recte habetur, licet a librorum symbolicorum auctoribus non plane et perspicue stabilitum sit, argumentationibus tamen ipsorum vere substratum esse; id quod perperam negavit Reinhard *Dogmat.* p. 292 ss. Omnino illud cum dogmate de peccato originis arctissime cohaerere, neminem rei peritum fugiet. Idem demonstrat Lutherus ad 1 Cor. 15. Opp. T. VIII. p. 1240 ss. Neque magis dubitare licet, quin peccati Ad. imputatio a Paulo Apostolo Rom. 5. vere sit significata, quod negarunt Morus, Henke, Bauer, Storr, Reinhard, Schott (Opp. exegetica. I. Ien. 1817. 313 ss. Ei. Epit. ed. 2. p. 132 s.), Bretschneider (*Handb.*

d. Dogmat. II. 43 ff.), Hahn (*Chr. Gl.* 358.): ſed vera cap. illius aliorumque locorum huc referendorum interpretatio grammatico-hiſtorica contrariam ſententiam videtur tueri. Namque Adamus et Chriſtus aperte ſibi invicem opponuntur tanquam vicarii univerſi generis humani in iſta argumentatione a Paulo Ap. propoſita, qua *alter* omnibus hominibus et iis adeo, qui peccatum, ſicut Adamus, non commiſiſſent (Rom. 5, 14.), per ſuum tamen peccatum mortem paraſſe tanquam poenam ab ipſo ad illos translatam (v. 18 et 19.), *alter* iuſtificationem et ſalutem aeternam attuliſſe perhibetur. Baumgarten-Cruſius *Bibl. Theol.* p. 364. Accedit, ut Iudaei olim illa ipſa opinione imbuti fuerint, de quibus vid. Wetſtein N. T. II. 48 ff. Schoettgen Horae hebr. et talm. I. 513 ff. Eiſenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 80. Ammon Nova opuſc. theol. Gott. 1803. 71 ff.

g) Secuti videntur philoſophos graecos, qui, Platone auctore, omnis vitioſitatis origines ad corpus ſolebant referre. Σαρκὶ oppoſuerunt πνεῦμα i. e. animum per ſpiritum ſ. religionis Chriſtianae adiumento emendatum. Vocabulo σαρκός autem non ſolum hominis natura animalis, ſed eadem etiam tanquam cupiditatum peccatorumque fons et ſedes in N. T. ll. ff. ſaepius ſignificatur. Rom. 7, 18. 25. 8, 1—7. Gal. 5, 16 ff. 2 Petr. 2, 18. 1 Io. 2, 16. Vid. Koppe Excurſ. IX. in epiſtolam ad Galatas.

h) Huc referatur diſcrimen duplex, quod ſtatuerunt 1. inter imputationem *immediatam*, e libero Dei arbitrio ſimpliciter ductam, atque *mediatam*, qua Deus Adami poſteris eandem poenam, qua Adamum affecit, infligere decrevit, quia et ipſos ſimiliter peccaturos eſſe praevidit; 2. inter imp. *facti* ſ. *moralem*, qua quis facti cuiusdam auctor ſua ſponte exſtitiſſe poenamque meruiſſe cenſetur, et imp. *iuris*, qua Deus Adami poſteros propter nexum, quo cum Adamo ſint coniuncti, in poenae communionem venire voluiſſe dicitur. Gerhard Loc. th. II. 132. „Adam non ut privatus homo, ſed ut caput totius humani generis peccavit — et nos qui in Adae peccantis lumbis delituimus, *in* et *cum* ipſo non modo corrupti ſed et rei irae Dei facti ſumus." I. C. Pfaff Diſſ. de imputatione divina. Tub. 1717. p. 210. I. Carpov. Comm. de imputat. facti proprii et alieni, ſpeciatim pecc. Adamit. in poſteros. Ien. 1736. Baumgarten Diſſ. de imput. pecc. Adamit. poſteris facta. H. 1742. C. G. Hoffmann Diſſ. de imp. div. pecc. alieni, inprimis Adamit. Vit. 1770. Io. Iac. Flatt de imp. pecc. Adamit. Tub. 1759. Add. Chemnit. Loc. th. I. 544 ff. Gerhard L. th. IV. 293 ff. Calov. Syſt. II. 344 ff. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* II. 530 ff. *Polem.* II. 427 ff. Morus Comm. in Epit. I. 485 ff.

i) Gerhard Loc. th. III. 365 ſ. — Ammon Nova Opuſc. theol. p. 76 ſ. Auguſti de audiendis in theologia poetis Diſſ. II., qua

dogma de duplici Adamo et fabula de Prometheo inter se comparantur. Vratisl. 1815. 4. Völcker *Die Mythologie d. Japetischen Geschlechts, od. der Sündenfall der Menschen nach griechischen Mythen.* Giess. 1824.

k) Tertull. de anima. c. 27. „Ex uno homine tota haec animarum redundantia agitur. — Nam et in ipsa praefatione operis unius: *Faciamus hominem*, universa posteritas pluraliter praedicata est: *et praesint piscibus maris.*" Et c. 36. „Constitueramus animam in ipso et ex ipso seri homine, et unum esse a primordio semen, sicut et carnis in totum generis examen." Idem (ibid.), sicut carnis, ita et animae ex Adamo traducem fuisse in femina et (l. de testimon. animae. c. 3.) totum genus de semine Adami infectum esse affirmat. Augustin. de peccatorum meritis et remiss. III. c. 14. „In Adam omnes tunc peccaverunt, quando in eius natura illa insita vi, qua eos gignere poterat, adhuc omnes ille unus fuerunt." Idem (Opus imperfect. in Iulian. VI. c. 23.) „Hoc autem, ait, quando factum est (de Adami peccato et poena loquitur) in lumbis eius erat genus humanum. — Omnes itaque filii Adae in illo adspersi sunt contagione peccati et mortis conditione devincti. Ac per hoc quamvis sint parvuli, et bonum quidquam vel malum non agant voluntate; tamen quia induti sunt illo, qui voluntate peccavit, trahunt ab illo peccati reatum, mortisque supplicium." Form. Conc. Sol. decl. I. 640. „Omnes natura, talia corda, tales sensus et cogitationes ab Adamo, haereditaria et naturali propagatione consequimur, quae secundum summas suas vires et iuxta lumen rationis, naturaliter e diametro cum Deo et summis ipsius mandatis pugnent" —. Klein *Darstellung des dogmat. Systems der ev. Kirche.* Jen. 1822. p. 237 s.

§. 115.

B. De peccato originis.

E multis magnisque malis, quae per peccatum Adamiticum in omne genus humanum diffusa sunt *a*), longe gravissimum atque teterrimum est malum illud morale, quod *peccatum s. vitium originis s. peccatum originale* dicitur *b*). Atque ipsi libri ss. non solum quemvis hominem ad errores atque vitia proclivem esse docent (Iob. 4, 17. 14, 4. 15, 14. 1 Reg. 8, 46. Eccl. 7, 21. Prov. 20, 9. Matth. 26, 41. Io. 3, 3—6. 1 Io. 1, 8. 10. Gal. 3, 22.), sed nonnullis etiam locis nativam quandam commemorant naturae humanae imbe-

cillitatem ac vitiositatem (Gen. 8, 21. Ps. 51, 7. Ies. 48, 8. Io. 3, 3. Rom. 7. c. 8, 5—8.) [c]), per Adamum ad posteros propagatam (Rom. 5, 12.), qua homines, falso innocentiam sibi arrogantes (1 Io. 1, 8.), vel inviti abripiantur (Rom. 3, 23 ss. 7, 15—19. Gal. 5, 17.). Summam dogmatis de *peccato originis* [d]) eo contineri, libri symbolici docuerunt, quod post lapsum Adae omnes homines secundum naturam propagati, *libero arbitrio* in rebus spiritualibus omnino destituti sint eoque nec suis viribus Deum diligere ac timere, nec fiduciam in eo collocare, nec eius legibus obsequi possint (*defectus iustitiae originalis*), sed *concupiscentia* (i. e. perpetua naturae inclinatione) ad mala quaevis ferantur [e]); quodque hoc vitium originis, cuius *subiectum* sit totus homo, tanquam fons omnium peccatorum actualium, vere sit peccatum, quo omnes homines ipsique infantes recens nati, imo partus ne utero quidem materno exclusi, aeternis poenis subiiciantur (Eph. 2, 3. Io. 3, 36. Rom. 5, 16. 18.), nisi per baptismum et spiritum s. renascantur [f]) (Tit. 3, 5. Rom. 8, 21. coll. 7, 17.). Quo facto *reatus* quidem peccati originalis tollitur, minime vero *materiale* peccati, concupiscentia nimirum, quae vel in emendatis remanet. Non solum igitur *universale*, sed etiam *naturale* nominatur peccatum originis in libris ecclesiae nostrae symbolicis, neque tamen *essentiale* [g]) s. *substantiale*, sed *accidens*, quod quidem hominis naturae inhaeret.

a) Praeter multiplices huius vitae calamitates ac miserias et mortem corporis s. temporalem, Gen. 3, 16—19. Rom. 5, 12. commemoratas, post Augustinum (de Genesi contra Manich. I. c. 13.) Lutherus (ad Gen. 3, 17.) et alia mala physica ex illo fonte derivavit: „Ipsa terra et creatura sentit, ut Paulus ostendit (ad Rom. 8, 20. 21.), maledictionem suam, primum in eo, quod illa bona non fert, quae tulisset, si homo lapsus non esset. Deinde in eo quoque, quod multa noxia fert, quae non tulisset, sicut sunt infelix lolium, steriles avenae, zizania, urticae, spinae, tribuli, adde venena, noxias bestiolas, et si qua sunt alia huius generis. Haec omnia per peccatum invecta sunt. Nec dubito, quin ante peccatum aura purior et salu-

brior, aqua foecundior, imo quoque solis lumen pulchrius et clarius fuerit. Ita ut nunc tota creatura in omni parte nos admoneat maledictionis per peccatum inflictae." Similiter Calovius, in Bibl. illustr. ad Gen. l. l. al. et nuper Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmatik.* B. 1819. §. 244. „*Bevor die Sünde war, ist Alles gut gewesen, auch in der materiellen, organisirten und animalischen Natur, aber da sie geschah, ist sie auch in dieser durchgeschlagen, und hat alles verunehrt und vergiftet; — seitdem sind so unzählige, häsliche, ursprünglich alle gut geschaffene Thiere dem Menschen, als die lebendigen Bilder seiner bösen Gedanken und als das Böse in der Materie, schädlich geworden, wiewohl auch wiederum heilsam, weil sie die schädlichen Säfte und giftigen Dünste in sich aufzunehmen verdammt sind und zum Theil in geniessbare, wiewohl auch so doch immer der Natur des Menschen widerstrebende Heilmittel umzuwandeln.*" Cf. *Leipziger Lit. Zeit.* 1828. N. 37. 38.

b) Vocatur *peccatum originis*, *originale*, ab origine cuiusque hominis, cuius naturam ex origine vitiatam dicit Augustinus contra Iulian. l. II., aut respectu Adae, a quo tanquam communi origine in omnes haereditario iure derivatur, aut respectu peccatorum actualium, quae ex eo originem trahunt. Gerhard Loc. th. IV. 323. Distinguitur peccatum originale *originans* (pecc. primum Adami) a peccato orig. *originato* seu vitiositate omnibus hominibus innata, eiusdem pars *negativa*, defectus iustitiae originalis, et *positiva*, corruptio totius humanae naturae et concupiscentia pravi, *subiectum quod*, i. e. omnes homines naturaliter geniti, et *subi. quo* s. totus homo. Ib. 347 ss. Baumgarten *Glaubensl.* II. 574 s.

c) Perperam olim plura librorum ss. effata huc relata sunt, quae vel aetatis cuiusdam gentisve mores depravatos reprehendunt, vel poenitentiae et piae indignationis sensus exprimunt, velut Gen. 6, 5. 11, 5. 6. Matth. 23. Rom. 1, 21 ss. Eph. 4, 17 ss. al.

d) Conf. Aug. art. II. p. 9. „Docent, quod post lapsum Adae omnes homines, secundum naturam propagati, nascantur cum peccato, h. e. sine metu Dei, sine fiducia erga Deum et cum concupiscentia, quodque hic morbus, seu vitium originis vere sit peccatum damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui non renascuntur per baptismum et spiritum s." Ibid. art. XVIII. 14 s. „Humana voluntas habet aliquam libertatem ad efficiendam *civilem iustitiam* (germ.: „*äusserlich ehrbar zu leben*") et deligendas res rationi subiectas, sed non habet vim sine spiritu s. efficiendae *iustitiae Dei* s. *iust. spiritualis*" (germ.: „*Gott gefällig zu werden, Gott herzlich zu fürchten, oder zu gläuben, oder die angeborne böse Lust aus dem Herzen zu werfen*") (id, quod alias dicitur: libero arbitrio in rebus spiritualibus omnino destituta est). Apolog. Conf.

Aug. art. I. 50 ff. Hoc loco et Apol. art. VIII. 218 f. (add. Luth. Opp. IX. 589 f. XI. 118.) discrimen ponitur inter actiones, quae, non prodeuntes e fide Christiana, quod ad formam externam attinet, legis tamen moralis praeceptis conveniunt *(blos äusserlich gesetzmässige)*, et inter eas, quae a vera fide Christiana s. a vera Dei cognitione et amore Dei proficiscuntur, ad religionis Chr. doctrinam accommodate *(christlich-religiöse)*. Illa pro vitiis habita sunt (*f.*). Artt. Smalcc. P. III. Art. I. 317 ff. „Hoc peccatum haereditarium tam profunda et tetra est corruptio naturae, ut nullius hominis ratione intelligi, sed ex scripturae patefactione agnoscenda et credenda sit." Form. Conc. Epit. Art. I. p. 572 ff. Declar. Art. I. 639—682. 720. „Pecc. orig. non est leve, sed tam profunda humanae naturae corruptio, quae nihil sanum, nihil incorruptum in corpore et anima hominis atque adeo in interioribus et exterioribus viribus eius reliquit — hanc corruptionem ab ipsa natura nemo nisi solus Deus separare potest." 574. „Deus non creat in nobis peccatum, sed — per carnalem conceptionem et nativitatem a patre et matre (ex semine pecc. corrupto) propagatur." 639. „In primo conceptionis nostrae momento ipsum semen, ex quo homo formatur, peccato contaminatum et corruptum est." 644. „In spiritualibus et divinis rebus, quae ad animae salutem spectant, homo est instar statuae salis, imo est similis trunco et lapidi, ac statuae vita carenti, quae neque oculorum, oris, aut ullorum sensuum cordisve usum habet. Homo enim horrendam Dei iram adversus peccatum, et ex ea consequentem mortem neque videt, neque agnoscit; sed strenue in carnali sua securitate, etiam sciens volensque, pergit." 661. „Et hac ratione recte etiam dici potest, hominem non esse lapidem aut truncum. Lapis enim aut truncus non reluctatur ei, a quo movetur: sed neque intelligit aut sentit, quid secum agatur, sicut homo Deo sua voluntate reluctatur, donec ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco." 665. „Errores de libero arbitrio reiiciuntur: quod homo liberum habeat arbitrium, bonum agendi et malum omittendi" cet. 679. „Manet etiam in renatis rebellio quaedam, homo autem non renatus Deo prorsus rebellis est et totus est servus peccati." 723. „(Renati) assidue cum veteri suo Adamo luctantur. Vetus enim ille Adam, quasi asinus indomitus et contumax, est adhuc etiam pars aliqua ipsorum, quae non modo legis doctrina, exhortationibus, impulsu et comminationibus, verum etiam, quasi fuste, plagis et poenis coërcenda, in obedientiam Christi cogenda est; donec carnem peccati prorsus exuamus, et homo perfecte in beata illa resurrectione renovetur." Melanchthon Loc. th. de pecc. orig. 360 ff. Chemnit. Loc. th. I. 517 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 135 ff. Gerhard Loc. th. IV. 317 ff. — Bretschneider *Entwickl. der dogmat. Begr. 3. A.* §. 94. Conf. Gallic. Art. XI. „Credimus, hoc vitium

esse vere peccatum, quod omnes et singulos homines, ne parvulis quidem exceptis adhuc in utero matrum delitescentibus, aeternae mortis reos coram Deo peragat." Idem docet Catechism. Heidelb. quaest. 5 ss. et Conf. Belg. Art. XIV s.

e) Form. Conc. Sol. decl. I. 640. „Docemus, quod peccatum orig. non tantummodo sit carentia seu defectus omnium bonorum in rebus spiritualibus, ad Deum pertinentibus, sed quod sit etiam loco imaginis Dei amissae in homine intima, pessima, profundissima, inscrutabilis et ineffabilis corruptio totius naturae, et omnium virium inprimis vero superiorum et principalium animae facultatum in mente, intellectu, corde et voluntate." Gerhard L. th. IV. 331. „Disputant Pontificii, peccatum originis esse tantum iustitiae originalis, doni illius supernaturalis, privationem, ipsam interim hominis naturam adhuc talem esse, qualis fuit primo condita. Nos contra pronunciamus, per peccatum originis non tantum concreatam iustitiam esse deperditam, sed ipsam quoque hominis naturam miris ac miseris modis corruptam, illam naturae corruptionem, quae complectitur omnium animae virium ad malum pronitatem ac impetum, vocamus *positivam* qualitatem (quam non admittunt Pontificii, vid. Bellarmin. de amiss. gratia et statu pecc. l. V. c. 15.), non quasi aliqua vis agendi in se et per se sit peccatum, sed quia illa vis agendi in homine est tantum ad peccatum prona atque promta." Add. IV. 345 ss.

f) Ipse Melanchthon virtutes gentilium vera vitia et maledictae arboris maledictos fructus nominare haud dubitavit. Loc. th. ed. princ. a. 1521. fol. 16. a. b. (Planck *Protest. Lehrbegr.* II. 91.) Veruntamen quod Mel. Socratis, Zenonis, Catonis aliorumque virtutes *philosophicas*, ut ait, pro vitiis habet et virtutum umbris, ex amore *laudis* ortis, parum memor fuisse videtur eorum, quae leguntur apud Cic. de offic. I. 4. „Honestum, *etiamsi nobilitatum non sit*, tamen honestum est quodque vere dicimus, *etiamsi a nullo laudetur*, natura esse laudabile."; de fin. II. 15. „Rectum atque *laudabile* non ob eam caussam dicitur, quia laudatur a multis, sed quia tale est, ut, vel si ignorarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulchritudine specieque esset laudabile." I. 24. „Non perfecti autem homines et tamen ingeniis excellentibus praediti excitantur saepe gloria, quae habet *formam honestatis et similitudinem.* Quodsi ipsam honestatem undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam penitus viderent, quonam gaudio complerentur, quum tantopere eius *adumbrata opinione* laetentur?" Add. II. 14. „Honestum id intelligimus, quod tale est, ut detracta omni utilitate sine ullis praemiis fructibusve per se ipsum possit iure laudari; — *ut enim consuetudo loquitur*, id solum dicitur honestum, quod est populari

fama *gloriosum.*" III. 4. Quaest. Tusc. III. 2. Neque erat, cur Mel. vocabulo *laudabile* offenderetur; istud enim non a laudis cupiditate dicitur, sed summam honestatis praestantiam denotat, non ex hominum fama pendentem, sed e natura virtutis integerrimae ac sanctissimae. Atque Mel. ipse optime cum Cicerone consentit, haec monens locc. th. fol. 25. b. ed. Augusti. p. 32.: „Deus nullius commodi respectu amari vult, sed liberaliter. Neque enim Deum amat, sed sese, qui commodum amat." Cf. Plat. de republ. II. 358. 361. 363. F. A. G. A. Grotefend doctrina Platonis ethica cum christiana compar. Gott. 1820. N. N. Klipfel doctrina Stoicorum ethica atque christiana compar. Gott. 1823. Verissimum enim est, quod scripsit Gurlittus in Orat. de usu librorum ss. ad humanitatem et omnem doctrinam liberalem excolendam (Hamb. 1803.) p. 16.: „Veriti esse videntur multi, ne, si *doctrinae morali* Graecorum (ac Romanorum) idem pretium statuerent cum Christiana, idem quoque de *religione* paganorum concedendum esset. Enimvero hoc non sequitur." — De embryo s. foetu in matris utero vid. Gerhard l. l. IV. 349.

g) Hoc postremum contra Flacium monuerunt, qui pecc. orig. ad hominis lapsi naturam sive substantiam pertinere adfirmaverat, ideoque Manichaeismi est accusatus. Consentit ille quidem cum Manichaeis in eo, quod ipsam hominis substantiam malam esse adseruit. Neque tamen malam hanc substantiam a principio malo, quod Deo coaeternum esse censebant, derivavit; sed hominem primum, et corpore et animo, bonum a Deo creatum, per lapsum protoplastorum, ipsa substantia, malum factum esse docuit. Form. Conc. Epit. 577 ss. Sol. declar. Art. I. 644 s. 650 ss. Gerhard l. l. 334 ss. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* V. I. 285 ss.

§. 116.

Historia dogmatis.

Quanquam inter Patres antiquiores, qui de vitiositate humana admodum varie disputarunt [a]), Tertullianus primus vitium aliquod originis et traducem peccati significavit [b]), atque alii alia his similia in medium protulerunt a *Manichaeismo* non valde aliena: Augustinus tamen, ille quondam et ipse Manichaeus, princeps exstitit, qui subtiliorem systematis formulam de peccato originali contra Pelagium, Britannicum, acriter defenderet [c]) et per universam fere ecclesiam

Latinam propagaret; in qua Pelagius damnatus et Augustini decreta publice confirmata sunt (in Conciliis Carthagg. a. 412. 416. 418., Milevitano a. 416., Conc. Ephesino oecumenico III. a. 431. h., ab episcopis Romanis Innocentio I., Zosimo et Caelestino, legibus etiam Imperatorum Honorii, Theodosii), et *Semipelagianismus* exortus est, a Graecis doctoribus et a Scholasticis haud paucis vario modo exornatus [d]). Plerisque tamen theologis, qui Augustini vestigia religiose premerent, eiusdem sententia adeo probata est, ut naturam peccati originalis, a quo solam Iesu matrem liberam fuisse nonnulli contenderunt, ipso accuratius etiam definire studerent [e]). Sacrorum autem emendatores, adversariorum potissimum de merito bonorum operum decretis oppugnandis, eo adducti sunt, ut severiorem Augustini doctrinam strenue defensam denuo auctoritate publica sancirent (§§. 114. 115.), licet Melanchthon postea ad *Synergismum* inclinaverit [f]). Quum vero ipse Zwinglius [g]) et Concilium Tridentinum mitiora praecepissent [h]), postea Christianorum familiae nonnullae, praeeuntibus Anabaptistis antiquioribus, Sociniani, Arminiani et Quakeri ab ista recesserunt; imo clarissimi nostrae ecclesiae theologi plus minusve deflectere haud dubitarunt, argumentis usi tum exegeticis, tum philosophicis [i]). Itaque atrociorem illam de imputatione peccati Adamitici et de peccato originis sententiam, quae quidem cum doctrina de expiatione per Christum peracta arctissime cohaeret, nemo fere sine quadam mitigatione denuo proponere ausus est [k]), et philosophi recentiores in ista doctrina illustranda vel emendanda saepe elaborarunt [l]).

Vossius Historia de controversiis, quas Pelag. et eius reliquiae moverunt. Amst. 1658. I. G. Walch Historia doctrinae de peccato originis, in ei. Miscellaneis sacris. Amst. 1744. 4. Cramer *Fortsetzung v.* Bossuet. III. 519 ff. VII. 522 ff. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* II. 88 ff. III. I. 105 ff. IV. 553 ff. Io. Horn Commentatio de sententiis eorum Patrum, quorum auctoritas ante

Augustinum plurimum valuit, de peccato originali. Goett. 1801. 4. Münscher *Dogmengesch.* II. 129 ff. IV. 182 ff. Wundemann II. 18 ff. Wiggers *Pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianismus von dem Anfange d. pelag. Streitigkeiten bis zur 8ten öcumenischen Synode.* B. 1821. G. Ch. R. Matthaei Diss. de origine mali, praemissa placitorum praecipuor. apud vett. Graecos philos. occurr. censura. Gott. 1824. Hase *Evang. Dogmatik.* §. 86. p. 168 ff.

a) Beck Commentt. 400 ff. Bretschneider *Was lehren die ältesten Kirchenväter üb. die Entstehung der Sünde u. des Todes, Adams Vergehn u. die Versöhnung der Sünde durch Jesum?* in Br. u. Schröter *Für Christenthum u. Gottesgel.* B. VIII. H. 3. 1825. p. 380 ff. Patres eccl. graecae non statuerunt peccatum haereditarium ex sententia Augustini definitum. V. de Gregorio Naz. Ullmann *Gregorius von Nazianz, der Theologe. Ein Beitrag zur Kirchen- u. Dogmengesch. des 4ten Jahrh.* Darmst. 1825. p. 429 ff. (Supremam vitiositatis causam ille non in haereditate quadam positam esse dicit, in qua per primos homines partem haberemus, sed in eadem naturae humanae ex appetitibus sensualibus et facultatibus rationalibus compositione, quae iam in protoplastis inveniretur: quapropter infantes recens natos sine culpa peccatorum, et ἀπονήρους esse docet. p. 447.)

b) Tertull. de anima. c. 16. 40 ff. „Malum animae, praeter quod ex obventu spiritus mali superstruitur, ex *originis vitio* antecedit, naturale quodammodo. Nam naturae corruptio alia natura est." Ei. de testimonio animae. c. 3. „Totum genus [humanum], de suo semine infectum, suae etiam damnationis *traducem* fecit [Adamus]."; adv. Marc. V. 17. Cyprian. Ep. 64. Nihilominus tamen Tertull. animae liberum arbitrium vindicavit. Cf. de anim. c. 22 ff. *Tradux peccati* dictus est de propagatione naturali, qua vitiositas ab Adamo coorta ad eius posteros quasi traducta esse dicitur. Münscher *Dogmengesch.* II. 158 ff.

c) Cf. e pluribus Augustini scriptis, in quibus de hac re agitur, *de peccatorum meritis ac remissione, ad* Marcellum ll. III., *de natura et gratia, de gestis Pelagii, de gratia Dei et pecc. orig.* ll. II., *de nuptiis et concupiscentia* ll. II., *de anima et eius origine* ll. IV., *de gratia et libero arbitrio, contra* Iulianum ll. IV. op. imperfect. *Retractatt.* II. 33. 42. 50. 61 ff. Epp. plures (separatim editae a Luca Fr. Reinhart, maxime N. 90—96. 105. 143.). Docuerat Pelagius, neque bona neque mala cum homine oriri, sed ab ipso patrari, peccatum Adami nec propagari nec imputari, nec poenam peccati esse mortem, incorruptam potius esse naturam humanam, atque eandem, quae Adamo fuerit, nec oriri

peccata nisi ex libertatis abusu. — Contra has similesque sententias pugnandi ardore abreptus Augustinus, ut fit, ad duriores, quam quas antea proposuerat, opiniones tuendas processit. Cf. de gen. adv. Manich. II. 29., de lib. arbitr. III. 1., de duabus animis c. 12., Retr. I. 9 ss. 13. De civ. Dei. XIII. c. 14. „Deus creavit hominem rectum naturarum auctor, non utique vitiorum auctor, sed sponte depravatus iusteque damnatus depravatos damnatosque generat. Omnes enim fuimus in illo uno, quando omnes fuimus ille unus, qui per foeminam lapsus est in peccatum, quae de illo facta est ante peccatum. Nondum erat nobis sigillatim creata et distributa forma, in qua singuli viveremus, sed iam natura erat seminalis, ex qua propagaremur." — Münscher IV. 182 ss. Omnino autem controversia ista Pelagiana maximam habuit vim ad systema quoddam theologiae Christ. *occidentalis* et effingendum et confirmandum.

d) Semipelagiani, quibus cum aliis adnumerantur Io. Cassianus, Faustus, Vincentius, Gennadius Masil., concesserunt quidem, peccatum originale ab Adamo ad posteros propagatum esse, neque tamen illud in naturae humanae corruptione absoluta, sed in moriendi necessitate et imbecillitate quadam humana ab Adamo propagata posuerunt. Schröckh *Kirchengesch.* XV. 109 ss. XVIII. 145 ss. Wiggers Prr. de Cassiano —. Rost. 1824. I. Geffken Hist. Semipelagianismi antiquissima. Gott. 1826. 4. — Cf. Io. Damasc. de fid. orth. II. 30. III. 1. E Scholasticis ad Semipel. propius accesserunt Hildebertus Turon. Tractat. theol. c. 31—33. Duns Scotus Comment. in l. IV. Sentent. Petr. Lomb. T. I. 463 ss. Bonaventura Breviloquium. P. III. c. 5. — Gerhard L. th. IV. 318 ss. Wundemann II. 176 ss. Schröckh l. l. XXIX. 67 ss.

e) Anselmus Cantuariensis de conceptu virginali et peccato originali. T. I. 97 ss. ed. Gerberon. Par. 1721. Hugo de S. Victore l. I. de sacr. fidei. Petr. Lomb. l. II. dist. 30 ss. Albert. M. Summa theol. l. II. tract. VII. qu. 110. — Dogma de *immaculata conceptione* Mariae virg. a Paschasio Radberto sec. IX. iam propositum est; deinde festo solenni a. 1140 primum celebrato sancitum, et post varias controversias tandem a Concilio Basil. a. 1439 h., itemque a Conc. Trident. Sess. VI. can. 23. probatum est; a nostris autem repudiatum. V. Gerhard L. th. IV. 365. Baumgarten *Polem.* II. 529 ss.

f) Planck l. l. IV. 554 ss.

g) Epistola ad Urbanum Rhegium a. 1526, in Oecolampadii et Zwinglii epp. ll. IV. Basil. 1536. p. 54. „Quid brevius aut clarius dici potuit, quam originale peccatum *non* esse peccatum, sed morbum."

55. „Sic ergo dicimus, originalem contagionem morbum esse, non peccatum; quod peccatum cum culpa coniunctum est, culpa vero ex commisso vel admisso eius nascitur, qui facinus designavit." 61. „Haec nostra est de originali peccato sententia: vitium esse ac morbum, qui ceu mulcta primis parentibus inflictus est."

h) Ecclesia cath. Scholasticorum *Semipelagianismo* faventium maxime vestigia pressit et statum quendam *purorum naturalium* ab imagine divina seiunxit (Catech. Rom. P. I. c. 2. quaest. 18.). Privationem quidem imaginis divinae admittit; verum non totalem virium spiritualium et iustitiae originalis absentiam, sed defectum tantum doni illius supernaturalis defendit; quo sublato vires naturae quanquam satis debilitatas et attenuatas, non tamen exstinctas penitus et amissas fuisse docet, ita, ut libero arbitrio homo minime destitutus iudicetur. Conc. Trid. Sess. VI. Decr. I. c. 1. De concupiscentia, quam non per se et *formaliter*, sed *causaliter* tantum (ut Scholastici docuerunt) peccatum esse eccl. cath. statuit, v. Sess. V. de pecc. originali: „Manere autem in baptizatis concupiscentiam vel fomitem, haec s. Synodus fatetur et sentit; quae quum ad agonem relicta sit, nocere non consentientibus, sed utiliter per Chr. Iesu gratiam repugnantibus non valet, quin imo, qui legitime certaverit, coronabitur. Hanc concupiscentiam, quam aliquando Apostolus peccatum appellat, s. Synodus declarat, ecclesiam cath. nunquam intellexisse peccatum appellari, quod vere et proprie in renatis peccatum sit, sed quia ex peccato est et ad peccatum inclinat." Catech. Rom. P. I. c. 2. 9. 32. Bellarmin. de amissione gratiae et statu peccati. c. 4 ss. Chemnit. Examen Concil. Trid. I. 123 ss. Winer *Comparative Darstellung d. verschiedenen Lehrbegriffe* —. L. 1824. p. 21 s.

i) Primus in Gen. capp. 2. et 3. mythos historicos referri docuit Eichhorn *Repert. f. bibl. u. morgenländ. Lit.* III. u. IV. 1778. (§. 95. *h.*). Jerusalem *Betrachtungen.* II. 488 ss. Eberhard *Apologie des Socrates.* II. 339. Steinbart *System der reinen Philos. des Christenth.* 23 ss. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 190 ss. Ipse Reinhardus (*Dogmat.* 292 ss.) imputationem peccati Adamitici admittere dubitavit, quam praeter alios impugnaverant Ios. Placaeus l. de imput. pecc. Ad. Salmurii. 1661. Whitby Tract. de imp. div. pecc. Ad. posteris eius universis in reatum. Lond. 1711. rec. in ed. ep. Pelagii ad Demetriadem, a Semlero curata. H. 1775. — Nonnulli omnem peccati originem perperam retulerunt ad *sensualitatem (Sinnlichkeit)* s. facultatem eam, qua homo sensuum ope ad notiones et voluntates ducitur ac movetur. V. inter recentiores J. H. Fritsch *Handb. d. prakt. Glaubenslehre der Christen.* II. 2te *Abth.* Magd. 1819. 310 ss. 328. 355.

At enimvero quod homo *sensualitate* praeditus est, ac *sensuum* vi regitur, in eo cernitur vera eius natura. Nulla enim ipsi concupiscendi et agendi copia esset, nisi sensibus excitaretur et moveretur; neque etiam sensus amoris, amicitiae etc. in eum caderent. Itaque sensualitas eius non per se est reprehendenda (alioquin recideremus in monachorum de *exstirpanda* sensuum vi doctrinam), sed nimia et rationem excedens vis eius.

k) Vid. prae cett. Bretschneider *Handb. d. Dogmatik.* II. 2. *A.* p. 49. *„Es bedarf der Behauptung einer gänzlichen Depravation der menschlichen Vernunft im kirchlichen Lehrbegriffe nicht, da der angeborne überwiegende Hang zum Bösen die Hauptsache in der kirchlichen Lehre ist, und die relative Nothwendigkeit der Versöhnung hinlänglich motivirt."*

l) Kantius de perversitate radicitus insidente, quae tamen e libertate humana penderet, sententiam proposuit in l. *Rel. innerh. d. Gr. der bl. Vern.* 1 ff. *Von d. Einwohnung d. bösen Princips neben dem guten;* sed sibi ipsi non constat, quia actum quendam ante omnem libertatis usum supponit. Omnino in eo peccasse videtur K., quod solam hominis naturam intelligentem ista argumentatione respexerit. Eckermann *Theol. Beiträge.* III. S. 94 ff. — Opinionem similem, ad Manichaeismum tamen propius accedentem, in medium protulit Schelling *Philos. Schriften.* Landsh. 1809. I. 451. *„Der Mensch hat sich von Ewigkeit in der Selbstsucht ergriffen, und alle, die geboren werden, werden mit dem angebornen finstern Princip des Bösen geboren."* Add. 455. Vid. quae recentius hac de re philosophice disputarunt Daub in l.: *Judas Ischarioth.* Heft I. 1816. II. 1818. Cf. Schreiter Quid de peccato eiusque ad Iudam Cariotensem ratione, e mente S. V. Daubii sit statuendum? Prolus. I. Kil. 1819. — Herbart *Ueb. das Böse.* Kgsb. 1818. —, Marheinecke *Ottomar, Gespräch üb. des h. Augustinus Lehre von der Freiheit des Willens u. von der göttl. Gnade.* B. 1821. p. 55. *„Die ganze Lehre von der Erbsünde und der daraus entspringenden Sündenschuld will nichts anders sagen, als; die erste Sünde eines Jeden liegt über alles Selbstbewufstseyn hinaus. Das ist das Mark dieser Lehre, und wer sich diesen Satz ganz entwickelt, der mufs auch bald erkennen, dafs ein Jeder diese seine erste Sünde zugleich gewollt hat und auch nicht, dafs sie ihm fremd und nichts desto weniger sein eigen war, und eine solche, deren Schuld er zu tragen habe."* Ei. *Grundl. d. Dogmat.* §. 266. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. B. 1822. p. 30. *„Die vor jeder That in jedem Einzelnen begründete Sündhaftigkeit ist in jedem eine, wenn wir von dem Zusammenhange mit der Erlösung absehen, vollkom-*

mene Unfähigkeit zum Guten." — 69. *„Die Sünde zeigt sich auf das vollständigste als Gesammtthat und Gesammtschuld des ganzen Geschlechts."*

§. 117.

Epicrisis.

In traditionis Mosaicae argumento fons est praecipuus doctrinae de origine peccati. Sed id ipsum et ea praesertim aperte mythum produnt, quae narrantur de Deo apparente, ambulante, cum protoplastis colloquente eosque vestiente, de arbore vitae et discriminis boni malique Iehovae et coelitibus reservata (Gen. 3, 22.), de serpente callidis verbis alliciente, de poenis serpenti et hominibus inflictis ob delictum levissimum gravissimis, quae potius pro effectis e natura creaturarum illarum finita necessario exoriundis habendae sunt; quibus scriptor priscus ex aevi incultioris ingenio, quod similia aliarum gentium commenta peperit, originem mali explicare tentavit [a]). Verum e mytho sacro nulla eiusmodi dogmata in verae religionis doctrinam recipienda sunt, nisi quae non pugnant cum idea numinis et cum naturae humanae indole morali, quales e scripturae f. effatis indubitatis ac sanae rationi convenientibus recte demonstratae fuerint (§. 25.). Quapropter, si dogmata de peccato originis et de imputatione peccati Adamitici ad hanc legem exegeris, haec maxime tenebis: *Primum* nec benignitatem Dei concedere, ut per unius hominis peccatum universa hominum natura corrumpatur atque depravetur, nec sapientiam pati, ut opus Dei ab initio praestantissimis instructum dotibus paullo post ob caussam levissimam in aliam plane deterioremque conditionem transformetur, nec iustitiam admittere, ut innocentes ob alienum peccatum ita puniantur, ut ipsis peccandi necessitas imponatur [b]). *Deinde* Iesu ipsius nullum exstat effatum, quo dogma illud confirmetur, nec quisquam scriptorum ss. praeter Paulum diserte illius mentionem fecit; imo naturae humanae post lapsum

etiam scriptura s. non solum ipsam imaginem divinam (Gen. 9, 6. 1 Cor. 11, 7. Iac. 3, 9.), sed magnas quoque attribuit vires ad virtutem colendam (Luc. 16, 17. 19, 12 ss. Io. 8, 32. Rom. 2, 14. 15. 6, 12. 1 Cor. 15, 58. Gal. 5, 16. 6, 9. Eph. 3, 16. 4, 24. Col. 3, 9. Iac. 4, 17. Matth. 5, 48. 18, 3. 10. 25, 31—46. 1 Petr. 1, 16. add. Matth. 4, 17. 11, 20. Marc. 1, 14. 15. Luc. 8, 15—17. 10, 25—28. 13, 35. 24, 47.) [c]), quam ne ethnicis quidem denegat (Rom. 2, 14.); eademque peccata ad liberum hominis arbitrium plane perspicueque refert (Matth. 12, 34 ss. 15, 19 ss. Iac. 1, 13—15.) et filios paternorum peccatorum poenas luere negat (Deut. 24, 16. 2 Reg. 14, 6. Ezech. 18, 20.). *Postremo* experientia docet, conscientiam recti cum ratione progrediente cuivis homini inesse et cupiditates ipsas per se malas non esse [d]), sed fieri tantum prava hominis voluntate [e]), neque vitiositatem eam esse, ut semper et ubique homines qualescunque in pessima quaeque ferantur. Nec minus recte monuerunt quidam, in natura hominis *finita* maximeque in sentiendi et imaginandi facultate tot erroribus obnoxia et in ipsius rationis non satis excultae debilitate atque inertia propiores adesse fontes perversitatis in singulis hominibus conspicuae, quae quidem illis ipsis omni iure imputatur pro modulo facultatum et opportunitatum ad perfectionem emergendi, quas cuique Deus concessit. (Luc. 12, 47. Iac. 4, 17.); itemque alios in externarum rerum conditione, educationis, exemplorum, consuetudinis, vitae civilis vi reperiri [f]). Quo diligentius autem in eo elaborarunt, quae nostrae aetatis laus est praeclarissima, ut quam maxime minuerentur ac tollerentur, quaecunque fuerint rectae rationis excolendae impedimenta fomitesque peccatorum: eo magis commentum illud de peccato originali, cui tanta ad virtutis studium deprimendum vel plane exstinguendum inest vis [g]), ad iustas revocabitur sententias, verae hominis naturae convenientes.

a) Bauer *Mythologie des A. u. N. T.* 90 ff. Cf. Hesiodi opera et dies. v. 59 ff. *Zend-Avesta im Kleinen, von* Kleuker. T. II. 113 ff. Gesenius *Art. Adam*, in Ersch *u.* Gruber *Encykl.* I. 360 ff. — Commentum illud de morte tanquam poena peccati mortalibus inflicta teterrimas mortis imagines inter Christianos peperit, quibus moribundi miserrime vexati sunt et etiamnunc vexantur; quae ut laetioribus tandem imaginibus cedant, etiam atque etiam optandum est. Cf. Lessing *Wie die Alten den Tod gebildet haben.* Opp. ed. Berol. 1825. V. III. p. 75 ff.

b) Bene iam Pelagius (vid. Augustin. de peccator. meritis. III. 3.) monuit, „nulla ratione concedi posse, ut Deus, qui propria remittit peccata, aliena imputet."

c) V. libell. nostr.: *Versuch, die philos. Religionslehre in Predigten darzustellen.* Hamb. 1801. *2te Pred. Von dem schädlichen Misstrauen in unsere Kraft zum Guten.* Löffler *Ueb. d. Fähigkeit od. Unfähigkeit des Menschen zum moralischen Guten; Magazin f. Prediger.* B. VI. St. 1.

d) Cic. Qu. Tusc. II. 1. „Natura parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur, ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur."; de Legg. I. 12. „Tanta autem est corruptela malae consuetudinis, ut ab ea tanquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria." Seneca Ep. 96. „Erras, si existimas, nobiscum *nasci* vitia; supervenerunt, ingesta sunt." — Villaume *Von dem Urspr. u. Abs. d. Uebels.* II. 326 ff. C. L. Funk *Menschennatur u. Menschengrösse in uns u. für alle erreichbar.* T. I. 1799. c. 3 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 192 ff. Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* III. 105 ff. — „Concupiscentiam, si voluntatis consensum, aut negligentiam coniunctam non habeat, a vera peccati natura longe abesse", recte statuit Catechismus Romanus. II. de sacr. baptismi. Similiter Buddeus in Diss. de anima, sede peccati originalis principali, in Miscell. sacr. III. 1150 ff.

e) Ipse Augustinus, parum quidem sibi constans, haec monuit (de vera relig. c. 14.): „Nunc vero usque adeo peccatum voluntarium est malum, ut nullo modo sit peccatum, si non sit voluntarium. — Quare aut negandum est, peccatum committi, aut fatendum est, *voluntate* committi."

f) Se-

f) Seneca Ep. 123. „Inter caussas malorum nostrorum est, quod vivimus ad exempla, nec ratione componimur; sed consuetudine abducimur." C. L. Paalzow *Gesch. der menschl. Ausartung u. Verschlimmerung durch d. gesellschaftl. Leben.* Alt. 1795. Beck Commentt. 414 ff.

g) Klein u. Schröter *Für Christenthum u. Gottesgelahrtheit.* B. II. H. 3. 1819. 428 f.

§. 118.

Continuatio.

Quum igitur et ipsa scriptura s. et experientia adversentur doctrinae ecclesiasticae, quae falso hucusque iactata est quasi fidei orthodoxae arx firmissima [a]), minime prohibemur, quo minus saniorem illum doctrinae typum aeque in bibliis ss. propositum (§. 117.) sequamur nec nisi hasce sententias ex ista de lapsu narratione mythica in puriorem religionis institutionem derivandas esse censeamus [b]): Protoplastos, quibus Deus paterna cura prospexerit, sensuum cupiditati contra legem divinam obtemperantes eadem, qua etiamnunc quodvis peccatum committitur [c]), ratione, initium fecisse peccandi; id quod ipsum numen sanctissimum non praecavit, ut servaretur hominum libertas; paulo post vero ab hominibus male factorum sibi consciis, se ipsos quasi punientibus, poenarum loco habitum esse, quidquid mali acciderit [d]). Peccatum originis, cuius quidem nomen per se parum aptum est perniciosamque superstitionem fovet, recte intelligitur propensio quaedam animi humani, neglecto et posthabito summo honesti studio, in iis expetendis conspicua, quae sensibus grata sunt et cupiditates quaslibet exinde natas fovere videntur (§. 113.), vel omnino imbecillitas quaedam honestae voluntatis et ad peccandum proclivitas, qua oppugnanda et vincenda homo sensim ad veram virtutem emergere et debet et potest (Gal. 5, 16 ff.). Neque haec quidem perperam dicitur naturalis, universalis atque ab Adamo ad posteros transmissa. Veruntamen haec generis humani con-

ditio divinae providentiae sanctitati minime repugnat, quippe quum ipsa peccandi licentiam coërceat, nec nisi finita natura homini sit data, quae a tenui honestatis initio progrediens modo paulatim evehi potest e cupiditatum imperio ad veram animi libertatem. Quamobrem optimo cuique continuo studio ac disciplina opus est, ut modestiae quidem sensu imbutus ad perfectionem strenue annitatur. Imputatio vero illa peccati Adamitici, quam Paulus Apostolus, sui temporis doctores Iudaeos secutus, argumentationibus suis subiecit, ad obsoleta dogmata releganda est, quae et philosophiae et historiae ignorantia in magnum verae pietatis detrimentum per ecclesiam propagavit et aluit. At vero cavendum est, ne, imbecillitate illa naturae humanae nimium iactanda ᵉ), facilem peccantibus excusationem subministremus; in eo potius elaborare debent doctores publici, ut cuiuslibet male facti pravitas ac foeditas strenue inculcetur ᶠ), et facultas homini benigne a Deo concessa, vitiositatem quamvis superandi et, Deo ipso iuvante, optima quaeque efficiendi magis magisque cognoscatur ab hominibus atque excolatur diligentius ᵍ).

a) Schröter u. Klein *Für Christenthum u. Gottesgel.* B. II. H. 3. 1819. 403 ff. *Briefwechsel zweier Theologen über den alten u. neuen Glauben. 4ter Brief.*

b) Iam Augustinus (de Genesi c. Manichaeos l. II. c. 1. 2.) non dubitaverat argumentum c. 3. Gen. figuratum et aenigmaticum dicere, quod sine blasphemia vix secundum litteram explicari possit.

c) Augustin. de genes. c. Manich. II. c. 21. „Etiam nunc in unoquoque nostrum nil aliud agitur, quum ad peccatum quisque delabitur, quam tum actum est in illis tribus, serpente, muliere, viro."

d) Henke Lineam. fid. Chr. 126 ff.

e) Reinhard *Predigt: Dass jeder Mensch seinen Preis hat, wofür er sich hingiebt;* in *d. Predigten v. J.* 1800. — Spalding *Von der Nutzbarkeit des Predigtamts.* 168 ff.

f) Schwarz *Grundriss d. Dogmat.* 2. *A.* Heid. 1816. p. 89. „*Jeder prüfe sich selbst mit Gewissenhaftigkeit, und er wird im tiefsten Grunde etwas Böses finden, wogegen er immer zu wachen und*

zu kämpfen hat. So gelangt er durch demüthige Selbsterkenntniss zur Besserung. Nichts werde aber hiebei übertrieben; denn auch darin ist der Dünkel verhüllt, wenn man sich mehr anklagt, als es die gründliche Erkenntniss der bestimmten Fehler, die man hat, erfodert."

g) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* p. 231 ff. Add. scripta §. 117. n. a. ll. et Böhme *Die Rel. Jesu Chr. aus ihren Urkunden dargestellt.* 2. *A.* H. 1827. p. 170 ff. „*Der Mensch als vernünftiges Gottesgeschöpf hat eine natürliche Würde, durch welche er über alles Vernunftlose wesentlich und unermesslich erhaben ist.*"

§. 119.

Peccatorum varietas.

Quae ex infirmitate hominis morali exoriuntur peccata actualia s. singulae legis divinae violationes, in varias describuntur species. Ratione habita 1. *subiecti* peccantis distingui solent *voluntaria* s. *προαιρετικά*, i. e. quae deliberato consilio fiunt, et *involuntaria*. Ad haec referri solent *α*. peccata *ignorantiae*, vel invincibilis (Io. 15, 22. 24.), vel vincibilis (Act. 3, 17. 17, 30. 1 Tim. 1, 13. Hebr. 9, 7.), *β*. pecc. *praecipitantiae* seu temeritatis (Gal. 6, 1.), *γ*. pecc. *ex imbecillitate oriunda* (Matth. 26, 41.); 2. *legis*, quae violatur, peccata *commissionis*, i. e. quae adversus legem prohibentem peraguntur, et *omissionis*; 3. ratione *obiecti*, contra quod peccatur, peccata in *Deum*, *alios homines* (proximos) et *nosmet ipsos*; 4. *facti* ipsius, pecc. *interna*, i. e. quae animo solo nec per corporis membra peraguntur (Matth. 9, 4.), et *externa* (Matth. 12, 36. Rom. 3, 13—16.) *); *propria* et *aliena*, i. e. quae adiuvando auctorem facinoris, vel etiam consensu, delectatione ex crimine alieno capta, committuntur (Rom. 1, 32. 1 Tim. 5, 22.); *leviora* et *graviora* (Matth. 11, 24. Luc. 12, 47 ff. Io. 19, 11. 1 Tim. 5, 8.). Addere solent, minus quidem apte, peccata *venialia* et *mortalia*, rectius mortifera *b*), i. e. quae ab hominibus iam regenitis commissa ipsos vita privant spirituali (1 Io. 5, 16. 17.);

muta et *clamantia* c), i. e. manifesta et atrociora. Omnium vero gravissimum idemque *irremissibile* dicitur *peccatum in spiritum sanctum* (Matth. 12, 31. 32. coll. Marc. 3, 28—30. Luc. 12, 10.), quod ii commiserunt, qui opus, ipsismet spectantibus, divina virtute patratum, a spiritu malo factum fuisse, malitiose dicebant d). — Status etiam peccantium varii commemorantur: status *servitutis* (Rom. 6, 16. 20. 7, 25.), *securitatis carnalis* (2 Tim. 2, 26.), *hypocriseos* (2 Tim. 3, 5. Tit. 1, 16.), *indurationis* (Matth. 13, 15. 2 Cor. 3, 14. Rom. 11, 7.), quibus opponitur status *libertatis* s. *gratiae* (Rom. 6, 14—18. Io. 8, 32.). Verum haec omnia rectius ad ethices disciplinam referuntur.

a) Distinguebant olim peccata *cordis*, *oris*, *operis*, male quidem.

b) Nomen ex Augustini l. de spiritu et littera c. 28. depromtum. Add. de corrept. et gratia c. 35. „Ego autem id esse dico peccatum ad mortem, fidem, quae per dilectionem operatur, deserere usque ad mortem." *Septem mortalia* primus numeravit Petr. Lomb. II. 41. 42. Gerhard L. th. V. 61 ff. Nomine *Saligia* comprehenduntur haec: *Superbia*, *Avaritia*, *Luxuria*, *Ira*, *Gula*, *Invidia*, *Acedia*; quibus alii mendacium et periurium addiderunt.

c) Numerata sunt quatuor, his versiculis comprehensa: Clamitat ad coelum vox sanguinis (Gen. 4, 10.) et Sodomorum (ib. 18, 20.), Vox oppressorum (Exod. 3, 7.), mercesque retenta laborum (Iac. 5, 4.). Gerhard l. l. 58. Reinhard *Dogmat.* 319 ff. Knapp *Vorlesungen üb. die chr. Glaubensl.* II. p. 85 f.

d) Aliter Gerhard L. th. II. p. 203.: „agnitae et in conscientia approbatae veritatis evangelicae destinato consilio facta abnegatio cum pertinaci impugnatione et voluntaria blasphemia coniuncta." Similiter Hollaz II, p. 185. Quenstedt II. 74. — Carpzov. Theol. revel. dogmat. I. 810. „Pertinax contemtus et morosa oppugnatio operationum gratiae Spiritus S." Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* ad 22, 14. „*Unsere Stelle nebst* 5, 19. *u.* 9, 9. *gibt eine interessante Parallele zu der Lästerung des heil. Geistes, als der einzigen Sünde, die nie vergeben wird; denn auch hier kann es nach dem Zusammenhange kaum etwas anderes seyn, als die Ableugnung und Verhöhnung der Wirksamkeit Gottes und seines Geistes auf Erden, gerade wie* 5, 19., *im Grunde also die Epikurische Ansicht, die auch Hiob's Feinde dem Unglücklichen vorwerfen (Hiob* 22, 13 *f.). Hier im A. T., wo noch von hei-*

nem Vergeltungszustande jenseits die Rede ist, „wird die Verdammung natürlich auf diese Welt eingeschränkt, aber schon der Chaldäische Uebersetzer hat die Strafe geschärft, indem er sie bis zum zweiten Tode, den die Verdammten in der Unterwelt sterben werden, reichen läfst.“ Cf. De Wette *Bibl. Dogmat. 2. A. 227. „Die Sünde wider den heil. Geist ist die Widersetzlichkeit gegen das Gute überhaupt.“* Ei. libell.: *Ueb. die Sünde wider den heil. Geist.* B. 1819.

Caput II.

DE DIVINO INSTITUTO SALUTIS HUMANAE PER IESUM CHRISTUM REPARANDAE.

Sectio 1.

DE PERSONA CHRISTI.

§. 120. a.

Prooemium.

Vitiositati ac miseriae e peccatis oriundae ut homines, quantum fieri posset, eriperentur, Deus ab omni aeternitate variis modis sapienter providit. Hic enim non solum conscientiae vi motibusque, variis vitae vicissitudinibus, vitiorum poenis virtutisque praemiis naturalibus, quae dicuntur, hominem improbum impellit, ut ad bonam frugem se recipiat, ita, ut nullo modo perseverare in pravis moribus semel contractis cogatur, imo ad honestatem sequendam ipse sese accingere possit (libertas moralis Io. 8, 34. 36.) (§. 111.); sed etiam inter plurimas gentes excitavit viros sapientes, qui dictis factisque populares suos edocerent et ad vitam emendandam cohortarentur, vel etiam institutis et civilibus et religiosis, ad posteros transmissis, a vitiis pravisque moribus arcerent [a]). Inter omnes vero, qui tali modo de aequalibus ac posteris bene meruerunt,

summa debetur reverentia Iesu Nazareno [b]), cui Christi cognomen est attributum, quod Messiae Hebraeorum respondet ac simul regni divini s. coelestis auctorem designat, sensu tamen non plane eodem, quem Hebraei effinxerant nonnullis V. T. effatis, quibus vaticiniorum (§. 60.) et typorum (§. 13.) vim tribuebant, adducti (§. 120. b.) [c]). Iam quum merita Iesu Christi in aequales et posteros tanquam singulare providentiae divinae beneficium omni iure celebrentur (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9.), quumque quaelibet doctrina, quamvis per se satis probabilis, plurimum tamen commendetur et firmetur, apud rudiores praesertim, singulari quadam doctoris auctoritate: haud mirum est, discipulos Iesu et ipsos eius sectatores postero tempore multos, imo saepe nimios fuisse in dignitate et provincia huius divinarum legum interpretis accuratius describenda atque exornanda, ita, ut Iesu doctrina, ipso quidem auctore repugnante (Matth. 7, 21.), maxima ex parte in doctrinam de Iesu abierit [d]). Accedit, quod Iesus ipse ex ingenio popularium quaecunque providentiae divinae documenta singularia omnemque religionis tradendae doctrinam a Deo simpliciter repetierat, modo divinae huius efficaciae haud accuratius definito [e]). Plurimae tamen formulae et distinctiones, quibus ecclesiasticum de persona Christi dogma continetur, originem suam debent controversiis innumeris atque gravissimis, quae super illis quaestionibus in ecclesia diversis temporibus agitatae sunt.

a) Prae ceteris notentur Pythagoras (Meiners *Gesch. d. Wissensch. in Griechenland u. Rom.* I, 412 ff.), Socrates (ib. II, 390 ff. G. Wiggers *Socrates als Mensch, als Bürger u. als Philosoph.* 2. A. 1811.), Plato, Zeno, Seneca, Marc. Antoninus al. (J. G. Lindemann *Die Moral älterer kultivirter u. neuerer wilder Völker histor. u. philos. betrachtet.* Stend. 1795.) De orientalibus cf.: *Zoroastre, Confucius et Mahomet, considérés comme — Moralistes, par* de Pastoret. Paris. 1787. J. A. L. Richter *Das Christenthum u. d. ältesten Religionen des Orients.* L. 1819.

b) Iesum, teste Ioanne (ev. 1, 46. coll. 7, 23.), Nazareti natum fuisse, demonstravit, argumentis quidem haud spernendis, Kaiser *Bibl. Theol.* 230 ff.

c) Notio *Messiae* in libris N. T. diversis formulis expressa reperitur: χριστός, v. c. Io. 1, 42. 4, 25. Luc. 23, 2., ὁ κύριος (nomen e Ps. 110, 1. Ies. 40, 3. fortasse ductum) Matth. 3, 3. 28, 6. Luc. 1, 43. 76. 2, 11. Act. 9, 17. 35. al., υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (§. 82.), υἱὸς τοῦ Δαυΐδ Matth. 9, 27. 21, 9. Luc. 18, 38. 39., υἱὸς τοῦ θεοῦ (§. 82.), σωτήρ (Zach. 9, 9 ff.) Luc. 2, 11., coll. v. 30. 24, 21. Io. 4, 42. Act. 13, 23. 1 Io. 4, 14., ὁ προφήτης ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον Io. 6, 14., ὁ ἐρχόμενος Luc. 7, 19., ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι κυρίου Matth. 21, 9. Luc. 19, 38. Io. 12, 13., ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἰσραήλ. Io. ib. — Ceterum Iesus, licet caute saepius versaretur in publice declaranda dignitate sua Messiana (Matth. 11, 4 ff. 16, 20.), complures tamen per occasiones Messiam se esse libere professus est, v. Matth. 16, 13—20. 26, 63 ff. 27, 11. Marc. 3, 11. 12. Luc. 9, 21. Io. 4, 25 ff. 17, 3. 18, 37. Nomen *Christi* spiritus divini dotibus unctum s. instructum significare docet Act. 10, 38. (ὁ Θεὸς ἔχρισεν αὐτὸν πνεύματι ἁγίῳ cf. Io. 3, 34. 35. Matth. 3, 16. Io. 1, 32—34. Rom. 1, 3. Io. 10, 36.) Exinde theoll. Christum *unctum* haud inepte vocarunt, quatenus a Sp. s. tanquam *rex*, *sacerdos* et *propheta* noster unctus est. Hebr. 1, 9.

d) Böhme *Die Religion Jesu Christi aus d. Urkunden dargestellt.* 2. A. H. 1827. p. 32 ff.

e) *Briefe üb. den Rationalismus.* 300 ff.

§. 120. b.

De Christologia Iudaeorum.

Opinio illa de Messia (§. 50.), i. e. regni felicis conditore, quem hoc nomine in libris V. T. nondum appellatum invenimus, diviso demum in duo regna imperio Israelitico, e spe meliorum temporum (Ioel 3. 4.) et seculi quasi aurei animis informata esse videtur, quanquam notiones et spes Messianae improprie sic dictae, h. e. futuram quandam gentis Israeliticae conditionem felicissimam praesagientes, Patriarcharum aevo iam adscriptae reperiuntur (Gen. 12, 3. 18, 18. 26, 4. 28, 14. coll. Sir. 44, 22. 23.). Primus enim Davides populum dissidiis et factionibus perturbatum consocia-

rat et ad potentiam opulentiamque egregie evexerat. Sed aureum illud seculum facta imperii in duo regna divisione evanuit. Non igitur mirum erat, redintegrandi eius spem in regia Davidis domo poni sensimque aliquem ex eius posteris ^a) felicis theocratiae instauratorem futurum divinari. (Mich. 5, 1 ff. Ies. 9, 5. 6. c. 11. coll. 4, 2. Ez. 34, 23 ff. 37, 21 ff. Add. Ier. 23, 5. 30, 9. 33, 15. Hos. 3, 5. Zach. 3, 8. 6, 12., ubi nomen צֶמַח de Messia dictum.) Quo proclivius deinde successu temporis summa respublica ad exitium ruere videbatur, eo propiorem spei huius implendae conditionem fingebant (Hagg. 2, 6—9. 21—23. Zach. 2, 9—17. 3, 8—10. 6, 12, 13. Mal. 2, 17. 3, 6. 3, 13—18.) et pro illa, quae Hebraeorum mentibus insederat, theocratiae notione, novum imperium, non civili solum et publico iure, sed morum quoque innocentia et religionis sanctitate fundatum iri existimabant. Itaque una cum regni Davidici restitutione, cum reditu ex exilio Babylonico (Ezech. 37, 21 ff. Ies. 11, 12 ff.), cum nova populi Israelitici denuo consociati felicitate (Ioel 4, 1 ff. Amos 9, 12. Ies. 9, 3. 11, 10. 14. 30, 27 ff. Mich. 4, 7. 12 ff. 5, 3 ff. Zach. 12, 2 ff. 14, 3 ff.) eiusque incrementis in sempiternum augendis (Ies. 4, 5 ff. 9, 6. 11, 6 ff. 30, 23 ff. 32, 17. Ioel 4, 17 ff. Amos 9, 13. Ez. 34, 25 ff. 36, 28 ff. 37, 25 ff.), spe et exspectatione coniungebant universae nationis correctionem atque emendationem, qua futurum esse ominabantur, ut falsorum numinum cultus aboleretur (Hos. 2, 18. 19. 3, 5. Mich. 5, 11—13. Ies. 4, 4. 30, 22. Ez. 36, 25. 37, 23. Zeph. 3, 9—13. Zach. 13, 1. 2. Mal. 3, 1 ff.), ut iustitiae et veritati summa auctoritas conciliaretur (Ies. 9, 6. 32, 1 ff. Ier. 23, 5. 33, 15. Ps. 75, 9 ff. Ez. 36, 27.), ut Iehovam populus denuo propitium haberet (Mich. 7, 18 ff. Hos. 2, 21 ff. Zeph. 3, 15. Ez. 39, 25. 29.) ^b), ut verae religionis cultus (Ioel 3, 1. 2. Ies. 11, 9. 54, 13. 60, 21. Ier. 31, 31—34. Ez. 36, 26 ff. 39, 29.) in dies latius propagatus et sem-

piternus esset (Ies. 2, 2—4. coll. Mich. 4, 1—8. 7, 16. 17. Am. 9, 12. Ies. 25, 6 ss. 56, 6. 7. 66, 23. Ps. 87, 22, 28. 102, 23. Zach. 14, 9. 16—19.). Apud prophetas, qui vel proxime ante exilium Babylonicum exstiterunt, vel ei fuerunt aequales, vel post reditum ex eo vixerunt, itemque in libris Apocryphis, illam feliciorum temporum spem universe adumbratam videmus (Zeph. 3, 9—20. Ies. 60. 66. Hagg. 2, 6—9. Zach. 12—14. Mal. 3, 1—6. 19—24. — 1 Macc. 2, 57. Bar. 4, 21 ss. c. 5. tot. Sir. 32, 18. 19. 33. 36, 12—17. 44, 18. 47, 11. Tob. 13, 7—18. 14, 4—7. 2 Macc. 2, 18.), at in Danielis vaticiniis pressius definitam novisque augmentis cumulatam. In his enim imperium aliquod describitur *ideale theocraticum*, quod *symbolice* adumbratur ficta *filii hominis* (בַּר אֱנָשׁ) persona, Iudaeis destinatum (Dan. 2, 44. 45. 7, 27 ss.), ut quinta orbis terrarum monarchia (2, 44. 7, 26. 27.), post multas calamitates eventura (12, 1.), eaque aeterna et immutabilis et cum mortuorum resurrectione et iudicio extremo coniuncta (12, 2.). Iste vero filius hominis, qui in nubibus apparens fingitur (7, 13. 14.) [c]), pro symbolo totius monarchiae quintae, non pro ipso Messia habendus est; cui quidem in V. T. libris nusquam celsior quaedam natura humanam superans diserte tribuitur.

Quae vero fuerint Iesu Christi aetate Iudaeorum de Messia spes et cogitationes, aliquo modo ex N. T. librorum cum Veteris T. et Iudaeorum aliis libris comparatione cognosci potest. Attamen Philo [d]) et Iosephus [e]) haud satis accurate loquuntur, et ille quidem feliciorum temporum spem et exspectationem in sola animorum ad virtutem et pietatem conversione reponit. Tempus autem, quo Messias apparituros dicebatur, Iesu Christi aetate magno cum desiderio propediem adfore sperabant Iudaei (Luc. 2, 25. 26.) [f]), qui quidem universam aeternitatem in duo spatia magna dividebant, h. e. in tempus ante Messiae (עוֹלָם הַזֶּה, ὁ αἰὼν οὗτος,

rat et ad potentiam opulentiamque egregie evexerat. Sed aureum illud feculum facta imperii in duo regna divifione evanuit.' Non igitur mirum erat, redintegrandi eius fpem in regia Davidis domo poni fenfimque aliquem ex eius pofteris [a]) felicis theocratiae inftauratorem futurum divinari. (Mich. 5, 1 ff. Ief. 9, 5. 6. c. 11. coll. 4, 2. Ez. 34, 23 ff. 37, 21 ff. Add. Ier. 23, 5. 30, 9. 33, 15. Hof. 3, 5. Zach. 3, 8. 6, 12., ubi nomen צֶמַח de Meffia dictum.) Quo proclivius deinde fucceffu temporis fumma refpublica ad exitium ruere videbatur, eo propiorem fpei huius implendae conditionem fingebant (Hagg. 2, 6—9. 21—23. Zach. 2, 9—17. 3, 8—10. 6, 12. 13. Mal. 2, 17. 3, 6. 3, 13—18.) et pro illa, quae Hebraeorum mentibus infederat, theocratiae notione, novum imperium, non civili folum et publico iure, fed morum quoque innocentia et religionis fanctitate fundatum iri exiftimabant. Itaque una cum regni Davidici reftitutione, cum reditu ex exilio Babylonico (Ezech. 37, 21 ff. Ief. 11, 12 ff.), cum nova populi Israelitici denuo confociati felicitate (Ioel 4, 1 ff. Amos 9, 12. Ief. 9, 3. 11, 10. 14. 30, 27 ff. Mich. 4, 7. 12 ff. 5, 3 ff. Zach. 12, 2 ff. 14, 3 ff.) eiusque incrementis in fempiternum augendis (Ief. 4, 5 ff. 9, 6. 11, 6 ff. 30, 23 ff. 32, 17. Ioel 4, 17 ff. Amos 9, 13. Ez. 34, 25 ff. 36, 28 ff. 37, 25 ff.), fpe et exfpectatione coniungebant univerfae nationis correctionem atque emendationem, qua futurum effe ominabantur, ut falforum numinum cultus aboleretur (Hof. 2, 18. 19. 3, 5. Mich. 5, 11—13. Ief. 4, 4. 30, 22. Ez. 36, 25. 37, 23. Zeph. 3, 9—13. Zach. 13, 1. 2. Mal. 3, 1 ff.), ut iuftitiae et veritati fumma auctoritas conciliaretur (Ief. 9, 6. 32, 1 ff. Ier. 23, 5. 33, 15. Pf. 75, 9 ff. Ez. 36, 27.), ut Iehovam populus denuo propitium haberet (Mich. 7, 18 ff. Hof. 2, 21 ff. Zeph. 3, 15. Ez. 39, 25. 29.) [b]), ut verae religionis cultus (Ioel 3, 1. 2. Ief. 11, 9. 54, 13. 60, 21. Ier. 31, 31—34. Ez. 36, 26 ff. 39, 29.) in dies latius propagatus et fem-

piteramus esset (Ies. 2, 2—4. coll. Mich. 4, 1—8. 7, 16. 17. Am. 9, 12. Ies. 25, 6 ff. 56, 6. 7. 66, 23. Ps. 87, 22, 28. 102, 23. Zach. 14, 9. 16—19.). Apud prophetas, qui vel proxime ante exilium Babylonicum exstiterunt, vel ei fuerunt aequales, vel post reditum ex eo vixerunt, itemque in libris Apocryphis, illam feliciorum temporum spem universe adumbratam videmus (Zeph. 3, 9—20. Ies. 60. 66. Hagg. 2, 6—9. Zach. 12—14. Mal. 3, 1—6. 19—24. — 1 Macc. 2, 57. Bar. 4, 21 ff. c. 5. tot. Sir. 32, 18. 19. 35. 36, 12—17. 44, 13. 47, 11. Tob. 13, 7—18. 14, 4—7. 2 Macc. 2, 18.), at in Danielis vaticiniis pressius definitam novisque augmentis cumulatam. In his enim imperium aliquod describitur *ideale theocraticum*, quod *symbolice* adumbratur ficta *filii hominis* (בַּר אֱנָשׁ) persona, Iudaeis destinatum (Dan. 2, 44. 45. 7, 27 ff.), ut quinta orbis terrarum monarchia (2, 44. 7, 26. 27.), post multas calamitates eventura (12, 1.), eaque aeterna et immutabilis et cum mortuorum resurrectione et iudicio extremo coniuncta (12, 2.). Iste vero filius hominis, qui in nubibus apparens fingitur (7, 13. 14.) [c]), pro symbolo totius monarchiae quintae, non pro ipso Messia habendus est; cui quidem in V. T. libris nusquam celsior quaedam natura humanam superans diserte tribuitur.

Quae vero fuerint Iesu Christi aetate Iudaeorum de Messia spes et cogitationes, aliquo modo ex N. T. librorum cum Veteris T. et Iudaeorum aliis libris comparatione cognosci potest. Attamen Philo [d]) et Iosephus [e]) haud satis accurate loquuntur, et ille quidem feliciorum temporum spem et exspectationem in sola animorum ad virtutem et pietatem conversione reponit. Tempus autem, quo Messias apparitarus dicebatur, Iesu Christi aetate magno cum desiderio propediem adfore sperabant Iudaei (Luc. 2, 25. 26.) [f]), qui quidem universam aeternitatem in duo spatia magna dividebant, h. e. in tempus ante Messiae (עוֹלָם הַזֶּה, ὁ αἰὼν οὗτος,

rat et ad potentiam opulentiamque egregie evexerat. Sed aureum illud seculum facta imperii in duo regna divisione evanuit.' Non igitur mirum erat, redintegrandi eius spem in regia Davidis domo poni sensimque aliquem ex eius posteris [a]) felicis theocratiae instauratorem futurum divinari. (Mich. 5, 1 ff. Ies. 9, 5. 6. c. 11. coll. 4, 2. Ez. 34, 23 ff. 37, 21 ff. Add. Ier. 23, 5. 30, 9. 33, 15. Hos. 3, 5. Zach. 3, 8. 6, 12., ubi nomen צמח de Messia dictum.) Quo proclivius deinde successu temporis summa respublica ad exitium ruere videbatur, eo propiorem spei huius implendae conditionem fingebant (Hagg. 2, 6—9. 21—23. Zach. 2, 9—17. 3, 8—10. 6, 12. 13. Mal. 2, 17. 3, 6. 3, 13—18.) et pro illa, quae Hebraeorum mentibus insederat, theocratiae notione, novum imperium, non civili solum et publico iure, sed morum quoque innocentia et religionis sanctitate fundatum iri existimabant. Itaque una cum regni Davidici restitutione, cum reditu ex exilio Babylonico (Ezech. 37, 21 ff. Ies. 11, 12 ff.), cum nova populi Israelitici denuo consociati felicitate (Ioel 4, 1 ff. Amos 9, 12. Ies. 9, 3. 11, 10. 14. 30, 27 ff. Mich. 4, 7. 12 ff. 5, 3 ff. Zach. 12, 2 ff. 14, 3 ff.) eiusque incrementis in sempiternum augendis (Ies. 4, 5 ff. 9, 6. 11, 6 ff. 30, 23 ff. 32, 17. Ioel 4, 17 ff. Amos 9, 13. Ez. 34, 25 ff. 36, 28 ff. 37, 25 ff.), spe et exspectatione coniungebant universae nationis correctionem atque emendationem, qua futurum esse ominabantur, ut falsorum numinum cultus aboleretur (Hos. 2, 18. 19. 3, 5. Mich. 5, 11—13. Ies. 4, 4. 30, 22. Ez. 36, 25. 37, 23. Zeph. 3, 9—13. Zach. 13, 1. 2. Mal. 3, 1 ff.), ut iustitiae et veritati summa auctoritas conciliaretur (Ies. 9, 6. 32, 1 ff. Ier. 23, 5. 33, 15. Ps. 75, 9 ff. Ez. 36, 27.), ut Iehovam populus denuo propitium haberet (Mich. 7, 18 ff. Hos. 2, 21 ff. Zeph. 3, 15. Ez. 39, 25. 29.) [b]), ut verae religionis cultus (Ioel 3, 1. 2. Ies. 11, 9. 54, 13. 60, 21. Ier. 31, 31—34. Ez. 36, 26 ff. 39, 29.) in dies latius propagatus et sem-

piteramus esset (Ies. 2, 2—4. coll. Mich. 4, 1—3. 7, 16. 17. Am. 9, 12. Ies. 25, 6 ff. 56, 6. 7. 66, 23. Ps. 87, 22, 28. 102, 23. Zach. 14, 9. 16—19.). Apud prophetas, qui vel proxime ante exilium Babylonicum exstiterunt, vel ei fuerunt aequales, vel post reditum ex eo vixerunt, itemque in libris Apocryphis, illam feliciorum temporum spem universe adumbratam videmus (Zeph. 3, 9—20. Ies. 60. 66. Hagg. 2, 6—9. Zach. 12—14. Mal. 3, 1—6. 19—24. — 1 Macc. 2, 57. Bar. 4, 21 ff. c. 5. tot. Sir. 32, 18. 19. 35. 36, 12—17. 44, 13. 47, 11. Tob. 13, 7—18. 14, 4—7. 2 Macc. 2, 18.), at in Danielis vaticiniis pressius definitam novisque augmentis cumulatam. In his enim imperium aliquod describitur *ideale theocraticum*, quod *symbolice* adumbratur ficta *filii hominis* (בַּר אֱנָשׁ) persona, Iudaeis destinatum (Dan. 2, 44. 45. 7, 27 ff.), ut quinta orbis terrarum monarchia (2, 44. 7, 26. 27.), post multas calamitates eventura (12, 1.), eaque aeterna et immutabilis et cum mortuorum resurrectione et iudicio extremo coniuncta (12, 2.). Iste vero filius hominis, qui in nubibus apparens fingitur (7, 13. 14.) [c]), pro symbolò totius monarchiae quintae, non pro ipso Messia habendus est; cui quidem in V. T. libris nunquam celsior quaedam natura humanam superans diserte tribuitur.

Quae vero fuerint Iesu Christi aetate Iudaeorum de Messia spes et cogitationes, aliquo modo ex N. T. librorum cum Veteris T. et Iudaeorum aliis libris comparatione cognosci potest. Attamen Philo [d]) et Iosephus [e]) haud satis accurate loquuntur, et ille quidem feliciorum temporum spem et exspectationem in sola animorum ad virtutem et pietatem conversione reponit. Tempus autem, quo Messias apparituras dicebatur, Iesu Christi aetate magno cum desiderio propediem adfore sperabant Iudaei (Luc. 2, 25. 26.) [f]), qui quidem universam aeternitatem in duo spatia magna dividebant, h. e. in tempus ante Messiae (עוֹלָם הַזֶּה, ὁ αἰὼν οὗτος,

ὁ νῦν αἰών) et in tempus post Messiae apparitionem (עוֹלָם הַבָּא, ὁ αἰὼν ὁ μέλλων), ita, ut hoc posterius vel universum intelligerent et ipsum aevum Messianum complectens, vel inde a regno Messiae finito inciperent. Et huius quidem adventus signum esse credebant tempus durum, grave et calamitosum (Matth. 24, 7—12. 21. Luc. 21, 23. Marc. 13, 19. 1 Cor. 7, 26. 2 Tim. 3, 1. coll. Dan. 12.), per rei Messianae adversarios adductum, inprimis per fallos doctores, a Satana quidem subornatos, qui ficta Antichristi persona per prosopopoeiae figuram adumbrantur (1 Io. 2, 18. 4, 3. 2 Thess. 2, 3. 8. 9.) (§. 104. c.) g); itemque Eliae in vitam reditum (Matth. 17, 10. 11. Marc. 9, 12. Luc. 1, 16. 17. coll. Mal. 3, 24.). Ceterum hac potissimum conditione adventurus credebatur Messias, si homines vitia sua corrigerent et resipiscerent (Matth. 3, 2.). De genere et persona Messiae diversae exstiterunt opiniones. Plurimi enim hominem eum esse genitum et natum credebant (Io. 1, 45. 46.), pauci videntur altiorem ei et divinam naturam tribuisse (Io. 12, 34.), quod item Apostolis visum (§. 83.). In Messiae muneribus et negotiis numerabatur inprimis magni alicuius regni Iudaici restitutio (Act. 1, 6.), Iudaicae religionis instauratio et emendatio (Luc. 1, 73. 74. 2, 32.), quemadmodum Samaritani Messiam solo prophetico munere functurum exspectasse videntur Io. 4, 25. 42. h), denique expiatio peccatorum (Matth. 1, 21. Luc. 1, 76. 77. coll. Ez. 36, 25. 37, 23. Zach. 13, 1. Dan. 9, 24.). Nec defuerunt, qui post mortuorum Israelitarum resuscitationem (Apoc. 20, 4. 5. Luc. 14, 14. 1 Cor. 15, 22. 23.), Satanae devictionem (Apoc. 20, 10. 14. 15. Matth. 25, 41.), regni divini, per mille tantum annos duraturi (Apoc. 20, 4. 5. 1 Cor. 15, 23—25.), constitutionem (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ Marc. 1, 14. — τῶν οὐρανῶν Matth. 3, 2. al. coll. Dan. 7, 17. 18.) a Messia exspectarent reliquorum quoque mortuorum resuscitationem (Apoc. 20, 12. 13.) et iudicium de

omnibus per orbem terrarum hominibus habendum (Matth. 25, 31 ff. Apoc. 20, 11 — 13.), tellurisque tum destructionem (2 Petr. 3, 7 — 12.), tum instaurationem (ib. Apoc. 21, 1 — 4. Rom. 8, 19. 21. Matth. 19, 28.). Ex his omnibus facile intelligitur, qua via et ratione ortae sint diversae eae, quae in N. T. libris Iesu (apud Io. 18, 36. 37. regnum quoddam virtutis a se instituendum diserte professo) attribuuntur sententiae de regno duplici, altero, quod ille instituerit, dum in his terris viveret, altero coelesti, quod olim cum insigni pompa et splendore redux sit conditurus [a]).

Schoettgen Horae hebr. et talmudicae. T. II. Dresd. 1742. 4. De Messia. Ziegler *Ueb. d. Ursprung d. Ideen vom Messias*; in Henke *Magaz.* I. 61 ff. Stahl *Von den messianischen Zeiten*; in Eichhorn *Allg. Biblioth. d. bibl. Lit.* V. 682 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. *Christologie des A. T. 2. A.* G. S. Ritter *Die Begriffe v. Messias in ihrer successiven Entwicklung*; in Scherer *Schriftforscher.* B. II. St. 1. Paulus *Commentar.* III. 34 ff. *Ueb. d. nächsten Ursprung messian. Erwartungen.* Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate. Erl. 1811. De Wette *Bibl. Dogm. 2. A.* §§. 139. 140. 188 ff. Baumgarten-Crusius *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 129 ff. 373 ff.

a) In locis Ez. 34, 23. 37, 24. Ier. 30, 9. Hos. 3, 5., ubi Davides ipse regnum restituturus dicitur, plurimi interpretes talem regem intelligunt, qui Davidem referat pietate, virtute et fortitudine, vel ex Davidico genere prognatum. Verum locis istis significari illum ipsum veterem Davidem, quem sperarent futuro aliquo tempore regnum priscum, multo quidem amplius atque augustius instauraturum, haud improbabile videtur. Vid. Rosenmüller Scholia in V. T. Partis VI. Vol. 2. L. 1826. ad Ez. 34, 23. „Alere poterat eiusmodi spem opinio illa veteribus communis fere de rerum omnium ἀποκαταστάσει, revolventibus sese et redituris aetatibus. Certe huic opinioni consentanea erat veterum Persarum exspectatio de redituro ultima mundi aetate rege vetere Paschutan, Gustaspi filio, quo Gustaspo regnante atque favente suam doctrinam promulgaverat Zoroaster. Illum igitur credebant Persae extremis temporibus veterem ac puram religionis doctrinam priscumque Persicum regnum ita esse restituturum, ut omnium rerum abundantia et prosperitas atque pax universa terrarum orbem sint beaturae." Vid. Silvestre de Sacy *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse.* Paris. 1793. 4. p. 94 ff.

ὁ νῦν αἰὼν) et in tempus poſt Meſſiae apparitionem (עוֹלָם הַבָּא, ὁ αἰὼν ὁ μέλλων), ita, ut hoc poſterius vel univerſum intelligerent et ipſum aevum Meſſianum complecteus, vel inde a regno Meſſiae finito incipe-rent. Et huius quidem adventus ſignum eſſe credebant tempus durum, grave et calamitoſum (Matth. 24, 7—12. 21. Luc. 21, 23. Marc. 13, 19. 1 Cor. 7, 26. 2 Tim. 3, 1. coll. Dan. 12.), per rei Meſſianae adverſarios adductum, inprimis per falſos doctores, a Satana quidem ſubornatos, qui ficta Antichriſti perſona per proſopopoeiae figuram adumbrantur (1 Io. 2, 18. 4, 3. 2 Theſſ. 2, 3. 8. 9.) (§. 104. c.) g); itemque Eliae in vitam reditum (Matth. 17, 10. 11. Marc. 9, 12. Luc. 1, 16. 17. coll. Mal. 3, 24.). Ceterum hac potiſſimum conditione adventurus credebatur Meſſias, ſi homines vitia ſua corrigerent et reſipiſcerent (Matth. 3, 2.). De genere et perſona Meſſiae diverſae exſtiterunt opiniones. Plurimi enim hominem eum eſſe genitum et natum credebant (Io. 1, 45. 46.), pauci videntur altiorem ei et divinam naturam tribuiſſe (Io. 12, 34.), quod item Apoſtolis viſum (§. 83.). In Meſſiae muneribus et negotiis numerabatur inprimis magni alicuius regni Iudaici reſtitutio (Act. 1, 6.), Iudaicae religionis inſtauratio et emendatio (Luc. 1, 73. 74. 2, 32.), quemadmodum Samaritani Meſſiam ſolo prophetico munere functurum exſpectaſſe videntur Io. 4, 25. 42. [h]), denique expiatio peccatorum (Matth. 1, 21. Luc. 1, 76. 77. coll. Ez. 36, 25. 37, 23. Zach. 13, 1. Dan. 9, 24.). Nec defuerunt, qui poſt mortuorum Israelitarum reſuscitationem (Apoc. 20, 4. 5. Luc. 14, 14. 1 Cor. 15, 22. 23.), Satanae devictionem (Apoc. 20, 10. 14. 15. Matth. 25, 41.), regni divini, per mille tantum annos duraturi (Apoc. 20, 4. 5. 1 Cor. 15, 23—25.), conſtitutionem (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ Marc. 1, 14. — τῶν οὐρανῶν Matth. 3, 2. al. coll. Dan. 7, 17. 18.) a Meſſia exſpectarent reliquorum quoque mortuorum reſuscitationem (Apoc. 20, 12. 13.) et iudicium de

omnibus per orbem terrarum hominibus habendum (Matth. 25, 31 ff. Apoc. 20, 11—13.), tellurisque tum destructionem (2 Petr. 3, 7—12.), tum instaurationem (ib. Apoc. 21, 1—4. Rom. 8, 19. 21. Matth. 19, 28.). Ex his omnibus facile intelligitur, qua via et ratione ortae sint diversae eae, quae in N. T. libris Iesu (apud Io. 18, 36. 37. regnum quoddam virtutis a se instituendum diserte professo) attribuuntur, sententiae de regno duplici, altero, quod ille instituerit, dum in his terris viveret, altero coelesti, quod olim cum insigni pompa et splendore redux sit conditurus a).

Schoettgen Horae hebr. et talmudicae. T. II. Dresd. 1742. 4. De Messia. Ziegler *Ueb. d. Ursprung d. Ideen vom Messias*; in Henke *Magaz.* I. 61 ff. Stabl *Von den messianischen Zeiten*; in Eichhorn *Allg. Biblioth. d. bibl. Lit.* V. 682 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. *Christologie des A. T. 2. A.* G. S. Ritter *Die Begriffe v. Messias in ihrer successiven Entwicklung*; in Scherer *Schriftforscher.* B. II. St. 1. Paulus *Commentar.* III. 34 ff. *Ueb. d. nächsten Ursprung messian. Erwartungen.* Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate. Erl. 1811. De Wette *Bibl. Dogm. 2. A.* §§. 139. 140. 188 ff. Baumgarten-Crusius *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 129 ff. 373 ff.

a) In locis Ez. 34, 23. 37, 24. Ier. 30, 9. Hos. 3, 5., ubi Davides ipse regnum restituturus dicitur, plurimi interpretes talem regem intelligunt, qui Davidem referat pietate, virtute et fortitudine, vel ex Davidico genere prognatum. Verum locis istis significari illum ipsum veterem Davidem, quem sperarent futuro aliquo tempore regnum priscum, multo quidem amplius atque augustius instauraturum, haud improbabile videtur. Vid. Rosenmüller Scholia in V. T. Partis VI. Vol. 2. L. 1826. ad Ez. 34, 23. „Alere poterat eiusmodi spem opinio illa veteribus communis fere de rerum omnium ἀποκαταστάσει, revolventibus sese et redituris aetatibus. Certe huic opinioni consentanea erat veterum Persarum exspectatio de redituro ultima mundi aetate rege vetere Paschutan, Gustaspi filio, quo Gustaspo regnante atque favente suam doctrinam promulgaverat Zoroaster. Illum igitur credebant Persae extremis temporibus veterem ac puram religionis doctrinam priscumque Persicum regnum ita esse restituturum, ut omnium rerum abundantia et prosperitas atque pax universa terrarum orbem sint beaturae." Vid. Silvestre de Sacy *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse.* Paris. 1793. 4. p. 94 ff.

ὁ νῦν αἰὼν) et in tempus post Messiae apparitionem (עוֹלָם הַבָּא, ὁ αἰὼν ὁ μέλλων), ita, ut hoc posterius vel universum intelligerent et ipsum aevum Messianum complectens, vel inde a regno Messiae finito inciperent. Et huius quidem adventus signum esse credebant tempus durum, grave et calamitosum (Matth. 24, 7—12. 21. Luc. 21, 23. Marc. 13, 19. 1 Cor. 7, 26. 2 Tim. 3, 1. coll. Dan. 12.), per rei Messianae adversarios adductum, inprimis per falsos doctores, a Satana quidem subornatos, qui ficta Antichristi persona per prosopopoeiae figuram adumbrantur (1 Io. 2, 18. 4, 3. 2 Thess. 2, 3. 8. 9.) (§. 104. c.) *g*); itemque Eliae in vitam reditum (Matth. 17, 10. 11. Marc. 9, 12. Luc. 1, 16. 17. coll. Mal. 3, 24.). Ceterum hac potissimum conditione adventurus credebatur Messias, si homines vitia sua corrigerent et resipiscerent (Matth. 3, 2.). De genere et persona Messiae diversae exstiterunt opiniones. Plurimi enim hominem eum esse genitum et natum credebant (Io. 1, 45. 46.), pauci videntur altiorem ei et divinam naturam tribuisse (Io. 12, 34.), quod item Apostolis visum (§. 83.). In Messiae muneribus et negotiis numerabatur inprimis magni alicuius regni Iudaici restitutio (Act. 1, 6.), Iudaicae religionis instauratio et emendatio (Luc. 1, 73. 74. 2, 32.), quemadmodum Samaritani Messiam solo prophetico munere functurum exspectasse videntur Io. 4, 25. 42. *h*), denique expiatio peccatorum (Matth. 1, 21. Luc. 1, 76. 77. coll. Ez. 36, 25. 37, 23. Zach. 13, 1. Dan. 9, 24.). Nec defuerunt, qui post mortuorum Israelitarum resuscitationem (Apoc. 20, 4. 5. Luc. 14, 14. 1 Cor. 15, 22. 23.), Satanae devictionem (Apoc. 20, 10. 14. 15. Matth. 25, 41.), regni divini, per mille tantum annos duraturi (Apoc. 20, 4. 5. 1 Cor. 15, 23—25.), constitutionem (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ Marc. 1, 14. — τῶν οὐρανῶν Matth. 3, 2. al. coll. Dan. 7, 17. 18.) a Messia exspectarent reliquorum quoque mortuorum resuscitationem (Apoc. 20, 12. 13.) et iudicium de

omnibus per orbem terrarum hominibus habendum (Matth. 25, 31 ff. Apoc. 20, 11—13.), tellurisque tum destructionem (2 Petr. 3, 7—12.), tum instaurationem (ib. Apoc. 21, 1—4. Rom. 8, 19. 21. Matth. 19, 28.). Ex his omnibus facile intelligitur, qua via et ratione ortae sint diversae eae, quae in N. T. libris Iesu (apud Io. 18, 36. 37. regnum quoddam virtutis a se instituendum diserte professo) attribuuntur sententiae de regno duplici, altero, quod ille instituerit, dum in his terris viveret, altero coelesti, quod olim cum insigni pompa et splendore redux sit conditurus a).

Schoettgen Horae hebr. et talmudicae. T. II. Dresd. 1742. 4. De Messia. Ziegler *Ueb. d. Ursprung d. Ideen vom Messias*; in Henke *Magaz.* I. 61 ff. Stabl *Von den messianischen Zeiten*; in Eichhorn *Allg. Biblioth. d. bibl. Lit.* V. 682 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. *Christologie des A. T. 2. A.* G. S. Ritter *Die Begriffe v. Messias in ihrer successiven Entwicklung*; in Scherer *Schriftforscher.* B. II. St. 1. Paulus *Commentar.* III. 34 ff. *Ueb. d. nächsten Ursprung messian. Erwartungen.* Bertholdt Christologia Iudaeorum Iesu Apostolorumque aetate. Erl. 1811. De Wette *Bibl. Dogm. 2. A.* §§. 139. 140. 188 ff. Baumgarten-Crusius *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 129 ff. 378 ff.

a) In locis Ez. 34, 23. 37, 24. Ier. 30, 9. Hos. 3, 5., ubi Davides ipse regnum restituturus dicitur, plurimi interpretes talem regem intelligunt, qui Davidem referat pietate, virtute et fortitudine, vel ex Davidico genere prognatum. Verum locis istis significari illum ipsum veterem Davidem, quem sperarent futuro aliquo tempore regnum priscum, multo quidem amplius atque augustius instauraturum, haud improbabile videtur. Vid. Rosenmüller Scholia in V. T. Partis VI. Vol. 2. L. 1826. ad Ez. 34, 23. „Alere poterat eiusmodi spem opinio illa veteribus communis fere de rerum omnium ἀποκαταστάσει, revolventibus sese et redituris aetatibus. Certe huic opinioni consentanea erat veterum Persarum exspectatio de redituro ultima mundi aetate rege vetere Paschutan, Gustaspi filio, quo Gustaspo regnante atque favente suam doctrinam promulgaverat Zoroaster. Illum igitur credebant Persae extremis temporibus veterem ac puram religionis doctrinam priscumque Persicum regnum ita esse restituturum, ut omnium rerum abundantia et prosperitas atque pax universa terrarum orbem sint heaturae." Vid. Silvestre de Sacy *Mémoires sur diverses antiquités de la Perse.* Paris. 1793. 4. p. 94 ff.

b) Opinio de Messia ad Davidis exemplum (Ps. 22.), non satis apte quidem in Christum translatum (De Wette *Commentar üb. die Psalmen.* 2. *A.* Heidelb. 1823. p. 236 ff.), magnas aerumnas passuro (Stäudlin *Ursprung der Idee eines leidenden Messias*; in *Theol. Bibl.* I. 241 ff. Bertholdt Christologia Iudaeor. §. 29. Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exeg. d. N. T.* B. I. St. 1.), post Iesu fata demum ex oraculo illo celeberrimo Ies. 53. (§. 126. *d.*), quod quidem a Paulo Ap., sententiae de expiatione a Messia praestita defensore acerrimo, in subsidium huius doctrinae probandae haud distincte allatum est, et ex Iesu ipsius, mortem violentam sibi praesagientis effatis nonnullis (cf. Matth. 9, 15. 16, 21. 17, 22 ff. 20, 17—19. 22—28. 21, 33 ff. 26, 2. 24 ff. 45. Io. 2, 19. 21. 3, 14 ff. Luc. 7, 25.), exorta (De Wette de morte Iesu Chr. expiatoria. 1813. 66. 71 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 221.), nec nisi paucissimis tantum Iudaeis ante Christi tempora probata fuisse videtur. (Io. 1, 29. 33. coll. 12, 34. Luc. 24, 20 ff.) Bauer *Theol. d. A. T.* §. 167 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* 144 ff. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* ad Ies. 53. Iudaeorum posteriorum dicta de expiatione quadam vicaria a Messia perpetranda afferunt Schmidt *Christolog. Fragmente*; in *Bibl. f. Krit. u. Exeg. d. N. T.* I. St. 1. 18 ff. 44 ff. De Wette de morte Chr. p. 58 ff. Bertholdt Christol. Iud. 159. Idem sententiam Rabbinorum de duplice quodam Messia, altero Iosephi, altero Davidis filio, uberius illustravit Christol. §. 17.

c) Paulus *Commentar.* III. 63 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 163. Etsi persona Messiae non distincte significatur in locis supra ll., tamen singula dicta in Iesum Messiam inde translata sunt Matth. 26, 64. coll. Dan. 7, 13. — Matth. 24, 15. coll. Dan. 9, 27.; et in l. Henoch, quem Christi aetate conscriptum esse probabile est, nomen filii hominis συνώνυμον est Messiae et filii Dei. — Gesenius *Hebr. Wörterb.* s. h. v. Ei. *Commentar üb. den Jes.* I. L. 1821. ad 9, 5. p. 365. „*Allerdings nimmt die Messiasidee späterhin die Wendung, dass man unter dem Messias ein höheres überirdisches Wesen, vom Himmel gesandt, aber immer noch keinen incarnirten Jehovah, dachte (nach Dan. 7, 13.); aber diese verklärtere Vorstellung entsteht erst gegen die Zeit Christi, nachdem die messianische Hoffnung so lange getäuscht, aber auch immer mehr gesteigert worden war.*"

d) De somniis. I. 591. De execrat. 937 ff. De praemiis. 922 ff. Stahl *Philo's Lehrbegriff*; in Eichhorn *Biblioth.* IV. p. 849 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* §. 192.

e) Iosephus, qui oraculum quoddam Messianum ad Vespasianum, imperatori scilicet adulatus, retulit (B. I. VI. 5.), reliqua silentio praeteriit.

f) Sueton. Vit. Vespas. c. 4. Claud. 25. Tacit. Historiar. L. V. c. 13. Ioseph. B. I. II. 13. 4. VI. 5. Arch. XX. 5. 1.

g) Gesenius *Art. Antichrist*, in Ersch u. Gruber *Encyklop.* IV. 292 ff.

h) Gesenius Progr. de Samaritanorum theologia ex fontibus ineditis. H. 1823. 4. p. 41 ff. et Anecdota Orientalia. Fasc. I. Carmina Samaritana. L. 1824. 4. p. 75 f.

i) Formula *βασιλεία τοῦ θεοῦ*, quae in Apocr. de coelicolis semel dicitur Sap. 10, 10., praeterea in N. T. II. tantum legitur ibique respondet form. *βασιλ. τῶν οὐρανῶν*, *τοῦ χριστοῦ*. Form. מלכותא דשמיא, in Targum ad Mich. 4, 7. usurpata, neque in hoc ipso loco, neque omnino apud Rabbinos de regno Messiano accipitur, sed de peculiari numinis supremi regimine singularique Iehovae, quo sua gauderet civitas, tutela, cuius quasi ministri reges in civilibus, in sacris vero rebus sacerdotes essent. Koppe Nov. Test. Vol. VI. ad epp. ad Thess. excurs. I. de regno Christi in N. T. formulis *βασ. θ.* etc. expresso. Voce *βασιλ. τ. θ.* cet., quae haud raro sensu quodam ambiguo Iudaicisque imaginibus atque commentis obvoluta reperitur, tum in universum significatur regnum a Messia condendum felicissimum, quasi aurea aetas a prophetis varie descripta et genti Iudaicae promissa (Matth. 20, 21. Luc. 1, 68 ff. 2, 30. 32.), tum maxime illa verorum Dei cultorum societas, ad honeste beateque vivendum in terrarum orbe a Messia instituenda (Matth. 4, 17. 13, 12, 12, 28. 16, 19. Marc. 1, 14. 15. Luc. 4, 43. 17, 20 ff. Io. 18, 36. Rom. 14, 17. 1 Cor. 4, 20. Col. 1, 13. Hebr. 12, 28.), et in vita futura continuanda novaque felicitate ornanda (Matth. 7, 21. 8, 11. 19, 28 f. 20, 23. 26, 29. 1 Cor. 6, 9. Gal. 5, 21. 2 Petr. 1, 11. al.); cuius spei semina in V. T. libris sparsa reperiuntur Ies. 2. 60. Ps. 22. fin. — Schoettgen Diss. de regno coelorum in Hor. hebr. I. 1147 ff. C. Ch. Flatt Diss. de notione vocis *βασ. τῶν οὐρ.* Tub. 1794. rec. in Velthusen — Commentatt. theoll. Vol. II. Süskind *Magaz. f. christl. Dogmat. u. Moral.* St. 10. 148 ff. Kuinoel ad Matth. 3, 2. (ed. 3.) Bertholdt Christologia Iud. 187 ff. Bellenstedt *Das Messiasreich als Dichtung u. als Grundlage d. ewigen Reichs der Wahrheit.* Gött. 1812. De Wette *Bibl. Dogmat.* 196 ff. 229 f. 272. 2. *A.* Cf. Baumgarten-Crusius *Einl. in das Stud. d. Dogmat.* 1820. p. 103 f. — Fleck Diss. de regno coelesti. P. I. L. 1826. Baumg. Crus. *Grundzüge d. bibl. Theol.* Jen. 1828. §. 49 ff. — Cf. Apol. August. Conf. Art. IV. p. 147. „Ecclesia, quae vere est regnum Christi."

§. 121.

Summa vitae Iesu Christi in libris N. T. enarratae.

Si quis historiam vitae Iesu Christi, uti fit in similibus narrationibus ex antiquitate ad nostra tempora conservatis, ad iustam veritatis historicae trutinam exigere velit a), intelliget necesse est, Iesum fuisse hominem, nec nisi humana sorte, luculentis quidem ac prorsus insolitis divinae providentiae documentis insigni, esse perfunctum. Sublato enim velamine mythico et remota quavis exornatione a pio reverentiae erga ipsum sensu profecta, quibus singula eventa et facta, quae de Iesu in libris N. T. tradita sunt b), involuta cernuntur, hac ratione vitam eius paucis adumbrare licet. Natus est, Octaviano Augusto Romanis imperante, Herode in Iudaea regnante (a. u. c. 758, imp. Aug. 45 ex aera Dionysiaca, cum evangeliorum narratione haud bene concilianda) c), parentibus Galilaeis, qui ab evangelistis Davidicae stirpi annumerantur. Mature iam eximiis animi corporisque dotibus fervidoque religionis sensu instructus (Luc. 2, 41—52. Act. 10, 38.) et intima librorum V. T. cognitione imbutus, post susceptum ab Ioanne baptismum religionis doctor inter Iudaeos prodiit, et ad veterum prophetarum exemplum, qui mores aequalium depravatos carpebant illosque ad meliorem frugem reducere enixe studebant, discipulos aliosque auditores, oppida et vicos terrae Palaestinensis maxime obeundo, strenue edocebat d). Quo munere fungens, quum Pharisaeorum potissimum traditiones atque argutias acriter impugnaret, Sadducaeorum incredulitatem fortiter redargueret omninoque religionem popularium suorum ad animi puri recteque factorum studium non fucatum sedulo revocaret: dictis et factis insignibus mox ita inclaruit, ut pro propheta (Luc. 7, 16. 9, 8. 24, 19. Io. 4, 19. 6, 14. 7, 40.) et pro ipso Messia, quem illius aetatis Iudaei quam maxime desi-

derabant, a pluribus haberetur. Neque dubitavit ipse, Messiam sive Dei filium (Matth. 23, 8. 10. 26, 63. 64. Luc. 22, 70. 24, 26. Io. 4, 25. 26. 10, 24. 25.) et Dei legatum (Matth. 5—7. Io. 17, 3.) se profiteri, quum, providente Deo, nonnullis V. T. effatis potissimum adductus, de hac Messiana sua dignitate et de munere doctoris divini a Deo ipso sibi concesso, ad aequalium notiones accommodate, firmissime sibi persuasisset. Quamvis autem virtutis et sanctitatis studio excellentissimus nihil fere nisi puriorem doctrinam Mosaicam popularibus traderet et suo ipsius exemplo commendaret, neque politicae e), sed moralis rerum conversionis, regni scilicet divini, auctorem se fore, satis luculenter demonstrasset (Matth. 5—7. 22, 17 ff. 23, 37. cf. Io. 18, 36. §. 120. b. not. h.): plurimos tamen nactus est inimicos potentissimos, qui eius doctrinam impotenti ipsorum dominandi libidini ac terrenorum commodorum cupiditati infestam iudicarent, quorumque insidiis, diu fortiter adversatus, postremo succubuit. Capite damnatus a plebis insanae proceribus cruci affixus est. Verum quum adstantibus vere exspirasse visus, paucis horis post, e cruce sublatus et sedulae amicorum curae traditus in novo sepulcro sepositus esset: tamen, Deo providente, tertio die in vitam rediit, et postquam discipulos aliquoties convenerat eosque de consilio suo, novum religionis institutum condendi atque propagandi, denuo certiores fecerat, ab iis secessit, nec unquam postea ab illis conspectus est f).

Kaiser *Bibl. Theol.* 230 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 185 ff. — Klefeker *Prakt. Vorlesungen üb. d. N. T. für nicht gelehrte, aber nachdenkende Leser.* 6 Hefte. Hamb. 1811. 12. Joh. Chr. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth. Ein religiöses Handb. für d. Geist u. d. Herz d. Freunde Jesu unter den Gebildeten.* H. 1813. J. A. Jacobi *Die Gesch. Jesu f. denkende u. gemüthvolle Leser.* Gotha. 1816. Paulus *Das Leben Jesu, als Grundlage einer reinen Gesch. d. Urchristenthums. Des ersten Theils erste Abtheilung. Geschichterzählung der 130 ersten Abschnitte. Zweiter Theil. Der Text-Uebersetzung erste Ab-*

§. 121.

Summa vitae Iesu Christi in libris N. T. enarratae.

Si quis historiam vitae Iesu Christi, uti fit in similibus narrationibus ex antiquitate ad nostra tempora conservatis, ad iustam veritatis historicae trutinam exigere velit [a]), intelliget necesse est, Iesum fuisse hominem, nec nisi humana sorte, luculentis quidem ac prorsus insolitis divinae providentiae documentis insigni, esse perfunctum. Sublato enim velamine mythico et remota quavis exornatione a pio reverentiae erga ipsum sensu profecta, quibus singula eventa et facta, quae de Iesu in libris N. T. tradita sunt [b]), involuta cernuntur, hac ratione vitam eius paucis adumbrare licet. Natus est, Octaviano Augusto Romanis imperante, Herode in Iudaea regnante (a. u. c. 758, imp. Aug. 45 ex aera Dionysiaca, cum evangeliorum narratione haud bene concilianda) [c]), parentibus Galilaeis, qui ab evangelistis Davidicae stirpi annumerantur. Mature iam eximiis animi corporisque dotibus fervidoque religionis sensu instructus (Luc. 2, 41—52. Act. 10, 38.) et intima librorum V. T. cognitione imbutus, post susceptum ab Ioanne baptismum religionis doctor inter Iudaeos prodiit, et ad veterum prophetarum exemplum, qui mores aequalium depravatos carpebant illosque ad meliorem frugem reducere enixe studebant, discipulos aliosque auditores, oppida et vicos terrae Palaestinensis maxime obeundo, strenue edocebat [d]). Quo munere fungens, quum Pharisaeorum potissimum traditiones atque argutias acriter impugnaret, Sadducaeorum incredulitatem fortiter redargueret omninoque religionem popularium suorum ad animi puri recteque factorum studium non fucatum sedulo revocaret: dictis et factis insignibus mox ita inclaruit, ut pro propheta (Luc. 7, 16. 9, 8. 24, 19. Io. 4, 19. 6, 14. 7, 40.) et pro ipso Messia, quem illius aetatis Iudaei quam maxime desi-

derabant, a pluribus haberetur. Neque dubitavit ipse, Messiam sive Dei filium (Matth. 28, 8. 10. 26, 63. 64. Luc. 22, 70. 24, 26. Io. 4, 25. 26. 10, 24. 25.) et Dei legatum (Matth. 5—7. Io. 17, 3.) se profiteri, quum, providente Deo, nonnullis V. T. effatis potissimum adductus, de hac Messiana sua dignitate et de munere doctoris divini a Deo ipso sibi concesso, ad aequalium notiones accommodate, firmissime sibi persuasisset. Quamvis autem virtutis et sanctitatis studio excellentissimus nihil fere nisi puriorem doctrinam Mosaicam popularibus traderet et suo ipsius exemplo commendaret, neque politicae [e]), sed moralis rerum conversionis, regni scilicet divini, auctorem se fore, satis luculenter demonstrasset (Matth. 5—7. 22, 17 ff. 28, 37. cf. Io. 18, 36. §. 120. b. not. *h*.): plurimos tamen nactus est inimicos potentissimos, qui eius doctrinam impotenti ipsorum dominandi libidini ac terrenorum commodorum cupiditati infestam iudicarent, quorumque insidiis, diu fortiter adversatus, postremo succubuit. Capite damnatus a plebis insanae proceribus cruci affixus est. Verum quum adstantibus vere exspirasse visus, paucis horis post, e cruce sublatus et sedulae amicorum curae traditus in novo sepulcro sepositus esset: tamen, Deo providente, tertio die in vitam rediit, et postquam discipulos aliquoties convenerat eosque de consilio suo, novum religionis institutum condendi atque propagandi, denuo certiores fecerat, ab iis secessit, nec unquam postea ab illis conspectus est [f]).

Kaiser *Bibl. Theol.* 230 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* 185 ff. — Klefeker *Prakt. Vorlesungen üb. d. N. T. für nicht gelehrte, aber nachdenkende Leser.* 6 Hefte. Hamb. 1811. 12. Joh. Chr. Greiling *Das Leben Jesu v. Nazareth. Ein religiöses Handb. für d. Geist u. d. Herz d. Freunde Jesu unter den Gebildeten.* H. 1813. J. A. Jacobi *Die Gesch. Jesu f. denkende u. gemüthvolle Leser.* Gotha. 1816. Paulus *Das Leben Jesu, als Grundlage einer reinen Gesch. d. Urchristenthums. Des ersten Theils erste Abtheilung. Geschichterzählung der 130 ersten Abschnitte. Zweiter Theil. Der Text-Uebersetzung erste Ab-*

theilung. Heidelb. 1828. p. 1 ff. *Ueberblick des Lebens Jesu nach seinen Hauptbeziehungen.*

a) De iis, qui narrationes de vita Iesu Chr. ad artis historicae leges omnino iudicandas esse, quod quidem ab institutione populari alienum est, temere negarunt v. De Wette *Relig. u. Theol.* B. 1815. p. 145 ff. 2. *A.* 1821. p. 175 ff. Neque vero fieri potest, ut religionis Christianae auctori maior dignitas aut excellentia concilietur, si vitae eius partes et casus non secundum naturalem rerum humanarum viam a Deo constitutam, sed supernaturali sive miraculosa quadam ratione evenisse dicantur. Nam si hoc esset, consequeretur, naturales rerum in orbe terrarum gerendarum leges a divina sapientia et omnipotentia constitutas quasi minorem quandam dignitatem habere, hominumque praestantiam ex iis potius, quae ipsis accidunt, quam ex ipsorum consiliis et factis debere existimari. Atque qui facta Christi miraculosa, quae etiamsi vere narrata fuisse nemo dubitabit, tamen ex istius aetatis et populi sensibus et opinionibus interpretanda sunt, maiorem ei dignitatem addere opinatur, quam eius de genere humano merita in divina doctrina exemploque conspicua: is aperte a compluribus Iesu Christi effatis discedit, qui superstitiosam miracula videndi cupiditatem saepenumero graviter vituperabat doctrinaeque suae sine eiusmodi ostentis et prodigiis fidem haberi volebat (§. 46.). Omnino si quis religionem Christianam ut salutare institutum hominibus datum, miraculosa origine fieri graviorem aut Deo digniorem putet, is concedat necesse est, reliquis Dei institutis ad salutem humani generis, quae secundum leges naturae perficiuntur, multum detrahi eorumque dignitatem valde imminui. Et nos quidem ecclesiae Protestantium addicti sane non haberemus, quod sacrorum reformationem divino consilio tribuendam esse gloriaremur, quum eius initia et incrementa naturali via ac ratione perfecta esse satis constet.

b) Fontes historiae vitae Iesu Chr. in N. T. libris maxime quaerendi sunt; neque in testimonio illo de Iesu Chr. a Flav. Iosepho Arch. XVIII. 3. allato, de cuius vel *αὐθεντίᾳ* (Eichstaedt Pr. Flaviani de I. Chr. testimonii *αὐθ.*, quo iure nuper defensa, quaeritur. Ien. 1814.), vel integritate (Gurlitt *Einige Reden* —. Hamb. 1821. p. 19., quo loco alia hac de re scripta indicata sunt) omni iure dubitatum est; neque in scriptis istis fictis ac suppositiciis latent, v. c. Actis Pilati (Henke Pr. de Pilati actis probabilia. Helmst. 1784. rec. in eiusd. Opuscc.) et quae nostrae aetatis credendi magis, quam dubitandi libidine laborantis et ad superstitionem, ignorantiae et testem et comitem, proclivis scriptores denuo iactarunt, Abgari ad Christum huiusque ad illum epistola (Röhr *Krit. Pred. Biblioth.* I. 1820. p. 161 ff.) et Publii Lentuli ep. ad senatum Romanum de

Iesu

Iesu Chr. scripta, cuius authentiam falso iactatam denuo docte oppugnavit Gabler Pr. Ien. 1819.

c) Paulus *Commentar.* I. 86 ff. Ideler *Handb. der mathemat. u. technischen Chronologie.* B. II. B. 1826. p. 388 ff., ubi Iesu Chr. natalitia ad a. 747 p. u. c. probabiliter referuntur. p. 410.: „*Hiernach zählte also die* Aera vulgaris *nicht, wie man schon längst angenommen,* vier, *sondern* sechs *Jahre zu wenig. Dieses Ergebniss darf wol ein sehr wahrscheinliches genannt werden. Liesse es sich aber auch bis zur mathemat. Evidenz erheben, so wird es doch niemand einfallen, eine Aenderung unserer christl., in alle unsere Verhältnisse so innig verflochtenen, Aere für wünschenswerth, ja nur für möglich zu halten.*"

d) Cf. Kähler *Betrachtungen üb. die* doppelte *Ansicht, ob Jesus blos ein jüd. Landrabbine, od. Gottes Sohn gewesen sei?* Königsb. 1821. Iesum, qui nomine ῥαββὶ saepissime salutatus est, historia teste, more Rabbinorum ruricolarum vixisse, nihilo minus tamen pro Dei filio haberi potuisse, ideoque sententias supra significatas perperam sibi invicem opponi, facile intelligitur e scriptorum antiquitatis peritissimorum libris. Schoettgen Lectiones rabb. T. II. c. 12. ad Luc. 4, 16. 17. Danz N. T. e Talmude explicatum. p. 578. Hilscher de studiis Christi ἄτερ γραφῆς. Vid. Fabric. Cod. Apocr. N. T. T. III. 432. Paulus *Heidelb. Jahrbücher.* 1823. I. 21 ff.

e) De Iesu consilio regnum non politicum sed morale instituendi, licet huius ope res publicas etiam temperari sapientius ipse censuerit, vid. Doederlein Institutio theologi Christiani. II. 288 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 495 ff., Cf. Melanchthon Loci theoll. p. 51. ed. Augusti: „Pestilentissima opinio, non posse res publicas administrari iuxta Evangelium, quasi tale aliquid tradiderit Christus, quod ad pauculos tantum monachos, et non potius ad universum genus humanum pertineat." Quam vero alienus ille fuerit ab omni seditione, vel exinde apparet, quod solenniter urbem ingressus, teste Matthaeo (21, 12 f.), tanquam strenuus morum censor statim ad templum accessit, hoc ipsum a profanatione vindicaturus. Cf. quae Stoici de mundo, communi hominum et deorum civitate (Cic. Fin. III. 19.) et de sacro universi vinculo (σύνδεσις ἱερά, Antonin. de se ipso. VII. §. 9.) philosophati sunt. Add. Kant *Kritik d. reinen Vern.* 840. Ei. *Religion.* 125 ff.

f) Quam varie iudicatum fuerit in ipsa antiquitate Christiana de temporis spatio, quo Iesus vitae redditus cum suis sit versatus, docent, quae Iren. attulit de Ophitis (adv. haer. I. 30.) et de Valentino (II. 3.), qui Iesum post ipsius resurrectionem per XVIII menses suis adfuisse opinati sint.

§. 122.

De Iesu homine doctrina ecclesiastica.

Docent libri symbolici [a]), Deum miseriam hominum a peccato originis oriundam tollere cupientem, id consilium luculentissime eo probasse, quod ipsa secunda in Deo persona s. filius Dei de coelo descenderit humanamque naturam assumserit, ut opem hominibus ferret, quam ipsam ob rem *Iesu* nomen (σωτήρ Matth. 1, 21.) ei sit inditum (§. 132.). Quem quidem revera fuisse hominem, non solum antiquioris aetatis theologi contra eos, qui ipsum vel specie tantum corporis humani, vel cum corpore coelesti [b]) in terris versatum esse putabant, sed etiam recentiores variis argumentis probare conati sunt. Provocarunt inprimis ad dicta illa, quibus ei tribuuntur ipsa humanitas, nomen ὁ ἄνθρωπος, ἀνήρ (Matth. 26, 72. Marc. 15, 39. Luc. 23, 47. Io. 1, 14. 8, 40. Act. 2, 22. 17, 31. Rom. 5, 15. 19. 1 Cor. 15, 21. 1 Tim. 2, 5.), animus [c]) (Matth. 26, 38. 27, 50. Luc. 23, 46.) et corpus humanum (Luc. 24, 39.), et affectiones atque imbecillitates humanae (Matth. 4, 2. Io. 4, 6 ff. Matth. 8, 24. 26, 38. Luc. 19, 41. Io. 11, 33. Hebr. 5, 7. 8. al.). Veruntamen scriptores N. T. originem Iesu humanam haud vulgarem solitamque fuisse docent, et ita eam describunt, ut ipsum vel coelitus a patre missum venisse in universum testentur (Io. 3, 31. 6, 62. Gal. 4, 4. Phil. 2, 7. Hebr. 2, 14.), vel absque parentis humani interventu spiritus sancti et potentiae divinae effectu singulari in utero Mariae virginis formatum ex eaque natum esse perhibeant (Matth. 1, 18 ff. Luc. 1, 35.). Quam posteriorem sententiam Patres et doctores ecclesiastici hac formula sanxerunt, ut Iesum, quod ad humanam eius naturam pertinet, a spiritu s. procreatum e Maria matre, inviolata huius virginitate [d]) (quod tamen loco Luc. 2, 22 ff. repugnat), hominem natum esse docerent, natura praeditum humanae quidem *consubstantiali*, ve-

rum *integritatis*, *ἀναμαρτησίας* [e]), *ἀνυποστασίας* et *immortalitatis* sive *possibilitatis non moriendi* proprietatibus ab ea distincta.

a) Catech. mai. Art. II. 494. „Hic (ubi perpetuae damnationi adiudicati eramus) nulla erat amplius relicta aut spes recuperandae gratiae, aut consilium adipiscendae salutis, aut auxilium placandi Patris — donec ille immortalis Patris immortalis Filius, calamitosam miseriam et exitium nostrum sua profundissima bonitate miseratus, de coelo nobis opem laturus descendit." Symb. Nic. (Fil. D.) „propter nostram salutem descendit de coelis et *incarnatus* est de spiritu s., ex Maria virgine, et homo factus est." Conf. Aug. Art. III. 10. „Docent, quod Verbum h. e. Filius Dei *assumserit* humanam naturam in utero beatae Mariae virginis." Form. Conc. VIII. 608. „Filius Dei humanam nat. in unitatem divinae suae personae *assumsit* sibique eam propriam fecit." Cf. Tertull. de carne Christi. c. 5. „Natus est Dei filius; non pudet, quia pudendum est. Et mortuus est Dei filius. Prorsus credibile est, quia ineptum est. Et sepultus resurrexit. *Certum est, quia impossibile.*"

b) Huc referendi sunt *Docetae* (Herm. Ag. Niemeyer Diss. histor. theol. de Docetis. H. 1823.), quorum vestigia in ipsis N. T. ll. exstant 1 Io. 1, 1. 2. 4, 3. 2 Io. 7. 1 Tim. 6, 20. Duo genera eorum recte distinguuntur, de quibus Tertull. (de resurr. carnis. 2.) „erraverunt, inquit, in ipsa carne eius, aut *nullius veritatis* contendentes eam (unde *phantasma* dictum), aut *propriae qualitatis*." Docetis adnumerantur *Gnosticorum* plurimi. Sed *Docetismus* omnium Gnosticorum erat communis, etsi non de singulis diserte hoc monuerunt PP. eccl. Nam ii quoque, qui Christo *carnem* s. *corpus aethereum e sideribus et superioribus mundi substantiis* desumtum tribuebant, hoc ipsum pro *putativo* habebant, quippe qui, *carnali* eius *nativitate* (Tertull. de carne Chr. VI. XV. August. de haeres. c. 11.) et substantia veri corporis, ut Evangelium docet (de praescr. haeret. 51.), reiecta, similitudinem sive speciem tantum carnis fingerent. — Corporis speciem solam Iesu tribuerunt *Phantasiodocetae*, *Phantasiastae*, *Manichaei*, *Priscillianistae* (Beausobre *Histoire du Manichéisme*. Vol. II. p. 137 ss. G. I. Planck Obss. in primam doctrinae de natt. Christi hist.; in Commentatt. theoll. ed. a Velthusen, Kuinoel et Ruperti. Vol. I. 141 ss. Münscher *Dogmengesch.* II. 173 ss.); corpus coeleste *per* Mariam editum *Bardesanes*, *Basilides*, *Apollinaris*, *Pauliciani*; recentiore aetate, diversis rationibus usi, *Anabaptistae* (Baumgarten *Polem.* II. 53 ss.), *Quakeri*, *Bourignonia*, *Poiretus*, *Petersenus* al. Cotta ad Gerhard L. th. III. 406. Diss. I. p. 18 ss. IV. 17 ss.

c) *Apollinariſtae* ψυχήν, non νοῦν Chriſto homini attribuerunt. Epiphan. Haereſ. 78. — De reliquis controverſiis, quae huc ſpectant, cum *Aphthartodocetis*, *Agnoetis* — vid. Beck Commentarii hiſt. decretor. rel. Chr. p. 473.

d) Artt. Smalc. P. I. art. IV. p. 303. „Filius ita factus eſt homo, ut a ſpiritu ſ. ſine virili opera conciperetur, et ex Maria pura, ſancta, *ſemper virgine*, naſceretur." Form. Conc. Sol. decl. XII. 766 ſ. „Filius Dei etiam in utero matris divinam ſuam maieſtatem demonſtravit, quod de virgine, *inviolata ipſius virginitate*, natus eſt; unde et vere ϑεοτόκος, Dei genitrix eſt, et tamen virgo manſit." Idem docet Catech. Rom. P. I. Art. III. Mariae virginitatem poſt partum ab obſtetricibus fuiſſe exploratam vetus fuit traditio, id quod apparet ex Clemente Alex. Strom. VII. p. 545. *Καὶ γὰρ μετὰ τὸ τεκεῖν αὐτὴν μαιωϑεῖσάν φασί τινες παρϑένον εὑρεϑῆναι.* Idem fuſius enarrat Suidas ſ. v. Ἰησοῦς.

e) Catech. mai. Art. II. 495. „Homo factus et a Sp. ſ. ac Maria virgine ſine omni labe peccati conceptus et natus eſt, ut eſſet peccati dominus." Form. Conc. Sol. decl. I. 648. „Filius Dei humanam noſtram naturam (ſine peccato tamen) aſſumſit: ita quidem, ut nobis, fratribus ſuis, per omnia ſimilis fieret, peccato excepto, ut Apoſtolus docet (Hebr. 2, 17.)." De ἀναμ. ſ. *impeccabilitate* docuerunt theoll., Ieſum non *imputative*, ſed *inhaeſive* a peccato originis et proprio immunem fuiſſe; certatum eſt, utrum Ieſus *non potuiſſe* peccare, an potius *potuiſſe non* peccare recte dicendus ſit. Buddeus Comp. theol. dogm. 497. Baumgarten *Glaubensl.* II. 74. Gerhard l. l. III. 878 ff. Cotta Diſſ. II. 72 ff. Bretſchneider *Entwickl. d. dogmat. Begr. 3. A.* 562 ſ. Ἀναμαρτησίαν I. Chr. ſ. potuiſſe eum non peccare denuo defendit Ullmann *Ueb. die Unſündlichkeit Jeſu*; in *Theol. Studien u. Kritiken. 1ſten Bdes 1ſtes Hft.* Hamb. 1828. p. 1 ff. — Add. Philo de caritate. 716. *Τὸ μὲν μηδὲν συνόλως ἁμαρτάνειν ἴδιον Θεοῦ, τάχα δὲ καὶ ϑείου ἀνδρός.* Coll. Luc. 18, 18. 19., et Xenoph. Mem. I. c. 1. §. 11. *Οὐδεὶς δὲ πώποτε Σωκράτους οὐδὲν ἀσεβὲς οὐδὲ ἀνόσιον οὔτε πράττοντος εἶδεν, οὔτε λέγοντος ἤκουσεν;* coll. 1 Petr. 2, 22. — Quae de εὐχρασίᾳ ſ. pulcritudine corporis Chriſti, non foeminea ſed virili, theologi olim commenti ſunt (vid. Hollaz p. 119. Buddeus p. 790. al.), ea ll. ſymbolicorum auctoritate deſtituuntur.

§. 123.

Epicriſis.

Non defuerunt, recentiore potiſſimum aetate, qui conceptionem illam Ieſu miraculoſam teſtimoniis ſatis

idoneis confirmari negarent, rationibus usi criticis, exegeticis et historicis. Monuerunt *primum* critici homines, priora duo capita evangelii secundum Matthaeum in archetypo huius evangelii Aramaeo, Epiphanio [a]) teste, sicut in Tatiani evangelio, nondum adfuisse, itemque Marcionis evangelium, quod, si non e Lucae evangelio decerptum, tamen eiusdem simillimum fuisse videtur, nec initium nec finem huius habuisse [b]). Neque vero inde consequitur, narrationes istas seculo primo nondum cognitas, nec ipsis evangeliis nostris insertas fuisse, praesertim quum in optimis codicibus et Versionibus antiquis haud desiderentur [c]). Verum gravioribus premuntur difficultatibus *exegeticis*, oriundis praecipue ex dissensu manifesto ipsius argumenti, maximeque duplicis genealogiae Iosephi, qui tamen pater Iesu fuisse negatur, a Matthaeo 1, 1 ff. et Luca 3, 23 ff. exhibitae [d]). *Accedit*, quod neque Iesus unquam, neque Ioannes, qui quidem certissimam huius rei notitiam afferre poterat (Io. 19, 27.), neque alius Apostolus ad originem istam Iesu miraculosam provocavit. Imo Maria Iosephum patrem Iesu appellavit (Luc. 2, 48.), quod Iesus quoque data opportunitate minime denegavit (Io. 7, 27.), et Paulus ipsum ἐκ σπέρματος Δαυῒδ genitum esse diserte affirmat Rom. 1, 3. 2 Tim. 2, 8. coll. Rom. 9, 1. Gal. 4, 4. 29. *Adde*, quod fratres eius ipsi fidem non habuerunt (Io. 7, 3 ff.), et comite ipsa matre, Iesum aliquando, tanquam mentis non compotem, prehendendum curarunt (Marc. 3, 21. 31.). *Deinde* Iesum a populo palam pro Iosephi filio habitum esse constat. (Matth. 13, 55. Marc. 6, 3. Luc. 2, 48. 3, 23. 4, 22. Io. 1, 46. 6, 42. 7, 27. 41. 42. Rom. 9, 5.) *Denique* effatis Angeli, ad vulgarem Iudaeorum opinionem accommodatis, de Iesu thronum Davidis occupaturo (Luc. 1, 32.), neque Iesu ipsius consilium (Luc. 17, 20. 21. Io. 18, 36.), neque eventus unquam respondit. Quodsi vero *historiae* luce narrationes istae collustratae fuerint, dubitare non licet, quin

iam prioribus seculis plures exstiterint, qui praeeuntibus Cerintho, Carpoorate, *Ebionitis* aliisque, Iesum Iosephi filium fuisse contenderent (§. 88.), et quin apud omnes fere populos incultiores (quippe qui humana miscendo divinis primordia civitatum vel religionum augustiora facere ideoque fata resque gestas virorum insignium ad numinis auxilium referre conati sint), similia de incarnationibus deorum et de hominibus a natura quadam coelesti progenitis reperiantur commenta [e]). Quae quum ita sint, eorum sententia maxime probabilis fit, qui evangelistarum de natalibus Iesu Christi insolitis narrationem pro mytho sacro ex Iudaeorum opinionibus quibusdam (cf. Io. 7, 27. 42 ff.) et prophetarum oraculis (Ies. 7, 14. Mich. 5, 1.) aevo sequiore demum composito, aut ex eventis quibusdam miraculorum specie indutis exorto [f]) habendam esse existimant [g]). Tum haecce sententia universalis haud inepte inde repetitur: principium, quod dicunt, divinum, in Iesu Christi vita et factis conspicuum ab ipso Deo recte ducitur, quemadmodum religione vere imbutus quisque, quidquid divinum sive Deo probatum eodemque dignum in historia generis humani conspexit, sensu quodam eminentiori ab hoc auctore repetere solet (§. 44. *c.*). Qua sententia bene confirmata, quaecunque de miraculosis naturae Iesu Christi humanae proprietatibus iactata sunt, prorsus quidem concidunt, minime vero persuasio ea, qua in ipsis rei Christianae primordiis divinae rerum humanarum gubernationis documentum nobis exhibitum pie veneramur, et tempus, quo Iesus natus est, dotes viresque eximias, quibus insignis fuit, et opportunitates, quas nactus est, ad illas excolendas et ad usum hominum transferendas, ipsum Iesum (Io. 3, 34. 8, 28. 29.) sequentes, a Deo repetimus auctore ac moderatore sapientissimo et benignissimo.

a) Haeres. 30.

b) Irenaeus adv. haeres. I. 29. „Id quod est *secundum Lucam Evangelium* circumcidens, et omnia, quae sunt de generatione Do-

mini conscripta auferens —." A. Hahn *Das Evang. Marcions — ein verstümmeltes u. verfälschtes Lukas-Evangelium.* Kgsb. 1823. p. 123 f. Cf. *Gött. gel. Anz.* Nr. 38. 1823.

c) De Matthaei N. T. ed. mai. ad Matth. 1, 1. 17. G. Conr. Horst *Ueb. die beiden ersten Kapitel im Lukas, in histor. krit. u. exeget. dogm. Hinsicht;* in Henke *Museum.* I. St. 3. Storr *Lehrb. d. Dogmat.* 536 ff. Cf. Bertholdt *Hist. krit. Einleit. in das A. u. N. T.* III. p. 1270 ff., ubi aliorum hac de re scripta recenset, et priora duo Ev. Matthaei capita a graeco huius evangelii interprete adiecta esse contendit.

d) Interpres candidus missis, quaecunque ad tollendas istas difficultates parum scite in medium prolata sunt, nullo modo dubitabit, quin in utroque evangelio Iosephi genealogia vere sit descripta. Quod vero et Graecus Evangelii Matth. interpres et Lucas narrationem de miraculosa Iesu Chr. conceptione per spiritum s. effecta in commentarios suos receperunt, id commode explicatur e manca et simplici historiae illo tempore tractandae ratione, qua scriptores traditiones diversas, vel sibi repugnantes, forte ipsis oblatas haud bene diiudicarunt et, quaecunque ad honorem vitae describendae conducere viderentur, pie congesserunt.

e) De υἱοῖς θεῶν, qui παρθενογενεῖς dicti sunt apud Graecos antiquiores, v. Wetstein N. T. I. 236. Paulus *Commentar üb. d. N. T.* I. 136 f. ad Matth. 1, 25. De Aegyptiis, Apim divinitus et coelesti igne conceptum fuisse opinatis v. Pompon. Mela. I. c. 9. §. 7., ubi cf. Tzschucke Commentar. exeget. V. III. P. I. p. 300., qui Herodot. III. 28. et Aelian. Hist. anim. XI. 10. affert: *γίνεται ἐκ βοὸς, εἰς ἣν οὐράνιον σέλας ἐμπεσὸν σπορᾶς αἴτιόν ἐστι.* De Budda Indorum, e virginis latere nato, v. Hieron. adv. Iovinian. I. 26. II. 14., de recentt. Indorum commentis huc referendis Klaproth *Asiat. Magaz.* Weim. 1802. St. 3 ff. *Von d. Incarnationen des Vhisnou.* Heeren *Ideen* —. II. Abtheil. 2. *Die Indier.* 3. *A.* 466 ff. Indi, Deos adsumto corpore humano simul in terris atque in coelis versari, finxerunt. p. 490 ff. Bauer *Bibl. Theol.* I. 315 f. De Zoroastre similes mythos refert Tavernier *Voyage en Perse.* T. I. p. 480. *„que sa mère eut une vision par un ange, et que s'étant éveillée elle connut, qu'elle étoit grosse."* De Simone Mago v. Apostolorum histor. de Petro l. l. c. 9. in Fabric. Cod. apocr. N. T. II. 416. „Ego (Simon) sum prima virtus (cf. Act. 8, 10.), qui semper et sine initio sum. Ingressus autem sum in uterum Rachel, natus sum ex ea, ut homo, ut ab hominibus videri possim." — Add. Ovid. Met. XV. v. 760 ff. Varro ap. Augustin. de civit. Dei. III. 4. „Utile est civitatibus, ut viri fortes se ex diis genitos esse credant, ut animus humanus divinae stirpis fiduciam gerens res

magnas adgrediendas praesumat audacius." Aegyptii statuebant, ὡς γυναικὶ μὲν οὐκ ἀδύνατον, πνεῦμα πλησιάσαι θεοῦ, καί τινας ἐντεκεῖν ἀρχὰς γενέσεως. Plutarch. Num. c. 4. Apud Iudaeos inprimis filii parentum piorum proborumque a spiritu f. procreati dicti sunt. Cf. Gal. 4, 19. Schmidt *Bibl. für Kritik u. Exegese des N. T.* B. I. 1797. St. 1. *Die Nachricht, dass Jesus durch den heil. Geist u. von einer Jungfrau geboren worden sey, aus Zeitbegriffen erläutert.* Ibid. St. 3. *Skiagraphie der Gesch. d. Dogma v. Jesu übernat. Geburt.* Henke *Magaz.* B. V. 146 ff. *N. Mag.* III. 365 ff. V. 91 ff. Rosenmüller *Ueb. d. Geburt d. Heilandes von d. Jungfrau;* in Gabler *Theol. Journ.* II. 2. Stäudlin *Dogmat. u. Dogmengesch.* 295 ff. (Walther) *Versuch eines schriftmäfsigen Beweises, dass Joseph der wahre Vater Christi sey.* B. 1792. Bauer l. l. 303 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 229 ff. Greiling *Das Leben Jesu von Nazareth.* 24 ff. Ammon Commentat. de primordiorum Iesu Christi fontibus, incrementis et nexu cum religione Christiana, in Opuscc. noviss. Gott. 1803. Ei. *Bibl. Theol.* II. 245 ff. Eberhard *Geist des Urchristenthums.* III. 147 ff.

f) Cf. Paulus *Das Leben Jesu, als Grundlage einer reinen Gesch. des Urchristenthums.* I. Abth. 1. p. 97 f.

g) Ammon Summa Th. Chr. 186. — De vera loci Ies. 7, 14. interpretatione v. Gesenius *Commentar üb. den Jes.* I. p. 297 ff.

De ratione, narrationes istas in institutione populari recte tractandi v. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 275 ff. Ammon *Zeit- u. Festpredigten.* Erl. 1810. 74 ff. Klefeker *Prakt. Vorles. üb. das N. T.* H. I. 65 ff.

§. 124.

Doctrinae ecclesiasticae de Iesu θεανθρώπῳ expositio historica.

Quanquam scriptores ss. pluribus in locis eidem Iesu Messiae augustiorem quandam, divinae proximam, vel ipsam divinam tribuerunt naturam (§§. 82. 83.), et λόγον (Io. 1, 14.), sive filium Dei sensu eminentiore dictum (Rom. 1, 3. 4. 9. Gal. 4, 4. Phil. 2, 6. 7.), in Iesu homine hominem factum esse affirmarunt: nusquam tamen docuerunt, quae sit illa hominis Iesu et naturae illius augustioris coniunctio, quique eius modus;

neque notiones et voces istas θεανθρώπου, *naturarum*, *personae* et *communicationis idiomatum* Christianae religionis doctrinae postea obtrusas, omnino exhibuerunt. Supplevit tamen satis mature doctorum sedula cura permultis iisdemque acerrimis excitata controversiis. Postquam enim iam prioribus seculis alii aliter modum unionis filii Dei cum homine Iesu factae explicare coeperant, in quibus *Gnostici*, praeeunte Cerintho, λόγον in Iesum hominem tum demum, quum baptizatus esset ab Ioanne, se demisisse et sub ipsius mortem ab eo recessisse putabant [a]): Origenes exstitit auctor subtilioris sententiae [b]), qua λόγος ab animo Christi humano, quasi mediatore Dei cum corpore coniunctionis, accuratius distingueretur. Apollinarem, episcopum Laodicenum, qui, aliis quidem (ἀψύχοις, *Arianis*) animum omnino humanum Christo denegantibus, sec. IV. λόγον instar et loco rationis (νόου) fuisse opinatus erat [c]), excepit sec. sequente medio Nestorius, patriarcha Constantinop., qui, quum morem receptum Mariam θεοτόκον pro χριστοτόκῳ appellandi aliasque phrases in ecclesia usitatas, velut: Deus natus, passus, mortuus est [d]), vituperaret, duas in Christo naturas separare et quasi duas personas statuere visus est. Qua sententia in Concilio Ephes. a. 431 damnata novisque finitionibus formulae orthodoxae introductis, ex ipsis Nestorii adversariis Eutyches in contrariam delapsus opinionem, commixtionem s. confusionem naturarum in Christo, ita, ut una unitione facta exsisteret, docere visus est, contra quem Concilium Chalcedonense a. 451 naturas Christi ἀσυγχύτως καὶ ἀτρέπτως coniunctas esse voluit. Neque vero et aliarum synodorum decretis, neque ipsorum imperatorum edictis, v. c. celeberrimo illo Zenonis *Henotico* a. 482 edito novorumque dissidiorum parente, prohiberi potuit, quo minus novi identidem exorirentur et Nestorii et Eutychis sectatores (*Monophysitae*), et inde a seculo VII. cum *Monotheletis* moveretur controversia, ad quam opprimendam

synodus sexta oecumenica, Constantinopoli in *Trullo* habita, a. 680 formulam de duabus voluntatibus, humana quidem divinae subiecta, sanxit, cuius decreta Synodus *quinisexta* s. *Trullana* proprie dicta a. 692 denuo confirmavit. E *Nestorianis* sec. VIII. *Adoptiani* prodiisse videntur; qui, quum Iesum hominem adoptione quadam Dei filium factum esse contendissent, in Concilio Francof. a. 794 condemnati sunt. Formulam ecclesiasticam, quam a Cyrillo Alex., Athanasio, Leone Magno olim acriter defensam Ioannes Damasc. uberius exposuit e), Scholastici quoque, licet nonnulla subtilius disputaverint, fere omnes tuiti sunt f).

Petav. de dogm. theol. T. V. VI. Cotta ad Gerhard Loc. th. T. IV. Wakefield *Enquiry into the opinions of the Christian writers of the three first centuries concerning the person of Jesus Christ*. Lond. 1783. *Ueb. Jesus Amt u. Person nach der Meinung d. alten Kirchenväter*; in Henke *Mag.* III. Walch *Hist. d. Ketzereien*. T. V—IX. tot. Fuchs *Biblioth. d. Kirchenversammlungen*. IV, 1 ff. Planck Observatt. supra ll. Beck Commentt. 479 ff.

a) Lampe Prolegomena Commentarii in Ev. Ioann. I. II. c. 3.

b) C. Cels. I. 381. II. 9. III. 41. IV. 15 ff. VI. 47 s. VII. 703 ff. ed. de la Rue; de princ. prooem. II. 6. „Hac ergo substantia animae inter Deum carnemque mediante (non enim possibile erat Dei naturam corpori sine mediatore misceri) nascitur Deus homo, illa substantia media existente, cui utique contra naturam non erat corpus assumere." IV. 30 s. Homil. I. in Ezech.

c) Gerhard L. th. IV. 19 ff.

d) Socrates Histor. eccles. VII. c. 34.

e) Adv. Nestorianor. haeresin. T. I. 555 ff. ed. Le Quien. De fid. orth. II. 14. III. 2—4. De recta sententia. T. I. 390 ff. Contra Iacobitas. 397 ff. De duabus voluntatibus. 529 ff.

f) Praeter Abaelardum, qui in Nestorianismi suspicionem incidit, vid. Petr. Lombard. l. III. P. 1. Dist. 1—17. Duns Scotus Commentar. ad h. l. Thom. Aquin. Summ. Theol. P. III. quaest. 1 ff.

§. 125.

Continuatio.

Tempore emendationis ſacrorum, cuius quidem auctores publicam eccleſiae graecae latinaeque doctrinam et ſuam eſſe profitebantur, novae exſtiterunt controverſiae, inprimis de praeſentia corporis et ſanguinis Ieſu Chriſti in coena ſacra exhibiti, partim cum Helvetiis theologis eosque ſequentibus (*Sacramentariis*), qui *verbalem* communionem naturarum defenderunt et cum Caſp. Schwenkfeld, qui Eutychianismi accuſatus eſt, partim poſt Lutheri mortem cum Cryptocalviniſtis et cum Pontificiis nonnullis theologis [a]). Ita factum eſt, ut per Concordiae formulam et Mart. Chemnitium aliosque theologos publica noſtri coetus de mutua virtutum utriusque Chriſti naturae communicatione deque intima utriusque naturae communione doctrina certis iisque ſubtilioribus formulis adſtringeretur [b]). Cuius ſumma continetur hisce decretis primariis: In Ieſu Chriſto, aeque vero et perfecto Deo atque homine, eſt naturarum *dualitas*, quia non homo tantum eſt, nec Deus tantum; et perſonae *unitas*, quia unus eſt Chriſtus, *θεάνθρωπος*, qui conſtat ex duabus et in duabus naturis. Actus ille naturae divinae filii Dei, quo humanam *aſſumſit* [c]), i. e. ita ſecum coniunxit, ut ex eo tempore utraque natura unam efficeret perſonam, dicitur *unitio*, *inhumanatio*, *incarnatio*, *aſſumtio*, *ἐνανθρώπησις*, *ἀνθρώπησις*, *σάρκωσις*, *ἐνσωμάτωσις*, *πρόςληψις*, *οἰκονομία* [d]). *Natura* (*φύσις*, *μορφή*) autem dicitur principium certarum effectionum, proprietatibus quibusdam et facultatibus praeditum, et *perſona* (*ὑπόστασις*, *ὑφιστάμενον*, *πρόςωπον*) ſuppoſitum intelligens ſ. individuum ſubſtantiae incommunicabilis, completae, non ſuſtentatae ab alio, intellectu praeditum [e]).

a) Planck *Geſch. d. proteſtant. Lehrbegr.* T. II. 823. IV. 249 ff. V. P. II. Cotta Diſſ. ad Gerhard L. th. IV. 38 ff. Gerhard

III. 450. Beck Commentt. 494 ff. Ib. p. 499. aliae minores controversiae commemorantur, v. c. inter Heshusium, qui naturae Christi humanae per se spectatae s. in abstracto, id quod ipsi Luthero placuerat, attributa divina vindicare studuit, et Wigandum; controv. inter theologos *Helmstadienses*, qui omnipraesentiam corporis Christi *respectivam*, i. e. ex omnipotentia eius derivandam, defendebant, et *Wirtembergenses*, quibus *absoluta*, e communicatione idiomatum explicanda, probata fuit. Cf. Henke *Kirchengesch.* III. 337 f. 347 ff. Quatenus ecclesia Lutherana *ubiquitatem* aut repudiaverit, aut admiserit, docuit Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 1203 ff.

b) Symb. Athanas. 4. „Sicut anima rationalis et caro unus est homo: ita Deus et homo unus est Christus." Form. Conc. Sol. decl. art. VIII. 762 ff. „Docemus: Etsi Filius Dei per se integra et distincta divinitatis aeternae persona est, adeoque verus, substantialis, perfectus Deus, cum Patre et Spiritu S. ab aeterno fuit, quod tamen (in plenitudine temporis) humanam naturam in unitatem suae personae assumserit, non ita, quasi duae iam in Christo personae, aut duo Christi facti sint: sed quod Chr. Iesus iam in una persona simul verus sit aeternus Deus, ab aeterno ex Patre genitus, et verus homo, e laudatissima virgine Maria natus"; — 763. „sed ita naturas unitas esse sentimus, ut iam post incarnationem ad integram Christi personam non modo divina, sed etiam assumta humana natura pertineat." — 766. „Propter hanc hypostaticam unionem non nude et sola humana natura, cuius proprium est pati et mori, pro totius mundi peccatis est passa: sed ipse Filius Dei vere (secundum tamen naturam humanam assumtam) passus et vere mortuus est, etsi divina natura neque pati neque mori potest." 772. „Non in sua natura Deus mori potest. Postquam autem Deus et homo unitus est in una persona, recte et vere dicitur: Deus mortuus est (Dei passio, Dei sanguis, Dei mors), quando videlicet ille homo moritur, qui cum Deo unum quiddam, seu una persona est." 776. „Naturae eo modo sunt unitae, ut nulla sit facta confusio aut naturae unius in alteram transmutatio, et utraque suas naturales et essentiales proprietates retineat." 778. „His vocabulis (realis communicatio, realiter communicari) nunquam ullam physicam communicationem vel essentialem transfusionem (qua naturae in suis essentiis aut essentialibus proprietatibus confunderentur), docere voluimus, ut quidam *cet.*: sed vocabula et phrases illas *verbali* communicationi opposuimus, quum quidam fingerent, communicationem idiomatum nihil aliud nisi phrasin et modum quendam loquendi, h. e. mera tantum verba, nomina et titulos inanes esse." Chemnit. de duabus in Christo naturis. Ien. 1570. iterum 1591. Frcf. 1651. fol. Musaei Praelectiones in Form. Conc. 255. 91 ff. Gerhard Loc. th. III.

465 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Ernesti Dignitas et veritas incarnationis. Opusc. theol. 395 ff. Reiecerunt formulas istas sensu supra proposito explicatas, praeeuntibus *Valentinianis*, Basilide, *Arianis*, *Nestorianis*, theologi Reformati, *ἀλλοίωσιν* statuentes (Ad Carolum Imp. comitia Augustae celebrantem Fidei H. Zwinglii ratio. A. 1530. p. 5. 6. Zwingli's *Schriften im Auszuge von* Usteri *u.* Vögelin. I. p. 316 ff.), qua de una eademque natura aliud dicatur, aliud vero intelligatur, „quasi nuda vel sola humana natura pro nobis passa sit." Form. Conc. Sol. decl. VIII. 770 ff. Cf. Corpus et Syntagma Confessionum fidei. Genev. 1654. Conf. Helvetica. c. XI. (apud Augusti p. 27.): „Minime docemus, naturam in Christo divinam passam esse, aut Christum secundum humanam naturam adhuc esse in hoc mundo, adeoque esse ubique." Catech. Palatin. quaest. 47. Christum esse, docet, verum Deum et hominem ideoque secundum humanam naturam non amplius in terra, at vero secundum divinam, quae pro omnipraesentia sua in natura humana et extra eam versetur; et Belgica Conf. c. XIX. (ap. Augusti p. 181.): „humana Christi natura proprietates suas non amisit, sed creatura remansit, initium dierum et naturam finitam habens, omniaque, quae vero corpori conveniunt, retinens." Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 604 ff.

c) Verbum e loco Hebr. 2, 16. male deductum. Rectius huc referri potest Phil. 2, 7.

d) Theodoret. Dialog. II. c. 9. *Τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν.* Plura huius usus satis frequentis exempla affert Suicer in Thes. eccl. s. h. v.

e) Baumgarten *Glaubensl.* I. 430. A vulgari notiones illas finiendi ratione discessit cum aliis Reinhard *Dogmat.* 347. eumque secutus Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 560. Cf. Gabler *Theol. Journ.* III. 454. V. 254 f.

§. 126.

Continuatio.

Unitione personali efficitur *unio* personalis s. hypostatica, quae est status ille, in quo natura Christi humana cum divina ita est coniuncta, ut utraque unam tantum constituat personam. Negarunt doctores ecclesiastici, unionem illam esse naturalem s. essentialem, accidentalem s. parastaticam, mysticam, moralem, externam, verbalem, praedicamentalem, sacramentalem;

III. 450. Beck Commentt. 494 ff.; Ib. p. 499. aliae minores controversiae commemorantur, v. c. inter Hesshusium, qui naturae Christi humanae per se spectatae s. in abstracto, id quod ipsi Luthero placuerat, attributa divina vindicare studuit, et Wigandum; controv. inter theologos *Helmstadienses*, qui omnipraesentiam corporis Christi *respectivam*, i. e. ex omnipotentia eius derivandam, defendebant, et *Wirtembergenses*, quibus *absoluta*, e communicatione idiomatum explicanda, probata fuit. Cf. Henke *Kirchengesch.* III. 337 f. 347 ff. Quatenus ecclesia Lutherana *ubiquitatem* aut repudiaverit, aut admiserit, docuit Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 1203 ff.

b) Symb. Athanas. 4. „Sicut anima rationalis et caro unus est homo: ita Deus et homo unus est Christus." Form. Conc. Sol. decl. art. VIII. 762 ff. „Docemus: Etsi Filius Dei per se integra et distincta divinitatis aeternae persona est, adeoque verus, substantialis, perfectus Deus, cum Patre et Spiritu S. ab aeterno fuit, quod tamen (in plenitudine temporis) humanam naturam in unitatem suae personae assumserit, non ita, quasi duae iam in Christo personae, aut duo Christi facti sint: sed quod Chr. Iesus iam in una persona simul verus sit aeternus Deus, ab aeterno ex Patre genitus, et verus homo, e laudatissima virgine Maria natus"; — 763. „sed ita naturas unitas esse sentimus, ut iam post incarnationem ad integram Christi personam non modo divina, sed etiam assumta humana natura pertineat." — 766. „Propter hanc hypostaticam unionem non nude et sola humana natura, cuius proprium est pati et mori, pro totius mundi peccatis est passa: sed ipse Filius Dei vere (secundum tamen naturam humanam assumtam) passus et vere mortuus est, etsi divina natura neque pati neque mori potest." 772. „Non in sua natura Deus mori potest. Postquam autem Deus et homo unitus est in una persona, recte et vere dicitur: Deus mortuus est (Dei passio, Dei sanguis, Dei mors), quando videlicet ille homo moritur, qui cum Deo unum quiddam, seu una persona est." 776. „Naturae eo modo sunt unitae, ut nulla sit facta confusio aut naturae unius in alteram transmutatio, et utraque suas naturales et essentiales proprietates retineat." 778. „His vocabulis (realis communicatio, realiter communicari) nunquam ullam physicam communicationem vel essentialem transfusionem (qua naturae in suis essentiis aut essentialibus proprietatibus confunderentur), docere voluimus, ut quidam *cet.*: sed vocabula et phrases illas *verbali* communicationi opposuimus, quum quidam fingerent, communicationem idiomatum nihil aliud nisi phrasin et modum quendam loquendi, h. e. mera tantum verba, nomina et titulos inanes esse." Chemnit. de duabus in Christo naturis. Ien. 1570. iterum 1591. Frcf. 1651. fol. Musaei Praelectiones in Form. Conc. 255. 91 ff. Gerhard Loc. th. III.

465 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Ernesti Dignitas et veritas incarnationis. Opusc. theol. 395 ff. Reiecerunt formulas istas sensu supra proposito explicatas, praeeuntibus *Valentinianis*, Basilide, *Arianis*, *Nestorianis*, theologi Reformati, *ἀλλοίωσιν* statuentes (Ad Carolum Imp. comitia Augustae celebrantem Fidei H. Zwinglii ratio. A. 1530. p. 5. 6. Zwingli's *Schriften im Auszuge von* Usteri *u.* Vögelin. I. p. 316 ff.), qua de una eademque natura aliud dicatur, aliud vero intelligatur, „quasi nuda vel sola humana natura pro nobis passa sit." Form. Conc. Sol. decl. VIII. 770 ff. Cf. Corpus et Syntagma Confessionum fidei. Genev. 1654. Conf. Helvetica. c. XI. (apud Augusti p. 27.): „Minime docemus, naturam in Christo divinam passam esse, aut Christum secundum humanam naturam adhuc esse in hoc mundo, adeoque esse ubique." Catech. Palatin. quaest. 47. Christum esse, docet, verum Deum et hominem ideoque secundum humanam naturam non amplius in terra, at vero secundum divinam, quae pro omnipraesentia sua in natura humana et extra eam versetur; et Belgica Conf. c. XIX. (ap. Augusti p. 181.): „humana Christi natura proprietates suas non amisit, sed creatura remansit, initium dierum et naturam finitam habens, omniaque, quae vero corpori conveniunt, retinens." Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 604 ff.

c) Verbum e loco Hebr. 2, 16. male deductum. Rectius huc referri potest Phil. 2, 7.

d) Theodoret. Dialog. II. c. 9. *Τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν.* Plura huius usus satis frequentis exempla affert Suicer in Thes. eccl. s. h. v.

e) Baumgarten *Glaubensl.* I. 430. A vulgari notiones illas finiendi ratione discessit cum aliis Reinhard *Dogmat.* 347. eumque secutus Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 560. Cf. Gabler *Theol. Journ.* III. 454. V. 254 f.

§. 126.

Continuatio.

Unitione personali efficitur *unio* personalis s. hypostatica, quae est status ille, in quo natura Christi humana cum divina ita est coniuncta, ut utraque unam tantum constituat personam. Negarunt doctores ecclesiastici, unionem illam esse naturalem s. essentialem, accidentalem s. parastaticam, mysticam, moralem, externam, verbalem, praedicamentalem, sacramentalem;

III. 450. Beck Commentt. 494 ff.; Ib. p. 499. aliae minores controversiae commemorantur, v. c. inter Heshusium, qui naturae Christi humanae per se spectatae s. in abstracto, id quod ipsi Luthero placuerat, attributa divina vindicare studuit, et Wigandum; controv. inter theologos *Helmstadienses*, qui omnipraesentiam corporis Christi *respectivam*, i. e. ex omnipotentia eius derivandam, defendebant, et *Wirtembergenses*, quibus *absoluta*, e communicatione idiomatum explicanda, probata fuit. Cf. Henke *Kirchengesch.* III. 337 f. 347 ff. Quatenus ecclesia Lutherana *ubiquitatem* aut repudiaverit, aut admiserit, docuit Baumgarten *Geschichte d. Religionspartheien.* 1203 ff.

b) Symb. Athanas. 4. „Sicut anima rationalis et caro unus est homo: ita Deus et homo unus est Christus." Form. Conc. Sol. decl. art. VIII. 762 ff. „Docemus: Etsi Filius Dei per se integra et distincta divinitatis aeternae persona est, adeoque verus, substantialis, perfectus Deus, cum Patre et Spiritu S. ab aeterno fuit, quod tamen (in plenitudine temporis) humanam naturam in unitatem suae personae assumserit, non ita, quasi duae iam in Christo personae, aut duo Christi facti sint: sed quod Chr. Iesus iam in una persona simul verus sit aeternus Deus, ab aeterno ex Patre genitus, et verus homo, e laudatissima virgine Maria natus"; — 763. „sed ita naturas unitas esse sentimus, ut iam post incarnationem ad integram Christi personam non modo divina, sed etiam assumta humana natura pertineat." — 766. „Propter hanc hypostaticam unionem non nude et sola humana natura, cuius proprium est pati et mori, pro totius mundi peccatis est passa: sed ipse Filius Dei vere (secundum tamen naturam humanam assumtam) passus et vere mortuus est, etsi divina natura neque pati neque mori potest." 772. „Non in sua natura Deus mori potest. Postquam autem Deus et homo unitus est in una persona, recte et vere dicitur: Deus mortuus est (Dei passio, Dei sanguis, Dei mors), quando videlicet ille homo moritur, qui cum Deo unum quiddam, seu una persona est." 776. „Naturae eo modo sunt unitae, ut nulla sit facta confusio aut naturae unius in alteram transmutatio, et utraque suas naturales et essentiales proprietates retineat." 778. „His vocabulis (realis communicatio, realiter communicari) nunquam ullam physicam communicationem vel essentialem transfusionem (qua naturae in suis essentiis aut essentialibus proprietatibus confunderentur), docere voluimus, ut quidam *cet.*: sed vocabula et phrases illas *verbali* communicationi opposuimus, quum quidam fingerent, communicationem idiomatum nihil aliud nisi phrasin et modum quendam loquendi, h. e. mera tantum verba, nomina et titulos inanes esse." Chemnit. de duabus in Christo naturis. Ien. 1570. iterum 1591. Frcf. 1651. fol. Musaei Praelectiones in Form. Conc. 255. 91 ff. Gerhard Loc. th. III.

465 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Ernesti Dignitas et veritas incarnationis. Opusc. theol. 395 ff. Reiecerunt formulas istas sensu supra proposito explicatas, praeeuntibus *Valentinianis*, Basilide, *Arianis*, *Nestorianis*, theologi Reformati, *ἀλλοίωσιν* statuentes (Ad Carolum Imp. comitia Augustae celebrantem Fidei H. Zwinglii ratio. A. 1530. p. 5. 6. Zwingli's *Schriften im Auszuge von* Usteri *u.* Vögelin. I. p. 316 ff.), qua de una eademque natura aliud dicatur, aliud vero intelligatur, „quasi nuda vel sola humana natura pro nobis passa sit." Form. Conc. Sol. decl. VIII. 770 ff. Cf. Corpus et Syntagma Confessionum fidei. Genev. 1654. Conf. Helvetica. c. XI. (apud Augusti p. 27.): „Minime docemus, naturam in Christo divinam passam esse, aut Christum secundum humanam naturam adhuc esse in hoc mundo, adeoque esse ubique." Catech. Palatin. quaest. 47. Christum esse, docet, verum Deum et hominem ideoque secundum humanam naturam non amplius in terra, at vero secundum divinam, quae pro omnipraesentia sua in natura humana et extra eam versetur; et Belgica Conf. c. XIX. (ap. Augusti p. 181.): „humana Christi natura proprietates suas non amisit, sed creatura remansit, initium dierum et naturam finitam habens, omniaque, quae vero corpori conveniunt, retinens." Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 604 ff.

c) Verbum e loco Hebr. 2, 16. male deductum. Rectius huc referri potest Phil. 2, 7.

d) Theodoret. Dialog. II. c. 9. *Τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ θεοῦ λόγου καλοῦμεν οἰκονομίαν.* Plura huius usus satis frequentis exempla affert Suicer in Thes. eccl. s. h. v.

e) Baumgarten *Glaubensl.* I. 430. A vulgari notiones illas finiendi ratione discessit cum aliis Reinhard *Dogmat.* 347. eumque secutus Bretschneider *Syst. Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 560. Cf. Gabler *Theol. Journ.* III. 454. V. 254 f.

§. 126.

Continuatio.

Unitione personali efficitur *unio* personalis s. hypostatica, quae est status ille, in quo natura Christi humana cum divina ita est coniuncta, ut utraque unam tantum constituat personam. Negarunt doctores ecclesiastici, unionem illam esse naturalem s. essentialem, accidentalem s. parastaticam, mysticam, moralem, externam, verbalem, praedicamentalem, sacramentalem;

at eandem *perſonalem*, *veram* et *realem*, et *ſupernaturalem* eſſe contenderunt, varii generis comparationibus uſi, quibus περιχώρησιν ſ. permeationem naturae humanae a divina effectam ſignificarent iſtudque myſterium illuſtrarent [a]). Docuerunt item, unionem illam factam eſſe ἀσυγχύτως (ſine confuſione naturarum, qua tertia quaedam effecta eſſet), ἀτρέπτως (ſine mutatione naturarum, quaſi humana natura a divina abſorpta), ἀχωρίστως ſ. ἀδιαλύτως ſ. ἀδιαστάτως (ſine ſeparatione et ſeiunctione naturarum unquam futura), ἀδιαιρέτως (ſine diviſione naturarum) et ἀναλλοιώτως. Ex unione perſonali derivantur 1. *communio* naturarum ſ. ea naturarum in Chriſto relatio mutua, qua fit, ut altera alterius ſit propria (conſequens *reale*) et 2. *propoſitiones perſonales* (conſequens *verbale*), ſ. enunciationes, in quibus concretum unius naturae praedicatur de concreto alterius, quales ſunt: Filius hominis eſt filius Dei, Filius Dei eſt homo (Marc. 15, 39. Luc. 1, 35. 1 Cor. 15, 47.). Concretum naturae autem dicitur individuum, in quo natura alterutra ineſt reſpectu unionis et propter ipſam conſiderata. Propoſitiones iſtas appellarunt *ſingulares* in hac perſona, ſiquidem de hac tantum ſic dicere licet, et *inuſitatas* alibi. Monuerunt praeterea: quia perſonalis unio non tollat naturarum diſtinctionem, ſed naturae duae in Chriſto perſonaliter unitae, divinitas ſcilicet et humanitas, maneant eſſentialiter diſtinctae, ideo dici non poſſe *in abſtracto:* deitas eſt humanitas, vel humanitas eſt deitas.

Buddeus Compend. Th. dogm. 507. Gerhard Loc. th. III. 452 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 88 ff. Seiler Th. dogm. pol. 271 ff. Morus Epit. Th. Chr. 141. Reinhard *Dogmat.* 354 ff. Minus apte (cf. Gerhard l. l. 458.) alii et eas propoſitiones huc referunt, quibus toti perſonae concreta naturarum ſingularum tribuuntur, v. c. Chriſtus eſt filius hominis ſ. Chriſtus eſt filius Dei. — Beck Commentt. 502.

a) Form. Conc. Art. VIII. 769. „Hoc autem (naturarum unio et communicatio) poſt articulum ſ. Trinitatis ſummum eſt myſterium, quo nullum maius in coelo et in terra reperitur."

§. 127.

Continuatio. — De communicatione idiomatum.

E communione naturarum sequitur *communicatio idiomatum*, h. e. ea naturarum in Christo relatio, qua utraque id, quod alterius proprium est, ita possidet, uti per essentiam eius fieri potest [a]). Cui notioni uberius explicandae adhibitae sunt *propositiones idiomaticae*, quarum tria numerant genera seu totidem modos diversos considerandi communicationem idiomatum [b]). I. Genus *ἰδιοποιητικόν* eas complectitur propositiones, quibus idiomata naturarum dicuntur de concreto personae vel naturae, et tres habet species: 1. *ἀντίδοσιν*, i. e. propositiones, quibus de tota persona aliquid enuntiatur, quod alterutri naturae convenit, v. c. Christus passus est (Luc. 24, 26.); 2. *κοινωνίαν τῶν θείων*, i. e. enuntiationes, quae de concreto naturae humanae proprietatem praedicant naturae divinae, v. c. Iesus aeternus est (Io. 3, 13. Matth. 9, 6.); 3. *ἰδιοποίησιν*, i. e. phrases, in quibus *subiectum* est concretum naturae divinae, *praedicatum* idioma humanae naturae, v. c. filius Dei est cruci affixus. (1 Cor. 2, 8.) II. Genere *apotelesmatico* eae continentur propositiones, quibus apotelesmata s. actiones ad opus mediatorium spectantes tribuuntur [c]) 1. vel toti personae, v. c. Christus nos a poena legis liberavit (Gal. 3, 13.); 2. vel concreto naturae divinae, v. c. filius Dei in terris apparuit, ut peccata mundi tolleret (1 Io. 3, 8.); 3. vel concreto naturae humanae, v. c. homo Iesus Deo salutis omnium causa tanquam pecuniam redemtoriam sese obtulit (1 Tim. 2, 6.). III. Genus *maiestaticum* s. *αὐχηματικόν* (*μετάδοσις, βελτίωσις, δόξασις, ὑπερύψωσις*) effata continet, quibus de abstracto naturae humanae praedicantur idiomata naturae divinae (*αὐχήματα*), v. c. humana Christi natura est omniscia, omnipraesens (Matth. 28, 18. 20. Phil. 2, 9—11.); et tales propositiones, ipso

praeeunte Luthero, dissentientibus tamen nonnullis, nominarunt *abstractivas* [d]).

Ioann. Damasc. III. c. 11 ff. Melanchth. Loc. th. de filio. p. 15 ff. ed. Lips. a. 1559. Form. Conc. VIII. Chemnit. de duab. naturis in Christo. Gerhard L. th. III. 348. Calov. Syst. VII. 200 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 90 ff. Morus Comment. in epit. II. 87 ff. Reinhard *Dogmatik.* 357 ff. Neque tamen omnes in singulis rebus consentiunt.

a) Form. Conc. Sol. decl. VIII. 765. „Naturae in Christo eo modo unitae sunt, ut veram inter se communicationem habeant." 774. „Humana natura inde, quod cum divina personaliter unita est (deposito servili statu et humiliatione, iam glorificata et ad dexteram maiestatis et virtutis divinae exaltata), praeter et supra naturales, essentiales, atque in ipsa permanentes humanas proprietates, etiam singulares, excellentissimas, maximas, supernaturales, impervestigabiles, ineffabiles atque coelestes praerogativas maiestatis, gloriae, virtutis ac potentiae super omne, quod nominatur, non solum in hoc seculo, sed etiam in futuro, accepit." 776. „Quae Chr. in tempore accepit, ea non secundum divinitatem, sed respectu humanae naturae accepit." 782. „Christus etiam secundum assumtam humanam naturam omnia novit et potest." 784. „Christus (homo) ubique esse potest, ubi Deus est, ita, ut omnia plena sint Christi, etiam iuxta humanitatem" (cui quidem sententiae verba Io. 6, 32.: ὅπου ἦν τὸ πρότερον, repugnant, quibus ipsi Christi animae certum πού, quod dicunt, tribuitur). 785. „Homo ille, qui est filius Mariae, revera est et vocatur omnipotens aeternus Deus, qui aeternam habet potestatem, qui omnia creavit et conservat (per communicationem idiomatum), propterea quod cum divinitate una sit persona, et verus sit Deus." 787. „Negamus, quod humanitas Christi in omnia loca coeli et terrae *localiter* extensa sit, quod tamen ne quidem divinitati tribui debet."

b) Form. Conc. VIII. 770. 773. — Ceterum attributa ἀνενέργητα *mediate* tantum cum natura humana communicata fuisse decretum est. Baumgarten *Polem.* II. 123.

c) Contra Osiandrum, qui ad divinam naturam, et Stancarum, qui ad humanam nat. solam munus mediatorium retulit (Walch *Religionsstreitigkeiten in der Evang. Luther. Kirche.* T. IV. c. 2. 140 ff. 171 ff. Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegriffs.* IV. 256 ff.), hoc genus defensum est, ut toti personae *apotelesmata* tribui ostenderetur. Formula: *unus e trinitate passus est*, inde accepta est, repudiato autem Theopaschitarum errore, qui docuerunt, divinitatem passam esse. Gerhard Loc. th. III. 485.

d) Ger-

d) Gerhard Loc. th. III. 545., coll. Form. Conc. 764. Morus Comment. in epit. II. 43 s.

§. 128.

Epicrisis.

Doctrinam istam probaturi theologi *primum* uti solent argumento hoc generali, quo docent, idiomata, quae scriptura s. Christum accepisse affirmat (Matth. 28, 18. Phil. 2, 9—11. 1 Cor. 15, 24—27. al.), ea non secundum naturam divinam, quippe quae nullam accessionem admittat, sed secundum humanam illum accepisse, unde concludunt, idiomata naturae alterius cum altera esse communicata. *Deinde* ad ea scripturae s. effata provocant, quibus singula attributa et opera divina Iesu homini tribui videntur (§. 84.). Haud inepte *denique* monuerunt, scriptores ss. de Christo loquentes interdum partim *τὴν σάρκα* et *τὸ πνεῦμα* eius distinguere (Rom. 1, 3. 9, 5. 1 Petr. 4, 1.), partim formulis uti, quarum aliae (ut *Ἰησοῦς, υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*) proprie ad humanam eius naturam, aliae (velut *κύριος, υἱὸς τοῦ θεοῦ*) ad sublimiorem (messianam) eius dignitatem potius referri possint. Quanquam autem formulae et enuntiationes istae sine omni arte et subtilitate philosophica a scriptoribus ss. usurpatae sunt, et ita quidem, ut suam de Deo uno persuasionem simul strenue profiterentur, nec nova inauditaque dogmata proferre viderentur [a]); negari tamen nequit, effatis eorum ad litteram intellectis semina quaedam doctrinae ecclesiasticae vere inesse, et, unione naturarum in Christo posita, facillime communicationem etiam idiomatum inde deduci potuisse. Sed universa haec doctrina, qualis a theologis per tot discrimina rerum sensim stabilita est, nullius est frugis ad veram virtutem consequendam, imo exempli Iesu Christi ad imitandum nobis propositi vim quam maxime debilitat; praeterea repugnat et sanae rationi [b]) et aliis quibusdam scripturae s. effatis certissimis (§. 92.): quam ob rem integrae

Christianorum familiae et singuli multi, recentioribus praesertim temporibus, ab ea deflexerunt. Subsistamus igitur in simpliciore illo doctrinae typo [c]), qui in ipsa scriptura s. nobis exhibitus est (§§. 92. 93.); atque hoc potissimum agamus, ut Iesum Christum pia mente colamus tanquam legatum vere divinum (Io. 17, 3.), per quem tot ac tanta beneficia in genus humanum collata sunt, qui vere divinae voluntatis interpres regnique vere divini conditor est et ipse plenus numine (τῷ θείῳ), non sine Deo talis tantusque nobis propositus (§. 123.). Hunc laeto et alacri animo amplectamur, hunc strenue fortiterque teneamus tanquam prototypum hominum vera religione atque virtute imbuendorum (Phil. 2, 5. 7.); huius exemplum summo studio sequamur. Sic dogma illud de divina Christi natura non metaphysico, sed morali, quem ipse significavit Io. 10, 30. 17, 21. [d]), sensu intellectum, quo dignitatem eius moralem ac veritatem doctrinae ab eo traditae symbolica quadam ratione adumbrat, summa cum admiratione uberrimoque cum vitae fructu a vero quoque Christi cultore percipi poterit.

a) Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 381 f. „*Die erhabenern Begriffe von Jesu, welche das Urchristenthum durchdringen, sprechen sich auf mannichfache Weise, aber eben hiermit nicht dogmatisch bestimmt, und als Glaubenslehren, aus. Sie standen also ganz ungezwungen neben dem entschiedensten Monotheismus; und waren außer denen, welche mit dem höheren Begriffe vom Himmelreiche zusammenhingen, nur theils Ausdrücke der Gefühle von Verehrung und Hingebung, theils Darstellungen der wesentlichen Verbindung, in welcher sie Gott und Jesum, seine Person und seine Sache, dachten. Daher Schrift und Kirche oft die Begriffe von Menschwerdung und Offenbarung mit einander vertauschen.*"

b) Monuit iam Origenes Commentar. in Ioann. Tom. XX. c. 11.: θεὸν γὰρ οὐ θεμιτὸν ἀποθνήσκειν λέγειν. Cf. Lucian. T. I. ed. Salmur. p. 262. Μὴ δυνατὸν, ἐξ ἡμισείας μέν τινα Θεὸν εἶναι, τεθνάναι δὲ τῷ ἡμίσει.

c) Melanchthon Loc. comm. ed. a. 1521. fol. 4. a. b. et 5. a. (p. 8 f. ed. Augusti): „Non est, cur multum operae ponamus

in locis illis supremis, de Deo, de unitate, de trinitate Dei, de mysterio creationis, de *modo incarnationis.* Quaeso te, quid adsecuti sunt iam tot seculis scholastici Theologistae, quum in his locis solis versarentur? . . . Iam si libeat ingenioso mihi esse in re non necessaria, facile queam evertere, quaecunque pro fide dogmatis argumenta produxerunt, et in his quam multa rectius pro haeresibus quibusdam facere videntur, quam pro catholicis dogmatis. . . . Hoc est Christum cognoscere, *beneficia eius cognoscere*, non, quod isti docent, *eius naturas, modos incarnationis contueri.* . . . Paulus in ep., quam Romanis dicavit, quum doctrinae Chr. compendium conscriberet, num de mysteriis trinitatis, de modo incarnationis, de creatione activa, et creatione passiva philosophabatur? . . . Praevidebat enim fore, ut relictis salutaribus locis, animos converteremus ad frigidas et alienas a Christo disputationes." Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. *A.* 330 ff. Schwarz *Grundr. der kirchlichprotest. Dogmat.* 2. *A.* §. 112. — Cf. De Wette *Rel. u. Theol.* 2. *A.* 251 ff. et quae in contrariam partem monuit Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 169. — G. Ch. Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* B. II. L. 1822. p. 224. „*So (als Führer und Vorbild aller Menschen) will Christus geehrt seyn, nicht, wie die Herrnhuter und Methodisten thun, welche den Heiland zu Gott machen, an ihn alle Gebete richten, von ihm alle Hülfe und Seligkeit ganz ohne eigene Arbeit und Verdienst erwarten, des höchsten Gottes kaum noch gedenken, ihn sogar der Fürsprache des Sohnes bedürftig halten, um Gnade und Segen über das sündige Geschlecht auszutheilen, oder auch, wie das gemeine Volk in aller Welt es macht, dass es Christum als den Sündenträger und Seligmacher verehrt, und im thatlosen Glauben an sein Verdienst alle Rechtfertigung und Begnadigung zu erlangen hofft, und doch ihm nur die äussere Ehre erweist, bei seinem Namen sich zu verneigen, ohne doch um seinetwillen das Fleisch zu kreutzigen sammt den Lüsten und Begierden (Gal. 5, 24.), und sich selbst zu verleugnen, sein Kreutz auf sich zu nehmen, und ihm nachzufolgen (Mark. 8, 34.). O der traurigen, unwürdigen, verderblichen Christolatrie!*" Fr. Jacobs *Verm. Schriften.* Th. I. p. 390. „*Es ist nicht viel weniger, als Gotteslästerung, die Seligkeit durch das Festhalten an gewissen streitigen und schwer zu begreifenden Sätzen zu bedingen.*"

d) Von Ammon *Die unveränderl. Einheit der ev. Kirche.* B. II. H. 2. Dresd. 1828. p. 54 f. „*Der ev. Theolog darf nicht übersehn, dass sich die Gemeinschaft Jesu mit dem Vater zuerst immer nur auf den moralischen Beruf eines Weltheilandes (Joh. 17, 2. ganz parallel mit Matth. 28, 18.) bezieht, und dass, wie es in der Sache selbst lag, die Prädicate der Welt-*

ſchöpfung und Erhaltung von den Apoſteln (Col. 1, 16. Hebr. 1, 2. Joh. 1, 3.) erſt dann auf die höhere Natur Chriſti übergetragen werden konnten, als ſich nach ſeiner Rückkehr in den Himmel ihre Anſicht ſeiner moraliſchen Einheit mit dem Vater auch metaphyſiſch weiter ausgebildet und entwickelt hatte."

§. 129.

De ſtatu Ieſu Chriſti duplici.

Doctrina eccleſiaſtica.

Nonnullis librorum ſſ. locis Ieſus in deſtinata ſibi a Deo et ſuscepta a ſe provincia Meſſiae adminiſtranda duplex quaſi ſtadium obiiſſe dicitur, alterum humilius ac triſtius, quum in his terris verſabatur, alterum ſublimius atque felicius, quod opere peracto praemii inſtar poſt mortem aſſecutus eſt (1 Petr. 1, 11. Hebr. 5, 7. 1 Tim. 3, 16. Io. 17, 4. 5. Luc. 24, 26. Phil. 2, 7—12.). Ex quibus informatum eſt de ſtatu Ieſu Chriſti duplici dogma. Status *exinanitionis* (voce e vulgata Verſione loci Phil. 2, 7. depromta) ſ. humiliationis appellatur ille, in quo Ieſus Chriſtus, cuius integra perſona, proprie quidem ſecundum humanam naturam, *ſubiectum exinanitum* fuiſſe perhibetur [a]), ab uſu idiomatum naturae divinae perpetuo, pleno et perfecto abſtinuit (*κένωσις*) [b]), ita, ut *κτῆσιν* quidem eorum haberet, *χρῆσιν* autem, interdum tantum radiis divinitatis in Chriſto emicantibus, ſuſpenderet, et in quo miſerias potius atque cruciatus ad mortem usque ſuapte ſponte ſubiit (*ταπείνωσις*). Diſtingui ſolent, aliis tamen ob librorum ſymbolicorum ſilentium aliter ſtatuentibus [c]), *modi* ſ. *gradus* exinanitionis quinque, nativitas, vita miſera, paſſio, mors et ſepultura; et conſilium Ieſu Chriſti in ſubeunda hac conditione eo ſpectaſſe docent, ut Ieſus morte ſua homines Deo reconciliaret (Hebr. 2, 14—18.), ſummi erga homines amoris documentum exhiberet luculentiſſimum (Io. 3, 16. Eph. 5, 2.), eosque ad fidem et fiduciam ipſi habendam perduceret

(Hebr. 4, 15. 5, 5.), exemplum iis relinquens, quod imitentur, praestantissimum (Matth. 20, 28. Io. 13, 12—15. Phil. 2, 5. 1 Petr. 2, 21.).

Form. Conc. Epit. VIII. 608 ff. Sol. decl. VIII. 767. „Ex hac unione et naturarum communione humana natura habet illam exaltationem, post resurrectionem a mortuis, super omnes creaturas in coelo et in terra, quae revera nihil aliud est, quam quod Christus formam servi prorsus deposuit; humanam vero naturam non deposuit, sed in omnem aeternitatem retinet, et ad plenam possessionem et divinae maiestatis usurpationem secundum assumtam humanam naturam evectus est. Eam vero maiestatem statim in sua conceptione, etiam in utero matris habuit: sed ut Apostolus loquitur, seipsum exinanivit, eamque, ut D. Lutherus docet, in statu suae humiliationis *secreto* habuit, neque eam semper, sed quoties ipsi visum fuit, usurpavit." 774 f. Calov. Syst. loc. theol. VII. 614 ff. Gerhard L. th. III. 360 ff. Buddeus Comp. th. dogm. 531 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 286 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 174 ff. Reinhard *Dogmat.* 365 ff. — Seculo XVII. praeter alias quaestiunculas acriter quoque disceptatum est, num per κένωσιν s. abdicationem ab usu perpetuo, pleno et perfecto, id quod theologis Giessensibus, annuente Form. Conc. p. 608., placuit, an per κρύψιν s. usum perpetuum, sed occultum, quod Tubingenses decreverunt, divina maiestas in vita Christi terrestri non apparuerit. Walch *Religionsstr. innerh. d. luth. Kirche.* I. 206 ff. IV. 551. Cotta l. l. 62 ff. Beck Commentt. 508 f.

a) Nonnulli ex Reformatorum coetu theologi ad utramque naturam pertinuisse exinanitionem contenderunt, ad naturam humanam, „quoad realem depressionem", ad nat. divinam, „ratione occultationis". Gerhard — Cotta IV. Diss. II. 61. Baumgarten *Polem.* II. 312.

b) Form. Conc. Sol. decl. VIII. 767. „Illius hypostaticae unionis et communicationis virtute omnia miracula sua edidit [aliter Reinhard statuit *Dogmat.* 369. cum aliis multis, qui vim miracula patrandi ad munus propheticum referunt], et divinam suam maiestatem pro liberrima voluntate, quando et quomodo ipsi visum fuit (non tantum post resurrectionem suam et ascensum ad coelos, verum etiam in statu exinanitionis), manifestavit." Add. Epit. XII. 625. Reiiciuntur errores *Schwencofeldinnorum*, „quod caro Christi per exalt. eo modo omnes proprietates divinas acceperit, ut Christus, quatenus homo est, potentia, virtute, maiestate, gloria, Patri et τῷ λόγῳ per omnia, in gradu et statu essentiae, omnino aequalis sit, ita, ut iam utriusque in Christo naturae una sit essentia, eaedem proprietates."

c) Alii tres, vel quatuor, alii septem gradus numerarunt: conceptionem, nativitatem, circumcisionem, ministerium, passionem, mortem et sepulturam, quibus nonnulli descensum ad inferos addiderunt. Cotta l. l. 67. Bretschneider *Entwickl. der dogmat. Begr.* 3. *A.* §. 102.

§. 130.

Continuatio.

Statum *exaltationis* Iesu Christi doctores ecclesiastici in eo fuisse censuerunt, quod ab omni malo et infirmitate liberatus usum virtutis et honoris naturae divinae plenum atque perfectum susceperit. *Exaltationis subiectum* tota Iesu Christi persona, et secundum humanam quidem naturam [a]), fuisse dicitur; causae vero huius conditionis partim ad Iesum ipsum praemiis ornandum (Phil. 2, 9 — 11.), partim ad homines de summa eius dignitate atque officio peracto confirmandos referuntur. Item *gradus* exaltationis s. momenta status exaltati definiri solent quinque [b]): descensus ad inferos (1 Petr. 3, 19. 20. 4, 6. [Eph. 4, 9.]), quo tota Christi persona post sepulturam in Orcum abiisse, Satanam devicisse, potestatem inferorum evertisse, et Diabolo omnem vim ac potentiam eripuisse traditur [c]); resurrectio a mortuis (Matth. 28, 6 ff. Marc. 16. Luc. 24. Io. 20.) cum corpore glorificato [d]); ascensio in coelum (Marc. 16, 19. Luc. 24, 51. Act. 1, 9. [1 Petr. 3, 22.]), qua ratione visibili ad nubes usque, deinde invisibili modo ad sedes coelestes evectus est; sessio ad dextram Dei (Act. 2, 33 ff. 3, 21. Phil. 2, 9. Hebr. 7, 26.), qua cum patre imperium in res creatas obtinuisse dicitur [e]); et reditus ad iudicium de vivis et mortuis instituendum (Matth. 16, 27. 24, 30 ff. 25, 31 ff. 1 Thess. 4, 14.).

a) Gerhard IV. Cotta Diss. 79 ff.

b) Alii ex loco Phil. 2. duos tantum numerarunt, alii quatuor, plurimi quinque. Bretschneider *Entwickl. der dogmat. Begriffe.* 3. *A.* §. 103.

c) Symb. Apostol. art. 2. Symb. Athanas. 36 ss. Form. Conc. IX. p. 788. „Credimus, quod tota persona, Deus et homo, post sepulturam, ad inferos descenderit, Satanam devicerit, potestatem inferorum everterit, et Diabolo omnem vim et potentiam eripuerit. [Cf. §. 104. *e*.] Quomodo vero Christus id effecerit, non est, ut argutis et sublimibus imaginationibus scrutemur." Addit Quenstedt (Theol. did. pol. III. 376.), *causam finalem* huius descensus fuisse, ut λόγος ἔνσαρκος in τῷ πού damnatorum suum *triumphum* ageret, et spiritibus damnatis in inferno victoriam suam manifestaret. Aliter Baumgarten *Glaubensl.* II. 330 ss. Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 264. Schmidt *Lehrb. d. Dogmat.* 239. Reinhard *Dogmat.* 281. Cf. Dietelmayer Histor. dogmatis de descensu Christi ad inferos. Ed. 2. 1762. Stäudlin *Dogmatik u. Dogmengesch.* 303 s. Schott Epit. 179. — Ex loco illo 1 Petr. 3, 19. recte explicato (Pott Epp. cath. Voll. II. Excurs. 3. ed. 2. Schmidt *Bibl. f. Kritik u. Exeg. des N. T.* I. 301 ss. Gabler *Journ. f. theol. Lit.* IV. 1802. 426 ss. 449 ss. Voll. V. 1803. 309 ss. 417 ss.) haec definitio repetitur, ut descensus Christi ad inferos ea sit animi eius, corpore soluti, actio, qua animis eorum, qui Deo immorigeri diluvio Noachico perierant, in orco versantibus doctrinam evangelii annunciavit (ἐκήρυξεν). Cf. Paulus *Der Denkglaubige.* I. 1. 1825. p. 28 s. Uberiorem huius descensus narrationem exhibet Evangelium Nicodemi (Birch Auctarium cod. Apocryphi N. T. Fabriciani. I. Havn. 1804. 104 ss.). — Sententia de Iesu Christo servatore universi generis humani ideoque et eorum hominum, qui tempore mortis Iesu Christi iam diem supremum obierant, mytho isti dedisse videtur originem. De Wette *Bibl. Dogmat.* 258 s. Cf. Bertholdt Christolog. Iud. §. 34.

d) De *invisibilitate*, *impalpabilitate*, *illocalitate* aliisque dotibus corpori Christi e sepulcro egressi attributis, vid. Calov. Syst. loc. theol. VII. 697. Quenstedt Theol. did. pol. I. 557 s. III. 76. Marheinecke *Die Grundlehren d. christl. Dogmat.* B. 1819. p. 588. „*Mit solchem (ätherischen Leibe, dem Geiste am nächsten verwandt und eigen, selbst die Substanz dieses irdischen Leibes) war ohne Zweifel der Erlöser umkleidet nach seiner Auferstehung, doch so, daſs er an demselbigen noch die Spuren des vorigen zeigen, aber mit demselben zugleich das Grab verlassen und den Jüngern bei verschlossenen Thüren erscheinen konnte, wie er früher mit demselben gewichtlosen Leibe auf dem Meere gegangen war.*" — Mich. Weber Prr. Doctrina biblica de natura corporis Christi. H. 1825. — Iesum cum corpore glorificato in vitam rediisse, novissime docuit Hahn *Lehrb. d. chr. Gl.* L. 1828. p. 440.

e) Quenstedt l. l. III. 384. „Sedere ad dextram Dei patris non est

idem, quod regnare cum Deo patre. Nam Chriſtus adhuc ἄσαρκος regnavit una cum patre et ſpiritu ſ. ab aeterno; non tamen tunc ſedit ad dextram Dei, haec enim ſeſſio coepit primum a tempore exaltationis. Sedet ad dextram qua λόγος ἔνσαρκος ſ. Chr. θεάνθρωπος." Cf. Knapp Scripta varii argumenti. Commentat. II. De Ieſu Chr. ad dextram Dei ſedente. Ed. 2. H. 1823. p. 41 ſſ. (Quidquid ad Ieſu Chr., in vitam reducis, poteſtatem dignitatemque regalem huiusque ἐνέργειαν (Marc. 16, 19. 20.) ſpectat, id formula iſta, apud Ioannem non obvia, comprehendi, docetur.)

§. 131.

Epicriſis.

Secundum evangelia tria priora eo tantum conditio Ieſu Chriſti terreſtris immerita et indignior dici poteſt, quod partim docendi munus inter moleſtias aerumnasque multas geſſit atque ob inimicorum inſidias et vexationes, amicorum vero coecitatem et oſcitationem plurimum operae perdidit, partim etiam, quod per malitiam et invidiam adverſariorum crudeli ac turpi ſupplicio affectus, deſertus ab omnibus, inter atrociſſimos dolores et graviores animi ſollicitudines vitae honeſtiſſimae praemature ereptus ideoque ex inimicorum calumnia meritam criminis poenam luere viſus eſt [a]). Quod vero ad ſtatum glorioſiorem Ieſu Chriſti attinet, iudicem aequum ac rei peritum haec argumenta minime fugient: *Primum* fruſtra in libris ſſ. quaeritur dogmatis de Chriſti abitu ad inferos ex opinionibus Iudaicis illuſtrandi [b]) notio a doctoribus eccleſiaſticis ſancita; *deinde* nil conſtat ex iisdem de corpore Chriſti in vitam reſtituti glorificato (Luc. 24, 16. 30. 39 ſſ. Io. 20, 25.) [c]), quamvis omnes fere conſentiant in confirmanda narratione de Ieſu reditu in vitam [d]), qui a Deo, naturae curſum rerumque, ex quibus victrix Ieſu cauſa penderet, ſeriem ſapientiſſime moderante, recte repetitur [e]); *tum* alio modo a Marco, alio a Luca traditur Ieſu a diſcipulis disceſſus, omnisque haec narratio, a nemine Apoſtolorum confirmata, ſpeciem prae ſe fert mythi, cuius plura in aevo antiquiore reperiuntur exempla [f]), qui-

que fortasse ex dictis nonnullis Iesu allegoricis, vel e certis quibusdam περιστάσεσιν ipsius secessum comitantibus posteriore demum tempore informatus est *g*); formula *denique* de Christo ad dextram Dei sedente e more loquendi de regum ministris (cf. 1 Reg. 22, 19. Ps. 110, 1.) ad Messiam translata est, et iudicium Messianum, infra uberius illustrandum (§. 199.), ab Iesu ipso duplici ratione exponitur (Io. 3, 17. 18. 5, 21 ss.). Quae qui bene intellexerit, minime dubitabit omnem istam doctrinam nostris temporibus hoc modo ad populum docendum et hortandum transferre, ut singulis eius momentis, ad agnoscendam Dei, fata Iesu eximio modo curantis, potentiam sapientiamque et ad usum moralem prudenter adhibitis, in universum demonstret, Iesum iniqua et immerita sorte in terris perfunctum ob insignia de genere humano merita conditione beatissima post mortem a Deo condecoratum esse, eademque sua ipsius sorte universi generis humani per aspera ad astra evehendi imaginem optime adumbrare.

a) Henke Lin. fid. Chr. 152 s.

b) Bertholdt Christolog. Iud. 170 ss. Omnes fere gentes antiquiores, animas corpore exutas in orco quoque negotiis, quibus in terris functi essent, vacare opinati sunt. Homer. Odyss. XI. Virg. Aen. VI. — Bauer *Bibl. Theol.* IV. 208 ss.

c) Marcus c. 16., Lucas 24., auctor cap. 21. Ev. Io. et Paulus Apost. 1 Cor. 15, 5 ss., Iesum tanquam genium coelestem suis apparuisse narrantes, traditionem secuti videntur mythicam, quippe qui ipsi nunquam cum Iesu post eius in vitam reditum convenissent.

d) Historiam resurrectionis Christi in dubium vocarunt (Reimarus) in Lessing *Beiträge aus den Schätzen der Wolfenb. Biblioth. 5tes Fragment.* Wolfenb. 1777. (Wünsch) in l. *Horus.* 1783. p. 241 ss. Bahrdt *Ausführung d. Plans u. Zwecks Jesu.* B. IX et X. Defenderunt Doederlein (*Fragmente u. Antifragmente.* P. I. ed. 2. 1782.), Less (*Auferstehungsgeschichte Jesu* —. Gött. 1779.), J. D. Michaelis (*Erklär. der Begräbniss- u. Auferstehungsgesch. Christi.* H. 1783.), J. F. Plessing (*Die Auferstehungsgesch. Jesu aufs neue betrachtet.* H. 1788. Voll. II.) al. Fuerunt inter theologos recent., qui omnem de Iesu Chr. resurrect. narrationem tanquam mythum poeticum, sensu aliquo morali sive

allegorico accipiendam esse putarent (Semler *Beantwortung der Fragmente eines Ungenannten. 2. A.* H. 1780.) vid. Eberhard *Geist des Urchristenthums.* III. H. 1808. p. 122. *„Semler (in seiner Schrift: Beantwortung d. Fragmente eines Ungenannten.) und schon vor ihm Spinoza erklären die Auferstehung Christi für eine geistliche, oder, wie es Semler nennt, für eine Begebenheit in der moralischen Welt. Nach ihm ist Christus, nachdem seine Feinde seinen Leib getödtet, in seiner Lehre wieder auferstanden. — Ist die Lehre auch gen Himmel gefahren? — Bei Spinoza liegt der geistliche Sinn nicht in der Person des Auferstandenen, sondern in dem Begriffe des Todes. Dieser soll kein leiblicher, sondern ein geistlicher und moralischer seyn, wie in der Stelle: lass die Todten ihre Todten begraben* (Epp. XXIII. p. 454.). *Die Menschen sind todt in einem sündlichen Leben und ihr Auferstehn ist ihre moralische Besserung. Wie kann aber Christus in diesem Sinne gestorben und auferstanden seyn? Ist er je in Sünden todt gewesen, um durch eine moralische Besserung wieder lebendig zu werden?"* — 119. *„Nach der allgemein verbreiteten Idee, dass alle Dinge auf der Erde ihr Urbild im Himmel haben, — musste Jesus als das Ebenbild des übersinnlichen Messias — sich der Erde entziehn und nach seinem Verschwinden von der Erde nur in der übersinnlichen Welt zu finden seyn; er musste auferstehen, gen Himmel fahren und zur Rechten Gottes sitzen. Diese Idee ist es, welche die Geschichtschreiber Jesu in ihren Evangelien nach der Weise und dem Glauben ihrer Zeit historisch ausgebildet haben, und der nach ihnen ein Theil des christlichen Lehrbegriffs geworden ist."* Cf. Niemeyer Pr. de evangelistarum in narrando Iesu Chr. in vitam reditu dissensione variisque vett. eccl. doctorum in ea diiudicanda et componenda studiis. H. 1824. p. 2 f. Mythum historico-poeticum, e rebus in facto positis, quae pro visionibus et revelationibus habitae fuerint, effictum, praefert Kaiser *Bibl. Theol.* I. 253 ff. Verum recte contra monuerunt: neque bene intelligi, quomodo Apostolis resurrectio Christi ea firmitate, qua eandem iis persuasam videmus, persuaderi potuisset, nisi Iesum vitae restitutum vere vidissent; neque fortitudinem illam et constantiam nobilem, qua Apostoli doctrinam Christi propagarunt, ulla ratione explicari posse, nisi concedatur, Iesu Christi in vitam reditum ipsorum animos antea fractos valde confirmasse. Paulus *Commentar.* III. *2. A.* 869.

e) Diversas hac de re sententias exposuit Kuinoel ad Matth. 27, 50. (ed. 3.) Vid. prae reliquis, quae Grunerus, medicus olim Ienensis, docte magis quam scite commentatus est duobus libellis super „Iesu Chr. morte vera, non simulata." H. 1805. — et quae, ut

efficeret, Iesum Chr. non vere mortuum, sed animi deliquium passum esse, disputavit Paulus *Commentar.* III. ad Matth. 27, 50. p. 810 ff. A. Henneberg *Philol. hist. u. krit. Commentar üb. die Gesch. des Begräbnisses, der Auferstehung u. Himmelfahrt Jesu* —. L. 1826. p. 137 ff. Omnino omnis huius quaestionis cardo in eo vertitur, ut res ipsa in facto posita et ratio eam iudicandi atque enarrandi a testibus inita recte discernatur. Quo facto species quidem mythica et miraculosa huius eventus, minime vero eventus ipse tollitur, reditus nimirum Iesu Christi in vitam, quippe quem vel mythico isto velamine exutum, praeeuntibus Apostolis (Act. 3, 15. 10, 40. Rom. 4, 24. 1 Cor. 15, 14 ff. al.), tanquam insigne ipsius divinae providentiae rem Christianam egregie confirmantis atque promoventis documentum pie amplecti liceat. (Cf. Köster *Immanuel od. Charakteristik der n. t. Wundererzählungen.* L. 1821. p. 291 f.) Neque tamen totam religionis Chr. veritatem ex hoc solo facto pendere contendimus. Haud enim ignoramus, quod quis veram religionis doctrinam proposuerit, id minime probari posse re quadam in facto posita, quam pauci tantum testes cognoverunt miraculique specie olim pro aevi incultioris ingenio induerunt: sed solo illius argumento cum sanae rationis principiis bene conveniente veritatem ostendi (§. 51.). Accedit, quod Iesus ipse post reditum in vitam doctrinam suam nusquam huic rei, quasi fundamento, superstruxisse traditur. Cf. Matth. 28, 20. — *Briefe üb. den Rationalismus.* 28. 236 ff.

f) Enoch (Gen. 5, 24.), Moses (ex opinione Iudaeorum v. Philo Vit. Mos. sub fin. Ioseph. Arch. IV. 8. 48. et Samaritanorum recentt. v. Gesenius Anecdota Orientalia Fasc. I. Carmina Samaritana. L. 1824. 4. p. 104.), Elias (2 Reg. 2, 1—12.), Romulus (Flor. I. 1. Ovid. Metam. XIV. 815 ff. Plutarch. Romul. c. 28., ubi de Romuli apotheosi ita praecipit: *ἀπογνῶναι μὲν οὖν παντάπασι τὴν θειότητα τῆς ἀρετῆς, ἀνόσιον, οὐρανῷ δὲ μιγνύειν γῆν, ἀβέλτερον.*) aliique beneficiis excellentes viri (Cic. Nat. deor. II. 24.) in coelum sublati esse dicebantur, propterea quod locus aut tempus, quo mortui essent, ignorabatur.

g) Griesbach Opuscc. acad. ed. Gabler. Ien. 1825. II. p. 471 ff. Sylloge locor. N. T. ad adscensum Christi in coelum spectantium. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 515 ff. Paulus *Commentar.* III. 959 ff. Ammon Historia ascensus Christi in coelum biblica, in Opusc. Gott. 1803. Hic iam inde a primordiis ecclesiae Christianae duas in hac de ascensione Iesu Christi in coelum obtinuisse sententias demonstravit, unam, quae in fide simplici abitus Christi ad gloriam coelestem subsisteret, alteram, quae variis traditionibus exornata adspectabilem Iesu Chr. adscensum in coelum probaret. 54 ff. „Obtemperaverunt, inquit, hac in re Marcus et Lucas Christiano-

rum ex Iudaeis ingenio, quorum doctores Midraſchici Meſſiae venturi receptionem coeleſtem prope Bethaniam in monte olearum eventuram eſſe, dudum vaticiniis V. T. portendi ſibi perſuaſum habebant. Argumentati autem ſunt tum e loco Ez. 11, 23., quo Schechinam domini (כְּבוֹד יְהוָה) ex urbe in montem verſus orientem metropoleos profectam eſſe ibique ſubſtitiſſe dicitur; tum ex alio Zachar. 14, 4., quo pedes Schechinae in monte olivarum poſitum iri ſcribitur, quem utrumque de adventu vel abitu Meſſiae explicari moris erat." Schoettgen Hor. hebr. et talmud. II. p. 596. Veritatem narrationis iſtius mythicae poſt Flattium *Magaz.* VIII. 55 ſſ. denuo defendere conati ſunt C. L. Himly de Ieſu in coelum aſcenſu. Argentor. 1811. (V. quae contra monuimus, mythum hiſtoricum tuiti, in *Allg. Lit. Zeit.* 1812. N. 53.) et N. Fogtmann de Ieſu Ch. adſcenſu in coelum. Havn. 1826. — Kaiſer *Bibl. Theol.* I. 260 ſſ. *Briefe üb. d. Rationalism.* 238 ſſ. De Wette *Bibl. Dogmat.* 258. Planck *Geſch. des Chriſtenthums* —. Gött. 1818. II. 304 ſſ. — Quae de Chriſti aſcenſu in coelum nuper commentatus eſt (argumentis quidem uſus exegeticis plane reiiciendis) I. A. Brennecke l. *Bibliſcher Beweis, daſs Jeſus nach ſeiner Auferſtehung noch 27 Jahre leibhaftig auf Erden gelebt, und zum Wohle der Menſchheit in der Stille fortgewirkt habe.* Lüneb. 1819. 2. A. eod. a., in his refutandis multi ſcriptores verſati ſunt, quos rec. Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* II. 212. Add. Mich. Weber *Gift und Gegengift* —. H. 1820.

Sectio 2.

DE OPERE IESU CHRISTI SALUTARI SECUNDUM MUNUS IPSI TRIBUTUM TRIPLEX AB EO PERACTO, S. DE BENEFICIIS ET MERITIS IESU CHRISTI.

§. 132.

Prooemium.

Negotium (ἔργον, quod quidem Io. 4, 34. 17, 4. de opere in vita terreſtri a Chr. peracto dicitur) illud ſalutare, cuius perficiendi cauſa Ieſum Chriſtum in hanc terram miſſum eſſe libri ſſ. docent, et quod ponitur in hominum ſalute reſtituenda et promovenda (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9.), unde nomen σωτήρ = יֵשׁוּעַ (ἰησοῦς) [a]) (Matth. 1, 21. Luc. 2, 11. Io. 4, 42. Phil. 3, 20. 1 Io. 4, 14.) ipſi inditum, appellatur *redemtio* (ἀπολύτρωσις),

vel opus redemtorium s. *officium mediatorium* a voce μεσίτης (1 Tim. 2, 5. Hebr. 8, 6 ss. 9, 15. 12, 24. coll. Gal. 3, 19. 20. — 1 Cor. 11, 25. 2 Cor. 3, 6. 14.) de Christo usurpata, quatenus novum foedus Deum inter atque homines suo sanguine sanxisse dicitur [b]). Idem munere triplici, *prophetico*, *sacerdotali* et *regio*, nominibus e rebus sacris Iudaeorum repetitis [c]) opus illud absolvisse perhibetur; quae partitio, quamvis argumentis haud levibus impugnata sit [d]), tamen ita comparata est, ut, quae ad illustrandam Iesu provinciam a doctoribus ecclesiasticis proferri solent, haud incommode illi possint subnecti. Ceterum divisio ista magis est philologica quam logica, magis verborum quam rei ipsius, quippe quum tria illa nomina, si modo veram eorum significationem in libris ss. exhibitam indagaveris, ad unam eandemque fere notionem facillime revocari possint.

a) H. Planck Pr. Quid consensus et differentiae inveniatur apud auctores N. T. in persona Christi τοῦ σωτῆρος adumbranda quaeritur. Gott. 1823. 4.

b) De varia μεσίτου et μεσιτείας notione cf. I. W. Schmid Prr. III. Ien. 1785 ss. Morus Commentt. in epit. II. 102 ss. Heinrichs Exc. II. in ep. ad Hebr. de voc. διαθήκη, μεσίτης, ἔγγυος cet. Cf. Baumgarten-Crus. *Bibl. Theol.* Jen. 1828. p. 405 s. Henke *Mag.* VI. 1. *Von d. Absichten d. Todes Jesu aus der Grundidee eines Bundesopfers.* Foedus Dei cum hominibus initum dicitur promissio *unilateralis* s. promissio bonorum cum conditione. Morus Epit. 160.

c) Gesenius *Commentar üb. den Jesaia.* I. 79. In Versione Iesaiae, inprimis c. 53., Chaldaica, quae ipsa Christi aetate confecta esse videtur, munus illud triplex Messiae tribuitur.

d) Post Socinianos (cf. Baumgarten *Pol.* II. 254 s.) ab I. A. Ernesti de officio Chr. triplici. Opuscc. theoll. 413 ss. Gruner Theol. dogm. 408 s. 428. 438. Zachariae *Bibl. Theol.* III. 559. Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 552 ss. Plurimi vulgarem scholae rationem, a Gerhardo primum accuratius descriptam (Loc. theol. III. 577 ss.), Patribus nonnullis (ut Euseb. Dem. ev. IV. 15. VIII et IX. passim, Ei. Hist. Eccl. I. 3. Cyrill. Catech. X. 14. XI. 1.. August. de civ. D. X. 6.), et Scholasticis (e. c. Thom.

Aquin. v. Cramer — Bossuet. VII. 591 ff.), iam probatam, itemque a Calvino (Inst. l. II. c. 15.) acceptam, defenderunt prae ceteris Quenstedt Theol. did. pol. III. 212 ff. Michaelis *Dogm.* §. 130 ff. Morus Epit. 178. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* III. 548 ff. Ammon Summa Th. Chr. 194 ff. Beck Commentt. 512 f. Schleiermacher *D. christl. Gl.* II. §. 123 ff. p. 268 ff. — Alii, ut Hutterus in Comp. theol., duplex I. Chr. officium statuerunt, propheticum sacerdotali includentes.

Ad munus propheticum refertur *amissae salutis oblatio*, ad m. sacerdotale eiusdem *acquisitio*, et ad m. regium *collatio amissae salutis*.

§. 133.

A. De munere Iesu Christi prophetico.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Munus Iesu Christi *propheticum* [a]), quo secundum utramque naturam in statu exinanitionis *immediate* functus esse et in statu exaltationis *mediate*, per doctores nimirum ab ipso constitutos, in perpetuum fungi traditur, doctores ecclesiastici in eo posuerunt, quod doctrinam moralem atque evangelicam (*legem* et *evangelium* s. doctrinam de salute per ipsum impetranda) unctus spiritu s. ad hoc doctoris munus subeundum (Act. 10, 38.) cum hominibus communicaverit [b]). (Matth. 4, 17. c. 5—7. 11, 27. Luc. 4, 18—21. Io. 1, 18. 3, 2. 3. 4, 34. 6, 45. 63. 9, 5. 14, 6. 17, 3. 18, 37. 1 Cor. 1, 30.). Addunt alii: quod et miracula patravit ad doctrinam istam commendandam (Matth. 11, 18 ff. Io. 5, 36. 10, 25.), et quod vaticinia, quorum eventus divinam ipsius muneris auctoritatem comprobarent, aequalibus edidit [c]). (Matth. 12, 40. 17, 22. 20, 19. 24, 6 ff. Luc. 13, 32. Io. 13, 36. 21, 18.) Quodsi propositiones istae, mystico et mythico, quo involutae cernuntur, velamine exuuntur (§§. 44. 49. 50.), earum summa ad hoc recte referri potest: Iesum cognitione et viribus admirandis a Deo sapienter instructum, religionis doctrina ab ipso allata et pro-

pagata, cui omni iure vis quaedam divina et veritas tribuitur (Io. 7, 17. Rom. 1, 16. 1 Cor. 1, 24. Eph. 1, 13. Col. 2, 8. 1 Thess. 2, 13.), de genere humano optime et immortaliter meritum esse. Atque hoc quidem institutionis beneficium non modo ipse Iesus, quum in hac vita versaretur, ita largitus est, ut melioris doctrinae institutionem praestantissimo animi morumque exemplo, ad imitandum hominibus proposito (Io. 13, 15.), egregie illustraret; verum etiam, qui post ipsius discessum evangelium atque ecclesiae institutum propagarent, doctores constituit, huic muneri aptos, ad quod strenue auspicandum illi singulari quodam eventu excitati perhibentur (Act. 2, 1 ff.), in quo explicando ac diiudicando in diversas partes abiisse theologos constat *d*).

a) Iesus, tanquam doctor, appellatur προφήτης Matth. 13, 57. Luc. 4, 24. 24, 19. Io. 4, 44. 6, 14., διδάσκαλος Io. 3, 1. 2. 13, 13., φῶς Io. 8, 12. 12, 46.

b) Calov. Syst. loc. th. VII. 443 ff. Gerhard L. th. III. 577 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 180.

c) Walch Breviar. theol. dogm. 440 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 306 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 195.

d) Diversas interpretum sententias recenset Kuinoel Commentar. ad h. l. (ed. 2.).

§. 134.

B. De munere Iesu Christi sacerdotali eiusque partitione.

Doctrina ecclesiastica.

Munus *sacerdotale*, et *mediatorium* sensu angustiore dictum, Christo tribuitur, quia ab auctore ad Hebraeos epistolae summi sacerdotis nomine (ἀρχιερεύς) (c. 2, 17. 3, 1. 4, 14. 15. 5, 10. 6, 20. 7, 24—26. 8, 1. 9, 11. cf. Levit. 16.) appellatus et quia ab aliis quoque scriptoribus sacris ipsius negotia formulis, qui-

bus officia sacerdotum Hebraeorum proprie significantur, denominata sunt (v. c. Rom. 3, 24. 25. 5, 10. 11. 11, 15. 2 Cor. 5, 18. 19. 1 Io. 2, 2. — 1 Petr. 1, 2. — Ibid. 2, 22. 1 Io. 1, 7. 3, 5. al. [a]). Dicitur autem munus sacerdotale ea operis Christi pars, qua θεάνθρωπος *partim* morte sua se ipse pro genere humano tanquam sacrificium Deo obtulit, ut peccatorum remissionem hominibus pararet [*expiatio* [b]) hominum s. peccatorum hominum Hebr. 9, 12. 10, 10 ff.], atque homines Deo ita reconciliavit, ut novae cuiusdam expiationis vel sacrificii, qualiscunque est, instituendi necessitas prorsus tolleretur (Hebr. 7, 27. 9, 12.); *partim* vi huius oblationis *intercessione*, i. e. pro hominibus redemtis apud patrem deprecando et merita sua urgendo, salutis acquisitae eos participes reddit (Rom. 8, 34. Hebr. 5, 7. 7, 24 ff. 1 Io. 2, 1.) [c]). Nonnulli tertium negotium sacerdotale muneri illi addunt *benedictionem*, quae non solum in precatione verbis facta, sed in efficacissima omnis salutis per expiationem partae oblatione et collatione ponitur, e locis (Marc. 10, 16. Luc. 24, 50.) non recte intellectis repetita [d]). Discernitur praeterea in tractanda de munere Christi sacerdotali doctrina duplex eius *obiectum*, alterum *personale*, i. e. omnes omnium temporum et locorum homines (Rom. 3, 22 — 25. 1 Tim. 2, 6.), alterum *reale* s. omnia cuiuslibet hominis peccata (Rom. 8, 1. 1 Io. 1, 7.). Neque tamen praetereundum est, Iesum ipsum nunquam dignitatem istam sacerdotalem sibi attribuisse, eamque in sola ad Hebraeos epistola, argutiarum Iudaicarum plenissima, in ipsum conferri [e]).

a) Winzer Prr. III. de sacerdotis officio, quod Christo tribuitur in ep. ad Hebr. L. 1825. 26.

b) *Expiare* secundum Mosaicam legem et usum loquendi Iudaeorum est, 'administrare rem in facto positam, a Deo praescriptam, ritum certum, ut constitutam veniae peccatorum conditionem. Morus Epit. 156. *Venia* s. *remissio* s. *condonatio* peccatorum autem ex sententia scriptorum ss. in universum significat poenae abolitionem sive

a poena liberationem, tanquam beneficium Dei cum homine in gratiam redeuntis. (Gen. 18, 23. 31. Ex. 32, 32—34. Num. 14, 12—21. 2 Paralip. 7, 14. Matth. 6, 12. Rom. 4, 7. 8. 2 Cor. 5, 19. Col. 2, 13. al.) Storr *Brief an d. Hebr. erläutert.* 2. *A.* Tüb. 1809. Th. II. *Ueb. den eigentl. Zweck des Todes Jesu.* Süskind *Ist unter Sündenvergeb. im N. T. Aufhebung der Strafen zu verstehen?* in Flatt *Mag.* St. III. N. 6. St. IV. N. 3. C. Ch. Flatt *Philos. exeget. Untersuchung üb. d. Lehre von der Versöhnung der Menschen mit Gott.* Th. I. Gött. 1797. Th. II. Stuttg. 1798. I. 113 ff. II. 1 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 262 f.

c) Calov. System. VII. 499 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 323 ff. Gerhard L. th. III. 578.

d) Baumgarten *Glaubensl.* II. 207. 227. Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 1782. Ei. Theol. dogm. pol. ad h. l. Add. Baumgarten *Polem.* II. 306.

e) Ziegler *Einleitung in den Brief an die Hebräer.* Gött. 1791. Ammon *Bibl. Theol.* III. 17 ff.

§. 135.

a. De expiatione.

Doctrina ecclesiastica.

Expiationem illam quum *satisfactione* [a]) *vicaria* ab Iesu Christo absolutam esse contendunt, ipsum innocentem et iustum a Deo omnium hominum loco fuisse constitutum docent ad ferendas poenas, non a se promeritas, sed alienas, quas peccatores, tum pro culpa originis, tum pro omnibus actualibus peccatis, ferre debebant. Quam substitutionem porro dicunt eo consilio factam, ut, salva Dei sanctitate et iustitia, per infinitam huius personae dignitatem totius generis humani dignitate longe superiorem *quum* huic ipsi generi humano omnia, quae solus praestitit Christus, Dei gratiâ imputari, *tum* unicuique hominum peccata remitti s. peccantes a peccati poena liberi a Deo declarari possint, dummodo certa animi fiducia tantum beneficium amplexi fuerint (Rom. 3, 22. 25. 5, 6—9. Gal. 2, 20. 3, 13. Tit. 2, 14.). Satisfactio igitur vicaria s. *meritum* Christi, sensu angustiore dictum, est complexus

eorum, quaecunque Chriſtus noſtro loco fecit et paſſus eſt ad avertendas a nobis peccatorum poenas. Continetur autem haec ſatisfactio hominum vice Deo praeſtita duabus partibus: altera *obedientia* Ieſu Chriſti *activa*, ſ. perfectiſſima legis impletione ac virtute (Matth. 3, 15. Rom. 5, 19. Gal. 4, 4. Phil. 3, 9. Hebr. 10, 7.), qua ſanctitati divinae ſatisfecit (ſatisfactio *legalis*); altera *obedientia paſſiva*, qua luendis poenis hominum peccatorum, Chriſto ipſi innocenti a Deo imputatorum [b]), inprimis morte ſua vicaria, iuſtitiae divinae hominum loco ſatisfecit (Ieſ. 53, 4. Io. 1, 29 ſ. Matth. 20, 28. Rom. 5, 6—9. 2 Cor. 5, 19. 21. Gal. 3, 13. Phil. 2, 8. 1 Petr. 2, 24. al.) (ſatisfactio *poenalis*). Omnino vero meritum illud recte dici contendunt *unum* (1 Petr. 3, 18. 1 Tim. 2, 5. Hebr. 10, 18.), *perenne* (Hebr. 7, 26. 9, 12. 25 ſſ. 10, 12. 14.), et *univerſale*, ratione habita et temporum et hominum et peccatorum, eorumque et poenae et culpae [c]) (Io. 3, 16—18. 1 Tim. 2, 6. 1 Io. 2, 2 ſ. 2 Petr. 2, 1. Hebr. 2, 9. 2 Cor. 5, 14. 19. Rom. 3, 23. 5, 12—21. 1 Io. 1, 7.).

Conf. Aug. art. III. 10. „Filius Dei — vere paſſus — mortuus (eſt), ut reconciliaret nobis Patrem, et hoſtia eſſet non tantum pro culpa originis, ſed etiam pro omnibus actualibus hominum peccatis." Apolog. art. VI. inprimis 184 ſſ. XII. 253 ſſ. Catech. min. et mai. Art. II. Form. Conc. Epit. III. 584. Sol. decl. III. 684 ſ. „Iuſtitia illa, quae coram Deo fidei aut credentibus ex mera gratia imputatur, eſt obedientia, paſſio et reſurrectio Chriſti, quibus ille legi noſtra cauſa ſatisfecit, et peccata noſtra expiavit;" cet. 85.

Chemnitz Loc. th. II. 318 ſſ. Cotta Diſſ. de redemtione eccleſiae ſanguine Ieſu Chr. facta; in ſua loc. th. Gerhardi ed. IV. 81 ſſ. Quenſtedt II. 323 ſſ. Hug. Grotii l. de ſatisfactione Socinianis oppoſitus, cum Ioach. Langii adiitamentt. H. 1730. J. D. Michaelis *Gedanken üb. d. Lehre der h. Schrift v. Sünde u. Genugthuung.* Gött. 1779. 2. *A.* G. F. Seiler *Ueb. d. Verſöhnungstod Jeſu Chriſti.* 2 Thle. Erl. 1782. 2. *A.* Storr *Der Br. an d. Hebr. erläutert.* 2. *A.* Tüb. 1809. Th. II. *Ueb. den Zweck des Todes Jeſu.* Aliorum hac de re ſcripta rec. Bretſchneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 2. *A.* 605 ſſ. Ei. *Handb. d. Dogmatik.* II. 2. *A.* 228 ſſ.

a) Conf. Aug. art. IV. 10. (Chr.) „sua morte pro nostris peccatis satisfecit." Apolog. art. III. 93. VI. 190. VII. 201. Catech. mai. art. II. 495. „Ad haec passus, mortuus et sepultus, ut pro me satisfaceret, meamque culpam, quae mihi luenda fuerat, persolveret." Form. Conc. Sol. decl. III. 696. „Obedientia Christi — est perfectissima pro humano genere satisfactio et expiatio, qua aeternae et immutabili iustitiae divinae (quae in lege revelata est) satis est factum." — Verbo *satisfacere*, cui nullum in libris ss. respondet, Tertullianus (de pudicit. c. 9. 13., de patientia c. 2., de cultu femin. I. c. 1.) primus usus est, tum de „Christo peccata hominum omni satisfactionis habitu expiante", tum de iis, quae hominibus facienda sint ad Deum placandum; alio quidem sensu, quam quo apud scriptt. Romanos (cf. Cic. Verr. I. 31. Tacit. de mor. Germ. 21.), et inde a sec. XI. apud theologos usurpatur. Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 240.

b) Conf. Aug. eiusdemque Apol., Catechismi et Artt. Smalcaldici Christum sua morte i. e. obedientia tantum *passiva* pro peccatis hominum satisfecisse simpliciter docuerunt. Addidit Formula Conc. Sol. decl. III. 684 s.: „Iustitia illa, quae coram Dei fidei, aut credentibus, ex mera gratia imputatur, est *obedientia*, passio et *resurrectio* Christi, quibus ille legi nostra causa satisfecit, et peccata nostra expiavit. Quum enim Chr. non tantum homo, verum Deus et homo sit, in una persona indivisa, tam non fuit legi subiectus, quam non fuit passioni et morti (ratione suae personae) obnoxius, quia dominus legis erat. Eam ob causam ipsius obedientia (non ea tantum, qua Patri paruit in tota sua passione et morte, verum etiam, qua nostra causa sponte sese legi subiecit, eamque obedientia illa sua implevit) nobis ad iustitiam imputatur, ita ut Deus propter totam obedientiam (quam Chr. *agendo* et *patiendo*, in vita et morte sua, nostra causa Patri suo coelesti praestitit) peccata nobis remittat, pro bonis et iustis nos reputet, et salute aeterna donet." Divisionem eam obedientiae Christi non esse satis exquisitam monuit Quenstedt Theol. did. pol. III. 244.: „quia ob. *passiva activam* non excludit, sed includit, utpote quae in media etiam morte Christi mirifice sese exseruit." Nonnulli post J. G. Töllner (*Der thätige Gehorsam Christi untersucht* —, Berlin 1768.) ob. *activam* in N. T. libris tradi negarunt, v. I. A. H. Tittmann Pr. de obedientia Chr. ex ap. Pauli sententia. L. 1812. 4. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 288 ff. Alios rec. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 627 s.

c) Apol. Conf. Aug. II. 80. „Totius mundi peccatum abstulit (Chr.), sicut testificatus est Iohannes [Io. 1, 29]." XII. 264. „Oportuit enim Sanctos in V. T. iustificari fide ex promissione remissionis peccatorum, donandae propter Chr., sicut et Sancti in N. T. iustificantur.

Omnes Sanctos ab initio mundi sentire oportuit, hostiam et satisfactionem fore pro peccato Christum. — Quum igitur in V. T. sacrificia non mererentur reconciliationem, nisi similitudine quadam (merebantur enim reconciliationem politicam), sed significarent venturum sacrificium: sequitur, unicum esse sacrificium Christi, applicatum pro aliorum peccatis." Ad argumenta, quae contra eam *universalitatem* meriti Chr. proposita sunt e locis, in quibus πολλοί (quod quidem nusquam pro v. πάντες dicitur) memorantur (Matth. 20, 28. coll. 16. 26, 28. Rom. 5, 15—19.), aut oves ipsi peculiares (Io. 10, 14. 15.), sic responderunt: Mortuus est Christus pro omnibus τελικῶς s. finaliter, h. e. Chr. effecit, ut omnibus peccata condonari *possint;* mortuus est pro multis, non pro omnibus, ἐκβατικῶς s. eventualiter, quia peccata poenitentibus tantum et ad frugem redeuntibus condonantur. Attamen ipso Augustino auctore (cf. Walch *Ketzergeschichte.* V. 180. 268. Wundemann *Dogmengesch.* II. 146.), haud pauci non pro omnibus Christum esse mortuum statuerunt, id quod saepius impugnatum est, a Semipelagianis (cf. Faustus de grat. I. 4.), Pontificiis, Nostris, Arminianis; damnatum etiam a Clemente XI., defensum contra a Calvinianis Particularistisque et Iansenistis. Baumgarten *Polem.* II. 198. Grapii Theolog. rec. controversa. III. 80 f. Marheinecke Institutt. symb. 140. — Sententiam in ll. symbolicis traditam, servatorem poenas ab hominibus promeritas tulisse, theologi postea ita accuratius definiverunt, ut eum *intensive*, non *extensive* poenas infernales luisse docerent. Calov. VII. 657. Hollaz III. 247.

§. 136.

Doctrina biblica.

Quodsi tum fontem dogmatis illius, qui est in notionibus de sacrificiis, quas, ut alii populi incultiores, sic etiam Hebraei [a]) habebant sacerdotum maxime studio commendatas et propagatas [b]), tum dicta scriptorum ss., quae ad dogma illud probandum allata sunt, accuratius examinaveris: haud dubitabis, quin illa de symbolica quadam ac vicaria expiandi peccata ratione notio Israelitis mature iam fuerit cognita [c]) (Levit. 4, 3 ss. 15—21. 5, 11—13. 16, 21. 17, 11. cf. 1 Reg. 21, 29. 2 Reg. 24, 1—4.). Haec ipsa tamen et Davidi et prophetis nonnullis ad peccatorum veniam obti-

nendam non omnino sufficere visa est (Ps. 32, 1—5. 40, 7 ss. 50, 8—16. Ies. 1, 11—17. 66, 1—3. Ezech. 18, 21. 28. Hos. 6, 6. coll. Matth. 9, 13. Mich. 7, 18 ss.). Neque vero apud Iudaeos incognita fuit ea sententia, cuius apud omnes fere gentes incultiores vestigia reperiuntur [d]): Deum, salva iustitia, poenam ipsumque supplicium a reo in alium quendam eundemque innocentem transferre posse (Ex. 20, 5. Ios. 7, 1 ss. 2 Sam. 12, 15—18. 21, 11—14. 24, 10—25. Ies. 43, 3. 53, 4—8. 10. 65, 7. Dan. 11, 35.); licet expiationis, quae Messiae morte perficeretur, notio in V. T. libris nondum significata sit. Probata tamen est haec sententia N. T. auctoribus, celeberrimo illo vaticinio Ies. 53, 5. [e]) in Iesum translato (Luc. 22, 37. Marc. 15, 28. coll. Ies. 53, 12. — Io. 12, 38. Rom. 10, 16. coll. Ies. 53, 1. — 1 Petr. 2, 22—25. coll. Ies. 53, 5. 6. 9. — Act. 8, 28—35. — Marc. 9, 12. Rom. 4, 25. 2 Cor. 5, 21. 1 Io. 3, 5. — Matth. 8, 17., ubi verbis Ies. 53, 4., quae ad Iesum referrentur, alienum quidem sensum subiecit Evangelista). Quo facto ab omnibus fere scriptoribus ss., qui odium et ignominiam supplicii Iesu Christo illati removerent, maxime a Paulo [f]), ita exposita est, ut mortem Iesu Christi ostenderent tanquam expiatoriam eandemque vicariam, velut poenam peccatorum hominum omnium (1 Io. 2, 1. 2.) ab ipso susceptam (Matth. 20, 28. 26, 28. Io. 1, 29. Rom. 5, 6—9. 2 Cor. 5, 21. Gal. 3, 13. 1 Petr. 2, 24. 1 Tim. 2, 6. Hebr. 9, 28.), et Iesum ipsum tanquam agnum purum atque immaculatum (1 Petr. 1, 18 ss. 2, 24. coll. Ies. 53, 7.) a patre ipso morti quasi victimam piacularem traditum (Io. 1, 29. Rom. 3, 24 ss. 5, 8—10. 2 Cor. 5, 14. 15. 21. Gal. 3, 13. Eph. 1, 7. 5, 2. Col. 1, 20. 1 Tim. 2, 5.), sanguine suo peccata mundi abluentem (1 Io. 1, 7. 2, 1 ss.). Obedientiae igitur ipsi sive virtuti Iesu vim quandam vicariam videntur tribuisse (Rom. 5, 18. 19. 1 Petr. 1, 19. 3, 18. 1 Io. 2, 1. Hebr. 9, 14.); epistolae vero ad Hebraeos

auctor quaecunque ad sacrificia piacularia pertinent, a Christo in templo coelesti peragi finxit (4, 14 ff. 6, 20. 7, 27. 8, 1 ff. 9, 13 ff. 10, 1—10.). Ac diserte omnes fidem affirmant, veniam peccatorum hominibus a Deo concedi, nullo ipsorum facto aliave causa intercedente (Rom. 6, 19 ff. Gal. 2, 21. Eph. 2, 8. Tit. 3, 5. al.), sed ob solam istam Iesu Christi mortem vicariam, quam ad summum Dei erga homines amorem referunt (Io. 3, 16. 1 Io. 4, 9. 10. Rom. 3, 25 ff. 4, 25. 5, 6—19. 9, 31 ff. 1 Cor. 1, 18. 2, 2. 5, 7. 2 Cor. 5, 19. Gal. 2, 20. 3, 13. Eph. 1, 7. 2, 4 ff. 16—18. 5, 2. 25. Col. 1, 14. 20. 22. 1 Thess. 1, 10. 1 Tim. 2, 6. Tit. 2, 14.) *b*). Aliis tamen locis haud obscure significatur, mortem Christi iis tantum vere salutarem fore, qui fiduciam in Christo collocaverint (Rom. 3, 25. Tit. 2, 14.), atque veniam peccatorum, morte Christi paratam, homines strenuo animum emendandi studio obstringere (Rom. 6, 10. 2 Cor. 5, 14. 15. 1 Petr. 1, 17 ff. Hebr. 9, 14.). Venia autem peccatorum a scriptoribus ss. in eo ponitur, quod Deus poenas a peccantibus promeritas s. mala peccantibus propter legem violatam infligenda auferat atque eluat, eosque a peccati poena immunes declaret (Ps. 32. Matth. 9, 2. Marc. 2, 5. Luc. 5, 20.). Ceterum poena, a qua per supplicium Iesu Christi liberati sumus, mors aeterna fuisse traditur Io. 3, 14—16. 36. 6, 24. 8, 51. Rom. 5, 12. 17. 18. 8, 10. 1 Cor. 15, 21 ff. 54. 1 Thess. 5, 10. 2 Tim. 1, 10. 1 Petr. 1, 3. Hebr. 2, 14. (quo loco postremo Christus morte sua etiam Diaboli potestatem fregisse dicitur).

a) Vitringa Observatt. sacr. 909 ff. Sykes *Ueb. d. Natur, Absicht u. den Urspr. d. Opfer, mit Anmerk. von* Semler. 1778. Michaelis *Mosaisches Recht.* IV. §. 187 ff. Flatt *Magaz.* St. III. N. 6. IV. 8. Bauer *Beschreibung d. gottesdienstl. Verfassung d. alten Hebräer.* I. 1805. I. 139 ff. De Wette Commentat. de morte Iesu Chr. expiatoria. 15 ff.

b) Cf. Herodot. II. c. 39. 46. Iul. Caes. de bell. Gall. VI. 16. Ovid. Fastor. VI. 162. „Hanc animam vobis pro meliore damus." — Pfanner Syst. theol. gent. c. 15. Meiners *Allg.*

krit. Gesch. d. Relig. II. 6. Eadem apud gentiles, neque ac Iudaeos de peccatis expiandis obtinuit sententia: Χωρὶς αἱματεκχυσίας οὐ γίνεται ἄφεσις (τῶν ἁμαρτιῶν). Hebr. 9, 22.

c) Flatt *Magazin.* III. 222. VI. 49. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 375 ff. Ammon *Bibl. Theol.* II. 151 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 101. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* ad Ies. 53, 10. (II, p. 189, ff.)

d) Meiners *Krit. Gesch. d. Relig.* II, 68 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 126 ff.

e) De variis interpretum super hoc loco sententiis vid. Eichhorn *Allg. Bibl. d. bibl. Lit.* VI. 6. Steudel Pr. II. Observationum ad Ies. 52, 13—53, 12. Tub. 1825. 26. 4. Hic demo, examinatis aliorum sententiis, locum illum de Messia unice esse intelligendum demonstrare conatus est. (Add. Umbreit in *Theol. Studien u. Kritiken.* 1828. I, 2. p. 1 ff.) — Rosenmüller (*Messian. Hoffnungen der Propheten.* Ies. 52. 53.; in Gabler *Neuest. theol. Journ.* B. II. St. 4. 1799.), De Wette (Comment. de morte I. Chr. expiat. 23 ff. 98 f.) et Gesenius (II. p. 191 ff.) argumentis gravissimis demonstrarunt, עבד יהוה nomen esse collectivum prophetarum exilio Babyl. oppressorum et, civitate per Cyrum restituta, a contemtu et contumelia vindicandorum laetiorique sorte beandorum; coll. Ies. 42, 1 ff. 49, 7. 50, 6. Act. 8, 34. Locus Ies. 53. (ubi homo calamitosus se praebuisse dicitur piacularem victimam genti suae, cuius culpam ipse solus sustinuisset) non est cum duumviris Martini (Commentatio in loc. Ies. 53. Rostochii. 1791. p. 67.) et De Wette (de morte Iesu Chr. expiatoria. p. 91. 520), *figurate* (*symbolice*), *tropice* vel *allegorice* ita interpretandus, quasi prophetae eatenus tantum pro popularium salute se devoverint, quatenus docendi munere religiose administrando invidias, vexationes mortemque adeo sibi contraxerint; sed ita potius accipiendus, ut vicaria culpae alienae expiatio et insontium pro sontibus oblatio ad placandam divinam iustitiam ultricem cogitetur, et vera substitutionis vicariae notio huic loco insit, quod quidem placuit Rosenmüllero et Gesenio l. l. Cf. Ioseph. de Maccabaeis. §§. 6. 17. Sophocl. Oed. Colon. 498 sq. ἀρκεῖν γὰρ οἶμαι κἀντὶ μυρίων μίαν ψυχὴν τάδ' ἐκτίνουσαν, ἢν εὔνους παρῇ. Namque 1. imbecillitas antiquorum hominum quum non putaret esse divinae iustitiae, quemquam hominum sine culpa plectere, quodvis malum pro poena habebat aut proprii, aut alieni peccati, quod iudex in alium detulerit luendum, cf. Io. 9, 2. 2. Identidem in loco illo (v. cc. 4. 5. 10.) dicitur vicarius reus nostrae culpae causa puniri, nostros ferre dolores, pro nobis piaculi loco sese praebere. 3. Quanquam vero auctor huius loci, ut reliqui prophetae, rectius omnino statuit de externo

Dei cultu aestimando: tamen haud est mirabile, eundem, artis disciplinaeque omnis ignarum, retinuisse et sui et aliorum populorum opinionem, qua Deus, nihil non expiari cupiens, cuiuscunque peccati poenam necessariam et inevitabilem, ab insontibus adeo, dicitur repetere. Imo hanc opinionem ab ipsis N. T. scriptoribus, antiquatis iamiam sacrificiis, conservatam et in mortem Iesu translatam esse, eandemque postea fingendis martyrum et sanctorum meritis, quae pro bene facto maleficis imputari posse creduntur, occasionem dedisse constat. 4. Saepenumero istam de vicaria peccatorum expiatione opinionem in V. T. ll. ss. deprehendimus. Ex. 20, 5. patrum delicta in liberis castigantur. 2 Sam. 21, 1—14. poena ante neglecta a posteris repetitur. 2 Sam. 24, 10—25. Davidis crimen peste per tres dies grassante et LXX hominum millibus interfectis expiatur. 2 Sam. 12, 15—18. Davidis impudicitia infantis morte luitur. Ios. 7, 1 ss. ob praedam ex opibus Iehovae dicatis ab Achane ablatam totus Iosuae exercitus hostibus caedendus conceditur. Quin etiam Ies. 65, 7. in hominibus scelestis et ipsorum et patrum culpa simul punitur. Etiam Dan. 11, 35. pii, scilicet Maccabaei et Hasidaei, dicuntur insectationibus succubituri, ut reliqui purgentur et Deo quasi dedicentur, i. e. illorum morte vicaria liberentur a culpa. Ies. 43, 3. Aegyptus, Aethiopia et Saba tanquam redemtionis pretium pro Israelitis offeruntur, scilicet ut Dei iustitia expleatur, cui Israelitis in exilium missis nondum esset satisfactum. 5. Quos De Wettius ad suam sententiam stabiliendam (p. 22.) affert locos, (ut Prov. 21, 18., ubi, vocabulo כֹּפֶר non proprie intelligendo, impii pios aerumnis perferendis excipere dicuntur, cf. Ies. 43, 3. 57, 1.) hi nullius fere sunt ponderis. Plerique enim ex Hebraica gente lectores, sacrificiorum et vicariae mortis cogitationibus assueti, nihil fere nisi hoc in explicando loco isto memorabili Ies. 53. ante oculos habere potuerunt; atque eadem huius loci interpretandi ratio Apostolos quoque videtur ad amplectendam de piaculari morte Iesu opinionem adegisse. Quapropter et ipse Iesus simili ratione locum illum respiciens mortem suam dixisse putatus est λύτρον ἀντὶ πολλῶν Matth. 20, 28. Sed rectius haec formula repeti videtur e seriori quodam sententiae alicuius a Christo pronunciatae interpretamento, mortem Chr. piacularem adumbrante (cf. Matth. 26, 28. et Eph. 1, 7. Col. 1, 14. usus vocis ἀπολύτρωσις). Noli tamen praeterire, vocabulum λύτρον nec apud Graecos nec in Vers. Alex. proprie de piaculis, sed de pretio quodam redemtionis dici, neque etiam Hebraica כֹּפֶר et פִּדְיוֹן hoc sensu usurpata legi. De Wette l. l. 98. Sententia de Messia, qui morte sua peccata hominum expiaturus esset (§. 120. b. not. *a.*), plerisque Iudaeis et ipsis Apostolis, quippe qui Iesum de morte sibi instante loqui aegerrime ferrent, ante supplicium ab ipso toleratum plane ignota fuisse videtur, cf. Matth. 16, 22. Marc. 9, 32. Luc.

18, 34. Io. 12, 34. De Wette l. l. 96 ff. *Allg. Lit.-Zeit.* 1813. No. 117.

f) Fried. Köppen *Philosophie des Christenthums.* I. 2. *A.* L. 1825. p. 112 f. Böhme *Die Religion Jesu Christi aus ihren Urkunden dargestellt.* 2. *A.* H. 1827. p. 40 ff.

g) Quaesitum est, num Christus morte sua homines etiam a *culpa* peccati liberaverit, quam rem ll. ff. non attingunt. Doederlein Inst. th. Chr. II. p. 386 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 281 ff., quo loco V. Cl. distinguit culpam *subiective* et *obiective* cogitatam.

§. 137.

Continuatio.

E locis iam commemoratis facile intelligitur, doctrinae ecclesiasticae fundamenta et ipsa momenta potiora in librorum ff. effatis nonnullis vere contineri [a]. Sed tamen in iisdem libris alias quasdam hac de re formulas deprehendimus ab illa supra proposita vel plane abhorrentes, vel ei repugnantes. Sic gratiam Dei remissionemque peccatorum Matth. 6, 12. 14 ff. animo placabili precibusque, et Act. 26, 18. fide Iesu Christo habita obtineri edocemur. Christus suapte sponte peccata remittit (Matth. 9, 2. 6.) eandemque potestatem vel Apostolis tribuit. (Io. 20, 23. coll. Matth. 16, 19.) In aliis locis venia peccatorum simul e resurrectione Iesu repetitur (Rom. 4, 25. 8, 34. 1 Cor. 15, 17.), tanquam eventu illo solenni, quo Deus expiationem a Christo praestitam confirmari voluerit (Rom. 5, 10. 1 Petr. 1, 21. 3, 21. 22.); uno loco (Act. 5, 31.) a Christi ad dextram Dei exaltatione, et tribus aliis ab Iesu pro hominibus coram Deo intercessione derivatur (Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 1 Io. 2, 1.). Omnibus his doctrinae formulis illa praeferenda est, secundum quam, praeeuntibus V. T. scriptoribus (Ps. 32, 4. Ies. 1, 10—19. 43, 25. 55, 7. 58, 3 ff. 59, 12 ff. Ier. 31, 34. Ez. 18, 18 ff. Hos. 6, 1—6. coll. Matth. 9, 13. 14, 2—10. Mich. 6, 6—8. Ioel 2, 12. Prov. 21, 3. Dan. 4, 24.), — qui Deum

peccatorum poenas ob reditum ad meliorem frugem remittere simpliciter docent, — in N. quoque T. tanquam unica remittendorum peccatorum conditio (nulla quidem expiationis cuiusdam mentione adiecta) requiritur fides ac resipiscentia, cuius velut symbolum aliquot locis baptisma adiicitur (Luc. 3, 3. Marc. 1, 4. Act. 2, 38. 10, 35.): et quidem ab Ioanne baptista (Matth. 3, 8. Marc. 1, 4.), a Christo ipso (Matth. 4, 17. 6, 12. 9, 2. 22. Marc. 2, 5. 5, 34. 12, 33. Luc. 7, 47. 10, 25 ff. c. 15. 18, 14. 24, 47. Io. 8, 11.) et ab Apostolis (Marc. 6, 12. Act. 3, 19. 22, 16. 26, 18. Hebr. 10, 18. 1 Io. 3, 7.) [b]). *Deinde* ipsa scriptorum ff. effata docent, unumquemque hominem ob facta a semet ipso perpetrata, non ob aliorum peccata a Deo iustissimo vel puniri vel praemiis ornari Ez. 18. 33, 10—20. Rom. 2, 6. Accedit, quod cum natura atque indole universae religionis doctrinae ab Iesu ipso propositae (ἔλεον θέλω καὶ οὐ θυσίαν: Matth. 9, 13.) sententia de morte eius expiatoria haud bene conciliari posse videtur [c]). Namque reiectis quibusvis ritibus expiatoriis (Io. 4, 24.), Iesus ipse supplicium nondum perpessus (quod quidem statim ab initio muneris in se suscepti minime praesagiverit, cf. Matth. 23, 13. 37. Luc. 19, 42. 23, 28.) [d]), iam se *opus perfecisse* vitae ipsius terrestri (ἐπὶ τῆς γῆς) a patre iniunctum, diserte annunciavit (Io. 17, 4. 6.), et mortem adeo reformidavit, ut precibus Deum adiret ad eam avertendam. (Matth. 26, 39. 42. Marc. 14, 36. Luc. 22, 42. Add. Matth. 23, 37. 26, 24. Luc. 19, 42. 23, 28.) Post reditum autem in vitam sola μετανοίᾳ veniam peccatorum impetrandam esse a discipulis tradi voluit (Luc. 24, 47.). Neque minus sortem beatam in vita futura exspectandam ab animo pio proboque et servatis morum praeceptis (Luc. 10, 25—28. Matth. 19, 17. Marc. 10, 19.), maxime ex pie beneque factis pendere, sine ulla exceptione docuit (Matth. 21, 43. 25, 31—46.). Praeterea Iesus poenas minatur Iudae ipsum proditoro eumque detesta-

tur Matth. 23, 37. 26, 24., qui potius laudari deberet, quippe qui (studio suo Iesum morti tradendi) opus eius gravissimum maximeque salutare ad exitum duxisset et accelerasset. Accedit, quod discipuli Iesum de morte sibi instante loquentem plane non intelligunt Marc. 9, 32. Luc. 18, 34. Io. 12, 34. et eiusmodi voces illius aegerrime ferunt Matth. 16, 22. (cf. §. 166 a), id quod fieri non poterat, si de vi expiatoria huius mortis pro salute omnium hominum subeunda edocti fuissent. Discipuli igitur, quippe supplicii a Christo subeundi ignominiam deleturi, post fata demum doctoris divini nonnulla ipsius allegorice et improprie dicta de morte sibi instante (quam se pro veritate et in gratiam suorum subire ait Io. 6, 51. 10, 15. 17, 19.) in hanc sententiam videntur convertisse. Etenim vel explicarunt mortem Iesu e V. T. locis quibusdam secundum morem docendi Hebraeis usitatum e) atque ex opinionibus de λόγῳ, sacerdotis instar et intercessoris, homines cum Deo reconciliante f), quae illo tempore apud Alexandrinos potissimum pervulgatae erant; vel impugnare ac frangere voluerunt Iudaicam istam de sacrificiorum perennitate ac necessitate superstitionem, cui pars Christianorum adhaereret.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 122 ff. Summa Theol. Chr. 188 f. *Bemerkungen üb. d. Nothwendigkeit des Todes Jesu aus rationalistischem Gesichtspunct betrachtet;* in Gabler *Theol. Journ.* B. III, St. 3. Wachler *Vers. einer Würdigung d. Lehre von der Rechtfertigung.* Ibid. IV. 2. (Gubalke) *Darstellung d. verschied. Gesichtspuncte, aus welchen d. Tod Jesu betrachtet werden kann.* 1803. De Wette *Bibl. Dogm.* 262 ff.

a) Litterarum ss. testimoniis confirmari nequeunt sententiae de culpa hominis *infinita*, de *valore infinito* passionis Iesu Chr., de necessitate *absoluta* passionis et mortis θεανθρώπου, de merito Christi hominibus condonato, de natura divina passionis participe facta, de satisfactione Deo praestita, de Christo eadem passo, quae homines pati debuissent, totam eius vitam expiatoriam fuisse. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 291.

b) Cf. quae artificiosa quadam locorum supra ll. interpretatione adhibita et discrimine posito inter veniae peccatorum *causam merito-*

riam et conditionem sine qua non, (quod quidem N. T. scriptoribus prorsus ignotum fuit), contra sententiam supra expositam in medium prolata sunt in Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 257 ff.

c) De Wette Commentat. 102. Böhme *Die Rel. Jesu Christi.* 2. *A.* p. 41 ff.

d) Ammon *Bibl. Theol.* II. 378 ff.

e) Kaiser *Bibl. Theol.* 268. De Wette l. l. 96 ff. Ei. *Bibl. Dogm.* 199 f. Sic facile intelligitur, dictum illud de morte Christi expiatoria, quod Io. 1, 29. exstat, et quod alii aliter explicarunt (cf. Gabler Meletemata in l. Io. 1, 29. IV. Ienae 1808—11. 4. Paulus et Kuinoel ad h. l.), ab Ioanne bapt. prorsus alio sensu acceptum fuisse, quam qui ab evangelista illi tributus sit post Iesu mortem, quam pro expiatoria habebat (1 Io. 2, 2. Apoc. 5, 6. 9. 12.). Cf. Henke *Neues Magaz.* VI. 505 ff. *Einfluss d. Todes Jesu auf die Lehrart d. Apostel.* — Verum quum omnes fere N. T. scriptores in eo conveniant, ut mortem Iesu Chr. ad veniam peccatorum obtinendam valuisse perhibeant, haud improbabile est, Iesum ipsum, quippe qui sacrificia quaevis piacularia in regno coelesti a se condendo abrogare vellet, mortem sibi instantem tanquam symbolum in locum illorum substituendum ad opiniones aequalium accommodate nonnunquam proposuisse, quo citius ista sacrificia ad illud usque tempus usitata antiquaret. Similem sententiam in medium protulit auctor commentat. *Ueb. den Tod Jesu als Bestätigung seiner Lehre;* in Schuderoff *Neueste Jahrb. f. Rel., Kirch. u. Schulw.* B. III. H. 1. 1828. p. 9 ff.

f) Philo Quis rer. div. haer. 509. B. ed. Paris. 1640. *Ὁ δ' αὐτὸς (λόγος) ἱκέτης μέν ἐστι τοῦ θνητοῦ κηραίνοντος ἀεὶ πρὸς τὸ ἄφθαρτον, πρεσβευτής τε τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τὸ ὑπήκοον· ἀγάλλεται δὲ ἐπὶ τῇ δωρεᾷ, καὶ σεμνυνόμενος αὐτὴν ἐκδιηγεῖται φάσκων· κἀγὼ εἱστήκειν ἀνὰ μέσον κυρίου καὶ ὑμῶν.* — Cf. 1 Tim. 2, 5. Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. — *Ἐγὼ ἐπικηρυκεύσομαι τὰ εἰρηναῖα γενέσει παρὰ τοῦ καθαίρειν πολέμους ἐγνωκότος εἰρηνοφύλακος ἀεὶ θεοῦ.* Cf. Rom. 5, 1. De profugis. 466. *Λέγομεν γάρ, τὸν ἀρχιερέα οὐκ ἄνθρωπον ἀλλὰ λόγον θεῖον εἶναι, πάντων οὐχ ἑκουσίων μόνον ἀλλὰ καὶ ἀκουσίων ἀδικημάτων ἀμέτοχον.* Cf. Hebr. 7, 26. Quod Deus sit immut. 312 f. D. De vita Mos. II. 673. Add. III. 669. E.

§. 138.
Historia dogmatis.

Omnino quatuor constitui possunt numinis expiandi subsidia, inde a generis humani primordiis usque adhuc inter homines adoptari solita, quibus tum benevolentiam eiusdem sibi conciliare, tum eius iram averruncare posse sibi videbantur. Quae sunt sacrificia Deo oblata, apud Iudaeos et gentiles usitata; cruciatus corporis, inter anachoretas monachosque omnium gentium variis modis suscepti; bona, quae putabant ac vocabant, opera in ecclesiae et clericorum commodum facta, inde a rei Christianae primordiis a Christianis falso iactata; et vitae morumque emendatio, ab Iesu Christo in hunc usum commendata (Luc. 15. al. §. 137.) atque sola cum recta scientia cognitioneque de morali hominis Deique natura concilianda. Quemadmodum vero scriptores N. T. inprimis mortem Iesu Christi cum sacrificiis vario modo comparatam ad veniam peccatorum parandam valuisse docent, repudiata quacunque in explicando modo atque ratione dogmatis subtilitate et forma artificiosa: ita et antiquiores ecclesiae catholicae doctores, conservata dictionis illius figuratae, in N. T. conspicuae, ambiguitate [a]), haud diligenter anquisiverunt, quo potissimum sensu pro piaculo Deo patri oblato mors Christi esset habenda, neque unum quoddam primarium vel consilium vel effectum eius commemorarunt [b]). Quanquam non morte solum, sed etiam docendis hominibus et ad Deum revocandis Christum omnino meritum esse de genere humano praeclare compluribus locis ostenditur [c]); haud pauci tamen Patrum eccl., quippe qui daemonologiae studiosissimi essent, in eo convenerunt, ut Iesu θεανθρώπου [d]) mortem debitum aliquod redemtionis hominum pretium fuisse existimarent, quod, ut diabolo persolutum, ab eius imperio et potestate itemque a morte aeterna illos liberaret [e]). Inde a sec. IV et V, de causa et necessitate mortis Iesu Christi aliis

aliter ſtatuentibus, pleriqe Deo pretium redemtione ſolutum eſſe cenſuerunt f); de quo tamen ſec. etiam XII. inter Petr. Abaelardum et Bernhardum Claraevallenſem disceptatum eſt, quorum ille poſteriorem, hic priorem eamque antiquiorem de hominibus per mortem Chriſti e poteſtate diaboli redemtis ſententiam defendebat. Etſi ſatis mature iam formulae antiquae e re ſacra repetitae cum formulis e re forenſi depromtis, ad illas proxime accedentibus, coniunctae vel commutatae fuerant, et ipſa notio ſatisfactionis morte Ieſu Chriſti Deo praeſtitae Patrum ſententiis huc referendis plus minusve ſubſtructa erat g); tamen ſec. XI. demum Anſelmus Cantuarienſis primus ſubtiliorem illam de ſatisfactione, totius generis humani loco, iuſtitiae divinae praeſtita eiusque neceſſitate abſoluta doctrinam propoſuit h), quae, nullo quidem decreto publico ſancita, paulatim ita invaluit, ut plurimis probata videretur. Doctores Scholaſtici, quorum plerique Anſelmum ſecuti ſunt, neque de vi neque de modo ſatisfactionis Deo praeſtitae omnino conſenſerunt: quamobrem alii (Thomiſtae inprimis et Dominicani) *ſatisfactionem ſuperabundantem*, alii (Nominales, Scotiſtae et Franciſcani) *acceptationem gratuitam* defenderunt i); unde longa diſſidia inter Thomiſtas et Scotiſtas eorumque aſſeclas exorta ſunt, et usque ad Sacrorum inſtauratorum fere tempora continuata.

Hug. Grotius de ſatisfact. Ieſu Chr. c. 10 ff. Petavius Dogmat. theol. l. 12 et 13, 81 ff. T. VI. Cotta Hiſt. doctr. de redemtione eccleſiae ſanguine Ieſu Chr. facta, diſſ. III. praemiſſa Gerhardi L. th. T. IV. 81 ff. Ziegler Hiſt. dogm. de redemtione ſ. de modis, quorum unus iam ſatisfactionis nomine inest, inde ab eccl. primordiis usque ad Lutheri tempora. Gott. 1791. 4. rec. in Velthuſen, Kuin. et Rup. Commentatt. theoll. V. 227 ff. Münſcher, *Dogmengeſch.* II. 219 ff. Wundemann *Dogmengeſch.* II. 349 ff. Beck Commentt. 531 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 394 ff.

a) Exempla propoſuit Beck l. l. 533.

b) Plurimi varia mortis Ieſu effecta complectuntur, v. c. Iren. II. 20. IV. 2. Orig. c. Celſ. VII. 342. ed. Spencer. Auguſt. de

trin. l. IV. Ei. de angore Christi c. 9. „*Stultissimi*, qui dicunt: Non *poterat* aliter sapientia Dei hominem redimere, nisi Christus moreretur." Iidem vero alia aliis locis commemorant, v. Beck l. l. 533 s. — Tribus prioribus seculis eam, quae in Iesu morte insit expiandi vis, ad peccata tantum ante baptismum admissa retulere; putarunt enim, per Iesu mortem aquae baptismali tantam vim expiantem tribui, ut omnis hominis peccatorum eo usque admissorum culpa quasi ablueretur. Baptizatum autem perque baptismum renatum hominem non porro peccare debere docuerunt; sed si nihilominus tamen peccarit, ei nullam esse satisfactionem vicariam, imo ipsius peccata per poenitentiam et bona opera, inprimis ἔργα τῆς ἀγάπης, ipsi esse expianda. Ceterum illius aetatis Patres maximam partem peccatum originis nondum attingunt neque vitiositatem humanae naturae et quicquid Augustinus ex Gen. 3. et Rom. 7. protraxit.

c) Iustin. dial. c. Tryph. 228 ff. ed. Col. Iren. II. 14. Clem. Strom. V. 647. VI. 769. Orig. c. Cels. I. 29. 32. 43. Lactant. IV. 11. 13 s. — Orig. c. Cels. III. 465. Tatian. Or. c. Graec. 147 s. ed. Col. — Heubner Diss. hist. antiquior dogmatis de modo tenendae salutis et iustificationis seu veniae pecc. a Deo impetr. instrumentis. Vit. 1805. 4.

d) De *Patripassianis*, qui ipsum patrem, a quo λόγον non discernerent, mortem passum statuisse dicuntur, vid. Walch *Ketzergesch.* I. 545 s. II. 35.; et de *Theopaschitis*, qui trinitatem passam esse dixisse feruntur, v. Cotta IV. 118 s. Adversus hoc in eccl. cathol., a concil. oecum. V. a. 553. Constantinopoli h. decretum est, *Deum* (non deitatem) *in carne* s. θεάνθρωπον et corpore et anima pertulisse omnes cruciatus. Cf. Io. Damasc. de fid. orth. III. 26. — Commenta aliorum populorum, velut Indorum, Aegyptiorum de Diis vel mutilatis vel occisis v. in Meiners *Krit. Gesch. d. Rel.* I. 342. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 270.

e) Gruner Dogm. 253 ff. 262 s. Beck l. l. 536 s. Wiggers *Pragmat. Darstell. d. Augustinismus u. Pelagianismus.* B. 1821. p. 354 ff.

f) Cf. inprimis Io. Damasc. de fid. orth. III. 27.

g) Semler *Einleit. zu* Baumgarten *Polem.* III. 282.

h) Lib. I. cur Deus homo. c. 9—25. Opp. ed. Paris. 1721. 74 ff. Schröckh *Kirchengesch.* XXVIII. 377 ff.

i) Satisfactionem *superabundantem* (i. e. non modo vere sufficientem, sed etiam peccata humana eorumque poenas superantem) ex *infinito* pretio sanguinis Christi repetierunt. Praeiverant Augustinus (Serm. 114.) et Alex. Halesius (Summa univ. th. P. III. qu. 1. [illegible]). Vid. Cramer Bossu. VII. 122. — Io. Duns Scotus [illegible]

tus eumque secuti negarunt *infinitam* redemtionem, qua ne opus quidem fuerit, ac sanguinem Christi, quem *sui gratia* patri obtulerit, non *ex se* sufficisse statuerunt, sed *ex divina acceptatione*, quam *acceptilationem* etiam vocarunt. Cramer l. l. VII. 591. Beck l. l. 589.

§. 139.

Continuatio.

Lutherus ceterique sacrorum emendatores seculi XVI. quo certius et fortius foedis istis de vi et efficacia expiationum et indulgentiarum [a]) erroribus occurrerent, qui iam inde a rei Christianae primordiis, in summum verae religionis detrimentum, per publicam ecclesiae disciplinam quam maxime divulgabantur: eo gravius satisfactionem illam ab Iesu Christo praestitam redimendis et expiandis hominibus sufficere contenderunt [b]). Eorum vero sententiae in libris symbolicis hac de re propositae seculo XVII exeunte per theologos, qui Anselmi potissimum et Thomistarum decreta sequebantur, redactae sunt in subtiliorem formam (§. 135.); quae posthac per universam fere Protestantium ecclesiam probata et contra Socinianos [c]), Arminianos [d]) aliosque [e]) acriter defensa est, assumtis ex ipsa philosophia Wolfiana adminiculis [f]). Inde autem a medio seculo superiore plures ecclesiae evangelicae doctores accuratius eam examinaverunt, et gravissimis argumentis denuo impugnatam [g]) alii alia ratione informare conati sunt. Nonnulli igitur *mediate*, ut dicitur, veniam peccatorum morte Iesu Christi parari censuerunt [h]), quatenus Deus benignus eâdem, vel tanquam pignore s. evento in sensus cadente consilium suum peccata hominibus condonandi declaraverit, vel poenae exemplum constituerit, vel varia ad virtutis studium incitamenta hominibus obtulerit [i]). Alii *symbolice* peccatorum remissionem hac morte adumbrari maluerunt, variis usi rationibus [k]). Alii denique, qui probe intel-

lexis-

lexissent, notionem mortis Christi vicariae e libris ss. interpretationis ope penitus removeri non posse, in quo quidem efficiendo nonnulli [l]) frustra elaborarunt, omnemque hanc doctrinam accommodationi vel a Iesu eiusque discipulis [m]), vel ab ipso Deo necessitatibus et desideriis illorum temporum benigne consulente, sapienter adhibitae tribuerunt [n]). Ceterum ii quoque theologi, pauciores quidem, qui formulam dogmatis ecclesiasticam pressius sibi sequendam esse indicaverant, singula huius doctrinae capita duriora, quibus nostrae aetatis Mystici quam maxime delectantur [o]), variis modis mitigare haud dubitarunt [p]).

a) Paulus *Geschichtl. u. rechtl. Prüfung des Jubeljahr-Ablasses, enthaltend zwei Jubeljahr- u. Ablassbullen vom P. Benedict XIV. u. Leo XII.* — Heidelb. 1825.

b) Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* I. 291 ss. 319 ss. Flatt *Magaz.* I. 219 ss.

c) *Sociniani* mortis Chr. vim in sola doctrinae confirmatione virtutumque commendatione posuerunt. Socini Disp. de Iesu Chr. servatore. T. II. bibl. FF. Pol. Ei. Praelect. c. 15—29. Opp. T. II. Catech. Racov. 707 ss. — Praeter Hug. Grot. Defensio fidei catholicae de satisfactione Chr. adversus Faust. Socinum. Lugd. Batav. 1617. cf. Gerhard L. th. VII. 32 ss. Cotta Diss. 129 s. Baumgarten *Polem.* II. 174 ss. Flatt l. l. 96 ss.

d) *Arminiani* acquievisse docuerunt iustitiam divinam in morte Christi, neque exacte ei satisfactum esse, statuentes quidem *acceptilationem*, non aequalitatem valoris meriti Chr. et poenae luendae. Curcellaeus Inst. rel. Chr. V. 19. 14 f. Limborch Theol. Chr. III. 20 f. Hugo Grotius l. l. primus ad iustitiam Dei *rectoriam* provocavit, ita quidem, ut satisfactionem Deo, non peccatis hominum offenso, sed ordinis rerum moralis moderatori summo legisque divinae sanctitati praestitam esse doceret; ad quam sententiam, *acceptationis* notione iuridica confirmatam, theologorum recentiorum nonnulli plus minusve accesserunt. Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 332 ss. Ei. *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* §. 107.

e) *Latitudinarii* in Anglia dicti. Henke *Kircheng.* IV. 489 s. *Anabaptistae, Mennonitae, Quakeri*, Dippel, Poiret mortem Christi ad emendandos homines potissimum valuisse primi docuerunt. Cotta l. l. 181 s.

f) C. Carpov Oeconomia salutis N. T. s. theol. revel. dogmat. methodo scientifica propos.; Canz Compendium theol. purioris; Schubert Institt. theol. dogm. ad h. l.

g) Cotta Diss. IV. 109 ss. Gerhard l. l. VII. 65 s. Henke *Kirchengesch.* III. 447 ss. (Töllner) *D. thätige Gehorsam Christi untersucht.* Bresl. 1768. *Zusätze zu s. Untersuchung d. thät. Geh.* Berl. 1770. *Nachlese* — in *Verm. Auffsätze.* II. 2. Eberhard *N. Apologie d. Socrates.* II. 310 ss. Schlegel *Kirchengesch. d. 18ten Jahrh.* I. 280 ss. II. 435 ss. — Nuper doctrinam de satisfactione impugnarunt Löffler *Zwei Abhandlungen üb. d. kirchl. Genugthuungslehre.* Züllich. 1796. recuss. in ei. *Kleine Schriften.* Weim. 1817. 244 ss. (Veniam morte Christi paratam ad peccata refert, quae Christiani primi commiserint, antequam Christo nomen dedissent: cui sententiae obstant 1 Io. 2, 1. 2. Hebr. 7, 24 ss. 9, 12. Rom. 5, 12—21. 1 Cor. 15, 21. 22. al.); auctor libri: *Christus u. d. Vernunft.* 541 ss. coll. *Krit. Theorie d. Offenb.* 289 ss. Hardmeier *Sechs letzte Predigten in Baireuth, oder letzte unverkennb. Bemühung, seine bisherigen Zuhörer zur allein wahren ewigen Rel. d. Vernunft zu führen.* 1800. Cannabich *Krit. alter u. neuer Lehren.* 97 ss.

h) Eberhard *N. Apol. d. Socrates.* I. 82 ss. II. 248 ss. Steinbart *System der Glückseligkeit.* 118 ss.

i) Morus Epit. 152 s. C. A. Schwarze *Ueb. d. Tod Jesu.* L. 1795. 197 ss. C. Chr. Flatt *Philos. exeg. Untersuchungen üb. d. Lehre v. d. Versöhnung.* I. 224. Ammon *Christl. Religionsvorträge.* II. 85 ss. Stäudlin *Dogmat. und Dogmengesch.* 388 s. — Seiler *Ueb. d. Versöhnungstod Jesu Christi.* 2. A. 1782. — Nitzsch Pr. de consilio mortis Christi summo. Vit. 1796. Ei. Proluss. II. de mortis a Iesu Chr. oppetitae necessitate morali. Vit. 1810. J. W. Schmid *Ueb. Chr. Relig.* 310 ss. — (Gubalke) *Darstellung d. verschiedenen Gesichtspuncte, aus welchen d. Tod Jesu betrachtet werden kann.* Brieg. 1803.

k) Kantius (*Relig.* 94 ss.) mortem Christi tanquam symbolum substitutionis s. permutationis veteris novique (indoli filii Dei similis) hominis proposuit. Cf. Eckermann *Theol. Beitr.* III. 3. p. 199 ss. Flügge *Ueb. d. Einfluss d. Kant. Philos.* II. 354 ss. — Krug *Der Widerstreit d. Vernunft mit sich selbst in d. Versöhnungslehre dargestellt u. aufgelöset.* Züll. 1802. Ei. *Eusebiologie.* Königsb. 1819. p. 244 ss. — Schelling *Vorles. üb. d. akad. Stud.* p. 180 s. Daub Theologum. p. 268 ss. Marheinecke *Dogm.* 279 ss. De Wette *Dogmat. d. Luther. Kirche.* 2. A. p. 143. Schleiermacher *der Chr. Glaube.* II. 297. „*Wohl*

kann man Christum — unsern genugthuenden Stellvertreter in dem Sinne nennen, dass er einestheils vermöge seiner urbildlichen Würde die Vollendung der menschl. Natur darstellt, anderntheils vermöge unseres Einsgewordenseins mit ihm Gott die Gesammtheit der Gläubigen nur in ihm sieht und würdigt." Cf. Bretschneider *Ueb. d. Begr. d. Erlösung in* Schleiermacher's *Chr. Glaubensl.* in *Journ. f. Pred.* Bd. 47. St. 1.

l) Henke Lin. fid. Christ. 152. Eckermann *Handb.* III. p. 624 ff. Cf. Hase *Lehrb. d. ev. Dogm.* p. 377 f. „*Der Exeget wird überall in n. t. Aussprüchen als: Matth.* 20, 28. *Joh.* 1, 29. *Röm.* 5, 9. *Col.* 1, 14. *Wirklichkeit oder* (?) *Symbolik anerkennen mit gleichem exegetischen Rechte. — Die Philosophie kann daher allein entscheiden, und sie entscheidet im chr. Geiste, dass Gott nicht um vergossenen Blutes willen, weder der Thiere noch des Sohnes vergeben könne, aber vergeben habe aus freier Liebe."

m) Eckermann *Theol. Beitr.* I. II. 3. Cf. Gess *Briefe über einige theol. Zeit- Materien, bes. üb. d. Accommodations-Grunds.* Stuttg. 1797. Br. 1. 4. 6.

n) Schott Epit. Th. Chr. Ed. 2. p. 222.

o) Hengstenberg *Ev. Kirchenzeitung. Jul.* 1827. p. 11 ff.

p) Morus l. l. 170. Seiler *Ueb. Sündenvergeb.* 1798. Storr *Christl. Dogm.* 599 f. 608. Reinhard *Dogm.* 401 ff. Schott l. l. p. 216 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. §. 158. 2. *A.* p. 291 ff. Knapp *Vorles. üb. d. chr. Glaubensl. herausg. v.* Thilo. II. p. 287 f.

§. 140.

Epicrisis.

Ad diiudicandam universam de vi mortis Iesu Christi expiatoria doctrinam ante omnia investigetur necesse est iusta, quae rectae rationi probetur, veniae peccatorum a Deo impetrandae notio. Si quis autem originem sententiae vulgaris de remissione peccatorum, qua poenae peccati originalis peccatorumque actualium aeternae *positivae* a Deo omnino tolli dicuntur, altius indagaverit; eam *Anthropopathiam* prae se ferre f. ab hominum vel moribus vel erroribus et ab humanae

iurisdictionis ratione ad Deum, summum hominum iudicem immutabilem et iustissimum, haud apte translatam esse, neminem fugiet. *Venia* s. *condonatio peccatorum*, ex vulgari et biblica dicendi consuetudine, est abolitio poenae peccatis contractae et restitutio divinae erga peccatorem benevolentiae (§. 134. *b.*). Qui poenarum abolitionem statuunt proprie sic dictam *absolutam*, nituntur potissimum 1. *benignitate* Dei. At benignus esse Deus non potest, nisi simul sit iustus; alioquin enim non perfectus, sed imbecillis et pravus esset. Et quanquam multa nobis praebet beneficia immerita, in tanta tamen eius iustitia fas est sperare, fore, ut aliquando, id quod in hac terra fieri nequit, impar felicitatis et dignitatis ratio exaequetur. Sed nituntur 2. *iustitia* Dei. Scilicet Deum non posse punire peccatores emendatos, propterea quod emendato animo desierint digni esse poena. Veruntamen quoniam factum infectum fieri nequit ac prioris vitae delicta in ipsorum hominum voluntate posita sunt, reditus ad virtutem mitigat quidem, nec vero tollit antecedentem culpam. 3. Sine condonatione poenarum negant animos erigi posse ad vitam emendandam et honestatem amplectendam. At vero qui dilata animi emendatione culpam, maturata mercedem suam augeri cogitaverit, is multo magis incitabitur ad virtutis studium, legemque moralem multo augustiorem et maiore observantia dignam putabit, quam qui ea violata subterfugere poenas, Deumque, legis auctorem, interdum a suis ipsius legibus et a iustitia descíscere posse opinatur. Praeterea experientia docet, persuasionem hominum de peccatorum remissione *absoluta* a nequissimo quoque facillime obtinenda, maximum semper verae virtuti et probitati detrimentum attulisse. Nihilominus tamen notio veniae peccatorum, dummodo certis quibusdam limitibus restricta fuerit, cum iustitia divina bene conciliari sanaeque rationi optime videtur posse probari. Deus iustissimus (§§. 70. 71.), ut cum virtutis studio bona, ita

cum pravis conſiliis praviſque factis (quippe quae nullo modo a Deo ipſo infecta reddi poſſunt) mala coniungit lege irrevocabili. Quicunque e vita turpi, qua poenas ſibi contraxit, ad virtutem emerſerit, is eadem ratione ac proportione, qua iam in virtutis ſtudio progreſſus fuerit, in gratiam cum Deo reverſus, ab eodem praemiis dignus iudicabitur. His autem praemiis ſumma poenarum et culpae in vita prava contractarum minuetur atque elevabitur, et Deus (quem pro iuſtitia ſua virtutis ſtudium, quod vires humanas excedat, nequaquam poſtulare imbecillitatique eius innatae ultro condonare recte ſtatuimus) non e ſingulis quibusdam vitae momentis ac ſingulis quibusdam bene factis, ſed ex totius vitae tenore hominum dignitatem moralem aeſtimans, peccatori reſipiſcenti ſortem aeternam iuſta lance ponderatam et conſtitutam tribuet. Quocirca prout vera virtus cum eaque ſimul conſcientia melioris Deoque probatae conditionis in animo peccatoris creſcent, ita, metu poenarum futurarum mitigato, fiducia et ſpes laetioris ſortis ei reſtituentur [a]). Liberatur enim, cui peccata condonantur, tum a ſenſu moleſtiore poenarum naturalium, tum a metu poenarum poſitivarum. Venia igitur peccatorum recte ponitur in gratiae divinae ad peccatorem reſipiſcentem converſione et in poenae imminutione pro dignitatis moralis ratione in univerſum a Deo iuſtiſſimo definienda. Probe tamen tenendum eſt, peccatorem, qui ad meliorem frugem redierit, nullo modo ad eum beatitatis gradum pervenire poſſe, quem occupaturus erat, ſi legibus divinis pro virili parte ſemper obtemperaſſet. Sententia autem iam propoſita de peccatorum remiſſione non modo cum idea Dei ſanctiſſimi iuſtiſſimique et ipſis litterarum ſſ. teſtimoniis confirmata (Rom. 2, 6 ſſ.) (§§. 22. 72 ſ.) bene convenit, verum etiam tantum abeſt, ut virtutis nervos incidat, ut omnem legis moralis, ad quam ſolam omnis hominis culpa eiusque meritum diiudicari poteſt, ſeveritatem peccatori ob oculos ponat, quo citius et diligentius ſa-

luti suae consulens Iesum Chr. tanquam servatorem, morali quidem sensu homines Deo reconciliantem, pie amplectatur (Eph. 4, 17—24.) b).

a) Quae Bretschneider V. V. contra hoc argumentum proposuit (*Handb. d. Dogm.* II. 319.) e peccato originis repetita, plane concidunt, hoc dogmate ex idea Dei iustissimi ac sapientissimi diiudicato. V. §§. 117. 118.

b) Löffler *Ueb. die Entbehrlichkeit des Glaubens an eine unmittelb. Offenbarung. Magazin.* VII. 32. *Kl. Schriften.* II. *„Der Zweck des Christenthums kann doch nur Freude an Gott, Zufriedenheit mit seiner Regierung in Absicht der Gegenwart und Zukunft, und Heiligung des Herzens seyn. Aber jene wird gewiss, wie auch die Erfahrung lehrt, sehr sicher bewirkt durch die Lehre von einem ewigen, allmächtigen, allweisen, gerechten und wohlwollenden Geist, dem Schöpfer, Erhalter, Regierer der Welt und Vater der Menschen; und diese, kann sie kräftiger geweckt und sichrer geleitet werden, als wenn der Mensch, ohne Rechnung auf ein fremdes Verdienst, nur zum Fleiss in der Heiligung und zur Strenge gegen sich selbst aufgefordert, und wenn davon sein Werth oder Unwerth in den Augen Gottes abhängig gemacht wird?"* *Allg. Lit. Zeit.* 1817. N. 144. *„Mögen die, welche die blutige Versöhnungstheorie fest halten und predigen, noch so sehr zur Besserung, als dem unerlässlichen Accessorio des seligmachenden Glaubens ermahnen, der Mensch, wie er ist, wählt das Leichtere und lässt das Schwerere im Gesetz dahinten, und ist dabei als Christ nicht besser, als der Hindu, der sich den schrecklichsten Expiationsceremonien seiner Religion mit fanatischem Eifer unterzieht, ohne selbst auf seinen moralischen Charakter nur den geringsten Einfluss zu gestatten."* Röhr *Pred. Unser Herr als entschiedener Freund der Vernunft in rel. Dingen.* Neust. 1828. p. 17. *„Nicht seine Lehre ist es, wenn verkehrter Menschenwahn Christum zu einem schnöden Sündendiener macht und Gottes Gnade unter irgend einer andern Bedingung verheisst, als unter der Bedingung eines gebesserten Sinnes und Wandels; denn jene stellt nur diese als einzig und völlig ausreichend fest* (*Luk.* 15, 11 *ff.*)."

§. 141.

Continuatio.

Doctrina de venia peccatorum, quam hominibus paraverit satisfactio vicaria per mortem Iesu Christi Deo praestita, in gravissimas recentiore potissimum aetate incurrit reprehensiones, partim ex origine dogmatis, partim ex idea numinis recte constituta, partim ex iustis reatus et poenae notionibus atque ex ipsa experientia petitas. *Primum* enim haud male monitum est, omnem hac de re sententiam comparatione niti mortis I. Chr. cum sacrificiis piacularibus facta, quae apud omnes fere gentes incultiores, inprimis apud Hebraeos, usitata erant, et ipsi Iesu Christo iam improbata (Matth. 9, 13. Io. 4, 23. coll. Ps. 51, 18. 19. Mich. 6, 6—8.); unde hunc ipsum dogma illud tanquam summum fidei Christianae caput nondum tradidisse recte concluditur (§. 137.). *Deinde* non intelligitur, quomodo pater coelestis voluntate iustissima eademque benignissima ad poenas infligendas ductus omnisque irae atque offensionis expers, nisi sanguine et morte victimae, commoveri non potuerit, ut liberos suos, humanae quidem imbecillitati obnoxios, at pia tamen mente ipsi fidentes, morte aeterna, alioquin ipsis destinata, exsolveret; nec intelligitur, cur institutum ita necessarium tam longe moratus sit Deus benignissimus, qui iam nomadibus rudioribus in desertis acclamari iussit: Ego sum benignus! (Ex. 22, 27. coll. 34, 6, 7. Sap. 11, 24. 25. 12, 15.) Neque magis liquet, quomodo homines, natura quippe *finita* praediti, peccando *infinitam* culpam in Deum contraxerint, quae, nisi piaculo infinito, elui non potuerit. Praeterea nulla apparet ratio, cur Deus ipse, secunda scilicet in Deo persona, innumerorum systematum solarium summus moderator, induto corpore humano, in hanc tellurem, tam exiguam mundi partem, descendere decreverit, ut cruci affixus ab Iudaeis, fatali quadam necessitate ductis, ipse sese sibi, tanquam

piaculum *infinitum*, offerret; et cur Deus, quo tempore ipse sui expiationem parare cupiens et pacis ac reconciliationis nuncios adversariis mittens censetur, non iam pro vere placato haberi possit. *Tum* per se patet, reatus et poenae sicut meriti notiones necessario inhaerere *subiecto* peccanti sicut bene merenti: quamobrem (§. 137.) nec alterius culpa in alterum quemquam, praesertim innocentissimum, nec virtus et dignitas moralis, qua unus aliquis insignis fuerit, in reliquos peccatores transferri potest. *Poena* enim est malum cum peccato coniunctum, quod ipsi homini peccanti infligitur; at malum, quod innocens sentit, perperam poena dicitur. Accedit, quod poenae post vitam praesentem secuturae, sicut poenae naturales iam in hac vita peccata saepissime excipientes, per mortem Christi minime sublatae sunt, atque etiamnunc, salva iustitia divina, sors tristissima post mortem peccatorem quemque in vitiis perseverantem manet. (Rom. 2, 9.) Sin autem obedientiam Christi passivam ad tollendas solas peccati originalis poenas positivas valuisse statuere velles [a]), haec sententia iisdem, quibus dogma de peccato originis, premeretur difficultatibus. (§. 117.) Longa *denique* experientia ostendit, quantum fiducia in piaculis qualibuscunque collocata emendandi studio cuiusque ac virtutis severitati veraeque pietati nocuerit, quippe quae hominem in suo ipsius pectore salutem suam quaerere iubeat.

Eberhard *N. Apologie des Socrates.* II. 248 ff. (Bahrdt) *Apologie d. Vernunft, durch Gründe d. Schrift unterstützt, in Bezug auf d. Christl. Versöhnungsl.* Bas. 1781. Kant *Religion innerh. d. Grenzen d. blossen Vern.* 1794. 260 ff. Löffler *Von d. kirchl. Genugthuungslehre.* Herder *Von Rel., Lehrmeinungen u. Gebräuchen,* 297 ff. Tieftrunk *Religion d. Mündigen.* I. 337 ff. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* II. 181 ff. F. Köppen *Darstellung d. Wesens der Philosophie.* 209 f.

a) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* p. 291.

§. 142.

Continuatio.

Ex argumentis supra propositis (§. 141.) hoc quidem apparet: *primum* doctrinam scriptorum ss. de morte Iesu Christi peccata hominum expiante opinionibus aequalium (Hebr. 9, 22.) multis de caussis accommodatam fuisse et ad commendandum novae religionis institutum illo tempore aptissimam, unde hanc ipsam doctrinae formam, providentia divina sapienter id permittente, ab evangelii doctoribus exhibitam esse, facile tibi persuaseris; *deinde* eandem nostris quoque temporibus fructum aliquem salubrem ad animum tranquillandum iis praesertim afferre posse, qui inde a tenera aetate isto παιδείας τρόπῳ religiose imbuti, vel consuetudine, vel aetatis provectioris trepida haesitatione, vel aliis rationibus a liberaliore puriorequé numinis cogitatione rectaque legis moralis a Deo omnium conscientiae insitae perceptione prohibentur *). Verum ipsi scriptores ss. doctrinam istam ita tradiderunt, ut animos per institutionis figuratae atque symbolicae umbras (Hebr. 5, 11.) ad purioris cognitionis lucem evehere voluisse videantur (Io. 4, 23 ss. Eph. 4, 13 ss. 1 Petr. 2, 5.); iidemque alium quendam doctrinae typum et intellectu faciliorem et omnibus omnium temporum hominibus accommodatum nobis proposuerunt, quo, reiectis iudaicis istis commentis, simpliciter fidei et resipiscentiae veniam peccatorum concedi edocemur (§. 137.). Hunc igitur eo libentius amplectimur, quo magis cum idea numinis ex ipsis librorum ss. effatis recte constituta (§§. 69—71.), cum indole hominis morali et cum rectae rationis praeceptis et theoreticis et practicis conciliari potest. Qua ratione supposita, ad hancce tantum sententiam illud de expiatione dogma recte revocatur: per religionis doctrinam a Christo propositam et ipsius morte sancitam hominibus, dummodo illius praeceptis omni, quo par est, studio obsequantur, veram commonstrari viam et ratio-

nem, qua, repudiatis quibusvis sacrificiis aliisque caerimoniis numinis divini placandi causa institutis, vero Dei eiusque praeceptorum amore ducti Deo probari possint [b]). Attamen, ne, animis fortioribus bene consulendo, imbecilliores offendamus, sententiam de morte Iesu Christi expiatoria, ipsorum scriptorum ss. exemplo, etiam symbolica quadam ratione adumbrare licebit [c]), ita, ut mors Christi proponatur vel tanquam symbolum, quo sacrificia qualiacunque sublata sint, ac reconciliatio hominis cum Deo significata et venia peccatorum peccatori cuivis vere emendato solenni ritu confirmata; vel tanquam symbolum inaugurationis novae religionis, quam auctor, quasi novum foedus inter Deum hominesque initum, sanguine suo sanxerit (Matth. 26, 28. Hebr. 9, 18—21. coll. Exod. 25.) [d]), vel tanquam symbolum amoris erga homines, tum Dei, qui mortem innocentissimi pro hominum salute toleratam non prohibuerit, tum Iesu Christi ipsius, qui hominibus a superstitione atque vitiositate liberandis redimendisque vitam devovere haud dubitaverit. Ceterum in institutione publica ad alios quoque fines recte explicandos erit respiciendum, qui in scriptura s. morti Iesu Christi tribuuntur (ut Io. 10, 15. 17, 19. — Io. 11, 51. 52. Eph. 2, 13—19.), quam ipse haud cupide expetiit (Matth. 28, 37. Luc. 19, 42. 28, 28.), sed officii causa fortiter subire haud recusavit [e]). Omnino vero doctores Christiani sedulo caveant, ne conscientiae improborum, praesertim morti propinquorum, quasi veternum obducant nimium iactando vim sanguinis Christi expiatoriam, quo Deus Molochi instar innocentis quippe sanguinem sitientis (Ier. 32, 35.) placatus sistatur [f]). Hoc potius agant illi, ut peccatorem quemvis severe adhortando excitent ad vitam ocius citius emendandam et ad damna, quae peccando et aliis hominibus et sibi ipsi attulerit, quoad eius fieri potest, reparanda.

a) Reinhard *Geständnisse* — . 106 f.

b) Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* II. L. 1822. p. 221 ff. *„Es giebt keine Erlösung, die nicht der Mensch in sich selbst bewirkt, gehoben und getrieben von dem göttlichen Geiste, der in Christo war, und auch in uns herrschen soll. Col. 2, 10. So auch giebt es keine Seligkeit, zu welcher nicht der Mensch selbst sich tüchtig macht durch Verähnlichung mit Gott und Christus, welche, obwohl unter göttlicher Leitung und Begünstigung, doch immer nur das Werk jedes Menschen selbst seyn kann und soll."*

c) Stäudlin *Dogmat. u. Dogmeng.* 886 f. — Cf. De Wette *Rel. u. Theol.* 218 ff.

d) (Gabler) *Kurze Entwickl. der neutest. Begriffe v. d. Absichten des Todes Jesu aus d. Grundidee eines Bundesopfers,* in Henke *Mag.* VI. 1 ff. De Wette *Bibl. Dogm.* 199 ff.

e) Notetur discrimen inter *mortem voluntariam* officii causa oppetendam et quam quis fanatico quodam errore commotus, vel ad desperationem adductus vel nimia animi timiditate sibi consciscit.

f) Kant *Religion innerh. d. Gr. d. bl. Vern.* 105.

Cf. quae de dogmate eccl. in institutione populari sapienter tractando monuerunt: Schlegel *Ueb. d. nächsten Zweck des Todes Jesu, u. wie derselbe noch zu unserer Zeit zur Beruhigung d. Menschen in d. Vergebung der Sünden anzuwenden sey;* in Henke *N. Mag.* II. 118 ff. Döderlein *Religionsunterr.* XI. 118 ff. Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 315 ff. Böhme *Wer trachtet seine eigene Gerechtigkeit aufzurichten?* in Schuderoff *N. Jahrbücher f. Religiös. Kirchen- u. Schulw.* B. VIII. H. 2. 1825. p. 150 ff. — Marezoll *Pred.: Die Erlösung d. Menschen durch Jesum;* in Ammon *Mag.* IV. St. 2. p. 103 ff. Röhr *Predigten.* II. *Bd.* Neust. 1823. *Pred. am Charfreit. „Wie sehr die rechte Feier des Todestages unsers Herrn von einer richtigen Ansicht seines Todes selbst abhänge"* p. 70 ff.

§. 143.

b. De intercessione.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Ad munus Iesu Christi *sacerdotale* praeter expiationem morte vicaria peractam secundum aliquod officium peculiare solet referri, *intercessio* s. *deprecatio*, qua meritis suis nixus apud patrem hominum caussam agere dicitur et quasi patrocinari, ut salutis ab ipso comparatae participes fiant (§. 134.). Distinguunt doctores ecclesiastici intercessionem *generalem*, pro omnibus hominibus (Luc. 23, 34.), et *specialem*, pro solis fidelibus (Io. 17, 9. Rom. 8, 34. 1 Io. 2, 1.) susceptam; *terrestrem*, in statu exinanitionis et quidem *oralem* (Io. 17. precatio Iesu Chr. sacerdotalis dicta, Luc. 23, 34.), et *coelestem*, in statu exaltationis (Io. 14, 16. 16, 26 ss.) [a]), quam ipsam quoque *oralem* esse nonnulli statuerunt, repugnantibus aliis, qui ad *regium* munus ipsam retulerunt [b]). Dogma illud, quod, e N. T. locis nonnullis (Rom. 8, 34. Hebr. 7, 25. 9, 24. 1 Io. 2, 1.) haud inepte repetitum, a nostris contra Pontificiorum decreta de Sanctorum deprecatione strenue defensum est [c]), arctissime quidem cohaeret cum notionibus Iudaeo-Christianorum de λόγῳ et de Iesu Messia, Dei quasi internuncio et administro eiusque sacerdote summo, in adyto templi coelestis pro hominibus deprecante (§. 136.): sed proprie acceptam doctrinae puriori de numinis natura et efficacia (§§. 22. 27. al. cf. Io. 16, 26. 27.) minime convenit. Satis est igitur, remotis allegoriis et imaginibus Iudaicis anthropopathicis, hoc tantum meminisse: scriptorum ss. effatis, quae intercessorem Christum praedicant, symbolica quadam ratione amorem illum significari tenerrimum, quo Iesus Christus semper suos amplectatur. De *benedictione*, tertia quadam muneris sacerdotalis parte, ex Act. 3, 26. haud

commode repetita, iam supra (§. 184.) satis dictum esse putamus.

a) Libri symbolici, v. c. Apolog. art. IX. de invocatione Sanctorum, p. 229., hac ipsa reiecta, omnino „fiduciam in Christi intercessionem collocandam esse," docent, „quia haec sola habeat promissionem Dei." 227. „Si Rex constituerit certum intercessorem, non volet ad se causas per alios deferri: ita quum Christus sit constitutus Intercessor et Pontifex, cur quaerimus alios?" — Chemnit. de duabus natt. Chr. c. 24. (Chr.) „ostendit vultui Dei, quae stigmata pro redemtione nostra accepit." Similiter Calov. T. VII. 538. — Gerhard L. th. III. 578. IV. 183. Quenstedt II. 372. Baumgarten *Glaubensl.* II. 294.

b) Baumgarten *Polem.* II. 287 ff.

c) Gerhard l. l. XVIII. 106 f. 116 f. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 3. *A.* 602 f.

§. 144.

C. De munere Iesu Christi regio.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Regium munus (Matth. 2, 2.), quo Christus ad dextram Dei sublatus (Act. 2, 33. 7, 56.) dicitur fungi, complectitur illos actus omnes, quibus ad patrem reversus, summa in terra coeloque potestate instructus (Matth. 28, 18. Io. 17, 2. Phil. 2, 9. Col. 1, 17 f. Hebr. 1, 4. 13. 2, 8.), ecclesiam potissimum ita gubernat (Eph. 1, 22. 5, 23.), ut impios et incredulos ad saniorem mentem revocare non desinat, pii autem et fideles ut in fide permaneant, curet, eosque post mortem vitae beatae participes reddat. Alterum negotium regium, quod Christo tribuitur, iudicium est novissimum (§. 196.). Dividitur autem regium munus, quamquam minus apte, quoniam primo reliqua non excluduntur, in tria regna, 1. regn. *naturae* s. potentiae, i. e. consortium imperii, quod Deus in totam exercet rerum creatarum universitatem; 2. regn. *gratiae*, imperium, quo ecclesiam gubernat; 3. regn. *gloriae*, quo homines

pios vita defunctos sempiternae felicitatis participes reddit [a]). In iudicandis illis decretis et formulis Iudaeorum de Messia notiones atque sententias vulgares (cf. 1 Cor. 15, 24.) facile agnoscimus [b]). Neque tamen praetereundum est, hac de re quoque alium quendam doctrinae typum in litteris sacris nobis offerri sanae rationi optime convenientem, secundum quem Iesus regis ipsiusque Christi titulum saepe aversatus (Io. 6, 15. Matth. 16, 20.), regnum tantummodo sibi ipse vindicasse spirituale s. morale traditur [c]) (Io. 18, 36. Matth. 6, 10. Luc. 22, 25 ff. [§. 120. b. h.]). Confirmatur ea sententia *partim* idea numinis summi recte informata (§. 59.), exsistentiam et efficaciam Dei alicuius vicarii, qualem Iudaei nonnulli Messiam fingebant (§. 82.), plane secludente, *partim* universa ecclesiae historia, siquidem permulta N. T., apocalypseos maxime Ioanneae loca (v. c. 1, 7. 3, 3. 16, 15. 20, 4. 5. 22, 7. 12. 20. coll. Ps. 90, 4. 2 Petr. 3, 8.), de regno aliquando in his terris per Christum constituendo vanas et fanaticas pepererunt opiniones [d]), et ipsis ecclesiarum doctoribus tum odii sacri alendi, tum dominationis affectandae patrocinium aliquod praebuit ista Christi cum rege civitatem suam gubernante comparatio [e]). Quibus bene perpensis, etiamsi recte statuamus, totum munus Christi regium in propheticum prorsus resolvi totumque servatoris opus inesse in prophetae s. doctoris divini nomine [f]); nemo tamen unquam dubitabit, cum Paulo Apostolo (Eph. 1, 22. 4, 15.) Iesum Christum, insignem regni veritatis amplificatorem auctoremque coetus ab ipso denominati (Act. 11, 26. 26, 28. 1 Petr. 4, 16.) [g]) hunc in perpetuum bene cupientem, omni, qua par est, pietate venerari.

a) Calov. Syst. loc. theol. VII. 588 ff. Quenstedt II. 379 ff. Buddeus Comp. Th. dogm. 569. Baumgarten *Glaubensl.* II. 256 ff. Cf. Reinhard *Dogm.* 435 f.

b) Bertholdt Christol. Iud. §§. 22. 30. 37. 38. 46. 49.

c) Ammon *Bibl. Theol.* II. 336 ff. — De sapiente a Stoicis rege appellato v. Diog. Laert. in vita Zenonis. c. I. §. 64. Stobaeus Eclog. phys. et ethic. l. II. c. 7. Ed. Heeren. 122. 206. 222.

d) Cf. prae ceteris Corrodi *Krit. Geschichte d. Chiliasmus.* 2. *A.* 1794. 4 Thle. Münscher *Entwickl. d. Lehre v. tausendjährigen Reich in den 3 ersten Jahrhunderten*, in Henke *Magazin.* VI. 233 ff. Beck Commentt. 568 ff. Bertholdt l. l. 198 ff. Add. Ern. Henke Diss. de epistolae, quae Barnabae tribuitur authentia. Ien. 1827. p. 67 s., qui Barnabam, verum eius ep. auctorem (sed contra vid. Ullmann in *Theol. Studien u. Kritiken.* 1828. I. B. 2. H.), iam Chiliastis adnumerandum esse bene docuit.

e) Henke Lin. fid. Chr. 188.

f) Ammon Summa Th. Chr. 198. Praeiverat eandem sententiam I. A. Ernesti in diss. de officio Chr. triplici. in Opuscc. theoll. Lips. 1773. 421.

g) De Christianorum nomine haud doctrinae, sed sectae nomine v. Lactant. Institt. div. IV. c. 7. et praeter Buddei, Heumanni aliorumque Commentatt. de origine nominis Christiani ll. a Fabricio in Biblioth. Antiq. 162. J. E. C. Schmidt *Bibliothek für Kritik u. Exegese des N. T.* I. 86 ff. Pott ad 1 Petr. 4, 16.

Caput III.

DE MODO SALUTIS PER CHRISTUM CONSEQUENDAE.

Sectio I.

QUA ILLUSTRANTUR DEI DECRETA DE SALUTE PER CHRISTUM PARATA HOMINIBUS IMPERTIENDA.

§. 145.

A. De praedestinatione.

Doctrina biblica.

Deus etsi pro benignitate sua (§. 72.) omnibus ac singulis hominibus felicitatem vult largiri, et beneficia ab Iesu Christo repetenda omnibus destinasse dicitur (1 Tim. 2, 4 — 6.): plurimos tamen hac salute per Christum parata carere passus est; neque enim notitia huius salutis ad omnes pervenit, neque omnes bene illa usi sunt. Prodiit inde dogma *praedestinationis* [a]) nomine in ecclesia insignitum, sive sententia de decreto illo divino ab Apostolo Paulo (Rom. 8, 30. 9, 8 — 24) [b]) commemorato, quo ante orbem conditum Deus homines alios saluti, alios miseriae sempiternae destinasse dicitur. Efficitur ista sententia e permultis scriptorum ss. effatis, quibus Deus Israelitas, et — postquam propter Iudaeorum plurimorum contumaciam evangelium repudiantium hoc ipsum paganis oblatum erat (Matth. 8, 11. 12. 21, 43. 22, 1 — 14. Rom. 11, 23 — 32.) — Christianos, iam inde ab aeterno elegisse [c]) (Deut. 7, 6 — 8. Matth. 24, 31. Luc. 8, 10. 18, 7. Io. 6, 44. Act. 4, 12. 13, 48. Rom. 8, 29 ss. 9, 11. Eph. 1, 4. 5. 11. 2, 8 — 10. Phil. 4, 3. 2 Thess. 2, 13. 14. 1 Petr. 1, 2.), multos homines vero improbitati deditos obdurasse vel ad mala facta incitasse et reprobavisse traditur. (Ex. 4, 21. 7, 3. Ies. 6, 9 ss. 29, 10. Matth. 13, 14 ss. Marc. 4, 12. Luc.

13, 24.

13, 24. Rom. 9, 15 ff. Eph. 2, 2. 1 Petr. 2, 8. Iud. 4.) Huic sententiae, quae ex aevi rudioris perversis de efficacia divina opinionibus (§. 108.) et e *Particularismo* illo Iudaico, a quo ipsi Apostoli haud prorsus alieni fuisse videntur, prodiit, plane opposita sunt ea ss. ss. dicta, quae partim Deo benignissimo (§. 72.) miseriam peccatoris cuiusvis curae esse demonstrant (Ezech. 18, 21. 33, 11. 14. Matth. 9, 13. Marc. 2, 17. Luc. 15, 10. Act. 26, 18.), partim, libero hominis arbitrio supposito, ad salutem virtute parandam unumquemque adhortantur [d]) (Ies. 1, 16 ff. Zachar. 1, 3. Matth. 4, 17. 5, 48. Rom. 12, 1 ff. Eph. 4, 15—32. 6, 10 ff. al.), vel etiam diserte affirmant, salutem per Christum partam, hominibus quibusvis annunciandam (Matth. 28, 19. 20. Io. 3, 16. 1 Tim. 2, 4. Tit. 2, 11 ff.), iis omnibus esse destinatam, qui Christo fidem essent habituri (Matth. 8, 11. 12. 11, 28. Marc. 16, 16. Io. 10, 16. Act. 2, 38 s. Rom. 11, 32. 1 Tim. 2, 4—6. 2 Petr. 3, 9. al.). Quum vero evangelium ad plurimos homines non pervenerit, iuvat eam quoque doctrinae formulam in N. T. libris expressam intueri, qua evidenter docetur, *tum* omnium gentium homines Deum reverentes probitatique studentes acceptos esse Deo (Act. 10, 34. — Matth. 12, 42. Luc. 13, 29. Rom. 2, 26.), qui nullam habeat rationem fidei eorum historicae (Rom. 2, 12 ff.); *tum* unumquemque a Deo olim iudicatum iri pro modulo, quem acceperit, facultatis et opportunitatis ad veram Dei cognitionem perveniendi (Matth. 25, 21. 24 ff. Luc. 12, 38. 47. 48. Rom. 2, 6. 11. Gal. 6, 7. 8.).

a) Nomen a verbo προορίζειν Rom. 8, 30. ductum, quod Versio Vulg. *praedestinandi* verbo reddidit.

b) Argumentationi in locis supra ll. allatae vera haec sententia supposita esse videtur: hominem, quod ad religionem virtutemque eius attinet, e superiore rerum ordine pendere, et hominem Christianum prae ceteris beneficia per religionem Chr. ipsi concessa gratiae divinae accepta ferre debere (9, 16.), Dei autem de hominibus impiis obstinatisque consilia omnino inexplicabilia esse (11, 33—36.). Ni-

hilo minus tamen Apostolus ardore disputandi a vera illa sententia ad dicta *particularismum* sapientia (Rom. 9, 15. 18. 21. 22.) abreptus est, quibus et sibi ipse repugnavit (1 Tim. 2, 4.), et aliis ss. ss. effatis (Io. 3, 17. Iac. 1, 17. al.). De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 278. p. 250.

c) Verbum ἐκλέγεσθαι = בָּחַר Deut. 7, 7. (ἐκλεκτοι, ἐκλογή) maxime significat *deligere e pluribus*, ideoque *praeferre*; in verbis autem ὁρίζειν, προορίζειν, τάττειν, προετοιμάζειν, προγινώσκειν, *decernendi, constituendi, praedestinandi* significatio inest, ita, ut in bonam quoque partem sumta et de praedestinatione ad felicitatem aeternam usurpata τῷ ἐκλέγεσθαι respondeant (Gerhard L. th. IV. 150 ss.). Neque nisi neglecto ss. ss. usu loquendi aliae significationes, mitiores quidem, illis substitui possunt. Verbum ἀποδοκιμάζειν = *reprobare* sensu supra definito nusquam in N. T. ll. legitur, apud LXX modo usitatum pro מָאַס. Reprobationis enim notio alio modo enunciata est, cf. Io. 3, 18. 36. 1 Thess. 5, 9. Rom. 9, 22. 11, 2. 2 Tim. 2, 20.

d) Etenim, si facere *debemus*, colligitur, *posse* nos debita facere. Kant *Relig.* 62 ss. 296 ss.

§. 146.

Historia dogmatis.

Antiquiores ecclesiae doctores in eo fere conveniunt, quod, praetermissa duriore ista de praedestinatione formula in libris ss. significata, divinae gratiae adiumenta, quibus ad vitam emendandam hominibus opus sit, itemque omnem eorum ad felicitatem aeternam destinationem a praescientia divina repetunt [a]). Seculo demum IV de praedestinatione in ecclesia disputari coeptum est, quum Augustinus contra Pelagium defenderet praedestinationis decretum Dei absolutum [b]), quod cum aliis ipsius placitis de peccato originali, de defectu liberi arbitrii (i. e. facultatis ad veram pietatem Christianam sese aptandi) et de gratia divina supernaturali arcte cohaereret. Pelagius enim vires et cognoscendi et probandi faciendique honesta quaevis sicut facultatem contraria patrandi hominibus vindicarat, easque a divina gratia quum concessas esse, tum naturali

maxime modo adiuvari recte docuerat [c]), *meritum* tamen quoddam hominis in comparanda sibi gratia divina nimium fortasse iactaverat [d]). Postea alii, *Semipelagiani* dicti, et hac in re mediam quandam viam tenentes, praedestinationem non ex decreto absoluto, sed e gratia divina coniuncta cum studio humano pendere statuerunt [e]), gratiam *praevenientem inferiorem*, non *cooperantem*, *fulcientem* et *consummantem* defendentes. Alii vero Augustinum secuti vel duriora, quam ipse Augustinus, placita proposuisse dicuntur, unde seculis V, VI et IX *Praedestinatianorum* nomine singuli notati sunt [f]). Postquam autem sequentibus seculis Scholastici haud pauci ad Semipelagianorum opiniones deflexerant, sacrorum emendatores, commenta e placitis illorum profecta (velut de merito et thesauro bonorum operum al.) strenue impugnando, ad Augustini, Petri Lombardi et Thomae Aquinatis sententias tam prope accesserunt, ut ipsi etiam duriorem de praedestinatione formulam tueri viderentur [g]), quam a Zwinglio iam adumbratam [h]), a Calvino [i]) et Beza [k]) acriter defensam postea nostri, sibi ipsi quidem non omnino constantes [l]), deseruerunt. Variis inde exortis controversiis, quae seculi demum superioris ingenio mitiori cedebant, primum audita sunt nomina *Universalistarum* (*hypotheticorum* et *categoricorum* s. absolutorum), *Supralapsariorum* et *Infralapsariorum*, quorum decreta synodus Dordracena a. 1618 et 19 probavit, quum alii Reformatorum coetus, praesertim Arminiani, et Augustino et Calvino omnino adversati essent [m]). In ecclesia Catholica seculo XVII de praedestinatione aliisque doctrinae capitibus huc referendis magna fuere dissidia, quae ne Clementis XI quidem Bulla *Unigenitus* a. 1713 exstinguere potuit; imo etiamnunc Iesuitarum sive *Molinistarum* sententia Semipelagiana aeque ac doctrina *Iansenistarum*, Augustinum pressius sequentium, in ecclesia ista obtinet [n]). A Lutheranis et Reformatis theologis recentiore aetate

vel omnino non altius examinata est ista doctrina, vel ad formulas quasdam universales easdemque mitiores revocata; novissime tamen variis disputationibus ansam praebuit *o*).

Vossii Hist. de controversiis, quas Pelagius et eius reliquiae moverunt, libri VII. Ed. 2. Amst. 1655. 4. Petav. de dogmatibus theologicis. T. III. 304 ff. Walch *Hist. d. Ketzereien*. Bd. IV. V. Cramer-Bossuet VI. 645 ff. VII. 630 ff. Werdermann *Gesch. d. Meinungen v. Freiheit.* 99 ff. Wundemann *Dogmengesch.* II. 91 ff. 119 ff. 150 ff. Münscher *Dogmeng.* II. 283 ff. Wiggers *Vers. einer pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianismus.* B. 1821.

a) V. prae cett. Clem. Al. Strom. VII. p. 765. ed. Paris. — τὴν ἐκκλησίαν — ἑνὸς τοῦ θεοῦ τῷ βουλήματι, δι' ἑνὸς τοῦ κυρίου συνάγουσαν τοὺς ἤδη κατατεταγμένους, οὓς προώρισεν ὁ θεός, δικαίους ἐσομένους πρὸ καταβολῆς κόσμου ἐγνωκώς.

b) De praedestin. Sanctor. c. 9 s. Enchirid. ad Laurentium de fide, spe et caritate. c. 29. De civit. Dei. XV. 11. Contra Iulianum Pelagianum. V. 3. De correptione et gratia. c. 13 s. Ep. 107. „Liberum arbitrium ad diligendum Deum primi peccati granditate perdidimus." Cf. Contra duas epp. Pelagian. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccandum valet liberum arbitrium, ad iustitiam nisi divinitus liberatum adiutumque non valet."

c) August. de gratia Chr. I. 3. 4. 7. Ep. ad Demetr. c. 2. 9. Symb Pelag. apud Walch Bibl. S. V. 195 s. — Beck Commentt. 443.

d) Augustin. Ep. 90. „Id agebant isti damnabilibus disputationibus suis, ut non defendendo, sed potius in superbiam sacrilegam extollendo liberum arbitrium, nullum reliquerint locum gratiae Dei, qua Christiani sumus."

e) V. prae ceteris Walch *Gesch. d. Ketzereien.* V. 158 ff. 184 ff. Wundemann l. l. II. 190 ff. Wiggers Prr. I—III. De Io. Cassiano Massiliensi, qui Semipelagiani auctor vulgo perhibetur. Rost. 1824—5. 4. I. Geffken Hist. Semipelagianismi antiquissima. Gott. 1826. 4.

f) Rössler *Bibl. d. Kirchenv.* X. 245 ff. Schröckh *Kircheng.* XVIII. 157 ff. XXIV. 5 ff. 119 ff. Wundemann l. l. II. 286 ff. 293 ff.

g) Lutherus de servo arbitrio. Vit. 1525. Cf. Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 111 ff. Melanchthon Loci comm. Ed. Augusti. p. 88 s. „Homo per vires naturales nihil potest, nisi

peccare. — Spiritus omnia necessario evenire docet iuxta praedestinationem." Planck II. 90 ff. In ipsa etiam Confessione Aug. sententiae illius durioris plura reperiuntur vestigia v. c. Art. II. 10. „Vitium originis vere est peccatum, damnans et afferens nunc quoque aeternam mortem his, qui *non renascuntur* per baptismum et *spiritum s.*" Art. V. 11. „Spir. s. fidem efficit, *ubi* et *quando visum est Deo*, in iis, qui audiunt evangelium" —. Vid. Mich. Weber Prolegg. ad Conf. Aug. a. 1807 ed. p. XVI ff. F. Th. Richter *Ueb. d. Dogma d. göttl. Prädestination*; in Schuderoff *N. Jahrbücher f. Relig., Kirchen- u. Schulwesen.* Bd. I. H. 3. 1822. p. 288. De controvv. *Flacianis* atque *Synergisticis* vid. Baumgarten *Polem.* II. 765 ff.

h) Ad illustriss. Cattorum principem Philippum sermonis de providentia anamnema. Tig. 1530. Fidei expositio ad Christianum regem. Cap. VI. Epistolarum edit. Basil. B. II. 108—10. al. J. F. Möller *Gesch. d. Bildung d. ref. Kirche u. ihres Lehrbegriffs*; in *Reformationsalmanach.* II. 95 ff.

i) Institut. rel. Chr. l. III. c. 21. §. 5. „Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quid de unoquoque homine fieri vellet. Non enim pari conditione creantur omnes: sed aliis vita aeterna, aliis damnatio aeterna praeordinatur. Itaque prout in alterutrum finem quisque conditus est, ita vel ad vitam vel ad mortem praedestinatum dicimus." Omnino Calvino auctore *praedestinatio* est omnipotens Dei voluntas, qua, quidquid in rerum natura fit, id immutabili consilio fieri iussit, ita, ut cum Augustino consentiat, qui (Opp. T. IX. de praedest. p. 627.) „Dei voluntatem, ait, esse omnium rerum necessitatem." Reiecit igitur *putidam*, quam dicit, distinctionem divinae voluntatis ac permissionis, qua Deus recte putatur delicta quaedam non impedire, quamvis improbet, sic, ut ipso nolente quidem, sed tamen concedente, fieri dicantur. Porro quaecunque fiunt, sine discrimine omnia, etiam male ac bene facta hominum, Deo auctore ac volente necessario fieri statuit ex summa eius potentia. (Cf. Melanchthon Loc. th. a. 1521. p. 13 ed. Augusti: „Omnia necessario evenire scripturae docent." p. 39: „spiritus omnia necessario evenire docet iuxta praedestinationem.") Etsi enim *materiam* s. factum inobedientiae s. contumaciae oriri tradit ex Dei voluntate, *formam* vero peccati s. male faciendi propositum a cupiditatibus hominum procreari, tamen Deum, qui velit effectum, velle etiam causam, necessario ei concedendum erat. Calvino, qui „non ideo Deum elegisse quosdam, docet, quia praevidit, illos futuros esse sanctos, sed sanctos factos esse, quia elegit illos," adstipulata est Confoederatio Belgica art. 16. (p. 180. ap. Augusti) et Synod. Dordrac. can. 6. 7. 9. (p. 203 ff. ap. eund.). Gerhard L. th. IV. 222 ff.

k) Theod. Bezae ad sycophantarum quorundam calumnias, quibus unicum salutis nostrae fundamentum, i. e. aeternam Dei praedestinationem evertere nituntur, responsio. 1588.

l) Ipsa Form. Conc. sibi non constat: statuit enim, in rebus spiritualibus deesse homini liberum arbitrium, damnato quovis Synergismo, simul vero gratiam divinam universalem defendit, reiecto decreto absoluto. Cf. 619 s. 621. 797 ss. ed. Rechenb. Planck l. l. VI. 807 ss. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* 191 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 100 ss.

m) Walch *Einl. in d. Gesch. d. Religionsstreitigkeiten ausser der Luth. Kirche.* I. 451. III. 718 ss. Beck l. l. 457 s. — *Supralapsarii* absolutum decretum, quod Deo adfingunt, supra lapsum hominum ponunt h. e. docent, Deum, ut summam suam libertatem et maiestatem ostenderet, pro arbitrio suo decrevisse, ut alii homines servarentur, alii damnarentur, et propter hoc ipsum decretum arbitrarium lapsum hominum permisisse, ut alios servare, alios damnare posset pro arbitrio. *Infralapsarii* decretum de permittendo hominum lapsu praeponunt, et decretum alios servandi alios damnandi postponunt, sic docentes: Omnes facti sunt peccatores ideoque poena digni per lapsum Adami, a Deo permissum. Deus pro iustitia sua omnes poterat damnare, sed pro benignitate sua libera alios vult servare, alios damnare. Sic electis donat fidem, ut conditionem salutis; reprobatis denegat pro solo suo arbitrio, nec propter praevisam eorum contumaciam.

n) Marheinecke Institutt. symbolicae. 47.

o) Schulthess *Exeget. theol. Forschungen.* B. II. St. 1. *Evangel. Lehre v. d. freien Gnadenwahl.* Zür. 1818. In refutandis iis, quae contra Calvini sententiam proposuerat Bretschneider (*Aphorismen üb. d. Union d. beiden evang. Kirchen.* Gotha 1819.), acutissime versatus est, eamque sententiam, emendatiore ac mitiore quidem forma expositam, tanquam sibi ipsi probatam commendavit Fr. Schleiermacher in *Theol. Zeitschrift, herausgeg. von* Schleiermacher, De Wette *u.* Lücke. B. 1819. H. I. 1 ss. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. Nr. 219. 220., et quae contra monuerunt Ammon *Ueb. d. Folgerichtigkeit d. evang. Lehrbegriffs v. d. sittl. Unvollkommenheit des Menschen u. seiner Erwählung zur Seligkeit.* L. 1820. Bretschneider *Die Lehre Calvins u. d. ref. Kirche von d. göttl. Vorherbestimmung dargestellt u. nach d. neuesten Vertheidigung derselben durch Hn. Dr. Schleiermacher beleuchtet;* in Schröter *u.* Klein *Oppositionsschrift.* IV. 1 ss. 1820. Sartorius *Die Luther. Lehre vom Unvermögen d. freien Willens zur Sittlichkeit, nebst einem Anhange gegen Hn. Dr. Schl.* Gött. 1821. Cf. De Wette *Ueb. d. Lehre v. d. Erwählung* in

Beziehung auf Hn. Dr. Schl's Abhandlung; in *Theol. Zeitschr.* Heft II. 1820. p. 83 — 131. Parow *Beurtheilung d. neusten Streitschriften üb. die Calvinische Vorherbestimmungslehre*; in Böckel *Ireneon.* Bd. I. Heft 2. B. 1821. H. 8.

§. 147.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

Summa doctrinae, quae in ecclesia nostra e Formula Concordiae, parum quidem hac in re sibi constante (§. 146. *l.*), a theologis seculi XVII sensim stabilita est [a]), ad haec potissimum decreta referri potest: *Praedestinatio* s. *electio*, quae non ad utrosque, bonos et malos, sed ad eos tantum pertinet, qui ad vitam aeternam consequendam electi et ordinati sunt, est actus voluntatis divinae, quo improbus quivis homo per fidem in Christum emendatus, si modo fidem usque ad finem vitae servaverit, vitae aeternae ante secula destinatus est (Eph. 1, 4. Rom. 8, 30.), idque ex mera Dei gratia propter meritum Christi. (Eph. 1, 11. 2, 4 ss. 3, 11.) *Reprobatio* contra est actus voluntatis Dei aeternus, quo hominem ob meritum Christi suapte sponte reiectum, non ex decreto absoluto, mortis aeternae poena dignum iudicavit. (Matth. 25, 41. Rom. 2, 5.) Ex quibus intelligitur, ecclesiam nostram non nisi *conditionatum* et electionis s. praedestinationis et reprobationis decretum [b]) contra Calvinianos severiores defendere eiusdemque aeternitatem atque immutabilitatem adversus Socinianos [c]) tueri. Ad doctrinam istam illustrandam postea distinxerunt voluntatem *antecedentem*, qua Deus vult omnes homines salvos fieri, et *consequentem*, qua simul rationem habet conditionis, e qua effectus voluntatis pendet, ab hominibus vel acceptae vel neglectae (§. 67.), itemque sententiam de *praevisione fidei* tanquam conditione electionis divinae comprobarunt. Est sane formula illa non omni fundamento biblico destituta, ac certe mitior, quam ista de decreto absoluto

ſententia, utpote quae (aeque quidem S. S. effatis niſa) cogitari omnino nequeat, niſi poſito rerum ordine honeſtati prorſus repugnante (ſtatuit enim, vitae rationes hominum reprobatorum a Deo ipſo, ſanctiſſimo ſcilicet, ita eſſe inſtitutas, ut illi non poſſint non peccare eoque indigni evadere vita beata) [d]). Sed tamen eadem minime convenit ideae Dei ſanctiſſimi benigniſſimique (§. 72.), qui homines quosque benevolentia ſua complectens, felicitatem vitae aeternae alligare non potuit perſuaſioni de veritate rerum quarundam geſtarum, quas ſcriptores certi pro ſuo quisque ingenio alii aliter informatas memoriae prodiderunt, et quarum notitia ad pauciſſimos tantum pervenit. Accedit, quod ea de decreto Dei conditionato ſententia, altius inveſtigata, partim cum doctrina de peccato originali hominisque ἀδυναμίᾳ aperte pugnat, partim ad duriorem iſtam de decreto Dei abſoluto eoque arbitrario ſententiam omnino redit. Nam ſi homo ſalvus evadere nequit, niſi *reſiſtentia* eius *malitioſa*, a peccato originis repetenda, per ſpiritum ſ. devicta fuerit: is, qui reſiſtere pergit, non ſua culpa, ſed ob divinum auxilium ex arbitrio divino ipſi denegatum ſalute aeterna deſtituitur [e]). Acquieſcamus igitur in eo doctrinae biblicae typo, qui ſanae rationis praeceptis optime convenit, et quo Deus non iis tantum ſortem aeternam deſtinavit, quibus religionis Chriſtianae beneficium contigit, ſed aliis etiam omnibus omnium gentium hominibus (§. 145.), prout ipſis ad veram numinis cognitionem perveniendi opportunitas conceſſa ſit et quae dignitas eſt ipſorum moralis: ſalva tamen divina ſcientia, in quam temporis rationes omnino non cadunt, ſalvoque libero hominis arbitrio (§§. 65. 111.) [f]). Verum enimvero hominis exſiſtentia et deſtinatio non ex huius vitae cancellis metienda et iudicanda eſt, et omnis divina praedeſtinatio (quae vox perperam in Deum translata eſt, quippe temporis plane exſortem) ſola cernitur facultate et opportunitatibus ad rationem excolendam aliis alio modo et gradu in

hac vita tributis. Ceterum certum est nobis, iis quoque, quos divina providentia in hac vita parum curasse videri possit, in vita futura novum animi excolendi stadium apertum iri.

a) Form. Conc. Epit. XI. 617 ff. „Accurate observari oportet, discrimen esse inter *praescientiam* et *praedestinationem* sive aeternam electionem Dei. Praescientia enim Dei nihil aliud est, quam quod Deus omnia noverit, antequam fiant, — simul ad bonos et malos pertinet; sed interim non est causa mali, neque peccati, — peccatum enim ex diabolo et ex hominis prava et mala voluntate oritur. Neque causa est, quod homines pereant; hoc enim sibi ipsis imputare debent. — Praedestinatio vero s. aeterna Dei electio tantum ad bonos et dilectos filios Dei pertinet, et haec est causa ipsorum salutis. Etenim eorum salutem procurat, et ea, quae ad ipsam pertinent, disponit. — In eo (evangelio) perspicue docetur, quod Deus omnes sub incredulitatem concluserit, ut omnium misereatur, et quod nolit, quenquam perire, sed potius, ut omnes convertantur et in Christum credant. — Damnationis impiorum causa est, quod verbum Dei aut prorsus non audiant, sed contumaciter contemnant, aures obdurent, et cor indurent, et hoc modo Spiritui s. viam ordinariam praecludant, ut opus suum in eis efficere nequeat, aut certe quod verbum auditum flocci pendant atque abiiciant. Quod igitur pereunt, neque Deus, neque ipsius electio, sed malitia eorum in culpa est. — ¡In Christo electio aeterna Dei Patris est quaerenda. Is in aeterno suo consilio decrevit, quod praeter eos, qui Filium eius Iesum Christum agnoscunt et in eum vere credunt, neminem salvum facere velit." Cf. 621. „Reiicimus — errores, quod — non sola Dei misericordia et sanctissimum Christi meritum, sed etiam in nobis ipsis aliqua causa sit electionis divinae, cuius causae ratione Deus nos ad vitam aeternam elegerit." Sol. decl. XI. 798 s. 800. 802 s. — Aug. Hunnii Tractat. de providentia Dei et aeterna praedestinatione. Frcf. 1603. Leon. Hutter ἐξέτασις theol. de voluntate Dei circa aeternum praedest. decretum. Viteb. 1605. 4. Gerhard L. th. IV. 215 ff. Calov. Syst. Loc. th. X. 607 ff. Quenstedt Th. did. pol. II. 22 ff. „*Ex praevisa fide* meritum Christi finaliter apprehendente ad vitam aeternam electi sumus. Aliud est, eligi propter fidem, ceu causam promerentem sive promoventem, et aliud eligi sub conditione fidei, ceu medio et organo ληπτικῷ s. receptivo meriti Christo ab aeterno praeviso et in tempore divinitus donato et admisso. Non prius, sed posterius adserimus." p. 52. Hollaz Examen theol. p. 604. „Praedestinatio est aeternum Dei decretum de conferenda salute aeterna omnibus et singulis hominibus, quos Deus in Christum finaliter crediturus esse.

praevidit." Add. Baumgarten *Glaubensl.* I. 863. Seiler Th. dogm. pol. 205 f. Reinhard *Dogm.* 439 ff.

b) *Praedestinationis* notio, licet in libris ss. saepissime ad solam *electionem* relata fuerit, apud Augustinum tamen simul *reprobationem* complectitur. Vid. de civ. Dei l. XV. c. 11., ubi duas esse hominum societates contendit, alteram malorum, quos (Deus) praedestinaverit ad supplicium aeternum, alteram bonorum, quos praedestinaverit ad regnum aeternum. Neque etiam per rei naturam, electionis et reprobationis notionibus recte finitis, altera sine altera locum habere potest. Mosheim Dogmat. II. 243. „Quicunque enim eligit, is eodem etiam actu reprobat. Qui ex decem hominibus septem eligit, is reliquos tres reprobat. Patet ergo, decretum reprobationis in decreto electionis latere." Cf. tamen, quae in contrariam sententiam disputavit De Wette *Dogm. d. ev. luth. Kirche.* 133. 2. *A.* 114. — De syllogismo sic dicto *praedestinatorio* vid. Klein p. 315. Knapp I. 199.

c) Socini Praelect. theoll. c. 13. Baumgarten *Polem.* I p. 731 ff.

d) Kant *Vorlesungen üb. d. philos. Religionslehre.* L. 1817. 197. „*Ist die menschliche Seele als Intelligenz frei, denn als Erscheinung gehört sie allerdings in die Reihe der Naturdinge: so muss es auch von ihr abhangen, ob sie der Glückseligkeit würdig oder unwürdig seyn will. Die Lehre von der Prädestination setzt eine unsittliche Ordnung der Dinge voraus. Denn es wird dadurch behauptet, dass schon die Umstände des Lebens solcher Menschen auf die Art geordnet und zusammen gefügt wären, dass sie nicht anders als der Seligkeit unwürdig werden könnten. Wie verträgt sich das aber mit dem Begriffe von einem guten, weisen und heiligen Weltschöpfer und Regierer?*" Contra Calvinum haec potissimum moneri possunt: 1. Omnis eius sententia profecta est e falsa notione *omnipotentiae* divinae, qua Deus non pro sapientia sua omnia procreare, sed ipse per sese solus et aliunde non pendens ita agere dicitur, ut nullam summae suae potestatis particulam in naturam creatam ullo modo possit transferre. Veruntamen quoniam attributa Dei, nisi quatenus arctissime inter se cohaerent, summae virtutes putari non possunt, omnipotentia quoque a summa Dei sapientia, sanctitate atque iustitia non potest secludi. 2. Calvini sententia repugnat notioni *iustitiae*, a Deo in animis humanis insitae. 3. Repugnat eadem *sanctitati* Dei, quia Deum ipsum statuit esse necessariam cuiusvis delicti causam, qui tamen nihil aliud nisi locum dedit delicto, cuius vera causa in voluntario motu ac consilio hominis quaeri debet, cui soli culpa potest assignari. Quod Schleiermacherus, adstipulante De Wettio, negat, improbe factum quidquam esse coram Deo (i. e. si Dei solius rationem

habeas), ac potius contineri sit in cogitatione hominis cuiusvis, qui se desciviſſe sentiat a summis Dei legibus; id quidem prorsus tollit sanctitatem et iustitiam Dei; nam Deus non potest improbare aut punire id, quod non est, nec hac ratione improbitas ac poena posset secerni a probitate et felicitate. 4. Abducit eadem nos eo, ut divinam quandam fati *necessitatem* esse statuamus; quo facto tollitur omne honestatis studium omnisque culpae contrahendae facultas. Praeterea confundit physicam et moralem Dei naturam ac delet spontaneum agendi motum, sine quo nulla est verae virtutis species. Discrimen enim, quod Calvinus esse vult inter Dei *praeceptum*, quod homines tanquam agendi regulam propositam esse sciant et intelligant, et *voluntatem*, quam neque intelligant neque explorare debeant, nullum prorsus est, si vitam hominum ipsam per se spectaveris, in qua leges morales omnes ex voluntate Dei profectae videri possunt ac debent. Et si verum est, quod testantur libri ss., Dei voluntatem id agere, ut sanctimoniae amore nos imbuat: non est credibile, eandem saepenumero contrarium facere et peccata iubere ac decernere. Sin autem occultam et incognitam Dei voluntatem posueris vel concesseris, quae quasdam legum moralium exceptiones constituerit: nervi omnes virtutis inciduntur, animusque ad sollicitationes obdurescit et affligitur. 5. Homines, qui electos sese esse opinantur (quos ipse Calvinus concedit esse posse etiamnunc quibusdam vitiis obrutos), aut qui ad emendandum animum quidquam afferre se posse diffidunt, in virtute colenda redduntur ignavi vel adeo ad summam rediguntur desperationem. 6. Schl. quidem Calvini sententiam ita temperat, ut omne genus humanum aliquando perventurum statuat in unum quendam proborum ac beatorum coetum, in eumque recipi eos quoque, qui, quasi perditi ac devoti, ex arbitrio Dei nobis videantur esse reprobati ac damnati; vitam enim futuram esse novum animi excolendi stadium, statumque damnatorum nihil esse nisi seriorem in Christi regnum receptionem. Veruntamen simplex et absoluta reprobatio vel neglectio naturae s. personae ratione praeditae, quae ipsa per sese debet spectari, neque aliarum rerum usibus temere subiici, omnino cadere non potest in perfectissimum huius mundi rectorem. Vid. Bretschneider *Die Lehre Calvins* —.

c) Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 104 f. Dubitationibus istis ut obviam irent Form. Conc. auctores, multa Dominum de hoc mysterio reticuisse et occultasse professi sunt, (quae altius investigare nobis non liceat. Sol. decl. 822. „Quicquid enim scriptum est (ut Ap. Rom. 15, 4. testatur) in doctrinam nostram scriptum est, ut per patientiam et consolationem scripturae spem habeamus. Quodsi nobis per scripturam consolatio illa vel enervatur, vel eripitur: certo certius est, scripturam contra sententiam et mentem sp. s. explicari

et intelligi." E quibus satis intelligitur, Krausium Pr. de Rationalismo eccl. nostrae in doctrina de praedest. (Regiom. 1814. rec. in eiusd. Opuscc. theoll. 1818.) differentem haud destitutum fuisse idoneis argumentis. Illi enim in diiudicandis et exponendis diversis iis doctrinae formulis, quae hac de re in N. T. ll. ss. deprehenduntur, obscuro recti sensu ducti eam sequendam putarunt, quae cum sana ratione maxime consentire videbatur.

f) Morus Epit. Th. Chr. 128 s. Praeiverat Muhammedes Coran. Sur. II. 62.: Iudaei, Christiani et Sabaitae, si in Deum crediderint et diem novissimum, rectumque fecerint, mercedem habebunt apud dominum suum sine tristitia et timore. — Ammon Summa Th. Chr. 208. „Hunc humanitatis sensum utinam omnium Christianorum systemata spirarent!"

§. 148.

B. De gratia divina.

Doctrina biblica.

Ut homines salute per Christum oblata vere potiantur, Deus ipse eos adiuvare decrevit: id quod testantur scriptores ss. ac singulari attribuunt favori et gratiae, qua voce vario modo usi sunt [a]). Quemadmodum enim V. T. scriptores omnem animi emendationem sensusque pios et quae inde proveniunt, recte facta atque ipsas virtutes, a Deo auctore repetunt (Ps. 51, 12. Ps. 119. Ies. 11, 2. 32, 15. Ier. 31, 33. 32, 39. Ezech. 11, 19. 36, 26. 27. Ioel 3, 2 ss. Provv. 2, 9. 20, 27. 30, 7—9. Sap. 7, 21 ss. 8, 4. 8. 9, 13 ss. 10. Sir. 1, 7 ss. coll. Act. 15, 11. [b]); ita N. T. scriptores docent, homines Christianos et Deo ipsi et Iesu Christo (2 Thess. 2, 16. 17. 3, 3—5.) eiusque spiritui (Rom. 8, 9. Gal. 4, 6. Phil. 1, 19.) [c]) et spiritui s. (§. 86.) varia in animos suos effecta salutaria debere: *primum* religionis Christianae cognitionem eamque profitendi consilium (Io. 6, 44. Act. 16, 14. 1 Cor. 1, 4—6. 12, 3. 2 Cor. 4, 6. Eph. 1, 17 ss. Phil. 1, 3—6.), *deinde* animi immutationem evangelii praeceptis convenientem (Io. 3, 5. 1 Cor. 6, 11. Eph. 2, 5. Phil. 2, 13.

2 Tim. 2, 25. Tit. 3, 4—6.), *tum* perseverantiam in fide evangelio praestanda atque in virtute perficienda conspicuam (1 Cor. 1, 8. 3, 6. 6, 19. 2 Cor. 1, 21. Eph. 3, 16 ff. Phil. 1, 9. Col. 1, 10. 1 Thess. 5, 23. 2 Tim. 1, 14. 1 Petr. 5, 10.), singulas *denique* virtutes (Gal. 5, 22 ff. 1 Petr. 1, 22. 4, 14.) animique sensus et motus pios (Rom. 8, 26. Eph. 5, 18 ff.), dotes etiam singulares quasdam, cum baptismo interdum coniunctas (Io. 3, 5. Act. 19, 5. 6. Eph. 5, 26. Tit. 3, 5.), vel eum praecedentes (Act. 10, 47.). Etsi scriptores ss. de efficacia illa, quam nusquam subtilius explicuerunt, tanquam de *immediata* quadam et mirifica loquuntur (Rom. 8, 9—16. 1 Cor. 3, 5—9. Phil. 2, 12 ss. 1 Thess. 5, 23.), prout consuetudo fert hominum incultiorum, causas secundas et praesidia a Deo adhibita haud respicientium: multis tamen locis, quibus vel Deum per doctrinam evangelicam operari (Luc. 8, 11 ff. Act. 20, 32. Rom. 10, 17. Iac. 1, 18. 1 Petr. 1, 22—24. 2 Petr. 1, 3.), vel usos libero arbitrio homines efficaciae illi divinae saepius obniti dicunt (Matth. 23, 37 ff. Act. 7, 51. Hebr. 3, 8.), vel cohortationes ad vitam emendandam fidemque servandam afferunt gravissimas (§. 145.), *mediatam* tantum et *naturalem* operandi rationem videntur intelligere.

a) Voc. χάρις = חֵן tum ipsum Dei favorem indicat (v. c. Luc. 2, 40. Eph. 1, 6. 7. 2, 7.), sicut Christi (2 Cor. 8, 9. 13, 13.), tum eius effectus, beneficia divina (Io. 1, 16. 17. Rom. 3, 24. 5, 20.); inprimis de religionis Chr. regnique Messiani instituto dicitur, tanquam favoris singularis erga homines Christo fidem habituros documento (Rom. 5, 17. 6, 14. Gal. 2, 21. 5, 4. Tit. 2, 11. 1 Petr. 5, 12. Act. 13, 43. Hebr. 12, 15. 13, 9.), cuius doctrina ὁ λόγος τῆς χάριτος appellatur (Act. 14, 3. 20, 32. coll. 24.), de munere Apostolorum (Rom. 1, 5. 12, 3. 6. Gal. 2, 9. Phil. 1, 7.) et dotibus cum eo coniunctis (1 Petr. 4, 10.). Omnino Chr. religionis institutio tanquam gratuitum Dei beneficium, commendata est, ut fastus Iudaeorum de origine sua et de operibus operatis externis gloriantium reprimeretur. Rom. 11, 5. 6. Eph. 2, 5. 8. 9. cf. Matth. 3, 9. Io. 8, 39.

b) Cf. Philonis hac de re sententiam in Stäudlin *Gesch. der Sittenlehre Jesu.* I. 499 f. 502 f. 507 f. uberius expositam.

c) Quum Paulo Ap. auctore (Col. 1, 19.) ipsum πλήρωμα θεότητος ad Iesum, Dei filium, transierit, et ad hoc spiritus divinus quoque referendus sit: haud inepte hic ipse Christi spiritus vocatur.

§. 149.

Historia dogmatis.

Ex simplici hac doctrina, quam omnes fere priorum quatuor seculorum Patres ecclesiae professi sunt (ita quidem, ut vim quandam Dei spiritusque divini adiutricem in fide virtuteque comparanda homini concessam agnoscerent, neque tamen vires homini proprias liberumque eius arbitrium plane omitterent) [a]) inde a seculo V artificiosa quaedam et sterilis doctrina effecta est, qui subtilius informandae Augustini atque Pelagii controversiae occasionem praebuerunt. Etenim ille, ambiguis quidem et contrariis saepe formulis usus, hominem facultate omni et voluntate recte faciendi destitutum per solam vim spiritus divini, modo supernaturali operantis, ad bonam frugem redire posse [b]), contra Pelagium acriter contendit; hic vero, quamvis varias gratiae divinae eiusdemque supernaturalis formas esse statuerit, maxime tamen eam ad vires hominis naturales doctrinaeque evangelicae efficaciam referebat [c]). Quo graviter oppugnato (inprimis in concilio Carthaginensi a. 418 h.), placita Semipelagianorum, qui initia emendationis e viribus animo humano insitis, progressum vero e gratiae divinae auxiliis repetere maluerunt [d]), haud paucis per multa secula probata fuerunt. E Scholasticis alii Augustinum secuti novis finitionibus ac distinctionibus v. c. de gratia gratis data, gratum faciente, de merito *congrui* et *condigni* [e]), illius decreta amplificarunt; alii, ut *Scotistae*, ad Pelagium propius accesserunt [f]). Sacrorum emendatores Augustini sententiam amplexi primo in eo fere omnes consenserunt, ut hominem peccato originali (§. 115.) prorsus depravatum atque in mala quaevis pronum nisi per spiritum

s. iustitiam spiritualem consequi non posse docerent [g]), et contra Fanaticos et Enthusiastas tales spiritus s. operationes cum doctrina divina semper et perpetuo coniunctas esse statuerent [h]). Cui fundamento theologi seriores subtiliorem suam doctrinam de singulis gratiae divinae effectis et certo eorum salutisque ordine superstruxerunt. Postquam vero ipse Melanchthon [i]) aliique eum secuti *synergismum*, qui varias controversias movit [k]), tuiti erant: Formulae concordiae auctores non omnino sibi consentientes qualemcunque hominis συνέργειαν, de qua et in ecclesia Catholica lites exortae sunt nondum compositae (§. 146.) [l]), prorsus reiecerunt, et gratiam divinam, *resistibilem* quidem, gratiae *irresistibili* a Calvinianis defensae oppositam, in spiritualibus omnino omnia operari Deumque homines emendandos trahere diserte docuerunt [m]). Ac recentiori demum aetate ad saniora iudicia theologi revocati sunt [n]). Peperit autem ac sustentavit haec doctrina omni fere aevo varia Mysticorum [o]) et Fanaticorum [p]) commenta.

a) Dicta Patrum eccl. huc referenda rec. Münscher *Dogmengesch.* II. 287 ff. Add. Gerhard L. th. V. 118. 122. VI. 231. Stäudlin *Dogm. u. Dogmeng.* 350 ff. Beck Commentt. 625 ff. A. Hahn *Ephraem der Syrer üb. d. Willensfreiheit d. Menschen, nebst d. Theorien d. Kirchenlehrer bis zu seiner Zeit, welche hier bes. Berücksichtigung verdienen;* in Ch. F. Illgen *Hist. theol. Abhandlungen.* II. L. 1819. N. 2.

Quod antiqui doctores aliqui Graeci τὸ αὐτεξούσιον s. προαίρεσιν ἐλευθέραν nominarunt, id Latini dixerunt *liberum arbitrium* (Tertull. de anima c. 21.), quo vindicari homini voluerunt facultatem, bona malave sponte et sine coactu eligendi, ex usu bene latino et civili, quem Tertullianus potissimum secutus est. Doederlein Inst. Th. Chr. II. 737.

b) De gratia Christi. I. 10 ff. De peccator. meritis et remiss. II. 4 ff. Ep. 217. Lib. de dono perseverantiae. Augustinus *prior* ita praeceperat: „Nostrum est credere et *velle*, illius autem dare credentibus et volentibus facultatem bene operandi per spiritum s." (Expositio quarundam propositionum in ep. ad Rom. c. 60. 61.); ac postea demum ad sententias duriores progressus est, v. c. in l. de

gratia Christi. 24.: „non lege, inquiens, et doctrina forinsecus, interna atque occulta mirabili ac ineffabili potestate operari Deum in cordibus hominum non solum veras revelationes, sed etiam bonas *voluntates.*" Contra 2 epp. Pel. III. 8. „Sine gratia nisi ad peccandum valet liberum arbitrium, ad iustitiam non nisi divinitus liberatum adiutumque non valet." — Walch *Gesch. der Ketzereien* IV. 765 ff. V. 181 ff. Münscher *Dogmeng.* IV. 196 ff. Wiggers *Pragmat. Darstellung d. Augustinismus u. Pelagianismus v. Anfange d. Pelag. Streitigkeiten bis zur 3ten ökumen. Synode* B. 1821. p. 244 ff.

c) Walch l. l. IV. 755 ff. Wiggers l. l. 220 ff.

d) Walch l. l. V. 161. Wundemann *Dogmeng.* II. 196 ff.

e) Meritum *de congruo* vocatur, quando homo suo arbitrio edit huiusmodi actiones, quibus aequum est et congruit, Deum moveri et flecti, ut vicissim benefaciat; meritum *de condigno* autem tribuitur iis, qui prima gratia et spiritu s. adiuti bonis operibus salutem et praemia a Deo promereri dicuntur. Thom. Aquin. Sent. l. 2. ... Art. 3. Cf. Winer *Comparative Darstell. des Lehrbegr. d. verschied. chr. Kirchenpartheien.* L. 1824. p. 49. „*Ueber die Heilsordnung sprechen sich die kathol. Symbole nicht bestimmt aus. Vergleicht man aber ihre Sätze mit den Bestimmungen der rechtgläubigen Dogmatiker, so ergiebt sich folgender Lehrtypus: Der h. Geist regt den Ungebesserten zuerst an; dieser giebt sich ihm willig hin und beginnt durch eigenes Mitwirken ein neues Leben* (iustificatio prima, meritum congrui); *dadurch bewogen flösst Gott dem Menschen die Gerechtigkeit ein* (iustificatio secunda); *nun vermag derselbe gute Werke* (meritum condigni) *zu thun und erwirbt sich dadurch das ewige Leben.*"

f) Cramer-Bossuet VII. 639 ff. Schröckh *Kirchengesch.* XXIX.

g) Aug. Conf. art. XVIII. Apol. I. 58. „Lutherus, volens magnitudinem peccati originalis et humanae infirmitatis declarare, docuit, reliquias illas peccati originalis non esse sua natura in homine ἀδιάφορα, sed indigere gratia Christi, ne imputentur, item spiritu s. ut mortificentur. Quanquam Scholastici utrumque extenuant, peccatum et poenam, quum docent, hominem propriis viribus posse mandata Dei facere: in Genesi aliter describitur poena imposita pro peccato originis." VIII. 219. Praeterea in multis Lutheri libris ἀδυναμία illa spiritualis defenditur. Discernunt *iustitiam civilem*, carnalem s. operum, s. *iust. rationis* (Apol. II. 64.), cui homo a natura est aptus, et *iustitiam Dei*, spiritualem s. fidei. Form. Conc. Sol. decl. II. 672 s. „Verum est, quod homo, etiam ante conversionem, sit creatura rationalis, quae intellectum et voluntatem

luntatem habeat: (intellectum autem non in rebus divinis, et voluntatem, non ut bonum et salutare aliquid velit) sed tamen ad conversionem suam (ut saepe iam est dictum) prorsus nihil conferre potest." Aliis tamen locis non omnem hominis cooperationem in sua ipsius conversione diserte reiiciunt. Cf. Apolog. III. 83. „Fides *affert* spiritum s. et parit novam vitam in cordibus. — Fide iustificati et renati accipimus spiritum s. 85. Quum autem audito evangelio et remissione peccatorum fide erigimur, concipimus spiritum s., ut iam recte de Deo sentire possimus, et timere Deum et credere ei." 92. 122. (§. 150 *b*.).

h) Conf. Aug. art. V. 11. „Per verbum et sacramenta, tanquam per instrumenta, donatur spiritus s., qui fidem efficit, ubi et quando visum est Deo, in iis, qui audiunt evangelium, scilicet, quod Deus non propter nostra merita, sed propter Christum iustificet hos, qui credunt, se propter Christum in gratiam recipi."

i) Melanchthon inde a secunda edit. Locor. th. a. 1535. typis expr. et in seqq. scriptis, praeter verbum et spiritum s., voluntatem etiam hominis, ut tertiam quandam emendationis causam cum illis concurrentem, admisit, Luthero palam non dissentiente. Idem in Conf. Aug. variat. art. XX. (p. XXIII. ed. Hase) haec professus est: „Efficitur spiritualis iustitia in nobis, quum *adiuvamur* a spiritu s. Porro spiritum s. concipimus, quum verbo Dei *assentimur*." Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* IV. 554 ff.

k) Planck l. l. IV. 568 ff.

l) Ecclesiae Cath. doctores plurimi, decretis Concil. Trident. accommodate (Sessio VI. c. 5 s.), gratiam tantum cooperantem esse statuerunt. Doederlein Instit. Th. Chr. 740 ff. Marheinecke Institt. Symb. 44 s.

m) Form. Conc. Decl. art. II. 654 ff. 660. 667. 670 s. 678 s. Epit. 579. Cf. Quenstedt Theol. did. polem. II. 185 s. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 554 ff.

n) Nuper sententiam duriorem inprimis impugnaverunt Eberhard (*Apologie d. Socrates.* I. 190. II. 387 ff.), Junckheim (*Von d. Uebernatürlichen in d. Gnadenwirkungen.* Erl. 1775.), Spalding (*Vom Werth d. Gefühle im Christenthume.* L. 1784.), Henke Lin. fidei Chr. p. 280., Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren.* 95 ff. — Bretschneider l. l. 595 ff.

o) De Schwenkfeldii erroribus cf. Form. Conc. 625 s. 828 s. etiam 581. 668. 678. vid. Planck Vol. V. P. I. 208.

p) Morus Comm. in epit. II. 424 ff. 439. Beck l. l. 642 s.

§. 150.

Doctrina ecclesiastica.

Distinguunt in scholis theologicis *gratiam* Dei *in universum* (§. 73.) et gratiam *salutarem*, quae ad generis humani salutem per Christum restitutam refertur (Tit. 2, 11.), gr. *affectivam* s. voluntatis divinae propensionem ad homines felices reddendos et gr. *effectivam* s. ipsam Dei efficaciam, qua homines felices reddit. Quum autem vera hominis felicitas sine animi emendatione prorsus esse nequeat, gratia effectiva sensu quodam peculiari de divina ad homines emendandos efficacia dicitur, quae vel *universalis* (cf. Act. 14, 16. 17. 17, 24—29. Rom. 2, 14. 15.), vel *particularis*, i. e. cum doctrina evangelica coniuncta est [a]). *Operationes gratiae* sive spiritus s. appellantur effecta singula, quibus Deus aut spiritus s. modo *supernaturali* (operationes *supernaturales*, immediatae, internae) et *naturali* (operatt. *naturales*, mediatae, externae) per media gratiae homines adducit, ut salutem ipsis oblatam cognoscant, accipiant atque conservent [b]). *Media* vero *gratiae* sunt adminicula ea, quibuscum coniuncta esse putatur spiritus sancti ad emendandos hominum animos efficacia, doctrina scilicet evangelica et sacramenta. Omnes operationes gratiae ad quadruplex spiritus s. officium referuntur: *elencticum* (ἐλεγκτικὸν) s. epanorthoticum (ἐπανορθωτικόν), quo spiritus hominem vitiositatis convincit (Io. 16, 8. 2 Tim. 3, 16.); *didascalicum* (διδασκαλικόν), quo de modo et conditionibus veniae peccatorum consequendae homines edocet (Io. 14, 6. 16, 13—15.); *paedeuticum* (παιδευτικόν), quo ad animum emendandum homines excitat (Rom. 8, 14. 2 Tim. 3, 16.); *paracleticum* (παρακλητικόν), quo homines emendatos, miseria oppressos, spe vitae aeternae erigit. (Rom. 8, 16. 26.)

Conf. Aug. V. p. 11. Form. Conc. 809. 818. Calov. Syst. X. Gerhard L. th. I. 313 ff. Baumgarten (qui quidem, re-

pugnante Form. Conc. 678.), facultatem sese applicandi ad gratiam homini tribuit) *Glaubensl.* II. 617 ff. 665 ff. 376 ff. Doederlein Institt. Th. Chr. II. 678 s. Seiler Theol. dogm. polem. 221 ff. — Storr de spir. s. in mentibus nostris efficientia, in Opuscc. th. A. Tittmann de opere Spir. s. salutari, in Opuscc. th. L. 1803. Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 543 ff.

a) Gratia *effect.* particularis nominari solet gr. *effectrix*, applicatrix, medicinalis, discernenda a gr. *forensi*, s. illo Dei actu, quem iustificationem appellant (§. 154.).

b) Libri symbolici, qui de *ἀδυναμίᾳ* animi humani et de gratia divina sententias prorsus sibi repugnantes defendunt (§§. 149. *g*. 151. *a*.), praeter Form. Conc. modum, quo sp. s. operari dicitur, haud describunt; cf. Aug. Conf. Art. XX. p. 18. „Quia *per fidem* accipitur sp. s., iam corda renovantur et induunt *novos affectus*, ut parere bona opera possint." Apol. Art. III. p. 83. „*Fides affert* spiritum s. et *parit* novam vitam in cordibus." p. 85. „*Quum* autem audito Evangelio et remissione peccatorum *fide erigimur*, *concipimus spiritum s.*, ut iam recte de Deo sentire possimus et timere Deum et *credere* ei etc." 122. al. Form. Conc. Sol. decl. 673. 680. *tractum* ex Io. 8, 44. et *agitationem* istam sp. s. effectionem appellat eamque simul ad hominis intellectum et voluntatem refert; quam eandem pro immediata et supernaturali habitam fuisse recte concluditur ex pluribus locis v. c. Epit. p. 580. „Verbo adest *praesens* sp. s. et corda hominum aperit, ut sicut Lydia Act. 16, 14. diligenter attendant, et ita convertantur sola gratia et virtute sp. s." Sol. decl. 663. „Spir. s. donat intellectum et cor hominis aperit — dat poenitentiam, *operatur fidem* — aufert durum, lapideum cor, et donat novum, molle et carneum cor." 668. „Male docetur, quum fingitur, hominem non renatum adhuc tantum habere virium, ut Evangelion amplecti eoque sese consolari cupiat, et hoc modo humanam voluntatem (qualis *natura* est) in conversione aliquo modo cooperari." 672. „De *praesentia*, operatione et donis spir. s. *non semper ex sensu* — iudicari debet aut potest; sed — ex promissione verbi Dei certo statuere debemus, quod verbum Dei praedicatum et auditum revera sit ministerium et organon sp. s., per quod in cordibus nostris *vere* efficax est et operatur." 673. „(Homo) ad conversionem suam (ut saepe iam est dictum) prorsus *nihil conferre potest*. Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco, quia repugnat verbo et voluntati Dei, donec Deus eum a morte peccati resuscitet, illuminet atque renovet. — trahit Deus hominem, quem convertere decrevit." Cf. etiam 677 s. et §. 151. *a*.

§. 151.

Continuatio.

Ut *gratiae* vel *ſtatui gratiae* oppoſuerunt *naturam* vel *ſtatum naturae*, i. e. conditionem hominis nondum per ſpiritum ſ. converſi, in qua hominis indolem naturalem peccato originali vitiatam carere putarunt omni libero arbitrio, ſ. viribus, quae ad animi emendationem doctrinae evangelicae conſentaneam ſatis idoneae ſint (§. 115. 151. *b.*) [a]): ita accuratius etiam diſcrimen conſtituerunt triplex inter gratiam *praevenientem* (praecurrentem, praeparantem, incipientem, pulſantem, trahentem), quae impedimenta converſionis removeat primosque motus et ſenſus excitet ſalutares, gratiam *operantem*, quae converſionem ipſam efficiat et abſolvat, et gr. *cooperantem*, quae una cum voluntate et ſtudio hominis renati ſtatum animi converſi et renovati conſervet [b]). *Obiectum* gratiae praevenientis eſt homo convertendus, gr. operantis homo, qui convertitur, gr. cooperantis homo converſus, ſed ſanctificandus. *Actus paedagogicos* nominarunt iſtas naturales hominis actiones, quibus locum apud ſe dare poſſit efficaciae gratiae divinae praevenientis [c]); alii tamen ad cunctas gratiae praevenientis operationes hoc nomen referre maluerunt. Ceterum gratiam eam eſſe *reſiſtibilem*, etſi non omnino *evitabilem* [d]), eandemque ab hominibus, qui vitioſitati iterum indulgeant, amitti poſſe, contra adverſarios contenderunt [e]).

a) Form. Conc. Epit. I. 586. Sol. decl. II. 656. „Credimus — quod homo ad bonum prorſus corruptus et mortuus ſit, ita, ut in hominis natura, poſt lapſum, ante regenerationem, ne ſcintillula quidem ſpiritualium virium reliqua manſerit aut reſtet, quibus ille ex ſe ad gratiam Dei praeparare ſe, aut oblatam gratiam apprehendere, aut eius gratiae (ex ſeſe et per ſe) capax eſſe poſſit, aut ſe ad gratiam applicare aut accommodare — poſſit. 662. Homo — ex ſeſe et propriis naturalibus ſuis viribus in rebus ſpiritualibus et ad converſionem aut regenerationem ſuam nihil inchoare, operari aut

cooperari potest; nec plus quam lapis, truncus aut limus." Cf. §. 150. *b*.

b) Form. Conc. Ep. II. 580 ff. D. II. 666. „Quamvis autem renati in etiam hac vita eo usque progrediantur, ut bonum velint eoque delectentur, et bene agere atque in pietate proficere studeant: tamen hoc ipsum — non a nostra voluntate, aut a viribus nostris proficiscitur, sed spiritus s. — operatur in nobis illud velle et perficere." 673 s.

c) Form. Conc. II. 671. „Hoc Dei verbum homo etiam nondum ad Deum conversus nec renatus externis auribus audire et legere potest. In eiusmodi enim externis rebus — homo adhuc, etiam post lapsum, aliquo modo liberum arbitrium habet, ut ad coetus publicos Ecclesiasticos accedere, verbum Dei audire, vel non audire possit." Cf. dicta sub l. *a* allata et F. C. p. 673. — „repugnat verbo et voluntati Dei, donec Deus eum a morte peccati resuscitet, illuminet atque renovet." — Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 555 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 661. Seiler Theol. dogm. pol. 405. Reinhard *Dogm.* 485.

d) Form. C. II. 662. 672. „Homo Deo sua voluntate reluctatur, donec ad Dominum conversus fuerit. — Et hac in parte multo est deterior lapide aut trunco, quia repugnat verbo et voluntati Dei." 679. — Baumgarten *Polem.* II. 569. 588 ff.

e) Gerhard L. th. VIII. 168 ff.

§. 152.

Epicrisis.

Operationes gratiae *immediatas* et *supernaturales*, iam olim nonnulli recte monuerunt, nec diserte promissas esse in libris ss., nec necessarias, quum, quae ad animum emendandum valeant, omnia legibus naturae a Deo optime efficiantur, nec denique ita conspicuas, ut cognosci certa ratione et intelligi possint. Accedit, quod libertatem et studium hominum impediunt, Mysticorum somnia fovent et Deum ipsum auctorem arguunt peccatorum ab hominibus non emendatis commissorum [a]). Verum ipsi scriptores ss. multis in locis mediatos et naturales gratiae divinae effectus significant aut commemorant (§. 148.), sana tantummodo ratione et experientia confirmatos. In ea igitur sententia ac-

quiescendum esse censemus, Deum non modo virium humanae mentis et legis moralis animo quasi inscriptae (Rom. 2, 15.) in universum, et modi, quo quisque his facultatibus instructus est, auctorem esse atque conservatorem, sed etiam fontem omnis illius efficaciae, qua Christiana religio bene intellecta ad recti boniqne studium animos excitat eosque spe ac solatio implet; denique ipsum Deum rerum physicarum aeque ac moralium summum auctorem et moderatorem, ad quem homo vera pietate imbutus supra causarum intermediarum nexum exsurgens evehitur, largissime praebere opportunitates et incitamenta, quibus singuli homines, salvis quidem legibus et physicis et moralibus a Deo ipso instituti, ad doctrinam illam cognoscendam eiusque beneficiorum fructum percipiendum adducuntur [b]). Omnis igitur de gratia divina disputatio rectius ad doctrinam de providentia Dei singulari et concursu refertur (§. 111.). Quod autem omni tempore tot homines non sua culpa verae religionis Christianae notitia vel prorsus caruerunt, vel manca atque imperfecta tantum imbuti, ac proinde etiam eius fructu destituti sunt: eius rei causas Deus solus intelligit, quippe quem huius vitae cancellis animi humani efficaciam haud circumscripsisse recte statuimus. Quem quicunque pie veneratur, is, omissis quaestionibus quibusvis argutis atque inexplicabilibus, praesentissimam quidem Dei vim et operam salutiferam in morali sicut in physico rerum ordine exspectabit, neque tamen ideo facultates et incitamenta ad animum emendandum ipsi suppeditata temere negliget; vel de iis optime ad usum translatis, tanquam de singulari suo merito, gloriabitur [c]).

a) Junckheim *Vom Uebernatürl. in d. Gnadenwirkungen.* Erl. 1775. Eberhard *Apol. d. Socrates.* I. 190 ff. II. 387 ff.

b) Henke Lin. fid. Chr. 216. Add. Niemeyer *Briefe an Chr. Religionslehrer.* III. Ep. 11 f. 21.

c) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theol.* 6. *A.* p. 483 ff.

§. 153.

C. De iustificatione.

Doctrina biblica.

Quicunque saluti aeternae a Deo praedestinati et gratia salutari adiuti ad Christum conversi sunt eique fidem praestare coeperunt, eosdem Deus a peccatorum poenis immunes habere ac salutis aeternae participes reddere decrevit, quod Dei consilium dicitur *iustificatio, δικαίωμα, δικαίωσις* (Rom. 5, 16. 18.). Pendet autem omnis haec doctrina e Pauli Apostoli maxime effatis, e vera *δικαιοσύνης θεοῦ* (Rom. 1, 17. 2, 22. 25 ss. 2 Cor. 5, 21.) et *δικαιοσύνης ἐκ πίστεως* (Rom. 9, 30. 10, 5 s.) significatione [a]). Qua indagata, Apostolus haec praecipue contra Iudaeos de stirpe sua deque suo erga legem Mosaicam obsequio temere gloriantes monere voluisse videtur: homines non propter genus ab Abrahamo ductum, nec propter obedientiam legibus Mosaicis praestitam (Rom. 3, 26. 27. Eph. 2, 8 ss.), nec ob sola facta qualiacunque (Rom. 4, 1—3. Eph. 2, 8. 9.), sed propter fidem, i. e. fiduciam et obedientiam voluntati Dei eiusdemque promissis atque institutis habitam (Rom. 4, 5. 24 s.), praecipue morte Christi (Rom. 3, 25 ss.) firmiter nixam (Gal. 5, 5.) et cum animi emendatione atque amore coniunctam (Rom. 2, 13. 6, 4 ss. 8, 4—17. Gal. 5, 6.) [b]), *δικαίους* declarari s. *δικαιοῦσθαι* i. e. sensu quodam forensi, tanquam Deo probatos a peccatorum certo poena absolvi (Rom. 4, 2 ss. coll. 3, 25. Act. 13, 38 s. 8, 33 s. coll. Matth. 12, 37.) eosque salute aeterna participes futuros pronuntiari. (Rom. 1, 17. 5, 9. 10, 9. Tit. 3, 5. 7.) [c]). Itaque iustificatio, quatenus a Deo proficiscitur, s. *obiective* consideratur, est declaratio, hominem per fidem Christo expiatori habitam a peccatorum poenis absolvi et felicitate aeterna beari; *subiective* si consideratur, est hominis persuasio certa de remissione ista peccatorum felicitateque aeterna vere obtinenda.

Ammon *Bibl. Theol.* III. 112 ff. Meyer *Entw. d. Paulin. Lehrbegriffs*, Altona. 1801. 212 ff.

a) De vario vocc. δίκαιος = צַדִּיק, δικαιοῦν = הִצְדִּיק (cf. Gesenius *Hebr. Wörterb.*) et cognatorum usu vidd. praeter Lexicogrr. N. T. Morus Commentarr. in Epit. II. 294 ff. C. G. Storr de v. δίκαιός in Opuscc. Acadd. I. 186 ff. Koppe Excurs. IV. ad Ep. ad Gal. Ed. 3. cur. Tychsen. p. 112 ff. Ei. Excurs. C. ad Ep. ad Rom. Ed. Ammon. 385 ff.

b) Ammon Summa Th. Chr. 232. Morales notiones dogmaticis mixtas esse in apostolica τῆς δικαιώσεως doctrina, non est quod dubitemus. Cf. F. E. Benecke *Vers. einer neuen Darstellung d. bibl. Erlösungs- u. Rechtfertigungslehre*, in Schröter u. Klein *Oppositionsschrift*. B. IV. H. 4. 585 ff. Auctor huius comm. demonstrare conatus est, τὴν δικαιοσύνην iustitia interna s. sanctitatis studio contineri et τὴν πίστιν Ἰησοῦ mentem ad Christi praecepta et mores accommodatam significare, quod quidem usui loquendi, qui in N. T. ll. obtinet, haud bene convenit.

c) Knapp Diatribe in locum Paulinum, ad Rom. 10, 4—11. et Mosaicum, Deut. 30, 11—14., quorum prior est de aeternae salutis spe in nemine extra Christum redivivum collocanda; in Script. var. argum. ed. 2. p. 541 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* p. 263.

§. 154.

Doctrina ecclesiastica.

Ad normam librorum symbolicorum [a]), sensu quodam *forensi* Pontificiorum sententiae de iustificatione quadam *physica* s. *hyperphysica* [b]) oppositam, ecclesiae nostrae doctores notionem iustificationis ita definiverunt, ut esset actus Dei quasi iudicialis, decretum scilicet, quo sola benignitate ductus, propter satisfactionem a Christo praestitam, peccatorem credentem poenis absolvit et salutis aeternae participem futurum pronuntiat. (Rom. 3, 24 ff. 5, 1 ff. 18. 8, 31. Eph. 1, 7. Col. 1, 14.) Commemorarunt porro iustificationis caussam *efficientem* s. impulsivam internam, quae est Dei gratia *affectiva* (§. 150.) (Rom. 3, 24. 5, 8. Eph. 2, 8.), caussam *meritoriam* s. impulsivam externam, quae ponitur in satisfactione Christi plenaria [c]) (Rom. 3, 25.) et caussam

apprehendentem (ληπτικήν), fidem in Chriſto, inprimis morte eius vicaria, collocatam. (Rom. 3, 25. coll. 5, 9. — 3, 24. 4, 5. Gal. 2, 16. 3, 14. Eph. 2, 8. al.) (fides *ſalvifica* ſ. *iuſtificans*). Quanquam, poſito inter iuſtitiam fidei ſ. externam et iuſtitiam vitae ſ. internam (§. 135.) discrimine [d]), docuerunt, ſola fide, non operibus, homines iuſtificari, id quod praeiverat Paulus Apoſtolus (Rom. 3, 9—31. 4, 1—5. 16—25. 11, 6. 7. Gal. 2, 16. 3, 6 ſſ.): tamen alia quadam doctrinae formula haud neglecta (Iac. 2, 21—26.), diſerte profeſſi ſunt, fidem genuinam virtutibus Chriſtianis, tanquam fructibus mentis melioris, carere non poſſe [e]). Praeterea iuſtificationem ſtatuunt eſſe *perfectam*, *certam*, *gratuitam*, *aequalem* apud omnes et, neglecta fide, iterum *amitti* poſſe [f]), ita, ut *temporaria* propter fidem temporariam exſiſtat, nec niſi *plenaria* propter fidem *finalem*. Effectus denique iuſtificationis praedicantur tum *immediati*, a nonnullis iuſtificationis *ſubiectivae* nomine ſignati, qui in ea hominis conditione poſiti ſunt, qua fit, ut impetrata peccatorum venia gaudeat atque certa ſpe ſalutis ſempiternae ſuſtentetur, tum *mediati* ſ. remotiores, ad quos refertur ipſa vita beata aeterna [g]).

a) Aug. Conf. art. IV. p. 10. „Docent, quod homines non poſſint iuſtificari coram Deo propriis viribus, meritis aut operibus, ſed gratia iuſtificentur propter Chriſtum per fidem, quum credunt, ſe in gratiam recipi et peccata remitti propter Chriſtum, qui ſua morte pro noſtris peccatis ſatisfecit. Hanc fidem imputat Deus pro iuſtitia coram ipſo." Apol. III. II. 70. „Fides non ideo iuſtificat, aut ſalvat, quia ipſa ſit opus per ſeſe dignum, ſed tantum quia accipit miſericordiam promiſſam." 125. „Iuſtificare vero hoc loco (Rom. 5, 1.) forenſi conſuetudine ſignificat reum abſolvere et pronunciare iuſtum, ſed propter alienam iuſtitiam, videlicet Chriſti, quae aliena iuſtitia communicatur nobis per fidem." Art. IX. p. 226. „Merita propitiatoris — aliis donantur imputatione divina, ut per ea, tanquam propriis meritis iuſti reputentur, ut ſi quis amicus pro amico ſolvit aes alienum, debitor alieno merito tanquam proprio liberatur." Form. C. Sol. decl. 684 ſſ. 688 ſ. „Ad iuſtificationem — neceſſaria ſunt: gratia Dei, meritum Chriſti et fides, quae haec ipſa

Dei beneficia in promissione Evangelii amplectitur; qua ratione nobis Christi iustitia imputatur, unde remissionem peccatorum, reconciliationem cum Deo, adoptionem in filios Dei et haereditatem vitae aeternae consequimur. Quare vera et salvans fides in iis non est, qui contritione carent, et propositum in peccatis pergendi et perseverandi habent. Vera enim contritio praecedit, et fides iustificans in iis est, qui vere, non ficte, poenitentiam agunt. Et caritas fructus est, qui veram fidem certissime et necessario sequitur. — (689:) Neque (tamen) contritio, neque dilectio, neque ulla alia virtus, sed sola fides est illud unicum medium et instrumentum, quo gratiam Dei, meritum Christi et remissionem peccatorum — apprehendere possumus." Chemnit. Loc. th. II. 587 ff. 768 ff. Ei. Examen decrett. concil. Trident. P. I. l. VIII. Gerhard Loc. th. T. VII. Buddeus Comp. th. dogm. 644 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 789 ff. Seiler Th. dogm. pol. 257 ff. Reinhard *Dogm.* 467 ff. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegriffs.* I. 291 ff. 319 ff. II. 91. *Ueb. d. Bildungsgesch. unserer orthodox-symbolischen Lehrform v. d. Rechtfertigung*, in Flatt *Mag.* I. 219 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 35 ff. Heubner Hist. antiquior dogmatis de modo salutis tenendae et iustificationis. — Diss. II. Vit. 1805. 4.

b) Apolog. III. 120. Form. Conc. 697. „Reiicimus — errorem, quod in Prophetarum et Apostolorum dictis (ubi de iustitia fidei agitur) vocabula (iustificare et iustificari) non significent a peccatis absolvere et remissionem peccatorum consequi, sed propter infusam (per spiritum f.) caritatem, virtutes et opera, quae inde promanant, reipsa et revera iustos effici." Iustificatio *physica* s. *hyperphysica* est actus Dei, quo hominem peccatorem ope verbi sui convertit, illuminat et emendat; dicitur et *infusio gratiae* s. sanctitatis inhaerentis, aut *habitus infusus.* Complectitur igitur praeter remissionem peccatorum simul sanctificationem et renovationem hominis. In iustificatione forensi mutatur hominis ad Deum relatio, in *physica* mutatur animus et emendatur. Chemnit. Exam. decrett. C. Tr. I. 127. Schleiermacher *Der chr. Glaube.* II. 316.

c) Opposita est haec sententia Pontificiorum commentis de *satisfactionibus*, *bonis operibus*, *absolutione*, *indulgentiis* ad hominem iustificandum valentibus. Planck l. l. 56 ff.

d) Iustitia *fidei* est immunitas a peccatorum culpa et poenis, ob fiduciam in Christo positam homini concessa; iust. *vitae* integerrimum hominis, veniam peccatorum adepti, studium emendandi animum ac vitam. Reinhard *Dogmat.* 474. — Baumgarten *Polem.* II. 613.

e) Conf. Aug. IV. 10. Apol. III. 100. Form. Conc. art. II. 684. 694 s. IV. 701. Gerhard Loc. th. VII. 242 ss. Negari tamen nequit, nostros saepius in eo peccasse, quod fidem et virtutem nimium seiunxerint, de quibus coniungendis ipse Paulus, licet in locis nonnullis legem quamque et omnis generis opera contemserit (Rom. 3, 20. 28. 4, 2 ss. Eph. 2, 8. 9.), in aliis ab Iacobo Ap. haud multum dissensisse videtur. (cf. Rom. 2, 7. 6, 1 ss. Gal. 6, 6. Eph. 5, 9. Col. 1, 10. 1 Tim. 6, 18. Iac. 2, 21 ss.) adeo, ut πίστις ex mente Pauli Ap. non sola fiducia sit sive persuasio quaedam de rebus divinis mere *theoretica*, qualem Iacobus descripsit 2, 14—26., sed simul voluntatis motum quendam illi consentaneum et bene pieque facta complectatur. Nihilominus Iacobo hoc propositum fuisse videtur, ut sententiam, non satis definite a Paulo interdum enunciatam, refutaret vel rectius constitueret. Cf. Iac. 2, 21—24. et Rom. 4, 1—5. Gal. 3, 6 ss. De Wette *Bibl. Dogm.* I. 2. *A.* 269. Cf. Knapp Scripta var. arg. Ed. 2. p. 411 ss. „De dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt, item de discrimine ἔργων νόμου et ἔργων ἀγαθῶν, deque dissidio Petri et Pauli Antiocheno." — Gieseler *Ueb. d. Bedeutung d. Lehre v. d. Rechtfertigung durch d. Glauben f. d. Sittlichkeit*, in Gieseler *u.* Lücke *Zeitschrift f. gebild. Christen d. ev. Kirche.* H. 2. Elberf. 1823. p. 1 ss.

f) Seiler Theol. dogm. polem. 481 ss. Reinhard *Dogmat.* 477 s.

g) Ibid. 478 s.

§. 155.

Epicrisis.

Omnem hanc doctrinam haud aliter ac dogma illud de expiatione et satisfactione, quocum arctissime cohaeret, diiudicare licet (§. 140.). Prodiit enim, sicut illud, e notionibus aevi incultioris *anthropopathicis* et e studio impugnandi atque refutandi opiniones certas, quae antiquandae videbantur. Quamobrem nonnulla continet, quae tempori quidem, quo primum exortum, et illi, quo a sacrorum emendatoribus contra Pontificiorum decreta denuo defensum atque sancitum est, bene accommodata sunt, minime vero cum purioribus evangelii praeceptis, quae perpetuo et ubique valitura

ſint, conciliari poſſunt (§. 22. *e.*). Praeterea neminem fugit intelligentem, fervidiore hanc ſententiam tuendi et accuratius conſtituendi ſtudio factum eſſe, ut homines ad varios prolaberentur errores verae religioni quam maxime noxios. Multi enim formulam iuſtificationis forenſem defendentes non ſolum virtutis ſtudium, ſine quo nulla prorſus eſſe poteſt vera religio (Matth. 7, 16. 22, 36—40. 25, 34 ſſ. Marc. 12, 33. coll. 1 Io. 5, 3. Ev. Io. 4, 24.), contemſerunt, imo damnarunt, verum etiam omne hominis Chriſtiani officium ad fidem de Ieſu meritis hiſtoricam nudamque eorum perceptionem prave revocarunt [a]). Quodſi vero in ſimpliciori illo doctrinae typo de venia peccatorum obtinenda, qui ſupra e libris ſſ. propoſitus eſt (§. 137.), acquieverimus; dogmatis de iuſtificatione ſumma, omiſſis quibusvis formulis anthropomorphiſticis de actu quodam Dei forenſi, de ſatisfactione Deo praeſtita al., ex ipſa ſcriptura ſ. ad hancce ſententiam redit: Homines non ſingulis quibusdam recte factis operibusque operatis, nec propter meritum quoddam iis attribuendum, ſed ſola vera fide i. e. animo ad Chriſti exemplum eiusdemque praecepta compoſito et ad Deum ſanctiſſimum ac beniguiſſimum converſo, quo omnia cogitata et facta ad Deum eiusque voluntatem ſanctiſſimam pie referant (§. 2.) (Io. 4, 23. 24. Act. 10, 35.), Deo vere probantur et benevolentiae divinae confiſi ſpe beatitatis futurae pro dignitate ipſorum morali iis concedendae certiſſima imbuuntur [b]). (Rom. 2, 6.) Veruntamen conſcientia tantum (Rom. 2, 15. 16. Gal. 6, 4.) de eiusmodi iuſtificatione certiores fieri poſſunt; et quo diligentius ac religioſius in animo emendando et ad Deum pie convertendo elaborare perrexerint, eo magis perſuaſio de Deo ſtudium ipſorum approbante illudque ſorte beata futura haud indignum iudicante laeta capiet incrementa. Ceterum doctrina de iuſtificatione iam expoſita non minus quam formula eius, doctoribus eccleſiaſticis olim probata, quibusvis commentis de venia peccato-

rum per opera operata vel quavis alia ratione obtinenda e diametro opposita est *c*).

a) Gerhard L. th. VII. 261. 301 ff. 330 ff. Grapii Theol. recens controversa. IV. 35 ff. — Kant *Religion*. 311 ff. Cannabich *Kritik alter u. neuer Lehren*. 115 ff. Wachler *Versuch einer Würdigung d. Lehre v. d. Rechtfertigung*, in Gabler *Journ. f. auserles. theol. Lit.* B. IV. 229 ff. Löffler *Predigt: Wodurch wird der Mensch gerecht vor Gott?* in *d. N. Predigten*. Gotha. B. III. 1813. 27 ff.

b) Idem fere docuit Melanchthon in Prima adumbratione locorum th., quam denuo ed. F. T. Friedemann. Wittenb. 1823. §. 13. p. 15. et Miscellan. Crit. ab ipso Seebodioque editorum V. II. P. 2. p. 368. „*Iustitia gentium*, quae in ev. *pharisaica*, a Paulo iustitia legis, seu *servitus legis*, vocatur, est, qua facimus *externa operum simulacra, repugnante affectu*. — *Iustitia Christiana* est, qua *ultroneo spiritu ad bona rapimur, etiamsi nulla esset lex* — affectuum compos est, quin semper ex oculis Χριστοῦ pendet." Locor. th. p. 91. ed. Augusti: „Est fides non aliud nisi fiducia misericordiae divinae, promissae in Christo, adeoque quocunque signo. Ea fiducia benevolentiae seu misericordiae Dei cor primum pacificat, deinde et accendit velut gratiam acturos Deo pro misericordia, ut legem *sponte* et *hilariter* faciamus." Cf. Cic. in libb. de republ. nuperrime detectis. I. 2. T. XVI. P. III. p. 3. ed. Schütz. „Xenocrates, interrogatus, quid consequerentur eius discipuli, respondisse fertur: ut id *sua sponte* facerent, quod cogerentur facere legibus." Ei. de Fin. II, 22. „Id volumus, id contendimus ut officii fructus sit ipsum officium. Hoc ille non vult, qui omnibus ex rebus voluptatem, quasi mercedem, exigit." — de Legg. I, 18. „Ius et omne honestum sua sponte est expetendum." Horat. Epist. I, 6, 52. „Oderunt peccare boni virtutis amore." Senec. ep. 95. de benefic. IV. 21. „Omnium virtutum ad animum tota aestimatio redit. Hic si in officio est, quidquid defuit, fortuna peccat." Conf. supra §. 115. *f*).

c) Cf. quae nuper proposuit ad denuo commendandam doctr. de *iustificatione* De Wette *Rel. u. Theol.* 2. *A.* p. 258.; ea de puriore huius doctrinae formula recte intelliguntur.

Ad animi affectionem supra descriptam redit omnis verae religionis *subiectivae* summum momentum (§. 2. *i*).

Sectio 2.

DE ORDINE SALUTIS.

§. 156.

1. De vocatione.

Doctrina biblica.

Ordinem salutis theologi dicunt modum, quo homines, Deo adiuvante, salutem aeternam per Christum ipsis paratam consequi possunt ac debent, et qui e librorum ss. dicendi formulis maxime tropicis ac saepe promiscue usurpatis non satis commode describitur. Primum illius veluti gradum appellant *vocationem*, e variis N. T. verbi *καλεῖν* (קָרָא) significationibus derivatam. Quo verbo scriptores ss. intelligi volunt *tum* ad vitam emendandam provocare (Matth. 9, 13. Marc. 2, 17. 1 Thess. 4, 17.), *tum*, quod saepissime fit, ad salutem regni Messiani (1 Thess. 2, 12. 13. 1 Petr. 5, 10. Rom. 8, 17. 29.), subinde cum epulis comparatam (Matth. 20, 16. 23, 3 ss.), vel omnino ad religionis Christianae beneficia invitare (1 Cor. 1, 9. 1 Tim. 6, 12. 2 Tim. 1, 9. 2 Thess. 2, 14. 1 Petr. 1, 15.), *tum* ad hanc ipsam religionem profitendam perducere (1 Cor. 7, 17. 23. Gal. 1, 6. Eph. 4, 4. 1 Petr. 2, 21.), unde Christiani dicuntur *κλητοί* (Rom. 1, 7. 1 Cor. 1, 2. 24.); *κλῆσις* autem in genere est invitatio ad religionem Christianam eiusque beneficiorum oblatio. (1 Cor. 1, 26. Eph. 4, 1. 4. 2 Thess. 1, 11. 2 Petr. 1, 10.) Praeterea Deus ipse ad hanc salutem per Christum invitare (1 Cor. 1, 9. 1 Petr. 1, 15. 5, 10.), et quidem omnes homines (Matth. 28, 19. Marc. 16, 15. Luc. 24, 47. 1 Tim. 2, 4. 2 Petr. 3, 9.), haud obscure traditur. Omnino vero *vocationis* vocabulum sensu biblico eam denotat Dei efficaciam, qua homines ad religionem Christianam profitendam eiusque beneficia amplectenda invitantur vel etiam perducuntur.

Ammon *Bibl. Theol.* II. 164 ff.

Clem. Al. Strom. I. p. 314. A. Πάντων ἀνθρώπων κεκλημένων, οἱ ὑπακοῦσαι βουληθέντες κλητοὶ ὠνομάσθησαν.

§. 157.

Doctrina ecclesiastica cum epicrisi.

In ecclesia vocationis notio, quae *appropriative* s. tanquam opus peculiare spiritui s. tribuitur, ita constituta fuit, ut actio sit spiritus sancti, qua homines invitentur et excitentur ad beneficia a Christo parta per fidem consequenda (Io. 3, 15. 2 Thess. 2, 12.) [a]). Discrimen posuerunt inter vocationem *immediatam* (miraculosam, extraordinariam), (cuiusmodi Paulo Apostolo contigisse perhibetur Act. 9, 1 ff.) [b]), et vocationem *mediatam* (naturalem, ordinariam), per verbum Dei et sacramenta factam. Vocationis notionem alii sensu quodam latiore, quam quem libri symbolici exhibent [c]), constituerunt, ita, ut modum quemque complectatur, quo Deus homines ad animi emendationem excitat; eamque diviserunt in *propriam*, quae cum religione revelata, et *impropriam*, quae cum eventibus naturalibus et religione naturali coniuncta sit [d]). Vocationem, sensu angustiore dictam, *seriam*, *efficacem*, *inevitabilem*, sed *resistibilem* esse contenderunt [e]), nec minus *universalem* [f]). De vocationis *universalitate*, quae, ab aliis alio modo definita, variis disceptationibus ansam praebuit, hoc potissimum tenendum est: vocationem, nisi improprie sumseris, universalem recte appellari non posse. Ratio enim et conscientia apud plurimos quidem manca reperitur, sed indoles eiusdem ubicunque una eademque est (Rom. 2, 14—16. 26.); ac praeterea docetur, gentilium etiam salutem a Deo curari (Act. 10, 34. 35. 17, 24—29. Matth. 12, 42. Luc. 13, 29.) eosdemque a iudicio divino haud exemtos fore (Rom. 2, 12 ff.). Biblico vero sensu et ecclesiastico explicata vocatio perperam dicitur universalis. Nam-

que ipsi scriptores ss. palam testantur, ***multos*** quidem, nec vero omnes vocatos esse (Matth. 20, 16. 22, 14.), multosque populos sibi ipsis relictos fuisse (Ps. 147, 19 f. Act. 14, 16. 17, 30.), id quod historia omnium temporum confirmat. Ceterum iis, qui vere vocati sunt, officium incumbit, hoc beneficium grata mente agnoscendi idque ad alios nondum vocatos quam latissime propagandi, modo quidem idoneo atque ingeniis moribusque vocandorum accommodato *g*).

a) Gerhard L. th. XI. 45. Calov. Syst. Loc. theol. X. 1 ff. Quenstedt Theol. did. pol. II. 662 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 224.

b) A phantasiae vividioris ludibriis et ignorantia physices et psychologiae recte repetuntur eiusmodi narrationes, quarum satis multae reperiuntur in scriptis Patrum eccl., vitis sanctorum librisque asceticis (vid. Arnold *D. Leben d. Gläubigen*. H. 1701. Duttenhofer *Gesch. d. Schwärmereien in d. christl. Kirche*. Voll. III. Heilbr. 1796—99. Kanne *Leben merkw. erweckter Christen*. Voll. II 1816. 17.).

c) Conf. Aug. art. V. 11. (§. 149 *h*.) Form. C. Sol. decl. II. 671. „Visum est Deo per hoc medium, et non alio modo, nimirum per sanctum verbum suum, quum id vel praedicari auditur vel legitur, et per sacramentorum legitimum usum homines ad aeternam salutem *vocare, ad se trahere, convertere, regenerare* et *sanctificare*."

d) Schmidt *Lehrb. d. Christl. Theol.* 290. Reinhard *Dogm.* 493 ff. Bretschneider *Entwickl. d. dogmat. Begriffe*. S. A. 672 f. — S. C. V. Wagner *Spuren d. Gottheit im anscheinenden Zufalle*. *Wohlthätige Nahrung f. Zweifler u. Denker*. Voll. II. 2. *A*. B. 1818.

e) Reinhard l. l. 496 f.

f) Form. Conc. 804. „Non tantum praedicatio poenitentiae, verum etiam promissio evangelii est universalis, h. e. ad omnes homines pertinet." 618. „Christus vero omnes peccatores ad se vocat, et promittit illis levationem, et serio vult, ut omnes homines ad se veniant, et sibi consuli et subveniri sinant." 805. „Et hanc vocationem Dei, quae per verbum evangelii nobis offertur, non existimamus esse simulatam." 807. „Promissionem evangelii Christus generaliter proponi curat." Defendunt *universalitatem* vocationis *proprie* sic dictae, argumentis quidem parum idoneis, Gerhard

hard IV. 185 ff. Calov. VIII. 168 ff. X. init. Quenstedt II. 662 ff. De Apostolis vel in America evangelium praedicantibus vid. Herm. Witsius Miscellan. sacr. Trai. 1700. II. 400 ff. Gerhard l. l. IV. 185 ff. Baumgarten *Pol.* II. 675 ff. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 2. *A.* 524 ff.

g) Scripta huc referenda rec. Ersch *Handb. d. deutschen Literatur:* I. *Literatur d. Theologie.* 2. *A.* L. 1822. 187 ff. *Gesch. der Missionen.* V. prae cett. J. G. Knapp, Freylinghausen, Schulze, G. Ch. Knapp, A. H. Niemeyer, A. Jacobs *Neuere Gesch. d. ev. Miss. in Ostindien.* H. 77 St. 1770—1828. 4. Cf. Röhr *Krit. Prediger-Bibl.* B. IV. H. 4. 1825. p. 703 ff. *Ueb. d. Missionswesen.* Dubois *Briefe üb. d. Zustand des Christenth. in Indien, in welchen d. Bekehrung d. Hindus als unausführbar dargestellt wird. A. d. Engl. übers. mit Anmerk. v.* D. A. G. Hoffmann. Neust. 1824. Cf. *Fünfter Jahrsbericht des ev. Miss.-Vereins in Leipzig.* 1825.

§. 158.

2. De illuminatione.

Secundum in illo salutis ordine locum obtinet *illuminatio*, cuius notio in litteris ss. nusquam accurate definita est. Promiscue enim usurpantur vocabula illa tropica φῶς, φωτίζειν, φωτισμός partim de institutione in universum, praesertim evangelica (Io. 5, 35. 8, 12. Act. 26, 23. 1 Cor. 4, 5. 2 Tim. 1, 10. Io. 1, 9. Eph. 3, 9.), partim vero de cognitione religionis Christianae salutari atque efficaci (1 Io. 1, 7. Eph. 1, 18. 17. Col. 1, 12. 2 Cor. 4, 4—6. Hebr. 6, 4. 10, 32.). Itaque illuminationem theologi, sensu quidem *activo*, nam et *passive* intelligitur a), sic definiverunt, ut esset operatio spiritus s., qua in animo hominis *vocati* efficeretur tum salutaris doctrinae evangelicae cognitio, tum eandem doctrinam perspiciendi omniaque ad eius normam exigendi potestas et facultas (Io. 14, 21 s. 1 Cor. 2, 13. Eph. 1, 17.) b). Discernunt theologi illuminationem *ordinariam* (naturalem, mediam), quae sine miraculo efficitur per adminicula consueta, praedicationem nimirum et auditionem verbi divini, et *ex-*

traordinariam (supernaturalem, immediatam), qualis prophetis et Apostolis contigisse dicitur (§. 37.). Neque vero omnes eodem modo partes et rationes huius illuminationis interpretantur, ita, ut pari quasi intervallo distet a vocatione et a conversione. Ceterum huius loci necessitas olim contra *Enthusiastas*, lumen internum iactantes, strenue defensa est c), totumque eius momentum in eo continetur, quod Deus hominibus opportunitates atque incitamenta suppeditet ad religionis cognitionem salutarem sibi parandam.

a) Gruner Dogm. 487. Illuminatio *passiva* est hominis conditio ea, in qua illuminatione *activa* gaudet, vel „status, quo homo tum de doctrina evangelica in universum, tum de conditione sua morali atque emendationis et necessitate et praesidiis, recte edocetur."

b) Simili ratione illuminationem descripserunt Calov, Quenstedt, Buddeus, Baumgarten, Seiler, Storr, Eckermann aliique, ad dicta libror. symb. accommodate. Cf. Catech. mai. art. III. p. 497. „— verbum, quod spiritus s. revelat et praedicat, et per quod pectora *illuminat* et accendit, ut verbum accipiant, amplectantur, illi adhaerescant, inque eo perseverent." Form. Conc. Epit. II. 581. „Reiicimus Enthusiastarum errorem, qui fingunt Deum *immediate*, absque verbi Dei auditu, et sine sacramentorum usu, homines ad se trahere, *illuminare*, iustificare et salvare." Sol. decl. 670. 808: „Deus ordinavit, ut spir. s. electos per verbum vocet, illuminet atque convertat." (§. 45. *d.*) Latiorem illuminationis notionem, non dissentiente Moro Epit. 210., affert Reinhard *Dogmat.* 499.: „Illuminatio est ea Dei efficacia, qua hominem ad religionis Chr. cognitionem perducit." De disceptatione ea, utrum *irregenito* tribui possit *illuminatio*, vid. Baumgarten *Polem.* II. 667 s.

c) Artt. Smalc. P. III. Art. VIII. 333. „In hoc nobis est constanter perseverandum, quod Deus non velit nobiscum aliter agere, nisi per vocale verbum et sacramenta, et quod, quidquid sine verbo et sacramentis iactatur, ut Spiritus, sit ipse diabolus." Form. Conc. epit. II. 581. Quibus positis, ipsa prophetarum inspiratio in dubium vocari potest. — Walch *Religionsstreitigk. ausser d. ev. Luth. Kirche.* V. 646 ss. — Qui his nostris diebus ad sensum quendam internum tanquam divinitus ipsis suppeditatum (*innere Erfahrung*) provocant, vel singulari quadam Dei revelatione sibi praediti videntur, qua qui non sint *illuminati* religionem revelatam recte intelligere

nequeant (*Allg. Kirchen - Zeitung.* 1826. Nr. 6. p. 53 ff.); horum portentorum notas certas sanae rationi probare non potuerunt, et sacrarum litterarum testimoniis perspicuis destituti (§§. 148. 152.), Enthusiastis adnumerandi sunt, qui Deum *immediate* homines illuminare fingunt. Jochmus *Gesch. der Kirchenreformation zu Münster und ihres Untergangs durch die Wiedertäufer.* Münst. 1825. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* Bd. VI. H. 4. 1825. p. 656 ff. „*Alle — Gründe gegen das Treiben der Wiedertäufer suchten diese, wie alle christl. Schwärmer, durch das Gewicht von Bibelstellen niederzuschlagen, bei denen sie dieselbe Auslegungsweise anwandten, die uns neuerlich von Seiten unserer mystischen Frömmler und namentlich von Olshausen, Stier u. a. wieder empfohlen worden ist, und wenn man gegen sie die Sprache der Vernunft führte, so antworteten sie: — man müsse, um zur rechten christlichen Einsicht in die verhandelte Sache zu kommen, die ganze h. Schrift buchstäblich nehmen und dabei den Eingebungen des Geistes Gottes, den die Gläubigen, nicht aber die Ungläubigen (Gegner der W.) hätten, offen seyn.*" — Apol. Conf. Aug. VII. 202.

§. 159.

De conversione. (a. Contritio. b. Fides salvifica.)

Illuminationem in ordine salutis excipit *conversio poenitentia*, sensu latiore dicta. Vocabula ἐπιστρέφειν, ἐπιστροφή (Act. 3, 19. 9, 35. 11, 21. 2 Cor. 3, 16. Thess. 1, 9. al.), μετανοεῖν (pr. *post* factum *sapere*), μετάνοια (Marc. 1, 15. Act. 2, 38. 17, 30. Luc. 24, 7. — Matth. 3, 2. 12, 41. Luc. 15, 7. 10. 16, 30. Rom. 2, 4. al.) tum conversionem ad religionem Messiam, tum animi emendationem frequenter indicant; sed significatione arctioribus circumscripta limitibus, conversionem eam esse volunt librorum symbolicorum auctores immutationem, qua homo propter peccata commissa dolorem sentit eorumque veniam per fidem Christi meritis habitam exspectat [a]). Duas in ecclesia nostra constituerunt conversionis partes, alteram *contritionem* [b]) (Ps. 51, 19. 147, 3. Ies. 66, 2.), quae et *agnitionem* peccatorum et sensum *poenitentiae* stricte sic dictae complectitur [c]), alteram *fidem salvificam* [d])

(Rom. 8, 25. §. 154.) i. e. certam illam persuasionem de peccatis propter Christum nobis remissis vitaque beata post mortem futura. Haec fides tanquam *specialis* supponit aliam *generalem*, qua universae religioni Christianae assensum praebemus eamque sequimur (Act. 10, 43. 13, 2. 14, 22. 15, 9. Rom. 1, 8. 16. Col. 1, 4. Eph. 2, 8. 4, 13. al.). Quum vero *fidei* vocabula parum definite in litteris ss. usurpentur, theologi nimiam posuerunt operam in fidei natura, partibus, generibus et rationibus subtilius constituendis [e]): quo factum est, ut ἀκρίβεια logica et iudicium usquequaque sibi constans in finitionibus ipsorum desideretur [f]). Quanquam et Iesus ipse et Apostoli (Io. 3, 15 s. 5, 38. 40. 11, 25 ss.) fidem soli ipsorum auctoritati tribuendam (§. 6.) poscere videntur, nostri tamen aliis eorum effatis innisi (Matth. 6, 22. 23. 7, 22—27. 18, 11—25. Luc. 8, 18. Io. 6, 63. 7, 17. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1.) contra Pontificios, qui fidem *implicitam* s. *informem* i. e. cognitione destitutam nec nisi, quae ab ecclesia putantur vera, coeco assensu amplexam tuentur, acriter defenderunt fidem *explicitam*, cuius tres confinxerunt partes, *cognitionem*, *assensum* atque *fiduciam* [g]). Ceterum fides ista, quae sola auctoritate Iesu Messiana atque ecclesiastica nititur, incultioribus quidem etiamnunc salutaris esse potest, usquedum purioris institutionis capaces reddantur; verum, ipsa teste scrpitura s. (Io. 12, 36. 44.), a fide rationali in Deum, tanquam sapientiae et sanctitatis archetypum per Iesum nobis propositum (Matth. 5, 48. 1 Petr. 1, 15 ss. Luc. 6, 36. 18, 18 s.), sensim seiungatur necesse est, siquidem haec fides tanquam constans animi ad Deum eiusque voluntatem strenue sequendam conversi habitus simul verus et unicus virtutis et salutis adiunctae fons in N. T. indicatur (Hebr. 11, 6. Rom. 14, 23. Gal. 5, 6. 13—25. Iac. 2, 14 ss.). Quo certius autem omnis sapientiae atque virtutis constantia et felicitas hominum interna (Rom. 1, 17. 15, 13.) e vera firmaque pendet fide,

quae lucem non fugit, sed quaerit, honeste factis voluntatem divinam colendo (Io. 3, 20. 21. 8, 32.); eo magis cavendum est, ne illidamur incredulitatis scopulis eius (1 Cor. 2, 14.), quam ipsi scriptores ss. tanquam vitiositatis et miseriae humanae originem describunt (Ps. 14, 1. Rom. 2, 8. Tit. 1, 15.) [h]).

a) Conf. Aug. art. XII. 12. „De poenitentia docent, quod lapsis post baptismum contingere possit remissio peccatorum, quocunque tempore, quum convertuntur. — Constat autem poenitentia proprie his duabus partibus: altera est contritio, seu terrores incussi conscientiae, agnito peccato. Altera est fides, quae concipitur ex evangelio seu absolutione, et credit propter Christum remitti peccata, et consolatur conscientiam, et ex terroribus liberat. Deinde sequi debent bona opera, quae sunt fructus poenitentiae." Apol. 165 s. Artt. Smalc. P. III. art. III. 316 ss. Form. Conc. decl. 679. 711. Cf. Gerhard L. th. V. 204. Baumgarten *Glaubensl.* III. 393 ss. Ratione habita Dei convertentis et hominis convertendi discrimen posuerunt inter conversionem *transitivam* s. activam et *intransitivam* s. passivam. Reinhard *Dogm.* 519. — Vid. quae monuimus *Art. Busse* in Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* Vol. XIV. p. 143 ss.

b) Ecclesia Romana, Scholasticis auctoribus, *contritionem* ab *attritione* ita distinguit, ut *attritio* sit dolor maxime ex poenarum infernalium metu servili conceptus, ideoque imperfectus, *contritio* dolor cum detestatione peccati et proposito non peccandi. Conc. Trid. Sess. XIV. c. 4. Alii aliter statuerunt. Gerhard l. l. VI. 273 ss.

c) Varie disputarunt de poenitentia *subita*, *quotidiana* et *sera*, unde lis *terministica* ineunte sec. superiore exorta (Von Einem *Kirchengesch. des 18ten Jahrh.* II. 737 ss.). Quae tamen rectius ad morum doctrinam referuntur. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* II. 538 ss.

d) Conf. Aug. IV. 10. „Docent, quod homines — gratis iustificentur propter Christum per fidem, quum credunt, se in gratiam recipi et peccata remitti propter Chr., qui sua morte pro nostris peccatis satisfecit." Apol. Art. III. p. 87. „Accipimus remissionem peccatorum neque per dilectionem, neque propter dilectionem nostram, sed propter Christum, *sola* fide." — Melanchthonem (Loc. th. 296 et 492 s. ed. Lips. a. 1559.) secuti nonnulli tertiam conversionis partem, *novam obedientiam*, addiderunt, permittente ipsa Apolog. Conf. Aug. 164. Vulgaris sententia ecclesiae nostrae opposita est Romanae, hasce tres poenitentiae s. conv. partes statuenti:

confessionem oris, *contritionem cordis*, *satisfactionem operis*. Cf. Confess. Aug. XII. Artt. Smalc. III. 321 ff.

e) Lutheri opp. T. XXII. 706 ff. Apolog. 68 ff. „Illa fides, quae iustificat, non est tantum notitia historiae, sed est assentiri promissioni Dei, in qua gratis propter Christum offertur remissio peccatorum et iustificatio." Form. Conc. Epit. III. 583 ff. Decl. III. 682 f. IV. 701. Chemnit. L. th. II. 654 ff. Gerhard L. t. VII. 163 ff. Calov. Syst. X. 301 ff. Quenstedt Theol. did. polem. II. 787 ff. Hollaz Examen theol. acroamaticum. 1157 f. Reinhard *Dogmat.* §. 140 ff. Add. C. Chr. Flatt *Exeget. dogm. Bemerk. üb. d. Begriff von πίστις in den Br. an d. Römer u. Galater*; in *Untersuchungen üb. d. Lehre v. d. Versöhnung*. II. 223 f. Omnino fidei notio universalis in ll. ff. tradita eo recte refertur, ut homo imbecillitatis suae sensu quodam ductus effatis a Deo repetitis assensum et obsequium praestet. Baumgarten-Crusius *Einleit. in d. Dogmat.* 68. Ei. *Bibl. Theol.* §. 56: „*Lebendiges thatenfrohes Halten an der Tugend aus Frömmigkeit, welche sich im Reiche Gottes entwickeln u. vereinigen soll.*" Ipsam fidem salvificam non esse seiungendam a vera virtute Christiana, docet Form. Conc. sol. decl. Art. IV. p. 701. „Est fides illa quiddam vivum, efficax, potens; ita ut fieri non possit, quin semper bona operetur." Itaque recte dictum est: hominem fide *sola* iustificari, sed non *solitaria*.

Cf. Leonh. Usteri *Entw. d. paul. Lehrbegriffs.* Zür. 1824. p. 47 ff. Paulus *Der Denkgläubige.* I. 1825. p. 169 ff.

f) Sic cognitio, quippe ad illuminationem referenda, non recte dicitur pars fidei salvificae, neque haec ipsa fides conversionis s. poenitentiae. Schott Epit. Th. Chr. Ed. 2. p. 257.

g) Gerhard L. th. VII. 78 f. 91 f. Baumgarten *Polem.* I. 613 ff. — *Fiduciam* recte distinguit a *fide* Melanchthon Loc. th. 253 (ed. Lips. 1559): „Fiducia est motus in voluntate, necessario respondens assensioni." Consentiunt Chemnit. II. 676 f. Gerhard VII. 73 ff. Ammon Summa Theol. Chr. p. 2... Aliter Toellner *Theol. Untersuchungen.* I. 1. 112 ff. cf. Storr *Dogmat.* Ed. Flatt. 758 ff. Cf. Petr. Lombard. l. III. sent. dist. 23. „Fides est *virtus*, qua creduntur, quae non videntur." Conc. Trid. Sess. VI. c. 8., fide scilicet implicita praecepta, hoc decrevit: „Fides *virtus* theologica princeps vocatur."

h) Ammon *Der Unglaube in seiner wahren Gestalt*; in *den Predigten zur Beförderung eines moralischen Christenthums.* T. III. Erl. 1802. 253 ff. Ei. Summa Th. Chr. 216. Not. c.: „Meditationes mere historicae in ipsa theologia positiva semper aliquid dubitationis relinquunt. Neque enim, ut Heynius monet egregie,

subtiliore iudicio utaris, ulla firmitas satis idonea insit argumento quod vulgo adfertur, *per totam antiquitatem aliquid creditum esse*; videndum enim est primo loco, *sitne recte creditum* (ad Homeri Il. T. VIII. L. 1802. p. 771.). Recti autem regula *rationi* inest, non *historiae*. Mirari itaque haud subit, vel Lutherum (Opp. T. XXII. p. 753 ss.) saepius de fidei suae infirmitate conquestum esse. At enimvero secutus erat vel in hac doctrina vestigia Augustini sui, qui, praeter historicam fidem, noverat nullam: *quod credimus*, docens, *debemus auctoritati*, *quod intelligimus, rationi.* De ordine l. II. c. 5."

§. 160.

4. De sanctificatione et renovatione.

Conversionem in ordine salutis sequitur *sanctificatio* et *renovatio*, quas una eademque notione indefessi Deo probatae virtutis studii e conversione oriundi comprehensas (sanctificationem *transitivam* et *intransitivam*) [a]) fidei effectum *subiectivum* appellant, sicut iustificatio (§. 154.) fidei effectus *obiectivus* nominatur. Alii vero alteram ab altera ita differre statuunt, ut *sanctificatio* sit seria hominis voluntas virtutem vere Christianam sibi comparandi, *renovatio* autem s. obedientia nova sit confirmatio atque perfectio virtutis comparatae (*poenitentia quotidiana* s. *stantium*) [b]), a qua *regenerationem* nonnulli distinguunt, tanquam fidei et virium sancte vivendi donationem [c]). Libri symbolici ecclesiae nostrae cum libris ss. (cf. vocabula ἁγιάζειν 1 Cor. 6, 11. Eph. 5, 26. 1 Thess. 5, 23., ἁγιασμός Rom. 6, 19. 1 Thess. 4, 3., ἁγιωσύνη 2 Cor. 7, 1., ἅγιος 1 Petr. 1, 15., ἀνανεοῦσθαι Eph. 4, 23., ἀνακαινίζεσθαι Tit. 3, 5. Rom. 12, 2. — Col. 3, 10. Eph. 4, 24. — 2 Cor. 5, 17. Gal. 6, 15., παλιγγενεσία. Tit. 3, 5. coll. Io. 3, 3 ss. al.) voces huc spectantes promiscue usurpant, ut veram animi immutationem atque emendationem sensu religionis Christianae praeceptis accommodato significent [d]). *Effecta* sanctificationis in ll. symbolicis bona dicuntur opera, i. e. facta hominis fide salvifica imbuti ab amore Dei et studio voluntati divinae

obſequendi profecta [e]), et probe diſtinguenda ab operibus mercenariis operatisque (Rom. 3, 28. 4, 5.) et operibus *ſupererogationis*, quae e *conſiliorum evangelicorum* (cf. Matth. 19, 11 ſ. 21. 1 Cor. 7, 7. 38. 9, 12.) obſervatione naſci [f]), iam ſatis mature creditum eſt [g]). Latius patet in ſ. ſ. uſus verborum ἔργα ἀγαθά ſ. καλά, quibus tum omnia recte et honeſte facta (Matth. 5, 16. 26, 10. Rom. 2, 7. Eph. 2, 10.), tum inprimis actiones e pietate Chriſtiana oriundae eamque referentes (2 Theſſ. 2, 17. 1 Tim. 2, 10. Iac. 2, 17—20. Hebr. 13, 21. al.), interdum etiam opera benefica (Act. 9, 36. 2 Cor. 9, 8.) ſignificantur. Inde ab aevo medio potiſſimum opinio iſta de merito bonorum operum atque de abſoluta eorum ad ſalutem aſſequendam neceſſitate maxime divulgata erat; quamvis utrumque hoc, formulis quidem ſatis ambiguis enunciatum [h]), ſaepius in controverſiam vocatum eſt [i]), Acerrime igitur ſacrorum emendatores aliique eos inſecuti contra Pontificios, Socinianos, Arminianos aliosque ſuam defenderunt ſententiam [k]): Opera bona ſ. debita minime eſſe ſalutis aeternae cauſam efficientem eiusque conditionem proximam, quippe quae ſola fide ſalvifica comparetur; quum vero ex hac debeat prodire conſtans pietatis ac virtutis ſtudium, opera quoque bona ad ſalutem requiri (§. 154.). Ex omnibus iſtis disceptationibus et ieiunis verborum concertationibus iam ea perſuaſio prodeat neceſſe eſt: quum ſanctitatis ſtudium verae fidei (§. 155.) fundamentum ſit firmiſſimum, hac ipſa fide invicem illud optime adiuvari atque confirmari, nec niſi utroque arctiſſime coniuncto, veram religionem animo, quaſi ſpiritus divini templo (1 Cor. 3, 16. 6, 19.), vere ineſſe poſſe (§. 3.) [l]).

a) Hollaz III. 506. „Actus gratiae, quo Spir. ſ. hominem iuſtificatum expulſis vitiis ſanctitate inhaerente donat." Baumgarten *Glaubensl.* II. 878 ſſ. Seiler Theol. dogm. pol. 268. Reinhard *Dogm.* §. 143. Schott Epit. Th. Chr. 169 ſſ.

b) Reinhard l. l. 532.

c) Buddeus Comp. Theol. dogm. 599 ff. Eckermann Comp. Th. Chr. 228 ff.

d) Cf. Conf. Aug. art. XX. 18. Apol. III. 68. „Fides — quia in poenitentia h. e. in terroribus consolatur et erigit corda, regenerat nos et affert spiritum s., ut deinde legem Dei facere possimus, videlicet diligere Deum, vere timere Deum, vere statuere, quod Deus exaudiat, obedire Deo in omnibus afflictionibus, mortificat concupiscentiam etc." 88. 90. 91. V. 168 ff. Catech. mai. III. 496 ff. 500 ff. Form. C. Epit. 589. Decl. 699.

e) Conf. Aug. XX. fin. Apol. III. 118. 121. 137 s. Form. Conc. Epit. 588 ff. Decl. 698 ff. 701. „Eorum operum, quae revera bona sunt, — mater et fons est ipsa fides." Vid. quae docte et acute hac de re disputavit G. Ch. Knapp in Commentat. de dispari formula docendi, qua Christus, Paulus atque Iacobus de fide et factis differentes usi sunt — in Scr. var. argum. ed. 2. p. 412 ff.

f) Apol. 276. Gerhard L. th. VI. 159 ff.

g) Münscher *Dogmengesch.* II. 277 ff.

h) Cotta ad Gerhard. VIII. 149. Beck Commentt. 629.

i) De controvv. *interimisticis* vid. Planck *Gesch. d. Bildung des protest. Lehrbegr.* IV. 167 s. 480 ff.; de controvv. *syncretisticis* vid. Walch *Einl. in die Rel. Streitigk. d. Luther. Kirche.* IV. 708 ff. Bibl. theol. II. 691 ff.; de c. *pietisticis* Von Einem *Kirchengesch. des XVIII. Jahrh.* II. 354 ff.

k) Gerhard l. l. VIII. 35 ff. Baumgarten *Polem.* II. 729. 755 ff.

l) Cf. C. I. Nitzsch *Theol. Studien.* I. 1816. p. 110. „*Niemand leugnet, dass es eine ethische Theogonie im Christenthume gebe; denn die Lehre von der Erneuerung und Besserung ist Lehre von der Gottwerdung des Menschen.*"

§. 161.

5. Unio cum Deo mystica.

Ordini salutis coronam quasi imponit *unio* cum Deo *mystica*, quam theologi plurimi antiquiores de *praesentia* quadam substantiae divinae eiusque ad pios atque fideles *approximatione*, vel saltem de modo quodam peculiari intellexerunt, quo Deus in homine regenito operans eiusque salutem efficacissime curans cum

eo coniunctus fit [a]). Deducta est ista sententia e variis formulis biblicis, quibus, ad notiones Iudaeorum theocraticas accommodate (Ex. 25, 8. Lev. 26, 11. Ps. 68, 17. 78, 60. al.), sensu tamen non in omnibus plane eodem, vel Deus, vel Christus, vel spiritus divinus in hominibus esse, habitare, manere (Io. 1, 14. 6, 56. 17, 23. 1 Io. 2, 6. 4, 12 s. Rom. 8 9. 11. 1 Cor. 3, 16. 2 Cor. 6, 16. Eph. 3, 17. Col. 1, 27. Gal. 2, 20.), vel Christiani in Deo sive Christo esse vel manere dicuntur (Io. 6, 56. 15, 7. 1 Io. 2, 6.), vel ipsi templum Dei appellantur (1 Cor. 3, 16. 6, 19. 2 Cor. 6, 16. Eph. 2, 21 s. Hebr. 3, 6.). Praeterea huc referendi sunt ii loci, quibus hominum cum Deo communio aut coniunctio quaedam commemoratur (Io. 17, 21 ss. 1 Io. 1, 6. 1 Cor. 6, 17. 2 Petr. 1, 4. Hebr. 3, 14. 6, 4. — Rom. 8, 23. Gal. 4, 5. 1 Io. 3, 1.) [b]). Verum appropinquatio ea divinae substantiae, qua Deus propius accedere ad fideles quam ad alios fingitur, ideae omnipraesentiae (§. 63.) prorsus repugnat, nec ipsi scriptores ss. eam diserte statuunt. Itaque in morali potius cum Deo coniunctione, a theologis recentioribus varie adumbrata [c]), subsistendum esse putamus, quae quidem est animi humani cum divina voluntate consensus perfectus, quo ille ad Deum continuo conversus ad maiorem Dei imitationem in dies enititur, ita, ut quaecunque cogitet ac cupiat, et quaecunque homini acciderint, ad Dei voluntatem referat sanctissimam atque sapientissimam. Qua sententia bene intellecta atque confirmata, non est verendum, ne mysticorum et veterum et recentiorum commenta de supernaturali atque arcana Dei in animis humanis efficientia, quae percipi quidem, nec vero explicari aliis queat, itemque de sensibus singularibus acrioribus et repentinis immediate a Deo commotis, et alia eiusmodi somnia [d]) hominibus cultioribus denuo probari possint.

a) Deum in credentibus habitare simpliciter docet Form. C. Sol. decl. IV. 698. — Hollaz Examen theologicum. 932. Calov. Loc.

th. X. 506. Quenstedt Theol. did. polem. III. 613 ff. Baumgarten *Glaubensl.* II. 864 ff. Seiler Theol. dogm. pol. 264.

De controversiis inter theologos sec. XVII hac de re agitatis vid. Baumgärten *Pol.* II. 759. Walch *Rel. Streitigk. d. ev. Luth. Kirche.* I. 516 ff. II. 351 ff.

b) Morus Comment. in Epit. II. 430 ff.

c) Gruner Dogm. 519. Morus Epit. 232. Doederlein Institt. Th. Chr. II. 528. Reinhard *Dogm.* 537.

d) Meiners *Beitr. zur Gesch. d. Denkart d. ersten Jahrh. n. Chr. Geb.* L. 1782. G. Arnold Hist. et descriptio theol. myst. Frcf. 1702. *Explication des maximes des Saints sur la vie intérieure par* Fr. de Solignac Fénélon. Paris. 1697. 12. Walch *Rel. Streitigk. aufser d. evang. Kirche.* T. V. c. 6. Corrodi *Krit. Gesch. d. Chiliasmus.* III. 1. 270 ff. et aliis ll. Scripta fidem *Pietistarum*, *Herrnhuthianorum*, *Methodistarum*, *Swedenborgianorum* aliorumque Mysticorum illustrantia, quae rec. Beck Comment. 663 f. Cf. supra §§. 157. *b*. et 158. *c*.

Cf. Reinhard *Dogm.* 536. „*Wenn man sich gewöhnt, von der christlichen Sinnesänderung und den daraus entspringenden Folgen deutlich zu denken und zu sprechen, so wird man nicht nöthig haben, mit dunkeln Bildern zu tändeln, die bei einer vernünftigen Erbauung ohnehin nicht geduldet werden können.*"

Caput IV.

DE ADMINICULIS SALUTIS PER CHRISTUM CONSEQUENDAE S. DE MEDIIS GRATIAE.

Sectio 1.

DE VERBO DEI.

§. 162.

Doctrina biblica.

Insignem illam immutationem atque emendationem, quae Deo adiuvante in animis hominum effecta salutis per Christum paratae eos participes reddat, solo verbi divini et sacramentorum auxilio, ab ecclesia suppedi-

tato et conservato, perfici posse, per sacrorum emendatores sancitum est [a]), unde adminicula seu media gratiae divinae appellata sunt. *Verbum Dei* (*λόγος θεοῦ, ῥῆμα θεοῦ*) in libris ss. non modo singula denotat effata, promissa et mandata divina (Deut. 18, 19. Ps. 33, 6. Luc. 4, 4. Rom. 9, 9. al.), sed totam etiam religionis morumque doctrinam divinitus patefactam (Ps. 93, 5. 119, 11 ss. Hos. 4, 1., praesertim Christianam Luc. 11, 28. Io. 17, 17. Act. 11, 1. 12, 24. Rom. 10, 8. 2 Tim. 1, 13.), minime vero sacrum codicem seu monumentorum huius doctrinae universum corpus, de quo cum doctrina ipsa perperam commutato [b]), variae exortae sunt quaestiones vanae et inutiles. Ex quibus provenit *bibliolatria* ista, quae soli litterae biblicae ita inhaerebat (Io. 6, 62 ss. Rom. 7, 6. 2 Cor. 3, 6.), ut aliam quamque institutionem divinam, quam et rerum natura et recta ratio hominibus offert ipsique scriptores ss. commendant (Ps. 19, 2 ss. 119, 89 ss. Rom. 1, 19 ss. Deut. 30, 12. Rom. 2, 14 ss. 10, 8.) stolide reiiceret: quamobrem ea quoque dicta, quae nihil valent ad homines erudiendos atque emendandos, imo verae virtuti nocent, tanquam divina effata inconsulto tuebatur ac superstitiose venerabatur. Sin autem eae tantummodo sententiae in libris ss. enunciatae, quae vere divini sunt argumenti, *verbi divini* nomine insigniantur, iis omni iure, tanquam re vera divinitus effatis, vis quaedam efficax tribui potest ad homines salutari cognitione imbuendos atque emendandos (§. 51.) (Iac. 1, 18. 1 Tim. 4, 16. 1 Petr. 1, 23 ss. Hebr. 4, 12. 1 Cor. 1, 18.).

Ammon *Bibl. Theol.* III. 155 ss.

a) Artt. Smalc. P. II. art. IV. 329. H. l. quatuor modi commemorantur, quibus „Deus consulit et auxiliatur nobis contra peccatum — primum per verbum vocale, quo iubet praedicari remissionem peccatorum in universo mundo; — secundo per baptismum; tertio per venerandum sacramentum altaris; quarto per potestatem clavium atque etiam per mutuum colloquium et consolationem fratrum." Cf. Catechism. mai. art. III. 500. „Remissio peccatorum fit per sacra-

menta et *absolutionem* ecclesiae." Apol. IV. 153. — „traditiones humanae — non sunt instrumenta, per quae Deus movet corda ad credendum, sicut verbum et sacramenta divinitus tradita." Form. Conc. Sol. decl. 818. „Pater neminem trahere vult, absque mediis, sed utitur, tanquam ordinariis mediis et instrumentis, verbo suo et sacramentis."

b) Libri symbb. *verbum Dei* intelligunt *doctrinam divinam*, non *συνώνυμον scripturae sacrae.* Theoll. postea, ut Calovius, Hutter, Koenig, Quenstedt, Baier, Hollaz, verbum Dei et scripturam s. promiscue dixerunt totamque scr. s. pro verbo Dei et *medio* gratiae habuerunt. Alii, ut Baumgarten, Mosheim, Buddeus, Reinhard, rectius quidem hac de re statuentes, omnes tamen scripturae s. partes ad conversionem et morum emendationem utiles esse perperam iudicarunt. Buddeus distinguit p. 165. argumenti scripturae s. obiectum *primarium* et *secundarium*, Baumgarten V. III. p. 72. partes eiusdem *primarias* et *secundarias*. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* p. 687.

§. 163.

Doctrina ecclesiastica.

Ex dictis illis ss. ss. supra allatis formula prodiit ecclesiastica de *verbo Dei* tanquam doctrina divina in libris ss. comprehensa, quae ad animi emendationem spectat atque salutem aeternam per Christum consequendam. Duabus illa partibus absolvitur, et *lege*, et *evangelio* [a]). *Lex* angustiore significatu dicitur, quam quem litterae ss. vocabulo *νόμος* subiiciunt, significantes aut leges Mosaicas omnes sine discrimine (Io. 1, 17. Rom. 3, 19. 2 Cor. 3, 6.), aut totam religionem Mosaicam (Rom. 10, 4.), aut totam doctrinam Christianam (Rom. 3, 27. Gal. 2, 19. 6, 2. Iac. 1, 25.), aut singulas leges Mosaicas (Io. 19, 7.). Complectitur autem omnia de moribus officiisque praecepta, quae in V. et N. T. libris enunciata sunt, adiunctis poenarum comminationibus. Contra adversarios legis, non satis quidem perspicue definitae [b]), disputantes doctores ecclesiastici usum legis triplicem posuerunt, *civilem* s. politicum, qui disciplinam externam spectat, *elencticum* s. paedagogicum, qui

ad peccata agnoſcenda animumque emendandum adducit, et *didacticum*, quo omnis emendati hominis vita regitur. Item tres eius partes conſtituerunt legem *caerimonialem*, *civilem* et *moralem*: utraque tamen prior per Chriſtum abrogata eſt (Rom. 6, 14. Gal. 3, 19. 25.), ita quidem, ut quae etiamnunc valent, non ut Moſaica, ſed ethicis de cauſis valeant. *Evangelium* vero, quae vox in libris ſſ. ſenſu latiore uſurpata ſaepiſſime vel doctrinam de Ieſu Meſſia vel omnem doctrinam Chriſtianam ſignificat (Marc. 13, 10. Luc. 9, 6. 2 Cor. 11, 7. Eph. 6, 15. Phil. 1, 27. al.), proprie dicitur ea doctrinae Chriſtianae pars, quae de remiſſione peccatorum per Chriſtum obtinenda agit.

a) Apol. Conf. Aug. II. 60. „Univerſa ſcriptura in hos duos locos praecipuos distribui debet, in legem et promiſſiones. Alias enim legem tradit, alias tradit promiſſionem de Chriſto, videlicet, quum aut promittit Chriſtum venturum eſſe, et pollicetur propter eum remiſſionem peccatorum, iuſtificationem et vitam aeternam. — Vocamus autem *legem*, in hac disputatione, *Decalogi praecepta*, ubicunque illa in ſcripturis leguntur." III. 83., ubi ſimiliter univerſa lex ad decalogum refertur. — Form. Conc. decl. II. 670. V. De lege et evangelio. 709 ſſ. 713. „Docemus, quod lex proprie ſit doctrina divina, in qua iuſtiſſima et immutabilis Dei voluntas revelatur, qualem oporteat eſſe hominem in ſua natura, cogitationibus, verbis, factis, ut Deo probari et acceptus eſſe poſſit. Simul autem transgreſſoribus Dei iram et temporalia atque aeterna ſupplicia lex denunciat. — Evangelium autem proprie doctrina eſt, quae docet, — quid miſerrimus ille peccator *credere* debeat, ut remiſſionem peccatorum apud Deum obtineat." Chemnit. Loci theoll. II. 1 ſſ. 202 ſſ. Gerhard L. th. II. 7. V. 217 ſſ. VI. 97 ſſ. Baumgarten *Glaubensl.* III. 178 ſſ. Bretſchneider *Handb. d. Dogmat.* II. 2. *A.* 606 ſſ. Cf. C. L. Nitzſch Commentatt. V. De discrimine Legislationis et Inſtitutionis div. Viteb. 1802. (quarum editionem novam parat ſenex venerabilis.)

b) Antiquiores legis adverſarii fuerunt Gnoſtici et Manichaei, legem Moſaicam non a bono Deo datam eſſe ſtatuentes, recentiores ſec. XVI, praeter Anabaptiſtas nonnullos, *Antinomi* proprie dicti, *tum* duriores omnem legem auctore Agricola repudiantes (Planck *Geſch. d. prot. Lehrbegr.* V. p. 1 ſſ. add. C. L. Nitzſch Proluſſ. de Antinomismo I. Agricolae. Vit. 1804. 4. J. Agricola's *Schriften vollſtändig verzeichnet von* B. Kordes. Alton. 1817.),

tum mitiores sec. XVII, ducibus Andr. Musculo et Sam. Crellio, civilem et paedagogicum, non normalem legis usum admittentes. Walch *Einl. in die Rel. Streitigk. d. Luther. Kirche.* IV. 229 ff. 240. *Pietistae* quoque et *Herrnhuthiani* iis adnumerantur. Baumgarten *Gesch. d. Rel. Parth.* 1135. Petri *Art. Antinomer*, in Ersch u. Gruber *Encyklop.* B. IV,

§. 164.

Continuatio cum epicrisi.

Verbo illi divino vim quandam salutarem inesse locuerunt theologi, partim *naturalem*, partim *supernaturalem*, libris symbolicis quidem haud satis clare nac de re statuentibus. *Naturalem* eam efficaciam dixerunt, quam communem habeat doctrina divina cum rgumento libri cuiuscunque recte scripti, eamque diviserunt in *logicam*, *rhetoricam* s. *aesthetricam* et *moralem*; *supernaturalem* autem s. hyperphysicam nominari voluerunt eiusmodi vim, quae diversa sit a naturali aliarum notionum ac sententiarum efficacia et reeti debeat a singulari quadam spiritus s. operatione [a]), uam posteriorem alii in *elevatione* posuerunt, alii in *actu*, alii in *tractu* (Io. 6, 44.), alii in *mystica* spiritus cum verbo *unione* [b]). Ut formularum istarum abusui ccurrerent, vim verbi div. *essentialem* quidem, sed *rdinatam* tamen s. ordini certo adstrictam et *resistibilem* esse docuerunt. Verum enimvero nec sacri scriptores, efficaciam verbi divini praedicantes (Rom. 1, 16. , 2. 3. Phil. 4, 13. coll. Io. 6, 63.), quos ipsi sacrorum emendatores secuti sunt, reiecta de verbo divino *aeterno* varie appellato et explicato sententia [c]), discrimen illud constituerunt, nec sana ratione experientiaue duce notae, quibus vis illa naturalis a supernaturali discerni possit, deprehenduntur. Sola igitur naturalis verbo divino efficacia recte vindicatur. Quae t vere percipiatur, libris ss. diligenter quidem, nec men sine cautione quadam uti debemus, ne quaecun-

que in libris ſſ. leguntur, pro verbo divino temere accipiamus. In eo potius omnis diligentia collocanda eſt, ut eorum, quae ad veram virtutem pietatemque conducunt, iuſta ſcientia mens imbuatur et animus amore Dei ſenſuque recti totus impleatur regaturque (§. 45.). Ceterum univerſam huius dogmatis formam eccleſiaſticam, a theologis recentioribus paſſim liberius reprehenſam [d]), disceptationibus vagis atque ineptis originem ſuam debere, nec ullis ſacrarum litterarum teſtimoniis diſerte confirmari, inprimis tenendum eſt.

a) Baumgarten *Glaubensl.* III. 166. Seiler Th. dogm. pol. 292. 294.

b) *Elevationem*, qua vires naturales augeri dicebantur, defenderunt Calixtus, Muſaeus (Introd. in theol. P. II. 561.); *tactum* ſubſtantia ſpiritus ſ. in homine effectum (unde vis illa *phyſicae analoga* dicta eſt) Bertlingius, theol. Helmſtad. (*Deutl. Vorſtellung, was d. Luth. Kirche v. d. Kraft d. h. Schrift lehre u. nicht lehre.* Danz. 1756. 4.), controverſiâ cum Schuberto, th. Helmſt., agitatâ famoſus; *unionem* quandam *myſticam* Calov. Syſt. X. 1 ſſ. Quenſtedt Theol. did. pol. II. 926 ſſ., cf. Storr de efficientia ſpir. ſ. in mentibus noſtris, in Opuſcc. theol. Tub. 1788. De controverſia ſec. XVII cum Herm. Rathmann, Gedanenſi, qui vim Sp. ſ. extrinſecus accedentem cum libris ſſ. coniungi docuerat, v. Walch *Einl. in d. Rel. Str. d. Luth. Kirche.* I. 524. IV. 577 ſſ.

c) Apol. VII. 202. Art. Smalc. P. III. Art. VIII. 331 ſſ. — Ad eos, qui *verbum internum*, ſ. *vivum*, *lumen internum*, aliisque nominibus appellatum, iactaverunt, recte referuntur prae ceteris *Schwenkfeldiani*, *Weigeliani*, *theoſophi* auctore Iac. Boehme aliique myſtici, et antiquiores (v. Planck *Geſch. d. prot. Lehrbegr.* V. I. Corrodi *Krit. Geſch. des Chiliasmus.* III. 1. 2. Adelung *Geſch. der menſchl. Narrheit.* VII.) et recentiſſimi. (§§. 45. d. 158. b.) — Maxime autem huc pertinent *Quakeri* (G. W. Alberti *Nachricht von d. Religion, Gottesdienſt, Sitten u. Gebr. d. Quäker.* Hann. 1750.) et *Methodiſtae* (Hampſon *Leben* Joh. Wesley's, *Stifters d. Methodiſten, nebſt einer Geſch. des Methodismus, mit Zuſätzen von* Niemeyer. H. 1793. II. J. G. Burkhard *Vollſt. Geſch. d. Methodiſten.* Nürnb. 1795.). — Beck Commentt. 661 ſſ.

d) Doederlein Inst. th. Chr. II. 715. Henke Lin. fid. Chr. p. 222 f. Morus Comment. in Epit. II. 400 ff. Reinhard *Dogm.* 554 ff. Ammon Summa Theol. Chr. 246. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 2. *A.* 613 ff.

Sectio 2.

DE SACRAMENTIS.

§. 165.

De universa rituum sacrorum indole ac ratione.

Ipsa hominis, incultioris maxime, natura fert, ut animi sensus motusque quivis acriores, praesertim ad numen colendum spectantes, actionibus quibusdam externis exprimantur; et ad eosdem illos in animo resuscitandos eique magis magisque inculcandos certi actus subinde iterati aptissimi sunt *a*). Itaque haud mirum est, ab omnibus religionum conditoribus simul actus quosdam s. ritus sacros esse conditos, quorum vinculo hominum multitudinem ad communem eiusdem religionis professionem consociarent. In omnibus iccirco religionis institutis eiusmodi ritus reperiuntur, religionis populique cuiusque ingenio, tempori certe, quo primum constituti sunt, satis bene respondentes. Et Iudaeis quidem duo erant ritus praeter alios multos solennes, alter *circumcisionis* (Gen. 17, 10 ff. Ex. 4, 25. Lev. 12, 3. Ios. 5, 3 ff.), apud alias etiam gentes haud inusitatae *b*), alter *coenae paschalis* *c*) (Ex. 12, 21. 42. Lev. 25, 5. Num. 9, 2.). Similes duo ritus Christus doctrinae suae adiunxit, alterum *baptismum*, tanquam initiationis solenne, alterum *coenam sacram*, tanquam ritum confirmationis symbolicum. Atque Iudaicos illos ritus cum Christianis, qui postea *sacramentorum* nomine ornabantur, cui nullum in libris ss. vocabulum respondet, iam Patres eccl. haud incommode compararunt *d*). Quo facto intelligitur, haecce et illis

et paganorum ritibus sacris longe praestare tum significatione symbolica facile perspicienda, tum fine ipsorum morali, siquidem omnis *operis operati* notio inde removenda est. (Io. 4, 19—24. coll. Matth. 5, 23. 24. Act. 2, 38. — Matth. 6, 16—18. 9, 14. 17. Marc. 2, 19—22.).

a) Knapp *Chr. Gl.* II. 444 f.

b) Ab Aegyptiis, qui genitalia, sacerdotum et mystarum maxime, primo καθαριότητος ἕνεκεν mutilavisse dicuntur, circumcisionis ritus ad Phoenices et Syros transiit, testibus Herodoto II. c. 102. 125. et Diod. Sic. I. 28. III. 31. Vid. De Wette *hebr. jüd. Archäol.* L. 1814. §. 150. ibique laudati. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr.* 701 f. De circumcisionis apud Hebraeos origine vid. Gen. 17. Cf. tamen De Wette *Kritik d. israelit. Geschichte* I. 49 ff. Praeter alios populos nostrae aetatis etiam Copti et Habessini, Christianam scilicet religionem amplexi, hunc ritum retinuerunt.

c) Agni quoque mactatio ab Aegyptiis (Herod. II. 41.) repetita est; vid. Spencer de leg. Hebr. rit. I. 294 f.

d) Patres antt. circumcisioni et paschati emendationem animi et Christi mortem et baptismum coenamque sacram respondere opinati sunt. Dial. c. Tryph. 204. Lactant. IV. 17. Augustin. de nupt. et concup. II. 11., de baptismo IV. 24., de civ. Dei XVI. 26. c. Faust. VI. 3. XIX. 13. Nostris olim maxime placuit, sacramenta V. T. dicere *typos sacramentorum* N. T. Baumgarten *Glaubensl.* III. 286.

§. 166.

Sacramenti notio historice illustrata.

Sacramentum a) vetustior ecclesia vocavit rem cuiusvis generis arcanam, tum dictum aliquod vel obscurum vel allegoricum, tum symbolum rei cuiusdam sacrae, tum actionem certo modo consecratam et cum promissione quadam solenni coniunctam, maxime baptismum et sacram coenam b). Verum quum vocabuli huius usus apud Romanos aeque ac Patres eccl. admodum varius fuerit ac multiplex c), fieri non potuit, quin de vera notione, de natura et efficacia sacramen-

torum iudicia exstiterint diversa [d]). Ac sensim tantummodo factum est, ut, Petro Lombardo potissimum auctore [e]), septem in ecclesia catholica numerarentur sacramenta, utque ad exemplum Thomae Aquinatis [f]) notio sacramenti certis limitibus circumscriberetur, quibus etiamnunc iisdem fere definitur in ecclesia Romana [g]). Ille enim sacramentum in genere dixit *actionem verbis iunctam solennibus, qua significatur et exhibetur effectus gratiosus.* Emendatores autem sacrorum, in quibus Lutherus, tria quidem sacramenta constituerunt: etenim *absolutionem* confitentium peccata seu *poenitentiam* adiunxere *baptismo* et *sacrae coenae* [h]). Postea tamen in binario numero rectius acquieverunt [i]), reiectis *confirmationis*, *poenitentiae*, *ordinationis*, *matrimonii* et *extremae unctionis* sacramentis [k]), quae nec librorum ss. auctoritate niterentur, nec sua natura et dignitate ad reliqua accedere viderentur.

a) Voc. *sacramenti* e Vers. Vulg., quae μυστήριον interdum sic reddit (Dan. 2, 18. 4, 6. Tob. 12, 7. Sap. 2, 22. 1 Tim. 3, 16. Eph. 5, 32. Apoc. 17, 7.), in Latinum sermonem Patrum eccl. transiit.

b) Hoc sensu baptismum et coenam sacram sacramentorum nomine primi appellavisse videntur Tertullianus (Apologet. c. 47. de praescr. haeret. c. 40., de anima c. 9. al., vid. Windorfii Index lat. Tertull. T. VI. opp. ed. Semler., p. 500 s.) et Hieronymus (Ep. 88. adv. Io. Hieros. et ep. 110.). — Nominantur etiam τελεταί, σύμβολα, signa, signacula, mysteria, miracula. Suicer Thesaur. eccl. II. 882 ss. 1082. 1265. Gerhard L. th. VIII. 201 ss. — *Ueb. d. Sacramente*, in Ruperti *Theol. Miscellen.* B. II. u. III. 1817. 18.

c) Dicitur saepissime de pecuniae summa a litigantibus deposita, ac iureiurando militum aut iureiurando quovis, v. Ernesti Clav. Cic. h. v. Brisson. de verbor. significat. h. v. Gronov. ad Gellii noct. Att. 16. 4. Schelius Diss. de sacr. in Graevii Thes. T. X.

d) Etiamsi *Docetae* unam caerimoniarum suarum partem εὐχαριστίαν appellarent, illae tamen ab orthodoxae ecclesiae ritu diversae fuerunt, id quod Irenaei et Tertulliani exempla iam probant, quae affert H. A. Niemeyer diss. De Docetis. *Gnostici* autem et baptis-

mum et coenam s. ex interpretatione ecclesiae Catholicae reprobarunt: externis enim rebus omnem in spiritualia efficaciam denegarunt, tametsi eius qui frueretur certissima fides esset (Iren. IV, 8, 4.); nec nisi, additis simul insignibus quibusdam formulis, pro invisibilium ac spiritualium signis symbolicis haberentur, probari easdem aiebant τῷ γνωστικῷ i. e. τῷ τὴν γνῶσιν ἔχοντι s. πνευματικῷ, iisdemque adiuvari τὴν ἐκ τῶν δαιμόνων ἀπολύτρωσιν. Iren. I, 21. Epiph. p. 229 ed. Petav. August. de haeresi c. 16.

e) Sententiar. L. IV. 2 ff. (ubi haec definitio: „sacr. dicitur proprie id, quod ita signum est gratiae Dei et invisibilis gratiae forma, ut ipsius imaginem gerat et causa exsistat.") Praeiverat Otto Bambergensis a. 1124. Schröckh *Kirchengesch.* XXV. 227 ff. Eugenius IV. P. R. primus numerum septenarium in synodo Florent. a. 1439 hab. contra Armenios publice tuitus est. Causa, cur sacer ille numerus, quem Graeca quoque ecclesia postea defendit, maxime probatus sit, inprimis a septem morbis animi sanandis repetita est. Schröckh XXIX. 40. 136 f. 217.

f) Summa Theol. P. III. qu. 60 f. Addidit Duns Scotus L. IV. Sentt. Dist. 1. quaest. 6.: sacramentum ex virtute *operis operati* conferre gratiam, ita, ut non requiratur ibi bonus motus interior. Cramer - Bossuet. VI. 741 f. VII. 702 ff.

g) Concilium Trid. magis *antithetice* quam *thetice* de sacramento decrevit. Sess. VII. De sacr. in genere. Can. 1—8., v. Chemnit. Examen Conc. Trid. P. II. 276 ff. ed. 1707. Itaque Pontificiis in definiendo sacramento omnino non convenit. Catech. Rom. P. II. 10.: „res sensibus subiecta, quae ex Dei institutione sanctitatis et iustitiae tum significandae tum efficiendae vim habet." Nuper de sacramentis ecclesiae Romanae scripserunt Fr. Ant. Schramm Dogmata catholica de sacramm. Heidelb. 1792. 4. Fr. Oberthür Sacramenta eccl. Christ. P. I. Ideae biblicae eccl. Dei. Voll. II. Salisb. 1799.

h) Lutherus Lib. de captiv. Babylon. in Opusc. Viteb. 1520. (Planck, I. 273 ff.) et Melanchthon. Apol. V. 167. VII. 200. „Vere igitur sunt sacramenta, baptismus, coena Domini, absolutio, quae est sacramentum poenitentiae. Nam hi ritus habent mandatum Dei et promissionem gratiae." Add. ibid. p. 201. — Gerhard L. th. VI. 213 f. Similiter Zwinglius matrimonium, Calvinus ordinationem interdum sacramentis, quae latius dicuntur, adnumerarunt. Gerhard IX. 60. Duo tamen primaria nominat Calvinus Inst. IV. 18. — Ceterum Melanchthon ipse Apol. VII. 200. „Nec multum, inquit, referre putamus, etiamsi docendi causa alii numerant aliter, si tamen recte conservent *res* in Scriptura traditas. Nec veteres eodem modo numeraverunt." p. 202. „Nemo vir prudens de numero aut *vocabulo* magnopere rixabitur, si

tamen illae res retineantur, quae habent mandatum Dei, et promissiones." — Cf. Knapp *Chr. Gl.* II. 445 f.

i) Auctor fuit ipse Lutherus, Catechism. mai. de bapt. 534. „Superest, ut de *duobus* quoque sacramentis ab ipso Christo institutis differamus." 549. „Baptismus aeque et virtute et significatione sua tertium quoque sacramentum comprehendit, quod poenitentiam appellare consueverunt, quae proprie nihil aliud est, quam baptismus, aut eius exercitium. Quid enim poenitentia dici potest aliud, quam veterem hominem magno adoriri animo, ut eius concupiscentiae coërceantur, ac novam vitam amplecti? Quare vivens in poenitentia, in baptismo versaris" cet. — Argumenta numeri binarii e locis 1 Cor. 12, 13. Io. 19, 34. 1 Io. 5, 6. ducta, nil probant.

k) Augusti *Denkwürdigkeiten aus der chr. Archäologie.* B. IX. *Busse. Ehe. Ordination. Letzte Oelung u. Todtenamt.* L. 1828.

§. 167.

Continuatio.

Sacramenti notio e libris symbolicis eruta *ritum sacrum* designat *a Deo mandatum*, *cui adiuncta est et promissio et collatio gratiae divinae hominibus credentibus exhibendae*, quae venia peccatorum continetur *a*). Huic notioni Pontificii decreta sua de sacramentorum vi ex opere operato derivanda *b*) et de charactere sanctitatis certae indelebili per baptismum, confirmationem et ordinationem imprimendo *c*), Reformati autem formulam de signo varie definito et alii alias opposuerunt sententias finitionesque *d*). Nostri hasce notas seu characteres sacramento inesse docuerunt: actionem externam, mandatum vel Dei vel Christi in libris ss. diserte propositum, materiam terrestrem et coelestem, gratiae divinae promissionem eiusdemque collationem. Inde liquet, duo tantummodo sacramenta ab ecclesia nostra, si quidem sibi ipsa constare voluerit, admitti potuisse. Cetera enim, quae ecclesia catholica recepit, aut omnino non sunt ritus, ut poenitentia et coniugium, aut ritus a Christo non praecepti, ut confirmatio baptismi, ex Act. 8, 15. et 19, 6. perperam ducta, ordina-

tio et unctio extrema, cuius argumentum frustra quaesitum est in Iac. 5, 14. coll. Marc. 6, 13. At vero definitio ista, ut a pluribus Christianorum familiis improbata [e]), ita et in ecclesia evangelica non una eademque ratione proposita atque explicata est. Plurimi igitur theologi recentiores in eo substiterunt, quod, doctrinae quidem biblicae satis accommodate, docuerunt, sacramentum omnino ritum esse sacrum a religionis Christianae auctoribus sapienter institutum, celebrantibus salutarem [f]). Referuntur ad plenam sacramenti administrationem (s. dispensationem sensu latissimo sumtam) tum *recitatio* verborum institutionis vel *consecratio* (quam antiquiores omiserant), tum *dispensatio symboli* (rei terrestris) s. *datio* (δόσις), et *acceptio* (λῆψις), qua quidem differt a sacrificio, cuius et vis et nomen proprie dictum in sacramentum haud cadit [g]). Veritatem autem sacramentorum niti non moribus, non fide, non intentione ministri, sed institutione Dei, si eius forma servetur, contra Pontificios nostri theologi sine ulla dubitatione affirmarunt [h]).

a) Conf. Aug. art. XIII. 13. „Sacramenta instituta sunt, non modo ut sint notae professionis inter homines, sed magis ut sint signa et testimonia voluntatis Dei erga nos, ad excitandam et confirmandam fidem in his, qui utuntur, proposita." Apol. VII. 200 ff. XII. 253. „Sacramentum est caerimonia, vel opus, in quo Deus nobis exhibet hoc, quod offert annexa caerimoniae promissio." XII. 267. „Caerimonia est quasi pictura verbi (i. e. promissionis) seu sigillum, ut Paulus (Rom. 4, 11.) vocat, ostendens promissionem." Add. III. 116. VII. 200. „Hi ritus habent mandatum Dei et promissionem gratiae. — Certo enim debent statuere corda, quum baptizamur, quum vescimur corpore Domini, quum absolvimur, quod vere ignoscat nobis Deus propter Christum." Calov. Syst. IX. 88 f. Quenstedt Th. did. pol. II. 1081 ff. Gerhard L. th. VIII. 207 ff.

b) Conc. Trid. Sess. VII. can. 8. „Si quis dixerit, per ipsa novae legis sacramenta, ex opere operato non conferri gratiam, sed solam fidem divinae promissionis ad gratiam consequendam sufficere, anathema sit." Cf. Aug. Conf. XII. 13. „Damnant illos, qui docent, quod sacramenta ex opere operato iustificent, nec docent, fidem re-

quiri in usu sacramentorum, quae credat remitti peccata." Bellarmin. de sacramm. II. 1 f. Chemnit. Examen Conc. Trid. II. 22 ff. c. de opere operato. Gerhard l. l. 287 ff.

c) Conc. Tr. S. VII. c. 9. XXIII. 4. Gerhard l. l. 314 ff.

d) *Signa* divinae gratiae sacramenta nominaverunt Zwinglius Comm. de vera et fals. rel. Opp. T. II. 198. atque Calvinus Inst. IV. 14. 17., *signa allegorica* vitae spiritualis *Anabaptistae* nonnulli. Zwinglius Confess. art. VII. add. ei. Opp. T. II. p. 477. „Sunt ergo, inquit, sacramenta *signa* vel caerimoniae (pace tamen omnium dicam), quibus se homo ecclesiae probat aut candidatum aut militem esse Christi; redduntque ecclesiam totam potius certiorem de tua fide, quam te." Cf. Zwinglii Conf. ad Carol. Imp. Opp. II. 541. „Credo, imo scio, omnia sacramenta tam abesse, ut gratiam conferant, ut ne afferant quidem et dispensent. Nam gratia ut a spiritu divino datur, ita donum istud ad illum solum pervenit. Dux autem vel vehiculum spiritui non est necessarium. — Hoc libens admitto, sacramenta dari in testimonium publicum eius gratiae, quae cuique privato prius adest." Catech. Heidelb. 66. (p. 554 ap. Augusti.) „Sacramenta sunt sacra et in oculos incurrentia signa ac sigilla, ob eam caussam a Deo instituta, ut per ea nobis promissionem Evangelii magis declaret et obsignet: quod scilicet non universis tantum, verum etiam singulis credentibus, propter unicum illud Christi sacrificium in cruce peractum gratis donet remissionem peccatorum et vitam aeternam." Gerhard l. l. 251 ff. Ipse Melanchthon in Apolog. Conf. XIII. 267. „Sacramenta, ait, sunt signa voluntatis Dei erga nos, non tantum signa sunt hominum inter sese; et recte definiunt sacramenta in N. T. esse signa gratiae. Et quia in sacramento duo sunt, signum et verbum: verbum in N. T. et promissio gratiae addita." Alii *signa* dixerunt *praebentia*, *exhibitiva*, nec vero mere *significantia*. Gerhard l. l. 215.

e) *Sociniani* (Catech. Racov. VI. 3.), *Arminiani* (Conf. Remonstr. XXII. 3.), *Mennonitae* aliique caerimonias tantum esse, quibus Christiani ab aliarum religionum cultoribus distinguerentur, statuerunt. Beck Commentt. 772. *Quakeri* sacramenta primis tantum Christianis, non posteris eorum, praescripta fuisse eademque, tanquam actiones animi internas, non externe perpetranda esse censent.

f) Morus Epit. 250. Doederlein Inst. th. Chr. II. 814. Cf. Heilmann Diss. de finienda iusta sacramenti notione. Rint. 1754. rec. in *eiusd.* Opuscc. V. 1. 433.

g) Apol. Conf. A. XII. 253. „Theologi recte solent distinguere *sacramentum* et *sacrificium*. — *Sacrificium* est caerimonia, vel opus, quod nos Deo reddimus, ut eum honore afficiamus." Cf. 268. „Accedit et *sacrificium* (ad sacramentum). Postquam conscientia

fide erecta sentit, ex qualibus terroribus liberetur, tum vero serio agit gratias pro beneficio et passione Christi. — Ita fit caerimonia sacrificium laudis."

h) Conf. Aug. VIII. 12. „Sacramenta et verbum propter ordinationem et mandatum Christi sunt efficacia, etiamsi per malos exhibeantur." Quanquam „promissio est inutilis, nisi fide [in gratiam Dei per Christum] accipiatur." (Apol. VII. 208. add. Catech. mai. 541.) Cf. Concil. Trid. Sess. VII. can. 11. „Si quis dixerit in ministris, dum sacramenta conficiunt et conferunt, non requiri intentionem saltem faciendi, quod facit ecclesia, anathema sit." Chemnit. Examen Conc. Trid. II. 27 ff. de intentione. Baumgarten Pol. III. 264 ff. — Distinguitur duplex *operari* α) *ex opere operato* i. e. conferre gratiam, si vel maxime non adsit fides et bonus motus interior in suscipiente; et β) *ex opere operantis*, i. e. ex fide et devotione suscipientis. Conf. Aug. XIII. 18.

§. 168.

A. De baptismo.

Doctrina biblica.

Quum varia lavationum et lustrationum sacrarum genera apud gentes antiquas, inprimis orientales, in usu fuerunt [a]); tum vestigia earundem apud Iudaeos exstant vetustissima Gen. 35, 2. Ex. 29, 4. 30, 18. 40, 7. 12. 13. Lev. 8, 6. 15. Num. 31, 24. 2 Reg. 5, 10—14. Ez. 37, 23. Zach. 13, 1. Iudith. 12, 7. 8. [b]). Neque dubitandum est, quin sub rei Christianae initiis Esseni saltem discipulos suos immersione quadam sacra, velut initiationis ritu, ad interiorem suam societatem admiserint [c]); tametsi de *proselytorum iustitiae* (גֵּרֵי הַצֶּדֶק), qui dicuntur, baptismo [d]), tanquam de ritu ea aetate publice iam recepto, non satis constet [e]). Ioannes Baptista enim, qui vitae morumque ratione ab Essenis proxime aberat, simile quiddam instituerat, consilio quidem modoque diversum, a prophetarum tamen effatis nonnullis haud alienum (Ps. 51, 4. Ies. 1, 16 ff. 32, 15. Zach. 13, 1. 2. Ies. 44, 3.) [f]): quo populares suos, qui ipsum audirent, ad vitam emendandam adduceret eos-

que sic bene praeparatos regni Messiani prope instantis spe imbueret. (Matth. 3, 1 ff. Act. 19, 4.) Quo baptismo quum Iesus ipse, dubitante primum Ioanne, initiatus et omine quodam fausto accedente (Matth. 3, 13—17. Marc. 1, 9—11. Luc. 3, 21. 22. Io. 1, 29 ff.), ad munus sibi delatum inchoandum excitatus et confirmatus esset, simili ritu sectatores suos a discipulis, de quibus ipsis baptizatis nil constat, obstringi iussit (Io. 3, 22. 26. 4, 1. 2.). Atque hunc ipsum ritum paulo ante illum suum ex his terris abitum denuo sancivit, hac lege, ut ab Apostolis omnes (πάντα ἔθνη) baptismo initiarentur, quicunque se sequi velle profiterentur doctrinam, cuius summa contineatur decretis de Deo patre eiusque filio s. Messia, et de spiritu sancto (§. 80.) Matth. 28, 19. Marc. 16, 16. (coll. Io. 3, 5.). Praecepto huic magistri obsequentes discipuli quum plures simul tum singulos hoc ritu lustraverunt (Act. 2, 41 ff. 16, 15. 32. al. coll. Eph. 5, 25—27.), formula quidem usi breviore (Act. 8, 37. 10, 48. 19, 5.), sed cum ea, quam Christus proposuisse fertur, haud difficulter conciliandа. Quae de venia peccatorum antea commissorum (Act. 2, 38. Marc. 16, 16. Rom. 6, 3 ff. Gal. 3, 27. 1 Petr. 3, 21.) et de mentis regeneratione ac renovatione (Eph. 5, 26. 27. 1 Cor. 6, 11. Tit. 3, 5. λοῦτρον τοῦ ὕδατος, λ. παλιγγενεσίας) cum hoc ritu coniunctis scriptores ss. tradiderunt, ea non soli baptismo per se spectato, sed cum fide (§. 159.) et animi emendatione (Act. 2, 38.) coniuncto tribuisse recte indicantur, coll. Io. 3, 6. Marc. 16, 16. add. 1 Cor. 1, 17. Animi vero motus illi singulares, a spiritus s. efficacia immediata repetiti, quibus vel ante vel statim post baptismum nonnullos agitatos fuisse legimus (Act. 2, 38. 8, 15 s. 10, 44 ff. 11, 15. 15, 8. 19, 6.), ad sensum quendam acriorem et fervidiorem imaginandi vim commode referuntur. Denique iam Apostolorum aetate baptismum pro mortuis susceptum in usu fuisse, ex loco 1 Cor. 15, 29. intelligitur [c]).

a) Lomeier de vett. gentilium lustrationibus. Zutph. 1700. Ultraj. 1781. Mosheim ad Cudworth System. intell. 1048. Ioach. Kühn de lotionibus Graecorum. Argent. 1695. (rec. in Schlägeri fasc. novo diss. rarior. Helmst. 1734. 4. p. 161 ff.) Tychsen de rel. Zoroastr. apud ext. gent. vestig. Comm. II., in Commentatt. Soc. Reg. Gott. XII. 14. Kleuker *Zend-Avesta.* I. 49 ff. Meiners *Allg. krit. Gesch. d. Relig.* II. 101 ff. Interpretes N. T. ad Matth. 3, 6. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 146 ff. Add. Tertull. de bapt. c. 5.: „Et sacris etc. (Bretschneider *Dogm.* 3. *A.* II. 682.). — De lustrationibus in mysteriis Graecorum usitatis vid. Potter *Griech. Archäologie, übersetzt v.* Rambach. I. 856. — Lotiones purgationesque corporis per regionem saepius necessariae et sacratae sunt, quod ad religionem referebantur.

b) Bauer *Gottesdienstl. Verfassung d. Hebräer.* I. 391. Paulus *Commentar.* I. 280.

c) Ioseph. de B. Iud. II. 8. 7. cf. Archaeol. XVIII. 5. 2. Ammon *Bibl. Theol.* III. 52 ff. Cf. Bengel lib. not. *c.* laud. 82.

d) *Βαπτισμός* in N. T. II. quamlibet lotionem s. purgationem significat (Marc. 7, 8. Hebr. 6, 2. 9, 10.), et *βάπτισμα* tantum de ritu illo, quo totum corpus aqua immergebatur, dictum est (Matth. 3, 7. Luc. 7, 29. al. Eph. 4, 5. Col. 2, 12. al.). Reinhard *Dogm.* 562. Attamen apud PP. latt. vocc. *baptismus, baptismum* et *baptisma* promiscue usurpantur de ritu initiationis Christiano.

e) Distinguendi sunt proselyti illi toti Mosaicae legi obstricti ideoque etiam circumcisi a *proselytis portae*, qui dicuntur, גֵּרֵי הַשַּׁעַר (*φοβούμενοι* s. *σεβόμενοι τὸν θεὸν* Act. 13, 16. 26. 43. al.), qui natione ethnici ad Iudaeorum sacra transgressi nec circumcisi septem tantum praecepta Noachica (Gen. 9, 1—7.) servare tenebantur. — Antiquitatem Iesu aetate superiorem baptismi proselytorum, quem quidem Philo, Iosephus et Rabbini antiquiores non diserte commemorant, defenderunt Danz Diss. de bapt. proselytorum in Meuschen N. T. e Talmude illustrato. 233 ff. Buxtorf Lex. Talmudicum. 408. Herm. Venema Diss. qua inquiritur in veram et genuinam baptismi originem, in Misc. Duisb. T. II. Ziegler *Theol. Abhandl.* Th. II. Gött. 1804. Abh. 3. *Ueb. d. Johannistaufe, als unveränderte Anwendung d. jüd. Proselytentaufe, u. üb. d. Taufe Christi, als Fortsetz. d. Johannistaufe.* Ammon *Bibl. Theol.* III. 54. Add. Lightfoot, Schoettgen, Wetstein, Kuinoel ad Matth. 3, 6. Contra recte monitum est, testimonia Rabbinorum seriorum, quippe qui origines rituum Iudaicorum iusto altius repetere soleant, haud magni esse momenti. Negarunt baptismi prosel. antiquitatem inter recentiores

Ernesti Vindic. arbitr. div. in rel. constit. §. 49. (Opuscc. th. 255 ff.) Bauer *Bibl. Theol. d. N. T.* I. 276 ff. Paulus l. l. 278 ff. De Wette Commentat. de morte Iesu Chr. expiatoria. 42 ff. Nuper media quasi via ingressus, praeeunte Bauero (*Beschreib. d. gottesdienstl. Verfassung d. alten Hebräer. Als erläuternder Commentar üb. d. 3ten Abschnitt d. hebr. Archäologie.* L. 1805—6. B. II. 388 ff.), E. G. Bengel (*Ueb. d. Alter d. jüd. Proselytentaufe.* Tüb. 1814.) argumentis gravissimis demonstrare conatus est, baptismum proselytorum iam ante Christi tempora usitatum sed post civitatis Iudaicae excidium demum tanquam initiationis ritum solennem publice sancitum fuisse. Cf. (I. G. Reiche) Diss. de baptismatis origine et necessitate, nec non de formula baptismali. Goett. 1816. p. 59.: „Iam ante Christum mos obtinuit, ut proselytus circumcisione in foedus admissus, *lavaretur.* Ratio fuit, quia vel gentilis, qua talis, legaliter impurus (טָמֵא) esset, (qui sicuti omnes homines et res, impuritate quadam contaminati, ex legis praescripto aqua lustrabantur) vel, quod praefero, quia sanguine cum circumcisione profuso maculatus esset, vel e medica quadam cautione et cura. Non autem haec purgatio cum initiatione rem habuit, nec ulla similitudo ei cum Ioannis baptismo interfuit." p. 61. At vero ex evangelistarum narratione satis apparet, baptismum ab Ioanne institutum non per se offendisse Iudaeos, sed quod Iudaeos et quidem Messiae venturo obstringendi causa baptizaret. (Cf. Ioseph. Antiqq. XVIII. 5. 2.) Id quod optime explicari videtur, si accipimus, non tam purgationem, quam quis in se ipso efficiat, sed verum baptismum, quem quis in alio administraverit, in recipiendis proselytis locum habuisse. Bengel *N. Archiv f. d. Theol.* IV. St. 3. 1826. p. 611 f. — Ceterum Tertull. de bapt. c. 10. „Aestimamus, divinum quidem Ioannis baptismum fuisse, mandatu tamen, non et potestate" h. e. a Deo esse institutum (cf. Luc. 7, 30. *βουλὴ θεοῦ*), sed *εἰς μετάνοιαν* tantum, non *εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν*). Quamobrem locus ille Act. 19, 5. baptismo iterando non favet. (Cf. §. 170. *h.*). — M. Schnakenburger *Ueb. d. Alter d. jüd. Proselytentaufe u. deren Zusammenhang mit dem Johanneischen u. christl. Ritus.* B. 1828.

f) Cf. (Reiche) l. l. 72 ff.

g) Tertull. de resurr. carnis. c. 48. „Si autem et baptizantur quidam pro mortuis, videbimus, an ratione; certe illa praesumtione hoc eos instituisse contendit, qua alii etiam *carni* ut vicarium baptisma profuturum existimarent ad spem resurrectionis; quae nisi corporalis, non alias sic baptismate corporali obligaretur. Quid et ipsos baptizari ait, si non quae baptizantur corpora resurgunt? Anima enim non lavatione, sed responsione sancitur." Apud *Cerinthianos* baptismum illum usitatum fuisse, docet Epiphan. Haer.

28. — idemque de Marcionitis tradit Chrysostom. Homil. 40. in 1 ep. ad Cor.

§. 169.

Historia dogmatis.

Quanquam baptismo cum fide animique emendatione coniuncto summa in N. T. libris tribuitur vis, tamen ecclesiae doctores iam antiquissimi huic caerimoniae ipsi per se mirificam quandam efficaciam inesse crediderunt [a]). Quo factum est, ut baptismi, saepius usque ad vitae exitum procrastinati, necessitas ad veniam peccatorum salutemque aeternam obtinendam defenderetur [b]). Quum vero Donatistae lapsos per baptismum iteratum in societatem Christianorum recipiendos et baptisma ab haereticis administratum pro irrito habendum esse docerent, quumque Pelagiani salutem hominis per istam tantum sacram immersionem augeri statuerent: controversiae sunt ortae, quibus effectum est, ut doctrina de baptismo biblica variis commentis exornaretur. Inprimis Augustinus [c]) suis decretis stabilivit tum absolutam baptismi per se spectati necessitatem ad peccatum originis eiusque effecta tollenda vel saltem minuenda; tum consuetudinem recens natos baptizandi, quae satis mature Christianis coetibus probata fuit [d]). Ac necessitatem illius ritus, quam contra plurimos adversarios [e]) Scholastici strenue defenderant [f]), sacrorum quoque emendatores sua confirmarunt auctoritate. *Hypotheticam* enim baptismi necessitatem tuiti, omnem illius vim pendere docuerunt [g]) ex fide cum verbo coniuncta, quam quidem, vel supernaturali quadam efficacia baptismo vindicata, etiam infantibus attribuebant [h]). Aliae superstitiones opinionumque portenta, in ecclesia divulgata, velut ritus diabolo renuntiandi, Exorcismus [i]), ne nostris quidem temporibus animis rudiorum et libris liturgicis plane excussa sunt. Sed theologi recentiores omnes fere ab ecclesiae nostrae pla-

citis olim probatis ad simpliciores sententias biblicas recesserunt. Ac praeter Pontificios, qui baptisma delere culpam et poenam, infundere gratiam et prodesse ex opere operato itemque characterem imprimere indelebilem statuunt [k]), dissentiunt inter alios Calviniani, qui baptismo nil nisi symbolum regenerationis [l]), Sociniani [m]) et Arminiani [n]), qui meram caerimoniam eamque utilem inesse opinantur, Quakeri, qui baptisma prorsus repudiant [o]). Neque defuerunt recentiori aetate, qui ritum illum per se spectatum Christianis nunc esse necessarium [p]), aut ad parentum Christianorum liberos pertinere [q]), omnino negarent.

Gerh. Is. Vossii de baptismo diss. 20. Amstel. 1648. Opp. T. VI. Bingham Origg. s. antiqq. ecclesiasticae (ex Angl. lat. vert. Grischovius. Ed. 2. H. 1751—61. 4.) Ind. s. v. Baptismus. Antonii van Dale Hist. baptismorum tum Iudaicorum, tum Christianorum. — Amst. 1705. 4. Joh. Aug. Stark *Gesch. d. Taufe d. Taufgesinnten.* Leipz. 1789. Robinson *History of baptism.* Lond. 1790. L. Fr. Eisenlohr *Histor. Bemerk. üb. d. Taufe.* Tüb. 1804. — Münscher *Dogmeng.* II. 325 ff.

a) Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* L. 1823. II. 696 ff.

b) Non modo Patriarchas aliosque fideles, sed etiam ethnicos probos in orco baptizatos esse nonnulli opinati sunt, v. Herm. Past. IX. 18. Clem. Strom. II. 452. VI. 762 s. Cruentum tamen martyrum baptismum baptismi per aquam facti locum sustinere posse docent Tertull. de bapt. 16., Cyprian. Epist. 23. et Origenes Exhortat. ad martyr. 30. Scholastici, ut Petr. Lomb. Sententt. IV. 4., distinxerunt bapt. *fluminis* (bapt. per aquam factum), bapt. *flaminis* (distributionem donorum spiritualium) et bapt. *sanguinis* martyrum mortem). — Apostolica ecclesia semel, mox propter formulam baptismalem (Const. Apost. VII. c. 22.) ter prorsus submergendo baptizabat; atque hoc alterum Graeca ecclesia, latina tamen a sec. VI. illud servavit: et in hac submersionem a sec. VIII. excepit adfusio, tum vero ter repetita adspersio. Cf. §. 170. *e.* (Apud Nostros cum Socinianis submersionem voluerunt restituendam Michaelis, Reinhardus et Knappius II. 463.)

c) Augustin. ll. VII. de bapt. c. Donatistas. Ei. c. Iul. IV. 42. 45. VI. 14. de grat. et lib. arb. 44. de peccator. mer. et remiss. I. 26. 33. III. 5. et aliis ll.

d) Baptismi infantum inde a sec. IV usitatissimi mentionem fecit Tertull. de bapt. 14. 18. itemque *sponsorum*, qui simul *susceptores*,

ἀνάδοχοι, *propatres* et inde a sec. VIII *patrini* et *matrinae* dicti, in baptismo *clinicorum* atque infantum origines videntur habuisse. Idem l. l. c. 18. paedobaptismum improbat; defenderunt Origenes pluribus locis et Cyprian. Ep. 64. — I. G. Walchii Hist. paedobaptismi IV priorum seculorum, in Miscc. sacris. Amstel. 1744. 4. Münscher *Dogmengesch.* II. 346 ff.

e) Adnumerantur illis *Cathari*, *Petrobrussiani*, *Waldenses*, *Wiclefitae*, Hussus, Gersonus al.

f) Prae ceteris Thomas Aquinas (Summ. III. 69 ff. Cramer-Bossuet. VII. 714 ff. Schröckh XXIX. 160 ff.) baptismum ab omnibus peccatis et poenis liberare atque Dei gratiam et fidem cunctis impertire docuit, unde Pontificiorum formula prodiit.

g) Conf. Aug. art. IX. 12. „De baptismo docent, quod sit necessarius ad salutem, quodque per baptismum offeratur gratia Dei; et quod pueri sint baptizandi, qui per baptismum oblati Deo recipiantur in gratiam Dei. Damnant Anabaptistas, qui improbant bapt. puerorum, et affirmant pueros sine bapt. salvos fieri." Apol. IV. 166. Art. Smalc. P. III. Art. V. 329. Catech. min. 376 ff. „Operatur remissionem peccatorum, liberat a morte et a diabolo, et donat aeternam beatitudinem omnibus et singulis, qui credunt hoc, quod verba et promissiones pollicentur." Catech. mai. 534 ff. 540. „Fides aquae adhaeret, creditque baptismum esse, in quo mera beatitudo et vita est: non aquae virtute, ..sed per hoc, quod baptismus verbo et ordinatione divina unitus et confirmatus est eiusque nomine nobilitatus." 539. „Haec baptismi virtus, opus, fructus et finis est, ut homines salvos faciat. Salvum fieri scimus nihil aliud esse, quam a peccati, mortis et diaboli tyrannide liberari, in Christi regnum deferri, ac cum eo immortalem vitam agere." — Planck I. 293 f.

h) Auctore Augustino, qui credere infantes per virtutem sacramenti et responsionem offerentium opinatus est (de pecc. mer. et remiss. I. 19. 33. III. 8. al.), Lutherus etiam infantum fidem, a Deo per Spiritum s. ipsis donatam, contra Anabaptistas, paedobaptismum omnino reiicientes, defendit Catechism. mai. 538—45., de capt. Babyl. cap. de bapt. et in Hos. c. 12. Veruntamen Opp. T. XV. *Anhang.* p. 227. (cf. Uckert *Leben Luthers* —. p. 23.) „ecclesia, inquit, potestatem habet in totum *non* baptizandi parvulos." In Formula concordiae, inter Saxoniae et Germaniae superioris theologos a. 1536 initae, fides infantibus collata ponitur in actione spiritus s., per quam talis affectio oritur in infante, qualis Deo placeat. — Chemnit. Exam. C. Trid. P. II. l. II. sect. 10. Gerhard L. th. IX. 262 ff. et Cotta 273. Quenstedt IV. 116.

Baumgarten *Glaubensl.* III. 751. II. 449. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 291.

i) *Renuntiatio* s. *abrenuntiatio* Satanae (ἀποταγή), cuius nulla in N. T. et Patrum Apostolic. ll. exstant vestigia, e simplici de peccatis, inprimis idololatria, vitandis promissione videtur prodiisse. Primus huius ritus mentionem fecit Tertull. de spectaculis c. 1. „Quum aquam ingressi christianam fidem in legis suae verba profitemur, renuntiasse nos diabolo et pompae et angelis eius ore nostro profitemur." c. 5. 16. de idol. c. 18. De corona mil. c. 3. (*Pompa* significasse videtur quaecunque ad idololatriam pertinebant, inprimis spectacula eorumque apparatum.) Ambros. de sacr. I. c. 2. Augustin. Hom. 3. ad neoph. Cyrill. Hieros. Catech. myst. I. init. Eisenlohr *Ueb. d. Ursprung u. ursprüngl. Sinn d. Entsagungsformel bei d. Taufe*, in Bengel *Archiv f. Theol.* III. 2. *Exorcismus* Iudaicae originis (Matth. 26, 68. Marc. 5, 7. Luc. 11, 9. Act. 19, 13 s.) sec. III, nisi forte antea (Augusti *Dogmengesch.* 350), adhibitus est haereticis in eccles. catholicam recipiendis (Cypr. Ep. 70. Conc. Carthag. I. a. 256 h.); postea varie exornatus a Patribus eccl. (v. c. Gregor. Naz. Or. 40. 720. ed. Bened. August. Enarr. in Ps. 66. T. IV. 651. ed. Venet. Opus imperf. c. Iul. II. 20. T. X. 1001.), a Scholasticis (Petr. Lombard. IV. 6. Thom. Aquin. III. qu. 71. art. 3. 614. ed. Lugd. 1645.) et inprimis a plurimis Nostrorum sec. XVI et XVII inepte defensus, improbante primo Aegid. Hunnio (Theses de abrogando Exorcismo. 1603. Germ. 1608.). Cf. J. Melch. Kraft *ausführliche Historie vom Exorcismo.* Hamb. 1750. 8. A superiore demum sec. pluribus in coetibus abrogari coepit (Von Einem *Kirchengesch. d. 18ten Jahrh.* II. 250. Schlegel II. 213. Henke *Archiv f. d. neueste Kirchengesch.* II. 2.). Novissimus exorcismi defensor exstitit Heidenreich *Monatsschrift f. Freunde d. Relig. u. Feinde d. Aberglaubens.* St. 4. 258., quem bene refutavit P. Fritsche, in Henke *N. Magaz.* B. VI. 1. 95 ss. — De aliis ritibus baptismo adiunctis v. Suiceri Thesaur. eccles. s. v. βαπτισμός et Bingham l. l. Vol. IV.

k) Conc. Trid. Sess. VI. VII. Gerhard l. l. VIII. 296 s. 313 ss. IX. 172 ss.

l) Zwingli de vera et fals. rel. 204. Calvin. Inst. IV. 15. 2. Conf. Belg. Art. 34. (ap. Augusti p. 191 ss.) Conf. Helv. Art. II. c. 20. (ap. Augusti p. 70 ss.) — „Obsignantur haec omnia baptismo. Nam intus regeneramur, purificamur a Deo per spir. s. foris autem accipimus obsignationem maximorum donorum in aqua, qua etiam maxima illa beneficia repraesentantur et veluti oculis nostris conspicienda proponuntur." — Baptismum necessitate urgente a laico administrandum (§. 170.) diserte repudiavit Calvin. Instit.

Chr. rel. l. IV. c. 15. In eccl. vetere ab Augustino et Hieronymo contr. Lucif. l. II. videtur commendata esse.

m) Catech. Rac. 580. F. Socin. Disp. de bapt. Rac. 1613.

n) Confess. 23. 3. Episcop. Disp. 29. th. 8. Limborch Theol. Chr. V. 68.

o) Rob. Barclay Theologiae vere Chr. Apologia. Rot. 1676 sect. 3 ff. Cf. iam Tertull. de bapt. c. 12—14. 18.

p) (C. Cph. Reiche) *D. Taufe d. Christen ein ehrw. Gebrauch u. kein Gesetz Christi.* B. 1774. Ei. *Ueb. d. Taufe d. Christen zu näherer Erkl.* — B. 1774. — Jac. El. Troschel *Die Wassertaufe d. Christen ein Gesetz Christi u. kein willkührl. Gebrauch.* B. 1774.

q) *Ueb. d. Taufe, eine freimüthige Untersuchung veranlaßt durch Vorgänge d. Zeitalters.* L. 1802. — *Schutzschrift für d. Beibehaltung d. Taufe.* B. 1802. Eisenlohr l. l. Cf. I. G. Reiche l. supra l. (§. 168. e.)

§. 170.

Doctrina ecclesiastica.

Ex sententia, quae inde ab instauratis sacris sensim in ecclesia invaluit [a]), *baptismus* dicitur actus solennis divinitus institutus, quo homini cum peccato originis nato et vivo [b]), nomen patris, filii et spiritus s. profitenti, per aquam verbo Dei iunctam gratia divina offertur et applicatur. *Materia* baptismi *terrestris* s. externa s. visibilis est aqua naturalis pura [c]), *coelestis* s. interna s. invisibilis, gratia divina, adiuvante spiritu s. (1 Cor. 6, 11.), baptizandis conferenda, unde baptisma sacramentum spiritus s. dictum est [d]). *Forma* baptismi *externa realis* ponitur in immersione corporis vel adspersione et adfusione aquae (Ez. 36, 25.) [e]), aliisque ritibus, *forma externa verbalis* in pronuntiatione verborum institutionis (Matth. 28, 19.), *forma interna* in aquae cum verbo divino coniunctione. *Obiectum* baptismi esse dicuntur omnes homines, non solum adulti, sed infantes etiam, *tum* quod ad eos quoque pertineat redemtio per Christum parta et salutis aeter-

nae

nae extra ecclesiam non consequendae (Marc. 16, 16.) f) promissio cum baptismo coniuncta, *tum* propter mandatum Christi, qui omnes homines hoc ritu initiari iussit (Marc. 16, 15 s.). *Finis* baptismi est vel *internus*, collatio gratiae divinae per regenerationem cum fide coniunctam obtinendae (Gal. 3, 27.), quam spiritus s. et in parvulis ratione quadam singulari operatur g); vel *externus*, coniunctio cum corpore Christi (i. e. ecclesia) inita (1 Cor. 12, 13.). Baptismus recte administratus tametsi, necessitate urgente, etiam per Laicum fieri potest (id quod licet, 1 Cor. 1, 14. Act. 10, 48. coll. Tertull. de bapt. c. 17.), iterari non debet h); propter foedus cum Deo semel initum immutabile [Ies. 54, 10. (Eph. 4, 5.)], vel potius quia nullum in N. T. ll. de repetendo hoc initiationis ritu exstat praeceptum.

a) Artt. Smalc. V. p. 329. „Baptismus nihil est aliud, quam verbum Dei cum mersione in aquam, secundum ipsius institutionem et mandatum, sive, ut Paulus (Eph. 5, 26.) inquit: Lavacrum in verbo; sicut et Augustinus ait: Accedat verbum ad elementum, et fit sacramentum." Hoc verbum Dei triplex est: *α*) div. mandatum s. praeceptum baptizandi (Matth. 28, 19.) *β*) nomen Dei (Matth. l. c. coll. Act. 19, 5. 1 Cor. 1, 13 al.) *γ*) promissio veniae peccatorum (Marc. 16, 16.). Cat. min. de bapt. p. 376 s. Cat. mai. de bapt. p. 537.

b) Prohibetur hac finitione, ne simili ritu consecrentur infantes nondum in lucem editi nec res inanimatae qualescunque, ut campanae, fasciae, insignia cet., id quod inde a sec. VIII in ecclesia Catholica factum est. Bingham l. l. IV. 166 ss. Gerhard l. l. 201 ss. Add. de campanarum baptizationibus minime tolerandis Form. Conc. Sol. decl. VII. p. 750. Artt. Smalc. XV. 337. Cf. G. G. Goetze Diatr. de baptismo campanarum. Lub. 1712.

c) Gerhard l. l. IX. 126 ss. Exempla rarissima arenae et vini. I. Harduini diss. de baptismo in vino, in Opp. sel. f. 223 ss. Beza (Opp. III. 196.) perinde esse statuit, qui liquor, deficiente aqua, adhibeatur.

d) Baumgarten *Glaubensl.* III. 311. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 300 ss. — Ab aliis materia coelestis in trinitatis nomine vel etiam in verbo Dei posita est. Cf. De Wette *Dogm. d. ev. luth. K.* 196.

e) Adspersio, qua quidem vis huius ritus symbolica imminuta, decor auctus fuit, primo locum habuit in baptismo clinicorum (Cyprian. Ep. 76. fin. Suiceri Thes. eccles. v. κλινικός) et eorum, qui vinculis detinebantur. Bingham l. l. IV. 329. — Baumgarten (Dogmat. III. 614.) theologiam foederalem secutus ad externam baptismi formam pertinere ait *solennem* quoque *stipulationem foederis cum Deo ineundi.*

f) Conf. Aug. Art. IX. p. 12. „De baptismo docent, quod sit necessarius ad salutem ... damnant Anabaptistas, qui .. affirmant pueros sine baptismo salvos fieri." Cf. §. 169. *f.* Artt. Smalc. P. III. Art. V. 329. „De paedobaptismo docemus, infantes esse baptizandos. Pertinent enim ad promissam redemptionem, per Christum factam, et Ecclesia debet illis baptismum et promissionis illius annunciationem."

g) Cat. mai. 541. „Citra fidem nihil prodest baptismus, tametsi per sese coelestis et inaestimabilis thesaurus esse negari non possit." — Quenstedt Theol. did. pol. IV. 116. „Finis baptismi *intermedius primarius* in infantibus est fidei et gratiae foederalis collatio; in adultis credentibus fidei et gratiae confirmatio et obsignatio — *secundarius* est Christianorum a coetibus gentilium discretio, commonefactio de impuritate naturali, recordatio amoris Christi, adhortatio ad novitatem vitae." 148. „In infantibus operatio Spir. S. plane occulta est." Fidem hanc infantum non *alienam* neque *habitualem* esse, contra Pontificios, neque *seminalem*, contra Reformatos Nostri monuerunt, ipsi fidem *realem*, *actualem*, *personalem*, subiective *propriam*, *implicitam* et *directam* infantibus, *reflexam* et *explicitam* adultis tribuerunt. Gerhard l. l. 262 f. Baumgarten l. l. II. 751. III. 449.

h) Cat. mai. 545 f. „Quanquam pueri non crederent, quod tamen nullo modo affirmandum est, .. tamen baptismus verus esset, neque quispiam eos rebaptizare debet. — Qua enim ratione verbum et institutio Dei propterea irrita esse debebunt, quia nos non recte utimur? Propterea dico: si non recte credidisti prius, tamen adhuc crede." Form. C. Sol. decl. II. 675. Melanchth. Loc. th. 428 f. ed. Lips. 1559. C. Ziegler de bapt. non iterando. Vit. 1661. 4. Repetendum duxerunt bapt. Anton. van Dale l. l. (§. 169.) I. A. Stark l. l. (ibid.)

§. 171.

Epicrisis cum purioris doctrinae adumbratione.

Formulae isti a theologis nostris antiquioribus defensae haud pauca inesse, quae cum purioribus N. T. praeceptis a quavis superstitione abhorrentibus conciliari nequeant, facile intelligitur. *Primum* enim tenendum est, quaecunque in N. T. libris de baptismi consilio atque effectu proposita sunt, ad adultos tantum homines spectare; *deinde* vim eam supernaturalem et magicam baptismo ipsi per se spectato attributam neque rectae rationis, neque experientiae testimoniis confirmari, siquidem ulla fides apud recens natos, quippe ne sui quidem sibi conscios, locum habere non potest; *denique* necessitatem baptismi absolutam ex scripturae effatis, quae eam in rem adducuntur, recte examinatis minime consequi [a]). Pertinent haec insuper ad eos solum, qui primum transituri erant ad Christianorum sacrorum communionem; neque ea diserte testantur, Iesum etiam hos omnes, qui iam nati essent in hac communione et educati, iussisse immersione sacra initiari. At enimvero Iesus ipse tempus haud praefinivit, quousque hic ritus Christianis observandus sit, neque illos homines a Christianis parentibus natos ab eo prohibuit. Praeterea baptismus tanquam initiationis et regenerationis symbolum omnibus omni tempore Christianis salutaris esse potest (cf. Io. 3, 5. Eph. 4, 3—6. 5, 25—27.); quamobrem in omnibus fere ecclesiae Christianae coetibus inde ab antiquissima aetate obtinuit. Recte igitur contendimus, unicuique in societatem Christianorum recipiendo baptismum semel esse subeundum. Efficaciam autem solam moralem huic ritui concedimus, atque *externa* eius beneficia ad hoc potissimum referenda esse censemus, quod, qui in civitatem Christianam per eundem recepti sint, in commu-

nionem adducantur omnium eorum commodorum, quae haec societas offert ad sensus religionis virtutisque in animis excitandos atque fovendos (Act. 2, 41. 44. 1 Cor. 12, 13. Gal. 3, 27.). Ac reliquos eiusdem fructus *internos* omnino pendere existimamus ex animo ad religionem virtutemque bene composito. (Io. 3, 3. Act. 2, 38. 22, 16. Rom. 6, 4. 5. Tit. 3, 5. Hebr. 10, 22. 1 Petr. 3, 21.) [b]).

Henke Lin. fid. Chr. 251. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 282 ff. Ammon Summa Th. Chr. 257 f.

a) Paulus Ap. ex Ioannis discipulis nonnullos quidem novo baptismo initiavit (Act. 19, 1—5. add. Act. 2, 41.). At Apollos quidam, qui solum ab Ioanne institutum baptismum noverat, neque a Paulo, neque ab Aquila lavacro Christiano perfusus est (Act. 18, 24 ff.). Melior igitur institutio baptismi loco fuisse videtur et huic evangelii doctori, et Apostolis, de quorum baptismo nil constare iam diximus.

b) Cf. Knapp *Chr. Gl.* II. 458 ff.

§. 172.

Continuatio.

Ex iis, quae modo (§. 171.) exposita sunt, is quoque locus, qui est de paedobaptismo, nova quadam collustratur luce. Namque reiectis, quae olim probata fuerunt, argumentis parum idoneis, hac potius ratione eum defendi posse opinamur. *Primum* nullum scripturae s. dictum baptismo infantum diserte adversatur, quinetiam convenit ritui apud Iudaeos usitato pueros recens natos circumcidendi; *deinde* more antiquo omnium fere coetuum Christianorum commendatur; *praeterea* ecclesia solenniter parvulos in societatem Christianorum admittendo curam eorum religionis institutione imbuendorum et ipsa suscipit et parentibus ac sponsoribus gravissime iniungit; omnes *denique*, qui actui huic solenni intersunt, piis affecti sensibus opportune admonentur officiorum suorum, erga parvulos ma-

xime, gravissimorum. Addi huic infantum baptismo, tanquam initiationis ritui iteratione non egenti, suo tempore *confirmationem* [a]), quam dicunt, summa cum gravitate et severitate administrandam, perquam utile est, imo necessarium, *primum* ut homo adolescens perfecta religionis Christianae cognitione instructus semet ipsum exploret atque decernat, utrum Christianorum societati, cui baptismate adscriptus est, diutius sit nomen daturus, an ad aliam quandam accessurus; *deinde* ut solenniter suscipiat et iura et officia, quae cum illa professione coniuncta sunt. Caerimoniarum cum baptismo coniunctarum (*ritualium*) administratio nostra aetate, qua commentum de absoluta baptismi necessitate profligatum videmus, solis religionis doctoribus publicis reservanda est, in iisque et in ritu ipso peragendo ab usu aquae purae formulaeque solennis, Matth. 28, 19. propositae, non recedendum. Levioris momenti sunt, quae, remoto tandem aliquando Exorcismi more et formula, praeterea servantur, nominis recitatio, crucis signum, preces, manuum impositio et benedictio. At religionis doctores omni modo provideant, ut dignitas atque decor his sacris operandis quavis ratione tempori et περιστάσεσιν accommodata et conservetur et augeatur [b]).

a) H. Stephani *Winke zur Vervollkommnung d. Confirmanden-Unterrichts.* Erl. 1810. H. W. Bödeker *Ueb. Confirmation u. Confirmanden-Unterricht. Ein histor. praktischer Versuch.* Gött. 1823. Cf. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* L. 1828. II. 667 ff.

b) Henke *Eusebia.* B. II. St. 3. Niemeyer *Handb. f. Christl. Religionslehrer.* 6. *A.* II. 388 ff. Döderlein *Religionsunterr.* XII. 547 ff. Eckermann *Handb. d. Chr. Gl.* IV. 323 ff. Knapp *Chr. Gl.* II. 467.

§. 173.

B. De sacra coena.

Doctrina biblica.

Alterius sacramenti, quod *sacra coena*, *eucharistia*, aliisque appellatur nominibus [a]), origo repetenda est ex actione quadam symbolica (cf. Act. 21, 11.), quam Iesus Christus inter epulas paschales [cf. de paschate (πάσχα, פֶּסַח, חַג הַמַּצּוֹת) Ex. 12, 7 ff. 23, 15. 18. 34, 18. 25. Num. 9, 7. 13. 28, 16 ff. 2 Paral. 30, 16. 35, 11.], paulo ante supplicium cum Apostolis celebratas [b]), eo modo peregit, ut post preces solennes tum *panem* in frusta fractum distribueret iis comedendum, tanquam corpus suum mox (pro suis 1 Cor. 11, 24. Luc. 22, 19.) immolandum, tum *vinum* porrigeret ex eodem poculo in orbem bibendum, tanquam sanguinem suum, quo novum foedus sanciretur [c]) (Matth. 26, 28. Marc. 14, 24. Luc. 22, 20. 1 Cor. 11, 25. coll. Ex. 24, 1—8.), effundendum pro multis (Matth. 26, 28. Marc. 14, 24.), in peccatorum remissionem (Matth. 26, 28.) [d]), pro suis (Luc. 22, 20.). Narrationi huic brevissimae eoque obscuriori addiderunt Paulus Apostolus (1 Cor. 11, 24.) eumque subsecutus Lucas (Ev. 22, 19.) mandatum Christi, quo memoriam ipsius, morte sua novum foedus sancientis, hac coena saepius iterandam sui pie recolere iubentur (cf. Ex. 12, 14.) [e]). Quanquam cum solis familiaribus Christus hac coena usus est, et Matthaeus, qui ex omnibus scriptoribus ss. solus interfuit, mandatum illud omnino silentio praetermisit, docet tamen idem Paulus ille, hanc coenam, cum epulis [ἀγάπαις [f]) Iud. 12.] maxime coniunctam, tribus fere inde a morte Iesu Chr. decenniis praeteritis, ab omnibus Christi sectatoribus, Corinthi viventibus, celebratam fuisse (1 Cor. 10, 15 ff. 11, 20 ff.); hoc quidem discrimine, ut, quae primum spectavit ad futurum eventum, ea repetita ad praeteri-

tum pertineret cum spe futuri cuiusdam nexum (1 Cor. 11, 26.). Unde hoc epulum ritus a Christo omnibus ipsius cultoribus praescripti speciem in universa ecclesia videtur sensim induisse. Praeterea monet Apostolus, omnes, quicunque huic coenae interfuturi essent, in communionem venire corporis et sanguinis Christi, i. e. missis ac spretis et Iudaeorum et paganorum epulis sacris (Deut. 16, 2 ss. 1 Cor. 10, 20. 21.), soli religioni Christianae, per Christi mortem tanquam sacrificium foederale sancitae, et novae familiae obstrictos teneri [1 Cor. 10, 16. *f*) 21. 11, 27. 29.], itemque mutui inter se amoris (1 Cor. 10, 17. 12, 13.) communisque spei, in reditu Christi proxime instante positae (1 Cor. 11, 26.), vinculo coniunctos. Postremum minatur Apostolus poenas divinas, in quibus e vulgari istius aetatis opinione morbos et ipsam mortem numerat (1 Cor. 11, 30 ss.), omnibus iis, qui se ipsos non explorantes (1 Cor. 11, 28. 31.), neque corpus Christi, i. e. hanc coenam sacram, qua mortis Christi memoria celebratur (1 Cor. 11, 26.), ab aliis quibusvis epulis recte distinguentes (1 Cor. 11, 29.), modo indigno ea fruantur.

a) In scriptura s.: *κυριακὸν δεῖπνον* 1 Cor. 11, 20., *τράπεζα κυρίου* 1 Cor. 10, 21. Sed formula: *κλάσις τοῦ ἄρτου* Act. 2, 42., quae (coll. Matth. 26, 26.) huc referri solet, de epulis communibus in genere dicta esse videtur, vid. Act. 20, 11. Cf. tamen Kaiser Commentatio, qua Apostolos secundum Act. 2. die pentecostali s. coenam concelebrasse asseritur. Erl. 1820. 4., cui obstat tempus matutinum, quo App. convenerant. Act. 2, 15. Apud veteris eccl. doctores: *εὐχαριστία* s. *εὐλογία*, *προςφορά*, *θυσία*, *λειτουργία*, *σύναξις* (cf. 1 Cor. 11, 18. 20.), *μυστήριον* etiam propter Catechumenos ab usu s. c. remotos sic dictum, *κοινωνία* (cf. 1 Cor. 10, 16.), *sacra coena*, *oblatio*, *sacrificium*, *sacramentum altaris*, *missa*, *communio*. Suiceri Thesaur. eccl. sub vocc. istis. Gerhard L. th. X. 2 ss. Casaubonus Exercitatt. XVII. ad Baron. Exerc. 16. p. 445.

b) Ex ritibus Iudaeorum in epulo paschali usitatis, modo ne serius instituti huc referantur, illustrari plurima commode possunt, quae in sacra coena instituenda locum habuerunt. Lightfoot Hor. Hebr.

p. 474 ff. ed. Carpzov. Schoettgen Hor. Hebr. I. 226 ff. Bodenschatz *Kirchl. Verfassung d. Juden.* II. 269. Paulus *Commentar.* III. 543 ff. Cf. tamen Ruperti *Des h. Abendmahls ursprüngliche, bedeutsame u. würdige Feier.* Hannov. 1821. p. 57., ubi docetur, non omnes, quaecunque in libris talmudicis de paschate traditae sunt, caerimonias iam Christi tempore in usu fuisse. — Dav. Schulz *Die christl. Lehre v. h. Abendmahl nach d. Grundtext des N. T.* L. 1824. Joh. Schulthess *Die ev. Lehre vom h. Abendmahl, nach den fünf unterschiedlichen Ansichten, die sich aus den neutestam. Texten wirklich od. scheinbar ergeben.* L. 1824. Cf. inprimis p. 54. „*Dieses (zusammengebackene) Brot ist, was mein Leib, der aus vielen Gliedern mit mir vereinte Körper seyn soll und seyn wird. Dieses (diese viele in Eines verbindende Speise) ist mein Leib d. i. die gesammte mit mir, dem Haupte, vereinte Körperschaft der Meinigen, das, was an eurer Statt ist — ein Symbol von Euch, die Ihr zusammen mein Körper seid.*" p. 108. „1 *Kor.* 11, 25. *Dieses, der Kelch mit Wein, ist der neue Bund in Euch als meinem Geblüte.* 10, 16., *der Bund, in welchem Ihr als meine Blutsverwandten mit mir zusammengefaſst und begriffen seid.*"

c) J. G. Worbs *Ueb. d. Bundes- u. Freundschafts-Symbole der Morgenländer zur Erläut. mehrerer bibl. Stellen.* Sorau. 1792. Panem et vinum iam antiquissimo tempore epulis solennibus et quidem foederalibus adhibita fuisse docet Gen. 14, 18. 19. Kaiser *Bibl. Theol.* II. 40 ff.

d) Haec verba, a ceteris scriptoribus ff. plane omissa, non ab Iesu ipso profecta videntur, sed serioris additamenti speciem prae se ferunt (§. 136.). Kaiser *Bibl. Theol.* I. 263. Schulz *Die chr. Lehre vom h. Abendmahl.* 278 ff.

e) Confirmatur mandatum illud praeterea Iustini M. testimonio Apol. I. 66., qui eadem verba in τοῖς τῶν ἀποστόλων ἀπομνημονεύμασι deprehenderat, itemque repetitione epularum solennium apud Essenos usitata (Ioseph. B. Iud. II. 8. 4 ff.). Sacrae coenae apud Christianos celebratae mentionem fecerunt Plin. Ep. X. 97. et Lucian. de morte Peregrini. §. 12. — Süskind *Hat Jesus das h. Abendmahl als einen mnemonischen Ritus angeordnet?* in Flatt *Magaz.* XI. 1 ff. Paulus *Commentar* ad Matth. 26, 26. — Quaesitum est, cur nulla sit mentio facta coenae s. in Ev. Ioann. Causa non liquet; nec omni dubitatione carere videtur eorum opinio, qui causam ponunt in eo, quod coetus illi, in quibus Ev. Io. primum usitatum fuit, sacrae coenae ritum nondum asciviſſent. Kaiser *Bibl. Theol.* I. p. 263. Hoc quidem tenendum est, loco Io. 6, 51 ff., id quod Form. Conc. Sol. decl. VII. 743. adsensione comprobat, mysticam quandam cum Christo unionem signifi-

cari, nec ulla huius ritus in ecclesiis Asiae minoris celebrati vestigia apud scriptores ss. deprehendi. *Cf.* Eph. 4, 4—6., ubi coenae s. mentio desideratur. Vero simile videtur, Ioannem, quippe qui cultum Dei spiritualem inprimis commendaverit (cf. Ev. 4, 23. 24. 6, 63.), baptismi et sacrae coenae ritus tanquam res externas parum curasse, nec nisi sub velamine quodam mystico ritus istos adumbrasse, Ev. 3. et 6. Cf. Schulz l. §. 161 s. cum Knapp *Chr. Gl.* II. 476 s. — Ex narratione Ev. Io., coll. 13, 1. 29. 18, 28. 19, 14. 31. apparet, Iesum non eodem die, quo Iudaei agnum paschalem comederint, captum esse. Gabler *Ueb. d. Anordnung d. letzten Passahmahls Jesu. N. Theol. Journ.* XIII. 441 ss. *Ueb. die Frage, ob Jesus wirklich d. Osterlamm gegessen habe?* ib. 472 ss. *Ueb. d. Anfang des Passahfestes bei d. Juden*; ib. XIV. 433 ss. De Wette *Bibl. Dogmat.* p. 205. Cf. Crome Probabilia haud probabilia —. L. 1824. 159 ss.

f) Ἀγάπαι et ἀγάπη de veterum Christianorum conviviis cum coena s. coniunctis dictae sunt. Tertull. in Apologetico. c. 39. „Coena nostra de nomine rationem sui ostendit. Vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est." Suiceri Thesaur. eccl. sub h. v. I. Th. F. Drescher Commentat. de veterum Christianorum Agapis. Giessae. 1824. Agapae modo ante, modo post eucharistiam celebrabantur. Recte monuit Mosheim Institut. histor. eccl. p. 58., antiquiores Christianos variis legibus vixisse, nec eodem ubique modo ista convivia celebrata fuisse. Cf. A. Kestner *Die Agape, od. d. geheime Weltbund d. Christen, von Klemens in Rom unter Domitians Regier. gestiftet.* Jen. 1819., qui magis ingeniose, quam vere, interiorem quandam eandemque clandestinam consociationem, quae inde ab exeunte sec. I inter Christianos extiterit, voce ἀγάπη saepius intelligendam esse, censuit. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. Nr. 1 ss.

g) Locum istum Paulinum non alium quendam admittere sensum, quam supra expositum, intelligitur e cc. 18. et 20. Male Lutherus ita explicat: Nonne cum pane in eucharistia omnibus, qui illo vescuntur, simul datur corpus Christi? (Opp. XX. 1365.)

§. 174.

Historia dogmatis.

Historia dogmatis de sacra coena haud levibus implicita est difficultatibus, quae partim a vaga sermonis Patrum eccl. ambiguitate, partim a multitudine et varietate controversiarum de hac doctrina aliisque ei

cognatis agitatarum proficiſcuntur. Quum, quae de ſacra coena in N. T. libris traduntur, vel proprie accipi, vel tropicum habere poſſint ſenſum: haud mirum eſt, iam inde a rei Chriſtianae primordiis de illorum explicatione et de modo coniunctionis ſymbolorum cum corpore Chriſti ineundae varie iudicatum eſſe. Ne ipſi quidem antiquiores eccleſiae doctores, quanquam plurimi corpus et ſanguinem Chriſti recte dici in coena ſ. adeſſe ſignificaverunt, id uno eodemque ſenſu interpretati ſunt. Alii enim *realem* [a]), alii *ſymbolicam* tantum praeſentiam [b]) intellexerunt; plerique tamen in eo convenerunt, quod ſacramenti vim atque effecta per ambitioſam quandam eloquentiam vel ſermonis audaciam nimiis extollerent laudibus, ita, ut, praeſertim myſterii tremendi nomine illi indito, tum lectores, tum eos, qui poſtea coena ſ. fruebantur, horrore quodam ſacro percellerent [c]). Accedit, quod ſatis mature iam ſacrificii notio ad coenam ſ. vario modo applicata eſt [d]), et quod ſententia de myſtica quadam corporis et ſanguinis praeſentia eiusdemque effectis, quam inter alios Gregorius I. per leges rituales ſec. VII ineunte propoſitas [e]) confirmabat, plurimis probata eſt. At IX tandem ſeculo, Paſchaſio Radberto auctore [f]), doctrina de praeſentia phyſica, ſ. de ſubſtantia panis et vini per conſecrationem in ſubſtantiam corporis et ſanguinis Chriſti vere mutata, propoſita eſt ac divulgata. Haec ſententia contra adverſarios haud paucos, quorum princeps fuit ſec. XI Berengarius Turonenſis [g]), ſtrenue defenſa ſubtiliusque tractata, ſec. XIII *transſubſtantiationis* nomine barbaro publice ſtabilita eſt [h]); unde nova ampliorque huic ſacramento acceſſit veneratio [i]). Ex hiſtoria ſingulorum rituum cum euchariſtia coniunctorum, qui temporis ſucceſſu ſaepe mutati ſunt, inprimis notentur: 1. abrogatio *agaparum* ſec. IV demum effecta [k]); 2. uſus coenae ſ. privatus et domeſticus, e conſuetudine antiquiſſima mittendi ſymbola euchariſtica ad abſentes, aegrotos etiam atque

captivos [l]), sensim exortus, ex quo inde a sec. VII *missae* prodierunt *solitariae*, vel privatae vel publicae, pro mortuis institutae [m]); 3. consecrationis modus atque ritus varius, cui summa attributa est efficacia [n]); 4. consuetudo calicis usum laicis denegandi, propter metum, ne sanguis Christi temere effunderetur, inde a sec. XII exorta et contra *Waldenses*, *Wiclefitas*, atque *Hussitas* praecipue concilii Constantiensis auctoritate a. 1415 in ecclesia occidentali sancita [o]) et *concomitantiae* [p]) commento firmata; 5. confessio privata, et auricularis dicta, cuius cum absolutione peccatorum coniunctae vestigia iam sec. III exeunte in ecclesia occidentali deprehenduntur, sec. demum XIII publica auctoritate confirmata [q]).

Melanchthon Sententiae vett. aliquot scriptorum de coena domini bona fide recitatae. Vit. 1530. Oecolampadius Dialogus, quid de euch. veteres tum graeci tum latini senserint. 1530. Recentiore aetate formulae reformatae praesidia e Patribus antiqq. quaesivit Rod. Hospinianus in Hist. sacramentaria. Genevae. 1681. Voll. II. f., Romano-catholicae Anton. Arnauld et Petr. Nicole, quorum priori maxime tribuitur opus: *La perpétuité de la foi de l'église cathol. touchant l'eucharistie.* Par. 1670—74. Voll. III. 4. (Vol. IV. et V. Eus. Renaudot Par. 1711. 13. addidit), Lutheranae I. A. Ernesti in Antimuratorio, in Opuscc. th. L. 1773. p. 1 ff. — Marheinecke Diss. SS. PP. de praesentia Christi in coena Domini sententia triplex s. sacrae euch. historia tripartita. Heidelb. 1811. 4. F. Brenner *Geschichtl. Darstellung d. Verrichtung u. Ausspendung der Eucharistie, von Christus bis auf unsere Zeiten.* Bamb. 1824. — Münscher *Dogmengesch.* II. 359 ff. Wundemann *Dogmeng.* II. 419 ff. Beck Commentt. 705 ff. et scriptores ibi ll.

a) Ignat. Ep. ad Smyrn. c. 7. Iustin. M. Apol. I. p. 66. Iren. adv. haeres. IV. 18, 5. 33, 2. V. 2, 2 s. Fragm. II. 26 s. ed. Pfaff. Iren. λόγον cum pane et vino coniungi docet. Plura dabit Bretschneider *Dogm.* 3. *A.* p. 764.

b) Clem. Al. Paed. I. II. c. 2. p. 151. ed. Par. Orig. in Matth. T. X. 462. Oberth. XII. 198. Comm. in Io. 411. Huet. *Figuram* corporis et sanguinis nominat Tertull. c. Marc. IV, 40. add. I, 14. III. 19. de resurrect. carn. c. 37. de orat. c. 6. Cypr. Ep. 63.

c) Prae ceteris v. Chrysost. Homil. II. XXIV. al. Cf. Kapp Diss. de Io. Chrysostomi ep. ad Caesarium contra transsubstant. teste. Henke KG. I. 311. Cyrill. Hieros. Catech. Mystag. IV. Cyrill. Alex. Hom. IV. in Io. adv. Nestor. c. 5. Gregor. Nyss. Serm. catechet. c. 37. Augustin. ad Neophyt. s. de manduc. agn. 2. de verb. domin. 33. Serm. 300. „Non minus reus erit, qui verbum Dei negligenter audierit, quam ille, qui corpus Christi in terram cadere negligentia sua permiserit."

d) Iustin. d. c. Tryph. 210. (Lange *Gesch. d. Dogm.* I. 188.) Iren. IV. 17. 18. Cypr. Ep. 63. Alii per coenam s. memoriam recoli sacrificii morte Christi Deo oblati docuerunt (Euseb. Demonstrat. evang. I. p. 38 ss. Theodoret. in ep. ad Hebr. Opp. T. III. 594. August. contra Faustum. XX. c. 18. 21.); alii vero sacrificium illud coena s. celebranda iterari significarunt v. c. Ambros. in Psalm. 38. Hieronym. Ep. ad Hedibiam. 2. Cyrill. Alex. Homil. in coen. s. al. — *Versuch einer Gesch. d. Dogma von d. Opfer d. Abendmahls vom ersten Jahrh. bis ans Ende des sechsten*; in *Gött. Bibl. d. theol. Lit.* II. 159 ss.

e) Greg. M. Pont. Rom. Canon Missae in Muratori Liturgia Romana vetus, tria sacramentaria complectens. II Voll. Ven. 1748. II. Lilienthal Schediasma hist. theol. de Can. Miss. Greg. L. B. 1740. *Missa* proprie dicebatur actus sacerdotis solennis, corpus et sanguinem Christi Deo sub specie panis atque vini offerentis. Ex decreto Conc. Trid. Sess. VI. cap. 2. missa appellatur „sacrificium divinum, quo idem ille Christus continetur et incruente immolatur, qui in ara crucis semel se ipsum cruente obtulit; nec non sacrificium propitiatorium, cuius oblatione placatus Dominus crimina et peccata, etiam ingentia, dimittit, quodque non solum pro vivorum fidelium peccatis, poenis, satisfactionibus et aliis necessitatibus, sed etiam pro defunctis in Christo, nondum ad plenum purgatis, rite offertur." Gerhard L. th. X. 297 ss. 446 ss. *Sacramentum eucharistiae* et *sacrificium missae* ex sententia Pontificiorum essentialiter differre docet Catech. Rom. P. II. de euch. sacram. 77. „Sacramentum enim consecratione perficitur; omnis vero sacrificii vis in eo est, ut offeratur."

f) Pasch. Radb. Abb. Corbeiae veteris, Lib. de corpore et sang. domini ab a. 831. et separat. ed. 1528. 1616. optime vero in Martene et Durand Coll. ampl. vett. scr. IX. 367 ss. Praeiverat simili sententia Io. Damasc. de fid. orth. IV. 13. 14. Rösler Bibl. d. KVV. VIII. 475. — Schröckh KG. XXIII. 444 ss. Henke KG. II. 56 ss. Alios laudat Beck Commentt. 736. — Stultam *Stercoranistarum* altercationem enarrat Pfaff Tract. de Stercoranistis medii aevi tam latinis, quam graecis. Tub. 1750.

g) Huius *Tractatum* de coena domini praesertim de transsubstantiatione primus reperit et e cod. Guelpherbyt. descripsit G. E. Lessing, in *Beitr. z. Gesch. u. Lit. aus d. Herzogl. Bibliothek zu Wolfenb.* Braunschw. 1775. 4. (F. A. Ebert *Handschriftenkunde.* L. 1825. p. 120 ff.) Accuratius argumentum eius exposuit Stäudlin in Ei. et Tzschirner *Archiv f. KG.* Bd. II. St. 1. et Prr. III. sic inscr.: Liber Berengarii Tur. de f. c. adversus Lanfrancum etc. Gott. 1820—23. 4.

h) Hildebertus Turonensis († 1134) primus nomine *transsubstantiationis* usus est, (v. c. serm. 98. Brev. Tract. de sacr. alt.) sed Stephanus Augustod. (Tract. de sacr. alt. Bibl. PP. Max. T. XX. p. 1782 f.) et Petrus Blaesensis (Ep. 140. B. PP. M. T. XXIV. p. 1053.) verbo *transsubstantiare.* *Transsubst.* dogma a Concil. Lateranensi a. 1215. IV. can. 1. receptum est, Innocentio III. P. R. Postea reiecta quidem sunt *impanationis*, qua corpus et sanguis Christi pani et vino indita sive inclusa, et *consubstantiationis*, qua cum symbolis in unam substantiam coaluisse dicuntur, commenta (Baier Diss. de impanat. et consubst. Diss. eius theoll. Decade I. Henke *KG.* II. 199.); sed vel miraculorum ope a Scholasticis comprobatum istud dogma quaestionibus novis ineptissimisque ansam praebuit, v. c. quid fiat pane in corpus Christi mutato, si bestiae (e. c. mures) vescantur? Innocent. de myst. missae. IV. 21. Bonavent. in IV. Sent. 13. 2. Cotta ad Gerhard X. 213. I. G. Walch Hist. transsubstantiationis Pontificiae, in Miscellan. sacr. 205 ff. Schröckh XXVIII. 107 ff. XXIX. 42 ff. 162 ff. Cramer-Bossuet VII. 722 ff. — Adversati sunt isti de transsubst. sententiae Graeci, qui μεταβολὴν defendentes repudiarunt μετουσίωσιν. Vox μεταβολή, quamvis nonnunquam *substantialem* mutationem denotet, saepius tamen, imo plerumque *accidentalem*, nimirum qualitatum, conditionis statusve mutationem indicat. Suicer Thes. eccl. II. 347. Gerhard X. 250. I. A. Ernesti Opuscc. theoll. Anti-Muratorius. 28 ff. Kiesling Hist. concertationis Graecor. et Latinor. de transsubst. L. 1754. De aliis huius sententiae adversariis v. Cotta ad Gerhard X. 220. 256.

i) Ad dogma illud stabiliendum *festum corporis Christi* ab Urbano IV. a. 1264 institutum, a Clemente V. a. 1311 denuo confirmatum esse constat. Gerh. X. 321 ff. 465. Schröckh XXVIII. 77 ff. — Mos flexis genibus sacramentum adorandi sec. XIV ineunte nondum obtinuit. Brenner l. l. p. 231.

k) Concil. Laodic. 28. Conc. Carth. III. 50. Add. Bingham Origines eccl. VI. 504 ff.

l) Iust. Apol. I. 85. Euseb. Hist. Eccl. IV. 44., ex quo loco simul apparet, eo tempore in more fuisse, ut sacerdotes partem

c) Prae ceteris v. Chrysost. Homil. II. XXIV. al. Cf. Kapp Diss. de Io. Chrysostomi ep. ad Caesarium contra transsubstant. teste. Henke *KG.* I. 311. Cyrill. Hieros. Catech. Mystag. IV. Cyrill. Alex. Hom. IV. in Io. adv. Nestor. c. 5. Gregor. Nyss. Serm. catechet. c. 37. Augustin. ad Neophyt. s. de manduc. agn. 2. de verb. domin. 33. Serm. 300. „Non minus reus erit, qui verbum Dei negligenter audierit, quam ille, qui corpus Christi in terram cadere negligentia sua permiserit."

d) Iustin. d. c. Tryph. 210. (Lange *Gesch. d. Dogm.* I. 188.) Iren. IV. 17. 18. Cypr. Ep. 63. Alii per coenam s. memoriam recoli sacrificii morte Christi Deo oblati docuerunt (Euseb. Demonstrat. evang. I. p. 38 ss. Theodoret. in ep. ad Hebr. Opp. T. III. 594. Augustin. contra Faustum. XX. c. 18. 21.); alii vero sacrificium illud coena s. celebranda iterari significarunt v. c. Ambros. in Psalm. 38. Hieronym. Ep. ad Hedibiam. 2. Cyrill. Alex. Homil. in coen. s. al. — *Versuch einer Gesch. d. Dogma von d. Opfer d. Abendmahls vom ersten Jahrh. bis ans Ende des sechsten*; in *Gött. Bibl. d. theol. Lit.* II. 159 ss.

e) Greg. M. Pont. Rom. Canon Missae in Muratori Liturgia Romana vetus, tria sacramentaria complectens. II Voll. Ven. 1748. II. Lilienthal Schediasma hist. theol. de Can. Miss. Greg. L. B. 1740. *Missa* proprie dicebatur actus sacerdotis solennis, corpus et sanguinem Christi Deo sub specie panis atque vini offerentis. Ex decreto Conc. Trid. Sess. VI. cap. 2. missa appellatur „sacrificium divinum, quo idem ille Christus continetur et incruente immolatur, qui in ara crucis semel se ipsum cruente obtulit; nec non sacrificium propitiatorium, cuius oblatione placatus Dominus crimina et peccata etiam ingentia, dimittit, quodque non solum pro vivorum fidelium peccatis, poenis, satisfactionibus et aliis necessitatibus, sed etiam pro defunctis in Christo, nondum ad plenum purgatis, rite offertur." Gerhard L. th. X. 297 ss. 446 ss. *Sacramentum eucharistiae et sacrificium missae* ex sententia Pontificiorum essentialiter differre docet Catech. Rom. P. II. de euch. sacram. 77. „Sacramentum enim consecratione perficitur; omnis vero sacrificii vis in eo est, ut offeratur."

f) Pasch. Radb. Abb. Corbeiae veteris, Lib. de corpore et sang. domini ab a. 831. et separat. ed. 1528. 1616. optime vero in Martene et Durand Coll. ampl. vett. scr. IX. 367 ss. Praeiverat simili sententia Io. Damasc. de fid. orth. IV. 13. 14. Rösler *Bibl. d. KVV.* VIII. 475. — Schröckh *KG.* XXIII. 444 ss. Henke *KG.* II. 56 ss. Alios laudat Beck Commentt. 736. — Stultam *Stercoranistarum* altercationem enarrat Pfaff Tract. de Stercoranistis medii aevi tam latinis, quam graecis. Tub. 1750.

g) Huius *Tractatum* de coena domini praesertim de transsubstantiatione primus reperit et e cod. Guelpherbyt. descripsit G. E. Lessing, in *Beitr. z. Gesch. u. Lit. aus d. Herzogl. Bibliothek zu Wolfenb.* Braunschw. 1775. 4. (F. A. Ebert *Handschriftenkunde.* L. 1825. p. 120 ff.) Accuratius argumentum eius exposuit Stäudlin in Ei. et Tzschirner *Archiv f. KG.* Bd. II. St. 1. et Prr. III. sic inscr.: Liber Berengarii Tur. de f. c. adversus Lanfrancum etc. Gott. 1820—23. 4.

h) Hildebertus Turonensis († 1134) primus nomine *transsubstantiationis* usus est, (v. c. serm. 98. Brev. Tract. de sacr. alt.) sed Stephanus Augustod. (Tract. de sacr. alt. Bibl. PP. Max. T. XX. p. 1782 s.) et Petrus Blaesensis (Ep. 140. B. PP. M. T. XXIV. p. 1058.) verbo *transsubstantiare*. *Transsubst.* dogma a Concil. Lateranensi a. 1215. IV. can. 1. receptum est, Innocentio III. P. R. Postea reiecta quidem sunt *impanationis*, qua corpus et sanguis Christi pani et vino indita sive inclusa, et *consubstantiationis*, qua cum symbolis in unam substantiam coaluisse dicuntur, commenta (Baier Diss. de impanat. et consubst. Diss. eius theoll. Decade I. Henke *KG.* II. 199.); sed vel miraculorum ope a Scholasticis comprobatum istud dogma quaestionibus novis ineptissimisque ansam praebuit, v. c. quid fiat pane in corpus Christi mutato, si bestiae (e. c. mures) vescantur? Innocent. de myst. missae. IV. 21. Bonavent. in IV. Sent. 13. 2. Cotta ad Gerhard X. 213. I. G. Walch Hist. transsubstantiationis Pontificiae, in Miscellan. sacr. 205 ff. Schröckh XXVIII. 107 ff. XXIX. 42 ff. 162 ff. Cramer-Bossuet VII. 722 ff. — Adversati sunt isti de transsubst. sententiae Graeci, qui μεταβολὴν defendentes repudiarunt μετουσίωσιν. Vox μεταβολή, quamvis nonnunquam *substantialem* mutationem denotet, saepius tamen, imo plerumque *accidentalem*, nimirum qualitatum, conditionis statusve mutationem indicat. Suicer Thes. eccl. II. 347. Gerhard X. 250. I. A. Ernesti Opusc. theoll. Anti-Muratorius. 28 ff. Kiesling Hist. concertationis Graecor. et Latinor. de transsubst. L. 1754. De aliis huius sententiae adversariis v. Cotta ad Gerhard X. 220. 256.

i) Ad dogma illud stabiliendum *festum corporis Christi* ab Urbano IV. a. 1264 institutum, a Clemente V. a. 1311 denuo confirmatum esse constat. Gerh. X. 321 ff. 465. Schröckh XXVIII. 77 ff. — Mos flexis genibus sacramentum adorandi sec. XIV ineunte nondum obtinuit. Brenner l. l. p. 231.

k) Concil. Laodic. 28. Conc. Carth. III. 50. Add. Bingham Origines eccl. VI. 504 ff.

l) Iust. Apol. I. 85. Euseb. Hist. Eccl. IV. 44., ex quo loco simul apparet, eo tempore in more fuisse, ut sacerdotes partem

quandam symbolorum consecratorum vel in ecclesia reponerent, vel domum secum deferrent, ut ista iubente necessitate frui possent. Unde communio *praesanctificatorum* originem traxit. Gerh. X. 111 f.

m) Gerh. X. 295 f. „Ipsi concilii Trident. patres definiunt missas *solitarias* esse, in quibus solus sacerdos sacramentaliter communicat, i. e. panem et vinum benedictum accipit, Can. 8. Sess. XXII. In hancce classem referuntur partim illae missae *privatae*, quae ad privata altaria in angulis ecclesiarum, nemine praeter solum sacerdotem praesente, demurmurantur (*Winkelmessen*), partim vero omnes illae missae *publicae*, in summo altari celebratae, in quibus solus minister consecrans sacramentum hoc sibi porrigit, licet vel universus coetus ecclesiasticus, vel saltem magna eius pars adsit. Atque ex hac ministri consecrantis communione fructus in universum coetum praesentem redundare, contendunt ecclesiae Rom. socii." — Schröckh XX. 178 ff.

n) Consecratio symbolorum prima (Matth. 26, 26.) erat benedictio Iudaeis usitata (1 Tim. 4, 4.). De ποτηρίῳ τῆς εὐλογίας, in coena paschali apud Hebr. usitato vid. Reland Antiqq. Hebr. 266. Gerh. X. 264 ff. Mox in locum illius successit invocatio spiritus s., quem μεταβάλλειν τὰ προκείμενα καὶ τὸν ἄρτον ποιεῖν σῶμα Χριστοῦ Cyrill. Hieros. docet catech. XXIII. Postea ipsi consecrationis formulae et ritibus ei adiunctis, a Scholasticis maxime, ea adscripta est vis, ut per manus et carmina cuiusvis sacrificuli corpus et sanguis Christi vere effici diceretur, quae sententia ecclesiae Catholicae etiamnunc probatur. Bellarmin. de eucharist. IV. 14 ff. — Beck 717 ff.

o) Conf. Aug. de abus. I. de utraque specie. 21. Apol. X. 233 ff. G. Calixti lib. de communione sub utraque spec. Helmst. 1642. Spittler *Gesch. d. Kelchs im Abendmahl.* Lemg. 1780. — Beck 724 ff.

p) *Concomitantia* sanguinis cum corpore in pane et conc. corporis cum sanguine in calice a Pontificiis ita explicatur, ut contendant, sanguinem etiam in pane accipi et proinde non esse necessarium, ut species utraque in eucharistia accipiatur. Catech. Rom. P. II. de euch. sacram. 53. Nostris concomitantia nihil aliud olim fuit, quam adfixio corporis ad panem et vini ad sanguinem, ita, ut duae substantiae in eucharistia simul accipiantur, licet neutra in altera includatur. Gerhard L. th. X. 88. 167. Cf. Bretschneider *Dogmat.* II. 8. *A.* 748.

q) Peccatorum omnium et singulorum enumerationem sacerdoti eique soli faciendam praecepit primus Innocentius III., in Conc. Lat. IV. a. 1215 h. Prodiit inde confessio auricularis in eccles. catho-

lica Conc. Trid. Sess. XIV. can. 6 ss. sancita. Add. Catech. Roman. Part. II. cap. 5. de poenitentiae sacramento et Bellarmin. l. III. de poenitentia. Summa decreti illius his thesibus continetur: 1. quod confessio requirat denarrationem omnium et singulorum mortalium peccatorum, quae post diligentem praemeditationem et districtum examen in memoriam venerunt, ab omnibus, qui ad annos discretionis pervenerunt, quotannis certo tempore in aures sacerdotis faciendam; 2. quod simul res, quae vel peccati speciem mutant vel illud aggravant, in confessione sint recensendae; 3. quod specialis illa enumeratio peccatorum iure divino sit necessaria, ac proinde sub ipso salutis discrimine facienda, adeo ut peccatum illud, cuius coram sacerdote nulla facta est confessio, non remittatur; 4. quod talis confessio sit meritoria, qua peccatum deleri et perexigua confusione illa, quam confitentes coram sacerdote patiantur, ingentem confusionem, quam aliquando in die iudicii passuri sint, redimi existimant; 5. quod iccirco talis confessio coram sacerdote sit necessaria, quia sacerdotes constituti sunt spirituales iudices, ut de singulis et universis peccatis cognoscant, et pro mensura delictorum satisfactiones imponant, adeo ut quotquot sine absolutione sacerdotis moriuntur, Deo reconciliari haudquaquam possint. Gerhard L. th. VI. 279 s. Quum non satis definitum sit, quaenam peccata pro venialibus, quaeve pro mortalibus recte habeantur, nec ipsi sacerdotes, penes quos solos hac de re iudicium est, congruam poenitentiae actionem iniungere possint, nisi peccatis quibuslibet accurate cognitis, haud pauci Pontificiorum doctorum, praeeuntibus Scholasticis et annuente ipso Catech. Rom. P. II. c. 5. de poenit. sacr. N. LIV. p. 239. ed. Paris. 1688., praeceperunt, ut „sigillatim peccata *omnia* sacerdotibus detegantur." Bellarmin. l. III. de poenit. c. 9. al. — Gerh. l. l. 284 s. — Cf. Alex. Müller *Kirchenrechtl. Erörterungen*. 1ste Samml. Weim. 1823. p. 53 ss. *Ueb. d. Zwangsrecht gegen d. Beichtvater auf Revelation jedes Beichtgeheimnisses — mit bes. Rücksicht auf d. Gemeinschädlichkeit der Ohrenbeichte.*

§. 175.

Continuatio.

Disciplinae evangelicae instauratae auctores in impugnandis reiiciendisque Pontificiorum opinionibus de calicis usu laicis denegando, de sacrificio in coena s. oblato, de transsubstantiatione et aliis, quas Concilium Tridentinum postea denuo stabilivit a), omnino inter se

convenerunt. Sed ipsi mox in diversas abierunt partes novasque de s. coena sententias in medium protulerunt; unde gravissimae exortae sunt lites in ipsius evangelicae ecclesiae sinu, quae maxima et huic et verae religioni detrimenta attulerunt [b]). Quum enim Lutherus praesentiam corporis et sanguinis Christi in coena sacra *realem* quidem et substantialem, neque tamen *materialem* (physicam), credendam quidem, nec vero intelligibilem (*hyperphysicam*) docuisset [c]): Carolostadius, Zwinglius eiusque amici, seclusa mysterii cuiusvis notione, *symbolicam* tantum probarunt corporis et sanguinis Christi praesentiam; non una eademque ratione ex verbis institutionis repetitam [d]); alii vero a quovis praesentiae et manducationis oralis, Luthero probatae, commento recedentes, sicut Casp. Schwenkfeld, *mysticam* quandam corporis Christi perceptionem, non soli huic coenae annexam, defenderunt [e]). Quo facto Lutherus eiusque sectatores fortius propugnaverunt pro "*sacramentali* et *reali* quidem corporis et sanguinis Christi, ab infidelibus indigneque utentibus etiam percipiendi, unione cum pane et vino in eucharistia exhibendo facta: quam sententiam vel argumentis a communicatione idiomatum (§. 127.), inprimis ab omnipotentia et omnipraesentia cum humana Christi natura communicata" [f]), deductis, confirmare studuerunt. Controversiis istis obitu Lutheri nondum sublatis, Calvini doctrina, quae formularum novarum et ambiguarum artificio sententias Zwinglii et Lutheri contrarias coniungeret, in Reformatorum ecclesia summam nacta est auctoritatem, ita, ut in omnes huius ecclesiae formulas publicas, paucis mutatis, reciperetur. Decreverat enim, corpus et sanguinem Christi in coena s. non nisi modo quodam *spirituali* vere adesse atque exhiberi, ita, ut cum pane et vino, tanquam meris signis, res signatae, non per signa ea nuda, neque per internam elementorum rationem, ut Lutherus voluit, sed per singularem spiritus s. operationem et solam spiritualem man-

manducationem cum solis hominibus electis et credentibus re vera communicentur g). Tantum vero abfuit, ut Calvini formula dissidium funestum inter Reformatos et Lutheranos exortum tolleret, ut novas pareret disceptationes, inprimis lites *Cryptocalvinisticas*, sec. XVI exeunte crudeliter oppressas h), et finitionibus istis, quas Formula Conc. continet, antitheticis et subtilioribus originem praeberet, quibus dissensus inter utramque ecclesiam male sedulo studio subinde confirmatus est. Praeter Reformatos, quorum plurimi sensim redierunt ad Zwinglii sententiam, aliae quoque Christianorum familiae, *Anabaptistae*, *Mennonitae* i), *Sociniani* et *Arminiani* k) et praeter alios Mysticos *Quakeri* l) ab ecclesiae Lutheranae formula recesserunt. Neque inter ipsos Lutheri sectatores recentiore potissimum tempore defuerunt, qui ad simpliciorem Reformatorum sententiam accedentes m), vel solam *subiectivam* et moralem quidem coenae s. efficaciam n), vel *obiectivam*, a praesentia corporis et sanguinis sive totius personae Iesu Christi *operativa* maxime repetitam, defenderent o). Ritus autem illos, qui usui s. coenae sensim adiecti erant, sacrorum emendatores partim abrogarunt, partim servarunt vel immutarunt p). Ad posteriores referenda est confessio privata, quae, primum quidem iam a Pontificiorum ritu deflexa, nuper a multis Lutheranorum coetibus in publicam conversa, quoniam fructus huius instituti facile imminuitur ac perfringitur, ab aliis tamen servata est q).

a) *Transsubstantiationis* dogma, quod Melanchthon in Apol. IV. 157 ss. coll. Conf. Aug. X. 12. nondum impugnaverat, imo approbare visus erat, a Luthero demum diserte repudiatum est in Artt. Smalc. P. II. art. VI. p. 330. „De transsubstantiatione subtilitatem sophisticam nihil curamus, qua fingunt, panem et vinum relinquere et amittere naturalem suam substantiam, et tantum speciem et colorem panis, et non verum panem remanere. Optime enim cum s. scriptura congruit, quod panis adsit et maneat, sicut Paulus ipse nominat: Panis quem frangimus. Et: Ita edat de pane." Metus scilicet, ne etiam in hoc loco impugnarentur, et cum Sacramen-

tariis, quos maxime invisos esse Pontificiis credebant, consentire viderentur, effecit, ut et Lutherus et Melanchthon ab initio ambigue hac de re loquerentur. Planck III. 113. — Conc. Trid. Sess. XIII. can. 1. 2. „Si quis dixerit, in sacrosancto Eucharistiae sacramento remanere substantiam panis et vini, una cum corpore et sanguine Domini n. I. C., negaveritque mirabilem illam et singularem conversionem totius substantiae panis in corpus et totius substantiae vini in sanguinem; manentibus duntaxat speciebus panis et vini, quam quidem catholica ecclesia aptissime *transsubstantiationem* appellat, anathema sit." Can. 4. „Si quis dixerit, peracta consecratione in admirabili Euch. sacramento non esse corpus et sanguinem D. n. I. C., sed tantum in usu, dum sumitur, non autem ante vel post, et in hostiis s. particulis consecratis, quae post communionem reservantur, vel supersunt, non remanere verum corpus domini, anathema sit." Cat. Rom. P. II. cap. 4. qu. 22. 31. Chemnitii Examen Conc. Trid. P. II. 384 ff.

b) Rodolphi Hospiniani Historia Sacramentaria. Voll. II. f. Genev. 1681. Optime enarravit hist. harum controversiarum Planck *Gesch. d. prot. Lehrbegr.* B. II. III. V. VI.

c) Singula Lutheri et adversariorum scripta, quae huc pertinent, rec. Beck Commentarr. 741 ff. 725 f. Münscher *Lehrb. d. Dogmengesch.* 218. Dolemus quidem, virum illum magnum pugnando contra adversarios ad opiniones duriores et judicia iniqua interdum fuisse abreptum; verum praeterquam quod multum tribuendum est aevi incultioris ingenio et moribus, plurimum indulgendum esse censemus singularibus illis animi viribus saepe luxuriantibus; sine quarum ἐνέργεια magnum magni viri opus felici successu omnino caruisset. Vid. Melanchthon Oratio in funere D. M. Lutheri — in Declamatt. Phil. Mel. ed. Richardii. T. III. theol. Argentor. 1570. 754 f. Oratt. select. ed. Friedemann. Viteb. 1822. T. I. p. 88. „Sed aliqui non mali tamen conquesti sunt, asperiorem fuisse Lutherum, quam debuerit. Nihil disputo in alterutram partem: Sed respondeo id, quod Erasmus saepe dixit: Deus dedit huic postremae aetati, propter morborum magnitudinem, *acrem medicum*." Cf. Heyne Comm. Morbus ingenii humani, alios ad consensum in opiniones suas pertrahendi, signis suis, caussis, effectisque notabilis. Opp. Acadd. T. IV. — — Conf. Aug. art. X. 12. „De coena Domini docent, quod corpus et sanguis Christi *vere adsint et distribuantur* vescentibus in coena Domini, et *improbant secus docentes*." In edit. variata a. 1540 h. l. (p. XX. ap. Hase) legitur: „quod cum pane et vino *vere exhibeantur* corp. et sang. Chr. vescentibus in coena Domini" omissa improbatione secus docentium. — Apolog. art. IV. 157 f.

Art. Smalc. P. III. art. VI. Catech. min. 380 ff. Catech. mai. 402 f.

d) Carolost. pronomen τοῦτο ad corpus Chr., quod in conspectu fuit discipulorum, δεικτικῶς referendum esse, nec cum verbis λάβετε, φάγετε, coniungendum perperam censuit; Zwinglius vocem ἐστὶ tropice per *significat* explicavit (cf. ei. epistola ad Matth. Alberum Rutling. Eccl. 1525. [1524.], Comm. de vera et falsa rel. 1525. et Subsidium de Eucharistia a. eod.; repet. Ien. c. not. I. C. Cramer. 1720. aliaque eius scripta); Oecolampadius verba τὸ σῶμα et τὸ αἷμα de *symbolo* seu *figura corporis* et *sanguinis Chr.* interpretatus est (v. ei. l. de vera et genuina verborum Domini — expositione. Basil. 1525.) Planck l. l. II. 215 ff. 261 ff. 274 ff. Omnino sacrorum emendatores in eo peccarunt, quod de singulis verbis, praesertim de copula ἐστί, quae proprio verbo saepe ne efferri quidem solet in sermone Syro-chaldaico (הָא גַבְרָא f. אִיהוּ הֵיא cf. Exod. 12, 27. 24, 8.), acerrime disceptantes, universam totius instituti rationem ac significationem negligerent. Etenim Syri quoque in tali verborum serie haud raro quidem ܐܝܬ adhibent, quod convenit cum hebr. יֵשׁ, frequentius tamen coniunctis pronominibus utuntur ܗܘܝܘ i. q. הוּא הוּ (rabbin. הוּא). Itaque in Versione syriaca antiqua bis illud (Marc. 14, 22. 1 Cor. 11, 25.), hoc in reliquis, qui huc pertinent, locis est positum. Utrumque vero apud Syros scriptores non solum proprie, sed saepissime etiam dicitur, ubi aliquid symbolica ratione designari volunt. Cf. C. P. W. Gramberg *D. Lehre v. Abendmahl nach d. vorhand. bibl. Erzählungen*, in Schröter u. Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* B. II. H. 4. p. 651 ff. Add. Schulz *D. christl. Lehre vom h. Abendmahl.* p. 132.

e) Planck ib. V. 1. 88 ff. 210 ff.

f) Lutherus unionem sacramentalem eam dixit (Opp. T. XX. 1293. 94. ed. Walch.), qua variae per se panis et corporis essentiae (*Wesen*) ita coniungantur invicem, ut simul dici recte queat, Christi corpus edi, dentibus conteri, faucibus deglutiri, neque tamen quis idem corpus videre aut manu arripere possit. Cf. Form. Conc. Ep. VII. 600. Calvinus, cuius sententiae adstipulantur Articuli Anglicani, Confessio Gallica, Belgica et Brandenburgica, unionem suam non ad veram refert corporis Christi cum pane coniunctionem, sed ad efficaciam potius illam mysticam, quam in panem exserat, ut eo animae nostrae nutriantur ad vitam aeternam. Instit. Chr. relig. l. IV. c. 17. fol. 489. et 495. Ed. Genev. 1592. Zwinglius, cuius vestigia ex parte premit Conf. Helvetica I. et Catechism. Heidelb., Sacramentaliter, inquit, edere, aliud esse non potest, quam *signum* aut *symbolum* edere (Opp. II. f. 215.); quapropter unio-

nem sacram, eam intelligit, qua fide nostra cum Chr. coniungamur, pro beneficiis morteque, quam pro salute nostra perpessus est, gratiam ipsi referentes. Ibid. 882. 481. Zwingli's *sämmtl. Schriften im Ausz. Herausg. v.* L. Usteri *u.* S. Vögelin. Voll. II. Zürich. 1820. 137 f. Cf. Limborch Theol. Chr. l. V. c. 71. §. „Sententia Zwinglii fuit, in coena Domini, verum dari panem ac vinum eaque esse *symbola* ac *signa* corporis I. Chr. pro nobis fracti ac sanguinis pro nobis effusi. Sed Bucerus, Calvinus eorumque sequaces postea addiderunt: licet panis et vinum accipiatur membris et sensibus corporis, ipsum tamen corpus et ipsum sang. Chr. *vere illic esse praesens et exhiberi ac recipi fide.* Videtur illud excogitatum a Bucero, qui pacis studio, ut Lutheranos et Zwinglianos inter se conciliaret, excogitavit modos loquendi ambiguos." Winer *Comparative Darst. d. versch. chr. Lehrbegr.* – L. 1824. p. 78. *Anmerk.* 2. Catech. Heidelb. quaest. 78. (p. 555 ap. Augusti) „Num ergo panis et vinum fiunt ipsum corpus et sanguis Christi? Nequaquam: verum, ut aqua baptismi in sanguinem Christi non convertitur, nec est ipsa peccatorum ablutio, sed *symbolum* tantum et pignus earum rerum, quae nobis in baptismo obsignantur: ita nec panis coenae dominicae est ipsum corpus Christi; quanquam pro ratione sacramentorum et usitata Spiritus de his loquendi forma panis Christi corpus appellatur." Quaest. 79. (ibid.) „Christus non sine gravi caussa sic loquitur (panem appellans suum corpus): Videlicet non solum ut nos doceat, quemadmodum panis et vinum corporis vitam sustentant: sic etiam crucifixum suum corpus et effusum suum sanguinem, vere esse animae nostrae cibum ac potum, quo ad vitam aeternam nutriatur: Verum multo magis ut hoc visibili signo ac pignore nobis certum faciat, nos non minus vere corporis et sanguinis sui, per operationem Sp. s. participes esse, quam sacra ista symbola in eius memoriam ope corporis percipimus. Tum etiam, quod eius passio et obedientia tam certo nostra sit, quam si ipsimet pro nostris peccatis poenas dedissemus et Deo satisfecissemus." — Omnipraesentiam alii *relativam*, alii *absolutam* (*ubiquitatem*) dixerunt, unde serius prodiit controversia *ubiquitistica* dicta. Baumgarten *Gesch. d. Religionsparth.* 1203 ff. Planck V. 2. 106 ff. 153 ff. 270 ff. Nostri quidem demonstrare conati sunt, omnipraesentiam corporis Christi sine expansione, extensione et diffusione cogitari posse et debere, vid. Cotta ad Gerhard L. th. III. 548. X. 182. Negari tamen nequit, ubiquitatem s. omnipr. corporis Chr. localem in Lutheri disputationibus (cf. Apol. Conf. Aug. IV. 157., ubi Melanchthon, ut suam firmaret sententiam, ad Romanae eccles. decretum de *corporali praesentia* Chr. in coena diserte provocat), et uberius tractatam a Formulae Conc. auctoribus (Epit. art. contr. 600. Sol. Decl. 751., 56. 59.) vere traditam

esse, eo potissimum consilio, ut *impanationis* et *consubstantiationis* opprobrium, ab adversariis formulae ipsorum haud iniuste inflictum, repellerent. Monuit contra Gerhardus L. th. X. 165. *consubstantiationem*, quippe quae localem duorum corporum coniunctionem, interdum utriusque corporis commixtionem denotet (qua panis cum corpore et vinum cum sanguine in unam substantiam s. massam coalescere fingitur), in neutra significatione ecclesiae probari. „Non est statim, inquit, consubstantiatio, quando duae substantiae sibi sunt praesentes, sed quando duae substantiae *physico* et *naturali modo coexistunt.* At res coelestis et res terrena in sacra coena physice et naturaliter sibi non sunt praesentes." — Theologi recentiores omnipr. corporis Chr. sic definire malunt, ut sit vis ea, ubicunque coena s. celebratur, operandi. Reinhard *Dogm.* 600. Knapp *Chr. Gl.* II. 508. Verum et eiusmodi circumscripta limitibus notio neque cum sanae rationis praeceptis, neque cum ipsius scripturae s. effatis conciliari potest. Planck II. 511. VI. 762 ff. Stäudlin *Dogmat.* 547. — Henke *KG.* III. 441.

g) Calvini Confess. 1589. Consensio mutua in re sacrament. ministrorum eccl. Tigurinae et I. Calvini. 1549. Inst. Rel. Chr. IV. c. 17. §. 11. ed. Genev. 1592. fol. 489. „Duabus rebus constat sacrum Coenae mysterium: corporis signis, quae ob oculos proposita res invisibiles secundum imbecillitatis nostrae captum nobis repraesentant; et spirituali veritate, quae per symbola ipsa figuratur simul et exhibetur. — Dico, in Coenae mysterio per symbola panis et vini Christum vere nobis *exhiberi* adeoque corpus et sanguinem eius, in quibus omnem obedientiam pro comparanda nobis iustitia adimplevit." §. 18. „Ceterum si oculis animisque in coelum evehimur, ut Christum illic in regni sui gloria quaeramus: quemadmodum symbola nos ad eum integrum invitant, ita sub panis symbolo pascemur eius corpore, sub vini s. distincte eius sanguine potabimur, ut demum toto ipso perfruamur. Nam tametsi carnem suam a nobis sustulit et corpore in coelum ascendit, ad dexteram tamen Patris sedet, h. e. in potentia et maiestate et gloria Patris regnat. Hoc regnum nec ullis locorum spatiis limitatum, nec ullis dimensionibus circumscriptum, quin Chr. virtutem suam, ubicunque placuerit, in coelo et in terra exserat: quin se praesentem potentia et virtute exhibeat, quin suis semper adsit, vitam ipsis suam inspirans, in iis vivat, eos sustineat, confirmet, vegetet, conservet incolumes non secus ac si corpore adesset, quin denique suo ipsius corpore eos pascat, cuius communionem spiritus sui virtute in eos transfundit. Secundum hanc rationem corpus et sanguis Christi in sacramento nobis exhibetur." 19. „Ceterum his absurditatibus (dum sub corruptibilia huius mundi elementa corpus Chr. reducitur, vel infinitum esse dicitur, vel in pluribus simul locis ponitur) sublatis, quicquid

ad exprimendam veram *ſubſtantialemque* corporis ac ſang. Domini communicationem, quae ſub ſacrae coenae ſymbolis fidelibus exhibetur, facere poteſt, libenter recipio; atque ita, ut non imaginatione duntaxat aut mentis intelligentia percipere, ſed ut re ipſa frui in alimentum vitae aeternae intelligantur." 81. „Chriſtus praeſens illis non videtur, niſi ad nos deſcendat. Quaſi vero ſi ad ſe nos evehat, non aeque potiamur eius praeſentia. Ergo tantum de modo quaeſtio eſt; quia Chriſtum ipſi in pane locant, nobis autem non ducimus fas eſſe, eum e coelo detrahere." 82. „Fide nos iſta corporis participatione non minus laute affluenterque paſcimur, quam qui Chriſtum ipſum e coelo detrahunt." Calvin. de ſ. coena, apud Hoſpinian. II. 178.: „Fatemur, ait, omnes nos quum iuxta Domini inſtitutum fide ſacramentum recipimus, *ſubſtantiae* corporis et ſanguinis Domini vere fieri participes." In Form. Conc. (Sol. decl. art. VII.) Calvini ſententiam haud probe traditam eſſe, docuit Planck *Geſch. d. proteſt. Lehrbegr.* VI. 732 ſſ.

h) Planck V. II. VI. 416 ſſ. Henke III. 326 ſſ. 341 ſſ.

i) *Anabaptiſtae* et *Mennonitae* coenam ſ. tantum caerimoniam eccleſiaſticam eſſe docent, memoriae mortis Chriſti recolendae inſervientem. Gerhard X. 164.

k) *Sociniani* et *Arminiani* euchariſtiam eſſe ritum *mnemonicum* a Chriſto praeceptum, contendunt, Zwinglii decretis adſentientes, niſi quod pronomen τοῦτο, in inſtitutionis formula uſurpatum, ad fractionem panis et effuſionem vini referunt. Catech. Rac. c. 3. Confeſſ. Remonſtr. c. 23.

l) *Quakeri* uſum coenae ſ. plane reiiciunt: „Figura aliquando in eccleſia Apoſtolica imbecillium cauſa celebrata, ſed veluti umbra, ubi ſubſtantiam aſſecuti ſumus, ceſſans et hodie Chriſtianis minime incumbens." Barclay Apolog. theol. vere Chriſt. theſ. 13. §. 6 ſſ.

m) Chr. Aug. Heumann, theologus Gotting., Reformatorum doctrinam defendit libro memorabili, quem poſt mortem ipſius demum edidit Sack: *Erweis, daſs d. Lehre d. ref. Kirche v. Abendmahl d. wahre ſey.* Eisl. u. Wittenb. 1764. Unde hac de re controverſia extitit. Beck 759.

n) Gruner Inſtitut. theol. dogm. 581. Cannabich *Kritik d. prakt. chr. Religionslehre.* III. 1818. 228 ſ. — Paulus *Commentar.* III. 557. Kaiſer *Bibl. Theol.* II. 88 ſ. (Nova ſ. coenae explicatio nuper propoſita in l.: *Das heil. Abendmahl* v. Dr. Hr. Stephani. Landsh. 1811. 2. *A.* 1825., qua coena illa pro epulo quodam foederali, vox σῶμα pro גּוּף הַפֶּסַח Rabb., corpore paſchali, ſ. agno paſchali, cibo foederali, ſumitur — et philologicis et hiſtoricis premitur difficultatibus, de quibus v. *Allg.*

Lit. Ztit. N. 51. 1818.) — Plurimorum theologorum recentt., coetui Luth. addictorum, scripta dogmatica huc referri possunt, v. c. Henke Lin. hist. Chr. 285 ff. Stäudlin *Dogm. u. Dogmengesch.* 527 f. Ammon *Wissenschaftl.-prakt. Theol.* 260. J. E. C. Schmidt *Lehrb. d. Dogmat.* 358. L. Th. Kosegarten *Des Herrn Abendmahl.* 2. *A.* L. 1802. F. H. C. Schwarz *Grundriss d. kirchl. protest. Dogm.* §. 164. — Kantius quoque (*Relig.* 292 f. add. Tieftrunk *Censur d. protest. Lehrbegr.* III. 299 ff.) peculiarem quandam Dei operationem cum f. c. coniungi negavit. — G. A. Kuperti in l.: *Des h. Abendmahls ursprüngliche, bedeutsame u. würdige Feier.* Hannov. 1821. verbis institutionis f. c., quae negat ad memoriam tantum mortis Iesu pertinere, vindicat significationem quandam spiritualem, mystico-allegoricam, qua perceptio Christi ipsius adumbretur. („*Ihr Jünger, nehmet mich ganz in euch auf! Tretet von jetzt an mit mir in die genaueste Vereinigung!*" p. 139.)

Scriptiones istas, quibus Io. Gottfr. Scheibel nuper sententiam Lutheranam denuo commendare simulque pericula ecclesias evv. consociandi impugnare studuit (*Das heil. Opfermahl — . Predigt.* Bresl. 1821. *Das Abendmahl des Herrn. Bibellehre u. histor. Untersuch. mit Bezug auf zwei Recens. u. die Union.* Ib. 1821.), bene explosit Io. David. Schulz l. *Unfug an heil. Stätte, oder Entlarvung Hrn. J. G. Scheibel's.* L. 1822. Contra quem denuo insurrexit J. G. Scheibel l. *D. Abendmahl d. Herrn. Historische Einleitung. Bibellehre u. Gesch. derselben.* Bresl. 1823., argumentis gravioribus tamen haud allatis. Docte et subtiliter denuo in verum effatorum scripturae f. super coena f. sensum inquisivit remque egregie absolvit D. Schulz l. *Die chr. Lehre v. h. Abendmahl nach d. Grundtexte des N. T.* L. 1824., ubi huius ritus significatio symbolica recte defenditur. Cf. Wachler *u.* Schulz *Theol. Annalen. Dec.* 1823. p. 1025 ff. Joh. Schulthess *D. ev. Lehre v. h. Abendmahl.* L. 1824. Alia hac de re scripta cum supra ll. rec. Bengel *Neues Archiv f. d. Theologie.* II. 3. St. Tüb. 1824. Formulam Lutheranam mystica quadam ratione exornatam, nuperrime commendare studuit Th. Schwarz *Ueb. d. Wesen des h. Abendmahls. Freimüthige Worte an beide ev. Confessionen.* Greifsw. 1825. p. 56. „*Die höhere chemische Vermischung des geistl. Worts u. des ird. Brots u. Weines zu einem Dritten, welches Leib u. Blut Christi ist, kann nur möglich gemacht werden durch die Allmacht Gottes, und ist ein unergründliches Mysterium. — Er (der Heiland) hat sich mit dem Herzen in dieser Darbietung vermählet, wie ein Bräutigam mit der Braut, nachdem der Segen über sie gesprochen ist, u. also göttliche*

Art in unsere Leiblichkeit gepflanzet, so dass wir seines Fleisches und Blutes wurden." Cf. §. 173. *b.*

o) Zachariae Doctrinae Chr. inst. 329. Reinhard *Dogmat.* 600. 4. *A.* Storr *Dogm.* 710. T. W. Hildebrand *Versuch üb. d. Sinn u. d. Verheissung Christi bei d. Stiftung d. Abendmahls.* Freib. 1816.

p) Planck II. 33 ff. 144. 350 f.

q) Scripta hac de re l. Beck 761 f. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 782.

§. 176.

Doctrina ecclesiastica.

In ecclesia Lutherana post Formulam Conc. promulgatam, reiecta quavis alia doctrina eo tempore cognita [a]), hanc sententiam subtilius explicarunt atque comprobarunt theologi, qua sacram coenam esse docuerunt *fruitionem* panis et vini solennem ab ipso Iesu Christo eum in finem praescriptam, ut, qui hac coena utantur, *sub, in* et *cum* pane atque vino benedicto, per unionem *sacramentalem*, quae qualis sit intelligi non possit, fruentes Christi corpore et sanguine, mortis ipsius memoria celebrata, peccatorum veniam consequantur et in fide pietateque confirmentur. Addiderunt, in hac coena s. corpus et sanguinem Christi *vere* et *substantialiter* adesse, idque vi verborum institutionis, adeo, ut corpus et sanguis Christi non tantum spiritualiter per fidem, sed ore etiam, neque tamen *capernaitice* (Io. 6, 26.), sed supernaturali et coelesti modo sumatur [b]), et quidem a quibuscunque hac coena, vel etiam indigne, fruentibus, id quod Calviniani improbant. Distinxerunt theologi in hoc sacramento ulterius explicando et res *invisibiles* (coelestes), quae sunt corpus et sanguis Christi, et res *visibiles* (terrestres) [c]) (elementa, species, *στοιχεῖα, σύμβολα, τύπους*), panem, azymum nempe (*oblatas*), et vinum [d]). Formam huius sacramenti *internam* posuerunt in rei visibilis cum invisibili commu-

ne, formam *externam* in actionibus singulis, quibus agitur, s. tribus hisce actibus sacramentalibus, *consecratione* (*εὐλογίᾳ*), scilicet *declarativa*, non *effectiva* onsecr. *destinationis*, non *unitionis*), eaque duo momenta discernuntur, preces et verba institutionis, *distributione* (*δόσει*), et *acceptione* (*λήψει*), quae absolvitur ra panis manducatione et sequente vini bibitione [e]). uo facto repudiantur, quas ecclesia Romana probavit, *evatio* et *adoratio* symbolorum, *asservatio* panis eucharistici et *circumgestatio* eiusdem. Quamquam recte ocent, eucharistiam saepius et a pluribus simul in aedibus sacris esse celebrandam, tempus tamen haud denitur [f]) et singulis aegrotis etiam usus huius sacramenti domesticus conceditur; verum a publicis ecclesiae doctoribus administrandus [g]). Admittendos autem esse ad coenam s. iudicat ecclesia, quicunque *confirmatione* in societatem Christianorum recepti, fide et animo bene praeparato (1 Cor. 11, 26.), *confessi* prius *peccata* [h]) et *absoluti*, ad hoc sacramentum pie celebrandum accesserint. Quibus positis, infantes [i]) et mente capti et peccatores manifesti atque obstinati [k]) iure meritoque excluduntur.

Conf. Aug. X. 12. de abus. I. 21. Apol. IV. 157 ff. Art. Smalc. P. III. art. VI. 330. Cat. min. 380. Cat. mai. 402. Form. C. Epit. art. VII. 597 ff. Sol. decl. VII. 724 ff. Chemnit. L. th. III. 402 ff. Calov. Syst. L. th. X. 184. Quenstedt Theol. did. pol. II. 1181 ff. Gerhard L. th. X. 165 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 335 ff. I. A. Ernesti Repetitio et assertio Luther. sententiae de S. C. Opp. theoll. 135 ff. Add. Morus Comm. in epit. II. 580 ff.

a) Cotta ad Gerh. X. 165 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 375 ff.

b) Manducatione Capernaitica „corp. Chr. dentibus laniari, et instar alterius cuiusdam cibi, in corpore humano digeri" significatur. Form. Conc. Epit. 604. „Tametsi participatio illa ore fiat, tamen modus spiritualis est." Ib. Sol. decl. 756. Itaque manducationem corporis et sanguinis Christi in coena s. exhibiti *oralem* Lutherani defenderunt. — Omnino haec tria trium coetuum de s. coena verba notata sunt: *transsubstantiatio*, *unio*, *figura*.

c) Iren. adv. haer. IV. 34., eucharistiam duabus rebus constare, terrena et coelesti, primus monuit.

d) Pro azymis, a Christo adhibitis, ecclesia antiquior diu pane fermentato, sec. VIII et IX autem ecclesia occidentalis primum non fermentato usa esse videtur, neque tamen constanter ante sec. XI, quo, graeca quidem ecclesia panis fermentati usum retinente, placentulae istae orbiculares, *hostiae*, *oblatae* dictae, coeperunt usurpari. Dallaeus de cultibus religiosis Latinorum. Genev. 1641. 4. Bingham Antt. eccl. VI. 266 ff. Gerhard X. 80 ff. Beck 726 f. Morem panes rotundos adhibendi eosque in frusta frangendi antiquiorem (Bingham l. l. 370 ff.) restituerunt plerique *Calviniani*, quorum ecclesiae, licet et azymi in eucharistia usus iis liber sit, fermentato pane plerumque utuntur, itemque *Sociniani*. Gerhard X. 279 ff. In ecclesia evangelica pro vino aqua temperato, quo eccl. antiquior usa est, et graeca et romana, haec quidem iussu Conc. Trid. (Sess. XXII. c. 7.) etiamnunc utitur, variis de causis placuit merum adhiberi. Gerhard X. 39 ff. Commemorantur ὑδροπαραστάται, h. e. qui mera aqua in eucharistia utebantur, apud Theodoret. Haeret. fab. p. 208. coll. Epiphan. haeres. 46. Hi fuere Encratitae, Severiani, al. sec. II. Cf. Clem. Al. Strom. I, 19. *Aquarios* nominavit Augustin. haeres. 64. Cf. Iren. 5, 1. Cyprian. ep. 43. (De *liquoristica* sec. XVI controversia vid. Henke *KG*. III. 365.) Ob indolem huius ritus symbolicam praeferendum est vinum rubrum, quali Christum esse usum probabile est.

e) Form. Conc. Sol. decl. VII. p. 750. „Ad visibilem actionem coenae Dominicae requiritur consecratio, seu verba institutionis; distributio et sumtio, seu externa, quae dicitur, oralis manducatio benedicti panis et vini; item corporis et sanguinis Christi perceptio." Add. p. 749. — Ceterum iam in antiqua ecclesia inter distributionem recte repetita esse verba Christi: *Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, τοῦτο τὸ αἷμά μου·* docuit Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 742 f. *Consecrationem* autem vocarunt etiam ἐπίκλησιν πνεύματος ἁγίου, invocationem sp. s., „ut Deus mitteret spiritum s. super dona proposita, qui eadem cum corpore et sanguine domini divina potentia sua uniat." Buddeus p. 1151.

f) Gerhard X. 416. „Quamvis vero circa tempus paschatis, et quidem vespera diei, institutio huius sacramenti facta sit, nequaquam tamen hoc ipso ad certum anni ac diei tempus administratio eiusdem alligata censeri debet, sicut olim *Tessaradecatitae*, *Quartadecimani* et *Paschalitae* statuerant, diem decimum quartum Martii (rectius mensis Nisan) ad coenae dominicae usurpationem requirebant; sed quoties vere pius consolatione in hoc mysterio proposita indiget, *seque probare* potest, toties citra superstitiosum temporis

discrimen ad illud accedere et potest et debet." In ecclesia primitiva, apostolicae vicina, inter crudelissimas adversariorum vexationes, singulis fere diebus Christiani coena s. utebantur; postea singulis diebus dominicis (Augustin. de eccles. dogm. c. 53.), alii tribus festis praecipuis. Concil. Lateranense a. 1215 praeside Innocentio III h. coenae s. usum ad festum diei resurrectionis Iesu Chr. adstrinxit. Lutherus in catech. min. praefat. 364. et mai. 560. crebriorem s. coenae usum commendavit.

g) Aug. Conf. Art. XIV. 13. „De ordine ecclesiastico docent, quod nemo debeat in eccl. publice docere, aut *sacramenta* administrare, nisi rite vocatus." Cf. Artt. Smalc. de potestate et iurisd. episcopor. 353. „In casu necessitatis absolvit etiam Laicus et fit minister ac pastor alterius."

h) Confessio peccatorum, quanquam pro instituto mere humano recte habetur, nullis Iesu Chr. Apostolorumve effatis sancito, a sacrorum emendatoribus, sicut absolutio, non est abolita. Minime tamen ad eam requiritur enumeratio omnium vel singulorum delictorum. (Conf. Aug. de abus. IV. 27. „Confessio in ecclesiis apud nos non est abolita. Non enim solet porrigi corpus Domini, nisi antea exploratis et absolutis." Apolog. Conf. Aug. VI. 181.) Confessioni et absolutioni *privatae* temporis successu plurimis in ecclesiis Lutheranis *publica* vel addita vel substituta est.

i) Coenam s. et infantibus concedere, quod, sec. III in Africana ecclesia iam usitatum, ipse Augustinus vel necessarium esse ad salutem aeternam consequendam ex Io. 6, 50. duxit (ep. 109. de pecc. mer. et rem. I. 27.), in ecclesia occidentali sec. XII abrogatum est (cf. 1 Cor. 11, 29.); in eccl. orientali tamen haec eucharistia infantum mansit. Cf. Petr. Zorn Historia eucharistiae infantium. B. 1736.

k) Gerhard X. 381 s. Baumgarten III. 380 s. cf. Luth. Catechism. mai. 562 s. — Teste Luca (ev. 22, 20. 21.), etiam Iudas Cariotensis coenae s. a Christo institutae interfuit. Cf. tamen Io. 13, 30.

§. 177.

Epicrisis.

Quanquam formula illa Lutherana ad proprium verborum institutionis sensum propius accedere videtur, et mystica quadam rerum invisibilium adumbratione, quae ad excitandos fovendosque sensus pios in animis

rudiorum potissimum haud inepta est, admodum sese commendat; gravissimis tamen impugnata est argumentis, partim philosophicis, partim philologicis, aegerrime refutandis. *Primum* fieri non potuit, ut Christus, vivus adhuc, corpore et sanguine integro, cum suis coenae accumbens, corpus et sanguinem vere et substantialiter iis porrigeret, et ut discipuli, Iesum praesentem coenaeque accubantem contuentes, tale quid, nulla quidem inusitati cuiusdam sensus verborum aut mysterii alicuius mentione adiecta, eum eloqui, fingerent. Iesum autem non in omni hoc loco proprie locutum fuisse, apparet e Luc. 22, 20., ubi calicem novum foedus appellasse perhibetur. Accedit, quod Apostoli, quibus lege Mosaica strenue interdictum erat sanguine vesci (Lev. 17, 10 ff. coll. 3, 17. 7, 26 f. Gen. 9, 4. Deut. 12, 16. 23. al.), sacro quodam horrore perculsi eiusmodi epulas Thyesteas repudiaturi fuissent, si vero sanguine et corpore summi benefactoris ipsis vescendum erat [a]). *Deinde* cogitari nequit, corpus et sanguinem Christi etiamnunc in coena s. vere exhiberi, quia, ex ipsorum formulae istius defensorum sententia, Christo ad dextram Dei exaltato nec corpus terrestre nec sanguis animalis esse potest; sin autem aliud quoddam corpus, glorificatum, quod dicitur, illi attribueris (§. 130.), nihilo magis fit clarum, eiusmodi corpus, ubicunque eucharistia celebratur, vere adesse vel saltem operari posse; namque commentum illud de unione sacramentali plane incomprehensa, at vero credenda, ad Scholasticorum somnia omnino relegandum est [b]). *Denique* manifestum est, exhibitionem veri et substantialis corporis et sanguinis Christi in s. coena plane nullius frugis esse, quippe quum eiusmodi effectus supernaturalis nec experientia percipi queat, nec aliud quicquam, quam quod simplici panis et vini usu, efficiatur. Quae quum ita sint, per se patet, Iesu Christo, qui sapientissime cultum Dei internum eundemque rationalem praecepit (Io. 4, 24. 6, 63. Rom.

2, 1. 1 Thess. 5, 21.), sententiam istam omnino attribui non posse, nisi luculentissimis scriptorum ss. testimoniis confirmata fuerit.

a) Schulz *Die chr. Lehre v. heil. Abendmahl.* L. 1824. p. 70 ss. Animus ingenuus et qui nondum omnem humanitatem exuit, non potest non ingenti horrore perfundi, incidens in eam cogitationem, ut sibi vescendum sit carne ac sanguine hominis, nedum summi benefactoris, amici, magistri. Itaque discipuli Christi non sine cunctatione ac vehementi contradictione, quam aliis in rebus miris ac novis sibi visis prae se ferre non dubitarent, fructum tam flagitiosum et inauditum, tanquam legem, imponi sibi passuri fuisse videntur. Quum vero in sacra coena instituenda nihil eos offenderet ac miros haberet, cogitasse videri debent de fructu, qui, quanquam sub imagine oblatus, tamen animo, non corpore perciperetur. — Praeterea quod Iudaeis eo tempore gravi lege interdictum erat, ne sanguine vescerentur, hoc ne iis quidem licebat, qui e paganorum numero inter Christianos recepti essent. Iam vero si in s. c. instituenda Apostolis verus sanguis bibi visus esset, necesse erat, ut hunc usum a ceteris secernerent, quantumque Christi sanguis vetito potu distaret, ostenderent, vel leviter saltem significarent. Veruntamen nusquam in N. T., ubi communes Christianorum epulae, quibuscum s. c. usus coniungi soleret, commemorantur, ne minimum quidem additur, quod indicet, corpore gustari sanguinem et corpus Christi; imo potius de animo Christi suscipiendo, de voluntate eius per discipulos propaganda, de memoria eius inter suos non interitura narratur ac praecipitur; quemadmodum etiam Ioannes Iesum ipsum nihil aliud commemorantem exhibet, nisi beneficia sua hominibus tributa, sed quae sub sensus non cadant, nec nisi animum ad omnem virtutem excolendum spectent (Ev. 6, 63.).

b) Cic. de nat. deor. I. c. 26. „In Deo quid sit *quasi corpus*, aut *quasi sanguis*, intelligere non possum; ne tu quidem; sed non vis fateri." Ib. III. 16. „Quum fruges *Cererem*, vinum *Liberum* dicimus," [panem *corpus Christi*, vinum sanguinem Christi,] genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, Deum credat esse?" Cf. Knapp *Chr. Gl.* 506. — Schulz l. l. p. 5. *„Mit Gott und göttlichen Dingen, mit der Geisterwelt, vermögen wir nimmer auf sinnliche Weise, nur mittelst unseres lebendigen Geistes, welcher göttlichen Ursprungs und göttlicher Art ist (Apostelg. 17, 28. 29.), in Berührung und Gemeinschaft zu kommen (1 Cor. 2, 14.)."* — p. 69. *„Die Vorstellung von einem — zu genie-*

fsenden leiblichen Christus erscheint als ein unchristlicher, zumal ganz unevangelischer Reliquiendienst."

§. 178.

Continuatio.

E singulis librorum ss. effatis de s. coena diligenter examinatis facile intelligitur, Luthero sancte servatae a se verborum proprietatis opinionem illusisse; non tam enim sententiae his verbis expressae curiosus indagator, quam nudorum verborum potius et sensus, quem ipse subiecerat his verbis, pertinax defensor fuit a). Paulus Apostolus, qui solus narrationem ab Evangelistis traditam de hoc ritu brevissimam paucis commentatus est, pane et vino in eucharistia nos frui diserte affirmat (1 Cor. 11, 26—28.). Nec verba de eo adiuncta, qui indigne hac coena utitur („*ἔνοχος ἔσται τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ κυρίου — μὴ διακρίνων τὸ σῶμα τοῦ κυρίου*" — vv. 27. 29.), ullo modo nexum quemquam *substantialem* inter corpus sanguinemque Christi et inter symbola declarant, sed simpliciter e signo aut symbolo rei cuiusdam contemto ad ipsius rei signatae contemtum recte concludi significant. Praeterea Christus ipse, apud Ioannem (Ev. 6, 56. 63.), omnem fructum carnis et sanguinis sui proprie acceptum repudiavit, seque dictione ista allegorica duriore (comm. 50 ss.) intimam tantum doctrinae suae perceptionem intelligi voluisse b), aperte testatus est. Argumentum denique, quod e *κοινωνίᾳ τοῦ αἵματος κ. τ. σώμ. τοῦ Χρ.* 1 Cor. 10, 16 ss. commemorata petitur, iam iis, quae supra (§. 173.) disseruimus, refutatur; ac si pressius urgeretur, idem paganos quoque Diis suis vere frui aeque probaret. Zwingliana vero formula, omnia referens ad vivam significationem et piam Christi expiatoris contemplationem, simplicitate facilique intellectu quidem admodum commendabilis est, hoc tamen vitio laborat, quod non omnem huius instituti sensum sym-

bolicum comprehendit atque adumbrat, quippe quae, cur symbolis in coena s. exhibitis vescendum sit, parum explicat.

a) Henke Lin. fid. Chr. 249.

b) Schulz l. l. p. 163 ff.

§. 179.

Conclusio.

In tanta opinionum et superstitionum diversitate, qua implicatur ac depravatur huius coenae vera ratio et solennitas peculiaris, iam videndum est, qui significatus ex universis scriptorum ss. effatis, quae *symbolicam* et *mnemonico-practicam* huius instituti indolem satis perspicue demonstrant, eucharistiae etiamnunc recte possit attribui. 1. Panis in frusta fractus et vinum e vase ampliore in calicem effusum signa seu figurae sunt corporis Christi necati et sanguinis eius effusi ideoque symbola mortis, quam subiit in commodum cultorum suorum (ὑπὲρ ὑμῶν, ὑπὲρ πολλῶν), inprimis ad doctrinam salutarem ipsis propositam confirmandam. 2. Vinum effusum simul symbolum referens sacrificii alicuius foederalis, vel potius sanguinis victimarum, quo foedera sanciri solebant et quo ipsum religionis Mosaicae institutum sub foederis nomine sancitum est (Ex. 24, 8. Hebr. 9, 19—23.), non solum inaugurationem religionis recens institutae ob oculos ponit (Hebr. 13, 20.), sed etiam omnes huius coenae participes ad profitendam religionem Christianam initiat atque obstringit. 3. Praeterea symbolis in eucharistia exhibitis mors Christi tanquam insigne quoddam sacrificium piaculare proponitur, in locum omnium ante usitatorum expiationis rituum suffectum, quo, doctrina Christi solenniter sancita, nova quaedam hominibus ad veniam peccatorum obtinendam via aperta est. 4. Ipsa autem susceptio symbolorum mortis Christi in s. coena prae-

E
tes ex
vatae a
non ta
indagat
quem
fuit a).
Evange
commu
disforte
eo adiu
vos om
ad omne
quemq
Christi
aut ij n
tus co
Christus
finctum
chavit,
ad II)

§. 180. a.

Continuatio.

Est ergo sacra coena solennis *fruitio* panis et vini quam symbolorum mortis Christi, quam qui celent, huius mortis et omnis meriti Christi, maxime o disciplinae et exempli eius, modo solenni admo-ı, ad veram in Deum et Christum pietatem et ad hu-ıitatem erga alios excitantur atque obstringuntur, ıpe veniae peccatorum felicitatisque aeternae, sum- et indefesso virtutis studio parandae, imbuuntur. panis et vinum in eucharistia exhibita signa non so-ı *significantia* recte dicuntur, sed etiam signa s. sym-a *exhibitiva*, quippe quae morali quadam ratione ım Christum, qualis et quantus fuit doctor ille divi- doctrinam suam morte obsignans, fruentibus re-ıesentant, ac strenue illum sequendi officium gravis-ıe iisdem iniungunt (Io. 6, 56.), ita, ut ad illius emplum pro vero honestoque vel mortem subire haud ıeant *a*). Haec explicatio et cum verbis institutio-ıs, et cum ceteris N. T. praeceptis purioribus optime ıngruit. Praeterea eo commendatur, quod magister 'e sapientissimus, si alium quenquam sensum mysti-ım verbis ab ipso pronunciatis a discipulis tribui vo-ıisset, id ipsum diserte monere haud omissurus erat. tsi vero hic ritus, quatenus vel vera vel symbolica uadam corporis humani manducatione et sanguinis ıumani bibitione continetur, recentioris aetatis homi-ıum iudiciis et moribus non aeque, ac populorum an-iquiorum opinionibus atque institutis convenit; tamen t nostra aetate, dummodo sapienter et aevi cultioris ıgenio accommodate institutus fuerit *b*), in usum mo-ılem optime converti potest. Quare valde optandum t, ut frequentior huius sacramenti usus, cui tam gra-ı insunt ad pietatem humanitatemque incitamenta, ıiore totius instituti explicatione et administratione,

scripta haud obscure indicat, in societatem seu communionem quandam illos, qui eadem fruuntur, venire Christi ipsius mortem perpessi, ita, ut Christum, morali quadam ratione coena utentibus praesentissimum, h. e. universam eius doctrinam exemplo et morte ipsius confirmatam, in se quasi recipiant (1 Cor. 11, 16 ff. Io. 6, 56. 63.) a). — 5. Coena illa solennis non nisi coniunctim cum aliis celebranda b) praeclarissime adumbrat aequalem omnium mortalium coram Deo, legis moralis summo auctore atque vindice, conditionem et mutui amoris vinculum, quo Christi cultores inprimis inter se coniunguntur. (1 Cor. 10, 17.) — 6. Ex his vero consequitur, hunc ritum nostra quoque aetate ab omnibus Christianis vario cum fructu salubri coram celebrari posse, imo debere, dummodo animo bene praeparato ad eum accesserint. (1 Cor. 11, 27.)

a) Paulus *Heidelb. Jahrb.* 1824. *Nov.* p. 1054: „*Seine leibliche Gegenwart benutzen nannte Jesus nach Joh.* 6, 53—57. *orientalisch das Essen seines Leibes und Blutes. Für das orientalische Bild, eine Buchrolle zu essen, für den Begriff ihren Sinn ganz in sich aufzunehmen* (*Ezech.* 3, 1. *Apok.* 10, 9. *etwa mit dem Latinismus:* Ciceronem in succum et sanguinem convertere." Cf. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 4.. qui *fruendo* symbolis quicquam significari negat (*dass in dem Geniessen dieser Symbole keine Bedeutung liege, nur im Haben, Sehen, Gebrauchen*), rationibus tamen non allatis.

b) *Privata* quae dicitur communio, („missa privata") a Luthero ipso improbata (Artt. Smalc. P. II. a. II. 306.) coll. Mel. A. C. de abus. III, 24.), a theologis recentioribus passim commendata (Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 789.), nemini nisi aegrotis recte conceditur, verum sic instituenda, ut familiae, propinqui aut amici huic ritui celebrando intersint. Reinhard *Dogm.* 604. Cf. Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 740 f. Knapp *Chr. Gl.* II. 488.

§. 180. a.

Continuatio.

Est ergo sacra coena solennis *fruitio* panis et vini tanquam symbolorum mortis Christi, quam qui celebrant, huius mortis et omnis meriti Christi, maxime vero disciplinae et exempli eius, modo solenni admoniti, ad veram in Deum et Christum pietatem et ad humanitatem erga alios excitantur atque obstringuntur, et spe veniae peccatorum felicitatisque aeternae, summo et indefesso virtutis studio parandae, imbuuntur. Sic panis et vinum in eucharistia exhibita signa non solum *significantia* recte dicuntur, sed etiam signa f. symbola *exhibitiva*, quippe quae morali quadam ratione totum Christum, qualis et quantus fuit doctor ille divinus doctrinam suam morte obsignans, fruentibus repraesentant, ac strenue illum sequendi officium gravissime iisdem iniungunt (Io. 6, 56.), ita, ut ad illius exemplum pro vero honestoque vel mortem subire haud timeant [a]). Haec explicatio et cum verbis institutionis, et cum ceteris N. T. praeceptis purioribus optime congruit. Praeterea eo commendatur, quod magister ille sapientissimus, si alium quenquam sensum mysticum verbis ab ipso pronunciatis a discipulis tribui voluisset, id ipsum diserte monere haud omissurus erat. Etsi vero hic ritus, quatenus vel vera vel symbolica quadam corporis humani manducatione et sanguinis humani bibitione continetur, recentioris aetatis hominum iudiciis et moribus non aeque, ac populorum antiquiorum opinionibus atque institutis convenit; tamen et nostra aetate, dummodo sapienter et aevi cultioris ingenio accommodate institutus fuerit [b]), in usum moralem optime converti potest. Quare valde optandum est, ut frequentior huius sacramenti usus, cui tam gravia insunt ad pietatem humanitatemque incitamenta, saniore totius instituti explicatione et administratione,

scripta haud obscure indicat, in societatem seu communionem quandam illos, qui eadem fruuntur, venire Christi ipsius mortem perpessi, ita, ut Christum morali quadam ratione coena utentibus praesentissimum, h. e. universam eius doctrinam exemplo et more ipsius confirmatam, in se quasi recipiant (1 Cor. 10, 16 ff. Io. 6, 56. 63.) [a]). — 5. Coena illa solennis non nisi coniunctim cum aliis celebranda [b]) praeclarissime adumbrat aequalem omnium mortalium coram Deo, legis moralis summo auctore atque vindice, conditionem et mutui amoris vinculum, quo Christi cultores intimis inter se coniunguntur. (1 Cor. 10, 17.) — 6. Ex his vero consequitur, hunc ritum nostra quoque aetate ab omnibus Christianis vario cum fructu salubri concelebrari posse, imo debere, dummodo animo bene praeparato ad eum accesserint. (1 Cor. 11, 27.)

a) Paulus *Heidelb. Jahrb.* 1824. *Nov.* p. 1054: „*Seine leibliche Gegenwart benutzen nannte Jesus nach Joh. 6 53—57. orientalisch das Essen seines Leibes und Blutes. Für das orientalische Bild, eine Buchrolle zu essen, für den Begriff ihren Sinn ganz in sich aufzunehmen* (*Ezech.* 3, 1. *Apok.* 10, 9. *etwa mit dem Latinismus:* Ciceronem in succum et sanguinem convertere.)" Cf. Baumgarten-Crusius *Bibl. Theol.* p. 42. qui *fruendo* symbolis quicquam significari negat (*dass in dem Geniessen dieser Symbole keine Bedeutung liege, nur im Haben, Sehen, Gebrauchen*), rationibus tamen non allatis.

b) *Privata* quae dicitur communio, („missa privata") a Luthero ipso improbata (Artt. Smalc. P. II. a. II. 306.) coll. Mel. A. C. de abus. III, 24.), a theologis recentioribus passim commendata (Doederlein Inst. Theol. Chr. II. 789.), nemini nisi aegrotis recte conceditur, verum sic instituenda, ut familiae, propinqui aut amici huic ritui celebrando intersint. Reinhard *Dogm.* 604. Cf. Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 740 f. Knapp *Chr. Gl.* II. 488.

§. 180.

§. 180. a.

Continuatio.

Est ergo sacra coena solennis *fruitio* panis et vini tanquam symbolorum mortis Christi, quam qui celebrant, huius mortis et omnis meriti Christi, maxime vero disciplinae et exempli eius, modo solenni admoniti, ad veram in Deum et Christum pietatem et ad humanitatem erga alios excitantur atque obstringuntur, et spe veniae peccatorum felicitatisque aeternae, summo et indefesso virtutis studio parandae, imbuuntur. Sic panis et vinum in eucharistia exhibita signa non solum *significantia* recte dicuntur, sed etiam signa s. symbola *exhibitiva*, quippe quae morali quadam ratione totum Christum, qualis et quantus fuit doctor ille divinus doctrinam suam morte obsignans, fruentibus repraesentant, ac strenue illum sequendi officium gravissime iisdem iniungunt (Io. 6, 56.), ita, ut ad illius exemplum pro vero honestoque vel mortem subire haud timeant [a]). Haec explicatio et cum verbis institutionis, et cum ceteris N. T. praeceptis purioribus optime congruit. Praeterea eo commendatur, quod magister ille sapientissimus, si alium quenquam sensum mysticum verbis ab ipso pronunciatis a discipulis tribui voluisset, id ipsum diserte monere haud omissurus erat. Etsi vero hic ritus, quatenus vel vera vel symbolica quadam corporis humani manducatione et sanguinis humani bibitione continetur, recentioris aetatis hominum iudiciis et moribus non aeque, ac populorum antiquiorum opinionibus atque institutis convenit; tamen et nostra aetate, dummodo sapienter et aevi cultioris ingenio accommodate institutus fuerit [b]), in usum moralem optime converti potest. Quare valde optandum est, ut frequentior huius sacramenti usus, cui tam gravia insunt ad pietatem humanitatemque incitamenta, saniore totius instituti explicatione et administratione,

nec minus procerum exemplo, hoc sacramento saepius utentium, denuo commendetur. Ceterum quum illa opinionum quarundam diversitate vis et fructus sacrae coenae minime periclitetur, et quum ipsa scriptura s., permittente providentia divina, brevissime tantum et obscurius de hoc ritu praeceperit; dissensus a vulgari aliqua sententia, modo ne finis sacramenti moralis omnino negligatur, nemini opprobrio esse potest c).

a) Ruperti V. Cl. l. supra (§. 175. *n.*) l. eandem fere sententiam amplexus est.

b) Quum fuerint, qui communionem calicis valetudini infestam esse demonstrarent (v. Gruner *Almanach für Aerzte, fürs Jahr* 1783. p. 87 ff. 1785. 159 ff.), videndum est, ut pericula inde metuenda praecaveantur et avertantur, v. c. usus calicis, e quo per fistulam vinum sugitur, in nonnullis ecclesiis conservatus, abrogetur. De *fistulis eucharisticis*, iam sec. VIII. in ecclesia occidentali usitatis v. I. Vogt Historia Fistulae eucharisticae. Brem. 17.. Ed. 2. 1771. *Curiositäten.* B. IV. St. 4. 324 ff. *Die Abendmahls-Röhrlein*, ubi varia hac de re scripta laudantur.

c) Reinhard *Dogm.* 4. *A.* p. 591. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* 3. *A.* 738.

§. 180. b.

De consociandis ecclesiis Lutheranis et Reformatis.

Excolenda ratione humana et philosophia, itemque scripturae s. interpretatione res eo pervenit, ut prudentiores ecclesiarum Lutheranae et Reformatae sodales sibi persuaserint, religionis Christianae maximum momentum esse in moribus ad bene honesteque vivendum regendis et ad Christi exemplum disciplinamque pie conformandis; iidemque bene perspexerunt, vanas esse in retinendis istis de praesentia Christi substantiali (§. 178 ff.) et de decreto absoluto (§. 147.) sententiis, futilium olim controversiarum altricibus, pertinaciam. Praeterea nullum fere amplius inter istos coetus, nisi quod in sacra coena celebranda positum est, discrimen

ravioris momenti intercedit [a]). Quibus de causis tum naxime optabile est, tum facile perficiendum, ut funestum llud inter Lutheranos et Reformatos discidium tandem liquando prorsus tollatur, et utrique communi Evan-;elicorum vel Protestantium nomine inter se consocien-ur. Qua de re quum nuper etiam inique ac perverse nonnullis iudicatum sit, quae vel ad hominis Chri-tiani officium, vel ad consilii prudentiam pertineant, am paucis exponemus.

I. Ac primum quidem officii est illud discidium :omponi et aboleri. Est enim ex falsa verborum, qui-)us Christus in instituenda s. coena usus est, interpre-atione coortum, et pertinacia quadam rixandique libi-line eorum, quibus sacrorum emendatio sec. XVI de-)etur, inprimis Lutheranorum, auctum et confirma-um. Idem consilio, quo Iesus Chr. s. coenam insti-uit, memoriae ipsius, omnium hominum amantissimi Io. 15, 13.), celebrandae mutuumque inter Christia-ıos amorem augendi (1 Cor. 10, 17.) primarioque Chri-tianae religionis praecepto (Matth. 22, 38. 39. Io. 13, 34. 35. 1 Cor. 13. 1 Tim. 1, 5.) prorsus adversatur. taque iam Melanchthon, cuius et sanior et mitior rat de his rebus sententia, editione Augustanae Con-essionis mutata (§. 176.) coniunctionem inter illos coe-us dissidentes perficere studuit, nec post eum defuerunt ıomines pii ac sapientes, qui diversis temporibus, ut llud discidium tolleretur, elaborarent [b]); id quod in-le a reformationis sacrorum tertiis secularibus pie cele-)ratis in compluribus Germaniae partibus felicissimum ıabuit successum [c]).

II. Utilem vero esse huiusmodi consociationem, fa-:ile intelligitur. Non solum enim hac ratione tum ve-erum discordiarum stirpes ac semina interficiuntur, um novis discidiis obviam itur; sed etiam multa, juae ex iis ad sacrorum administrationem, ad scholas :t vitam domesticam permanabant incommoda, tollun-

tur; denique ecclesia evangelica adversus pontificiae auctoritatis abusum, Iesuitarum machinationes aliorumque inscitiae patronorum tenebricosos ac malevolos errores defenditur ac munitur.

III. Haec vero consociatio hac potissimum ratione obtineri potest, ut s. coena, quantum id per externam ecclesiarum formam et constitutionem fieri potest, ad pristinam simplicitatem et caerimoniam, reiecta simul, quae illam praecedere solet, confessione *privata*, reducatur. 1. Itaque primum, quod ad externam formam attinet, commendandus est panis idonei et esculenti usus, pro illis panicellis aut pastillis, qui barbaro *oblatarum* nomine sec. demum XI in ecclesia occidentali pervulgati sunt. Isque panis frangendus est in frusta; quo quidem ritu, consentientibus scriptoribus sacris, primarium huius caerimoniae symbolum continetur (1 Cor. 11, 24.); denique adhibendum est distributioni s. coenae dictum aliquod N. T., quo ipsa controversiarum de his rebus olim agitatarum memoria prorsus obliteretur (§. 176. *e.*). 2. Deinde magnopere in eo elaborandum est, ut in dies magis magisque illustretur rectiusque perspiciatur coenae s. vera et praecipua vis, quae posita est in memoria Iesu Christi pie recolenda, in recordatione doctrinae eius et mortis propter eam susceptae vividius excitanda, itemque in augendo et corroborando proposito vitae ad leges divinas exigendae, idque, quod verum et rectum et iustum sit vel cum vitae periculo defendendi. 3. Tum nec Iesus ipse nec Apostoli ad s. coenam recte celebrandam certum aliquod dogma necessario credendum vel supposuerunt vel requisiverunt; atque ex lege *Protestantium* in rebus divinis humana auctoritas nemini imponere aut mentem praestringere debet, quo minus ipse, quid scriptura s. praecipiat, explorare, et quid religionis ac virtutis officia postulent, intelligere possit; minime etiam s. coenae utilitas moralis pendet ex quoquam decreto super sensu verborum, quibus illa a Christo instituta

st [d]). Quibus de caussis nemini licet Christianis certum aliquod dogma obtrudere, sed potius ius et fas est, varietatem sententiarum, modo ne finis huius sacramenti moralis prorsus pervertatur aut obscuretur, in hac caussa placide sedateque tolerare. 4. Postremo ad illam Lutheranorum ac Reformatorum consociationem perficiendam necesse est, ut ea a summis rerum ecclesiasticarum praesidibus populo studiose commendetur, et quantopere vel Christi praeceptis, vel humanitatis officiis respondeat, a verbi divini ministris et *presbyteriis* explicetur, ita tamen, ut eorum offensio vitetur, qui vel imbecillitate ingenii, vel animi angustiis oppressi nondum potuerunt ad meliorem harum rerum intelligentiam evolare. Ceterum cavendum est ecclesiarum antistitibus, ne forte ex illa utriusque partis Protestantium consociatione *iura pastoralia* detrimenti quid capiant; ideoque curandum, ut pecunia pro auditione confessionis peccatorum et absolutione hucusque inter Lutheranos ecclesiae ministris persoluta (in qua indulgentiarum a Pontificibus Romanis venditarum reliquias quasdam agnoscas) aliis modis iisque liberalioribus et magis decoris resarciatur. 5. Denique reliquarum sit summa libertas caerimoniarum, quae apud Lutheranos, quippe ad Pontificiorum ritus propius accedentes, frequentius admissae, apud alios aliter institutae et administratae fuerunt, ut v. c. aut in altaribus coena s. celebretur aut in mensis ligneis, mensa sacra tapetibus ornetur, lampades et candelae accendantur (quo quidem tempus huius coenae a Christo institutae haud inepte significatur), verba institutionis non recitentur sed decantentur, ut signum crucis, imagines aliaeque res externae admittantur etc. [e]). Quas vel constituendi vel retinendi vel etiam reiiciendi singulis coetibus, auctore quidem uniuscuiusque Presbyterio, facultas iure meritoque concedatur (Io. 8, 32. Gal. 5, 1.). Omnino autem in eiusmodi rebus, quae ad cultum religionis externum pertinent, iudicandis constituendis-

que videndum est, ut ad s. s. decreta, quae Deu mente potissimum pura piaque colendum esse praecipiunt, proxime accedatur et ecclesiae antiquissimae norma simplicior magis magisque revocetur. Ceterum consociatio illa formula doctrinae publica ad typum doctrinae biblicae simpliciorem conformata et emendata optime firmari poterit *f*); ita, ut in necessariis tantum s. in iis religionis praeceptis, quae ab Iesu ipso re… repetantur, utriusque sit unitas, in dubiis unicuique libertas, in omnibus vero caritas stabiliatur.

a) Quae praeterea intercedunt inter Lutheranos et Reformatos differentiae in formulis certis pertinaciter retinendis conspicuae, … levissimi sunt momenti et sic commode tolluntur: Pro verbis *oratione dominica* apud Lutheranos usitatis: *Vater unser!*, … bus Lutherus in Catechismo haud dubie propterea usus est, … parvuli eo facilius formulam Germanicam Latinae (*Pater noster*) supponerent, rectius dicitur cum ipso Luthero, bibliorum … Matth. 6, 9. et Luc. 11, 2. ita vertente: *Unser Vater!* — In precatione *septima*, ubi Lutherus et in bibliis et in Catechismo … τοῦ πονηροῦ *vom Uebel*, Reformati autem *vom Bösen* et … quidem vertunt (cf. Eph. 6, 16. 1 Io. 2, 13. Io. 13, 2.), quum … imagine Satanae complexus mali et moralis et physici significatur, sensus, sive *vom Bösen*, sive *vom Uebel* dicas, eodem fere … — Discrepantia autem illa, qua Lutherani ad exemplum Pontificiorum praeceptum decalogi Mosaici secundum (Ex. 20, 4. Deut. 5, 8.) de Deo imagine haud repraesentando perperam omiserunt et e decimo (Ex. 20, 17. Deut. 5, 21.), scilicet ut numerum decimum aequarent, duo fecerunt, verbis scripturae s. ad exemplum Reformatorum restituendis tolli debet. Wiss Diss. de unione Evangelicorum praecipue in Hassia Electorali perficienda. Hanau 1822. 4. p. 24 ss.

b) De Philippo Magnanimo, Hassiae Landgr., qui a. 1529 … sidentes ad consensum coniunctionemque revocare studuit, … Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* II. 515 ss. III. 1. 68 ss. … tentur prae ceteris Dav. Paraeus, Theol. Heidelb. (Irenicum … de unione et Synodo Evangelicorum concilianda liber votivus Heidelb. 1614.), Ge. Calixtus (De tolerantia Reformatorum consultatio —. Helmst. 1697. 4.) eiusdemque filius Fr. U. Calixtus (Via ad pacem inter Protestantes restaurandam. Helmst. 1700. 4.), Leibnitius (Kapp *Samml. einiger vertr. Br. des Frhrn.* v. Leibnitz *u. des Berl. Hofpred.* Jablonski

auch and. Gel., bes. üb. d. Vereinig. d. Luther. u. Ref. Relig. L. 1747. Henke *KG.* IV. 564. 4. *A.*), Phil. Iac. Spener (Consilia theoll. P. I. 102 ff.), Chr. Matth. Pfaff (*Gesammlete Schriften, so zur Vereinig. d. protestirenden Kirchen abzielen.* H. 1723. II.), Io. Alphons. Turretin (Or. de componendis Protestantt. dissidiis in Dilucidatt. III. 329 ff.). Nec minus iusta laude celebrentur studia Principum Brandenb. et Borussiae irenica, miti cum sapientia coniuncta, Electt. Ioannis Sigismundi, Friderici Wilhelmi Magni, et Regum Friderici I., Friderici Wilhelmi I., Friderici II. Magni et Friderici Wilhelmi III., cuius consilio sapientissimo de consociandis ecclesia Lutherana et Reformata ut felicissimus bono cum Deo successus contingat, nemo est, quin exoptet. Vid. egregium Regis Aug. Edictum hac de re promulgatum d. 27. Sept. 1817., rec. in Schulz *Die chr. Lehre v. Abendmahl.* L. 1824., p. 325 ff.

Scripta, quae consilia ac tentamina componendi Protestantium dissidia illustrant, rec. Pfaff Hist. lit. theol. II. 181 s. Beck Commentt. 152. Add. G. J. Planck *Ueb. d. Trennung u. Wiedervereinigung d. getrennten christl. Hauptpartheien, mit einer kurzen histor. Darstellung — der Versuche, die zu ihrer Wiedervereinigung gemacht wurden.* Tüb. 1803. Schröckh *KG. seit d. Reform.* VIII. 1808. 221 ff. F. S. G. Sack *Ueb. d. Vereinig. d. beiden protest. Kirchenparteien in der Preufs. Monarchie.* B. 1812. Discrimen olim positum inter *unionem absorptivam*, *temperativam* et *conservativam*; nuper de consociatione *rituali* et *dogmatica* quaesitum. *Dogmaticam* inprimis commendarunt Bretschneider *Aphorismen üb. d. Union d. beiden ev. Kirchen in Deutschl., ihre gemeinschaftl. Abendmahlsfeier u. den Unterschied ihrer Lehre.* Gotha. 1819. Von Coelln *Ideen üb. d. innern Zusammenhang d. Glaubenseinigung u. Glaubensreinigung in d. ev. Kirche.* L. 1824. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1824. Nr. 219. p. 85. „*In wie fern es bei Vereinigung der beiden protestant. Kirchen, in Ansehung des Glaubensbekenntnisses, auf Uebereinstimmung in denjenigen Lehren ankommt, wodurch sie früher getrennt waren: so scheint, um eine sich hierauf beziehende Glaubenseinigung zu begründen, nichts mehr erfoderlich zu seyn, als dass die unirten Kirchen, wie es in der Vereinigungsurkunde der luther. und ref. Confessionen im Baierschen Rheinkreise bestimmt ist,* a) *keinen andern Glaubensgrund erkennen, als die h. Schrift;* b) *das h. Abendmahl für ein Gedächtniss Jesu und der Vereinigung mit ihm erklären;* c) *hinsichtlich der Prädestination und Gnadenwahl sich überzeugt bekennen, dass Gott alle Menschen zur Seligkeit bestimmt hat und ihnen die Mittel nicht vorenthält, derselben theilhaf-*

tig zu werden. — Ungleich wichtiger müsse es seyn, in den Verehrern Jesu, als des Stifters der christl. Kirche, einen wahrhaft christl. Sinn zu wecken, zu stärken, zu erhöhen, als sie durch das Bekenntniss neuer Glaubensformeln zu vereinigen.' Paulus *Der Denkglaubige.* I. 1825. p. 84. *„Erst seit die Regierungen, welche das Theologischwissenschaftliche zu studieren keine Pflicht haben, auch die darin entstehenden Unterschiede und neuen Behauptungen, sowie in andern den Staat noch viel näher betreffenden (z. B. ob Stahlianismus oder Brownianismus das rechte Lehrsystem sei) Wissenschaften, den öffentlichen Discussionen der Männer von Fach überliessen, seitdem dann die herrschgierigen Berather dadurch sich nicht mehr wichtig machen konnten; seitdem man daher auch durch die Lehrformeln und die Absolution des Geistlichen selig zu werden, sich nicht mehr bereden liess; sah auch der denkglaubige Theil der sogenannten Laien klar, dass es vor Gott auf biblisch-christliches einfaches, aber herzlich besserndes Lehren und Leben, nicht aber auf dialektisches Meinen ankomme und dass die luth. u. ref. Kirchen keinen Grund haben, wegen blosser Auslegungen eines einfachen und von Jesus nicht für geheimnissvoll erklärten Ist länger in unprotestantischer Sonderung zu beharren."*

c) Ecclesiae Lutheranae et Reformatae bene feliciterque nuper consociatae sunt, quae summa harum praesidum et antistitum, nec minus reliquorum sociorum, laus est, in Regni Borussici partibus nonnullis (Böckel *Ireneon.* Bd. I. II. Berl. 1821 f.), in toto Magno Ducatu Nassoviensi a. 1817. (Stäudlin u. Tzschirner *Archiv f. KG.* P. IV. p. 165.), in Principatu Hanoviensi (*Die Synode z. Hanau. Nach Actenstücken.* Hanau. 1818.), in Regni Bavarici parte transrhenana (*Kurze Nachricht v. d. Verhandlungen d. prot. General-Synode zu Kaiserslautern vom 2. bis 16. Aug.* 1818. Speier. 1818. *Vereinigungsurkunde.* ibid. 4.), in Ducatu Anhaltino-Bernburgensi (Krummacher *Ueb. d. Wiedervereinigung der beiden Confessionen in d. ev. Kirche.* Bernb. 1820.), in Duc. Waldeccensi et Pyrmontano a. 1821. (Wachler u. Schulz *Neue theol. Annalen. Febr.* 1823. *Theol. Nachr.* p. 38 ff.), in Magno Ducatu Badensi (*Evang. Kirchenvereinigung im Grossherzogth. Baden nach ihren Haupturkunden u. Documenten.* Heid. 1821. Solennia huius consociationis celebrata sunt d. 28. Oct. 1821.), in Magni Duc. Hass. parte Rhenana a. 1822. (*Allg. Kirchenzeit.* 1823. Nr. 5. et Böckel *Ireneon.* V. II. Heft 1. p. 63 f.), in Duc. Dessaviensi d. 16. Mai. 1827. (*Allg. Kirchenzeitung.* 1827. Nr. 97.)

Impugnarunt huiusmodi consociationem Cl. Harms in l. 95 *Thesen.* 1817. Ammon *Bittre Arznei.* 1817. Cui respondit

Schleiermacher *An Hn. Ob. Ammon üb. seine Prüfung der Harmsischen Sätze.* B. 1818. — Ammon *Antwort auf d. Zuschrift des Hn. D. Schl.* L. 1818. Schleiermacher *Zugabe zu seinem Schreiben an Hn. Ob. A.* B. 1818. — J. A. H. Tittmann *Ueb. d. Vereinigung d. ev. Kirchen.* L. 1818., contra quem praeter alios insurrexerunt Alb. K. de Marées *Gegen eine Tittmannische Verunglimpfung in s. Schrift —.* Dessau. 1818. et auctor l. *Trauriger Kampf des Hn. D. Tittmann wider d. Vereinigung d. ev. Kirchen —. Von einem Laien.* H. 1818. — Sententiam antea propositam denuo defendit Ammon *Ueb. d. Hoffnung einer freien Vereinigung beider protest. Kirchen. Ein Glückwünschungsschreiben an d. Hn. Antist. D. Hess.* L. 1818. — Commendarunt studia irenica, nuper agitata, Blanc *An meine Mitbürger üb. d. Kirchenvereinigung.* H. 1817. C. F. Cramer *Ueb. d. Vereinigung d. ev. Confessionen u. ihre feste Begründung, mit bes. Rücksicht auf den Preuss. Staat.* Königsb. 1818. Bretschneider l. supra n. *b.* laud. Cf. Röhr *Neueste Predigerliteratur.* B. II. H. 1. 1819. 39 ss. Schröter u. Klein *Für Christenthum u. Gottesgel.* B. II. H. 3. 4. Böckel *Ireneon —*, ubi plurima hac de re scripta recensentur. Friedemann Pr. de summa Chr. doctrinae atque rationis humanae in rebus necessariis et immutabilibus consensione, optima diversarum partium conciliatrice. Wittenb. 1821. 4. Germanice vertit F. A. Beck. L. 1824. — Auctor l. *Briefe üb. die Union d. beiden ev. Kirchen.* Essen. 1823. — Von Coelln *Ideen —*. F. L. Koch *Der evangel. Verein.* B. 1824.

d) Reinhard *Dogmat.* §. 161.

e) Aug. Conf. Art. VII. 11. „Ad veram unitatem ecclesiae satis est, consentire de doctrina evangelii et administratione sacramentorum. Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas. Sicut inquit Paulus: Una fides, unum baptisma, unus Deus et pater omnium etc." (Eph. 4, 5. 6.) Calvini Instit. Chr. rel. 506. Ed. 1592. „Quod ad externum actionis ritum spectat, in manum accipiant fideles, necne; inter se dividant, aut singuli, quod sibi datum fuerit, edant: calicem in diaconi manu reponant, an proximo tradant; panis sit fermentatus, an azymus; vinum rubrum, an album, nihil refert."

f) Von Coelln *Ideen —*. p. 72 s. Add. Augustin. c. Donat. l. 3. „Cedat consuetudo veritati."

Caput V.
DE ECCLESIA.

§. 181.
Doctrina biblica.

Christiana religio et omnia, quae illa complectitur, salutis per Christum obtinendae adminicula ut et conserventur ac propagentur et ad omnis generis homines, utpote sine aliorum institutione aegerrime ad veram religionem accedentes, propius admoveantur, optime prospectum est *ecclesia* Chr. instituta, cuius notio biblica non tam e Vetere Testamento, aristocratiam certam *politico-ethicam theocraticam* pro ecclesia substituente (Ex. 28, 1 ff. 33, 7.) [a]), quam e Novo Test. derivari debet [b]), cuius e solo fonte omnis doctrina de ecclesia, eius institutis ac iuribus ex lege Protestantismi recte repetitur. Iesus autem primus, rerum civilium et spiritualium ordine recte separato (Matth. 20, 23 ff. 22, 15 ff. Luc. 12, 13 ff. Io. 8, 3 ff. 18, 36.), rationis ideam de ecclesia seu de civitate mere ethica ad moralem veri Dei legislatoris et iudicis supremi cultum promovendum atque confirmandum stabilita [c]), partim regni coelestis et societatis intimae inter Deum hominesque per Christum instituendae (Io. 17, 21.) imagine significatam (Matth. 5, 8 ff. 11, 12. 28—30. 12, 28. 13. Luc. 17, 20. 21. al.), partim distinctius adumbratam (Matth. 16, 18. 18, 17. 18. 26, 28. 28, 18. 19. coll. Io. 4, 23 ff. 17, 20 ff. Marc. 2, 27.) suis efficiendam constituendamque proposuit [d]). Quam magistri divini sententiam Apostoli ita amplexi sunt, ut, seclusis rebus politicis, recens conversos in ethicam quandam societatem ac disciplinam reciperent (Act. 2, 1. 41 ff.), quae temporis successu in multos divisa est coetus singulares, laxiore quodam similis cultus religiosi et mutui amoris vinculo coniunctos. Atque ecclesia ea,

licet magistratibus civilibus praestaret obedientiam (Rom. 13, 1 ff. Tit. 3, 1 ff.), tamen in religionis cultu externo (Act. 15, 2 ff. 1 Cor. 14, 1 ff.), disciplina (1 Cor. 5, 3 ff.) et institutione publica moderanda (Act. 6, 2 ff. 15, 22 ff.) suis ipsius usa est legibus, non ab uno alterove Apostolo, qui ceteris praefuerit [c]), nec magis a solo Apostolorum coetu, sed a plurimorum ecclesiae sociorum consensu repetendis (Act. 15, 6. 22.). Omnino autem ecclesia ex N. T. libris ita definiri potest, ut sit societas eorum veri Dei cultorum, qui baptismo initiati religionem Iesu Christi profitentur.

a) Vitringa de synagoge vetere. Franeq. 1696. Leucopetrae. 1726. 4.

b) Verba קָהָל, עֵדָה, מִקְרָא, quae a LXX ἐκκλησία vertuntur, coetum hominum in universum significant, item concionem (Ps. 22, 23. 26, 12. — Ps. 1, 5. 7, 8. Num. 28, 18. 25. 1 Sam. 19, 20. ἐκκλ. τῶν προφητῶν.), praesertim concionem civium Israeliticorum rite convocatorum (Ex. 12, 3. 6. 47. 16, 1 ff. Lev. 4, 15. 8, 3 ff. Num. 27, 17. Ios. 22, 16. al.). De ἐκκλησίας vocabulo a verbo ἐκκαλέω (*evoco*, *convoco*, *eligo*) ducendo vid. Suiceri Thesaur. eccl. et Biel Thes. philol. h. v. Ammon *Bibl. Theol.* III. 190 f. Dicitur ἐκκλ., sicut apud Platon. Apol. Socr. c. 12. Xenophont. de republ. Athen. c. 1. §. 9. Aelian. Var. Hist. IV. 10. V. 12. XIII. 37. Lev. 8, 3. Iud. 21, 8.; *a*) de quovis coetu, maxime populi, convocato Act. 19, 32. 39.; *b*) de coetu s. conventu eorum, qui Deum verum colunt Act. 7, 38. Hebr. 2, 12.; *c*) de universa societate Christianorum Matth. 16, 18. Gal. 1, 13. 1 Cor. 10, 32. 12, 28. Act. 20, 28. Eph. 1, 22.; *d*) de singulis Christianorum coetibus Act. 8, 1. 13, 1. Rom. 16, 4. 5. 1 Cor. 1, 2. 16, 9. 19. al. (Huc referri potest locus apud Matth. 18, 17., qui quidem videtur serius additus esse. De Wette *Christl. Sittenlehre.* I. B. 1819. 219 ff.); *e*) de congregatione coetus alicuius 1 Cor. 11, 18. 14, 19. 3 Io. 6., quae Iac. 2, 2. συναγωγή et Hebr. 10, 25. ἐπισυναγωγή nominatur. Metaphorice domus Dei 1 Tim. 3, 15., corpus Christi Eph. 4, 15. 16. 5, 23. et sponsa Christi Apoc. 22, 17. appellatur.

c) Kant *Relig.* 140 ff. Stapfer de natura, conditore et incrementis reipublicae ethicae. Bern. 1797. Stäudlin in *Gött. Theol. Bibliothek.* I. 600 ff. III. 241 ff. Ei. *Dogmatik.* 476 f. Böhme *Die Relig. Jesu Chr. aus ihren Urkunden dargestellt.* 2. *A.* H. 1827. p. 134 ff. *Vom Geiste der Rel. Jesu Chr. in ihrem Ver-*

hältnisse zur Kirche. 156. „*Die Kirche Christi ist geordnet als der für alle Menschen gültige und geeignete Gottesstaat.*"

d) Ziegler *Versuch einer pragmat. Gesch. d. kirchl. Verfassungsformen in d.* 6 *ersten Jahrh.* L. 1798. Noesselt de una Dei in coelis terrisque familia ad illustr. loc. Eph. 3, 15. al., in Pott Sylloge commentatt. V. III. Eckermann *Chr. Gl.* III. 762 ff. G. Ch. F. Lücke Commentat. de ecclesia Christianorum apostolica. Gott. 1813. 4. — Dubitatum est de Iesu consilio ecclesiam tanquam rempublicam externam constituendi. At locus ille Io. 4, 23. cum eiusmodi consilio Christi, qui fundamenta saltem instituti illius externi ipse iecisse videtur, satis commode conciliari potest. Namque ibi agitur de tollendo cultu religioso Hierosolymis et in monte Garizim celebrato. Vid. tamen Planck *Gesch. der Christl. kirchl. Gesellschaftsverfass.* Hann. 1803. I. 13. Ei. *Ueb. die Wiedervereinigung der getrennten Christl. Hauptpartheien.* Tüb. 1803 ff. Lücke l. l. 87 ff. De Wette *Bibl. Dogmat.* 2 *A.* p. 228.

e) V. inprimis Artt. Smalc. De potest. et primatu Papae. 340 ff. Calvini Instit. rel. Chr. l. IV. c. 6. De primatu Romanae sedis; et capp. ff. Commentum de Primatu Petri, quod mature iam ab episcopis Romanae ecclesiae divulgatum (Schröckh *KG.* VIII. 144. 167.), etiamnunc a Pontificiis defenditur, fluxit e locis Matth. 16, 18. Io. 21, 15 ff. Minime tamen his dictis, quippe quae Petrum spectant ut doctorem, non ut gubernatorem et principem, singularis quaedam dignitas illi concessa probari potest. Imo pares inter se esse suos ipse Christus voluit (Matth. 18, 2 ff. Marc. 9, 34 f. Matth. 19, 27. 28.), nec fuit Petro ulla praerogativa et auctoritas maior (Gal. 2, 7—14.), nec quod in recensendis Apostolis forte magis, quam consilio primus nominatus est (Matth. 10, 2.), eum omnino principem fuisse demonstrat. Praeterea Petrum Romae diu versatum eundemque primum ibi episcopum fuisse, argumentis indubitatis historicis evinci nequit. Schröckh II. 150 ff. Beck 782. 84. Cf. tamen Bertholdt *Einl. in das A. u. N. T.* V. 2684 ff. Commentum vero illud, quo Petrum episcopatus sui iura et ipsam auctoritatis Apostolicae praerogativam ad episcopos Romanos, tanquam ipsius successores, transmisisse confingitur, omni fundamento destituitur. Vid. inprimis E. S. Cyprian *Ueberzeugende Belehrung v. Ursprung u. Wachsthum des Pabstthums.* 6. *A.* Hof. 1769. Iust. Febronii (Io. Nic. ab Hontheim) de statu ecclesiae et legitima potestate Rom. Pontificis l. singul. Voll. IV. (Frcf.) 1763—74. 4., et quae recentius hac de re scripta l. Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 838 f. — Paulus *Sophronizon.* H. III. *Beilage* III. *Von d. Glaubwürdigkeit der Stollbergischen Geschichte d. Religion Jesu Christi.*

§. 182.

Constitutio ecclesiae primaevae.

Haec quidem societas, ut Iesum Messiam et do-
ctorem summum (Matth. 23, 8.) totiusque reipublicae
christianae caput (Eph. 1, 22. 4, 15 ss. Col. 1, 18.) ve-
nerata est, et Apostolos tanquam principes eius legatos
coluit, ita singulis coetibus episcopos [a]) vel presbyte-
ros (Act. 20, 17. 28. Tit. 1, 5. 7.) et diaconos prae-
fecit (Act. 6, 2 ss. 16, 8 ss. 1 Tim. 3, 8 ss.), quorum
aliis, sicut evangelistis et prophetis (Eph. 4, 11.), more
iam apud Iudaeos recepto, institutionis publicae, aliis
oeconomiae potissimum ecclesiasticae negotia demandata
erant, ita quidem, ut plurimi utroque negotio pro-
miscue fungerentur [b]). In *doctrina* evangelica tradenda
id maxime egerunt Apostoli eorumque socii, ut de sum-
ma et de fine eius morali consentientes (Luc. 24, 47.),
unitatem moralem [c]) in profitenda nova religione mu-
tuumque omnium amorem vehementer commendarent
atque confirmarent (Io. 13, 34. 17, 20 ss. 1 Io. 3, 14.
Rom. 12, 4 ss. 15, 5—7. 1 Cor. 12, 12 ss. Gal. 3, 28.
Eph. 4, 3 ss.), quamvis in describenda Messiana Iesu
provincia (Io. 1, 1 ss. Col. 1, 15 ss. Heb. 1, 2 ss. —
§. 82 ss.), et in aliis quibusdam sententiis proponendis,
libertate evangelica freti (Gal. 5, 1. coll. Io. 8, 32.),
diversis uterentur rationibus atque argumentis [d]), eo-
demque modo de ritibus cultuque externo constituendis
(Act. 15, 20. 1 Cor. 8, 8. Gal. 2, 11 ss.) pro sua, quis-
que opinione et pro singulorum coetuum, pari inter se
auctoritate gaudentium, necessitatibus statuerent. *Disci-
plina* ecclesiastica Apostolis adeo iam curae fuit, ut in-
firmos quidem magna cum indulgentia ad meliorem
frugem reducendos reliquis commendarent (Rom. 14,
20. Gal. 6, 1. 2 Tim. 2, 25. Tit. 3, 10.), morum li-
centiam castigarent (1 Cor. 11, 6. 17 ss.) et eorum fu-
gere consuetudinem iuberent, quorum vel doctrina vel
vita indigna esset religione (1 Tim. 6, 5. 2 Tim. 3, 5.

Tit. 3, 10. 2 Thess. 3, 14 s. 2 Io. 10 s.), homines sceleratos autem et qui religionem Christianam deseruissent, more Iudaeorum (Io. 9, 22. 16, 2.), ecclesia excluderent (1 Cor. 5, 5. 16, 22. 1 Tim. 1, 20.) e). Omnino vero tenendum est, ecclesiae primaevae conditores fundamenta tantum iecisse (Phil. 3, 13.) huius societatis, ad altiorem indies perfectionis gradum evehendae (Eph. 4, 11—16.), prout temporum, locorum et singulorum coetuum rationes postulaverint f).

a) Gablerus in Commentt. de episcopis primae ecclesiae Christianae eorumque origine. Ien. 1805., ut sententiarum discordiam de primaevae ecclesiae episcopis penitus tolleret, duas eorum classes fuisse contendit, quorum alteri quidem fuissent inferiore loco, iique presbyteri dicti, superiore loco alteri, episcopi per excellentiam nominati. Cf. quae contra monuit Lücke de eccles. Christianor. Apostolica. 109 ss.

b) Varias de munere presbyterorum sententias item docte examinavit Gablerus Pr. Examinatur Forbigeri Sententia de presbyteris aetate Apostolorum. 1811. 12. 4. Reiecta de duabus presbyterorum classibus, *regentium* (laicorum) et *docentium* (clericorum) sententia, Calvino (Institutio chr. rel. IV. c. 3. §. 8. et c. 4. §. 1.) et Salmasio (de foenore trapezitarum. 407 ss.) olim probata, G. medium quasi tenens inter opinionem vulgarem, omnes presbyteros vere fuisse doctores ecclesiae nec modo rectores, atque sententiam a Vitringa (de synagoge vetere. II. cap. 2. et 3.), Forbigero (de muneribus ecclesiast. aetate Apostolor. L. 1776. 4.), Zieglero *Vers. einer pragmat. Gesch. d. kirchl. Verfassungsformen.* L. 1798.) aliisque defensam, qua institutionem populi Christiani non pertinuisse ad ipsam muneris presbyterorum rationem et necessitatem affirmatur, ipse demonstrare conatus est: haud paucos fuisse aetate Apostolorum presbyteros, ab ipsis quidem ecclesiis constitutos, qui non docerent, quum neque idonei plures fuissent ad docendum, nec defuissent alii, sive Apostoli eorumque socii, sive prophetae. „Sed hoc improbans Paulus Ap. (Gablerus addit II. 12.) decrevit, ut in posterum *omnes* presbyteri essent διδακτικοί (ad docendum idonei) propter ψευδαποστόλους et ψευδοδιδασκάλους, ne horum errores ac impiae fraudes latius serperent (1 Tim. 3, 2.)." Cf. Eichhorn *Einleit. in d. N. T.* III. 1. p. 389 s. Lücke l. l. 105. Ad solvendam quaestionem illam haud praetereundum est, in ecclesia Apostolica munus docendi non certis hominibus ita demandatum fuisse, ut reliqui omnes eo prohiberentur; sed,

uicunque spiritu s. i. e. sancto quodam fervore agitatus sibi aliisque ideretur, in concionibus Christianorum verba facere et doctoris egotio fungi poterat, et a. 398 demum a synodo quarta Carthagiensi haec lex constituta est: „Laicus praesentibus clericis, nisi illis ubentibus, docere non audeat." Nec minus hoc tenendum est, ngulis ecclesiae primae institutis non unam eandemque speciem inter singulos Christianorum coetus fuisse. — Ad diaconorum aeque c diaconissarum (Rom. 16, 1.) officium pertinebat inprimis cura auperum ac miserorum, collectio et distributio eleemosynarum et limentorum. Omnino summa semper laus erit ecclesiae primae, uod, omnibus omnium ordinum membris eadem iura concedens, ingularem et bene ordinatam pauperum et miserorum curam susceerit. De reliquis ecclesiae ministris, seriore quidem aetate constiutis, e quorum numero fuerunt Presbyterissae (πρεσβυτερίδες), ectores (ἀναγνῶσται), Cantores (ψάλται), Pedissequi (ἀκόλουθοι), xorcistae, Ianitores (θυρωροί), v. J. Ch. Greiling *Ueb. d. Urerfassung d. apostol. Christengemeinen.* Halberst. 1819. p. 22 ff. chöne *Geschichtsforschungen üb. d. kirchl. Gebräuche u. Einichtungen d. Christen.* Vol. III. B. 1822. p. 77 ff.

Ex *unitate* ea *morali* mature prodiit *unitatis externae* institutoum et decretorum, etiam episcopatus, commentum (Henke Hist. ntiquior. dogmatis de unitate eccl. in Opuscc. acad. Lips. 1802.), uod tot tantaque scelera et *inquisitionis* monstrum nefandum (cf. . 30. *h.*) peperit.

Sammlung abweichender Vorstellungen d. neutestam. Schriftteller üb. einen u. denselben Gegenstand. L. 1803.

Vid. libr. nostr. *D. Pastoralbriefe des Ap. Paulus neu übers. u. rklärt.* I. Gött. 1810. ad h. l.

Ziegler l. l. 8 ff. Ammon Summa Th. Chr. 278. Greiling . l. 95 ff. — Sic de celebratione diei dominici apud veteres Christianos nil sancitum erat. V. C. Ch. L. Franke de diei dom. elebrat. apud vett. Christianos. Comment. hist. theol. H. 1826. Probabile tantum est, sec. I. et II. maxime ab ethnico-Christianis raeter sabbatum vel eiusdem loco diem dom. celebratum esse, ne um Iudaeis confunderentur. Cf. Schmidt *KG. 2. A.* I. p. 350. Add. Iustin. M. Apol. II. p. 98. *Τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται, καὶ τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν Ἀποστόλων, ἢ τὰ συγγράμματα τῶν προφητῶν ἀναγινώσκεται· ἔπειτα ἀνιστάμεθα πάντες καὶ εὐχὰς ποιούμεθα.*

§. 183.

Doctrina ecclesiastica.

Quum temporis successu de singulis religionis theologiae Christianae capitibus lites et controversiae exortae essent gravissimae, et ipsa societatis Christianae discidia exstitissent, nominis ecclesiae inde a sec. II angustior invaluit usus, ita, ut ecclesiae, inprimis ecclesiae catholicae nomine, adserta quidem eiusdem *unitate* a), eorum tantum Christianorum societas intelligeretur, qui normam doctrinae profiterentur, aut plurimis probatam, aut publica quadam auctoritate sancitam b), a qua qui recederent, Haeretici appellabantur. Emendatores vero sacrorum coetui ab ipsis constituto ecclesiae nomen vindicantes c), reiectis Pontificiorum de inspiratione divina per omnia tempora ecclesiae tribuenda huiusque *infallibilitate* commentis d), hancce ecclesiae notionem, haud tamen usquequaque sibi constantes, proposuerunt: esse eam congregationem sanctorum, in qua evangelium recte doceatur et sacramenta rite administrentur e), ita, ut ea sola dispenset adminicula gratiae ad salutem aeternam adipiscendam necessaria f). Quibus positis Pontificiorum decretum, quo extra ecclesiam nullam esse salutem asseritur g), unde liberalioris institutionis oppressio et omnium quorumcunque secus sentientium nefandae exsecrationes horribilesque vexationes exstiterunt, Reformatores etiam amplexi h). docuerunt: unam et catholicam dici ecclesiam, non propter rituum aut traditionum unitatem, „aut politiam rerum externarum, sed quia homines continet, per totum orbem sparsos, qui de evangelio consentiunt, et habent eundem Christum, eundem spiritum s. et eadem sacramenta, sive habeant easdem traditiones humanas, sive dissimiles i)." Damnata summa pontificis Romani in ecclesiam potestate k), ecclesiae ipsi facultatem tribuerunt, minime vero cum civili potestate, quae ad iustitiam externam spectat, commiscendam l),

tum

ministros, a coelibatus necessitate iniuste ipsis in-
ta (Gen. 1, 28. Matth. 8, 15. 1 Cor. 9, 5. 1 Tim.
Tit. 1, 6. 1 Tim. 4, 3. cf. Matth. 19, 12. 1 Cor.
3.) liberatos m), vocandi, eligendi et ordinandi,
caerimonias atque ritus, sicut omnem disciplinam
esiasticam, ad evangelii praecepta temporumque
ones accommodate immutandi n). Quum vero sacro-
emendatores nec ecclesiae nec regiminis ecclesia-
satis definitam iustamque proposuissent notionem,
o, ut *idealem* et *empiricam* ecclesiae notionem male
funderent, variae postea inde prodierunt discepta-
ies de ratione, quae inter civitatem sive summos
ierantes atque ecclesiam intercedere debeat, consti-
nda, de *iure circa sacra*, de *iure sacrorum* o), de
isdictione ecclesiastica et de diversis ecclesiae regen-
formis, quarum tres potissimum distingui solent,
tema hierarchicum p), a Protestantibus quidem re-
tum, quod civitatem ecclesiae subiiciendam esse
iecipit; *systema territoriale* q), quod huic senten-
e, varie quidem explicatae, innititur: cuius est re-
, eius est religio, et quod ecclesiam civitatis legibus
inino regi debere statuit; et *systema collegiale* r),
ius summa eo maxime redit, ecclesiam et civitatem,
iquam instituta fine et disciplina diversa, ita mutuo
iculo coniungi debere, ut, ratione habita huius di-
rsitatis et observatis singularum iuribus, intercedente
iidem iurium collatione, ex unius eiusdemque, prin-
pis nimirum eiusdemque episcopi s) summi, summo
gimine pendeant.

a) Ignatius Ep. ad Philadelph. c. 3. 4. Hermas Pastor. II. 9. III. 27. Add. Constitutt. App. II. c. 25—30. Canon. App. 24. 34. 38. Cyprian. de unitate ecclesiae. Ep. 66. „Ecclesia est plebs sacerdoti adunata. Unde scire debes, episcopum esse in ecclesia et ecclesiam in ep., et si qui cum episcopo non sint, in ecclesia non esse, quando ecclesia, quae *catholica una* est, scissa non sit, sed cohaerentium sibi invicem sacerdotum glutino copulata." Tantum vero abest, ut Cypr., qui hierarchiam episcopalem tuebatur, monarchiae

Romanorum episcoporum patrocinetur, ut ei strenue adversetur. Epp. 73. 74. 75.

b) Notionem ecclesiae *catholicae* iam expressam deprehendimus ap. Iren. adv. haeres. I. 10. III. 3. 4. IV. 35. 36. Tertull. praescr. haer. c. 21. 32. 35. Clem. Al. Paedag. I. 6. Strom. VII. 16. 17. al. Uberius catholicae ecclesiae nomen explicat Cyrill. Hieros. Catech. XVIII. §. 23. Schmidt *Abhandl. üb. Entstehung d. Kathol. Kirche*, in *Bibl. f. Kritik u. Exeg.* d. *N. T.* II. St. 1. 1798. Planck *Gesch. der Christl. kirchl. Gesellschaftsverf.* I. 100.

c) Negat utraque pars, alterius esse veram ecclesiam. Catech. Rom. P. I. qu. 14. Artt. Smalc. 335. „Nequaquam largimur ipsis, quod sint ecclesia, quia revera non sunt ecclesia." Singula librorum symbb. decreta de iure ecclesiae collegit H. Stephani *Kan. Recht d. protest. K. in Deutschland.* Tüb. 1825. p. 49 ff.

d) Artt. Smalc. P. II. art. IV. 316. „Mentiri — Pontificii regni proprium est." Marheinecke *System d. Katholicismus.* ... 147 ff. — (F. A. Blau) *Krit. Gesch. d. kirchl. Unfehlbarkeit.* Fr. 1791. Th. Freykirch (Werkmeister) *Freimüth. Unters. üb. d. Unfehlbarkeit d. Kath. Kirche.* Gött. 1792.

e) Conf. Aug. art. VII. 11. „Nec necesse est, ubique esse similes traditiones humanas, seu ritus aut caerimonias, ab hominibus institutas." Apol. art. IV. 144. „Ecclesia non est tantum societas externarum rerum ac rituum, sicut aliae politiae; sed principaliter est societas fidei et Sp. s., in cordibus, quae tamen habet externas notas, ut agnosci possit, videlicet puram evangelii doctrinam et administrationem sacramentorum consentaneam evangelio Christi." 149., ubi discrimen positum inter ecclesiam Chr. et regnum Pontificium. Art. Smalc. P. II. a. XII. 335. Catech. mai. art. III. 497. Form. Conc. epit. 616. Calvin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. §. 9. „Ubicunque Dei verbum sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei eccl. nullo modo ambigendum est."

f) Catech. mai. a. III. 497. „Spiritus s. — singularem in mundo communionem (scil. Christianorum) obtinet: haec mater est, haec quemlibet Christianum parturit ac alit per verbum, quod sp. s. revelat et praedicat, et per quod pectora illuminat et accendit." 499. 500 f. „Extra hanc Christianitatem, ubi huic evangelio locus non est, neque ulla est peccatorum remissio, quemadmodum nec ulla sanctificatio adesse potest." Cf. Apol. IV. 146. „Mali tantum nomine in eccl. sunt, non re, boni vero re et nomine."

g) Decretum illud primus uberius tractavit Cyprian. L. de unitate eccles. passim, Lactant. Inst. div. IV. 30. In altercatione

um Donatistis agitatis studiosius exornatum est; v. August. de apt. c. Don. IV. 1. c. ep. Parmen. II. 13. de unit. eccl. serm. Denuo sancitum est Concil. Trid. Sess. V. decr. de pecc. orig. Catech. Rom. art. 9. qu. 18. Marheinecke *System des Katholicismus.* 170 ff. Cf. F. M. Carové *Ueb. d. alleinseligmachende Kirche.* Frankf. a. M. 1826. *Gött. gel. Anz.* 1826. St. 185. . 1841. „*Seit der Werkmeisterschen Schrift: „Von der Unfehlbarkeit der Kirche" ist kein Werk erschienen, worin der Römische Katholicismus in seinen innersten Fundamenten so gewaltig angegriffen und erschüttert worden wäre, wie in diesem — von einem geistvollen katholischen Gelehrten verfaßt.*"

Conf. Aug. art. II. 10. Apol. IV. 156: „Certissimum est, quod promissio salutis pertinet etiam ad parvulos. Neque vero pertinet ad illos, qui sunt extra ecclesiam Christi, ubi nec verbum nec sacramenta sunt, quia regnum Christi tantum cum verbo et sacramentis existit." Catech. mai. 503. „Quicunque extra Christianitatem sunt, sive gentiles, sive Turcae, sive Iudaei, aut falsi etiam Christiani et hypocritae, quamquam unum tantum et verum Deum esse credant et invocent; neque tamen certum habent, quo erga eos animatus sit animo, neque quidquam favoris aut gratiae de Deo sibi polliceri audent aut possunt: quamobrem in perpetua manent ira et damnatione. Neque enim habent Christum dominum, neque illius spiritus s. donis et dotibus illustrati et donati sunt." Add. Symb. Athanas. init. et fine. — Calvin. Inst. rel. Chr. l. IV. c. 1. §. 4. „Extra eius (eccl.) gremium nulla est speranda peccatorum missio, nec ulla salus."

Apolog. C. A. 146.

Artt. Smalc. P. II. art. IV. de Papatu. 312 ff. 341 ff. — Marheinecke *System d. Katholicismus.* II. 319—426. Ei. Instit. symb. 26.

Artt. Smalc. de potestate et primatu Papae. 351 ff. „Quum autem iudicia Synodorum sint ecclesiae iudicia, non Pontificum: praecipue regibus convenit, coërcere Pontificum licentiam, et efficere, ne ecclesiae eripiatur facultas iudicandi et decernendi ex verbo Dei." — „Evangelium tribuit his, qui praesunt ecclesiis, mandatum docendi Evangelii, remittendi peccata, administrandi sacramenta; praeterea iurisdictionem, videlicet, mandatum excommunicandi eos, quorum nota sunt crimina et resipiscentes rursum absolvendi. Ac — liquet, hanc potestatem iure divino communem esse omnibus, qui praesunt ecclesiis, sive vocentur Pastores, s. Presbyteri, s. Episcopi. — Ubicunque est ecclesia, ibi est ius administrandi Evangelii. Quare necesse est, ecclesiam retinere ius vocandi, eligendi et ordinandi ministros. Et hoc ius est donum proprie datum ecclesiae, quod nulla

humana auctoritas ecclesiae eripere potest." Cf. Apol. IV. 16 „Ecclesia non consistit in hominibus ratione potestatis vel dignitatis ecclesiasticae vel secularis, — consistit in illis personis, in quibus est notitia vera et confessio fidei et veritatis." — Conf. Aug. de abus. VII. 38 f. Apol. XIV. 294. Artt. Smalc. 333. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 40 ff.

m) Conf. Aug. de abus. II. 21 ff. Apol. 236 ff. Artt. Smalc. 331 Calixt. de coniugio clericorum. Ed. Henke. Helmst. 1783 Reinhard *Dogm.* 643 f. Eandem sententiam tuitus est auctor l. *Die kathol. Kirche Schlesiens, dargestellt von einem kath. Geistlichen.* Altenb. 1826. p. 54 ff. *Denkschrift für die Aufhebung des den kath. Geistlichen vorgeschriebenen Cölibats. Mit 3 Actenstücken.* Freib. Breisg. 1828. Dr. Joh. Ant. u. Aug. Theiner *Die Einführung der erzwungenen Ehelosigkeit bei den christl. Geistlichen u. ihre Folgen. Ein Beitr. zur Kirchengesch.* 1. B. Altenb. 1828. Nihilominus coelibatum verbi divini ministris eccl. ev. denuo commendarunt Fessler *Ansichten von Relig. u. Kirchenth.* II. 346 ff. et auctor l. *Aphorismen zur Erneuerung des kirchl. Lebens.* B. 1814. 120 ff., sanae rationis et librorum s. praeceptis aeque adversati. — Calumnias Pontificiorum contra dignitatem legitimam *ministerii* eccl. ev. prolatas nuper docte reddit Bretschneider *Ueb. d. Rechtmässigkeit des ev. Lehramts u. d. Weihe zu demselben;* in *Journ. f. Pred.* Bd. LXVIII. St. 1 1826. p. 1 ff.

n) Artt. Smalc. de potest. et primatu Papae. p. 353. „(Vera eccl. certe habet ius eligendi et ordinandi ministros. Idque etiam communissima ecclesiae consuetudo testatur. Nam olim populus eligebat pastores et episcopos." Form. Conc. Sol. decl. X. 791. „Credimus, quod ecclesia Dei quibusvis temporibus et locis pro re nata liberrimam potestatem habeat, (in rebus vere adiaphoris) aliquid mutandi, abrogandi, constituendi; si tamen id absque levitate et scandalo, decenter et bono ordine fiat."

o) Sunt, qui distinguant inter *ius circa sacra* s. ius, vi imperii civilis determinandi ea, quae in ecclesia spectant ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam (G. L. Boehmer Principia iur. can. Ed. 7. Gott. 1802. §. 20.), quod principi competit, *qua tali* et inde *maiestaticum* dicitur, et inter *ius sacrorum* s. *ius in sacra* s. potestatem ecclesiasticam, i. e. complexum iurium *collegialium*, quae ecclesiae competunt, tanquam societati particulari, intra fines reipublicae alicuius constitutae, et quae ab origine omnium ecclesiae sociorum sunt communia. Cf. I. H. Boehmer Ius protestantium ecclesiast. T. I. 644 ff. Beck Commentt. 814. Add. Wiese *Handb. d. Kirchenrechts.* L. 1802. III. 42 ff. 5. *A. Herausg. v.* D. W. Th. Kraut. Gött. 1826. Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhält-*

nisse des christl. ev. Kirchenwesens in Deutschland, bes. in Bezieh. auf d. Preuss. Staat. Magdeb. 1818. 72 ff. Haec iura ecclesiae *collegialia* s. *socialia*, certis quidem finibus circumscripta, ad principem deferri possunt, qui ipse eidem ecclesiae addictus est [(Feuerbach) *Eine längst entschiedene Frage üb. d. obersten Episkopalrechte d. protest. Kirche, von neuem erörtert.* Nürnb. 1823. Bretschneider *Entw. d. dogm. Begr. 3. A.* 746.]; etiamsi solennem eiusmodi iurium s. summi episcopatus delationem unquam factam esse, haud constiterit. Stephani *Kan. Recht d. prot. K.* — Tüb. 1825. p. 272 ff. — Julius Frey *Was hat der Staat und was die Kirche für Zwecke und in welchem Verhältnisse stehen beide zu einander?* L. 1827.

p) Systema *hierarchicum* sententiis singulorum scriptorum, qui de rebus ecclesiae Romano-catholicae egerunt, commendatur, nuper vel e sanae rationis dictatis summum illius principium derivare studuit Ulr. Peutinger *Religion, Offenbarung u. Kirche in d. reinen Vernunft.* Salzb. 1795. Verum idem illud systema in duo alia dispescitur, alterum *Pontificium*, alterum *episcopale*, quatenus summa potestas ecclesiastica sive ad Papam solum sive ad episcopos ecclesiae defertur. Schnaubert *Beitr. z. deutschen Staats- u. Kirchenr.* Giess. 1782. P. I. n. 7. Systema *hier. Pontificium*, quod Gregorius VII primus constanti animo in agendo expressit, recentiore aetate defenderunt Muzzarelli (Henke *Magaz.* II. 524 ff.), Gaab (*Apologie Gregors VII*), J. E. Chr. Schmidt (*Beitr. z. Gesch. des Mittelalters.* I. Giess. 1796. N. 4.). Antiquiores rec. Io. Thom. de Rocaberti Bibliotheca max. pontificia, in qua auctores melioris notae, qui hactenus pro s. Romana sede tum theologice tum canonice scripserunt, fere omnes continentur. Romae. 1695—99. VII. XXI. f. Cf. Vater *Kirchen- u. staatsrechtl. Erörterung d. Verhältnisse akatholischer Landesherren zu dem Pabste.* Königsb. 1819. — Syst. *hier. episcopale*, quod inde a sec. II sensim exortum, ante et post Constantinum imp. maxime viguit, et in eccl. Gallicana et apud Iansenistas inde exortos obtinuit, inprimis commendavit Iustin. Febronius (Nic. de Hontheim) l. de statu ecclesiae et legitima potest. R. P. 1765. Ed. 2. 4. Add. *Punctation d. Emser Congresses.* 1786. et scripta, quae novissime causam Vicar. gen. optime meriti de Wessenberg defenderunt. Fridolin Huber *Vollständ. Beleuchtung d. Denkschrift üb. d. Verfahren d. röm. Hofes bei d. Ernennung des Generalvikars Frhn. v. Wessenberg zum Nachfolger im Bisth. Constanz.* Rotweil. 1819. Add. Paulus *Beurtheilende Anzeige einiger Schriften, welche d. neueste Betragen des röm. päbstl. Kirchenregiments, bes. gegen d. Generalvicariat v. Constanz — beleuchten.* Heidelb. 1818. Koch *Rechts-*

gutachten üb. d. Verfahren d. Röm. Hofes in d. Angelegenheit des Frhn. v. Wessenberg. Frankf. 1819. Alia scr. rec. *Jen. Allg. Lit. Zeit.* 1822. N. 159 ff. et 1824. *EB.* N. 2 ff., ubi l. I. A. Sauter Fundamenta iuris ecclesiastici Catholicorum. Ed. 2. Voll. VI Frib. et Const. 1810—16., in quo libro Systema hierarch. mitiore forma propositum est. Add. F. Walter *Lehrb. d. Kirchenrechts.* 3. *A.* Bonn. 1825.

q) Systema *territoriale*, cuius principia in ipsa natura sacrorum reformationis a Luthero perfectae latebant, quatenus maximum eius momentum in eo erat, ut impotentiae papali resisteretur, Hugo Grotius (de imperio summarum potestatum circa sacra, in Opp. T. III. 21 ff. Amstel. 1679.) primus diserte defendit, Christian Thomasius autem, ad infringendam cleri eccl. ev. arrogantiam pluribus scriptis (v. inprimis ei. Diss. de iure principis circa adiaphora. H. 1695. Vindiciae iuris maiestatici circa sacra. H. Magdeburg. 1701.) ita excoluit ac firmavit, ut plurimis, licet non uno eodemque ratione ab omnibus expositum sit, iuris eccles. scriptoribus v. c. I. H. Boehmer, Schnaubert, Moser, Pütter a probaretur, et recentioribus temporibus adhuc, mitiore quidem forma propositum, patronos nancisceretur, Stephani *Ueb. d. absolute Einheit d. Kirche u. d. Staats.* L. 1802. Ei. *Das allgem. kanonische Recht d. protest. K. in Deutschland aus seinen ächten Quellen* —. Tüb. 1825. p. 278 ff., L. A. Kähler *Sonnenklares Beweis, dass ein christl. Regent stets d. oberste Bischof d. Kirche in seinem Lande sei.* L. 1819., qui quidem ecclesiam et rempublicam *idealem* ac *realem* haud bene distinguit. Augusti *Nähere Erklärung üb. das Majestätsrecht in kirchl. bes. liturg. Dingen.* Frankf. a. M. 1825. Cf. Dav. Schulz *Vollgültige Stimmen gegen die ev. Theologen u. Juristen unserer Tage, welche die weltl. Fürsten wider Willen zu Päbsten machen od. es selbst werden wollen.* L. 1826. — De origine et progressu iuris eius in universum v. Nettelbladt de tribus systematibus doctrinae de iure sacror. dirigendor. domini territorialis Evangelici, in Observv. iur. eccl. H. 1783. Fuerunt, qui, sicut Thom. Hobbes in l. *Leviathan*, omne ius sacrorum magistratui politico *in solidum* vindicarent, ecclesiae nihil relinquentes, quod vitium *caesareopapiae* nomine notatur. Gerhard L. th. XIII. 215.

r) Syst. *collegiale* primus condidit et tuitus est Chr. M. Pfaff in *Academ. Reden üb. d. sowohl allgem. als auch deutsche protest. Kirchenrecht.* Frankf. 1747. Inde singulae eius sententiae in recentiora iuris eccl. breviaria v. c. Boehmeri, Stephanii, irrepserunt, ita tamen, ut systematis territorialis principiis immixtae tantum viderentur. Singulari vero studio sibique constantes et defenderunt et copiosius exornarunt illud Greiling (*Hieropolis*

Magd. 1802. *Urverfassung d. Apostol. Christengemeinen.* Halb. 1819. Cf. Röhr. *Neueste Prediger-Lit.* II. 1819. 77 ff.), Boll (*Vom Verfall u. d. Wiederherst. d. Religiosität.* Neustr. B. II. 1810.), Schuderoff (*Grundzüge zur ev. prot. Kirchenverfass. u. Kirchenrechte.* L. 1817.), qui quidem systema *confraternitatis* illud appellari voluit. Idem bene adumbravit (Schleiermacher) Pacificus sincerus *Ueb. d. liturgische Recht ev. Landesfürsten. Ein theol. Bedenken.* Gött. 1824. (*Heidelb. Jahrb.* 1825. VI. p. 548. „*Die meisterhafte Art der Darstellung, so wie die scharfsinnige Entwicklung der Gründe für die Selbstständigkeit der Kirche, verschafften dieser Schrift bald einen außerordentlichen Beifall.*") Huic systemati re ipsa magis, quam verbis (cf. p. 139.) patrocinatus est Krug *Das Kirchenrecht nach Grundsätzen der Vernunft und im Lichte des Christenthums dargestellt. Nebst einem Anh. üb. klimatische Verschiedenheit der Religionsformen.* L. 1826. Pahl *Das öffentl. Recht der ev. luth. Kirche in Teutschland, kritisch dargestellt.* Tüb. 1827. C. Th. Kind Diss. de iure ecclesiae evangel. Lips. 1827. 4. De Wette *Vorlesungen üb. d. Rel., ihr Wesen, ihre Erscheinungsformen u. ihren Einfluss auf das Leben.* B. 1827. *21ste Vorl. Ueb. d. Verhältniss der Kirche zum Staate.* p. 512 ff. — Censuram trium illorum systematum succinctam instituit Zachariae *Ueb. d. Einheit d. Staats u. d. Kirche.* 1797.

s) Primus inter principes episcopatus titulum ac praerogativas sibi ipse vindicavit Constantinus Imp., qui apud Eusebium in Vita Const. M. l. IV. c. 24. his verbis episcopos quosdam alloquens inducitur: *Ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθισταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην.* Cf. Zosimus Hist. eccles. l. IV. c. 36. Socrates Hist. eccles. V. prooem. Verum tota narrationis series et facta Constantini satis luculenter demonstrant, eum non solum iurium maiestaticorum, sed et collegialium administrationem sibi arrogasse eaque, nec repugnante quidem populo, persunctum esse.

§. 184.

Continuatio.

Disceptationibus maxime infructuosis factum est, ecclesiae multiplex descriptio et divisio a) a theolo-, quippe qui notionem ecclesiae historicam a philo-hica haud satis secernerent, in medium proferretur. distinxerunt 1. ecclesiam *visibilem* (externam),

quae complectitur homines quosque religionem Christianam profitentes, probos et improbos (Matth. 13, 24 ff.) *b*), et *invisibilem* (internam), quae eos tantum comprehendit Christianos, qui, licet in variis coetibus dispersi, per religionem Christianam vere emendati sunt; 2. eccl. *universalem et particularem* *c*); 3. *veram et falsam*, etsi omnes, quaecunque fuerunt ecclesiae particulares, se *veram* esse ecclesiam gloriantur; 4. *puram*, quae nullis depravata est hominum additamentis arbitrariis, et *impuram* (corruptam); 5. *militantem* s. eccl. invisibilem, quatenus in his terris cum multis adversariis dimicat (Eph. 6, 12. 1 Tim. 6, 12.), et *triumphantem* s. coetum beatorum coelitum (Apoc. 12, 7.); 6. *syntheticam* s. singulorum ecclesiae membrorum copiam, et *repraesentativam*, cui illi tantummodo adnumerantur cives, qui auctoritate publica legati, saluti ecclesiae prospiciunt. Virtutes ecclesiae suae easdem Nostri tribuunt, quas Pontificii, esse eam *apostolicam, sanctam, catholicam* et *unam*, neque tamen omnes in laudibus istis explicandis consentiunt *d*). Notas ecclesiae constituerunt hasce, puram doctrinae institutionem et legitimam sacramentorum administrationem. Recentiores quatuor proposuerunt ecclesiae characteres, *universalitatem* et *immutabilitatem*, quod quidem ad articulos fundamentales attinet, *puritatem* et *libertatem*, s. immunitatem a quavis vi externa. Ad iura ecclesiae, quatenus potestas legum ferendarum ei tribuitur, referri solent, ius *confessionis* et *fidei*, ius *reformandi*, i. *sacrorum*, i. *regiminis*, i. *sacerdotii* et ius *correctionis* sive disciplinae ecclesiasticae *e*). *Evangelica* autem ecclesia nostra appellata est, quoniam una cum Zwinglii et Calvini sectatoribus, reiectis traditionibus et quavis auctoritate humana, doctrina evangelica vere divina certam fidei normam contineri docet.

a) Gerhard L. th. XI. 106. Cottae annot. — „patet, distinctionem ecclesiae in *visibilem* atque *invisibilem* non esse divisionem generis in species, quasi duas specie fingeremus ecclesias sibi oppo-

sitas, uti perperam nobis adfingunt ecclesiae Romanae socii; sed esse duntaxat *limitationem subiecti* secundum *diversos* suos *status*. Quemadmodum scilicet — in eodem homine duplex datur relatio, *exterior* nempe, qua alios homines, atque *interior*, qua Deum respicit; ita et de toto aliquo coetu hominum, qui in certum doctrinae sanctioris typum consentiunt, h. e. de ecclesia vere enuntiari potest, eandem quoad formam externam *visibilem*, quoad internam vero *invisibilem* esse. Prout *visibilis* est, definitur congregatio s. coetus hominum vocatorum, qui amplectuntur verbum Dei sacramentisque utuntur. Prout *invisibilis* autem est, definitur coetus pie credentium atque ad vitam sempiternam infallibiliter praedestinatorum (s. electorum)." Cf. Bretschn. *Entw.* 3. *A*. 740 f. — Gerh. XXIII. 69 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 587 ff. Schott Epit. Theol. Chr. ed. 2. p. 312. Primus diserte mentionem fecit ecclesiae *invisibilis* et *visibilis* Basilius M. Homil. 1. in ps. 26.

b) Gerh. XI. 50 ff. Nunquam defuerunt, qui omnes peccatores ecclesia eiici vellent, ut *Novatiani*, *Donatistae*, *Meletiani*, *Waldenses*, *Hussitae*, recentiore aetate *Anabaptistae*, ex parte etiam *Herrnhutiani*. Beck Commentt. 785 f.

c) Planck *Abriss d. dogmat. Systeme unserer verschied. Christl. Hauptpartheien.* Gött. 1796. Marheinecke Institutt. symbolicae. 1812.

d) *Apostolica* dici solet, quatenus ab Apostolis condita est (Eph. 2, 20.), vel quatenus cum doctrina Apostolorum consentit; *sancta*, quia Christiani a profanis separati probitatis studio modo singulari obligati sunt (Eph. 5, 26. Tit. 2, 14. 1 Petr. 2, 9.); *catholica*, quatenus vel in articulis doctrinae fundamentalibus consensum postulat, vel pro indole et destinatione sua ad totum terrarum orbem pertinet; *una*, quatenus Christiani de doctrina evangelica et administratione sacramentorum consentiunt (§. 183.). Conf. Aug. a VII. p. 11. Gerh. XII. 2 ff. 30 f. Haud inepte quidem dictum est (Löffler *Neues Magazin f. Prediger.* VIII. 273.), Protestantes *ecclesias* habere, non *ecclesiam*. At vero ecclesiae illae singulares, etiamsi non pacti cuiusquam socialis vinculo tenentur, tamen quoniam doctrinarum quarundam fundamentalium consensu inter se coniunguntur, ad unam ecclesiam pertinere recte dicuntur. Tittmann Pr. de unitate ecclesiae evangelicae. L. 1826. 4. p. 10 ff.

e) Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A*. p. 847 ff.

§. 185.

Uberior doctrinae biblicae explicatio.

Ecclesiae notio historica nostris temporibus recte sic definiri videtur, ut appelletur societas quaevis singularis hominum, qui religionem Christianam secundum certam quandam doctrinae formulam publice profitentur a). Non solum huius religionis doctrinae a ipsis scriptoribus ss. obscurius saepe enuntiatae indole, sed etiam sanae rationis humanae nisus ad fundamenta cuiuslibet fidei historicae ei obtrusae inquirenda atque examinanda, et ipsa ingeniorum diversitas a providentia divina sapienter instituta effecerunt, ut iam inde a rei Christianae primordiis, id quod Christus ipse praevidit (Matth. 10, 34.), magna opinionum de religione Christiana varietas et haud multo post ecclesiae etiam singulae essent diversae b) (eccl. *particulares*). Accedit, quod ipsi religionis auctores ad examinandam doctrinam ab ipsis traditam homines quosvis excitaverunt (Io. 5, 39. 1 Cor. 10, 15. 1 Thess. 5, 21. 1 Io. 4, 1.), et quod non modo omnium gentium homines, qui Deum revereantur ac probitati studeant, eidem acceptos esse (Act. 10, 35.), sed etiam unumquemque Deo vitae suae rationem redditurum esse, diserte docuerunt (Rom. 14, 12.). Quae quum ita sint, dubitari nequit, quin singulae ecclesiae, utpote quae, ipso Deo moderante, ex re Christiana prodierint, eodem iure, dummodo ne iura et officia universis hominibus debita violent ac pervertant, inter homines frui debeant, nulla praerogativa cuiquam concessa, nec ulli homini potestas sit deneganda, illi ecclesiae sese adiungendi, quae minus quam aliae superstitionem foveat, incitamenta ad veram pietatem et probitatem maxime efficacia cum puriore doctrinae formula coniuncta sociis suis exhibeat c). Salus vero hominis aeterna minime pendet ex ecclesia, cui addictus fuerit, neque ex conditione eius externa, sed e vera eius pietate ac probitate

Matth. 25, 31—46.). Itaque durior ista sententia, xtra ecclesiam nullam esse salutem (§. 183. *h.*), a heologis recentioribus plurimis recte reiicitur [d]). Quo nagis autem quaevis ecclesia particularis *vere Christiana* eipublicae civilis, quacum coniuncta est, legibus et raesididibus, si modo legibus vere divinis haud adver-antur (Act. 5, 29.), obedientiam praestabit eiusque onsilia adiuvabit: eo magis summis rerum publicarum noderatoribus officium ac necessitas incumbit, tum cclesias, quae conditionibus istis obtemperent, omnes odem cum studio ac sine omni civili sectarum discri-nine tutandi [e]), tum easdem, via quidem et ratione b iis ipsis constituenda, ad altiorem perfectionis gra-lum enitentes utiliter adiuvandi. Diversa quidem et eipublicae et ecclesiae est ratio, diversus finis proxi-nus [f]) s. *immediatus*; altera quippe est societas homi-num ad consequendam securitatem salutemque exter-am (*κοινὴν σωτηρίαν*) sub communi aliquo imperio onsociatorum, altera vero societas est hominum ean-lem religionis Christianae formulam profitentium ad alutem internam aeternamque promovendam consti-uta. Quum autem sana religio externae quoque ci-rium felicitatis optima sit altrix et custos, ecclesiam et empublicam arctissimo inter se vinculo contineri, fa-ile intelligitur. Imo et rectae rationis et religionis Christianae praeceptis optime convenire videtur ea ratio nter ecclesiam atque rempublicam intercedens, secun-dum quam utraque eosdem *summos* fines sibi propositos esse indicans, veram omnium civium virtutem atque sa-lutem (1 Tim. 2, 2—5. 4, 8.), salva tamen conscien-tiae libertate [g]), amice iunctis viribus efficere studet [h]). Inprimis autem ii, qui vel civitatem, vel ecclesiam regunt, suo ipsorum exemplo veram virtutem religio-nemque commendent, necesse est.

a) Cf. Hölty Ecclesiae Chr. notio ex Catholicor. et Protestant. doctrina efformata et iudicata. Goett. 1824.

b) Ut praetermittamus dissensiones inter ipsos Apostolos, Iudaeo-Christianos et Ethnico-Chrr., iam primis seculis haud defuerunt sectae a coetu maiore separatae, velut *Nazaraei* et *Ebionitae*, *Gnostici*, *Manichaei* al. Beck 822 s.

c) Historia docet, haud paucos, qui ecclesiam suam deseruerint, vel phantasiae ludibriis et opinionibus praeiudicatis, vel vitiis, v. c. pravi lucrandi cupiditate ductos, ad ecclesiam etiam minus perfectam transiisse, id quod licet non approbandum, aeque tamen concedendum est (Fr. Köppen *Philos. d. Christenthums.* 2. *A.* L. 18.. *Konfessionsveränderung.* p. 170 ff.); modo ne eiusmodi apostatae ecclesiam relictam fictis criminibus obruant et falsis laudibus eam quam amplexi sint, extollentes, alios quosque ad suas partes pertrahere studeant (Matth. 23, 15.), cuius rei nuper exemplum praebuit L. E. von Haller *Schreiben an seine Familie, worin er seinen Rücktritt in d. katholisch-apostolisch-römische Kirche verkündigt.* Lucern. 1821. Cf. Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. Ed. Köhler *Glaube, Unglaube u. Abergl. unserer Zeit. Beiträge zur neuesten Religions-, Kirchen- u. Ketzergesch. des Südens.* Dresd. 18.. p. 65 ss. Bretschneider *Heinrich u. Antonio.* Gotha. 18.. 3. *A.*

d) Von Ammon *Die unveränderl. Einheit d. ev. K.* H. II. Dresd. 1826. 1 ss. *Ob man in allen Kirchen selig werden könne?*

e) Notetur Friderici magni Borussorum regis praeclare hac de re dictum, quod exstat in: *Mémoires pour servir à l'histoire de Brandenbourg.* Ed. 2. 1751. II. p. 144.: „*Toutes ces sectes vivent ici en paix, et contribuent également au bonheur de l'Etat; il n'y a aucune religion qui sur le sujet de la morale s'écarte beaucoup des autres; ainsi elles peuvent être toutes égales au Gouvernement, qui conséquemment laisse à chacun la liberté d'aller au Ciel par quel chemin il lui plait. Qu'il soit bon citoyen, c'est tout ce qu'on lui demande. Le faux zèle est un tyran qui dépeuple les provinces, la tolérance est une tendre mère qui les rend florissantes.*" Add. Fr. Aug. Schmelzer, collegae coniunctissimi, Diss. de exacta aequalitate inter utriusque religionis consortes per imperium Germanicum Goett. 1785. p. 6. „Inde (ex arctissimo inter rempubl. et eccl. vinculo) *ius* illud descendit maiestaticum (summae inspectionis) *circa sacra*, vi cuius imperans determinare potest, *quae in ecclesia respectum habent ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam.* Huic fundamento innituntur iura illa imperii civilis negativa, impediendi scilicet et cavendi, ex institutis ecclesiae, ne quid respublica detrimenti capiat. Etenim tantum abest, ut omnis religio civilis

indifferens sit; ut potius dentur aliae, quibus finis rerumpublicarum, i. e. felicitas externa, valde impeditur: aliae vero, quibus mirifice adiuvatur. Sic v. c. ea religio non poterit reipublicae non inimica ac noxia esse, quae fato cuncta regi docet, quae haeretico fidem non esse servandam tradit (vel quae e pontificis cuiusdam extranei arbitrio unice pendet): periclitatur quoque salus publica perniciosissimis illis dogmatibus, de *probabilismo morali*, *peccato philosophico*, *intentionalismo*, *reservatione mentali* rel., cuiusmodi a Iesuitis proposita sunt (v. Baumgarten *Gesch. d. Religionsparth.* 730 f.), quae aliaque huius generis principia turbas excitant innumerisque flagitiis, exitium reipublicae minantibus, ansam praebent. Ea vero religio, quae asserit esse Deum, mundi auctorem, qui, quae nos gerimus, audit ac videt, qui res humanas curat, cunctasque nostras actiones liberas iusto arbitrio diiudicat; quae honeste vivendum, neminem laedendum, suum cuique tribuendum tradit, quae virtutis ac pietatis studio Deum colendum esse praecipit, quae dolendum esse ob peccata, ab iisque resipiscendum docet, quae nexum hanc inter et futuram vitam statuit, vi cuius virtutem salus, malitiam vero infortunium sequatur: ea profecto non potest non legibus esse praesidio et externae quoque felicitatis optima promotrix. — Consequitur omnes religiones, quae in principiis istis fundamentalibus nihil aberrant, absque periculo in una republica simul exerceri posse, civesque, cuilibet harum religionum addictos, *aequali iure ac protectione* tutos esse debere." — Reinhard *Moral.* III. §. 346. Krug *System d. prakt. Philosophie.* I. Königsb. 1817. 524 ff. — Wilhelm Mejer *Aphorismen üb. Rel., Kirche u. Staat.* Gött. 1817.

*) Conf. Aug. de abus. art. VII. de potestate ecclesiast. p. 38 ff. Luther *Unterricht, dass geistlich u. weltlich Regiment wohl unterschieden werden sollen.* Opp. X. 294 ff. 578 ff. Id. *Auslegung des 2ten Kap. Joh.* Opp. V. p. 1741 ff. „*Die zwei Regimente sollen bis ans Ende der Welt nicht in einander gemenget werden, wie zu der Zeit des A. T. im jüdischen Volke geschahe; sondern von einander gesondert und geschieden bleiben, soll man anders das rechte Evangelium und den rechten Glauben erhalten. — Wirds gemenget, so wird nichts daraus. Denn alsbald wenn der Fürst sagt: hörest du, Prediger, lehre mir so und so — so ists gemenget. Wiederum wenn ein Prediger auch fürgibt: hörest du, Obrigkeit oder Richter, du sollst Recht sprechen, wie ich will; so ists auch Unrecht. — Wo die Fürsten solches in einander mengen wollen, wie sie denn jetzt thun, so helfe uns Gott gnädiglich, dass wir nicht lange leben, auf dass wir solch Unglück nicht sehn; denn da muss alles in der christlichen Religion zu Trümmern fallen. Wie*

gratia Christi. 24.: „non leg
interna atque occulta mirabi
cordibus hominum non solu
voluntates." Contra 2 epp
candum valet liberum arbitr
ratum adiutumque non vale
IV. 765 ff. V. 181 ff. Münf
Pragmat. Darstellung d.
Anfange d. Pelag. Streiti
B. 1821. p. 244 ff.

c) Walch l. l. IV. 755 ff.

d) Walch l. l. V. 161. V

e) Meritum *de congruo* vocat
modi actiones, quibus ae
flecti, ut vicissim benefacia
iis, qui prima gratia et f
praemia a Deo promereri d
Art. 3. Cf. Winer *Com*
schied. chr. Kirchenparth
ordnung sprechen sich d
Vergleicht man aber i
rechtgläubigen Dogmatik
pus: Der h. Geist regt d
sich ihm willig hin un
neues Leben (iustificatio
wogen flöſst Gott dem
tio secunda); *nun ver*
digni) *zu thun und er*

f) Cramer - Bossuet
XXIX.

g) Aug. Conf. art. XVIII.
nem peccati originalis
liquias illas peccati or
φορα, sed indigere g
ut mortificentur. Qu
catum et poenam, q
mandata Dei facere:
pro peccato originis.
libris ἀδυναμία illa
civilem, carnalem f
homo a natura est
Form. Conc. Sol. d
ante conversionem,

quibus finis rerumpublicarum,
r: aliae vero, quibus mirifice
oterit reipublicae non inimica
docet, quae haeretico fidem
e pontificis cuiusdam extranei
oque salus publica perniciosis-
no morali, peccato philosophi-
entali rel., cuiusmodi a Iesui-
en Gesch. d. Religionsparth.
principia turbas excitant innu-
e minantibus, ansam praebent.
m, mundi auctorem, qui, quae
res humanas curat, cunctasque
diiudicat; quae honeste viven-
uique tribuendum tradit, quae
endum esse praecipit, quae do-
sipiscendum docet, quae nexum
vi cuius virtutem salus, mali-
profecto non potest non legibus
citatis optima promotrix. — Con-
principiis istis fundamentalibus
una republica simul exerceri posse,
m addictos, aequali iure ac pro-
Reinhard Moral. III. §. 346.
phie. I. Königsb. 1817. 524 ff. —
ib. Rel., Kirche u. Staat. Gött.

ll. de potestate ecclesiast. p. 88 ff.
geistlich u. weltlich Regiment wohl
Opp. X. 294 ff. 578 ff. Id. Aus-
Opp. V. p. 1741 ff. „Die zwei Re-
de der Welt nicht in einander ge-
der Zeit des A. T. im jüdischen Volk
einander gesondert und geschieden
das rechte Evangelium und den re
wird gemenget, so wird nichts
Fürst sagt: hörest du, Prediger,
gemenget. Wiederum wenn
du, Obrigkeit oder Richter,
will; so ists auch Unrecht
einander mengen wollen,
Gott gnädiglich, dass
Unglück nicht sehn;
Religion zu Trümmer

b) Ut praetermittamus dissensiones inter ipsos Apostolos, Iudaeo-Christianos et Ethnico-Chrr., iam primis seculis haud defuerunt sectae a coetu maiore separatae, velut *Nazaraei et Ebionitae*, *Gnostici*, *Manichaei* al. Beck 822 f.

c) Historia docet, haud paucos, qui ecclesiam suam deseruerint, vel phantasiae ludibriis et opinionibus praeiudicatis, vel vitiis, v. c. prava lucrandi cupiditate ductos, ad ecclesiam etiam minus perfectam transiisse, id quod licet non approbandum, aeque tamen concedendum est (Fr. Köppen *Philos. d. Christenthums.* 2. *A.* L. 182. *Konfessionsveränderung.* p. 170 ff.); modo ne eiusmodi apostatae ecclesiam relictam fictis criminibus obruant et falsis laudibus eam, quam amplexi sint, extollentes, alios quosque ad suas partes pertrahere studeant (Matth. 23, 15.), cuius rei nuper exemplum praebuit L. E. von Haller *Schreiben an seine Familie, worin er ihr seinen Rücktritt in d. katholisch-apostolisch-römische Kirche ankündigt.* Lucernä 1821. Cf. Tzschirner *Der Uebertritt des Hn. v. Haller zur kathol. Kirche beleuchtet.* L. 1821. Ed. Köhler *Glaube, Unglaube u. Abergl. unserer Zeit. Beiträge zur neuesten Religions-, Kirchen- u. Ketzergesch. des Südens.* Dresd. 182. p. 65 ff. Bretschneider *Heinrich u. Antonio.* Gotha. 182. 3. *A.*

d) Von Ammon *Die unveränderl. Einheit d. ev. K.* H. II. Dresd. 1826. 1 ff. *Ob man in allen Kirchen selig werden könne?*

e) Notetur Friderici magni Borussorum regis praeclare hac de re dictum, quod exstat in: *Mémoires pour servir à l'histoire de Brandenbourg.* Ed. 2. 1751. II. p. 144.: „*Toutes ces sectes vivent ici en paix, et contribuent également au bonheur de l'Etat, il n'y a aucune réligion qui sur le sujet de la morale s'écarte beaucoup des autres; ainsi elles peuvent être toutes égales au Gouvernement, qui conséquemment laisse à un chacun la liberté d' aller au Ciel par quel chemin il lui plait. Qu'il soit bon citoyen, c'est tout ce qu'on lui demande. Le faux zèle est un tyran qui dépeuple les provinces, la tolérance est une tendre mère qui les rend florissantes.*" Add. Fr. Aug. Schmelzer, collegae coniunctissimi, Diss. de exacta aequalitate inter utriusque religionis consortes per imperium Germanicum. Goett. 1785. p. 6. „Inde (ex arctissimo inter rempubl. et eccles. vinculo) *ius* illud descendit maiestaticum (summae inspectionis) *circa sacra*, vi cuius imperans determinare potest, *quae in ecclesia respectum habent ad reipublicae salutem vel ad tutelam publicam.* Huic fundamento innituntur iura illa imperii civilis negativa, impediendi scilicet et cavendi, ex institutis ecclesiae, ne quid respublica detrimenti capiat. Etenim tantum abest, ut omnis religio civilitar

indifferens sit; ut potius dentur aliae, quibus finis rerumpublicarum, i. e. felicitas externa, valde impeditur: aliae vero, quibus mirifice adiuvatur. Sic v. c. ea religio non poterit reipublicae non inimica ac noxia esse, quae fato cuncta regi docet, quae haeretico fidem non esse servandam tradit (vel quae e pontificis cuiusdam extranei arbitrio unice pendet): periclitatur quoque salus publica perniciosissimis illis dogmatibus, de *probabilismo morali*, *peccato philosophico*, *intentionalismo*, *reservatione mentali* rel., cuiusmodi a Iesuitis proposita sunt (v. Baumgarten *Gesch. d. Religionsparth.* 780 f.), quae aliaque huius generis principia turbas excitant innumerisque flagitiis, exitium reipublicae minantibus, ansam praebent. Ea vero religio, quae asserit esse Deum, mundi auctorem, qui, quae nos gerimus, audit ac videt, qui res humanas curat, cunctasque nostras actiones liberas iusto arbitrio diiudicat; quae honeste vivendum, neminem laedendum, suum cuique tribuendum tradit, quae virtutis ac pietatis studio Deum colendum esse praecipit, quae dolendum esse ob peccata, ab iisque resipiscendum docet, quae nexum hanc inter et futuram vitam statuit, vi cuius virtutem salus, malitiam vero infortunium sequatur: ea profecto non potest non legibus esse praesidio et externae quoque felicitatis optima promotrix. — Consequitur omnes religiones, quae in principiis istis fundamentalibus nihil aberrant, absque periculo in una republica simul exerceri posse, civesque, cuilibet harum religionum addictos, *aequali iure ac protectione* tutos esse debere." — Reinhard *Moral.* III. §. 346. Krug *System d. prakt. Philosophie.* I. Königsb. 1817. 524 ff. — Wilhelm Mejer *Aphorismen üb. Rel., Kirche u. Staat.* Gött. 1817.

f) Conf. Aug. de abus. art. VII. de potestate ecclesiast. p. 88 ff. Luther *Unterricht, dass geistlich u. weltlich Regiment wohl unterschieden werden sollen.* Opp. X. 294 ff. 578 ff. Id. *Auslegung des 2ten Kap. Joh.* Opp. V. p. 1741 ff. *„Die zwei Regimente sollen bis ans Ende der Welt nicht in einander gemenget werden, wie zu der Zeit des A. T. im jüdischen Volke geschahe; sondern von einander gesondert und geschieden bleiben, soll man anders das rechte Evangelium und den rechten Glauben erhalten. — Wirds gemenget, so wird nichts daraus. Denn alsbald wenn der Fürst sagt: hörest du, Prediger, lehre mir so und so — so ists gemenget. Wiederum wenn ein Prediger auch fürgibt: hörest du, Obrigkeit oder Richter, du sollst Recht sprechen, wie ich will; so ists auch Unrecht. — Wo die Fürsten solches in einander mengen wollen, wie sie denn jetzt thun, so helfe uns Gott gnädiglich, dass wir nicht lange leben, auf dass wir solch Unglück nicht sehn; denn da muss alles in der christlichen Religion zu Trümmern fallen. Wie*

denn unter dem Pabstthum geschehen ist, da die Bischöfe zu weltlichen Fürsten geworden sind. Und wenn jetzt die weltlichen Herren zu Päbsten und Bischöfen werden, dass man ihnen predige und sage, was sie gern hören, so predige zu der Zeit der leidige Teufel." Greiling *Hieropolis, ein Versuch üb. d. wechselseitige Verhältniss des Staats u. d. Kirche.* Magd. 1802. 38 ff. Fr. Ancillon *Ueb. d. Staatswissenschaft.* B. 18.. p. 188. *„Zweck des Staats ist die Beschützung der Freiheit aller durch gesetzmässigen Zwang."*

g) Luther. de captiv. babyl. eccl. T. II. Lat. f. 273. „Neque papa neque episcopus habet ius unius syllabae constituendae super Christianum hominem, nisi id fiat eiusdem consensu. — Clamo fidenter, Christianis nihil ullo iure posse imponi legum, s. ab hominibus s. ab Angelis, nisi quantum volunt; liberi enim sumus ab omnibus." Opp. X. Hal. 458 ff. *Von weltl. Obrigkeit.* *„Ueber die Seele kann und will Gott niemand lassen regieren, denn sich selbst alleine. Darum wo weltliche Gewalt sich vermisset, der Seele Gesetze zu geben, da greifet sie Gott ins Regiment und verderbt und verführt nur die Seele. — Weil es denn einem jeglichen auf seinem Gewissen liegt, wie er glaubt oder nicht glaubt, und damit der weltlichen Macht kein Abbruch geschieht, soll sie auch zufrieden seyn und ihres Dings warten, und lassen glauben so oder so, wie man kann und will, und niemand mit Gewalt dringen. — Wenn dein Fürst oder weltlich Herr dir gebeut, mit dem Pabst zu halten, oder so oder so zu glauben, oder Bücher von dir zu thun, sollst du also sagen: Lieber Herr! ich bin euch schuldig zu gehorchen mit Leib und Gut, gebietet mir nach eurer Gewalt Maass auf Erden, so will ich folgen. Heisst ihr mich aber glauben, und Bücher von mir thun, so will ich nicht gehorchen; denn da seid ihr ein Tyrann und greiffet zu hoch, gebietet, da ihr weder Recht noch Macht habet."* Bretschneider *Luther an unsere Zeit.* Erf. 1817. 121 ff. Conf. Aug. de abus. VII. 39. Apol. 297. Haec et similia Lutheri effata his nostris temporibus in memoriam revocari debent contra eos, qui vel tecte vel palam *Papismi* speciem quandam ecclesiae Protestantium obtrudere videntur, v. c. Ig. Aurel. Fessler *Liturgische Versuche.* Rig. 1823. Fr. Theremin *Die Lehre v. göttlichen Reiche.* B. 1823. p. 107 ff. 117. 133 ff. Cf. *Theol. Annalen. Dec.* 1823. 951 f. Pustkuchen-Glanzow *Die Wiederherstellung des echten Protestantismus, od. üb. d. Union, d. Agende u. d. bischöfl. Kirchenverfassung.* Hamb. 1827. — Cf. N. Funk *Gesch. d. neuesten Altonaer Bibelausgabe nebst d. vorzüglichsten wider sie erhobenen Beschuldigungen.* Altona. 1823. Von Coelln *Ideen über Glau-*

benseinigung u. Glaubensreinigung. L. 1824. p. 48 f. A. Neander *Allg. Gesch. der chr. Relig. u. Kirche.* I. B. 1825. p. 281 ff. *„Das monarchische Princip der Kirchenverfassung widerstreitet dem Geiste des Christenthums."* Dav. Schulz *Vollgültige Stimmen.* (§. 183. *p.*) Röhr *Krit. Pred. Bibl.* IX. 1. H. 1828. p. 161 ff. *Ueber die Episkopalisirung d. protest. Kirche Deutschlands.*

h) Gottl. E. Schulze *Leitfaden d. Entw. d. philos. Principien d. bürgerl. u. peinl. Rechts.* Gött. 1815. 150 f. Ammon *Von d. Vereinigung d. höchsten Staats- u. Kirchengewalt, nach protest. Grundsätzen*, in *Krit. Journal d. neuesten theol. Literatur.* I. 1813. 105 ff.

§. 186.

Continuatio.

Neque tamen impedit ista ecclesiarum pluralitas atque diversitas, quo minus in eo conveniant, ut omnes unum eundemque profiteantur atque colant religionis auctorem Iesum Christum, et bonis, quae eiusdem doctrinae vitaeque debentur, communibus frui nitantur. Quapropter summopere optandum est, ut non tam de adunandis vel confundendis ecclesiis, quae doctrinae formulas defendunt plane sibi oppositas, quam de morali quadam consensione inter singulos harum ecclesiarum sodales efficienda et confirmanda sedulo iam cogitetur, ut, quicunque Christo nomen dederint, quantumvis ceteroquin diversi, concordiae tamen mutuae studiosissimi sint et maneant [a]). Non solum scripturae s. effata: Matth. 13, 30. Luc. 9, 54 ff. 2 Tim. 2, 24 ff. 2 Cor. 1, 24. al., sed etiam natura ecclesiae et consilia ipsa, eos quoque eiusdem socios, qui a formula publice recepta dissentiant, humaniter ferre atque tractare, et ecclesiam et civitatem iubent. Haec *tolerantia*, quae dicitur, recentioris aevi progenies nobilis (§. 185. *c.*) [b]), quo magis vel ipsae Protestantium ecclesiae, ea neglecta, delictis gravissimis sese contaminaverunt (§. 90. *c.*) [c]), et novissimis adeo temporibus monstra horrenda, quae iam penitus debellata

videbantur, novis viribus instructa contra veram religionem exsurgere coeperunt; eo diligentius atque religiosius tuenda est et alenda. Videndum tamen, ut eadem iura et praerogativae, quae ab ecclesia evangelica catholicae ecclesiae sociis concessa fuerint, a Catholicis invicem nostrae ecclesiae, quippe quae etiamnunc tanquam haeretica ab illis damnatur, haud denegentur c), nec minus in eo elaborandum, ut simul omnes eiusdem reipublicae cives, cuicunque religionis formae addicti sint, aequabili semper patriae teneantur amore ac studio. Quod ut efficiatur, necesse est, ut dies festi, quales temporis et reipublicae rationes iam flagitant, rite instituantur, ab omnibus civibus, salva quidem conscientiae libertate, aequaliter celebrandi.

a) Steudel *Ueb. Religionsvereinigung.* Stuttg. 1811. Köppen *Philos. d. Christenthums.* I, 2. *A.* p. 179 ff. Krug *Kirchenrecht nach Grundsätzen d. Vernunft.* L. 1826. X. *Vereinigung der verschied. Religionsformen in rechtl. Hinsicht.* At diversitate ista ecclesiarum minime tollitur studium a Christo ipso commendatum (Io. 10, 16.), profligatis superstitionum commentis verae religionis ideam, quoad eius fieri poterit, iam in hac vita efficiendi, quae sic *propaganda* recte dicitur. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* VII. 4. Hft. 1826. p. 580 f.

b) Voltaire *Traité sur la tolérance.* 1763. Rousseau *Lettres écrites de la Montagne.* Opp. et Bip. XII. 52. „*La religion Protestante est tolérante par principe, elle est tolérante essentiellement; elle l'est autant qu'il est possible de l'être, puisque le seul dogme qu'elle ne tolère pas, est celui de l'intolérance.*" Basedow *Betrachtungen üb. d. wahre Rechtgläubigkeit und Toleranz.* Altona. 1766. Teller *Valentinian der erste, oder d. Religionsfreiheit d. Unterthanen.* B. 1791. *Ueb. Glaubens- und Gewissensfreiheit. Ein Brief von* Iohn Locke *an* Philipp von Limborch. *Aus dem Engl. zum ersten Mal ins Deutsche übers.* Braunschw. 1827.

c) Calvini Expos. errorum Serveti —, ubi docet, iure gladii coërcendos esse haereticos. 1554. Bezae l. de haereticis a magistr. civ. puniendis. 1554. Cf. Henke *KG.* III. 392 ff. 481 ff. Quam perverse quamque parum constanter ipse Lutherus hac de re interdum iudicaverit, docuit Bretschneider *Worte Luthers an unsre Zeit.* 180 ff. De Melanchthone similem sententiam professi

fesso v. *Allg. Kirch. Zeit.* 1827. N. 204. 1828. N. 8. p. 71. N. 41. p. 334.

d) Planck *Ueb. d. gegenw. Lage u. Verhältnisse d. kathol. u. protest. Parthei in Deutschland.* Hannov. 1816. *Ueb. d. Gleichstellung d. Protestanten in d. Deutsch. Bundesstaaten aus dem Gesichtspuncte des Rechts. Mit besond. Bezuge auf Sachsen* —. Hannov. 1828.

§. 187.

Continuatio.

Quod vero ad *internam* attinet ecclesiae constitutionem et administrationem, cuius suprema inspectio et moderatio in plurimis ecclesiis Protestantium ad iudicia s. collegia ecclesiastica (*Consistoria*), e sola principum et summorum magistratuum, quasi *summorum episcoporum*, auctoritate pendentia, delata est *a*), neminem rei peritum fugiet, etiamsi respublica civilis et ecclesiastica vinculo quidem felicissimo coniungi posse videantur (§. 185.), fines tamen certos, iura, officia et administrationem utriusque longe diversa esse, ita, ut nullo modo coalescere posse videantur. Quamobrem nuper studiosius quaesitum, quo pacto iura *collegialia*, quae ad communem ecclesiae finem obtinendum et promovendum proprie referenda sint (§. 184.), inprimis ius *reformandi*, et quae inde a reformatione sacrorum penes summos civitatum rectores fuerunt, ecclesiae ipsi denuo restitui possint ac debeant. Quae quum negari nequeat ecclesiae primitivae propria fuisse (§. 181.), eademque ecclesiae, tanquam societati in ipsa civitate rite constitutae, omnino deberi eique ab Reformatoribus vere vindicata esse *b*); quum praeterea historia doceat, iura ista collegialia tempore emendationis sacrorum vel temere occupata fuisse a principibus Protestantibus, vel a singulis tantum doctoribus ordinibusve provincialibus ad eos sponte delata: iam ipsi principes sapientissimi de via et ratione cogitarunt, iura illa,

quantum per temporis ac reipublicae rationes fieri queat, ecclesiae restituendi. Quod ut commode efficiatur, ecclesiae constitutionem et administrationem ad normam certam *repraesentativam* conformari debere recte intellectum est, ita, ut per singulos singulorum coetuum socios *Presbyteria* constituantur, in quibus insint praeter verbi divini ministros viri aliquot sapientia Christiana insignes et a reliquis eiusdem coetus sodalibus eligendi c), atque ut *synodi* subinde convocentur non solum clericorum et theologorum doctissimorum d), sed etiam Laicorum, qui dicuntur, a Presbyteriis delegandorum, qui de salute ecclesiae consulant. Ex his synodis denique deligenda et constituenda sunt collegia ea ecclesiastica, e viris ecclesiasticis et laicis (Act. 15, 22.) composita, quae tutante ac moderante principe de rebus ecclesiasticis, prout progressus in excolenda ratione recteque iudicando scripturae s. usu facti postulaverint, cognoscant et consulta ac decreta sua, ne nova quaedam hierarchia inde oriatur, principi approbanda atque exsequenda transmittant e). Ex ipsius ecclesiae natura et luculentis scripturae s. praeceptis, quaenam partes sint civitatis huius ethicae eiusque antistitum, facile intelligitur. *Primum* quidem curare debet ecclesia, ut omnibus, quicunque ipsi adscripti sunt, religionis doctrinae recte cognoscendae opportunitas detur, id quod fit tum probis religionis doctoribus eligendis legitimeque vocandis et inaugurandis *(ordinandis)* (Act. 6, 6. 1 Tim. 4, 14.), tum scholis instituendis, conservandis et emendandis. Doctores publica auctoritate constituti (*ministerium ecclesiasticum*), a sacrificulorum negotio pariter atque nomine abhorrentes f), docendo verbo divino administrandisque sacramentis a Christo ipso unice obstricti sunt (Matth. 28, 19. cf. 2 Tim. 2, 2.) Quo munere sancto sic fungi eos necesse est, ut, vita moribusque cum doctrina ab ipsis tradita consentientibus, religionem denuo commendent et conscientiam hominum moralem

excitando atque acuendo verae pietatis virtutisque incrementa quam maxime augere studeant (Matth. 5, 13—16. Luc. 12, 47. 48.). Ceterum sicut eos cognitione religionis, dono docendi et dicendi [g]) et vitae integritate (1 Cor. 4, 16. 11, 1. 1 Tim. 3, 1 ff.) inter alios eminere decet [h]), ita subesse debent cum reliquis magistratui civili, neque ea potestate praediti sunt, qua Apostoli a Christo instructi esse dicuntur Matth. 16, 19. Luc. 11, 52., et quae *potestas clavium* appellatur [i]).

a) I. H. Boehmer Ius parochiale. Sect. III. c. 1. G. L. Boehmer Principia iuris canonici. §. 41. Wiese *Grundsätze des protest. Kirchenrechts.* 4. *A.* Gött. 1819. §. 360 ff. — In antiqua ecclesia, teste Cypriano (Epp. 5. 14. 31.), populus neque ab iudicandis controversiis, neque ab eligendis episcopis removebatur. Sec. IV Constantino M. et successoribus eius summus quidam episcopatus attributus est, v. Zosimus Hist. eccl. IV. c. 36. et Eusebius de vita Constantini. I. c. 44 s. Temporis decursu autem omnis ecclesiae potestas, in summum religionis Christianae detrimentum, ad episcopos et Papam Romanum transiit, quibus per sacrorum emendatores, quod ad ecclesias evangelicas attinet, feliciter erepta, maxima ex parte vel tota ad principes vel summos magistratus rediit. — Krug *Das Kirchenrecht nach Grundsätzen der Vernunft u. im Lichte des Christenthums dargestellt.* L. 1826. III. *Vom kirchl. Vertrage.* VIII. *Verhältniss der Kirche zum Staate.*

b) Aug. Confess. de abus. VII. p. 42 s. „Licet episcopis seu pastoribus facere ordinationes, ut res ordine gerantur in ecclesia. — Tales ordinationes convenit ecclesias propter caritatem et tranquillitatem servare eatenus, ne alius alium offendat, ut ordine et sine tumultu omnia fiant in ecclesiis. Verum ita, ne conscientiae onerentur, ut ducant res esse necessarias ad salutem, ac iudicent se peccare, cum violant eas sine aliorum offensione. — Talis est observatio Diei Dominici, Paschatis, Pentecostes, et similium feriarum et rituum." Ben. Carpzovii ICti. Iurisprudentia ecclesiastica s. consistorialis. L. 1649. f. Lib. II. tit. 15. definitio CCXLVII. „Non consultis in Synodo verbi divini ministris, nec convocatis ecclesiae ordinibus suscipienda haud est a principe et magistratu mutatio vel abrogatio rituum ecclesiasticorum." Huc referendum esse ius circa res *liturgicas* docuit Bretschneider *Eine alte Stimme üb. d. liturgische Recht u. das* ius in sacra *überhaupt*, *in Vergleichung mit einigen neuern Stimmen hierüber*; in Br. u. Schröter *für Christenth. u. Gottesgel.* VIII. H. 3. 1825. p. 456 ff.

Praeiverat I. H. Böhmer l. Ius eccles. protest. T. III. §. 66. de iure liturgiarum ecclesiastico —, qui „competere id, ait, primordialiter *toti ecclesiae*, in confesso est" cet. et G. L. Böhmer Principia iuris canonici, ed. 6. p. 203. „Ex hac (inspectione civili in liturg.) descendit tantum ius *negativum*, seu ius impediendi et cavendi, ne reipublicae per instituta liturgiae noceatur; non vero ius *positivum*, seu constituendi liturgiam." Alia hac de re scripta nuper in utramque partem edita rec. Winer et Engelhardt *N. krit. Journ. d. theol. Lit.* Bd. IV. St. 2. 1825. p. 162—201. Eandem rem bene tractavit C. Th. Kind Diss. de iure ecclesiae ev. L. 1827. Cap. IV. De iure Principis ev. liturgico. p. 39 ss.

c) Spener *Theol. Bedenken.* III. Art. 1. dist. 3. §. 20. „*Auch sehe ich nicht, wir mögen es bemänteln, wie wir wollen, auf was Weise wir's verantworten können, dass wir den dritten Stand von allen denjenigen* officiis *und Pflichten, so ihnen nach göttlicher Ordnung und Exempel der ersten Kirchen gehören, ausgeschlossen haben, daraus mehr Ungemach entstehet, als mit wenigem sich ausführen lässet.*" Krug *Kirchenrecht.* V. *Rechtl. Schranken der Kirchengewalt.* De Wette *Vorles. üb. d. Rel.* — p. 538. „*Das Kirchenregiment müsste einer Behörde anvertraut werden, welche aus frei gewählten geistl. u. weltl. Stellvertretern der Kirche gebildet wäre; jedoch müssten ihre Beschlüsse immer der Staatsregierung zur Bestätigung unterworfen werden.*"

d) De theologis academicis prae ceteris in eiusmodi iudicium convocandis praecipiunt leges eccl. Saxoniae. K. G. Weber *Systemat. Darstellung des im Königr. Sachsen geltenden Kirchenrechts.* Th. II. L. 1825. p. 70 ss.

e) *Entwurf d. Synodal-Ordnung f. den Kirchenverein beider ev. Confessionen im Pr. Staate.* 1817. Schleiermacher *Ueb. d. für d. protest. Kirche d. Preuss. Staats einzurichtende Synodalverfass.* B. 1817. Schuderoff *Grundzüge zur ev. prot. Kirchenverfass. u. zum ev. Kirchenr.* L. 1817. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 845 ss. Greiling *Ueb. d. Urverfassung d. apostol. Christengemeinen od. bibl. Winke f. d. ev. Synoden.* Halberst. 1819. Schaaf *Ueb. d. Pflichten u. Verhältnisse d. ev. Presbyterien in d. Preuss. Staate.* Magd. 1819. Röhr *Neueste Prediger-Lit.* Bd. I. Heft 4. B. II. H. 1. 88 ss. Bäumer *Die Presbyterial-Verfassung in ihrer Begründung u. in ihrem Werthe dargestellt.* Hamm. 1823. — *Schreiben eines Landgeistlichen an einen Staatsrath üb. Synoden u. Synodalverfassung.* B. 1817. Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenwärt. Verhältnisse d. christl. ev. Kirchenwesens in Deutschl., bes. in Beziehung auf d. Preuss. Staat.* Magd. 1818. 126 ss. — *Verhandlungen d. westphäl. Provinzialsynode üb. Kirchenverfassung u. Kirchenordnung.* Lipps.

1819. f. Zimmermann *Grundzüge einer ev. Kirchenverfass.* in ei. *Monatschrift f. Predigerwissenschaften.* B. I. H. 1. u. 2. Darmst. 1821. Cf. Friedr. Jacobs *Vermischte Schriften.* I. Goth. 1823. p. XXVI. „*Wenn die Staaten auf Religion ruhen sollen, weil die Grundfeste aller Macht zuletzt Sittlichkeit ist, Sittlichkeit aber ohne Religion keinen dauernden Gehalt hat, so fällt in die Augen, dass der Staat, welcher die Bildung der Geistlichkeit vernachlässigt, und indem er sie darben lässet, hemmt, die Säulen seiner eigenen Macht untergräbt und die Sicherheit seines Daseyns durch Verletzung der heiligsten Pflicht gefährdet.*"

f) Niemeyer *Pop. u. prakt. Theol.* 6. *A.* 392 ff. Löffler *Neue Predigten. Dritte Samml., nebst Beantwortung d. Frage: Ob und in welchem Sinne die protestant. Geistlichen Priester sind.* Gotha. 1818. Ei. *Magaz. f. Prediger.* VIII. St. 1. 65 ff. *Ueb. d. Gebrauch d. Worts Priester von protest. Geistlichen.* Cannabich *Kritik d. prakt. Christl. Religionslehre.* L. 1813. III. 188 ff. — Sacerdotum dignitatem e re iudaica et ethnica in rel. Christianam perperam translatam, ev. ecclesiae ministris nuper denuo vindicare studuit H. A. Schott *Die Theorie d. Beredsamkeit —. Erster Th.* L. 1815. *Kap.* 5., nullis quidem e N. T. ll. adiectis argumentis.

g) Melanchthon Orationes selectae. Ed. Friedemann. V. I. Wittenb. 1822. III. De artibus dicendi ad omne genus doctrinae necessariis. p. 28 ff. Luther *An die Rathsherrn aller Städte Deutschlands, dass sie christl. Schulen aufrichten u. halten sollen.* Opp. T. X. p. 545 ff. Ed. Walch. „*Obwohl der Glaube und das Evangelium durch schlechte Prediger mag ohne Sprachen gepredigt werden; so gehts doch faul und schwach, und man wirds zuletzt müde und überdrüssig und fällt doch zu Boden. Aber wo die Sprachen sind, da geht es frisch und stark, und wird die Schrift durchtrieben, und findet sich der Glaube immer neu, durch andere und aber andere Worte und Werke.*" Friedemann *Schulreden.* Wittenb. 1822. p. 22 ff.

h) L. Hüffel *Ueb. d. Wesen u. d. Beruf des evang. christl. Geistlichen.* II. Th. Giess. 1822. 23.

i) Ex usu loquendi ecclesiastico perantiquo, non biblico, tota disciplinae ecclesiasticae publicae administratio nominata est *officium clavium*, sive *solvendi ligandique.* (Artt. Smalc. 330.) Nomina deducta sunt e Matth. 16, 19. (coll. 18, 18. Luc. 11, 52. Ies. 22, 22 ff. vid. Gesenius ad h. l.), ubi Petro potestas traditur, in regno coelesti s. novo religionis instituto, prohibendi aut permit-

tendi, quodcunque illi visum fuerit. Inprimis vero ex Io. 20, 23, quo Apostolis potestas conceditur, non satis quidem definita, peccata solvendi, a Nostris potestas clavium sive solvendi ligandique dicta est de facultate *absolvendi* homines, peccata confessos, maxime ante coenae s. usum. Recte tamen theoll. recentiores cum Reformatis hanc absolutionem dixerunt mere *declarativam* et *conditionatam*, non *collativam* et *iudiciariam* Gerhard VI. 274 ss. 304. X. 411. (Walch Bibl. th. I. 131.) Baumgarten *Glaubensl.* III. 264 s. Morus Comment. in epit. II. 678 ss. Reinhard *Dogmat.* 637. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 3. A. 777 ss. Cf. tamen Conf. Aug. de abus. IV. 27. „Docentur homines, ut absolutionem plurimi faciant, quia sit vox Dei et mandato Dei pronuncietur. Ornatur potestas clavium, et commemoratur, quantam consolationem afferat perterrefactis conscientiis, et quod requirat Deus fidem, ut illi absolutioni tanquam voci de coelo sonanti credamus, et quod illa fides in Christum vere consequatur et accipiat remissionem peccatorum." Apolog. IV. 158. v. 176. 181 ff. G. Wernsdorf Diss. de absolutione ministri eccles. non mere declarativa. Viteb. 1716. 4. Walch Bibl. th. II. 769 s. Ei. *Rel. Streitigk. d. Luther. Kirche.* II. 486. IV. 858. In eccl. antiqua usque ad sec. XII. haec formula usitata fuit, quae eadem etiamnunc in eccl. graeca obtinet: *Deus s. Christus absolvat te!* Vid. Morin de administr. sacr. poenit. l. VIII. c. 8. Versus finem sec. XII. demum formula, quam tenet eccl. cath.: *Ego te absolvo!* invaluit. Thom. Aquin. Opusc. ed. Paris. 1634. p. 375 ss. de forma absolutionis. Cf. Petri *Art. Absolution* in Ersch u. Gruber *Encyklopädie.* I. 180 ss.

§. 188.

Continuatio.

Deinde provideat ecclesia necesse est, ut, oppressis superstitionibus atque erroribus perniciosis, profligatis pravis hominum consuetudinibus et diremtis litibus obviis, cultus Dei internus moralis (Io. 4, 23 s. Rom. 12, 1 ss.) purus et incorruptus commendetur et servetur novaque in dies capiat incrementa *a*). Doctrinae puritas quum per formulas publicas sive libros symbolicos (§. 21.), quibus religionis doctores obstringantur, optime servari visa sit, neque tamen ulla humana instituta omnino perfecta et omni tempori et cuivis re-

rum externarum conditioni apta reperiantur: videat ecclesia, ne, formulas iam antiquandas pertinaciter retinendo [b]), vel animos hominum, qui veri norma aeterna unice regi et ad cultum Dei moralem excitari possunt [c]), servili iugo oneret (Act. 5, 29. 39.), vel impiae cuidam licentiae fraena laxet. Verum autem religionis ac virtutis studium cum *positivis* fidei religiosae formulis non esse necessario coniunctum, sed eos potius, qui illas mordicus teneant, nihilo secius vitiis omnique nequitiae indulgere posse, ita, ut ipsas formulas illas ipsorum pravitati praetendere audeant, religionum *positivarum* historia satis demonstrat. *Tum* ecclesia prospicere iubetur cultui sacro externo rite instituendo (Marc. 2, 27.), et, religionis, sacrorum atque ecclesiae natura et vi et consiliis iam rectius intellectis, apte immutando atque emendando [d]). *Denique* curare oportet ecclesiam, servata tamen singulorum conscientiae libertate, ut vita quoque et mores cum veris doctrinae Christianae praeceptis bene congruant; id quod optime efficitur partim iusta religionis institutione monitisque gravibus, tempori accommodatis, partim exemplis probis, eorum potissimum, qui ecclesiae praesunt, nec minus institutis piis, quibus tum morum depravationi ac licentiae frena iniiciantur, tum paupertati, multorum vitiorum adiutrici, et miseriae cuivis succurratur et prospiciatur. Quum vero *excommunicatio* [e]) minor, quae dicitur, a sacrorum emendatoribus quidem, licet scripturae s. auctoritate haud diserte commendetur, conservata et ministris ecclesiae permissa, in desuetudinem venisset, varia nuper de revocanda in ecclesiam severiore disciplina in medium prolata sunt [f]); sed tamen eadem neque ecclesiae neque civitatis rationibus, ut nunc quidem sunt, satis conveniunt, quin etiam ipsius scripturae s. dictis (Matth. 13, 29. 38. 7, 1. 2. Rom. 14, 4. 10. 13.) aperte adversantur. Unde intelligitur, religionis doctoribus et ecclesiae antisti-

tibus nihil nisi vim ac potestatem quandam spiritualem, minime vero iudicialem et poenalem, recte concedi *s*).

a) Ammon Summa Theol. Chr. 281. Johannsen *Die Feinde d. ev. Kirche in der ev. K.*; in Schröter u. Klein *Für Christenth. u. Gottesgel.* II. 2. 1819. p. 251 ff. Quum nostris temporibus *conventicula*, quae dicuntur, ab hominibus mysticis ac fanaticis et habeantur et celebrentur, videndum est, ne quid detrimenti ecclesia inde capiat. H. Escher *Die Marianischen Brüderschaften der Jesuiten u. die Conventikel d. Herrnhuter.* Zür. 1822. J. L. Mezger *Briefe üb. d. Werth rel. Privat-Versammlungen auf Veranlassung d. neuesten rel. Konventikel im Kanton Schaffhausen. Nebst einem Anhang üb. d. neuesten Schwärmerscenen zu Wildenspuch im Kanton Zürich.* Aarau. 1823. *Allg. Kirch. Z.* 1825. Nr. 153. *Auch eine Stimme üb. rel. Conventikel.* 1826. Nr. 57. Notetur Rescriptum praeclariss. a Summo Ministerio Regn. Boruss. ad Consistoria ecclesiastica missum de hominum fanaticorum aut mysticorum, *Separatismo* indulgentium, moliminibus firme opprimendis d. Berol. d. 24. Oct. 1825. typis express. in *Allg. Lit. Zeit.* 1826. Nr. 24.

b) Nostra aetate, religionis Christianae fontibus eiusdemque decretis accuratius examinatis atque diiudicatis, facile intelligitur, libros symbolicos multis in locis doctrinae biblicae puriori aperte repugnare (Cf. vitia ll. symb. nonnulla notata in Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theol.* 287. et l. l. p. 283.) Ne igitur dissidium inter religionem *esotericam* et *exotericam* progressu litterarum indies augeatur, libri symbolici vel ad temporis meliorisque cognitionis rationem emendandi, vel eatenus tantum pro norma fidei, cui religionis doctores obstringantur, declarandi atque habendi sunt, *quatenus* errores atque abusus ecclesiae Romanae reiiciunt eosque scripturae s. effatis refutant (Schleiermacher *Ueb. d. eigenthüml. Werth u. d. bindende Ansehn d. symb. Bücher*; in *Reformationsalmanach* II. 376 ff.), vel *quatenus* omnino cum puriore doctrinae biblicae formula conveniunt; reliqui eorum argumenti, quantum fieri poterit, conservato usu quodam symbolico, quo verae religionis ideae sub singulis thesibus latentes a modo eas significandi et enuntiandi bene distinguuntur. Quemadmodum enim sacrorum emendatores sec. XVI., utpote contra decreta synodorum et singulorum doctorum ecclesiasticorum insurgentes, iure suo usos esse recte statuimus; ita et nostris temporibus vestigiis eorum insistendum est. Act. 5, 29. Atque ita factum est, ut ii ipsi, qui nunc acerrimos fidei symbolicae defensores esse se iactant, plus minusve a librorum symbolicorum

argumento deflexerint, neque omnibus et singulis, quae in iis continentur v. c. de daemonologia, fidem adhibeant. Nec minus ecclesiarum proceres, qui religionis doctores inaugurandos libris symbolicis obstringunt, eiusmodi fidem coecam, quam ipsi aspernantur, illis iniungere possunt. Ut formulae isti iurandi in libros symbolicos: *quia* (consentiunt cum s. s.), substitueretur verior ac mitior: *quatenus* —, Spenerus potissimum auctor fuit. *Theolog. Bedenken.* I. p. 596. Walch *Rel. Str. der Luth. Kirche.* H. 136. Bretschneider *Dogmat.* II. 3. *A.* p. 850 s. *Journal f. Prediger.* B. 73. St. 1. H. 1828. „*Wie ich den Widerstreit meiner der Lehre der symb. Bb. nicht gemäfs gebliebenen Ueberzeugungen mit der eidl. Verpflichtung auf d. Symbole unserer Kirche geschlichtet habe.*" — In terris nonnullis v. c. Badensibus (*Badische Kirchenrechtsinstruction.* Carlsruhe. 1804. p. 19. 308.), Vinariensibus, in Regni Bavariae parte transrhenana al. religionis doctores, id quod Fridericus Wilhelmus, magnus ille Elector, decreto iam d. 1. Dec. a. 1660 edito in terris Brandenb. sanciverat, Fridericus I. rex, lege data d. 1. Ian. 1713 confirmaverat, scripturae s. simpliciter obstringuntur, quod maxime commendandum. Niemeyer *Die Univers. Halle nach ihrem Einflufs auf gelehrte u. prakt. Theologie.* 1817. rec. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* II. 1819. p. CXIV. „*Neue symbolische Schriften? Wozu? Es würde doch nur Menschenwerk! Haben wir nicht völlig genug an dem göttlichen Wort? Die früheren waren nothwendig zum Bekenntnifs der Lehre gegen die herrschende Kirche, die uns der Irrlehre anklagte. Aber hätten wir sie entbehren können, es wäre in die unsrige des unwürdigen und nutzlosen Streitens weit weniger gekommen. „Trinkt, sagte Luther, doch vielmehr aus dem Brunnen selbst, als aus den Flüfslein, die aus dem Brunnen geleitet sind." Keine Beschränkung der Lehrfreiheit! Wohl aber stetes Empfehlen, Fördern, Halten auf Lehrweisheit. Nach dieser zu fragen, sie zu bewachen sei ein Hauptgeschäft aller, welche die Lehrer der Kirche prüfen und die Aufsicht über sie führen sollen.*" Sententiam contrariam de verbi divini ministris et scholae magistris nostra aetate librorum symbolicorum argumento severe obstringendis, denuo proposuit Fr. v. Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhältnisse des chr. ev. Kirchenwesens* —. 100 ss., ita tamen, ut academiae doctoribus docendi libertatem ullo modo coërcendam esse negaret. Cf. quae contra hanc sententiam diximus in *Allg. Lit. Z.* 1818. Nr. 276. 77. Quae nuper ad auctoritatem libror. symbol. denuo commendandam unitatem scilicet eccl. ev. promoturus disputavit ab Ammon l. *Die unveränderl. Einheit der ev. Kirche.* I. *H.* Dresd. 1826. p. 37 ss. refutata sunt in l. *Ueb. d. Einheit d. ev. K. Ein offnes Sendschreiben an Hn. D.*

v. A. Neust. 1827. E reliquis hac de re scriptis vv. inprimis: Weland u. Brastberger *Beantwortung der Preisfrage, ob es recht sey, die Erklärungen v. Jesu Lehre zu Glaubensartikeln zu machen. Herausg. von* Salzmann. 1787. Hufeland *Ueb. das Recht protest. Fürsten, unabänderl. Lehrvorschriften festzusetzen.* Jena 1788. Ritter *Philos. Beweise, dass unabänderl. Lehrvorschriften weder festgesetzt werden* können *noch sollen;* in Henke *Magaz.* III. 356 ff. Ib. IV. 36 ff. *Ist es in den jetzigen Zeiten schicklich u. vernünftig, einen prot. Lehrer auf symb. Bücher zu verpflichten?* Büsching *Untersuchung, wann und durch wen der freien evang. luther. Kirche d. symb. Bücher zuerst aufgelegt worden?* B. 1789. A. G. Masch *Die Rechte des Gewissens bei d. Lehrvortrage in d. Protest. Kirche.* H. 1791. (J. A. Eberhard) *Ist die Augsb. Conf. eine Glaubensvorschrift der Luther. Kirche? 2 Hefte.* H. 1795. 97. Garve *Vermischte Aufsätze.* 1800. 266 ff. Henke *Beurtheilung der Schriften üb. das Preuss. Religionsedict, bes. abgedr. aus der Allg. Deutschen Bibliothek.* B. 114. 115. Kiel. 1793. Ei. *Eusebia.* III. 249. C. F. Ammon *Ueb. d. Verpflichtung auf d. symb. Bücher. Neues Theol. Journ.* II. 369 ff. add. XI. 148. Niemeyer *Briefe an Christl. Religionslehrer.* I. 157 ff. *Briefe üb. d. Rationalismus.* 443 ff. Schuderoff *Ansichten u. Wünsche, betreffend das protestant. Kirchenwesen.* L. 1814. Klein *Besteht die luther. Kirche noch?* in Schröter u. Klein *Für Christenthum u. Gottesgel.* II. 2. 1819. p. 203 ff. *Rechtfertigung d. Protestanten des Baierischen Rheinkreises üb Beseitigung d. symb. Bücher als Lehrnorm;* in Paulus *Sophronizon.* Bd. IV. H. 4. 1822. p. 35 f. Ib. VI. 1. 1824. p. 128 ff. Gurlitt *Gegen einen Versuch von mystischer Ketzermacherei in Hamburg.* 1824. Krug *Die Kirchenverbesserung u. die Gefahren des Protestantismus.* L. 1825. p. 81 f. — Meyer Commentatio librorum symbolicorum ecclesiae nostrae utilitatem et subscriptionis eorundem historiam exponens. Gott. 1796.

c) Greiling l. l. 108 ff. Henke *Magaz.* III. 356 ff. IV. 36 f. Ammon Summa Theol. Chr. 282.

d) Henke *Eusebia.* P. I. Krug *Kirchenrecht nach den Grundsätzen der Vernunft.* VI. *Verhältniss der Kirchengemeinde zu ihren Gliedern.* — Beck Commentt. 803. — Cavendum est, ne novaturiendi cupidine aliisve de caussis novi ecclesiae ritus obtrudantur, qui cum vero Dei cultu spirituali eodemque simplicissimo conciliari nequeunt, cuiusmodi nuper commendarunt G. C. Horst (*Mysteriosophie, od. üb. die Veredlung d. protest. Gottesdiensts*

durch die Verbindung eines einfach-erhabenen innern Acts des Cultus mit der Predigt. 2 Thle. Frankf. 1817.) aliique, neve eiusmodi revocentur institutiones liturgicae, quae cultioris ingenio seculi repugnant. Tzschirner de sacris eccl. nostrae publicis caute emendandis. Commentatt. III. 1815. 4. p. XLVIII. denuo typis expr. in ei. *Memorabilien für d. Studium und die Amtsführung d. Predigers.* Bd. V. St. 1. 1816. „At enim vero, quae tempus abolevit, nunquam eadem redeunt, et frustra laborant semper, qui sui temporis homines ad praeteritorum temporum sententias, mores et instituta revocare student. — Quae autem in hominum nostrorum animos revocari nequeunt, ea nec liturgiae immiscenda sunt; nam sacra publica, ut alliciant homines et teneant, religioni eorum convenire debent. — Quaeque aetas suam habet religionem eamque ob causam sua quoque habere debet sacra; sacris mutandis non mutatur religio, religione autem mutata, sacrorum mutatio insequatur necesse est. — Procul absint ab iis illotae hominum temerariorum manus, non emendationem, sed conversionem iis parantes, nec sequamur eos, qui, res divinas sensibus magis quam animo admovendas iudicantes, spectacula malunt in ecclesiis agi, quam voces graves audiri. Transeant ad sacra peregrina, qui ea admirantur, revereantur Deum praesentem, sacerdotis formula e coelis devocatum, adorent in genua strati beatam virginem et imagines sanctorum, osculentur martyrum ossa, tingantur aqua lustrali, delectentur thuris suffitu, et, si iis placet, ad rosarii legem precum formulas decantent. At sacra nostra intacta sinant, nec caerimonias cum ecclesiae nostrae decretis, tum ingenio seculi repugnantes obtrudere nobis laborent." Omnino omnis cultus Dei externus publicus recte ponitur in concionibus (Rom. 10, 13—17.), precibus (Matth. 6, 7—13.) et hymnis sacris (Matth. 26, 30. Eph. 5, 19. Col. 3, 16.). *Jen. Allgem. Lit. Zeit.* EB. 1816. Nr. 84. p. 283. „*Der Name* **Prediger** *giebt dem Geistlichen die wahre protestantische Hauptbestimmung, dass er* **predigen**, *d. h. die reine Lehre Jesu verkündigen soll. Was die jetzt so manchen theol. Kopf beschäftigende Liturgie — bei manchem Prediger ein Ersatz seiner geistesschwachen Predigten — betrifft, so sollte man nicht* **gegen Luthers Willen** *alle Protestanten auf eine zu lange Zeit binden wollen, durch welchen Zuschnitt nur das Fortschreiten im Nothwendigen und Höhern gehemmt werden möchte. Wenn man, wie die poetische Mystik, in den Gebräuchen fast alles findet, um die Menschen zu dem Anschauen des Göttlichen zu führen, und die Predigt im ächt Lutherischen Geiste für unwesentlich hält: dann sehen und hören wir*

Farcen und heuchlerisches mystisches Geheul, das der tief un- hohl Athem holende Sprecher am wenigsten in klare Iden zu bringen vermag, und dem jeder vernünftige Christ, n Geiste Christi, abhold seyn muss, wenn nicht unsere Temp dem Katholicismus, dem heidnischen Baalsdienste, der d Menschen nicht für Leben und Sterben besser macht, wieder geöffnet werden sollen! — Die Religion ausser Be- ziehung zur Moral zu setzen, heisst dem Chr stenthum seinen wahren Nerv, das Reich Gottes herbei- führen, zerschneiden. Statt kraftvoller, tugendhafter Men schen, die für Gott, Religion und Tugend ihr Leben jede Gefahr opfern, werden wir schwärmerische Schwachköpfe ha- ben, die Teufel und Gespenster fürchten, und vor mystischen Rauche den Tag nicht sehn. Euer Prunkgottesdienst wird euren Jesuitismus nicht verstecken; wir heiligen mit klaren Worten unsern verständigen Luther, indem wir das im klaren Be- wufstseyn stehende göttliche Gefühl Jesu zu erreichen trachten. Um das Herz der Menschen für Religion und Sittlichkeit zu erwärmen, muss in Schulen und Kirchen, als Bildungs- anstalten der Menschheit, der Grund zu ihrer Auf- klärung und Veredlung gelegt, und durch ein sittliches Leben überall geweckt werden."

e) Excommunicationem *maiorem*, qua quis societate Christiano- rum prorsus excludebatur, summis periculis damnisque obnoxiam, civilem tantum poenam esse docuerunt sacrorum emendatores, *minorem* exc., quae peccatores manifestos et contumaces a S. coena prohibet, donec emendentur, veram et Christianam ap- pellantes. Artt. Smalc. III. art. IX. 333. — Planck *Gesch. d. protest. Lehrbegr.* IV. 50 ff. — Schleiermacher *Reden üb. d. Religion. 3. A.* B. 1821. p. 188. „*Die evang. Kirche wird gegen solche Menschen, die irgend jemand für ketzerisch hal- ten und mit dem Banne belegen möchte, keine andre Pflicht anerkennen, als die Gemeinschaft mit ihnen zu unterhalten, damit sie um so eher durch gegenseitige Verständigung auf den richtigen Wege können zurückgeleitet werden. — Es läge darin die Anmaſsung eines Ansehns, welches unsere Kirche niemanden zugesteht.*"

f) Küster, Neumann u. Tiebel *Grundlinien einer künftigen Verfassung d. protest. Kirche im Preufs. Staate.* B. 1815. J. Schuderoff *Ueb. Kirchenzucht. Mit bes. Hinsicht auf d. pro- test. Kirche.* L. 1809. Boll *Von d. Verfall u. d. Wiederher- stellung der Religiosität* —. Voll. II. 1810. Pöschel *Ideen über Staat u. Kirche, Cultus, Kirchenzucht u. Geistlichkeit.*

Nürnb. 1816. Kirchhof *Auch einige Gedanken üb. d. Wiederherstellung d. protest. Kirche.* L. 1817. Hic tamen per ironiam ecclesiae disciplinam severissimam commendasse videtur. Gass *Ueb. d. Wesen d. Kirchenzucht u. üb. d. Möglichkeit ihrer Herstellung in d. protest. Kirche.* Bresl. 1819.

g) Lactant. Institutt. V, c. 20. „Non est opus vi et iniuria, quia religio cogi non potest; verbis potius, quam verberibus res agenda est." Luther. Opp. X. Ed. Walch. *Ordnung d. Gottesdienstes.* 285. „*Die, bei denen weder Gesetz, noch Ordnung, noch Vermahnen, noch Treiben (zum Gottesdienste) hilft, die lasse man fahren, dass sie williglich und frei lassen im Gottesdienste, was sie unwillig und ungerne thun. Gott gefallen doch gezwungene Dienste nicht; und sind vergeblich und verloren.* X. *Wie man sich zum h. Abendmahle bereiten soll.* 2667 s. 70. „*Man lernet daraus, wie gar fein man die Leute mit Zwang Christen und fromm machen kann, nämlich, dass eitel falsche Heuchler, unwillige und gezwungene Christen daraus geworden sind. — Gott hat das Predigtamt nicht dazu gestiftet, dass es ihm soll sichere, faule Prediger, und unwillige gezwungene Christen machen. Und wer nicht willig und gern ein Christ ist, oder zum Sacrament geht, der bleibe nur weit davon, und fahre, wohin er fährt, Gott mag keinen gezwungenen Dienst haben.*" Niemeyer *Die Universität Halle in ihrem Einfluss auf Theol.* 1817. recus. in ei. *Akadem. Predigten u. Reden.* H. 1819. p. CXVII. „*Kirchenzucht, im alten Sinne des Worts, muss nicht zurückkehren; irre ich anders nicht ganz in der Einsicht in die Lage unserer zum Theil grossen, unübersehbaren Gemeinen, in das jetzige Verhältniss der Stände, und ihre unabänderliche Stellung gegen einander. Unvermeidlich würde sie führen zur Herrschsucht, zu einer in das Innerste des häuslichen Lebens eindringenden Späherei, zum lieblosen Richten, zur Heuchelei. Was hilft es euch, die ihr davon das Heil hofft, wenn noch so viele eure Kirchen besuchen, eure Predigten hören, das Abendmahl feiern und das Herz ferne bleibt von Gott? Jenes könnt ihr annöthigen oder erzwingen; diesem wehrt keine Gewalt.*" Fr. von Bülow *Ueb. d. gegenw. Verhältniss d. christl. evang. Kirchenwesens* —. 1818. §. 91 ss. Fritzsche *Freimüthige Bemerkungen üb. die Frage: ob die Kirchenzucht — anwendbar sei? Mit entgegengesetzten Bemerk. begleitet v.* Brescius. Frankf. a. d. O. 1818. Gaupp *Ueb. d. Verhältniss d. protest. Kirche zum Staat.* Glog. 1820. 59 ss. Cf. Friderici Magni dictum memorabile (*Mémoires pour servir*

à l'histoire de Brandebourg. nouv. édit. T. II. 1751. p. 1
„La religion ne détruit pas les passions dans les hommes, e les gens d'église, de quelque opinion qu'ils soient, sont tu jours prêts à opprimer leurs adversaires, quand ils se croie les plus forts." Add. Heinr. Schmid *Ueber den Hahn'sch Streit*, in Fries, Schröter *u.* H. Schmid *Für Theologie u Philosophie. Eine Oppositionsschrift.* I. B. 3. H. Jen. 1823. p. 1
„Der ganze Streit darf wohl nicht eben unter die auf dem Fe der Wissenschaft bedeutenden Erscheinungen gezählt werd Demungeachtet aber hat derselbe mit Recht das allgemeine I teresse in hohem Grade in Anspruch genommen, weil er un zweifelt für die Sache der Rel. überhaupt, sowie für die wiss. B handlung derselben in der Theol. von der grössten Bedeutung; weil er ein Beweis ist, dass der Supernaturalismus immer kec um sich greift, einen immer heftigern u. verfolgungssüchtig Charakter annimmt, und für sich allein den Namen u. das Rec der ev. Kirche in Anspruch zu nehmen, alle Andersdenkenden a dieser Gemeinschaft auszuschliessen gesonnen ist."

De controversiis super institutione Presbyteriorum in Bava a. 1822 motis vid. prae cett. Gieseler *u.* Lücke *Zeitschrift f gebildete Christen.* Heft I. Elberfeld. 1823. p. 123 ff. H. II. 18 p. 125 ff. Paulus *Sophronizon.* B. VI. H. 1. 1824. p. 59 ff. *De Presbyterialstreit in Baiern, oder: Will d. evang. Baier. La deskirche nicht mündig werden?*

THEOLOGIAE DOGMATICAE

PARS IV.

De rebus post mortem futuris.

Caput I.

DE VITA POST MORTEM SPERANDA.

§. 189.

Prooemium.

Ut vitae humanae vera ratio atque dignitas constet moralis, et homo beneficiis per religionem Christianam ipsi oblatis frui queat, immortalis sit necesse est, i. e. ita factus, ut animus eius morte a corpore separatus, sui conscius, in aeternum esse pergat eaque sorte fruatur, in qua sit iusta huius vitae merces. Immortalitatis animi ac Dei cogitatio arctissime iuncta verae cuiusque religionis fundamentum est primarium [a]). Sed opinio ea, licet cum ipsa animi natura et cum summis hominis viribus atque desideriis intimo cohaereat nexu, et omnia, quaecunque agit toleratque ac sperat, vi sua afficiat, nulla tamen nititur demonstratione geometrica, nec clara scientia, quippe quae hominibus a providentia ipsa denegata videatur, sed mera fide, quae quidem argumentis et *historicis* et *philosophicis* (theoreticis et practicis) (§. 194.) ad summam evidentiam evehi potest. Quo magis autem haec persuasio facit ad veram religionem, virtutem et tranquillitatem, eo diligentius in animis hominum excitari atque confirmari debet, adiuvante potissimum religione Christiana, ut-

pote quae vitam hominis terrestrem atque post mortem futuram nexu arctissimo iungi docet. Negari tamen nequit, doctrinam de animi immortalitate, quae in libris ss. cum Christologia maxime coniuncta proposita est, variis involutam esse imaginibus, quas ad populi et seculi ingenium, cui accommodatae fuerint, revocare et cum puriore doctrinae biblicae typo verisque rationis ideis recte componere res maximi est momenti.

Kant *Kritik d. prakt. Vern.* 263 ff. Schmidt *Philos. Dogmat.* 47 ff. Jacob *Allg. Religion.* 67 ff. (Sintenis) *Elpizon, od. üb. meine Fortdauer im Tode.* VI Voll. 3. *A.* L. 1810-1815. J. P. F. Richter *Das Kampanerthal, od. üb. die Unsterblichkeit d. Seele.* L. 1797. Ei. *Selina, od. üb. d. Unsterblichkeit.* 2 Thle. Stuttg. u. Tüb. 1827. Thiele von Thielenfeld *Alfred u. Ida. Briefe üb. Fortdauer u. Wiedersehn.* 2 *A.* L. 1818. Krug *Eusebiologie.* Kgsb. 1819. p. 114 ff. Christiani *Die Gewissheit unserer ewigen Fortdauer.* Kopenh. 1821. J. H. F. v. Autenrieth *Ueb. d. Menschen u. seine Hoffnung einer Fortdauer vom Standpuncte d. Naturforschers aus.* Tüb. 1825. C. F. Werner *Die Productionskraft der Erde, od. die Entwickelung des Menschengeschlechts aus Naturkräften*, herausgeg. v. Richter. 3. *A.* L. 1826. (Immortalem esse animam per totum librum *demonstrare* conatus est.)

a) Pherecydes Syrus cf. §. 14. *a.* teste Cicerone (Disput. Tusc. I. 16.) primus docuit, animos hominum esse sempiternos. Cf. Platon. Phaedon. - Tim. IX. 325. Phaedr. X. 318. ed. Bipont. πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος —. Moses Mendelssohn *Phaedon od. üb. d. Unsterblichkeit der Seele.* B. 1767. 5. *A.* 1814. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 291 f. Ab aliis inventum hoc Thaleti tribuitur, vid. Diog. Laert. I. 24.; Herodotus tamen II. 123 ait, primum Aegyptios hoc docuisse, Pausanias IV. 32., Chaldaeorum et Indorum sapientes. Neque vero praetereundum est, notionem *immortalitatis* s. *perpetuitatis* animorum saepenumero non satis explicatam deprehendi, ne apud ipsos quidem philosophos veteres, qui interdum temporis diuturnitatem vel longam annorum seriem pro immortalitate fingerent. Quemadmodum Cicero (Tusc. I. c. 31.), „Stoici, inquit, usuram nobis largiuntur, tanquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos, semper, negant."

§. 190.

§. 190.

Doctrina V. T. de vita post mortem futura.

Quum immortalitatis notio, quamvis obscura atque imperfecta, apud plerasque gentes, rudiores etiam, reperiatur [a]), haud mirandum est, vestigia eius antiquiore iam aetate apud Hebraeos quoque deprehendi [b]), quippe qui, sicut alii populi incultiores [c]), viros nonnullos probos a Deo in sedes coelestes receptos esse finxerint (Gen. 5, 24. 2 Reg. 2, 11.). Verum sententia ista de homine morti superstite, licet Aegyptiis cognita atque probata fuerit [d]), nullo tamen tempore religione Mosaica aperte declarata et publice sancita est, imo in dubium eam vocatam legimus Eccl. 3, 19. 20. cf. tamen 12, 7.), et quaecunque hac de re obscurius dicta ex aetate antiquiore in V. T. exstant, opiniones referunt singulorum tantum virorum sapientum proprias. His adnumeranda sunt, quae de animis mortuorum (רְפָאִים) in Orco (שְׁאוֹל) [e]), sede quidem tristissima [f]) (Gen. 37, 35. Num. 16, 30. Iob. 7, 9. coll. , 14 ss. — 10, 20. 26, 4. Ps. 6, 6. 23, 4. 30, 10. 49, 0. 88, 11 ss. Ez. 32, 21 — 32. Ies. 38, 18.) congregatis et vitae quadam perennitate fruentibus, tradita sunt. (Gen. 25, 8. 37, 35. 49, 33. Iob. 10, 21. 11, 8. 0, 23. 38, 17. Ps. 63, 10. 94, 17. 115, 17. Prov. 9, 8. 21, 16. 30, 16. Ies. 14, 9 ss. [g]) 38, 11. Ez. 31, 16. 7. 32, 21 ss. Hos. 13, 14. cf. Sir. 14, 16. 17, 27 s. 8, 12. 38, 16 ss. 41, 1. 3. 4.) Inde ab exilii Babylonici tempore, e Zoroastris fortasse commentis [h]) sententia de mortuorum, inprimis Israelitarum, resurrectione [i]) prodiit [Ez. 37, 1 — 14. Ies. 26, 14. 19. [k]) Dan. 12, 2. 13.], quae notionibus Messianis, velut de Messia magni regni conditore et vivorum mortuorumque iudice, nec minus Maccabaeorum sorte tristissima confirmata atque exornata, in fidem Iudaeorum, prae-

sertim Pharisaeorum (Act. 23, 6 ff. 24, 15.), publica sensim sensimque translata est (2 Macc. 7, 9. 11. 14 23. coll. 12, 43 ff. 15, 12. 14.) [l]). Sed puriora etiam immortalitatis ideam in Apocryphis (Sap. 1, 15 2, 22—24. 3, 1 ff. 5, 15. 6, 18. 19.) et a Philone [m]) adumbratam reperimus, ad quam, Sadducaei qui solum Pentateuchum e libris V. T. pro sacro habebant, omnem vitam futuram negantibus [n]) (Act. 23, 6—8. Matth. 22, 24.), Esseni propius accesserunt, qui statuerent, animas pias statim post mortem, a corporis quasi carcere liberatas, in beatas sedes transire, impias vero in speluncas subterraneas ad poenam luendam detrudi [o]).

Flügge *Gesch. d. Glaubens an Unsterblichkeit, Auferstehung, Gericht u. Vergeltung.* 1794. Th. I. Abschn. 4. 5. Thym *Hist. krit. Darstellung d. jüd. Lehre von einer Fortdauer nach d. Tode, soweit sich Spuren davon im A. T. finden.* B. 1795. J. E. C. Schmidt *Entw. einer Gesch. d. Glaubens an Vergeltung u. Unsterblichkeit bei d. Juden.* 1797. Bauer *Theol. d. A. T.* 285 f. Ammon *Bibl. Theol.* III. 222 ff. E. Simon *Gesch. d. Glaubens älterer u. neuerer nichtchristl. Völker an eine Fortdauer d. Seele nach dem Tode.* Heilbr. 1803. C. T. Struve Hist. doctrinae Graecorum ac Romanorum philosophor. de statu animarum post mortem. Alton. 1803. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 271 f. De Wette *Bibl. Dogmat.* §. 113. 178 ff.

a) Knapp Comm. super origine opinionis de immortalitate animorum ap. nationes barbaras atque a cultu veri Dei alienas, in e. Scriptis var. arg. Ed. 2. p. 79 ff. Flügge l. l. 211 ff.

b) Scriptores, qui hac de re iam satis illustrata in utramque partem disputaverunt, l. Beck 843 f. Bretschneider *Dogmat.* II §. 167.

c) De Wette l. l. p. 90.

d) Herod. II. c. 123. Plutarch. de Iside et Osir. 145. Porphyrius de abstinentia. IV. §. 10. Horn *Bibl. Gnosis.* III. De Wette 89.

e) Bährens *Ueb. den Scheol d. Hebräer.* H. 1786. Von Zobel *Ueb. das Schattenreich d. frühern Juden, in dessen Magaz. f. bibl. Interpretat.* I. St. 1. Meyer de notione Orci ap. Hebraeos, commentat. Lubec. 1793. Ammon *Ueb. d. Todtenreich d. Hebräer* in Paulus *Memorabilien.* B. IV. St. 9.

f) Cf. Homer. Odyss. XI. 488 ss. Cic. Tusc. I. 16. — Von Zobel l. l. 52 ss.

g) Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia.* I. 476. ad h. l. „*Die Bewohner der Unterwelt, sonst als empfindungslos geschildert* (*s.* De Wette *Bibl. Dogmat.* 2. *A.* §. 114.), *wie sie auch bei den Aegyptiern in Amenthes dumpf schweigend der Auferstehung harren* (*s.* Creuzer Commentatt. Herodott. 307. Ei. *Symbolik.* I. 404 ss. Von Hammer *Lehre der Aegypter von d. Unterwelt. Fundgruben.* V. 273 ss.), *erscheinen hier, ähnlich den Schatten der Griechen* (Von Zobel *Magaz. f. bibl. Interpretation.* Bd. I. St. 1. S. 24.), *belebt, und selbst ihre Lebensverhältnisse fortsetzend, was schon ein kleiner Schritt zur Vervollkommnung der Vorstellung ist. Etwas Aehnliches nur Ezech.* 31, 16. 17."

h) Fenel *Ueb. d. Lehre d. Alten, besonders d. Magier, von Auferstehung;* in Hissmann *Mag. f. die Philos.* II. 337 ss. Kleuker *Zend-Avesta im Kleinen.* II. 129 ss. Flügge II. 250 s. — J. G. Rhode *Die h. Sage od. d. gesammte Religionssystem der Baktrer, Meder u. Perser, oder des Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ss. „*Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser der Menschen, von der Auferstehung der Todten und dem Weltgericht, von dem Kometen Gurzscher, dem Ende der Erde in Feuer*" —. 463. „*Dass die Erwartung eines Weltheilandes, zu einer Zeit, wo das Menschengeschlecht seiner am meisten bedürfte, alter Volksglaube war, beweist nicht allein die Art, wie davon in den Zendschriften, als einer allgemein bekannten Sache, gesprochen wird, sondern auch, dass sie in den Schriften und dem ganzen Religionssystem der Hindu liegt. Freilich ist sie hier ganz anders ausgebildet, aber doch in Bestimmung des Zwecks, der Erlösung der Menschen aus der Macht der Teufel und des Bösen, und der Wiederbringung des Guten, völlig dasselbe. Bei dem Zendvolk ist dieser Erlöser ein Mensch, durch welchen Ormuzd wirkt; bei den Hindu ist es eine Avatar, eine Menschwerdung der Gottheit (des Vischnu) selbst, welche das Werk vollführen wird.*" Commenta ista de resurrectione mortuorum et de iudicio extremo apud plurimos Orientis populos pervulgata, inde ad Iudaeos, ab aliis quidem aliter efficta, transiisse, satis probabile est.

i) De resurrectione iustorum s. prima vid. Flügge I. 286 ss. Bertholdt Christologia Iudaeor. 176 ss. Gesenius *Commentar üb. den Jes.* I. 805. ad Ies. 26, 19. „*Nachdem man einmal angefangen hatte, die messianischen Hoffnungen und Vorstellungen ins Uebersinnliche hinüberzuziehn, und damit über den gewöhnlichen Lauf der Dinge hinauszugehn, brachte man die Lehre des Zend-Avesta von der Auferstehung der Todten damit in Verbin-*

dung, um sich das Räthsel über das häufig für immer unglückl... Schicksal der verstorbenen Frommen zu lösen und diese an ... Freuden des messianischen Reichs Theil nehmen zu lassen. Da... läßt die jüdische Dogmatik seit dem Exil nicht alle Todte auf... stehn, Fromme und Gottlose, wie der Parsismus lehrt, sondern nur die Frommen, und erst nach dem messian. Reich folgt ... zweite Auferstehung des ganzen Menschengeschlechts."

k) Gesenius l. l. ad h. l.

l) Ioseph. de bell. Iud. II. 8. 14. coll. VII. 8. 7. Archaeol. XVII. 1. 3. Stäudlin Doctrinae de futura corporum exanimatorum restauratione ante Christum historia in Commentatt. theol. a Velthu... — edd. I. 268 ff. Similem de resurrectione sententiam ipse professus est Ioseph. Bell. Iud. III. 7. 5., sed de vero horum verborum sensu varie disceptatum est. Neque aliter statuerunt Talmudici et Rabbini. Vid. Targum Hierosolymit. Gen. 35, 34. et Lightfoot et Wetstein ad Matth. 22, 23 ff. Add. Flatt *Etwas üb. d. Lehren der Pharisäer vom Zustande nach d. Tode*; in Paulus *Memorabilien*. St. 2. Paulus *Commentar*. III. 284 ff.

m) De somn. 586. *Τούτων τῶν ψυχῶν αἱ μὲν κατίασιν ἐνδεθησόμεναι σώμασι θνητοῖς, ὅσαι προσγειότατοι καὶ φιλοσώματοι. ... δ' ἀνέρχονται διακριθεῖσαι πάλιν κατὰ τοὺς ὑπὸ φύσεως ὁρισθέντας ὁρισμοὺς καὶ χρόνους· τούτου αἱ μὲν τὰ σύντροφα καὶ συνήθη τοῦ βίου ποθοῦσαι, παλινδρομοῦσιν αὖθις· αἱ δὲ πολλὴν φλυαρίαν αὐτοῦ καταγνοῦσαι, δεσμωτήριον μὲν καὶ τύμβον καλέσαν τὸ σῶμα, φυγοῦσαι δ' ὥσπερ ἐξ εἱρκτῆς ἢ μνήματος, ... κούφοις πτεροῖς πρὸς αἰθέρα ἐξαρθεῖσαι μετεωροπολοῦσι τὸν αἰῶνα. ἄλλαι δ' εἰσὶν καθαρώταται καὶ ἄρισται, μειζόνων φρονημάτων καὶ θειοτέρων ἐπιλαχοῦσαι μηδενὸς μὲν τῶν περιγείων ποτὲ ὀρεχθεῖσαι τὸ παράπαν, ὕπαρχοι τοῦ πανηγεμόνος, ὥσπερ μεγάλου βασιλέως ὀφθαλμοὶ καὶ ὦτα, ἀφορῶσαι πάντα καὶ ἀκούουσαι· ταύτας δαίμονας μὲν οἱ ἄλλοι φιλόσοφοι· ὁ δὲ ἱερὸς λόγος ἀγγέλους εἴωθε καλεῖν; προσφυεστέρῳ χρώμενος ὀνόματι.* Stäudlin in Eichhorn *Bibl.* IV. 877 ff. Schreiter *Philo's Ideen üb. Unsterblichkeit, Auferstehung u. Vergeltung*; in Keil u. Tzschirner *Analekten*. St. 2. 1813.

n) Ioseph. Bell. Iud. II. 8. 14. Arch. XVIII. 1. 4. Cf. Paulus *Commentar*. III. 280 ff. Apud Graecos et Romanos nulla huius opinionis vestigia exstant. Cf. Aeschyl. Eumenid. V. 631. *Ἅπαξ θανόντος οὔτις ἔστ' ἀνάστασις.* Plin. Hist. nat. II. c. 5. resurrectionem a numine ipso effici posse negat. Paulus resurrectionis mentione facta ab Atheniensibus irrisus est. Act. 17, 32.

o) Ioseph. Bell. Iud. II. 7. et 8. 11. cf. Archaeol. XVIII. 1. 5 Stäudlin *Gesch. d. Sittenlehre Jesu*. I. 446 ff. 461.

§. 191.

Doctrina N. T.

Duplex in N. T. libris continetur sententia de animarum perennitate, altera simplicior, quae omissis commentis istis de Orco s. Hade, statim a morte homines ad vitam futuram ducit (Matth. 10, 28. 19, 17 ss. 22, 32. Luc. 16, 25. 23, 43. 46. Io. 4, 14. 11, 25. Act. 7, 59. 2 Cor. 5, 1—8. Phil. 1, 23. 1 Io. 2, 17. Hebr. 4, 1. 9, 27.), altera, imaginibus referta et Iudaicis accommodata notionibus, de resurrectione corporis et piorum et impiorum hominum in reditu Messiae prope instante exspectanda (Matth. 22, 30. Luc. 20, 35 s. Io. 5, 28 ss. 6, 40. Rom. 8, 11. 1 Cor. 6, 14. 15, 3—14. 35—48. 51 ss. Phil. 3, 21. 1 Thess. 4, 14 ss.) [a]). Etsi fuerunt, qui Iesu dicta nonnulla, praesertim Io. 5, 28 ss., de vitae moralis institutione interpretantes [b]), non tam ab Iesu ipso, quam ab Apostolis doctrinam de resurrectione corporis propositam esse contenderent; negari tamen nequit, eam et his et aliis, quae Iesu ipsi tribuuntur, effatis, si modo accuratius examinata fuerint, re vera significari [c]). Ex Apostolis Paulus, Pharisaicam disciplinam pressius secutus, solus diserte atque copiose hunc locum explicat, ita, ut discernat mortuos, quorum corpora cum animabus ex Orco ad mundum superiorem revocatis denuo coniungenda vitae restituentur praestantiora et nobiliora (1 Cor. 15, 35 ss.), et superstites Christo redeunte futuros, quorum corpora mutationem subitura esse ostendit (1 Cor. 15, 51. 1 Thess. 4, 15 ss.). Ceterum nonnullis in locis vel duplicem mortuorum resurrectionem olim futuram commemoravit (1 Cor. 15, 23 ss. 1 Thess. 4, 16. 17. cf. Apoc. 20, 4. 5.) [d]), et omnis huius doctrinae, cui tamen Phil. 1, 23. repugnare videtur, argumentum gravissimum e Christi reditu in vitam, non satis commode quidem [e]), repetiit (Rom. 8, 11. 1 Cor. 15,

12 ff. 1 Theff. 4, 14.), omnino autem perfectiffima fore docuit vitae aeternae conditionem (1 Cor. 1 8—13.).

a) Ammon Summa Th. Chr. 289 f. Augufti *Die kathol. Br. neu überfetzt u. erklärt.* II. Lemg. 1808. 171. — Sententia pr. cum pofteriore hac ratione conciliari poffe videtur, ut illa condi- nem animae ante refurrectionem indicari ftatuamus. Iudaei ex feriores duas Orci fub tellure fiti partes conftituiffe putantur, *Gehennam* et *Paradifum*, in quo piorum animae verfari dicebantur, ... nec refurrectione in coelum eveherentur. Luc. 16, 19 f. 23 ... 1 Petr. 3, 19. 4, 6. Iofeph. Bell. Iud. II. 8. 11. Zioni ... Parafcha Berefchit. f. 11. Kaifer *Bibl. Theol.* I. 278. Bretfchneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 390 ff. — Verum quum P... nec Geennae nec Paradifi mentionem fecerit, et Chriftum, ad que fe ftatim poft mortem fublatum iri fperat, in coelo ad dextram De verfari docuerit Rom. 8, 34. Eph. 1, 20. cf. Act. 7, 55. Hebr. 8, 1 ille loco fupra l. Phil. 1, 23, add. 2 Cor. 5, 1—8. (Hebr. 10, 19. ... 12, 22 ff. Apoc. 6, 9—11. 7, 13—17.), idem etiam docuiffe videtur, animas piorum Chrifti cultorum, refurrectioni haud obnoxias a morte ftatim in coelum f. conditionem beatiffimam transire, ... hanc fententiam profeffus fibi ipfe non conftiterit.

b) Ammon *Bibl. Theol.* III. 257 ff. Ei. Opufcc. theol. 1793. ... Eichhorn *Bibl. der bibl. Lit.* VI. 997 ff. Paulus *Comment.* IV. ad Io. 5, 28. 29.

c) De Wette *Bibl. Dogm.* 2. *A.* §. 248.

d) Bertholdt Chriftol. 176 ff. Sententiam ab Iudaeorum opinione ifta plane diverfam de iterata quadam mortuorum refurrectione e duplici fingulis fubeundo iudicio propofuit Kaifer Monogrammata theol. Chr. dogmaticae. Erl. 1819. p. 155 ff. 175. et exegeticis et philofophicis argumentis ufus parum probabilibus. Cf. *Allg. Lit. Zeit.* 1820. N. 289.

e) Chriftus corpore minime immutato in vitam rediiffe tradit Io. 20, 27. Cf. tamen Knapp Scripta var. arg. Comment. ... De nexu refurrectionis Iefu Chrifti e mortuis et mortuorum ... illuftranda varia N. T. loca, inprimis 1 Cor. 15, 12—29. Ed. ... p. 300 ff.

§. 192.

Historia dogmatis.

Ambiguitate ista et diversitate sententiarum, quae de immortalitate animorum in N. T. libris propositae sunt, potissimum factum esse videtur, ut in ecclesia Christiana mature iam duo prodierint opinionum genera, nunquam postea plane exstincta, alterum eorum, qui litteris scripturae s. inhaerentes, imaginibus Iudaeorum servatis varieque exornatis, futuram hominis conditionem omnem ad sensus revocarent, *Chiliastis* [a]) maxime probatum, alterum eorum, qui liberius philosophantes et placito de naturarum *emanatione* ex summa quadam et perfectissima natura nitentes, simpliciter reditum ad illam, materia deposita, exspectarent, a *Gnosticis* et Origene cum sectatoribus varie expositum. Inter quae medium fere tenuerunt plerique theologi ecclesiae catholicae, qui locum hunc subtilius tractarunt, haud satis quidem illi definitis rerum notionibus. Namque reiecto Chiliasmo duriore, carnis resurrectionem, iam inde a rei Christianae primordiis nonnullis improbatam (1 Cor. 15, 12.) [b]), strenue defenderunt, de conditione autem animae a corpore separatae ad resurrectionem usque futura varia vel ex vetustis de orco opinionibus repetierunt, vel nova finxerunt commenta, quae homiletarum grandiloquentia, clericorum superstitionibus et hierarchiae exstruendae ac confirmandae studio mirifice exornata sunt atque commendata. Huc referri possunt opiniones de statu medio animorum a corporibus seiunctorum [c]) variisque animorum receptaculis [d]), de igne purgatorio [e]), cum quibus mature coniuncta sunt alia commenta, de precibus [f]) et donis defunctorum in usum offerendis; de invocatione sanctorum, qui apud Deum iam versantes intercedere pro viventibus putabantur, et de animabus post mortem in terra apparentibus. Praeterea etiam de migratione futura animi in alia corpora (μετενσωμά-

τωσις, μετεμψύχωσις) [g]) et de somnio eius diuturniore (ψυχοπαννυχία), diversis temporibus cogitatum est [h]; Sacrorum emendatores, plurimis quidem horum commentorum repudiatis, non prorsus tamen hunc locum perpurgarunt. Quo factum est, ut partim nova eaque varia hac de re spargerentur somnia, partim doctrina scholarum theologicarum publica diversis ac gravissimis argumentis impugnaretur, nec nisi recentiori aetate sensim emendaretur [i]).

Dav. Blondel *Traité de la créance des pères, touchant l'état des ames après cette vie* —. Charenton. 1651. Baumgarten Hist. doctr. de statu animarum separat. H. 1754. Teller Fides dogmatis de resurrectione carnis per quatuor priora secula. H. et Helmst. 1766. Corrodi *Gesch. d. Chiliasmus.* Münscher *Dogmengesch.* II. Wundemann H. Flügge *Gesch. d. Lehre vom Zustande d. Menschen nach d. Tode in d. Christl. Kirche.* 2 Thle. L. 1799. 1800. (Voll. III. et IV. libri: *Gesch. des Glaubens an Unsterbl.*) Augusti *Dogmeng.* 332 ff. Beck 830 ff. 914 f. Olshausen Pr. Antiquissimorum eccl. gr. Patrum (Iustini M., Tatiani et Theophili Antioch.) de immortalitate animae sententiae recensentur. Regiom. 1827.

a) Defensoribus Chiliasmi (§. 144. n. *c.*) antiquissimis non solum Cerinthus, Papias et Nepos, episc. Aegypt., cui Origenes gravissimus exstitit adversarius, adnumerandi sunt, verum etiam Iustinus, Irenaeus et Tertullianus, et in ipsa ecclesia nostra praeter Anabaptistas nonnulli Chiliasmi vel *crassioris* vel *subtilioris* vel *subtilissimi* exstiterunt laudatores, de quibus vid. Beck 570.

b) Vid. Münscher *Dogmengesch.* II. 467 ff. et scriptores, quos l. Beck 860 ff. — Vogel Progrr. II. de resurrectione carnis. Erl. 1822.

c) Ernesti de vett. PP. opinione de statu medio anim. a corp. seiunctorum. Lectt. in ep. ad Hebr. 338 ff. Münscher l. l. II. 422 ff. — Sententia illa ex Iudaeorum seriorum commento de Hade progressa plurimis Patribus usque ad sec. IV probata fuit. E theoll. recentioribus nonnullis placuit status quidam intermedius (Reinhard *Dogmat.* 656.) et duplex quoddam iudicium hominibus defunctis subeundum, alterum *particulare* s. antecedens, statim post mortem exspectandum, alterum *universale* s. consequens. Knapp *Chr. Glaubensl.* II. 518. Statum quendam *purgatorium*

animarum ante resurrectionem defendit Hahn *Lehrb. der ev. Glaubensl.* L. 1828. p. 639. — Bretschneider *Handb. d. Dogmat.* II. 3. *A.* 890 ff.

d) Distinguuntur inde ab aetate theologiae scholasticae *paradisus* (coelum), *limbus* patrum (sinus Abrahami), *limbus infantum*, locus *purgatorii*, atque *infernus* (Geenna). Gerhard L. th. XVII. 178 ff.

e) Dogma de igne purgatorio, locis 2 Macc. 12, 43. 1 Cor. 3, 15. male defensum, Clementis Alex. maxime et Origenis auctoritate commendatum, et per Augustinum atque Gregorium M. confirmatum, Concil. Florentino a. 1439. sancitum est. — Doctrinae de purgatione quadam animarum, post mortem futura, ab aliis populis creditae (Flügge II. 255. 293. 355.), nec Iudaeis serioribus incognitae (2 Macc. 12, 44.) vestigia apud Platonem etiam reperiuntur, Phaed. c. 29. 62. Gorg. 168 ff. ed. Bipont. cf. Virg. Aen. VI. 741 ff. Tennemann *System d. Platon. Philos.* III. 121 ff.

f) Preces pro defunctis, quas, ss. ff. quidem auctoritate non confirmatas, antiquior ecclesia iam probavit, adversante Aerio (Epiphan. haer. 75.) sec. IV. medio, ecclesia Lutherana haud prorsus improbavit (Apol. Conf. Aug. Art. XII. p. 274 f. — „quam [orationem pro mortuis] nos non prohibemus."), denuo commendavit Holst *Warum beten wir für die Verstorbenen?* in Schuderoff *Neueste Jahrb. f. Rel., Kirch. u. Schulwesen.* Bd. IV. H. 3. 1823. p. 261 ff. Praeiverant Hollaz Exam. theol. p. 1221., qui preces *eucharisticas* et *votivas* itemque commemorationem pie defunctorum *encomiasticam* tanquam caritatis nostrae erga defunctos luculenta symbola commendat, et Quenstedt Th. did. pol. IV. p. 377 ff. Propter abusus pia defunctorum memoria rectius defenditur.

g) (Conz) *Schicksale d. Seelenwanderungshypothese unter verschiedenen Völkern u. in versch. Zeiten.* Königsb. 1791. Platner *Aphorismen.* I. 635 f. Beck 846 f. — Sententiae isti quodammodo faverunt philosophi nonnulli recentiores, G. Ephr. Lessing (*Erziehung d. Menschengeschlechts.* B. 1780.), J. G. Schlosser *Gespräche üb. die Seelenwanderung.* L. 1782. — Similem sententiam nuper defendit Grävell *Das Wiedersehn nach d. Tode. Als Anhang zu dessen Werke: Der Mensch.* L. 1819. 35 ff. De metempsf. doctrina Indis probata vid. Fr. Majer *Brahma.* L. 1818. 58 ff.

h) Io. Calvini l. Psychopannychia inscriptus, a. 1534 contra Anabaptistas primum editus. Gerhard XVIII. 1 ff. Baumgarten

Pol. III. 463 ff. Flügge III. 2. 833 ff. Cf. Reinhard *Dog.* 661.

i) Beck 866 f. Flügge 365 ff. Münscher *Lehrb. d. Dogm. gesch.* 220.

§. 193.

Doctrina ecclesiastica.

Numero novissimorum (ἐσχάτων) i. e. omnium rerum, quae ad extrema hominis et futura spectant, ad quatuor reducto, *mortem* scilicet, *mortuorum resurrectionem*, *iudicium extremum* et *mundi interitum*[a], ecclesiae nostrae theologi docuerunt [b]), mortem *naturalem*, a morte quippe *spirituali* atque *aeterna* distinguendam, esse separationem animi et corporis eam, quae utriusque unionem prorsus solvat [c]), eandemque lapsum protoplastorum poenae loco secutam es (§§. 114. 117.) [d]). Animi corpori superstitis perennitas probatur tum ex animae et corporis diversitate (Gen. 2, 7.), tum ex Iesu effato, eam interfici non posse (Matth. 10, 28.), tum e promissione diserta, eam ad Deum esse reversuram (Eccl. 12, 7. Luc. 23, 43. Act. 7, 59. Phil. 1, 23.). Corpus ab anima disiunctum corrumpi quidem, neque tamen in nihilum redigi traditur; itemque animam neque exstingui, neque dormire, neque in limbo aut purgatorio versari, quod e locis 2 Macc. 12, 43. 1 Cor. 3, 15. perperam ducitur [e]), sed in coelum statim vel infernum abire [f]); denique sub finem huius mundi omnes mortuos, pios et impios (Dan. 12, 2. Matth. 25, 32.), Christo auctore in vitam revocatum iri (Iob. 19, 25 ff. Ies. 26, 14. 19. Ez. 37, 5—10. Hos. 13, 14. Dan. 12, 1—3. [g]) Matth. 22, 31. Io. 5, 28. 1 Cor. 15, 12 ff.), ita, ut corpora hominum antea defunctorum numero et substantia eadem, futurae tamen vitae accommodata [h]), cum animabus suis denuo coniungantur, eorum vero, qui extremo die essent superstites, corpora in augustiorem formam

intentur. Argumenta proposuerunt tum *possibilitatis*, quam dicunt, *physicae* et *moralis*, ex divina omnipotentia, ex ipsa rei notione rationi non repugnante et ex analogia naturae depromta, tum *necessitatis*, ut integer homo restitutus vitae anteactae mercedem ferre possit, et *veritatis*, ex scripturae s. dictis, e morte et resurrectione Christi petita [f]).

a) Gerhard L. th. XVII. 7 ss. Baumgarten *Glaubensl.* III. 678. Bretschneider *Entw. d. dogmat. Begr.* 3. *A.* 784 ff.

b) Quenstedt Theol. did. pol. II. 1689 ss.

c) Tertull. de anima. c. 27. „Mors — disiunctio corporis animaeque; vita — coniunctio corporis animaeque." Cf. Cic. Tusc. I: 1. „Discessus animi a corpore." Knapp *Chr. Gl.* II. 509.

d) Form. C. Sol. decl. I. 641. Et piorum regenitorumque mors poena dicta est a plurimis theologis (Gerh. XVII. 54. Reinhard 653.), dissentientibus tamen nonnullis, praeeunte Melanchthone Apol. IV. 194. „Neque iam in morte credentis, postquam fide terrores mortis vicit, ille aculeus est et sensus irae, de quo dicit Paulus (1 Cor. 15, 56.): Aculeus mortis peccatum est, potentia vero peccati lex. Illa potentia peccati, ille sensus irae vere est poena, donec adest; mors sine illo sensu irae proprie non est poena." Buddeus Comp. Th. dogm. 315. Seiler Theol. dogm. pol. 692.

e) Artt. Smalc. P. II. art. II. 307 ss. — Cf. Ammon Summa theol. Chr. p. 290.; ubi 1 Petr. 4, 6. de animorum καθαρισμῷ post mortem futuro intelligitur, rectius tamen ad mortem in vita terrestri obitam referri videtur.

f) Catechism. minor Responsio ad petitionem VII. p. 375 s. „Oramus —, ut (Pater noster coelestis) tandem, quum hora mortis venerit, felicem vitae exitum nobis largiatur, nosque pro sua gratuita bonitate, ex hac miseriarum valle *ad se in coelum recipiat.*" Add. Artt. Smalc. P. II. Art. II. p. 311. — Secundum symbb. oecum. et Aug. Conf. Art. XVII. post resurrectionem demum vitam aeternam eandemque beatam sperare licet. Priorem sententiam tuiti sunt Quenstedt, Hollaz, Baier al.; Mosheim, Baumgarten, Storr, Reinhard (p. 671.) in resurrectione et felicitatem et infelicitatem nova incrementa capturam esse opinati sunt.

g) Dicta supra allata, praeter Iob. 19, 25 ss., quo certissima Iobi spes sanitatem recuperandi significatur, et Dan. 12, 1—3., ubi resurrectio mortuorum vere commemoratur, de morte quasi politica penitus sublata et de restitutione reipublicae minus recte explicantur. Vid. Gesenius *Commentar üb. d. Jesaia* ad 26, 19.

h) Symb. Athanas. (Christus) „inde (de coelo) venturus est iudicare vi· et mortuos, ad cuius adventum omnes homines resurgere hab cum corporibus suis et reddituri sunt de factis propriis rationem, qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui mala, in igne aeternum." Conf. Aug. art. XVII. Catech. mai. art. III. 5: „Exspectamus, ut haec nostra caro, cum omnibus suis sordibus vitiis, abolita et sepulta putrescat, verum praeclare et magni iterum prodeat et exsurgat a mortuis ad perfectam et absoluta sanctitatem, nova atque immortali vita animata." Form. Co I. 649. — Baier Comp. Theol. posit. 334. „Recipient et sexum et partes seu membra omnia, quae in hac vita habuerunt licet non ad veterem usum redintegrandum, tamen ad integri tem corporis organici. Piorum autem corpora in ipsa resurrectione reddentur gloriosa, et si forte in hac vita membris quibusdam privati fuerint, tunc illa recipient." Gerhard XIX. 44 Morus Epit. Th. Chr. 292. „Subiectum, cui resurrectio et mutatio in melius attribuitur, est idem illud corpus, quo nunc utimur; et id, quod fiet, eidem subiecto accidet eritque destructae rei instauratio, et eiusdem rei mutatio, non alius plane rei procreatio (cf. Dissertt. p. 170. Scherzeri Colleg. Antisocin. 1209.). Inde veteres maluerunt *ἀνάστασιν σαρκός*, quam *σώματος*, dicere, et resurrecturum dixerunt *σῶμα τοῦτο μὲν ἀλλ' οὐ τοιοῦτο*, sive corpus numero idem: et Aquileiense symbolum verbis, *credo resurrectionem carnis* (quae symb. Apost. continet), addidit *huius* carnis." Similiter Rufinus v. symb. eius in opp. Hieronymi ed. Francof. IV. 68. Pro *identitate* corporum vitae restitutorum *totali*, a theologis antiquioribus defensa (v. Gerhard L. th. VIII. 407. Calov. XII. 12 Quenstedt IV. 604., Buddeus Institutt. theol. dogm. p. 480. „Iustitiae divinae hoc postulat ratio, quum iniquum foret, si aliud, et non illud ipsum, quo improbi peccarunt corpus puniendum sit; — dubia eum non morabuntur, qui expenderit, apud Deum non esse *ἀδύνατον πᾶν ῥῆμα* Luc. 1, 37.", recentiores *id. partialem* defenderunt. Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 707. Michaelis *Dogmat.* 2. *A.* 729 f. Seiler Theol. dogm. pol. 381. Doederlein Inst. theol. Chr. II. 482 ff. Reinhard 665. al.

i) Gerhard XVIII. 285 ff. XIX. init. Morus Comm. in epit. II. 696 ff. Doederlein *Religionsunterr.* XI. 315 ff.

§. 194.

Epicriſis.

Ad diiudicandas iſtas ſententias iam videndum eſt, ſana ratione duce, quibus argumentis in univerſum doctrina de animi immortalitate recte ſuperſtrui queat [a]). I. Argumentum *hiſtoricum* e conſenſu plerorumque populorum et philoſophorum petitum hoc tantum declarat, rationem humanam facillime evehi poſſe ad hanc opinionem [b]). Etſi autem fuerunt, qui immortalitatem animi in dubium vocarent, vel omnino negarent [c]), minime tamen potuerunt de interitu animae certa atque indubitata argumenta afferre. II. Argumenta *philoſophica* ſunt: 1. *theoretica: α. metaphyſica,* quae animi humani vires atque effecta non e corporea quadam materie, ſed ex animi ſubſtantia individua omnisque ſolutionis experte derivanda eſſe demonſtrant [d]); β. *teleologica,* deducta partim ex analogia univerſae rerum naturae, in qua nihil interire, imo ab ipſa morte novam vitam ordiri cernimus, partim ex accurata contemplatione et totius naturae humanae ad maiorem indies perfectionem enitentis, et omnium eius facultatum atque deſideriorum [e]); γ. *theologica* ex iuſta et vera Dei idea, cum totius mundi, tum hominum creatoris, conſervatoris et gubernatoris ſanctiſſimi, iuſtiſſimi, benigniſſimi et ſapientiſſimi depromta [f]); 2. *practica* ſeu moralia, quae indolem hominis moralem ſpectant, praeſertim legis moralis conſcientiam, quae virtutis ſtudium in infinitum et conſentum felicitatis cum virtute aequabiliorem in altera vita flagitat [g]). His argumentis, praeſertim theologicis et moralibus, quae non ſicut reliqua probabilitatem tantum, ſed ſummam etiam evidentiam habent, bene examinatis, facile intelligitur, ea cum ſcripturae ſ. praeceptis purioribus atque ſimplicioribus valde congruere et haec potiſſimum affirmare: *primum* arctiſſime cohaerere hanc vitam cum futura, ita, ut haec il-

lam continuo excipiat, nec quisquam intercedat sta... medius; *deinde* animum cum sensu et sui ipsius co... scientia ideoque novo qualicunque organo tanqu... corpore eodemque subtiliore instructum, siquide... mentes finitae sine spatii limitibus et corporali natu... vix cogitari possunt [h]), post mortem corporis ter... fore superstitem.

a) Ammon Summa Theol. Chr. 292 ff. Niemeyer *Briefe ... Christl. Religionslehrer.* III. *Br.* 22. Bretschneider *Dogm.* II. 3. *A.* 368 ff.

b) Cic. Tusc. I. 13. „Omni autem in re, consensio omnium ge... tium *lex naturae* putanda est." Ibid. c. 14. „Natura ipsa ... animorum immortalitate tacita iudicat." — Seneca Ep. 1... „Quum de animarum aeternitate disserimus, non leve mome... apud nos habet consensus hominum, aut timentium inferos, ... colentium." — Flügge l. l. I. II. Meiners *Ueb. d. Mein... gen uncultivirter Völker üb. d. Natur d. menschl. Seele u. ... Fortdauer nach d. Tode*, in Flügge II. 211 ff. Meiners *... krit. Gesch. d. Religionen.* II. 743 ff. — Oporin. Hist. cri... immort. animae. Hamb. 1735. Dan. Wyttenbach Diss. ... fuerit vett. philos. inde a Thalete et Pythag. usque ad Senecam ... tentia de vita et statu animorum post mortem corporis. Amst. 17... Ei. oratio de immortalitate animi, in Opuscc. varii argum. Lu... et Amst. 1821. V. II. 493 ff. Struve Hist. doctr. Graeco... Rom. philosophorum de statu animorum post mortem. Alt. 18... Cf. prae cett. Platonis Phaedon, Phaedrus, Timaeus et ll. de ... publ. passim. *Vers. einer kurzen hist. krit. Uebersicht d. Lehr... u. Meinungen unserer vornehmsten neuen Weltweisen v. d. Un... sterblichkeit d. Seele.* Altenb. u. L. 1796. — Joh. Hugo Wy... tenbach *Tod u. Zukunft. In einer Anthologie von Aussprüch... älterer u. neuerer Dichter u. Philosophen. 2. A.* L. 1821.

c) Negarunt immortalitatem animorum tum veteres quidam, ut Epi... curus, Dicaearchus et *Stoici* nonnulli (Tiedemann *Ge... d. speculativen Philosophie.* I. 392 ff. 491 f.), tum recentiores phi... losophi *Materiarii* plerique, ut De La Mettrie, auctor l. *Syst... de la nature* al. Schlegel *KG. des XVIII. Jahrh.* I. 261 ff. - Beck Commentt. 337. Argumenta immort. in dubium voca... Wieland *Euthanasia, oder drei Gespräche üb. d. Leben u... d. Tode. Veranlasst durch* D. J. K. W...s (Wötzel's *Gesch. d. wirkl. Erscheinung seiner Gattin nach ihrem To...* L. 1805. *Sämmtl. W.* Vol. XXXII. 145 ff. ed. Gruber. ... (Hecker) *Bemerkungen üb. Wielands Euthanasia. Zur Be...*

ruhigung für diejenigen, welchen d. Hoffnung eines künftigen Lebens u. d. Vereinigung mit den Ihrigen theuer ist. L. 1810. — Quum omnis de immortalitate animi persuasio e sola fide pendeat (§. 189.), et quaecunque in hac vita nobis offeruntur vel iucundissima, fluxa sint et mutabilia, neque unquam certa eorum nobis sit et stabilis possessio: non est, quod miremur, dubitationes philosophis haud raro subnasci. Verum quo fortius quis ad veram virtutem et sapientiam enisus fuerit, eo minus eiusmodi dubitationibus perturbabitur; vel si quae forte animo inhaeserint haud profligandae, videbit, tum modestiam in iudicando, tum humanitatem in censendis aliorum opinionibus prae se ferens, ut vitam semper honeste actam cum dignitate ad finem usque perducat, quae providentia divina de ipso, morti non elapsuro, statuerit, placide exspectans. Cf. Cic. Tusc. I. c. 32. 38. 45. Add. Reil *Entwurf einer allg. Therapie.* H. 1816. Kap. XV. *Euthanasie, od. v. d. Hülfen, erträglich zu sterben. „Der Mensch soll rechtschaffen handeln — die Unsterblichkeit und der feste Glaube an Fortdauer unserer Persönlichkeit sey der feste Anker, der im Todeskampfe nicht sinken läfst."* — Müller *Vom Wahren u. Gewissen.* L. 1822. B. I. *Der Glaube an Unsterblichkeit.* 239 ff. Cf. Schleiermacher *Der christl. Glaube.* II. 624.

) Ioseph. de B. Iud. VII. 8. 7. Mendelssohn *Phaedon, od. üb. die Unsterbl. d. Seele.* 5. *A.* *Herausgeg. v.* Friedländer. B. 1814. 132 ff. Jerusalem *Betr.* I. 232 ff. Reimarus *Wahrh. d. natürl. Rel.* 6. u. 10. Abh. Heidenreich *Betr. üb. d. Philosophie d. natürl. Rel.* II. 184 ff. Cf. Krug *Metaphysik.* 397 ff.

) Add. supra ll. J. F. Jacobi *Alles in d. Natur lebt.* L. 1798. 4. *A.* Herder *Ideen zur Geschichte d. Menschheit.* I. 280 ff. Platner *Aphorismen.* 2. *A.* I. 625 ff. Bode *Allgem. Betr. üb. d. Weltgebäude.* 206 ff. Ch. G. Schmidt *Rel. u. Theol. nach ihrem Wesen u. ihrem Fundament.* I. Stuttg. 1822. p. 403 ff.

f) Cic. Tusc. I. 49. „Nihil in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus, vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus; sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano; nec id gigneret, aut aleret, quod, quum exantlavisset omnes labores, tum inciderent in mortis malum sempiternum."

g) Cic. de senectute. c. 23. Lactant. de vita beata. c. 5. 9. 10. Kant *Kritik d. pr. Vern.* 219 ff. Ei. *Relig.* — 191 ff. Jacob *Beweis f. d. Unsterbl. aus d. Begr. der Pflicht.* 2. *A.* Züll. 1794. Ei. *Allg. Rel.* 67 ff. Dedekind *Dokimion.* Hann. 1797. 104 ff. Fichte *Bestimmung d. Menschen.* I. 3. Lib. nostr.: *Versuch,*

die philos. Religionslehre in Predigten darzustellen. Hamb. 3te *Pred.: Unser Gewissen ist uns Bürge der Unst-lichkeit.* — Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissensch.* I. 1812. 195 ff. Gerlach *Religionsphilos.* H. 1818. §. Krug *Syst. d. prakt. Philosophie.* III. *od. Philos. Relig.* L. 1819. p. 114 ff. — *Argumentum a tuto* pro animae imm-litate primus proposuit Arnob. adv. gentes. II. p. 44. Argu-tum *cosmicum* s. *astronomicum*, quod cum nonnullis attulit B-schneider *Dogmat. 3. A.* L. 1828. II. p. 377. rectius re ad theologicum, sicut. arg. *analogicum* cum teleologico con solet.

h) Cic. Quaest. Tusc. I. 22 ff. Less Opuscc. theologici et arg. I. 236 ff. II. 337 ff. Herder *Ideen.* I. Bd. 5. Sen veterum de corpore animae post mortem futuro vid. in Cudw Syst. intell. 1026 ff. et in contrariam partem loca indicata in lin *Wörterb. d. krit. Philosophie.* IV. 89 ff.

Cf. de organo quodam duplici animae a Neoplatonicis Platner *Philos. Aphorismen.* I. 627 ff. Opinionem praeeuntibus Origene (Münscher *Dogmengesch.* II. Leibnitio aliisque (Gerhard L. th. XVI. 28 ff. n.), rece aetate professi sunt J. Casp. Lavater *Aussichten in die Ew* I. *7ter Brief.* Doederlein Inst. theol. chr. II. 486. Sc Epit. theol. chr. dogm. Ed. 1. p. 125. „Corpore, inquiens mano subtilius idemque nobis invisibile contineri animi nostri lucrum s. organon, cuius usum animus et in hac vita terrestri et statim post mortem libertate maiori sit facturus." Kaiser nogr. theol. chr. dogm. p. 176, J. P. Fr. Richter *Abhandl. d. Magnetismus*, in *Museum.* I. 1 ff. J. G. D. Ehrhart *chrístl. Auferstehungslehre.* Ulm. 1823. al. — Cf. Bretschn der *Dogmat. 3. A.* II. 381 f.

§. 195.

Continuatio.

Tantum vero abest, ut *resurrectio* corporum cu sanae rationis praeceptis bene conciliari queat, ut pl rimis gravissimisque impediatur difficultatibus *a*). *Pr mum* enim dubitari nequit, quin haec opinio e notio nibus mancis et imperfectis hominum incultiorum ori ginem traxerit, quippe qui, iusta numinis divini ide destituti, vitam post mortem futuram e sola vitae terre stri

is natura fingere soleant; quo fit, ut apud com-
ares gentes barbaras, itemque in Zoroastrica disci-
na, e cuius fonte Iudaei ipsi hausisse videntur, ea-
m illa deprehendatur (§. 190.). *Deinde* resurrectio
rporum in ll. N. T. tradita, quae inde ab ipsa apo-
lica aetate (Act. 17, 32. 1 Cor. 15, 12. 2 Tim. 2,
.) haud paucis improbata fuit [b]), tam arcte coniun-
 cernitur cum opinionibus de Messia mythicis et cum
rratione de Iesu in vitam restituto (1 Cor. 15, 12 ff.),
 non alia ratione ac mythi isti iudicari et explicari
ssit: quamobrem ipsi antiquioris formulae defensores,
centiores, parum quidem constanter, omnium scri-
rae s. effatorum huc pertinentium (v. c. 1 Thess. 4,
., ubi κέλευσμα καὶ φωνὴ ἀρχαγγέλου, σάλπιγξ θεοῦ,
mmemorantur), sensum proprium admittere dubita-
nt [c]). *Tum* non intelligitur, quomodo particulae
ius corporis in tot alia et ipsa humana corpora dis-
rsae et mutatae colligi possint et restitui [d]), et quid
c ipsum corpus restitutum faciat ad mercedem facto-
m in vita futura exspectandam, quippe quum cor-
s illud nec perperam nec recte agere potuerit. *Prae-
rea* Deo sanctissimo benignissimoque non conve-
t, quod homini, qui sine corpore vitam veram de-
re nequeat, post multa demum annorum millia hoc
rpus reddere fingitur. *Denique* doctrina ecclesiasti-
, quae novam quandam coniunctionem animae hac
ta defunctae cum corpore mortuo ineundam tantopere
get, non solum omnipotentiam ac sapientiam divi-
m parum curare videtur, sed variis etiam superstil-
nibus atque ineptissimis quaestionibus opportunita-
m praebuit, quibus, admissa puriore sententia, aeque
 ll. ss. tradita, facile supersederi potest [e]). His et aliis
acti rationibus haud fere levioribus, vel Iesum, ubi
ctrinam de resurrectione proposuisse perhibetur, po-
ularium opinionibus indulsisse, vel potius discipulos
si tanquam Messiae, cuius provinciam (cf. Io. 18, 36.)
vulgaribus Iudaeorum commentis et quibusdam eius-

dem effatis allegoricis atque obscurioribus perperam iudicarent *f*), eiusmodi sententiam ex suis subiecti censemus; neque dubitamus, doctrina de resurrectione corporum tanquam imagine reviviscendi post mortem (1 Cor. 15, 36.) proposita *g*) eademque ad sententiam universalem ei substratam de novo aliquo vitae statu eoque perfectiore post mortem homini ineundo revocata in simpliciore illa N. T. de immortalitate institutione (§. 191.) acquiescere, qua animum post mortem statim novam in alio rerum ordine initurum esse vitam eandemque veram et actuosam edocemur.

a) J. G. D. Ehrhart *Ueb. d. christl. Auferstehungslehre.* p. 1. Bretschneider u. Schröter *Für Christenth. u. Gottes*. B. IX. H. 4. 1826. p. 581 ff. „*Es ist zweckmässig, und selbst nothwendig, bei dem Standpuncte, auf welchem jetzt die religiöse Bildung steht, die Lehre von der Auferstehung des Fleisches zu antiquiren.*"

b) Epiphan. Haeres. 22. Minucius Felix. c. 11. Tertull. Apologet. c. 48. Cf. Kortholdt Paganus obtrectator. 164. Ammon Summa Theol. Chr. 299 s. — De Io. Philopono, qui sec. VII doctrinae publicae adversatus nova olim datum iri corpora contendit, a cuius sententia ipse Augustinus haud multum abfuit Sermon. de tempore, serm. 147., vid. Cave Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria. Oxonii. 1740. f. I. 567. Walch *Ketzergesch.* VIII. 762 ff.; de adversariis recentioribus v. Flügge III. 2. 365 ff. Beck 864 ff.

c) Morus Praelectt. in epit. II. 762. Doederlein Inst. theol. Chr. 299. Schott Epit. theol. chr. Ed. 2. 191. n. l. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 405.

d) Luther ad Io. cc. 18—20. Opp. T. VIII. p. 989. ed. Walch. „*Einen fressen die wilden Thiere, den andern frisst das Schwert, dieser lässt ein Bein in Ungarn, jener wird mit Feuer verbrannt, den verzehren die Würmer in der Erde, jenen die Fische im Wasser —. Da wills schwer seyn, zu glauben, dass der Mensch wiederum leben soll, und des Menschen Glieder, die so weit von einander zerstreut, zu Aschen und Pulver gemacht werden, im Feuer, Wasser, Erde, wiederum zusammen kommen sollen. — Wenn mans nach der Vernunft ausrechnen will, so lässt sichs ansehn, als sei dieser Artikel, von der Auferstehung der Todten, entweder gar nichts, oder doch ganz ungewiss.*"

e) A. Th. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* Düsseld. 1805. Abh. 2. *Ueb. d. Wiederkunft Jesu zum Weltgericht u. d. aus dieser Lehre entstand. Träumereien.* Ammon l. l. 801.

Quae contra argumentationem supra expositam acute, ut solet, nuper commentatus est Bretschneiderus V. Cl. (*Handb. d. Dogm.* II. 3. *A.* 445 ff.), cui adsentit H. A. Schott V. Cl. (Commentarius exegetico-dogmaticus in eos I. Chr. sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro — agunt. Ien. 1820. p. 416 f.), ea minime respiciunt doctrinae de resurrectione originem et indolem mythicam, eademque sententiis nituntur v. c. de corpore *ente per se* de *statu* quodam animae a corpore separatae *intermedio* et de animae quovis organo destitutae vita vera atque actuosa, quae rationibus idoneis evinci nequeunt. Ceterum quicunque in eiusmodi rebus, quas ipsa providentia divina vel sagacissimis hominibus abscondi voluit, penitus investigandis ultra simplicissima fidei religiosae momenta sapere posse sibi videtur, suo utatur iudicio, nihil enim impedimus; et hanc veniam petimus damusque vicissim.

f) De Wette *Bibl. Dogm.* 198.

g) Ammon Summa Th. Chr. 803. Add. Kant *Rel.* —, 192 f. Schulz *Abendmahl.* p. 92 f.

Caput II.

DE SORTE HOMINUM POST MORTEM EXSPECTANDA.

§. 196.

Doctrina biblica.

Doctrina de iudicio divino mortuis instante, Hebraeis antiquioribus nondum cognita, sub exilii Babylonici tempora demum a prophetis, quippe qui vexationes ab ethnicis populo Israelitico inflictas aegerrime ferrent, ita exculta est, ut horribilem aliquando futurum diem annunciarent, quo gravissimam a populi sui inimicis vindictam Iehova esset exacturus. (Ies. 34, 1 ff. 65, 17.

dem effatis allegoricis atque obscurioribus perperam iudicarent *f*), eiusmodi sententiam ex suis subiecisse censemus; neque dubitamus, doctrina de resurrectione corporum tanquam imagine reviviscendi post mortem (1 Cor. 15, 36.) proposita *e*) eademque ad sententiam universalem ei substratam de novo aliquo vitae stadio eoque perfectiore post mortem homini ineundo revocata, in simpliciore illa N. T. de immortalitate institutione (§. 191.) acquiescere, qua animum post mortem statim novam in alio rerum ordine initurum esse vitam eandemque veram et actuosam edocemur.

a) J. G. D. Ehrhart *Ueb. d. christl. Auferstehungslehre.* p. 1 ff. Bretschneider *u.* Schröter *Für Christenth. u. Gottesd.* B. IX. H. 4. 1826. p. 581 ff. *„Es ist zweckmäfsig, und selbst nothwendig, bei dem Standpuncte, auf welchem jetzt die religiöse Bildung steht, die Lehre von der Auferstehung des Fleisches zu antiquiren."*

b) Epiphan. Haeres. 22. Minucius Felix. c. 11. Tertull. Apologet. c. 48. Cf. Korthold t Paganus obtrectator. 145 f. Ammon Summa Theol. Chr. 299 f. — De Io. Philopono, qui sec. VII doctrinae publicae adversatus nova olim datum iri corpora contendit, a cuius sententia ipse Augustinus haud multum abfuit Sermon. de tempore, serm. 147., vid. Cave Scriptorum ecclesiasticorum historia literaria. Oxonii. 1740. f. l. 567. Walch *Ketzergesch.* VIII. 762 ff.; de adversariis recentioribus v. Flügge III. 2. 365 ff. Beck 864 ff.

c) Morus Praelectt. in epit. II. 762. Doederlein Inst. theol. Chr. 299. Schott Epit. theol. chr. Ed. 2. 191. n. 1. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 405.

d) Luther ad lo. cc. 18—20. Opp. T. VIII. p. 989. ed. Walch. *„Einen fressen die wilden Thiere, den andern frisst das Schwert; dieser läfst ein Bein in Ungarn, jener wird mit Feuer verbrannt; den verzehren die Würmer in der Erde, jenen die Fische im Wasser —. Da wills schwer seyn, zu glauben, dafs der Mensch wiederum leben soll, und des Menschen Glieder, die so weit von einander zerstreut, zu Aschen und Pulver gemacht werden, im Feuer, Wasser, Erde, wiederum zusammen kommen sollen. — Wenn mans nach der Vernunft ausrechnen will, so läfst sichs ansehn, als sei dieser Artikel, von der Auferstehung der Todten, entweder gar nichts, oder doch ganz ungewifs."*

e) A. Th. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* Düsseld. 1802. Abh. 2. *Ueb. d. Wiederkunft Jesu zum Weltgericht u. d. aus dieser Lehre entstand. Träumereien.* Ammon l. l. 301.

Quae contra argumentationem supra expositam acute, ut solet, nuper commentatus est Bretschneiderus V. Cl. (*Handb. d. Dogm.* II. 3. *A.* 445 ff.), cui adsentit H. A. Schott V. Cl. (Commentarius exegetico-dogmaticus in eos I. Chr. sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro — agunt. Ien. 1820. p. 416 f.), ea minime respiciunt doctrinae de resurrectione originem et indolem mythicam, eademque sententiis nituntur v. c. de corpore *ente per se* de *statu* quodam animae a corpore separatae *intermedio* et de animae quovis organo destitutae vita vera atque actuosa, quae rationibus idoneis evinci nequeunt. Ceterum quicunque in eiusmodi rebus, quas ipsa providentia divina vel sagacissimis hominibus abscondi voluit, penitus investigandis ultra simplicissima fidei religiosae momenta sapere posse sibi videtur, suo utatur iudicio, nihil enim impedimus; et hanc veniam petimus damusque vicissim.

f) De Wette *Bibl. Dogm.* 198.

g) Ammon Summa Th. Chr. 303. Add. Kant *Rel.* —, 192 f. Schulz *Abendmahl.* p. 92 f.

CAPUT II.

DE SORTE HOMINUM POST MORTEM EXSPECTANDA.

§. 196.

Doctrina biblica.

Doctrina de iudicio divino mortuis instante, Hebraeis antiquioribus nondum cognita, sub exilii Babylonici tempora demum a prophetis, quippe qui vexationes ab ethnicis populo Israelitico inflictas aegerrime ferrent, ita exculta est, ut horribilem aliquando futurum diem annunciarent, quo gravissimam a populi sui inimicis indictam Iehova esset exacturus. (Ies. 34, 1 ff. 65, 17.

66, 22. Ioel 3, 17. Mal. 3, 2. Dan. 7, 9 sqq. 22—2. Iudith 16, 20 ff. Sap. 3, 7. 8. 18. 5, 15—23. E locis his propheticis et poeticis, cum idea Messiae connexis doctrina Iudaeorum seriorum, qualis et in N. T. libris adumbratur, nata est, qua resurrectionem secundam (Apoc. 20, 12, 13.) cum iudicio extremo a Messia instituendo (Matth. 25, 31 ff.) coniunctam fore tradunt. Quae Iudaei nonnulli de priore quadam resurrectione ad solos Israelitas pertinente finxisse videntur, ea a Paulo Ap. in aliquot N. T. locis, ambigue tamen et parum constanter, et ab Apocalypseos scriptore ad Christianos transferuntur, ita, ut primum resurrectio Christianorum [ἡ ἀνάστασις τῶν δικαίων (Luc. 14, 14. coll. 20, 36.), ἡ ἀν. ἡ πρώτη (Apoc. 20, 6.)] exspectanda sit (1 Cor. 15, 23. 24. 1 Thess. 4, 16.), et postea, mille annorum regno a Christo cum Christianis peracto (Apoc. 20, 4. 5. coll. 2 Tim. 2, 12.), resurrectio secunda reliquorum hominum cum iudicio extremo coniuncta [a]). Duplex tamen et de iudicio post mortem futuro in libris N. T. exstat narrandi typus. Alter ille est, secundum quem Iesus ipse et Apostoli, ex iustissima Dei ipsius iudicis sententia statim post mortem exspectanda, virtutem fruituram esse praemio divino, scilicet cognitionis et virtutis incremento (Matth. 5, 8. 1 Cor. 13, 8—12. 1 Io. 3, 2.), societate cum Christo et coelitibus ineunda (1 Cor. 15, 40 ff.) et omnis generis felicitate aeterna (Matth. 25, 46. Io. 3, 16. 36. Rom. 6, 21. 2 Cor. 4, 17. 1 Io. 2, 25.), gradibus diversa (Matth. 25, 14 ff. Luc. 19, 16—19. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15. 2 Cor. 5, 10. 9, 6. Gal. 6, 8. 1 Petr. 1, 17.), improbitatem vero poenam sempiternam nullo modo effugere posse, simpliciter docuerunt (Matth. 5, 3—7. 8, 11 ff. Luc. 16, 22 ff. Io. 8, 17 ff. Rom. 2, 5—10. Gal. 6, 7—9. Hebr. 9, 27. Apoc. 14, 13.); ita quidem, ut multis ex locis N. T., vitam beatam aeternam non e sola fide religionis Chr. habita pendere, satis pateat (Io. 15, 22. Act. 10, 35. 14, 17. 17, 24—29. — Luc. 12, 47 ff. coll. Matth.

25, 14—30. Rom. 2, 5—16. Gal. 6, 7. 8.) [c]). Alter autem tum formulis et allegoriis Iudaicis de adventu Messiae mortuos resuscitaturi atque sub iudicium vocaturi (Matth. 25, 31 ff. Io. 5, 21—29. 6, 39. 40. 54. 11, 23—26. Act. 17, 31. Rom. 14, 9. 10. 1 Cor. 4, 5. 2 Cor. 5, 10. 2 Theff. 1, 6. 7. 2 Tim. 4, 1.), tum modo ac rationi humani iudicii est accommodatus. Hinc est, quod commemorantur nubes, quibus Messias vehitur (Matth. 24, 31. 26, 64. coll. Dan. 7, 13.), Archangelus cum tuba (1 Theff. 4, 16.) et omne satellitium angelorum (Matth. 25, 31. 2 Theff. 1, 7.), convocatio omnium hominum (Matth. 13, 41. 24, 31.) et defunctorum et adhuc viventium, qui quidem aeque mutabuntur ac dudum mortui (1 Cor. 15, 15. 1 Theff. 4, 16. 17. coll. Phil. 3, 21.), tribunal iudicis (Rom. 14, 10.), libri censurarum aperti et inspecti (Apoc. 20, 12 ff.), singulorum examen atque sententia pronunciata (Matth. 25, 31 ff.), qua pii coelestis regni gaudiis, epulis coelestibus (Matth. 8, 11. Luc. 22, 18. 30.), digni ac fruituri declarabuntur (Matth. 25, 33.), impii autem cum diabolis (§. 104.) flammarum infernarum suppliciis aeternis tradentur (Matth. 25, 41. Marc. 9, 48. 2 Theff. 1, 9 ff.). Ac postea quam iudicium illud [d]), quod, statim post Hierosolymorum excidium (Matth. 24, 29. Marc. 13, 24 ff. Luc. 21, 5 ff. 27.) instituendum [e]), prope instare [f]) diserte monent (Matth. 16, 28. 24, 30. Io. 21, 23. 1 Io. 2, 18. Rom. 8, 19 ff. 1 Cor. 15, 51 ff. 2 Cor. 5, 4 f. Phil. 3, 20. 1 Theff. 1, 10. 4, 15—17. 1 Tim. 6, 14. Tit. 2, 13. Hebr. 10, 25. 37. 1 Petr. 4, 7. 2 Petr. 3, 10—12. 1 Io. 2, 18. Apoc. 22, 7. 12. 20.), peractum sit, mundum hunc igne interiturum [g]) aliumque oriturum esse (Matth. 19, 27—30. 24, 3. 29. Act. 3, 21. 2 Petr. 3, 3 ff. Apoc. 20, 11 ff. 21, 1.), novam Hierosolymam in novam terram e coelo demissum iri (Apoc. 21, 2 ff. Hebr. 11, 10. coll. Tob. 13, 18—21. Gal. 4, 26.) et Messiam Deo patri imperium redditurum esse (1 Cor. 15, 24.) per-

hibent. Haud obscure tamen significatur, aevo iam Apostolico doctrinam illam mythis fuisse involutam. (2 Petr. 1, 16.)

Eisenmenger *Entdecktes Judenthum.* II. 950 ff. Schoettgen de synedrio coelesti, in Horis hebr. et talmud. I. 1225 f. *Beschreibung d. Weltgerichts nach dem Talmud*, in Schmidt *Bibl. f. Krit. u. Exegese d. N. T.* II. 1. 72 ff. Bauer *Theol. d. A. T.* 296 ff. 420 ff. Ei. *Theol. d. N. T.* I. 119 ff. II. 102 f. IV. 418 ff. Ammon *Bibl. Theol.* III. 264 ff. Hartmann *Blicke in d. Geist d. Urchristenthums.* Düsseld. 1802. 86 ff. Kaiser *Bibl. Theol.* I. 266. De Wette *Bibl. Dogm.* 178 f. 195 f. 230 f. Keil *Allgem. Ansicht d. Stelle Matth.* 25, 31—46. *an d. grammat. histor. Gesichtspunkte*, in *Analekt.* St. 3. 177 f. Qui quidem hoc loco non agi de iudicio universali, sed de iudicio in eos, qui Christo nondum nomen dederint, demonstrare conatus est; cui sententiae calculum adiecit De Wette *Bibl. Dogm.* 273. Cf. tamen quae contra eandem monuit Bretschneider *Dogmat.* 2. *A.* II. 440 f. — Paganorum varias hac de re opinationes collegit Pfanner Syst. theol. purioris. Basil. 1679. 445 ff. Zoroastris doctrinam de resurrectione mortuorum cum iudicio quodam extremo coniuncta enarrat Kleuker *Zend-Avesta.* II. 128 ff. J. G. Rhode *Die heil. Sage u. das gesammte Religionssystem d. Baktrer, Meder u. Perser od. d. Zendvolks.* Frankf. 1820. N. XIV. p. 416 ff. *Von Sosiosch, dem künftigen Erlöser d. Menschen; von d. Auferstehung d. Todten u. d. Weltgericht; von d. Kometen* Gurzscher, *dem Ende d. Erde im Feuer; d. Bekehrung Ahrimans, d. neuen Erde u. ewiger allgemeiner Glückseligkeit.*

a) Bertholdt Christologia Iudaeor. §§. 35. 41.

b) Ὄπτεσθαι τὸν θεόν in V. T. libris homines dicuntur, quibus Deus apparuisse perhibetur (Gen. 32, 30.); in N. T. II. quasi consortium Dei beatissimum, et, absque metaphora, accuratior Dei cognitio cum summa felicitate i coniuncta hac formula intelligi videtur, v. 1 Io. 3, 6. coll. 2. 3 Io. 11. et locum Matth. supra l.

c) Nihil repugnant dicta Marc. 16, 16. Io. 3, 16. 14, 6. 17, 3. 20, quippe quae ad eos tantum referri possint, qui doctrinam Christianam ipsis annunciatam pertinaciter reiecerint; etenim ἀπιστεῖν (coll. Io. 12, 46—48.) idem est, quod ἀκούειν τῶν ῥημάτων καὶ μὴ πιστεύειν; ἀθετεῖν, μὴ λαμβάνειν τὰ ῥήματα. Nec magis obstat Petri Apostoli effatum illud Act. 4, 12. commemoratum: οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἡ σωτηρία, quod alium quendam Messiam ex-

spectandum esse negat. Ne Iudaei quidem ethnicos ad unum omnes ad aeterna supplicia damnasse censendi sunt. Bertholdt Christologia Iudaeor. p. 224 ff. — Böhme *Die Religion Jesu Chr.* V. p. 207 ff. „*Es giebt für den Zustand des sittlichen Weltwesens eine ewige göttl. Entscheidung.*"

Nominatur *κρίσις* simpliciter Luc. 10, 14. Hebr. 9, 27. (postea *novissimum* et *ultimum* iudicium dictum, Augustin. de civ. Dei. XX. 5.), *κρίσις μεγάλης ἡμέρας* Iud. 6., *ἡμέρα τῆς κρίσεως* Matth. 10, 15. 11, 22 f. 1 Io. 4, 17., *ἡμέρα δικαιοκρισίας τοῦ θεοῦ* Rom. 2, 5., *ἐσχάτη ἡμέρα* Io. 6, 39., *ἐκείνη ἡμέρα* Matth. 7, 22., *ἡμέρα κυρίου* 1 Thess. 5, 2., *ἡμέρα Ἰησοῦ Χριστοῦ* Phil. 1, 6. 1 Cor. 1, 8.; unde adventus Iesu Chr. ad iud. illud instituendum *ἡ ἀποκάλυψις τοῦ κυρίου* 2 Thess. 1, 7. 1 Cor. 1, 7. 4, 13., *ἡ ἐπιφάνεια Χριστοῦ* 1 Tim. 6, 14. 2 Tim. 4, 1. Tit. 2, 13., *ἡ ἐπιφάνεια τῆς παρουσίας αὐτοῦ* 2 Thess. 2, 8., ac saepius *ἡ παρουσία* simpliciter Matth. 24, 3. 1 Cor. 15, 23. 1 Io. 2, 28. 1 Thess. 3, 13. et *ἡ παρουσία τῆς τοῦ θεοῦ ἡμέρας* 2 Petr. 3, 12.

Interpretes plurimi dicta illa Iesu ab evangelistis allata alia ad civitatis Iudaicae excidium, alia ad iudicium extremum referenda esse opinati sunt; ita, ut haec dicta, quippe quae ad res et tempora plane diversa pertineant, ab interprete separari et in certum ordinem redigi debeant. Vid. prae ceteris Schott Commentarius exegetico-dogmaticus in eos Iesu Christi sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia ipsi demandata agunt. Ien. 1820. p. 98 ff., quo loco V. Cl. voculam *εὐθέως* Matth. 24, 29. (cf. Marc. 13, 24. *ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις*) a graeco interprete ev. Matthaei, ab ipso auctore litteris hebraicis aut syro-chaldaicis exarati, pro voce hebr. פתאם (quae ab Alex. plerumque vertitur *ἐξάπινα*, *παραχρῆμα*, *ἄφνω*, *ἐξαίφνης*, cf. Ies. 48, 3. Num. 6, 9. Ies. 29, 5. 30, 13. Iob. 22, 10. Ios. 10, 9. Mal. 3, 1., uno tamen loco Iob. 5, 3. *εὐθέως*) perperam positam esse vult. Veruntamen candidum interpretem haud fugiet, narratores istos, qui sa res plane diversas, quae legendo separari debeant, confudisse, nullo modo significaverint, modo unum idemque eventum vere adumbrasse, scilicet civitatis Iudaicae excidium cum iudicio extremo coniunctum propeque exspectandum, atque omnem orationem h. l. Christo adscriptam ad homines tunc viventes, qui ipsi experturi essent rem annunciatam, nulla quidem posterorum ac temporis posteri mentione adiecta, fuisse conversam. Vid. cens. l. supra l. in *N. Theol. Annalen. Jul.* 1821. p. 500 ff.

) Eckermann *Theol. Beitr.* B. II. 194 ff. Böhme *Ueb. d. apost. Lehre v. d. Wiederkunft des Messias*, in Keil *u.* Tzschirner *Analekten f. d. Studium d. exeget. u. syst. Theol.* I. St. 2.

184 ff. Ej. De spe Messiana Apostolorum. H. 1826. p. 98 ff. — Similiter Lutherus diem novissimum proxime instare saepius enunciavit, de qua re v. Gerhard L. th. XIX. 244 f.

g) De Stoica mundi ἐκπυρώσει v. Interpp. ad Cic. de nat. deor. II. c. 46. „Nostri eventurum putant —, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum humore consumto, neque terra ali posset, neque remearet aether, ita relinqui nihil praeter ignem; a quo rursum animante ac Deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur." Senec. Nat. quaest. III. 28. M. Antonin. de se ipso. X. 7. Alias paganorum veterum hac de re sententias affert Pfanner Syst. theol. pur. 419 ff.

§. 197.

Historia dogmatis.

Imagines a ff. ff. allatae de Christo iudicii instituendi causa apparituro, cogitationi vividiori et ingenio hominum incultiorum accommodatissimae, Patribus plerisque, quorum haud pauci duplicem Christi adventum, simul vero duplex eius iudicium, tum Iudaeorum iam peractum, tum omnium hominum olim exercendum, distinxerunt, et theologis serioribus adeo probatae fuerunt, ut in forma huius iudicii futura accuratius definienda et splendidius describenda, vanissimo quidem conatu, summam collocarent operam. Origenes tantum et qui eum secuti sunt, imagines istas, quibus splendor iudicii illius in libris ff. exornatur, non proprie sed allegorice explicandas esse opinati, Chiliasmo reiecto, paulo saniores de renovatione quadam mundi et sorte piorum et impiorum sententias in medium protulerunt. Ceterum de *fine mundi* et *consummatione seculi*, de *restitutione rerum omnium* (ἀποκαταστάσει) [a]), de *loco coeli atque inferni*, de *damnatione ethnicorum* (§. 183. *h.*), de *visione Dei beatifica* [b]) aliisque rebus huc spectantibus varie diversis temporibus iudicatum atque disceptatum est. Quum sacrorum emendatores, puriore huius doctrinae formula, quam eandem in libris ff. propositam videmus, haud bene in-

tellecta, dogma illud non ab omnibus commentis ſanae rationi repugnantibus purgaſſent, recentiori demum aetati relictum fuit, omnem hunc locum, paucis tantum improbantibus, iuſtae interpretationis et philoſophiae luce colluſtrare. Neque tamen de diuturnitate poenarum infernalium, de quibus olim iam disputatum eſt, theologi recentiores omnino conſentiunt, aliis aeterna impiorum ſupplicia, aliis poenas damnatorum, quum ſe ad meliorem frugem receperint, finitas vel ſaltem mitigatas ſtatuentibus (poenas vel *abſolute*, vel *hypothetice* vel *relative* aeternas) c).

Cf. Gerhard XIX. XX. Buddeus Inſtitutt. Theol. dogm. 488 ſſ. Corrodi III. IV. Beck Commentt. 870 ſſ. Münſcher *Dogmengeſch.* II. 350 ſſ.

a) Dietelmair Commenti fanatici de *ἀποκαταστάσει πάντων* hiſtoria antiquior. Norimb. et Alt. 1796. Bertholdt Chriſtologia Iudaeorum. p. 215. I. F. Winzer Pr. de *ἀποκαταστάσει πάντων* in N. T. ſcriptis tradita. I. et II. L. 1821. 4. Bene docuit V. Cl. vocabula *ἀποκατάστασις* et *ἀποκαθιστάναι* non *perficiendi*, ſed *reſtituendi* notionem habere. In N. T. libris ſſ. *ἀποκαταστάσει πάντων* (cf. Matth. 19, 28. Act. 3, 21. Rom. 8, 19. 2 Petr. 3, 7—13. Apoc. 21.) intelligi videtur novus rerum phyſicarum et moralium ordo, in novo terrarum orbe poſt deſtructionem huius mundi exſpectandus. Bretſchneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 470. — Sententia, quam Origen. de princ. I. 6. prae ſe fert, de diabolo olim ad meliorem frugem et vitam beatam redituro non recte colligitur e verbis Clementis Al. Strom. I. 367 ſ. *ὁ δὲ διάβολος, αὐτεξούσιος ὢν, καὶ μετανοῆσαι οἷός τε ἦν καὶ κλέψαι.* V. P. Hofstede de Groot Disputatio de Clemente Alex., philoſopho Chriſtiano. Groningae 1826.

b) Veterum dicta de viſione Dei rec. Gerhard L. th. XX. 383. 387 ſſ. 487 ſſ. Beck 890 ſ. Sacris inſtauratis, denuo quaeſitum eſt: num beati divinam eſſentiam *intuitive* ſint conſpecturi? an corporeis oculis et quidem *glorificatis?* an per ſpeciem intelligibilem? num ad Deum videndum aliquod gloriae lumen requiratur? Bretſchneider *Dogmat.* II. 3. *A.* 477 ſſ.

c) Bretſchneider l. l. 503 ſſ.

§. 198.

Doctrina ecclesiastica.

Quum librorum symbolicorum auctores eam iudicii extremi notionem animis informassent, ut id vere et proprio sensu futurum esse statuerent, plerique theologi, iis aetate propiores vestigia eorum prementes, iudicium exspectandum esse docuerunt *adspectabile* idque *universale* (Act. 17, 31. Rom. 2, 5 ff.), quo Dei filius secundum utramque naturam (Io. 5, 27.), comitantibus omnibus Angelis (Matth. 25, 31.), administris Apostolis (Matth. 19, 28.) et sanctis omnibus (1 Cor. 6, 2 ff.), ad normam legis et evangelii (Io. 12, 48. Matth. 25, 34.), sententiam pronunciaturus esset de Angelorum (1 Cor. 6, 3. 2 Petr. 2, 4. Iud. 6.) et hominum (Matth. 25, 32. 2 Cor. 5, 10.) sorte futura; ceterum de tempore huius iudicii nil certi tradere oracula divina (Matth. 24, 36.), locum autem in aëre poni, per quem beati Christo redeunti admoti fuerint (1 Thess. 4, 17.), sibi persuaserunt. Distinguere solent in hoc iudicio *primum* causae cognitionem (Matth. 25, 35. 42. 1 Cor. 4, 5.), *deinde* sententiae promulgationem et exsecutionem (Matth. 25, 46.), qua piis et electis Christus vitam aeternam et perpetua gaudia daturus est, impios ac diabolos aeternis suppliciis mactaturus [a]). Discernunt praeterea bona et mala (poenas) in vita futura distribuenda, *privativa* et *positiva* (poenas *damni* et p. *sensus*), *externa* et *interna*. Peracto iudicio instare dicitur finis seculi et consummatio mundi per ignem (Ps. 102, 27. Iob. 14, 12. Ies. 34, 4. 65, 17. Matth. 24, 3. 29. 2 Petr. 3, 7. 10. Apoc. 20, 11.), ita, ut omnis rerum universitas [b]), exceptis tamen Angelis et hominibus, aboleatur et in nihilum redigatur (Apoc. 20, 11. Luc. 21, 33.), idque eo consilio, ut Dei gloria manifestetur (1 Cor. 15, 24.); aliis destructionem s. dissolutionem systematis solaris [c]), aliis

immutationem et exornationem sive totius mundi *d*) sive telluris *e*) tantum statuentibus. De rerum conditione posthac exspectanda (2 Petr. 3, 13.) in varias theologi abierunt sententias *f*).

Symb. Athanas. fin. p. 4. (Christus) „inde (e coelis) venturus est iudicare vivos et mortuos. Ad cuius adventum omnes homines resurgere habent cum corporibus suis, et reddituri sunt de factis propriis rationem; et qui bona egerunt, ibunt in vitam aeternam, qui vero mala, in ignem aeternum. Haec est fides catholica, quam nisi quisque fideliter firmiterque crediderit, salvus esse non poterit." Conf. Aug. art. XVII. 14. „Docent, quod Christus apparebit in consummatione mundi ad iudicandum, et mortuos omnes resuscitabit, piis et electis dabit vitam aeternam et perpetua gaudia, impios autem homines ac diabolos condemnabit, ut sine fine crucientur. Damnant Anabaptistas, qui sentiunt, hominibus damnatis ac diabolis finem poenarum futurum esse. Damnant et alios, qui nunc spargunt Iudaicas opiniones, quod ante resurrectionem mortuorum, pii regnum mundi occupaturi sint, ubique oppressis impiis." Catech. mai. art. II. 495. — „donec nos (Christus) in die novissimo prorsus ab hoc pravo seculo, diabolo, morte, peccatis liberatos separet ac segreget." — Apolog. III. 134 f. „Sicut autem iustificatio ad fidem pertinet, ita pertinet ad fidem vita aeterna. — Postea opera, quia placent Deo propter fidem, merentur alia praemia corporalia et spiritualia. Erunt enim discrimina gloriae sanctorum." Form. Conc. VI. 724. — „in beata illa resurrectione — quemadmodum Dominum a facie ad faciem intuebuntur; ita virtute inhabitantis spiritus Dei, sponte, sine ulla coactione, absque omni impedimento, puri prorsus ac perfecti, maximo cum gaudio voluntatem patris coelestis facient, et in Deo in omnem aeternitatem laetabuntur." Melanchthon Loc. th. ed. Lips. 1559. p. 550 ff. (de resurrect. mortuor.) Quenstedt II. 1798 ff. Gerhard XX. Buddeus Comp. institt. th. dogm. 886 ff. Baumgarten Gl. III. 709 ff. Reinhard *Dogm.* 678 ff.

a) Sententiam de damnatione ethnicorum in ll. symbb. (§. 183. *h.* §. 185. *c.*) diserte expressam theologorum recentiorum plurimi deseruerunt, praeeunte J. A. Eberhard (*Neue Apologie des Sokrates, od. Untersuchung d. Lehre von der Seligkeit d. Heiden.* B. 1772. 3. *A.* 1788. 2 Bde.), Töllner, Teller, Michaelis, Doederlein, Storr, Reinhard, Bretschneider (*Dogmat.* 3. *A.* II. 810 ff.) — ipse A. Hahn *Lehrb. d. chr. Glaubensl.* L. 1828. p. 422. 501. 689 f. „*Gott wird in dem Zustande zwischen Tod und Auferstehung zur Rettung derjenigen unsterbl. Geister*

wirken, welche nicht sowohl aus Bosheit und Starrsinn, als aus Unwissenheit, Leichtsinn und Uebereilung gegen Gottes Willen handelten und den Haupt-Zweck ihres ird. Daseyns verloren."

b) Gerhard IX. p. 112. 129 ff. Calov. XII. 165 ff. Quenstedt Th. did. pol. IV. 640. al.

c) Baumgarten *Ev. Glaubensl.* III. 724 ff. Carpov. Theol. revel. dogm. IV. 1044. Morus (Epit. p. 302.) hoc ambiguum manere putavit, sitne Deus mundum penitus deleturus et in nihilum redacturus; an dissoluturus et dissolutum instauraturus, mutaturusque in alium meliorem.

d) Storr *Dogmat.* 462. 470.

e) Michaelis *Dogmat.* 609. Doederlein II. 800 f. Reinhard 684. Schott Ed. 2. §. 108. p. 192. Cf. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 470 f. „*Wenn man auch an eine objective Umänderung der Sinnenwelt nicht denken wollte; — so muss doch für den Auferstandenen, wenn ihm neue Sinne gegeben werden, eine neue Welt entstehen, wenn sich auch die Objecte der Sinnenwelt nicht verändern.*"

f) Gerhard L. th. XX. 98 ff. Baumgarten *Glaubensl.* III. 724 f. — Beck Commentt. 911 f.

§. 199.

Epicrisis.

In hac doctrina, quae a litteris dictorum e scriptura s. ad singulas res probandas adhibitorum haud multum abhorret, nonnulla quidem insunt, quae rudiorum animos metu salutari perstringere et numen tanquam iudicem forensem oculis quasi obiicere a) queant; nihilo minus tamen iisdem fere et gravioribus etiam laborat difficultatibus, quam quibus doctrina illa de resurrectione. Namque *primum* formula illa, cuius origo ab Iudaeorum seriorum commentis ac mythicis purioris doctrinae involucris ducitur, huic ipsi ab iisdem scriptoribus ss. propositae plane repugnat, quippe quum nulla adsit causa, cur eum, cui sors iam statim post mortem sua contigerit, denuo iudicatum iri statuendum sit. *Deinde* persuasio, quam scriptores ss. ma-

giſtro divino tribuunt quamque ipſi prae ſe ferunt, de reditu Meſſiae viſibili proxime exſpectando (§. 196.), nonnullis illius effatis (Io. 3, 18. Luc. 16, 22 ſſ. 17, 20 ſſ. Io. 18, 36. al.) plane repugnat neque eventu comprobata eſt. Ipſe Ieſus tempus magnae illius rerum converſionis ſe ignorare profeſſus eſt, teſte Marco 13, 32. Recte inde concluditur, omnem iſtam perſuaſionem de eiusmodi reditu Meſſiae ſ. filii Dei ad iudicium inſtituendum ex oratione certa prophetica et tropica, ad imagines de Meſſia Iudaeis uſitatiſſimas compoſita, qua Ieſus rem Chriſtianam aliquando victricem et adverſariorum poenas futuras forte adumbravit *b*), a diſcipulis ſenſu quidem proprio perperam intellecta, prodiiſſe, nec niſi ratione quadam ſymbolica iam a nobis ad vulgi uſum poſſe transferri, ita quidem, ut omnis haec narrandi forma ad eam ſententiam univerſalem ei ſubſtratam revocetur, qua quemlibet hominem doctrina Chriſti imbutum ad vera huius praecepta accommodate iudicium olim ſubiturum ac ſortem vitae futurae nacturum eſſe ſtatuimus. *Poſtremo* negari nequit, iudicii Meſſiani proprie intellecti exſpectationem, a primis inde eccleſiae Chriſtianae temporibus, variis ſuperſtitionibus fanaticis anſam praebuiſſe, unde plurimum detrimenti cepit vera virtus atque religio. Quibus argumentis bene perpenſis ſubſiſtere licet in ſimpliciore ſcripturae ſ. ſententia ſupra expoſita (§. 196.), quae optime convenit cum rationis idea numinis ſanctiſſimi, ſtatim a morte aliam ſortem hominibus probis, aliam improbis iuſtiſſimo rerum ordine per gradus tribuentis. Quod vero ad mundi conſummationem attinet, ipſa huius terrarum orbis hiſtoria eiusdemque naturae contemplatio, novam quandam telluris immutationem tempore divinitus finito exſpectari poſſe *c*) docet.

a) Henke Lin. fid. Chr. 190 ſ. Ammon Summa Th. Chr. 308.

b) Confirmatur haec ſententia eo, quod evangeliſtae effata Ieſu de civitatis Iudaicae excidio et de iudicio extremo (Matth. 24 et 25. et ll.

perall.) obscurius et inter se commixta tradiderunt. Krummacher *Ueb. d. Geist u. d. Form d. ev. Geschichte.* L. 1805. 404 ff., qui evangelistas, quae Iesus locis temporibusque diversis elocutus fuerit, h. l. coniunxisse coniicit. Cf. Schott Progr. Quo sensu Iesus apud Matthaeum c. 24., Marcum c. 13., Lucam c. 21. adventum suum in nubibus coeli futurum nuntiaverit, inquiritur. Ien. 1815., rec. in ei. Opuscc. II. Ien. 1818. Ille ipsis verbis, quae in ll. ll. exstant, hunc sensum vere inesse demonstrare studuit: „inde a tempore eversionis Hierosolymarum causam Iesu Chr. de adversariis suis victoriam splendidissimam esse reportaturam, inter gravissimas rerum commutationes in hoc terrarum orbe futuras, atque omnes tum intellecturos, Iesum esse Dei filium et legatum, religionem ab eo conditam auxilio Dei et Christi gaudere efficacissimo, poenis gravissimis adfici, quicunque causae eius sanctissimae adversati fuerint, salutem contra verissimam omnibus religionis Chr. adseclis veris eiusdemque adiutoribus exspectandam." At vero evangelistas h. l. improprie se loqui minime significant; imo omnis narrationis forma et verba ev. Matth. 24, 35. 36. proprie eos loqui voluisse docent. Accedit, quod rei Christianae victoria splendidissima, quae cum παρουσίᾳ Messiae atque interitu mundi quodammodo componi potuerit, ipso Hierosolymorum excidii tempore minime reportata est. Libro recentius conscripto (Commentarius exegetico-dogmaticus in eos Iesu Christi sermones, qui de reditu eius ad iudicium futuro et iudicandi provincia ipsi demandata agunt. Ien. 1820.) ipse de sententia supra exposita destitit et, praeter vaticinium Iesu Christi de civitatis Iudaicae excidio, doctrinam quoque de reditu Iesu visibili ad iudicium de hominibus instituendum olim exspectando ll. ll. ab Iesu ipso vere traditam esse demonstrare conatus est. (Cf. §. 196. not. d.) — Böhme de spe messiana Apostolorum. H. 1826. p. 101. — „censemus: istam exspectationem (reditus prope instantis) a Iesu, nisi quod hic excidium urbis Iudaeorum templique praedivinaverit, illi quidem adventui Messiae annumeratum, non excitatam fuisse in Apostolorum animis, quippe quos e gentis suae superstitione ea tenuerit, sed fotam aliquatenus, quoniam evelli nequiret, et quantum posset fieri, emendatam et ad bona, quibus ipse Iesus utebatur, consilia adiuvanda atque perficienda adhibitam."

e) E scriptoribus, qui, physicis et geologicis rationibus ducti, sibi persuaserunt, vel totum mundum vel terram nostram aliquando immutationem subituram esse, cf. praeter Cic. de nat. deor. II. c. 46. Seneca Quaestiones natt. III. c. 28. Minut. Felix. c. 34. Antonin. X. c. 7., Kant *Vom Ende aller Dinge*, in *Verm. Schriften.* I. 482 ff. III. 249 ff. Ei. *Phys. Geographie.* Ed. Rink. I. 285 ff. Bode *Beitr. üb. d. Weltgebäude.* 198 ff. Ammon *Wissenschaftl. prakt. Theologie.* §. 299. Ballenstedt *Die Ur-*

welt, od. Beweis v. d. Daseyn u. Untergang v. mehr als einer Vorwelt. 2te Abtheil. 2. *A.* Quedl. 1818. 44 ff. Bretschneider *Dogmat.* 3. *A.* II. 465 ff.

§. 200.

Continuatio.

De poenis damnatorum, missis imaginibus ac notionibus ex aevi rudioris ingenio explicandis, hoc potissimum tenendum est, peccatoribus post mortem secundum rationem iustissimam gravissima inflictum iri mala gradibus diversa (Rom. 2, 5 ff. 2 Cor. 5, 10. Gal. 6, 7. 8. Act. 17, 31. — Matth. 10, 15. 11, 22—24. Luc. 10, 12.), quae non solum ad dignitatis moralis iacturam, male factorum conscientiam et reliqua scelerum detrimenta interna referri debeant, sed etiam ad poenas externas et *positivas* (§. 70.). De diuturnitate vero harum poenarum ita censemus, *primum* Deum miserrimam peccatorum conditionem, qui post mortem poenis affecti animum emendaverint et de quorum sorte futura neque Iesus ipse neque Apostoli quidquam definiverint, eodem modo mitigaturum esse, quo ad meliorem mentem redierint atque in animi perficiendi studio strenue perrexerint [a]), cf. (§. 140.) Luc. 15, 7. 10. 1 Tim. 2, 4. 1 Petr. 4, 6.; *deinde* hominem improbum, etsi poenis vitae futurae emendatus in aliam eandemque mitiorem abierit conditionem (§. 140.), nunquam tamen vitae terrestris male actae recordatione liberatum iri, neque beatitate iis parem fore, qui honeste vixissent [b]). Unde poenas infernales recte dici, sensu quidem diverso, et *aeternas* et *non aeternas*, satis intelligitur. Felicitas beatorum, (qui quidem post mortem continuo praeceptis divinis optime morem gerere perrexerint), e locis nonnullis N. T. rationi excultae probatis ita definiri potest, ut, remotis malis terrestribus (Rom. 8, 21. 23. 1 Cor. 15, 26 f. 55 f. 2 Thess. 1, 7. Hebr. 4, 9 f.), cernatur, gradibus qui-

dem diversis (Matth. 10, 15. 11, 22. 24. 25, 14 ff. Luc. 19, 16—19. Io. 14, 2. Rom. 2, 6. 1 Cor. 3, 14. 15. 2 Cor. 9, 6. 1 Petr. 1, 17.), in cognitionis, virtutis atque pietatis, nec minus efficaciae et iucunditatis incremento in aeternum augendo c) (Matth. 5, 8. 1 Cor. 13, 10. 12. 1 Io. 3, 2.), organi novi d), quo animus, terrestris corporis vinculis solutis, instructus fuerit, praestantia (1 Cor. 15, 40. 44.), societate cum Christo et coelitibus ineunda (Matth. 8, 11. Phil. 1, 23. 2 Tim. 2, 11.), et ipso amicorum, quibuscum sapientia, amore et virtute coniuncti fuerint, consortio in vita futura iterando (Io. 16, 22. 17, 24. Hebr. 12, 22 ff.) e). Religionis doctores autem omnino hoc agant, ut, quod omnium consensu verissimum est, hominibus persuadeant, aeternae vitae redditos eos tali semper gavisuros esse sorte, qua animi ipsorum indoles moralis digna reperiatur, deinde, ut vitam vere divinam atque beatam iam in his terris inchoantes, poenas infernales internas multo magis sibi metuere discant, quam cruciatus quosvis externos, quos imaginatio aevi rudioris finxerit, et ut de ipsa vita futura nec cupidius quaerentes, nec acrius altercantes, hanc vitam linquentes sibi optima quaevis augurentur, spe sua firmissime reposita in Deo et iustissimo et benignissimo.

a) Cf. Lactant. sententia (de ira div. c. 21.): hanc manere in aeternum adversus eos, qui peccent in aeternum; eos, qui peccare desinant, iram Dei mortalem facere. — Quo magis recta hominis conscientia *moralis* in ipsius animo exculta fuerit, eo minus homo sibi ipse consentiens alia quadam via et ratione, velut expiatione et satisfactione vicaria, quam solo verae honestatis studio felicitatis participem se fore sibi persuadebit.

b) Niemeyer *Popul. u. prakt. Theologie.* 6. A. H. 1823. p. 542. *„Auch der, welcher sehr spät bemerkt, dass er auf einem Irrwege ist, hat sich selbst durch den ersten Schritt der Um-*

kehr

kehr dem richtigern Wege zum Ziele genähert. Nur kann eine solche Seligkeit nie mit der verglichen werden, welche die Folge einer frühen, bewährten Tugend, und eines thatenreichen Glaubens, und auch diesem allein durch die Lehre Jesu ganz entscheidend versprochen ist. Denn nach dieser haben nur die eine höhere Seligkeit zu erwarten, die mit Standhaftigkeit im Glauben und guten Werken, ihre Lebenszeit dem Trachten nach den höchsten Gütern gewidmet haben."

c) Morus Epit. p. 298. „Beata vita — erit cum occupatione et progressione (qua progressione et occupatione quid intelligenti naturae beatius existimari potest?); non autem censebitur mera remunerationis fruitione; omnium minime vero suavitatum arbitrariarum otiosa perceptione: quasi ibi tantum bene sit alicui, ubi fruitur, ubi accipit; non vero et ibi, ubi discens virtutemque exercens agit ipse atque occupatur."

d) Bouterwek *Lehrb. d. philos. Wissenschaften. 2. A.* I. 193.

e) Doederlein *Religionsunterricht, fortges. v.* Junge. XII. 72 ff. Ammon l. l. 316 f. „Utut facile subscribamus eorum sententiae, qui inter hunc mundum et futurum *χάσμα μέγα ἐστηριγμένον* esse putent (Luc. 16, 26.), quo omne viventium atque vita functorum commercium plane intercludatur; in hanc tamen opinionem sumus proclives, generationum seriem continuam, iustae retributionis naturam, pii et germani amoris indolem, ipsumque regni divini ordinem ad meliora aequabiliter progredientem spei dulcissimae de amicis olim revisendis admodum favere." — Engel *Wir werden uns wiedersehn —. 2. A.* L. u. Gött. 1788., quem refutare studuit J. G. Münch *Werden wir uns wiedersehn nach dem Tode? In Hinsicht auf Kant's Unsterblichkeitslehre beantwortet.* Bair. 1798. aliisque scriptis. Ribbeck *Predigten vom Wiedersehn in der Ewigkeit. 2. A.* Magdeb. 1792. Hanstein *Wir werden uns wiedersehn. 3 Predigten.* B. 1815. Thiele v. Thielenfeld *Alfred und Ida. Briefe über Fortdauer u. Wiedersehn. 2. A.* L. 1818. 361 ff. 365 ff. — Contrariae sententiae patrocinatus est Wieland l. *Euthanasia* supra l., et ex parte etiam Grävell *Der Mensch. 2. A.* 1818. Eiusd. *Das Wiedersehn nach d. Tode. Anhang zu dessen Werke: Der*

Mensch. L. 1819. Streicher *Ehrmann u. Walter, üb. d. Erinnerung nach dem Tode.* Merseb. 1823. Cf. Röhr *Krit. Pred. Bibl.* VII. 1. 1826. p. 119 ff. — Cf. Bretschneider *Handb. d. Dogm.* II. 3. *A.* 484. „*Es ist unbestreitbar, dass es ausser der sinnlichen Unterscheidung der verschiedenen Individuen, die hier Statt findet, noch mannigfaltige Arten geistiger Unterscheidungen geben kann, die wir noch gar nicht kennen, und dass also der Verlust unseres jetzigen sinnlichen Erkenntnissvermögens das Wiedererkennen nicht unmöglich macht. Alle Demonstrationen dieser Unmöglichkeit sind ein wahrhaft unbescheidenes Ueberschreiten unseres Wissens, ob es gleich diese Demonstrationen hauptsächlich waren, durch die man die Hoffnung des Wiedersehens zu bestreiten versuchte.*"

INDEX
RERUM ET VERBORUM.

Numerus paginam, littera annotationem paragrapho subiectam designat.

HALIS
typis officinae Gebaueriae.

p. 2. origin of the [illegible] religion.
— 4. do. of religion in the human being —
— 8. the human and divine [illegible]
— 10. the eternal moral law. Melanchthon. Cicero.
— 11 — religion an unexplained feeling?
12. necessary union of religion & morality —

HALIS
typis officinae Gebaueriae.

p. 2. origin of the need of religion.
- 4 - do. of religion in the human being -
- 8. the human and divine Spirit.
- 10. the eternal moral law. Melancthon. Cicero -
11 - religion an unexplained feeling?
12. necessary union of religion & morality -

HALIS
typis officinae Gebaueriae.

1.2. origin of the need of religion.
- 4. do. of religion in the human being -
- 8. the human soul divine. & ...
-10. the eternal moral law. Melanchthon. Cicero.
11 - religion an unexplained feeling?
12. necessary union of religion & morality -

6 Hase. ?c Fide. Jul. 1825 m

g Hermann Brunsdia [illegible]

